

004

**GAJEWSKI
URZĄDZENIA
KOMUNALNE
WARSZAWY**

Biblioteka Syrenki

MARIAN
GAJEWSKI
URZĄDZENIA
KOMUNALNE
WARSZAWY
Zarys
historyczny

Państwowy Instytut Wydawniczy

Plany kartograficzne na podstawie
materiałów dostarczonych
przez autora i redakcję
wykonał
WŁADYSŁAW RACZYŃSKI

Indeksy opracowała
IRENA ORLEWICZOWA

Graficznie opracował
ZYGMUNT MAGNER

1108897-4 / telist

© Copyright by Marian Gajewski
Warszawa 1979

ISBN — 83-06-00089-7

Bibl. UAM
79 EQ 815

*Pamięci Żony mojej Józefy z Sokółowskich
poświęcam*

WSTĘP

Urządzenia, o których mowa w niniejszym opracowaniu, technicy, ekonomiści, urbaniści, historycy i specjaliści planowania przestrzennego nazywali i nazywają bardzo różnie, zależnie od osobistych upodobań, głównie jednak od mody, więc: „urządzenia miejskie”, „urządzenia municypalne”, „urządzenia użyteczności publicznej”, „urządzenia techniczne miasta”, „urządzenia sanitarne miasta”, „urbanistyka podziemna”, „infrastruktura miasta”, „uzbrojenie terenów miejskich”, „inżynieria miejska”, „urządzenia inżynieryjne”, wreszcie „urządzenia komunalne”.

Pokutuje też rzekomo odkrywczę, a bałamutne, bo przeczące rzeczywistości — nie tylko dzisiejszej, ale i wczorajszej — twierdzenie, że urządzenia komunalne „występują tylko w większych miastach”.

W żadnym z naszych słowników czy encyklopedii — zarówno ogólnych, jak i specjalnych — nie zwrócono uwagi na to, że „komunalny” jest homonimem, czyli terminem wieloznacznym, że posługując się nim trzeba z góry podać, w jakim sensie go się używa.

Termin „komunalny” używany jest obecnie w co najmniej sześciu znaczeniach:

- 1) komunalny (w znaczeniu potocznym) — to tyle, co wspólny, społeczny, publiczny w przeciwstawieniu do indywidualnego, prywatnego; to zaspokajający potrzeby indywidualne w sposób zbiorowy;
- 2) komunalny (w znaczeniu potocznym) — to tyle, co miejski, municypalny;
- 3) komunalny (w znaczeniu prawnym) u nas do roku 1950, a w wielu krajach kapitalistycznych dawniej i obecnie — to (w przeciwstawieniu do państwowy i prywatny) odnoszący się do samorządu terytorialnego;
- 4) komunalny (w znaczeniu prawnym) u nas po roku 1950 określa przynależność resortową do zakresu działania Ministerstwa Gospodarki Komunalnej, a obecnie Ministerstwa Administracji, Gospodarki Terenowej i Ochrony Środowiska;
- 5) komunalny — to termin używany w podziale roboczym w odniesieniu do gospodarki komunalnej obok gospodarki mieszkaniowej;
- 6) komunalny (w znaczeniu technicznym i gospodarczym) — to tyle, co odnoszący się do mieszkania oraz urządzeń z nim związanych, warunkujących zaspokojenie potrzeby mieszkaniowej w pełnym rozumieniu tego słowa.

Zasadnicza różnica występuje między grupą znaczeń 1, 2 i 3 oraz 4, 5 i 6. W pierwszej grupie termin „komunalny” używany jest najczęściej w swym historycznie uzasadnionym znaczeniu, tradycyjnie stosowanym w językach europejskich (od łacińskiego „communis”).

Do roku 1950 termin „komunalny” należał do prawno-ustrojowej strefy znaczeniowej — odnosił się do samorządu terytorialnego, od tego zaś roku po zniesieniu samo-

rządu terytorialnego, drogą ustawową (wobec braku adekwatnego określenia) zmienił swą funkcję semantyczną na wyłącznie gospodarczo-techniczną i oznacza jeden z działów stanowiących bazę materialną gospodarki narodowej, takich jak przemysł, rolnictwo, komunikacja, handel, łączność itd.

Również łączenie genety (w sensie technicznym) sieciowych urządzeń komunalnych z samorządem terytorialnym jest nie tylko niesłuszne i mylące, ale przede wszystkim błędne historycznie. W świecie antycznym, zwłaszcza w imperium rzymskim, wszystkie większe miasta, nie tylko jego stolica, miały takie sieciowe urządzenia, jak wodociągi, kanalizację (z ustępami publicznymi na jej trasie), sieć melioracyjną, porządnie brukowane ulice oświetlane olejnymi latarniami, oczyszczanie miasta, straż pożarną, łaźnie publiczne. Wszystko na przyzwoitym poziomie ówczesnej techniki, w szerokim upowszechnieniu ówczesnego układu klasowego. W państwie rzymskim nie było samorządu terytorialnego — miastem rządził urzędnik państwowy. W ustroju feudalnym, w którym powstał samorząd terytorialny (komuna — gmina), nastąpił fatalny regres w budowie i eksploatacji urządzeń, o których tu mowa; przyczyniło się to do anty-sanitarnego stanu miast i szalejących epidemii.

Samorząd terytorialny odegrał pozytywną rolę w rozwoju i upowszechnieniu sieciowych urządzeń dopiero w czasach nowożytnych, w formacji kapitalistycznej, gdy przysłała rewolucja techniczna. W Warszawie, która miała samorząd aż do powstania listopadowego, sprawy te stały porównawczo bardzo kiepsko, o czym niżej. Dwa jaśniejsze zjawiska — most Jagielloński i osiągnięcia Komisji Brukowej — były dziełem państwa. Nowoczesne urządzenia sieciowe Warszawa otrzymała w czasie zaboru, kiedy żadnego samorządu nie było.

By skończyć z filologicznym aspektem terminu „komunalny”, przedstawiam dwa realne przykłady. Pierwszy. W jednorodzinny domku (istniejącym u nas na wsi lub mieście) jego mieszkańcy czerpią wodę z źródła lub studni, wody zużyte wraz z fekaliami i śmieciami wyrzucają na gnojowisko lub za stodołę, mieszkanie ogrzewają drewnem, oświetlają lampą naftową; nie korzystają z łaźni ani pralni publicznej, korzystają tylko ze ścieżki wydeptanej przez siebie i dojazdu wyjeżdżonego przez własny wóz, straż ogniowa uratuje dach nad głową, gdy woda będzie na miejscu. Korzystają tylko z jednego urządzenia wspólnego — z cmentarza. Potrzeba mieszkaniowa właścicieli tego domu jest zaspokajana w sposób prymitywny, głównie kosztem ciężkiej pracy kobiety, ale w stopniu nie zagrażającym bezpośrednio ich zdrowiu ani życiu.

Przykład drugi. Od chwili zastosowania silnika spalinowego napędzającego prądnicę można budować mieszkalny dom bez łączenia go z jakąkolwiek siecią komunalną. Dom taki może mieć własną studnię, z której za pomocą pompy elektrycznej woda jest doprowadzana do kuchni, łazienki i ustępu, ma energię elektryczną do gotowania, do podgrzewania wody, do oświetlenia, do uruchamiania sprzętu gospodarstwa domowego i użytku kulturalnego. Do odprowadzania wód zużytych służy dół gnilny (szambo).

Od początku lat osiemdziesiątych zeszłego wieku tak wyposażony dom indywidualny (o czym niżej) w Warszawie należy do świata realnego, ale jego zwielokrotnienie stało się możliwe dopiero dzięki zastosowaniu systemu sieciowego zaspokajającego potrzeby indywidualne w sposób zbiorowy. W jednym i drugim przykładzie potrzeba mieszkaniowa jest zaspokajana indywidualnie — jednorodzinnie, bynajmniej nie „communitas”.

Wspólnota jest więc cechą wtórną, a termin „komunalny” — terminem umownym. Toteż niżej będzie mowa o zaspokajaniu potrzeby mieszkaniowej, nazwanej umownie — komunalną.

Potrzebę mieszkaniową, podobnie jak potrzebę pożywienia i odzieży oraz usług służby zdrowia, odczuwa każdy człowiek bez względu na płeć, wiek, zawód, zawodowo bierny i zawodowo czynny niezależnie od epoki historycznej, formacji społeczno-gospodarczej, szerokości geograficznej, stopy życiowej, kultury osobistej ani też typu osiedla, w którym żyje. Jest to potrzeba materialna, obiektywna, często nie uświadomiana. Nie wynika z aktu woli ani z wyboru — w przeciwieństwie do innych potrzeb, zależnych od gustu, zmian obyczajowych, mody, przyzwyczajzeń lub innych warunków zmiennych. Jest to więc jedna z pierwszych potrzeb — potrzeba bytowa, biologiczna elementarna.

Potrzeby mieszkaniowej — niezależnie od tego, czy mamy na myśli kurną chatę czy też dzisiejsze mieszkanie nowoczesne — nie zaspokajają tylko odpowiednia kubatura, lecz związany z nią funkcjonalnie dokładnie określony przez przyrodę, ciągle jednakowy, niezmienny zespół szesnastu urządzeń, służących poszczególnym elementom potrzeby, które nie zmieniły się do naszych czasów od chwili, „gdy człowiek zszedł z drzewa i zamieszkał”, bez względu na to, gdzie — na wsi czy w mieście, małym czy wielkim. Wszystkie elementy tej potrzeby człowieka dotyczą bowiem mieszkania, a nie zależą od typu osiedla.

Mieszkanie — mówiąc dzisiejszym językiem — jest urządzeniem złożonym z podzespołów, stanowiących nierozdzielną, funkcjonalną całość, podzespołów nie dających się pominąć, nie mających substytutów, a ulegających jedynie takim zmianom, jakie niesie ogólny postęp techniczny i organizacyjny. Można je ująć w siedem grup (gałęzi gospodarki komunalnej), używając określeń stosowanych w nowoczesnej technice.

I. Mieszkanie

- 1) mieszkanie w budynku mieszkalnym i niemieszkalnym,
- 2) hotel (czasowe zakwaterowanie poza stałym miejscem zamieszkania).

II. Gospodarka wodna

- 3) studnie i wodociągi,
- 4) kanalizacja, oczyszczanie ścieków i szamba,
- 5) melioracje miejskie (drenaż, obwałowania, bulwary).

III. Energetyka komunalna

- 6) sieć gazowa wraz z uzbrojeniem, ewentualnie własna gazownia,
- 7) sieć elektryczna wraz z uzbrojeniem, ewentualnie własna elektrownia,
- 8) sieć ogrzewcza zdalaczynna, ewentualnie kotłownia centralnego ogrzewania lub piece mieszkaniowe.

IV. Zakłady sanitarne

- 9) łaźnie,
- 10) pralnie,
- 11) oczyszczanie miasta,

V. 12) ochrona i obrona pożarowa

VI. Urządzenia służące komunikacji

- 13) ulice, place, mosty, wiadukty,
- 14) komunikacja miejska,

oraz

- 15) zieleń miejska,
- 16) grzebalnictwo.

Zespół ten stanowi fundament techniczny „funkcji mieszkania” lub jak kto woli — „zamieszkiwania”.

Liczba elementów tej potrzeby może się zmniejszyć o dwa jedynie ze względów fizycznych: a) nie wszystkie miasta muszą mieć komunikację lokalną — zależy to

od ich rozległości; b) nie wszystkie miasta muszą mieć urządzenia melioracyjne — zależy to bowiem od fizjografii.

Liczba urządzeń, ale nie liczba elementów potrzeby może się zmniejszyć o cztery za sprawą postępu technicznego i gospodarczego: a) gdy wszystkie mieszkania zostaną wyposażone w łazienki — publiczna łaźnia komunalna traci rację bytu; b) gdy liczba samochodów dochodzi do apogeum — komunikacja miejska traci miejsce na jezdniach, a więc i rację bytu; c) gdy jedynym nośnikiem światła i ciepła w mieszkaniu będzie energia elektryczna — zbędny stanie się gaz oraz d) ogrzewnictwo. W Warszawie, oczywiście, występuje komplet szesnastu elementów potrzeby mieszkaniowej i wszystkie one kolejno i chronologicznie zostaną w poszczególnych rozdziałach omówione. Potrzeby te (zawsze w tym samym komplecie), podobnie jak i inne bytowe, były pierwotnie zaspokajane (i są nadal w wielu miejscach) wyłącznie przez podstawową komórkę społeczną prowadzącą gospodarstwo domowe — rodzinę.

W miarę postępu technicznego, gospodarczego i organizacyjnego, czyli w miarę pojawiania się i doskonalenia urządzeń zaspokajających potrzeby indywidualne w sposób zbiorowy (nie tylko zresztą w tej dziedzinie), powstają instytucje i urządzenia wspólne na obszarze zasadniczo jednej jednostki osiedlowej, zaspokajające potrzeby mieszkaniowe coraz pełniej i higieniczniej, coraz sprawniej i bardziej ekonomicznie.

Urządzenia sieciowe, zaspokajające pierwotnie wyłącznie potrzeby mieszkaniowe, dzięki postępowi technicznemu, głównie zastosowaniu przewodów (wodociągi, kanalizacja, melioracja, sieć elektryczna, gazowa, ogrzewnicza, sieć uliczna, zieleń i oczyszczanie miasta), świadczą usługi również i na rzecz innych odbiorców na obszarze danej jednostki osiedlowej, a więc zarówno na rzecz elementów miastotwórczych (zakładów produkcyjnych) i komunikacji zewnętrznej, jak i pozostałych składników terenów osiedleńczych, czyli budynków i urządzeń stanowiących przedmiot gospodarki miejskiej jako całości, chroniąc jej wody, glebę i powietrze przed zanieczyszczeniem, a całość zabudowy przed zniszczeniem i żywiołem.

Same urządzenia komunalne zajmują około 66—70 procent powierzchni terenów osiedleńczych miasta, około 77—82 procent kubatury i około 83 procent kosztów budowy miasta (bez przemysłu i komunikacji zewnętrznej). Mimo jednak swej wagi i przewagi technicznej wśród pozostałych elementów miasta, mimo że są jego urządzeniami podstawowymi — stanowią jedynie główny człon, a nie całość gospodarki miejskiej, której zakres obejmuje inne dziedziny: produkcyjne i usługowe, materialne i niematerialne. Relatywnie odnosi się to wszystko również i do wsi, jej mieszkaniowiec bowiem odczuwa potrzebę mieszkaniową tak samo jak mieszkaniowiec miasta.

Miasto historycznie wyprzedza osiedla innego typu (wsie i osady) w budowie i rozbudowie sieciowych urządzeń komunalnych (poza budynkami mieszkalnymi), jest bowiem aglomeracją, która — obok ujemnych zjawisk (większe zanieczyszczenie powietrza, gleby i wody) — niesie z sobą większą łatwość zaspokajania potrzeb indywidualnych w sposób zbiorowy, gdyż odpowiednia technika daje się w jej warunkach stosować w sposób bardziej ekonomiczny niż na rozległych przestrzeniach wiejskich. Wyposażenie osiedli wszystkich typów (zarówno miast, jak i wsi) w urządzenia komunalne jest bowiem z jednej strony kwestią sposobu ich zabudowy i zagospodarowania przestrzennego, z drugiej zaś — społecznych i ekonomicznych możliwości asygnowania odpowiednich nakładów na te inwestycje.

*

Duże udogodnienie życiowe stanowi telefon domowy, wiele ułatwień i przyjemności sprawia własny samochód, wielu mieszkańców miast odczuwa żywo potrzebę

posiadania ogródka przydomowego itd. Nie są to jednak potrzeby elementarne, „dierwsze” potrzeby, nie zostały więc objęte niniejszym opracowaniem.

*

W okresie piastowskim, przedstołecznym, Warszawa, chociaż była miastem, żyła w warunkach na wpół wiejskich: łatwiej było o wodę ze źródeł i rzeczek, ścieki nie zatrzymywały jeszcze dokuczliwie środowiska naturalnego; łatwo było o opał, o oświetlenie (łucznywo), łąźnie miejskie zaspokajały ówczesne potrzeby, zajazdy wystarczały, nawet cmentarze były przy każdym parafialnym kościele. Z czasem miejskie środki finansowe, jeżeli się znalazły, wobec niskiego poziomu techniki nie dawały proporcjonalnych wyników (np. ulice, mosty, kanały). Epidemie i pożary szalały bez przeszkód. Warszawa nie różniła się zresztą wówczas pod tym względem od innych miast polskich ani w innych krajach.

Gdy została stolicą państwa, jako miasto coraz rozleglejsze i ludniejsze przestała żyć w naturalnym środowisku średniowiecza. Dolegliwości rosnącej aglomeracji stawały się coraz dokuczliwsze i stołeczność była uciążliwa.

Warszawa stała się miastem pałaców i coraz gorszego budownictwa, w którym gnieździło się pospólstwo. Jurydyki prowadziły własną gospodarkę komunalną, nie dbały o wspólne wodociągi, ulice; ich oświetlenie itp., nie stosowały się do żadnych postanowień centralnych władz miejskich. Upadły średniowieczne łąźnie, wegetowały dwa krótkie odcinki wodociągów miejskich, zajazdy traciły rację bytu w czasie wielkich zjazdów elekcyjnych i sejmowych. Wojny XVII i początku XVIII wieku niszczyły substancję miejską.

Dwie tylko — niestety przemijające szybko — jaśniejsze karty znajdziemy w dziejach tego okresu: most Jagielloński oraz ulice i kanały marszałka Franciszka Bielińskiego. Okres od drugiego rozbioru do powstania Królestwa Polskiego to czasy wyludnienia miasta, zniszczeń i ogólnego upadku, ale, na szczęście, i likwidacji jurydyk.

Czasy Królestwa Polskiego przyniosły wreszcie instytucję scentralizowanych władz miejskich, samorządowych. Pojawiła się polityka miejska i planowość. Mimo że ze względu na krótki okres efekty działalności ograniczyły się do znośnego uporządkowania finansów, do kredytowania budownictwa mieszkaniowego w warunkach kapitalistycznych i renty gruntowej oraz do znacznej regulacji ulic, placów i ich oświetlenia — Warszawa pod względem urbanistycznym zaczęła się stawać normalnym, uprzedmyślającym się europejskim miastem, bez wynaturzeń miasta magnackiego.

Po upadku powstania listopadowego aż do końca zaboru carskiego, gdy następował wielkomiejski rozwój Warszawy — ogólny postęp naukowy i techniczny umożliwił budowę i eksploatację nowoczesnych urządzeń komunalnych, to znaczy korzystających z praw matematyki, mechaniki, fizyki i chemii, posługujących się parą, gazem i elektrycznością. Przełom nastąpił w latach 1855—1885. Warszawa otrzymała wówczas: wodociągi, kanalizację, gazownię, elektrownie blokowe, windy w budynkach mieszkalnych, jednobudynkowe centralne ogrzewanie mieszkań wraz z dostawą ciepłej wody do kuchni i łazienki, co razem ze splukiwanym ustępem daje optimum (komplet) wyposażenia mieszkania w instalacje komunalne, z którego obecnie korzysta olbrzymia większość mieszkańców stolicy.

Od roku 1885 już żadna nowa instalacja w naszych mieszkaniach się nie pojawiła. Z wyjątkiem: w roku 1974 w pierwszym w Warszawie (17-piętrowym domu mieszkalnym przy ul. Bruna 34) założono wentylację (nie klimatyzację) elektryczną.

W każdym razie rok 1885 jest rokiem, w którym zakończono w sensie technicznym, wyposażenie mieszkania w komplet nowoczesnych instalacji komunalnych, a co trwało trzydzieści lat. Były to oczywiście pierwsze zastosowania, a od pierwszych zastosowań do upowszechnienia, do udostępnienia wszystkim droga daleka, zależy nie tylko od techniki, ale i od ekonomiki, a ekonomika od ustroju. Aby tę drogę prześledzić, konieczne są liczby i tabelaryczne ujęcia, bez których dziejów urządzeń komunalnych nie można przedstawić.

Sumując, trzeba powiedzieć, że rozwój urządzeń komunalnych Warszawy nie był zależny od istnienia czy nieistnienia samorządu miejskiego. Nie zależał również wyłącznie od środków finansowych, dopóki nauka nie rozwiązała trudności technicznych, warunkujących postęp w jakości usług komunalnych i przede wszystkim ich upowszechnienie.

ROZDZIAŁ I. MIESZKALNICTWO

I. ROZWOJ PRZESTRZENNY MIASTA

Na północ od założonego w wieku XIII grodu, później Zamku warszawskiego — na przełomie wieku XIII i XIV — powstała Warszawa zwana później Starą Warszawą, z rynkiem, targowiskiem przy Szerokim Dunaju, ulicami oraz murami obronnymi. Dzięki tym murom o długości 1200 m, a właściwie niezmienionej zasadniczo ich linii, można dzisiaj określić powierzchnię istniejącego w ich granicach miasta. Wynosiła ona wówczas 8,5 ha.

W wieku XIV Warszawa otrzymała dwa przedmieścia: Fretę i Solec (1382), co stanowiło razem około 12 ha, w wieku XV — jurydykę Dziekanekę (1402), Nową Warszawę (Nowe Miasto) (1408), przedmieście Czerskie, zwane później Krakowskim Przedmieściem oraz przedmieście Długa, zwane później ulicą Błońska, Szeroka, Sienna i znów Długa. Tak więc w XV wieku obszar Warszawy w sumie powiększył się mniej więcej do 16 ha.

Około roku 1564 miasto miało w przybliżeniu 30 ha. Usypany za czasów Zygmunta III Wazy w latach 1621—1623 wał „przeciwmorowy” lub „przeciwturecki” zamykał miasto na obszarze 125 ha (na podstawie dzisiejszych pomiarów).

Ale jeszcze w tym samym wieku poza jego linią powstało siedem jurydyk na lewym brzegu: między innymi Leszno (1648), Grzybów (1650), Tamka (1652) i trzy miasta na prawym: Skaryszew (1641), Praga — później Stara Praga (1648) i Gołędzinów (1658). W wieku XVIII powstało pięć jurydyk, między innymi Bielino (1757), Mariensztat (1762).

Następny wał, który z późniejszymi zmianami przetrwał prawie sto lat i pełnił różne funkcje, został usypany w roku 1770 przez marszałka Stanisława Lubomirskiego i obejmował po lewej stronie 1469 ha, po prawej 165 ha, razem 1634 ha (pomiarzy dzisiejsze) — cały obszar ówczesnej Warszawy wraz z jurydykami, chociaż prawnie prawobrzeżna część miasta nie należała jeszcze do stolicy.¹ Nastąpiło to dopiero w roku 1791 i 1794.

Od roku 1832 do 1911 Warszawa była włączona w obronny system państwa rosyjskiego od zachodu. Cytadela, wzniesiona dla trzymania w ry-

zach buntującego się miasta, została w późniejszych latach na lewym i prawym brzegu Wisły otoczona 38 fortami z esplanadami, czyli strefami zakazu wznoszenia budynków mieszkalnych i budowy ulic w promieniu od 600 do 1200 m, co hamowało rozwój zagospodarowania miejskiego nie tylko w kierunku północnym, ale i w wielu innych dzielnicach redukowało rozporządzalną przestrzeń.

Dalszy rozwój przestrzenny Warszawy w granicach administracyjnych obrazuje tablica 1 sporządzona na podstawie spisów, uwzględniająca również powierzchnię Wisły w tych granicach.

Zabudowa miejska przez wiele wieków przekraczała zarówno mury, wały, jak i granice administracyjne aż do zmian dokonanych w latach 1916—1938 oraz w latach 1951 i 1957. O ostatnich można powiedzieć, że w porównaniu z wieloma miastami na świecie granice administracyjne Warszawy oraz granice urbanistyczne Warszawskiego Zespołu Miejskiego zostały dość swobodnie zakreślone.²

II. LUDNOŚĆ

Stara Warszawa w obrębie murów obronnych „w samych swych początkach” miała około 150 posesji mieszkalnych. Przyjmując stosowany przez historyków wskaźnik dwunastu osób na jedną posesję, otrzymujemy 1800 mieszkańców — hipotetyczną liczbę wyjściową. Jak wynika z tablicy 2, widoczny znaczny wzrost ludności między rokiem 1860 a 1861 nie jest wzrostem faktycznym, a jedynie zmianą ujmowania statystycznego: do roku 1860 podawano liczbę jedynie stałych mieszkańców, a od 1861 ogółem liczbę mieszkańców stałych i niestałych. Wcześniejsze i późniejsze nierównomierności, głównie spadki liczby ludności, łączą się z klęskami narodowymi i występują na przykład: w latach 1655—1659 (najazd szwedzki), w latach 1795—1800 (powstanie kościuszkowskie i rozbiory), w latach 1830—1831 (powstanie listopadowe), w latach 1861—1864 (powstanie styczniowe) czy w latach 1904—1908 (walki rewolucyjne), w latach 1914—1919 jako skutek pierwszej wojny światowej, wreszcie od roku 1939 niemal do 1970 jako skutek najazdu hitlerowskiego.

Od wzajemnego stosunku wielkości obszaru i liczby ludności zamieszkującej go w znacznej mierze zależą warunki bytowania. Zwłaszcza szkodliwe dla człowieka jest nadmierne zagęszczenie, nadmierne zaś rozproszenie — bardzo kosztowne. Stosunek ten wyrażany jest liczbą mieszkańców przypadającą na hektar powierzchni miasta. Otrzymanie takiego wskaźnika w odniesieniu do obszaru całego miasta i globalnej liczby ludności jest łatwe, ale niewiele mówiące (chyba że dotyczy skrajnych przypadków w pewnych latach). Każde bowiem miasto, zwłaszcza duże, jest nierówno-

miernie zasiedlone, o czym nieco niżej, tutaj zaś podany zostanie wskaźnik prosty — liczba osób na hektar od przełomu XIII i XIV wieku do roku 1975.

W Starej Warszawie w obrębie murów na przełomie XIII i XIV wieku zagęszczenie na hektar wynosiło 210 osób, w roku 1579 w Starej i Nowej Warszawie razem 220—230 osób, w roku 1620 — 300³, w 1770 — 62, w 1774 (przedzoborowe maksimum ludności) — 92, w 1800 — 39, w 1830 — 74, w 1882 — 90, w 1889 — 148, w 1890 — 132, w 1914 — 270, w 1917 — 73, w 1930 — 96, w 1939 — 100, w 1950 — 47, w 1951 — 21, w 1957 — 25, w 1960 — 27, w 1965 — 29, w 1970 — 31, w 1975 — 32.

Należałoby zwrócić uwagę na strefy zagęszczone poniżej przeciętnej dla całego miasta i wielokrotnie powyżej tej przeciętnej. Na przykład w roku 1938 pomiędzy ulicami Nowolipie — Nowolipki mieszkało 3500 osób na jednym hektarze, po wojnie (w roku 1954) najbardziej zagęszczone w starej zabudowie były okolice ulicy Jasnej — 1500 osób na ha, w nowej — osiedle „Za Żelazną Bramą” 1100 osób na ha, MDM — 1000, Muranów — 825, Bielany I — 535, Bielany II — 475.

Są również różnice w zagęszczeniu poszczególnych dzielnic. W roku 1973 na jednym hektarze w Śródmieściu mieszkało 600 osób, na Ochocie, Woli i Żoliborzu 400 osób, na Pradze Pn., Pradze Pd. i Mokotowie 200.

III. LICZBA BUDYNKÓW MIESZKALNYCH I ICH WYSOKOŚĆ

Zabudowa czternastowiecznej Warszawy na obszarze wymienionych już 8,5 ha (wraz z Zamkiem) w obrębie murów obronnych najbardziej zagęszczona była na rynku, na którym znajdowały się nieliczne domy murywane, na ulicach natomiast drewniane (oprócz kościołów). Działki tylko na rynku były zabudowane w 40 procentach.

Tuż przy północnej granicy Starej Warszawy, na części dawnej osady świętojurskiej (obecnie otoczenie ul. Świętojerskiej) powstała Nowa Warszawa, otrzymawszy prawa miejskie w roku 1408.

Zespół ten, w wieku XIV liczący 500 m długości i 300 m szerokości, obejmował dwa rynki i dwanaście ulic z około 150 posesjami⁴, na których budynki dochodziły do trzech kondygnacji, a działki zabudowywano w 75 procentach, reszta to niechlujne podwórka bez zieleni⁵. Gotyckie relikty tej mieszkalnej zabudowy zachowały się do naszych czasów na rynku i ulicach: Jezuickiej, Kanonii, Nowomiejskiej i Świętojańskiej.

Rozwój miast w Polsce i ich świetność przypada na wiek XVI, rozkwit Warszawy natomiast zaczął się dopiero w wieku XVII, wtedy, kiedy została stolicą państwa polskiego. Wówczas nastąpił szybki wzrost ludności i rozwój przestrzenny miasta — zabudowa wyszła poza mury obronne.

Obok domów i kamienic mieszczańskich, które już w pierwszej połowie XVI wieku doszły do pięciu kondygnacji, pojawiły się dworki, dwory i pałace. Działki budowlane poza murami, nie tylko szlachty, lecz i czynszowników były znacznie większe; domy wprawdzie parterowe, ale rozłożyste, miały podwórza i ogrody.

Rozwój przedmieść na tle starego miasta, w prawie stuletnim okresie przed najazdem szwedzkim, ilustruje podana w tablicy 3 liczba posesji w ówczesnych trzech częściach Warszawy.

W tym stuleciu dwutraktową kamienicę zastąpiła trzytraktowa, na zewnętrznych ścianach pojawił się tynk, nad klatką schodową umieszczono parookienne nadbudówki, tak zwane latarnie, z których kilka do dziś zachowało się na Rynku Starego Miasta.⁶

Poczet pałaców warszawskich rozpoczął w roku 1624 pałac Ujazdowski króla Zygmunta III (obecnie w odbudowie), następnie Kazimierzowski w 1634 (obecnie Uniwersytet), Ossolińskich w 1641 (zburzony w 1944), Kazanowskich w 1643 (zburzony w czasie wojen szwedzkich), Koniecpolskich w 1643 (obecnie Prezydium Rady Ministrów), Prymasowski w 1642 przy ulicy Senatorskiej (odbudowany) i biskupów krakowskich z 1642 (odbudowany). Najazd szwedzki poczynił olbrzymie szkody zarówno w zabudowie pałacowej, mieszczańskiej, jak i najuboższej.

Do roku 1659 zdołano w Starej i Nowej Warszawie odbudować 277 domów, na przedmieściach zaś — 200, razem 477⁷, a więc około połowy tego, co istniało w roku 1655. Dopiero w roku 1669 zabudowa mieszkaniowa osiągnęła stan przedwojenny: w Starej i Nowej Warszawie było 446 posesji, na przedmieściach 520, razem 966.⁸

W roku 1770 na obszarze 1469 ha w obrębie wałów Lubomirskiego znajdowało się 2317 domów mieszkalnych, z czego 580 (25,1 proc.) było murowanych, a 1737 (74,9 proc.) drewnianych. Do chwili ostatniego rozbioru Warszawa w roku 1784 liczyła 3141 domów, w 1790 — 3230, przy czym liczba murowanych stanowi tylko dwadzieścia pięć procent.

Podane liczby nie obejmują Pragi, dopiero dane od 1797/98 roku począwszy dotyczą obydwu części miasta.⁹

Typowym budynkiem mieszkalnym czasów stanisławowskich był drewniany dworek małomiasteczkowy z ganeczkiem, tonący w zieleni ogrodów. Ale w drugiej połowie panowania króla Stanisława Augusta obok dworku pojawiła się również kamienica czynszowa dwutraktowa i dwupiętrowa, wielorodziny dom czynszowy.¹⁰

Domy mieszczańskie w części staromiejskiej, budowane z zasady na wąskiej działce, poza budynkiem frontowym, miały pomocniczą zabudowę drewnianą w głębi podwórka, na którym z czasem pojawiły się oficyny mieszkalne jako oddzielne budynki, łączone z budynkiem głównym galerią drewnianą lub murowaną. Za „pierwszą nowoczesnie potraktowaną bu-

1. Modrzewiowy dworek kryty gontem z początku wieku XIX przy ulicy Bernardyńskiej 1 nad jeziorem Czerniakowskim

4. Podwórko –studnia kamienicy z wieku XIX—XX przy ulicy Foksal 17

2. Kamienice mieszczańskie z wieku XVIII przy ulicy Piwnej

3. Podwórko – studnia kamienicy Fukierów z wieku XVIII przy Rynku Starego miasta

5. Jeden z wielu 10-piętrowców (11 kondygnacji) budowanych od roku 1959

6. „Galeriowiec” na Muranowie wg projektu B. Lacherta z roku 1950

7. Najwyższy budynek mieszkalny (24 kondygnacje) przy ulicy Marszałkowskiej —
Sciana Wschodnia — wg projektu Z. Karpińskiego z roku 1962

8. „Gospoda flisacka” — zajazd na Solcu (nie istniejący)

9. Zajazd „Pod Orłem Białym” na Tłumackiem z końca wieku XVIII — przetrwał do roku 1869 — wg projektu S.B. Zuga

dowlę oficynową”, która w XIX wieku stanowić będzie przynajmniej połowę ogólnej zabudowy miejskiej, M. Kwiatkowski uważa obiekt z roku 1784, zbudowany według projektu Szymona Zuga, istniejący do dziś przy ulicy Długiej 38/40.¹¹ Tenże badacz za prawzór zabudowy z podwórkiem-studnią uważa kamienicę Fryderyka Jacobsona, złotnika królewskiego, przy ulicy Leszno nr 723 (obecnie aleja Świerczewskiego 105), odbudowaną w roku 1973 na siedzibę Instytutu Historii Kultury Materialnej (jedynie w części frontowej). Kamienica ta, zbudowana prawdopodobnie przez Jakuba Fontanę (1710—1773) i Zuga, istniejąca już w roku 1770, składała się z trzypiętrowego frontu i trzech dwupiętrowych oficyn. Za poprzeczną oficyną było drugie podwórko, jest to również pierwowzór dziewiętnasto- i dwudziestowiecznej zabudowy wielopodwórkowej.¹² Przykładem, który przetrwał do naszych czasów, jest posesja z pięcioma podwórkami sięgającymi od ulicy Poznańskiej 14 do Marszałkowskiej 81.

W krótkim, wojennym okresie Księstwa Warszawskiego zbudowano tylko kilka domów, natomiast pod fortyfikacje napoleońskie zburzono około dwustu.

W czasach Królestwa Polskiego budownictwo monumentalne reprezentowały nie tyle pałace królewskie czy magnackie, co gmachy publiczne. W tym też okresie liczba architektów Polaków przewyższyła liczbę cudzoziemców.¹³

W roku 1817 powstał Fundusz Budowlany Skarbowy i Miejski, z którego udzielano pożyczek na budownictwo mieszkaniowe. W tym samym roku powołano Radę Budowniczą nadzorującą je. Dzięki tym funduszom już w latach 1817—1829 wzniesiono 419 murowanych domów mieszkalnych, a kilkadziesiąt nadbudowano. Warszawa z drewnianej stawała się murowana. W roku 1816 domy murowane stanowiły 37 procent, a w 1827 — 52 procent ogółu.¹⁴ Budownictwo zaczęło korzystać z elementów żelaznych (schody, balkony, balustrady itp.) i z tłoczonej blachy oraz z dekoracji gipsowych.¹⁵ Przybywało wówczas przeciętnie około stu domów rocznie.¹⁶

Pomiędzy 1868 a 1918 rokiem przybyło około ośmiu i pół tysiąca domów — około stu osiemdziesięciu rocznie. W warunkach rosnącej renty gruntowej i ścieśnionych granic miasta rozwój ten charakteryzował się wielką intensyfikacją zabudowy. Już od roku 1860 przewagę zdobyła kamienica z podwórkiem-studnią i utrzymała ją do końca okresu niewoli. Działka była wykorzystywana pod zabudowę od 80 do 100 procent. Domy rosły zarówno dzięki budowie wielu kondygnacji, dzięki nadbudowie oraz zamianie strychów na mieszkania i piwnic na sutereny.¹⁷

Raz tylko, ale dokładnie, skutki kapitalistycznej zabudowy miasta zostały przedstawione w *Rezultatach spisu nieruchomości i mieszkań Wielkiej Warszawy*, przeprowadzonego w czerwcu 1919 roku. Według niego 62,7 proc. okien warszawskich mieszkań wychodziło na podwórko-studnię, z te-

go 10 procent na schody, świetliki, do sieni, na dach itp., a tylko 37,3 proc. na ulicę.¹⁸

Pierwsza wojna światowa nie spowodowała bezpośrednich ubytków w substancji mieszkaniowej Warszawy, ale z powodu wyludnienia miasta i dużej liczby mieszkań pozostawionych bez opieki wiele z nich uległo dekapitalizacji.

W latach 1919—1938 przybyło 7765 budynków mieszkalnych — 388 przeciętnie rocznie.¹⁹ W latach trzydziestych w nowym budownictwie zaczął się odwrót od podwórka-studni, wykorzystanie działki spadło od 50 do 70 procent; w parawanowej zabudowie pojawiły się duże zazielenione dziedzińce dzięki łączeniu kilku sąsiadujących posesji przegradzanych tylko siatką.

Zniszczenia drugiej wojny światowej oraz powojenna odbudowa i rozbudowa miasta zostaną przedstawione w kategoriach mieszkania-izby, gdyż takimi danymi rozporządzamy, charakteryzują one zresztą dokładniej omawiane zagadnienie. W warunkach gospodarki socjalistycznej, przede wszystkim komunalizacji gruntów, urbanistyka (w nowym budownictwie) mogła ostatecznie rozstać się z podwórkiem-studnią. Obecnie budynek mieszkalny jest orientowany nie według układu własnościowego działki czy z góry założonej linii zabudowy, lecz według światła słonecznego. Poza okresem „czarnej kuchni bez okna” — zasadniczo każde okno ma pełne oświetlenie naturalne, dostęp powietrza i widok na ulicę lub zieleń.

Informacje dotyczące liczby i wysokości budynków natrafiają na trudności między innymi natury terminologicznej. Dane bowiem dotyczą: „posesji”, „nieruchomości”, „domów” itp., a dla XIX wieku tylko budynków frontowych bez oficyn.²⁰ Tablica 4 łączy informację o ogólnej liczbie budynków mieszkalnych z informacją o ich wysokości.

Wysokość budynków mieszkalnych około roku 1596 doszła do pięciu kondygnacji, w XVIII wieku do siedmiu w części latarniowej, oświetlającej trzeci trakt ze schodami. Dotyczy to wyłącznie Rynku Starego Miasta, zabudowa innych dzielnic miasta była oczywiście niższa. Jeszcze w wieku XIX: „dla «celniejszych» ulic za właściwą uważano wysokość dwu pięter”, a dopiero w roku 1862 została zbudowana pierwsza na Marszałkowskiej kamienica trzypiętrowa.²¹ Tuż przed rokiem 1915 wzniesiono czterdzieści jeden siedmio- i ośmiokondygnacyjnych domów mieszkalnych (najwyższe przy placu Zbawiciela i placu Unii), w 1960 zaś na Ścianie Wschodniej trzy 24-kondygnacyjne (o wysokości 76 m). Warto również wspomnieć, że w zwartej (parawanowej) zabudowie staromiejskiej — zależnie od szerokości działki — wznoszono domy, nawet najwyższe, jedno-, dwu-, trzy- i czteroosiowe, to znaczy o jednym do czterech okien frontowych na każdej kondygnacji. Jednoosiowa kamienica niekoniecznie jednak świadczy o ubóstwie jej ówczesnego właściciela.

Tablica 4 unaocznia, jak stolica „rosła w górę” w ostatnim stuleciu. Główne przyczyny są dwie: zniszczenia wojenne i rozszerzanie granic na obszary o zabudowie właściwie wiejskiej. Warszawa 1970 roku była parterowa w takim stosunku procentowym jak w roku 1882, była w ogóle nisko zabudowana — w 85 procentach (parter, jedno i dwa piętra). Domów trzy- do czteropiętrowych miała dziesięć procent — tyle, ile w roku 1882, a w liczbach bezwzględnych dwa razy mniej niż w latach 1915—1919. Domów pięcio- do sześciopiętrowych w liczbach procentowych miała dwa do trzech razy mniej niż w latach 1915—1919, w liczbach bezwzględnych prawie tak samo. „Skok w górę” w ostatnim dziesięcioleciu w procentach był jeszcze mały, natomiast domów siedmio- do ośmiopiętrowych w liczbach bezwzględnych było dziesięć razy więcej niż w latach 1915—1919. Wieżowców (9 i więcej pięter), stanowiących 1,1 proc. ogólnej liczby budynków, było w roku 1960 — 8, a w 1970 — 492.

IV. LICZBA MIESZKAŃ I IZB — PRZYROSTY I UBYTKI

Najodpowiedniejszą jednostką obliczeniową dla oceny wielkości zasobów mieszkaniowych jest izba. Ponieważ rozporządzamy odpowiednimi danymi (nie dla wszystkich lat) od roku 1809 możemy przedstawić tempo wzrostu ilości izb mieszkalnych w Warszawie w ciągu 166 lat i dla porównania dokonać tego w pięciu wybranych okresach. Załączona tablica nr 5 umożliwia zresztą podział na dowolne okresy.

W ciągu 61 lat od roku 1809 do 1869 przybyło 77 tysięcy izb — przeciętna roczna wynosiła 1260 izb; w ciągu 46 lat, od roku 1870 do 1915 przybyło 295 tysięcy izb, czyli przeciętnie rocznie 6400, w ciągu 21 lat, od roku 1919 do 1939 przybyło 227 tysięcy izb, a więc przeciętnie rocznie 10 800; w ciągu 21 lat, od roku 1945 do 1965 (do zakończenia faktycznej odbudowy stanu przedwojennego zasobów) wzniesiono 726 tysięcy izb, czyli rocznie 34 500 i wreszcie — aby objąć cały okres powojenny — w ciągu 31 lat, od roku 1945 do 1975, przybyło 1186 tysięcy, czyli rocznie 38 200 izb — przeciętnie.

O nierównomierności wzrostu w ostatnim okresie informuje załączona tablica 6 podająca liczbę izb oddanych do użytku w poszczególnych latach.

Ubytki substancji mieszkaniowej tak samo jak i nowe budownictwo towarzyszą dziejom miasta. Istnieje pięć przyczyn tego zjawiska: 1. Pożary, powódzie, wybuchy i inne katastrofy, 2. Zniszczenia wojenne, 3. Wyburzenia na żądanie władz wojskowych, głównie zaborczych, 4. Wyburzenia urbanistyczne dla poprawy warunków komunikacyjnych danego rejonu miasta oraz wskutek tak zwanego zużycia moralnego zdrowej jeszcze tech-

nicznie zabudowy, czyli konieczności zastąpienia jej nową, użyteczniejszą dla teraźniejszości i przyszłości miasta, 5. Wyburzenia ze względu na zużycie techniczne (teoretycznie dom drewniany służy czterdzieści lat, murywany — sto).

Oto ważniejsze i większe ubytki w kolejności wymienionych przyczyn.

1. Pierwszy, według Sobieszczańskiego, zanotowany pożar w mieście wybuchnął w roku 1378, następne: w 1478 spłonęły domy od Dunaju aż po Piwną, w 1544 paliło się miasto w czasie pobytu Zygmunta Starego, w 1607 spłonęły 22 domy na Rynku, w 1660 i 1669 ogień strawił jedną trzecią miasta, w 1670 i 1697 paliło się Krakowskie Przedmieście, w 1708 płonęły przedmieścia, w 1807 ogień zniszczył pałac Załuskich, a w 1814 spłonęły pawilony (baraki) przy pałacu Kazimierzowskim. Od chwili wprowadzenia zawodowej straży pożarnej w roku 1836 straty w budynkach mieszkalnych systematycznie maleją. Zjawiska te ilustrują przykładowo dane o liczbie budynków dotkniętych pożarem i — w nawiasie — liczbie budynków zniszczonych powyżej 75 procent: w roku 1958 — 45 (8), w 1959 — 28 (1), w 1960 — 21 (4), w 1961 — 38 (2), w 1962 — 27 (5), w 1963 — 31 (4), w 1964 — 39 (5), w 1965 — 31 (13), w 1966 — 28 (7), w 1967 — 16 (0).²²

Na dane o liczbie budynków zniszczonych w czasie powodzi nie natrafiłem.

2. Zniszczenia wojenne: „potop” pochłonął około 480 budynków²³, zdobycie Pragi przez Suworowa — 50 budynków²⁴, powstanie listopadowe — 221²⁵, najazd hitlerowski — 514 tysięcy izb zburzonych i uszkodzonych.

3. Wyburzenia na żądanie władz wojskowych dosięgnęły Warszawę dwukrotnie: w latach 1806—1808 pod fortyfikacje napoleońskie rozebrano 216 domów, a w latach 1832—1834 pod budowę Cytadeli zniesiono 250 domów.²⁶

4. Wyburzenia urbanistyczne prowadzono już od początku wieku XIX. Około roku 1818 zburzono ratusze jurydyk i ratusz staromiejski, niektóre bramy murów obronnych, między nimi bramę Krakowską, zburzono też kościół Obserwantów, by na jego miejscu postawić pałac Staszica. W związku z budową Zjazdu Pancera w roku 1844 zburzono kościół i klasztor. W roku 1866 zniesiono czternaście domów, by rozszerzyć Krakowskie Przedmieście i założyć skwer, na którym później stanął pomnik Mickiewicza. Wyburzono parę domów dla otwarcia wylotów ulic Trębackiej i Miodowej, by uzyskać połączenie Podwała z ulicą Długą i przepuścić nim w roku 1881 linię konnego tramwaju. Za czasów prezydentury Starzyńskiego zburzono kilka domów między placem Krasińskich a ulicą Bonifraterską dla uzyskania połączenia Śródmieścia z Żoliborzem.

5. Od roku 1929 (z luką wojenną 1938—1950) prowadzona jest statystyka ubytków budynków mieszkalnych spowodowanych wyburzeniami ze względu na zużycie techniczne i wyburzeniami urbanistycznymi razem. Du-

że liczby z lat 1951—1958 tłumaczą się intensywnym usuwaniem pozostałej jeszcze, zniszczonej przez wojnę zabudowy i koniecznością uzyskiwania uzbrojonych terenów pod nowe osiedla i arterie komunikacyjne (zob. tablica 7).

Warunki mieszkaniowe najlepiej charakteryzuje tak zwane zagęszczenie mieszkań, czyli przeciętna liczba osób na izbę. Załączona tablica 8 wymownie przedstawia tę wieloletnią bolączkę szerokich mas warszawiaków, w ostatnich latach dość szybko ustępującą. Tablicę tę należy uzupełnić informacją o wielkości mieszkania, czyli o jego powierzchni użytkowej, izby bowiem są różnej wielkości i do izb zalicza się również kuchnię. Jakim wahaniom podlegała wielkość mieszkania w naszym powojennym budownictwie, świadczą liczby odnoszące się do budownictwa spółdzielczego stanowiącego w Warszawie cztery piąte budownictwa mieszkaniowego w ogóle.²⁷

V. WIEK ZABUDOWY MIESZKANIOWEJ

Zagadnienie to objęły trzy spisy: w roku 1919, w 1960 (nieudane opracowanie) i w 1970. W roku 1919 punktem odniesienia była izba, w 1970 — budynek i izba. Korzystamy z wyników pierwszego i ostatniego spisu. W roku 1919 z ogólnej liczby 427 tysięcy izb 44 tysiące (6,77 proc.) zostało zbudowanych przed rokiem 1861; w latach 1862—1914 powstało 377 tysięcy (57,70 proc.)²⁸, od 1915 do czerwca 1919 roku 5,8 tysiąca (0,90 proc.), od lipca zaś roku 1919 do końca sierpnia 1939, w okresie międzywojennym, przybyło 227 tysięcy (34,63 proc.). Stan na dzień 31 sierpnia 1939 roku wynosił 654 tysiące izb. Z zestawienia tego wynika, że zasoby mieszkaniowe Warszawy, istniejące w chwili wybuchu drugiej wojny światowej i zniszczone przez nią w 78 procentach w ciągu pięciu lat, powstały w jednej trzeciej w okresie międzywojennym, w dwu trzecich zaś przed pierwszą wojną światową — tworzone były w ciągu ponad stu lat.

Z danych spisu 1970 roku wynika, że jedna trzecia izb, służąca warszawiakom w tym roku, powstała przed drugą wojną (nie mówiąc o zburzonych), dwie trzecie zaś są dziełem pracy powojennej.²⁹ Warto też dodać, że w roku 1970 istniało już tylko 808 budynków wzniesionych przed rokiem 1900 powstałych w latach 1900—1917.³⁰

VI. UZUPEŁNIENIA TECHNICZNE BUDYNKU

Należą do nich: winda, rynny, wsypy na śmieci, wentylacja, przesłony okienne.

WINDY. Pierwsze dwa dźwigi osobowe, o których wiadomość przekazują zapisy, znajdowały się w pałacu Jerzego Ossolińskiego (zwanego w późniejszych czasach pałacem Brühla), wzniesionym w roku 1641. Były to „dwa krzesła dla niego i jego żony, na które siadłszy wygodnie się do góry wywindować mogą lub na dół spuścić dzięki przeciwwadze, która wewnątrz muru w kominie na to przeznaczonym chodzi”³¹. Szyb jednej z tych wind z blokiem znalazł prof. Jan Zachwatowicz w latach 1933—1936 w czasie przebudowy tego budynku na siedzibę Ministerstwa Spraw Zagranicznych, zniszczoną przez hitlerowców w roku 1944.³²

W XVII wieku były też używane tego samego rodzaju windy w pałacu Kazimierzowskim, a w XVIII między innymi w Radziwiłłowskim „zajeździe dla panów” na Pradze (zob. „Hotelarstwo”). W roku 1866 „Tygodnik Ilustrowany” zawiadamiał o nowo wynalezionych windach pneumatycznych, nie można jednak dojść do tego, kiedy i gdzie założono pierwsze. Hotel Europejski w roku 1877 miał windy pneumatyczne, a od 1907 — elektryczne.

Od roku 1885 firma „Krzysztof Brun i Syn” była przedstawicielką firmy „Otis” z Wiednia, instalującej pierwsze elektryczne windy w Warszawie. Ta sama firma dostarczyła wind dla hotelu „Forum” i ruchome schody dla Dworca Centralnego w naszych czasach.³³ Krajowa produkcja dźwigów została zapoczątkowana w latach 1932—1935 przez Warszawską Fabrykę dźwigów inż. Romana Groniowskiego, przez firmę „Bracia Jenike” i „Moc”. W roku 1946 przedstawicielstwa „Otis” i „Stigler” założyły spółkę „Elektrodźwig”, w 1947 roku wznowiła pracę Warszawska Fabryka Dźwigów, a w 1949 powstały państwowe Zakłady Urządzeń Dźwigowych, które w roku 1950 przejęły obydwie wymienione firmy prywatne i odtąd rozwijają się jako jedyna w Polsce wytwórnia tego rodzaju urządzeń. Od roku 1955 mieszczą się we własnych zabudowaniach przy ulicy Postępu 12 na Służewcu. Do 1965 roku produkowano jedynie dźwigi poruszające się z szybkością 0,6 m na sekundę dla trzech do ośmiu osób. Od roku 1965 na podstawie licencji szwedzkiej Asea-Graham buduje się dźwigi o szybkości 1,7 oraz 2,5 m na sekundę dla sześciu do dwunastu osób. Jako pierwsze tego typu windy w roku 1965 otrzymało osiedle „Za Żelazną Bramą”.

Windy te wyposażone są w sterowanie i „pamięć”, co oznacza, że podjeżdżają po pasażera, który znajduje się bliżej i „zapamiętują” polecenia kolejnych użytkowników.³⁴ Podobne dźwigi znajdują się w Pałacu Kultury i Nauki od roku 1955, wymagają jednak obsługi — te zaś są zupełnie zautomatyzowane.

Pierwsze „przepisy dotyczące urządzania i obsługi dźwigów” wydano w roku 1904. Kontrolę sprawował „Dozór Kotłów” i Inspekcja Elektryczna przy magistracie, obecnie czyni to Urząd Kontroli Technicznej.

Jeden tylko „spis nieruchomości i mieszkań” z roku 1919 uwzględnił tę sprawę, podając, że w roku tym funkcjonowały w Warszawie 463 windy

w budynkach mieszkalnych. Od tego czasu żadna instytucja statystyką wind się nie zajmuje. Urząd Kontroli Technicznej rejestruje dźwigi w przemyśle, w magazynach, w szpitalach itp. i oczywiście w budynkach mieszkalnych, ale globalnie — nie dzieląc na grupy według charakteru budowli czy budynku. Według osobistego szacunku pracowników UKT w roku 1976 w Warszawie w budynkach mieszkalnych funkcjonowało około 7000 wind od jednej do dwudziestu w poszczególnych domach (na przykład na osiedlu „Ursynów”).³⁵

RYNNY. Przewody odprowadzające wodę deszczową z dachu przez długi czas były drewniane, tylko pałace miały rynny z miedzianej blachy. Jedne i drugie nie były doprowadzane pionowo do poziomu chodnika, lecz skośnym, krótkim odcinkiem od narożnej krawędzi dachu zrzucały wodę z góry na ulicę. Stąd, mówiąc nawiasem, nazywano je „hultajami” i stąd też powiedzenie: „wpadł z deszczu pod rynnę”. Takie „hultaje” zachowały się w dwu miejscach w Warszawie, na kamienicy przy Krakowskim Przedmieściu ze schodami ruchomymi i na pałacu w Wilanowie. W Wilanowie pełnią one swą dawną funkcję, gdyż woda z góry spada do murowanych mis, w których dnie znajdują się wpusty kanalizacyjne. Na Krakowskim Przedmieściu stanowią jedynie dekoracyjny zabytek, gdyż wodę z dachu, jak ze wszystkich domów w Warszawie, odprowadza pionowa rynna w ścianie, połączona bezpośrednio z przyłączem kanalizacyjnym pod chodnikiem. Rynny wraz z przyłączem (o czym mowa w rozdziale o kanalizacji) są wentryznikami (wentylatorami) dla całej sieci kanalizacji miejskiej.

ZSYPY NA ŚMIECI. Pierwsze zsypy zostały zastosowane w latach 1897—1900 w tak zwanych „tanich domach” dla robotników przy ulicy Górczewskiej, wzniesionych z fundacji Hipolita Wawelberga (1843—1901).

WENTYLACJA. Przewietrzanie czy innymi słowy wentylacja mieszkania ma na celu usuwanie powietrza zanieczyszczonego lub zbyt gorącego i doprowadzanie świeżego lub chłodnego. Cel ten w najprostszy sposób osiąga się przez otwieranie okien, zwłaszcza na przestrzał, o ile różnica temperatury wewnętrznej i zewnętrznej nie jest zbyt wielka. Wentylację mieszkań niezależnie od pogody i pory roku osiąga się przez tak zwane lufty, czyli pionowe przewody murowe wyprowadzone blaszanymi kapturami na dach i wyposażone w otwory z siatkami w ścianach izb mieszkalnych. Wentylacja ta, zwana naturalną lub grawitacyjną, powoduje tym skuteczniejszy ruch powietrza, im różnica temperatury wewnętrznej i zewnętrznej jest większa, a więc głównie w zimie.

System ten jest mało skuteczny w lecie oraz na wyższych kondygnacjach w budynkach wysokich, zupełnie też nie chroni danego mieszkania przed

zapachami idącymi z innych mieszkań. Zadanie to w znacznie wyższym stopniu spełnia wentylacja wymuszona albo mechaniczna (choć nie jest jeszcze klimatyzacją), którą po raz pierwszy zainstalowano w Warszawie w roku 1974 przy ulicy J. Bruna 34 w 16-kondygnacyjnym budynku NSM „Oświata”. Na podstawie dokumentacji opracowanej w Centralnym Ośrodku Badawczo-Rozwojowym „Instal” w Warszawie na dachu budynku umieszczono 12 wentylatorów elektrycznych pracujących całą dobę, a na wszystkich kondygnacjach sieć odpowiednich przewodów i zaworów.³⁶

PRZESŁONY OKIENNE. Pierwotnie do przesłaniania otworów okiennych używano błon pęcherzowych (najlepsze ze świńskiego pęcherza) oraz z natłuszczonego papieru lub cienkiego lnianego płótna. Lane szybki szklane kształtu „krążkowego” lub sześciokątne, oprawne w ołów, znane są w kościołach jako witraże. Szyby oprawne w drewno jako „kwatery” — „w zabudowie miejskiej w XV wieku nie są rzadkością”, a na wsi w wieku XVI. W roku 1625 podczas remontu łaźni miejskiej przy barbakanie (zob. „Łaźnie”), w czterech izbach wstawiono 260 „szyb”. Od dawien dawna gomółki, szyby lub przezroczyścza, po nadmuchaniu, rozcinano i rozwałkowywano, otrzymując szkło płaskie albo tafłowe.

Odpowiedź na pytanie, kiedy w oknach zwyciężyło szkło płaskie, jest trudna ze względu na równoległość produkowania obok gomółek szyb płaskich. Przeprowadzenie dokładniejszych granic czasowych utrudnia też chaotyczna terminologia. Błonami bowiem przez długie wieki nazywano i gomółki, i szkło płaskie, a z kolei gomółki nazywano też szybami.³⁷ W kazaniu polskim z XVI wieku znajduje się zwrot: „szklana błona będzie, a przedsię w domu dosyć jasności bywa”³⁸. Rzemieślnika trudniącego się szkleniem nazywano vitreatorem, membranistą, szklarzem.³⁹

VII. WYPOSAŻENIE NIERUCHOMOŚCI ORAZ MIESZKAŃ W INSTALACJE KOMUNALNE

Nie zagęszczone mieszkanie o optymalnej powierzchni i funkcjonalności, mające wszystkie zalety architektoniczne oraz pożądane umeblowanie — nie spełni swego zadania, czyli nie będzie mieszkaniem, a tylko nieokreśloną kubaturą zamkniętą murami — jeżeli nie zostanie wyposażone w siedem funkcjonujących instalacji związanych organicznie z uliczną siecią urządzeń komunalnych.

Najodpowiedniejszą, najślusniejszą płaszczyzną odniesienia przy określaniu stopnia zaspokojenia potrzeb komunalnych przez urządzenia sieciowe, o których będzie mowa w następnych rozdziałach, jest liczba mieszkań i liczba ludności w nich zamieszkałej, korzystającej z usług. Niestety liczby

te zaczęto ujmować statystycznie stosunkowo późno. Przez długi czas porzeczawano na podawaniu jedynie liczby posesji, nieruchomości, wreszcie budynków przyłączonych do poszczególnych sieci. Zarówno ze względu na problematyczność pojęć określanych powyższymi terminami, jak i wartość porównawczą samych liczb otrzymuje się wyłącznie ogólną orientację o badanym zjawisku. Brak jednak dokładniejszych informacji nie pozwala na odrzucanie tego, co jest. Toteż dążąc do zamierzonego celu — tabelarycznego, chronologicznego przedstawienia stopnia zaspokojenia potrzeb — sprawę ujęto w dwa zestawienia. Pierwsze odnosi się do nieruchomości — posesji (tablica 9), drugie do mieszkań (tablica 10). Pierwsze, wykorzystując, o ile to było możliwe, dane spisów z 1882, 1891, 1919 i 1931 (spis 1921 zupełnie pominął te sprawy), opiera się poza spisami na danych ogłoszanych od roku 1886 przez dyrekcję wodociągów i kanalizacji oraz fragmentaryczne dane z publikacji statystycznych. Zestawienie to ujęto w taki układ danych, by unaocznic rok, od którego poszczególne urządzenie zostaje na stałe wdrożone. Fakt ten oznaczono kropką w tym wypadku, gdy brakuje liczb określających go. Drugie zestawienie — tablica — korzystające z danych spisów przeprowadzanych w Polsce Ludowej od roku 1950 umożliwia podawanie pełnego obrazu omawianego zjawiska.

Dla roku 1946 wykorzystałem opracowane, ale nie ogłoszone wyniki spisu przeprowadzonego przez Wydział Statystyczny Zarządu Miejskiego w dniu 14 lutego 1946 roku wyłącznie na terenie Warszawy. Znajdują się one w Archiwum Państwowym m. st. Warszawy i Województwa Warszawskiego (APW — Warszawa).⁴⁰ Ponieważ spis ten objął 109 tysięcy mieszkań, czyli ponad jedną trzecią liczby mieszkań istniejących w dniu 31 sierpnia 1939 roku, w latach zaś 1945—1946 (do lutego), nowe budownictwo było znikome, sądzę, że wielkość zasobów mieszkaniowych z lutego 1946 roku można uznać za wystarczającą „próbę” dla zasobów z sierpnia 1939 roku i że liczby procentowe dotyczące wyposażenia mieszkań w instalacje komunalne można przenieść, bez obawy popełnienia wielkiego błędu, bez zmian na zasoby przedwojenne.

VIII. POMIESZCZENIA DLA POSPÓLSTWA I „BIEDA BUDOWNICTWO”

Pomieszczenia dla najuboższych, czyli „pospółstwa” nie różniły się zasadniczo od chałup wiejskich, jeśli idzie o konstrukcję, wielkość, materiał budowlany i na przykład paleniska (jeszcze w roku 1844 istniały w Warszawie „kurne chaty” oraz budynki z przewodem kominowym z drewna).

Ich kontynuację stanowi „bieda budownictwo”, trwające głównie na peryferiach (ale w granicach miasta) do dzisiaj. Budownictwo to zarówno obecnie, jak i w okresie międzywojennym zwie się nielegalnym, nie kon-

trowanym, samowolnym, wreszcie dzikim. Od najdawniejszych czasów naruszało ono między innymi prawo własności, przepisy przeciwpożarowe — obecnie dodatkowo ignoruje postanowienia planu zagospodarowania przestrzennego, powodując chaos i wręcz szkody społeczne. W każdym razie jest produktem głodu mieszkaniowego, dającego się we znaki przede wszystkim najslabszym ekonomicznie — z jednej strony, z drugiej, świadczy o nieskoordynowanej i niekonsekwentnej opiece władz budowlanych nad tym „samorzutnym” budownictwem. O jego rozmiarach mówi przykładowo fakt, że w latach 1957—1960 nielegalnych budów, wykrytych przez władze budowlane, było w Warszawie około 1750, nie wykrytych natomiast, zdaniem prof. Jerzego Cegielskiego — drugie tyle. W 30 procentach, wbrew zakazom, były to obiekty drewniane, ale zgodnie z duchem czasu: w 96,6 proc. wyposażone w elektryczność, w 36,2 proc. w wodociąg.⁴¹

IX. ZNISZCZENIA DRUGIEJ WOJNY I ODBUDOWA

Zasoby mieszkaniowe Warszawy, jak podano wyżej, w przeddzień wojny, w dniu 31 sierpnia 1939 roku wynosiły 654 tysiące izb. Zasoby te, powstałe w ciągu ponad stu lat, w czasie najazdu hitlerowskiego były niszczone i burzone w ciągu pięciu lat i czterech miesięcy, w następujących okresach: a) we wrześniu 1939 roku uszkodzono lub zburzono 59 tysięcy izb (9 proc.), b) w getcie — 98 tysięcy (15 proc.), c) w czasie powstania — 160 tysięcy (24,5 proc.), d) po powstaniu — 197 tysięcy (30 proc.), razem 514 tysięcy izb (78,5 proc.). Ocalało 140 tysięcy izb.⁴² Przeciętne zagęszczenie jednej izby tuż przed powstaniem 1944 roku wynosiło 1,85 osób wobec 1,95 w sierpniu 1939 roku. Inne było oczywiście (w tych ramach) w dzielnicy niemieckiej, a inne w polskiej, nie mówiąc już o getcie przed jego zburzeniem. Inne też w każdym z pięciu lat okupacyjnych. Ów wskaźnik z roku 1944 wynika z faktu, iż między dniem 1 września 1939 a 31 lipca 1944 roku ubyło więcej ludzi niż izb mieszkalnych. We wrześniu 1939 roku i w getcie zburzono razem 157 tysięcy izb; w lipcu 1944 roku było ich więc około 497 tysięcy. W wyniku zaś wielkich ruchów migracyjnych w obydwu kierunkach oraz masowych eksterminacji nie tylko Żydów — liczba mieszkańców stolicy w tym samym czasie wyniosła około 920 tysięcy, czyli 1,85 osób na jedną izbę.

Minimum ludności i minimum izb nadających się do zamieszkania pojawiło się tuż po upadku powstania, po wypędzeniu mieszkańców lewobrzeżnej części Warszawy i po znacznym wyludnieniu prawobrzeżnej. Wynosiło ono około 100 tysięcy osób w około 70 tysiącach izb, czyli 1,43 osób na izbę — wyłącznie na Pradze, stanowiącej w ciągu paru tygodni października i listopada 1944 roku „całą” Warszawę.

Warto w tym miejscu zauważyć, że taką liczbę mieszkańców Warszawa miała około 1790 roku (zob. tablica 2) w wyniku naturalnego rozwoju. Po trzecim rozbiorze ludność jej spadła do 64 tysięcy, by dopiero około roku 1820 osiągnąć 100 tysięcy — po raz drugi, wreszcie po raz trzeci właśnie po powstaniu z prawie miliona w 1944 roku spadła do 100 tysięcy. Pół miliona mieszkańców liczyła po raz pierwszy w roku 1893, a powtórnie w 1946. Milion mieszkańców po raz pierwszy w roku 1925 i tyleż samo w 1955. Toteż pod względem liczby ludności największych miast na świecie w roku 1938 znajdowała się na 43 miejscu, a w 1965 — na 88.

Remont i odbudowa mieszkań rozpoczęły się z chwilą pojawienia się wśród ruin miasta pierwszych powracających mieszkańców, którzy własnymi siłami i środkami, bez fachowców, doprowadzili do stanu używalności dziesiątki tysięcy izb.

Zorganizowane i kompleksowe prace nad odbudową podjęto w kwietniu 1945 roku na Żoliborzu i Mokotowie. Początkowo dawały one stosunkowo duże efekty, rozpoczynano bowiem od najmniej uszkodzonych obiektów. Na przykład Warszawska Spółdzielnia Mieszkaniowa na Żoliborzu w ciągu lat 1945 i 1946 odbudowała cztery tysiące izb. Z upływem czasu roboty były coraz trudniejsze, a dodatkowo energię i czas budowniczych pochłaniały ogromne prace rozbiórkowe, niezbędne ze względu na niebezpieczeństwo, jakie stanowiły szkielety wypalonych domów. Akcja rozbiórkowa i wywożenie gruzu trwały zresztą w ciągu całego dwudziestolecia. Rozmiary odbudowy ujęto statystycznie w spisie powszechnym przeprowadzonym w roku 1960, który był też faktycznie ostatnim rokiem odbudowy.⁴³

Budowę nowych budynków mieszkalnych podjęto z dniem 10 marca 1945 roku od montażu 407 domków fińskich z 503 mieszkaniami o 1280 izbach oddanych do użytku w październiku tegoż roku. Był to dar Związku Radzieckiego. Domki te postawiono na terenie szpitala Ujazdowskiego, przy ulicy Szwoleżerów i na Polu Mokotowskim wzdłuż ulicy Wawelskiej. Skromnie wyposażone jedynie w wodociąg, kanalizację i elektryczność, nieźle konserwowane — służyły Warszawie do roku 1976.

Położenie kamienia węgielnego pod pierwszy, nowy od fundamentów, dom mieszkalny po wojnie, wznoszony przez WSM na Żoliborzu, odbyło się w dniu 7 lipca 1946 roku. Dom ten z 92 mieszkaniami przy ulicy Sarbiewskiego 2 został oddany do użytku w marcu 1947 roku. Pierwszym zbudowanym od nowa (w starym układzie ulic) osiedlem był Mariensztat w 1949 roku, następnie Muranów, Młynów, Mirów, WSM — Mokotów itd. Na wielkość zasobów mieszkaniowych stolicy po wojnie, obok odbudowy i nowego budownictwa, pewien wpływ wywarły również zmiany jej granic. Powiększenie obszaru miasta (obok wzrostu liczby ludności) przyniosło Pradze w roku 1951 — 39,1 tysiąca izb, w 1957 — 10,6 tysiąca, razem

49,7 tysiąca izb, lewobrzeżna część jedynie w roku 1951 uzyskała 37,5 tysiąca izb, ogółem — 87,2 tysiąca izb. Przywracanie przedwojennego stanu zasobów odbyło się też inaczej na prawym niż na lewym brzegu Wisły z powodu różnego stanu zniszczeń. W sierpniu 1939 roku cała Warszawa liczyła 654 tysiące izb, z tego w lewej części znajdowało się 549 tysięcy, w prawej 105 tysięcy. W styczniu 1945 roku ocalałych izb ogółem było 140 tysięcy, z tego w lewej części 68 tysięcy, w prawej 72 tysiące. Toteż Praga już w roku 1950, jeszcze przed zmianą granic stolicy dzięki odbudowie, osiągnęła stan przedwojenny, lewa natomiast dopiero w roku 1965, a dzięki przyrostowi spowodowanemu zmianą granic nieco wcześniej, bo w roku 1963.

X. TECHNIKA BUDOWNICTWA MIESZKANIOWEGO

W najdawniejszych wzmiankach o warszawskiej zabudowie mieszkaniowej mówi się o budynkach murowanych. Były one początkowo bardzo nieliczne. Trzeba bowiem przypomnieć, że Warszawa już w wieku XIV miała mury obronne z kamienia i cegły. Przewaga jednak budownictwa drewnianego była ogromna i do końca wieku XVIII domy drewniane stanowiły trzy czwarte ogółu budynków, jak już wyżej przy innej okazji wspominam. Ponieważ budownictwu drewnianemu doskonałą monografię poświęciła Hanna Szwankowska⁴⁴ — zajmować się tu nim nie będziemy. Mimo pozorów — różniło się ono nieco od budownictwa wiejskiego (zwłaszcza dworki) i podlegało miejskim przepisom budowlanym.

Do przełomu XIX i XX wieku ściany domów murowanych stawiano z cegły ceramicznej (głina z piaskiem), rzadko stosując mur pruski (krajtownica z belek wypełniona gliną), uważany już w wieku XVIII za najniebezpieczniejszy w razie pożaru. Trafiały się też ściany z glinobitki, czyli niewypalanej gliny, ubitej między dwiema ściankami z desek, usuwanymi po wyschnięciu. Na przełomie XIX i XX wieku pojawiły się ceramiczne pustaki (sitówka, trocinówka, dziurawka itp.) o wymiarach normalnej cegły (25×12×6,5 cm). W roku 1907—1908 wyprodukowano i użyto po raz pierwszy cegieł cementowych do budowy centrali telefonicznej „Cedergren” przy ulicy Zielnej 37/39⁴⁵, a następnie pustaków cementowych o wymiarach wielokrotnie większych niż cegła ceramiczna.

Po drugiej wojnie światowej elementy większe od cegły ceramicznej, nazwane bloczkami, wytwarzano głównie z gruzobetonu, gruz bowiem w zburzonej Warszawie był najtańszym surowcem. Były to „gruzocówki” Kazimierza Nowakowskiego w roku 1947, „bloczki muranowskie” Zygmunta Kleyffa w roku 1947—1948, o wymiarach 25×25×12 cm i 20×20×50 cm, oraz pustaki, tak zwane „szwajcarskie”. Następnie pojawiły

się bloczki z gazobetonu (domieszka aluminium), siporeksu (patent szwedzki) oraz cegła silikatowa (wapno z piaskiem).

Wyroby te coraz powszechniej stosowano do wznoszenia ścian zamiast cegły ceramicznej. Tablica 11 mówi o tym, w jakim tempie Warszawa z drewnianej stawała się murowana. Do końca wieku XIX w budynkach murowanych, nawet zamożnych właścicieli, zakładano wyłącznie stropy drewniane (czasem sklepienia z kamienia i cegły w piwnicach i na parterze), co przy istnieniu również drewnianej klatki schodowej w czasie pożaru było przyczyną niejednej tragedii.

Spis roku 1970 ujął sprawę nie tylko palności ścian, ale i stropów i ustalił, że spośród 39 580 budynków tylko 24 525 ma stropy niepalne, pozostałe zaś palne. Te pozostałe budynki to najmniejsze i najstarsze, najmniej zaludnione.⁴⁶

Pierwsze stropy żelbetowe zastosował w roku 1899 inż. Marian Lutoślawski⁴⁷ w hotelu „Bristol”, zbudowanym w 1901 roku, w tym też roku takie same stropy założono w salach Politechniki Warszawskiej. Na początku wieku XX z innych stropów ognioodpornych stosowano stropy Kleina (płaskie sklepienia z cegieł między stalowymi belkami), Akermana, Bremera i inne żelbetowe z wypełnieniem pustakami ceramicznymi. Strop Bremera po raz pierwszy wprowadził na budowie przytułku Św. Kazimierza na Tamce Czesław Czosnowski (1841—1916). W okresie międzywojennym znane były stropy „Pomorze” (bezelkowe) oraz „Rapid”, „Isteg”, „ES” (belkowe) i inne.

Prefabrykację, czyli wytwarzanie elementów budowlanych poza miejscem wznoszenia obiektu zainicjował prof. Tomasz Kluz w swej wytwórni stropów na Rybakach, prowadzonej w latach 1941—1952. Oprócz własnego pomysłu wytwarzał on stropy również projektu Nikodema Hryckiewicza (NH).⁴⁸ Po wojnie SPB (Spółdzielcze Przedsiębiorstwo Budowlane) pod kierownictwem Wojciecha Piroga prefabrykowało dla WSM (Warszawskiej Spółdzielni Mieszkaniowej) biegi i spoczniki schodowe oraz stropy rusztowe. Zakończeniem tej fazy prefabrykacji był strop „3S” (Składany Strop Stalbetowy) patentu inż. Kazimierza Nowakowskiego, zastosowany w roku 1947, w ramach systemu „Rytm”. Ostatnimi stropami belkowymi (belki żelbetowe) drobnowymiarowymi były stropy DMS (Roman Dwigird, Władysław Metelski, Kazimierz Surma) w roku 1949 oraz ich odmiana przystosowana do siatki modularnej 40×40 cm — strop DZ (Zbigniew Dąbrowski).⁴⁹

Teraz przyszły już elementy wielkowymiarowe, zarówno ścienne, jak i stropowe — produkt przemysłu budowlanego. Olbrzymie zniszczenie całego kraju, a bodaj największe tak dużego miasta, jak Warszawa, która nadal miała pełnić funkcje stolicy, jej nie tylko jak najszybsza odbudowa, ale i rozbudowa postawiły trudne zadania przed urbanistyką, architekturą,

jednak największe przed budownictwem. Należało odstąpić od wielu zasad i metod stosowanych przed wojną. Trzeba było szukać nowych materiałów budowlanych, nowych systemów budownictwa, zwiększać wydajność pracy przez przechodzenie od ręcznej do mechanicznej budowy, od prefabrykacji poszczególnych elementów do uprzemysłowienia produkcji wszystkich elementów i nowego ich montażu na miejscu budowy. Trzeba było przede wszystkim dążyć do wprowadzenia modularności przemysłowych elementów budowlanych i ich typizacji — fundamentu nowoczesnego budownictwa. Pracę nad modularnością w budownictwie i nad jej teorią podjął Zygmunt Kleyff w latach 1945—1946.

Gmach Komisji Planowania przy placu Trzech Krzyży w latach 1947—1948, a następnie budynki mieszkalne w alei Niepodległości nr 127 i 135 zostały zbudowane w systemie pod nazwą System Budownictwa Szkieletowego — „Rytm” autorstwa Kazimierza Nowakowskiego, który opracowując go od roku 1945, przyjął siatkę modułarną 25×25 cm ($62,5 \times 125$ cm). System „Rytm” jako podstawową bazę materiałową przyjął „zasypowe” pustaki gruzobetonowe z jednej frakcji gruzu i zasyp ich z betonu gruzowego jamistego (sypanego) oraz „Składany Strop Stalbetowy 3S”. Składał się on z żelbetowych belek podobnych do szyn kolejowych i płytek: górnej — żelbetowej i dolnej — gruzobetonowej. Przy budowie gmachu Komisji Planowania zastosowano po raz pierwszy w Warszawie żuraw torowy już od fundamentów.⁵⁰

W roku 1948 i następnych przy ulicy Madalińskiego i Łyżwiarskiej oraz na osiedlu „Sielce” postawiono budynki mieszkalne o konstrukcyjnym układzie ścian nośnych poprzecznych z gruzoceówek o wymiarze 14×40 cm z wycięciem na kanał 14×14 cm. Ściana taka była pierwszą ścianą nośną kanałową. Kanały bowiem wykorzystywano jako przewody do odprowadzania spalin i dymu i jako przewody wentylacyjne. Autorem koncepcji systemu i projektu gruzoceówek był Kazimierz Nowakowski, konstrukcji — Jerzy Nechay.

Pierwszymi budynkami „uprzemysłowionymi” (w produkcji poligonowej), zaprojektowanymi na siatce modułarnej 40×40 cm, były w latach 1954—1956 budynki wielkoblokowe (z żużla wielkopieczowego) systemu Kleyffa na osiedlu „Praga II” i „Kasprzaka”. On również wzniósł pierwszy mieszkalny budynek wielkopłytowy w Warszawie na osiedlu „Kasprzaka” w roku 1959. Układem konstrukcyjnym budynków wielkoblokowych był układ nośnych ścian podłużnych, budynku zaś wielkopłyтового układ krzyżowy (wszystkie ściany nośne).⁵¹ „Wprowadzenie płyt wielkowymiarowych [wielkoblokowych i wielkopłytowych — o czym niżej] spowodowało zmiany w strukturze budynków. W budownictwie mieszkaniowym zaczęły dogasać układy o podłużnych ścianach nośnych, a wchodziły do szerokiego zastosowania układy o ścianach nośnych poprzecznych ze ścianami zewnę-

trznymi (osłonowymi) o zadaniach ograniczonych w zasadzie tylko do odpowiedniej izolacji wnętrza.”⁵² Układ taki po raz pierwszy dla budownictwa uprzemysłowionego w tak zwanym systemie „Żerań” lub budownictwie z „cegły żerańskiej” — zaprojektował i zastosował Kazimierz Nowakowski przy wznoszeniu w roku 1958—1959 budynku mieszkalnego na terenie „Faelbet”. W budynku tym umieszczono pierwsze przemysłowo wytwarzane kabiny-łazienki wyposażone w odcinki przewodów instalacji komunalnych oraz w wannę, sedes i umywalkę. Pod jego też kierownictwem i według jego projektów Fabryka Elementów Betonowych „Faelbet” na Zeraniu od stycznia 1958 roku wytwarza elementy wielkopłytkowe ze żwirobotonu zbrojonego o wymiarach $24 \times 120 \times 250$ cm (ścienne) i stropowe tych samych wymiarów o długości do 6 metrów, z pięciu kanałami. W roku 1958 płyt tych wyprodukowano już 100 tysięcy m². Upowszechniły się one szybko w Warszawie (pierwsze osiedla od roku 1960: Muranów (północny), Wierzbno, Bielany itd.), następnie w całym kraju, zastosowano je też w Czechosłowacji i Danii. Wielka płyta przyczyniła się też decydująco do szerokiego zastosowania w budownictwie układu o ścianach nośnych poprzecznych. Ponieważ „architekt może tworzyć z niej różne mieszkania i budynki, o różnych elewacjach i ich rzeźbie” — nazwano ją „cegłą żerańską”.

Od roku 1963 powstawały też inne rozwiązania wielkopłytkowe w Warszawie i w Polsce.⁵³

Pierwszy wieżowiec jedenastokondygnacyjny z wielkiej płyty wzniesiono w roku 1961 przy ulicy Górczewskiej na Kole. Radzieckie fabryki domów (pierwsza uruchomiona 1 lipca 1972 roku), pracujące równoległe z „Faelbetem” są wytwórniami wyposażonymi w komplet maszyn i urządzeń do wytwarzania wszystkich elementów budynków mieszkalnych według projektów naszych budowniczych.⁵⁴

Należy w tym miejscu również parę słów poświęcić pokryciu dachu. Od wieków dachy w Warszawie kryto słomą, korą lub trzcina, również od bardzo dawna — gontem i dachówką. Około roku 1720 pałac Pod Blachą otrzymał pokrycie z blachy miedzianej, co upamiętniło się w jego nazwie. Blachę żelazną cynkowaną (z Białogonu) oraz papę (z fabryki na Marymoncie) zaczęto stosować w początkach wieku XIX.⁵⁵ Wiele warszawskich dachów domów mniejszych pokrytych jest również eternitem (płaska dachówka z cementu) wprowadzonym w okresie międzywojennym. Budownictwo wielkopłytkowe i inne przemysłowe daje budynkom dachy z płyt betonowych prefabrykowanych (zob. tablica 12). Również i w tej sprawie spis 1970 roku wnosi istotną korektę. Poprzednie spisy uznawały papę za niepalne pokrycie, natomiast ostatni spis, zgodnie z prawdą, za niepalne pokrycie uznał papę tylko wówczas, gdy leży na podłożu niepalnym (np. betonowym). Wobec tego jednak że korekta wstecz jest niemożliwa — dla

zachowania porównywalności w czasie — w tablicy nr 12 nie uwzględniłem tej poprawki i papę zaliczyłem po staremu do pokrycia niepalnego.

Rozwój budownictwa mieszkaniowego pomimo niedoskonałości, jeżeli idzie o wielkość i jakość, w porównaniu z pozostałymi gałęziami gospodarki komunalnej, omówionymi niżej, jest pod względem technicznym rewolucyjny (obok ogrzewnictwa). Takiej liczby mieszkań, w tak krótkim czasie nie można by zbudować bez radykalnych zmian przedstawionych wyżej.

Tablica 1

POWIERZCHNIA MIASTA w ha

Rok	Ogółem		Strona		Wisła
	z Wisłą	bez Wisły	lewa	prawa	
XIII-XIV	—	8,5	8,5	—	—
XIV		12	12	—	—
XV	—	16	16	—	—
1564	·	30	30	—	·
1624	·	125	125	—	·
1655	·	335	185	150	·
1770	·	1 634	1 469	165	·
1830	·	1 970	1 740	230	·
1832	·	2 154	·	·	·
1882	·	2 740	2 267	473	·
1889	3 322	3 059	2 267	792	263
1890	3 715	3 273	2 307	966	442
1915	3 715	3 273	2 307	966	442
1916	12 100	11 483	7 625	3 858	617
1930	12 468	11 807	7 949	3 858	661
1938	14 148	13 472	9 179	4 293	676
1951	42 725	41 173	24 755	16 418	1552
1957	44 593	43 023	24 755	18 268	1570
1977*	48 530	46 960	25 705	21 255	1570

Zródła: Powierzchnia w obrębie murów i wałów na podstawie dzisiejszych pomiarów i obliczeń; powierzchnia w latach 1882—1916 na podstawie wyników spisów; od roku 1930 na podstawie *Rocznika statystycznego m.st. Warszawy*, *Rocznika statystycznego Warszawy* i *Rocznika statystycznego Województwa Stołecznego*.

* Po zmianie granic w dniu 1 VIII 1977 r.

Tablica 2

LUDNOŚĆ WARSZAWY

Rok	Liczba	Rok	Liczba	Rok	Liczba
XIV	1 800	1837	136 102	1880	357 169
1510	4 700	1838	137 828	1881	379 763
1564	5 000	1839	139 205	1882	382 964
1579	6 500	1840	139 591	1883	391 491
1655	9 600	1841	140 471	1884	404 889
1659	5 000	1842	142 492	1885	406 965
1660	10 000	1843	151 740	1886	431 864
1754	23 000	1844	154 078	1887	439 174
1764	30 000	1845	163 624	1888	444 814
1780	48 000	1846	165 130	1889	445 770
1784	63 000	1847	166 997	1890	455 852
1787	96 143	1848	163 818	1891	465 272
1792	115 000	1849	165 154	1892	490 417
1794	150 000	1850	163 597	1893	501 021
1795	69 654	1851	164 115	1894	515 654
1797	64 829	1852	157 871	1895	535 968
1800	63 359	1853	158 301	1896	553 643
1803	64 400	1854	157 436	1897	601 408
1804	66 761	1855	156 562	1898	611 389
1808	68 411	1856	156 072	1899	645 848
1810	77 727	1857	158 120	1900	686 010
1813	78 767	1858	158 817	1901	711 988
1816	81 020	1859	161 361	1902	736 625
1817	88 362	1860	162 805	1903	756 426
1818	96 404	1861	230 255	1904	771 382
1819	99 060	1862	207 986	1905	767 897
1820	100 338	1863	211 593	1906	746 513
1821	104 356	1864	222 906	1907	764 647
1822	116 256	1865	243 512	1908	751 595
1823	117 284	1866	247 668	1909	764 054
1824	123 867	1867	251 584	1910	781 179
1825	126 433	1868	254 561	1911	797 093
1826	128 052	1869	261 249	1912	821 369
1827	131 465	1870	266 218	1913	845 130
1828	136 724	1871	269 241	1914	884 544
1829	139 654	1872	275 999	1915	788 289
1830	145 000	1873	279 502	1916	780 700
1831	113 952	1874	285 723	1917	837 230
1832	126 775	1875	298 451	1918	758 400
1833	129 705	1876	308 548	1919	820 200
1834	136 062	1877	315 199	1920	945 200
1835	135 577	1878	317 198	1921	936 700
1836	134 882	1879	336 703	1922	975 000

Rok	Liczba	Rok	Liczba	Rok	Liczba
1923	960 380	1940	1 315 000	1955	1 001 000
1924	965 200	1941	1 334 000	1956	1 030 200
1925	1 010 300	1942	1 350 000	1957	1 077 000
1926	1 030 000	1943	1 027 000	1958	1 095 600
1927	1 052 200	31 VII 1944	956 000	1959	1 116 800
1928	1 076 400	X Praga 1944	100 000	1960	1 157 334
1929	1 101 800	31 I 1945	162 000	1961	1 171 402
1930	1 126 400	1 XII 1945	466 600	1962	1 189 628
1931	1 150 500	1 I 1946	473 600	1963	1 221 914
1932	1 117 380	1 XII 1946	537 600	1964	1 241 046
1933	1 181 200	1 I 1947	538 500	1965	1 252 558
1934	1 200 200	1 XII 1947	572 600	1966	1 267 800
1935	1 220 300	1 XII 1948	601 700	1967	1 266 693
1936	1 225 400	1 I 1949	604 900	1968	1 278 754
1937	1 245 000	1 XII 1949	633 700	1969	1 288 351
1938	1 265 000	1 I 1950	638 000	1970	1 315 648
1 I 1939	1 295 449	3 XII 1950	803 888	1971	1 333 400
31 VIII 1939	1 307 000	1951	864 900	1972	1 356 911
28 XI 1939	1 248 000	1952	913 400	1973	1 387 833
		1953	958 500	1974	1 410 400
		1954	981 400	1975	1 436 122
				1976	1 463 400
				1977	1 532 100

Zródła: W. Korotyński, *Ludność Warszawy*, w: *Kalendarzyk polityczno-historyczny m.st. Warszawy na 1916 rok*, Warszawa 1916, s. 455—457; *Rocznik statystyczny m.st. Warszawy. Rocznik statystyczny Warszawy z odpowiednich lat oraz Warszawa w liczbach*.

Tablica 3

POSESJE MIESZKALNE W LATACH 1564—1655

Lata	1564	1579	1620	1655
	Liczba posesji			
Dzielnica				
Stara Warszawa	175	194	194	199
Nowa Warszawa	204	274	224	224
Przedmieścia	327	418	426	536
Razem	706	886	844	959

Zródło: W. Szaniawska, *Mazowsze w II połowie XVI wieku*, w: *Atlas historyczny Polski*, Warszawa 1973, s. 126—131.

Tablica 4

BUDYNKI MIESZKALNE WEDŁUG WYSOKOŚCI

Rok	Ogółem		parter		1-piętr.		2-piętr.		3-4-piętr.		5-6-piętr.		7-8-piętr.		9 i więcej	
	liczba	proc.	liczba	proc.	liczba	proc.	liczba	proc.	liczba	proc.	liczba	proc.	liczba	proc.	liczba	proc.
1869	7 937	100,0	3 675	46,3	1 941	24,4	1 776	22,4	545	6,9	-	-	-	-	-	-
1882	12 115	100,0	6 627	54,7	2 350	19,4	1 793	14,8	1 332	10,9	13	0,08	-	-	-	-
1915	16 515	100,0	2 293	14,0	2 037	12,3	2 316	14,0	8 780	53,2	1 048	6,3	41	0,02	-	-
1919	22 214	100,0	6 502	29,4	3 066	13,8	2 582	11,7	8 963	40,4	1 060	4,7	41	0,02	-	-
1969	46 222	100,0	29 309	63,6	9 154	19,8	2 730	5,8	4 072	8,9	809	1,7	140	0,3	8	0,002
1970	47 812	100,0	26 207	54,9	12 168	25,2	2 596	5,5	4 864	10,2	1 018	2,2	467	0,9	492	1,1

Źródło: Dla roku 1869 (bez Pragi) *Kalendarz J. Jaworskiego na r. 1872*, s. 25, dla pozostałych lat wyniki spisów.

Uwaga: Spisy trzykrotnie nie ujęły wysokości budynków — lata te nie mogły więc być zamieszczone w tablicy — podaje jedynie ich ogólną liczbę: w r. 1921 — 23 214, w r. 1931 — 24 832 i w r. 1950 — 34 093.

Tablica 5

MIESZKANIA I IZBY W LATACH 1809—1976

Rok	Liczba		Rok	Liczba	
	mieszkań	izb		mieszkań	izb
1809	12 000	27 938	1950	199 043	415 300
1847	38 974	90 000	1959	283 963	651 850
1869	43 763	104 982	1960	307 480	696 034
1882	79 477	181 000	1962	.	765 600
1891	89 817	203 962	1963	346 000	798 000
1915	132 331	400 600	1964	.	832 000
1919	179 400	427 400	1965	375 000	866 000
1921	194 441	452 140	1966	369 329	887 946
1931	249 057	552 035	1967	384 989	935 869
31 VIII 1939	295 600	654 000	1968	399 790	973 813
28 XI 1939	284 012	594 940	1969	412 431	1 012 021
I 1945	.	140 000	1970	407 963	1 035 585
15 V 1945	86 669	165 829	1971	422 525	1 072 029
14 II 1946	109 034	209 487	1972	442 890	1 146 128
10 II 1947	119 018	241 251	1973	458 799	1 200 581
1948	141 800	290 000	1974	476 466	1 262 130
1949	148 881	291 122	1975	494 125	1 325 278
1950	154 119	328 099	1976	509 524	1 373 483
1950	193 645	404 674	1977	530 105	1 453 118

Zróżła: Dla roku 1809 A. Szczypiorski, *Cwierć wieku Warszawy*, Warszawa 1964, s. 30; dla roku 1847 F. M. Sobieszcański, *Rys historyczno-statystyczny wzrostu i stanu miasta Warszawy*, Warszawa 1974, s. 346; dla lat 1868—1939 J. Cegielski, *Stosunki mieszkaniowe w Warszawie w latach 1864—1964*, Warszawa 1968, s. 133 i 277; dla lat 1945—1949 *Warszawa w liczbach 1945—1965*, s. 182 oraz *Rocznik statystyczny Warszawy* z odpowiednich lat.

W związku ze zmianą granic dane dla roku 1950 zamieszczono trzykrotnie: przed zmianą w 1951, po zmianie w 1951, ale przed zmianą 1957 oraz po zmianie w 1957 ale przed zmianą w roku 1977.

IZBY MIESZKALNE ODDAWANE DO UŻYTKU W POSZCZEGÓLNYCH LATACH

Rok	Tys. izb	Rok	Tys. izb	Rok	Tys. izb
1945	43,7*	1956	22,5	1966	41,5
1946	31,8*	1957	28,9	1967	42,3
1947-8	48,7*	1958	30,6	1968	41,5
1949	15,8	1959	30,9	1969	42,5
1950	23,4	1960	36,2	1970	42,9
1951	17,8	1961	35,3	1971	37,1
1952	19,0	1962	34,4	1972	46,8
1953	21,4	1963	34,6	1973	60,0
1954	21,2	1964	35,7	1974	66,2
1955	24,4	1965	38,7	1975	69,8
				1976	53,2
				1977	45,8

Zródło: Rocznik statystyczny Warszawy z odpowiednich lat.

* odbudowa.

Tabela 7

UBYTEK IZB MIESZKALNYCH W LATACH 1929—1976

Rok	Liczba izb	Rok	Liczba izb	Rok	Liczba izb
1929	2	1936	171	1969	3969
1930	18	1937	612	1970	3874
1931	37	1939-1945	514 000	1971	4234
1932	38	1951-55	104 500	1972	5506
1933	46	1956	18 600	1973	5555
1934	25	1957	15 900	1975	5958
1935	2	1958	17 300	1976	4947
		1965	2 266	1977	3566

Źródła: Dla lat 1929—1937 *Rocznik statystyczny m.st. Warszawy*; dla lat 1951—1958 J. Dangel, *Zasoby mieszkaniowe i ludność w Polsce w latach 1945—1958*, Warszawa 1960, s. 83; dla lat 1965—1975 *Rocznik statystyczny Warszawy* i *Rocznik statystyczny Województwa Stołecznego Warszawskiego*.

Tabela 8

ZAGĘSZCZENIE MIESZKAŃ W LATACH 1809—1978

Przeciętna liczba osób na izbę							
Rok	Os/i	Rok	Os/i	Rok	Os/i	Rok	Os/i
1809	2,70	1945 14 II	3,38	1959	1,65	1970	1,24
1868	2,40			1960	1,58	1971	1,18
1882	2,20	1945 31 XII	2,24	1963	1,50	1972	1,15
1891	2,30	1946	2,34	1964	1,49	1973	1,13
1914	2,20	1947	2,20	1965	1,45	1974	1,09
1919	1,96	1948	2,07	1966	1,37	1975	1,06
1921	2,02	1949	2,10	1967	1,30	1976	1,04
1931	2,07	1950	1,92	1968	1,26	1977	1,03
1939 31 VIII	1,95	1958	1,90	1969	1,22		

Źródła: Dla roku 1809: A. Szczypiorski, *Cwierć wieku Warszawy 1806—1830*, s. 30; dla lat 1868—1939: J. Cegielski, *Stosunki mieszkaniowe w Warszawie w latach 1864—1964*, s. 113, 277; dla lat 1945—1959: *Warszawa w liczbach z odpowiednich lat*; dla lat 1950—1975: *Rocznik statystyczny Warszawy z odpowiednich lat*.

Tablica 9

NIERUCHOMOŚCI WYPOSAŻONE W INSTALACJE KOMUNALNE W LATACH 1882—1931

Rok	Ogółem		Liczba nieruchomości wyposażonych w:											
	liczba	proc.	wodociąg		kanalizację		gaz		elektryczność		centralne ogrzewanie			
			liczba	proc.	liczba	proc.	liczba	proc.	liczba	proc.	liczba	proc.		
1882	4 161	100	1 000	24,0	—	—	·	·	—	—	—	—		
1886	4 657	100	1 288	28,0	—	—	·	·	—	—	—	—		
1887	4 781	100	1 405	29,0	16	0,03	·	·	—	—	·	·		
1891	5 277	100	2 003	37,8	435	0,8	·	·	—	—	·	·		
1903	5 944	100	5 104	85,8	3 166	53,7	·	·	—	—	·	·		
1915	5 869	100	5 655	96,3	4 625	78,8	·	·	39	0,04	·	·		
1919	9 560	100	5 909	61,8	4 728	49,5	·	·	3 793	39,6	384	0,4		
1931	24 549	100	15 403	62,7	11 440	46,7	7 863	32,1	16 340	68,7	·	·		

Źródła: Dane spisów powszechnych oraz Dyrekcji Wodociągów i Kanalizacji.

Uwaga: — oznacza, że w danych datach sieć jeszcze nie istniała; · oznacza, że przy istnieniu sieci brak informacji liczbowych.

Tablica 10

**MIESZKANIA WYPOSAŻONE W INSTALACJE KOMUNALNE
I LUDNOŚĆ Z NICH KORZYSTAJĄCA**

Rok	Ogółem		Mieszkania wyposażone w:					
			wodociąg		kanalizację		elektryczność	
	liczba	proc.	liczba	proc.	liczba	proc.	liczba	proc.
1939								
mieszkania	295 000	100	197 460	66,8	176 770	59,8	234 115	79,2
1946								
mieszkania	109 034	100	72 824	66,8	65 193	59,8	86 329	79,2
1950								
mieszkania	193 645	100	113 272	58,5	114 434	59,1	170 086	87,8
ludność	775 201	100	483 390	62,3	488 807	63,1	686 302	88,5
1960								
mieszkania	307 480	100	228 314	74,3	224 651	73,0	304 743	99,1
ludność	1 101 803	100	844 522	76,7	833 927	75,7	1 093 048	99,2
1970								
mieszkania	407 963	100	366 592	89,9	363 458	89,1	405 658	99,4
ludność	1 281 160	100	1 162 811	90,8	1 156 167	90,2	1 274 438	99,5

Zróżdła: Wyniki spisów przeprowadzonych w latach 1946, 1950, 1960 i 1970, dla roku 1939 przez analogię do spisu z roku 1946. Uzupełnienie: w roku 1975 z wodociągu korzystało 92,4 proc., z elektryczności 99,6 proc., z gazu 83,8 proc. ogółu mieszkańców Warszawy, w roku 1977 z wodociągu korzystało 92,3 proc., z elektryczności 99,7 proc., z gazu 85,6 proc. ogółu mieszkańców Warszawy.

Tablica 10 c.d.

Mieszkania wyposażone w:									
gaz		centr. ogrzew.		ciepłą wodę		łazienkę		ustęp	
liczba	proc.	liczba	proc.	liczba	proc.	liczba	proc.	liczba	proc.
92 227	31,2	44 045	14,9	.	.	.	.	160 510	54,3
34 053	31,2	16 192	14,9	.	.	.	.	59 203	54,3
55 315	28,4	31 892	16,5	.	.	51 995	26,9	87 344	45,1
240 644	31,0	129 486	16,7	.	.	249 068	32,1	390 992	50,4
164 756	53,6	137 477	44,7	.	.	154 791	50,3	195 019	63,4
616 431	56,0	502 489	45,6	.	.	599 890	54,4	741 491	67,3
326 780	76,1	299 902	73,5	288 330	70,7	305 826	75,0	339 123	83,1
1 046 153	77,0	956 705	74,7	927 203	70,7	995 572	77,7	1 092 536	85,3

Tablica 11

BUDYNKI MIESZKALNE WEDŁUG MATERIAŁU ŚCIAN

Rok	Ogółem		Budynki o materiale ścian			
			niepalnym		palnym	
	liczba	proc.	liczba	proc.	liczba	proc.
1797	3 619	100	1 231	33,9	2 388	66,1
1869	7 949	100	3 297	41,5	4 652	58,5
1882	12 115	100	6 287	51,8	5 828	48,2
1915	16 428	100	14 684	89,5	1 744	10,5
1919	22 214	100	16 169	72,8	6 045	27,2
1921	23 214	100	17 312	74,5	5 902	25,5
1931	24 832	100	17 152	69,0	7 680	31,0
1950	34 093	100	23 093	67,7	11 000	32,3
1960	46 222	100	35 877	77,6	10 345	22,4
1970	47 812	100	39 580	82,8	8 232	17,2

Zróżdła: Dla roku 1797: H. Szwanowska, *Drewniana zabudowa mieszkaniowa Warszawy Oświecenia*, w: *Warszawa XVIII wieku*, Warszawa 1972, z. 1, s. 191; dla roku 1869: *Kalendarz J. Jaworskiego na r. 1872*, dla pozostałych lat wyniki spisów.

Tablica 12

BUDYNKI MIESZKALNE WEDŁUG MATERIAŁU POKRYCIA DACHU

Rok	Ogółem		Budynki o materiale			
			niepalnym		palnym	
	liczba	proc.	liczba	proc.	liczba	proc.
1800	3 589	100	1 966	54,8	1 623	45,2
1882	12 115	100	7 937	66,1	4 178	34,9
1919	22 214	100	19 651	88,5	2 563	11,5
1950	34 093	100	32 733	96,0	1 360	4,0
1960	46 222	100	45 654	98,9	568	1,1
1970	47 812	100	47 464	99,3	348	0,7

Zróżła: Dla roku 1800 H. Szwankowska, *Drewniana zabudowa...*, s. 223; dla pozostałych lat wyniki spisów.

Uwaga: W roku 1800 wyłącznie budynki frontowe.

ROZDZIAŁ II. HOTELARSTWO

Zygmunt Gloger pisze: „Gospoda znaczyła dawniej to samo co dom zajezdny, jak również każda kwatery czasowa nie tylko w domu zajezdnym, ale w każdym domu prywatnym, u szlachcica, mieszczanina, w klasztorze lub plebanii”. „Już za doby piastowskiej karczmy pospolite były po wsiach i miasteczkach polskich jako gospody dla podróżnych. W czasach gdy kościoły były rzadko po kraju rozsiane, ludność przybywająca z daleka musiała mieć przy kościele dach gościnny na popas, sami więc proboszczowie starali się o to, aby w pobliżu świątyni była obszerna gospoda.” Według tegoż historyka w XVI wieku „musiał powstać zwyczaj budowania karczem z wielką przy każdej stanem, czyli stajnią z wozownią”.¹ Jakub Kazimierz Haur (1632—1709) pisze *O karczmie albo giełdzie wiejskiej*.²

Wszystkie te pojęcia i terminy pojawiają się w niniejszym opracowaniu dotyczącym Warszawy. Z czasem występowały również nowe nazwy określające zróżnicowane nieco formy zaspokajania stale tej samej potrzeby komunalnej, którą było i jest czasowe zakwaterowanie człowieka poza jego domem, poza jego mieszkaniem. „Gospoda”, „dom gościnny”, „dom zajezdny”, „dom wjezdny” i „zajazd” — to polskie synonimy, a obok nich obcego pochodzenia to samo oznaczająca: „austeria”, „oberża” i „karczma”. Na przełomie wieku XVIII i XIX „gospody, domy zajezdne — obyczajem paryskim — nazwane «hotelami»” podaje Łukasz Gołębiowski. Była to jednak nie tylko zmiana nazwy zgodnie z aktualną modą, ale i samego urzędzenia na tle przemian ogólniejszych. Hotel miał znacznie mniejszy „stan” niż zajazd i wkrótce w ogóle go się pozbył, goście bowiem nie przyjeżdżali już wielkim pocztem, kilku pojazdami i wielu końmi, a zaczęli korzystać, z początku oczywiście jeszcze z konnej, ale już publicznej komunikacji pocztowej, a w mieście z fiakrów i dorożek.

Nazwa „zajazd” utrzymała się w Warszawie do około roku 1920, ponieważ od chwili uruchomienia kolei zakłady te pozbywały się „stanów”, czyli pod tym względem przestawały się różnić od hoteli — nazwa „zajazd” określała jedynie gorszego gatunku hotel.

Obok „zajazdu panów”, założonego na Pradze przez Stanisława Poniatowskiego, bratanka królewskiego, i przez Józefa Kwiecieńskiego przy Wierzbowej, w późniejszym Hotelu Angielskim — w ostatniej ćwierci XVIII wieku pojawiły się „pokoje umeblowane”, na przykład na Nowym Mieście oraz „blisko Zamku z 8 oknami na ulicę Świętojańską” — jak mówi ogłoszenie.³ Była to ta odmiana hotelu dla zamożniejszych, przybywających do Warszawy na dłuższy pobyt często z rodzinami, która naprawdę przyjęła się dopiero po stu latach w ostatniej ćwierci XIX wieku jako „chambres garnies”, „pensjonaty”, pokoje umeblowane, pokoje noclegowe, pokoje kawalerskie, czasem droższe, czasem tańsze niż miejsca hotelowe, zależnie od wyposażenia, charakteru ulicy i właściciela; od początku wieku XX do chwili wybuchu drugiej wojny światowej właścicielami były bardzo często panie z arystokracji.

W roku 1873 Feliks Fryze pisał: „Warszawa mieszkań umeblowanych prawie wcale nie posiada, a parę zaledwie takich domów służy wyłącznie ku wygodzie osób stale do nich przybywających.”⁴ Ignacy Baliński zaś twierdzi, że „chambres garnies” tańsze od hoteli istniały w końcu XIX wieku, „pensjonaty” zaś od początku XX.⁵ Wkrótce po wyzwoleniu Warszawy po drugiej wojnie, a przed skomunalizowaniem zasobów mieszkaniowych pojawiło się około 20 prywatnych hoteli-pensjonatów, ale po wprowadzeniu kwaterunku mieszkaniowego musiały zniknąć. Utrzymują się jedynie kwatery prywatne w jedno- i dwułożkowych pokojach, rozdzielane przez specjalną komórkę w hotelu „Polonia” przy ulicy Poznańskiej 38 oraz „Pokoik na Hożej” — pośrednictwo prowadzone przez Studenckie Biuro Kwater od roku 1963. Ze względu na ogólną sytuację mieszkaniową obydwie te akcje osiągają minimalne rezultaty. W związku też z ogólną sytuacją hotelową od roku 1972 dla celów noclegowych wykorzystuje się nawet statki wiślane w okresie przerwy żeglugowej. W ten sposób w roku 1972 po raz pierwszy statek „Traugutt” z 88 miejscami i „Świerczewski” z liczbą 100 miejsc dawały noclegi przyjezdnym; w roku 1973 na statkach były 282 miejsca noclegowe.⁶

À propos pensjonatów — warto przypomnieć, że pierwszą wiadomość o pensjonatach dla cudzoziemców podaje Adam Jarzębski pod nazwą „gielda” i że obecnie dwa takie zakłady istnieją przy ulicy Szpitalnej. W roku 1339 „miasto [...] miało [...] wygodne gospody do wynajęcia (mansiones satis honestae et securae conductitiae)” — pisze Adam Naruszewicz⁷. To oczywiście między innymi zdecydowało o wyborze przez delegatów papieskich Warszawy na siedzibę czasową sądu rozpatrującego skargę Kazimierza Wielkiego przeciw Krzyżakom.⁸ Natomiast w roku 1589 Jan Paweł Mucante, sekretarz kardynała Henryka Gaetano, posła papieża Klemensa VIII do Polski, pisze: „...dworscy i słudzy kardynalscy po trzech, czterech i pięciu w jednej izbie musieliśmy się mieścić, wszyscy po domach miesz-

czan. Gospód bowiem gościnnych na próżno byś szukał, a raczej wszystkie domy są gospodami, mieszczanie bowiem za rozkazem królewskim dawać muszą przedniejszym senatorom, a nawet w czasie sejmów posłom i cudzoziemcom tyle izb, ile trzeba, nieraz i domy całe, nie zostawiając sobie, jak jedną lub dwie stancyjki.”⁹ Sobieszczański również twierdzi, że wówczas „nie było jeszcze domów gościnnych i oberży”.¹⁰ Nie można się z tym jednak całkowicie zgodzić na podstawie zarówno wyraźnej informacji z wieku XIV podanych wyżej, jak i wcześniejszej jeszcze o zajęździe książęcym istniejącym na Służewie w chwili zakładania parafii w roku 1238. Nie ma żadnych wiadomości o zajędach w XV stuleciu, a może nie udało mi się na nie natrafić. Ale w latach 1508—1524 obok Bernardynów na Krakowskim Przedmieściu przy istniejącym tam wówczas targowisku Piotr z Zakroczymia wymienia trzy zajazdy.¹¹ W pierwszej połowie XVI wieku zajazd przy szpitalu Św. Ducha na Freta dzierżawił Jurga Baryczka.¹²

Istniały również gospody cechowe — prawzór naszych pokojów gościnnych przy siedzibach zarządów głównych związków zawodowych i innych organizacji.

Sobieszczański tak stara się usprawiedliwić panujące wówczas stosunki: „Jeżeli przyjeżdżający zamożniejsi nie znajdowali dawniej wszystkich potrzeb i wygod, szczególnie w domach zajędnych, było to skutkiem zwyczajów miejscowych, a nie braku porządku. Gościnność znana u nas nie dozwalała po karczmach popasać lub nocować, możni równych sobie panów, szlachta swych braci, a mieszkańcy miasta tak krajowców, jak obcych przyjmując w swe domy, podejmowali wszelkie nakłady, starając się o wygodę swych gości. W Warszawie był nawet zwyczaj, iż niektóre domy stałe były przeznaczone dawać mieszkanie w czasie przyjazdu pewnym wyższym dostojnikom. Do innych byli urzędnicy zwani stanowniczymi, do których należało wybierać i dawać mieszkanie przybyłym gościom, czyli w czasie zjazdów, czyli też pod inną porę. Oni wyglądali, aby im na niczym nie brakowało, otaczali opieką i potrzeby załatwiali.”¹³ Wyznaczanie kwater odbywało się podczas „Rewizji gospód”. Za Zygmunta Augusta „w czasie generalnego sejmu, pobytu króla i Anny Jagiellonki mieszczanie obowiązani dawać kwatery w naturze, ale ten serwitut mógł się rozciągać tylko do połowy domu, przy czym mieszkania mogły być naznaczone tylko urzędnikom królewskim i ziemskim, dworzanom i sługom króla i królowny oraz wojsku, wreszcie posłom zagranicznym i przy tym ze współudziałem delegata miejskiego. W pozostałych wypadkach tylko za zgodą i opłatą. Nikt nie miał prawa domagać się kwater w należących do mieszczan browarach, ogrodach i sadach tudzież w znajdujących się w nich budynkach.”¹⁴ Obowiązek bezpłatnego dostarczania kwater przez mieszczan, egzekwowany był przez marszałków koronnych i litewskich; polegał jed-

nak nie tylko na doraźnym wyznaczeniu kwatery, ale i na oddawaniu „do dyspozycji” wielkich panów świeckich i kościelnych poszczególnych mieszkań, a nawet i części budynku na czas nieokreślony, trwający niekiedy latami i rujnujący mieszczanina.

„Można sobie wyobrazić — pisze Sobieszczański — jak uciążliwym dla właścicieli był kwaterunek tego rodzaju i jakie działa się w tej mierze nadużycia.”¹⁵

Jeszcze dosadniej ten stan rzeczy charakteryzuje A. Magier: „Przed panowaniem króla Stanisława stolica ulegała w dostarczaniu innym sposobem pomieszczeń w swych domach, pod nazwiskiem «ex officium» (właściwie ex officio), to jest podczas sejmów dla przybyłych posłów z trzydziestu kilku województw Rzplitej. Był to ucisk, kiedy poniewolno należało pomieszczenia dogodne po piętach, sprzętami opatrzone, ofiarować, a odbierać je w wielkim nieporządku.”¹⁶ Jedyną obroną przed tym uciążliwym obowiązkiem były wyjednywane, czasem otrzymywane za zasługi, libertacje, czyli indywidualne zwolnienie od kwaterunku (również nie bez okresowych wyłączeń). W roku 1564 dotyczyły one 75 budynków¹⁷; ale udzielane były też i później. Treść i podstawę prawną libertacji umieszczano często na budynku na marmurowej tablicy. Jedna z nich zachowała się do naszych czasów na domu przy ulicy Świętojańskiej 21. Stan ten uległ zmianie dopiero w wieku XVIII w związku z budową koszar dla wojska, budową większych zajazdów, zmniejszaniem pocztów wielkich panów przybywających do stolicy i wreszcie przejęciem sprawy kwaterunku przez komisje porządkowe cywilno-wojskowe województw, ziem i powiatów na podstawie konstytucji Sejmu Czteroletniego.¹⁸ Kwaterunek przybrał później postać podatku, a nie świadczenia w naturze.

Dwa zakłady Karola Schultza, umieszczone we wzniesionych ad hoc z dużym nakładem budynkach, według projektów wybitnych architektów, stanowiły przełom zarówno w warszawskim budownictwie hotelowym, jak i w jakości usług. Pierwszy według projektu Efraima Schrögera z lat 1782—1783 przy ulicy Bielańskiej 601, drugi „Pod Białym Orłem” Szymona Bogumiła Zuga z lat 1785—1787 również przy Bielańskiej 599—600; obydwie od dawna nie istniejące.

Rozbiory Polski i upadek powstania kościuszkowskiego spowodowały, jak wiadomo, znaczne wyludnienie miasta oraz opuszczenie go przez wiele rodzin i dworów magnackich. Miało to pewien wpływ na powstanie kilku hoteli w Warszawie. Łukasz Gołębiowski pisze: „Za czasów pruskich spekulanci pokupowali pałace i zamienili na hotele najokazalsze w Europie. Były to: Paryski (de l'Europe) przy ul. Miodowej, Polski przy ul. Długiej. Litewski przy ul. Nowosenatorskiej, Wileński przy Tłomackiem, Niemiecki i Drezdeński przy ul. Długiej, Angielski przy ul. Wierzbowej, Podlaski przy ul. Bednarskiej.”¹⁹

10. Zajazd na „Biernatczyźnie” na Rybakach — istniał od początku wieku XIX do roku 1944

11. Zajazd „Dziekanka” przy Krakowskim Przedmieściu — obecnie dom akademicki

12. Hotel Europejski z roku 1857 wg projektu H. Marconiego i „Bristol” z roku 1901 wg projektu W. Marconiego. Przed hotelem jeszcze gazowa latarnia. Fot. z początku wieku XX

13. Hotel „Metropol” przy rągu ulicy Marszałkowskiej i Alei Jerozolimskich, wg projektu G. Chruścielewskiego i Z. Stepińskiego, otwarty w roku 1965

14. Hotel „Warszawa” na placu Powstańców Warszawy (od roku 1954) w budynku wzniesionym w roku 1933 wg projektu M. Weinfeldta

15. Grand Hotel przy ulicy Kruczej wg projektu S. Bieñkuñskiego i S. Rychłowski, otwarty w roku 1957

16. Hotel „Solec” na rogu ulicy Zagórnej i Solec przy Wisłostradzie wg szwedzkiego projektu zaadaptowanego przez Z. Stępiñskiego, otwarty w roku 1973

17. Hotel „Forum” na rogu Alei Jerozolimskich i ulicy Marszałkowskiej wg projektu S. Samulscna, otwarty w roku 1974

18. 9-kondygnacyjny garaż hotelu „Forum”, otwarty w roku 1975

19. Hotel „Victoria” przy placu Zwycięstwa wg projektu D. Frazera, K. Hula, A. Dzierżawskiego, T. Pawelskiego i L. Sołowieicza, otwarty w roku 1976

20. Zdrój Królewski (naturalny) w parku Traugutta, obudowa z roku 1771 prawdopodobnie D. Merliniego. Delineacja F. Hiża z 1771

21. Zdrój Królewski (naturalny) w parku Traugutta, obudowa z roku 1835 prawdopodobnie H. Marconiego

Drugi przełom zauważa i charakteryzuje Feliks Fryze w roku 1873 pisząc, że „Warszawa do niedawnego czasu miała przyjezdnych, ale nie miała przejezdnych, ale obecnie po zbudowaniu drogi petersburskiej i trespolskiej liczy mnóstwo osób przejezdnych z cesarstwa i do. Dawniejsze porządne hotele przestały zadawałać, a więc zmieniono je i ulepszono, wzniesiono też kilka nowych na sposób czysto zagraniczny.”²⁰ Wśród nich na pierwszym miejscu należy wymienić Hotel Europejski.

Trzeci przełom nastąpił, gdy powstały nowoczesne hotele, na przykład w roku 1957 Grand Hotel „Orbis”, a następnie „Metropol”, później „Forum”. Określenie przełom odnosi się oczywiście do obiektów najodpowiedniej zbudowanych i najlepiej wyposażonych. Zawsze jednak oprócz nich i obok nich zakładano hotele nie we własnych budynkach, a w adaptowanych, przerabianych, gorzej wyposażonych.

Po krótkim — i wyłącznie w zakresie przyjętym dla całego niniejszego opracowania — omówieniu hoteli i pensjonatów, czyli noclegowych zakładów komunalnych, to znaczy służących z zasady każdemu, kto przybywa do Warszawy na krótki pobyt, należy się parę zdań innym formom czasowego zakwaterowania.

A więc przykładowo, jako miejsce noclegowe dla niezamożnych Sobieszczański wymienia „zajazd dla ubogiego ludu”, mieszczący się w budynkach „starej poczty Augusta II przy ulicy Nowy Świat 55 (hip. 1250) w latach od 1733 do zburzenia 1850 roku”.²¹ Gołębiowski, po wyliczeniu istniejących około roku 1827 pierwszorzędnych hoteli, informuje: „...drugiego rzędu tańsze są po różnych stronach miasta — dla ludu po różnych ulicach stanowiska.”²²

Tego typu domy noclegowe, bardzo tanie i bardzo nędzne, istniały w Warszawie zawsze, należy je jednak odróżniać od równie starych przytułków noclegowych, które nie miały nic wspólnego z obsługą przyjezdnych do miasta na krótko, a były schroniskami początkowo przy szpitalach i niektórych klasztorach dla stałych zasadniczo, ale bezdomnych mieszkańców Warszawy. Wśród nich większą sławę zdobyły „Berówka” na Pradze i „Cyrk” przy Dzikiej. W roku 1894 istniały cztery tego typu przytułki noclegowe dla 790 osób.²³ W roku 1937 Zarząd Miejski prowadził dwa domy noclegowe dla mężczyzn: Cyrk (350 łóżek) i przy ulicy Jagiellońskiej (460 łóżek) oraz jeden dla kobiet przy ulicy Leszno (250 łóżek), a organizacje charytatywne na 373 łóżek.²⁴ Wspomniane wyżej, istniejące od XVI wieku gospody cechowe, znalazły swe odpowiedniki w XX wieku w postaci pokoi gościnnych przy zarządach głównych niektórych związków zawodowych, jak w roku 1937: Nauczycielstwa Polskiego (227 łóżek), kolejarzy (30 łóżek), Legionistów (46 łóżek), Dom Poselski (160 łóżek) i inne — razem na 499 łóżek.²⁵ W okresie powojennym, wobec nikłości hotelarstwa komunalnego, obowiązek zapewnienia noclegu pracownikom zwy-

wanym służbowo do stolicy wzięły na siebie zainteresowane instytucje polityczne, społeczne i gospodarcze, rezerwując dla nich około 95 procent ogółu miejsc w hotelach komunalnych i organizując pokoje gościnne we własnych budynkach na około 2500 łóżek (szacunek MGK z 1965 r.).

Znamieniem okresu międzywojennego były hotele emigracyjne dla ludzi z całej Polski, którzy dla załatwienia formalności musieli na pewien czas zatrzymać się w stolicy przed wyjazdem za granicę. Hotele takie ogółem na 720 łóżek w roku 1937 znajdowały się na Powązkach, przy Chocimskiej 5 i Kozielskiej 10, oraz dla Żydów na 120 łóżek.²⁶

Dom akademicki, pierwszy dla mężczyzn, otwarto 23 stycznia 1916 roku przy Polnej 50, dla kobiet zaś w 1918 przy Żurawiej 15. Następnie tak zwane Koszary Blocha na Solcu służyły studentom do chwili otwarcia w roku 1925 według projektu Kazimierza Tołłoczki Domu Akademickiego, rozbudowanego w 1950 na 3000 miejsc przy placu Narutowicza. Przed wojną powstał również Dom Akademiczek przy ulicy Górnośląskiej 14, a przy Tamce dla studentów Żydów oraz inne. W roku 1937 w domach akademickich było ogółem 3509 miejsc.²⁷ W roku 1975 Warszawa miała 76 domów akademickich, w tym osiedle „Przyjaźń” na Jelonkach, złożone z 34 budynków drewnianych z 1727 miejscami, ogółem 15 551 miejsc.²⁸

Hotelarstwo turystyczne i sportowe (termin, który pojawił się po raz pierwszy w okresie międzywojennym) sprowadzało się wówczas (w r. 1937) do 500 łóżek: 284 łóżka w 6 szkołach, oczywiście tylko w czasie wakacji, 200 łóżek w roku 1937, a 253 w 1938 roku w miejskim hotelu turystycznym przy Starynkiewicza i 16 łóżek na Stadionie Legii przy Łazienkowskiej.²⁹ Wagner dla roku 1937 podaje, zapewne po raz pierwszy w dziejach hotelarstwa warszawskiego w tak szerokim ujęciu, nie tylko organizacje wraz z przedsiębiorstwami prywatnymi, zajmujące się dostarczaniem miejsc noclegowych, ale również liczbę tych miejsc (łóżek) oraz stan wyposażenia zakładów w instalacje komunalne.³⁰

W okresie międzywojennym zbudowano: Hotel Sejmowy (Dom Poselski) przy Wiejskiej, Hotel Oficerski na Żoliborzu przy placu Inwalidów, Dom (Hotel) Turystyczny przy Starynkiewicza oraz drewniane baraki dla Hotelu Emigracyjnego na Powązkowskiej.

Nowego prywatnego budownictwa hotelowego nie było — liczba pokoi i łóżek wzrastała dzięki adaptacji budynków o innym przeznaczeniu.

W czasie wojny — według informacji pracownika hotelu „Polonia” od roku 1924, pana Wojdaka, wszystkie hotele warszawskie, nawet drugo- i trzeciorzędne zostały zajęte przez okupanta, głównie dla oficerów i podoficerów. Prowadzone były przez treuhänderów na rachunku własnym. Personel polski został częściowo zatrzymany i znośnie traktowany. W stosunku do gości stosowano rygor wojskowy. Dnia 26 lutego 1945 roku utworzono Dyрекcję Hoteli Miejskich jako przedsiębiorstwo powołane do

budowy i prowadzenia hoteli, pensjonatów, domów noclegowych i nadzorowania prywatnych przedsiębiorstw przemysłu gospodniego. Pierwszym dyrektorem był Bolesław Zandberg. Wcześniej jednak, bo już w październiku 1944 roku, powstał miejski hotel „Nowa Praga” przy Stalowej 73 w zwykłym budynku mieszkalnym. W marcu 1945 roku, jako pierwszy po lewej stronie Wisły, otwarto hotel „Polonia”, następnie „Central”, „Terminus”, „Dworcowy” oraz „Bristol”. W maju 1945 roku hotele miejskie udzieliły 2087 noclegów. Czynny też był Dom Poselski i Hotel Garnizonowy na Pradze przy ulicy Jasińskiego 4.³¹

W pierwszych latach po wyzwoleniu, oprócz spotęgowanych potrzeb hotelowych dla przyjezdnych, trzeba było zaspokajać potrzeby fali repatriantów przejeżdżających przez miasto ze wschodu na ziemie zachodnie, po wtóre, warszawiaków wracających do zburzonych domów, po trzecie, tych, którzy przybywszy wcześniej, bezprawnie zajmowali mieszkania przybyłych później prawych właścicieli, wreszcie eksmitowanych dzikich lokatorów i uciążliwych sąsiadów.³²

Repatriantów przez Warszawę od 1 maja 1945 do 31 grudnia 1945 roku przejechało 116 256, w ciągu 1946 roku — 129 053; razem 245 309 osób.³³ Noclegi dla nich organizował PUR (Państwowy Urząd Repatriacyjny, w 1944—1950) z pomocą Polskiego Czerwonego Krzyża, Caritasu, Stołecznego Komitetu Opieki Społecznej — w liczbie 288 652 w roku 1945 i 139 094 noclegów w 1946.

Bezdomnych i dzikich lokatorów umieszczano w roku 1945 na „Annapolu” i „Polusie” (6000 osób) w 29 barakach, a w 1946 (po zamknięciu „Polusa”) na „Annapolu” (2000 osób) w 22 barakach.³⁴

W okresie powojennym odbudowano parę nadających się do uratowania hoteli i zbudowano sześć nowych, służących zarówno potrzebom komunalnym, jak i turystyce, są to: „Warszawa” (1954), „MDM” (1954), „Syrena” (1956), „Saski” (1957), „Nowa Praga” (1959) i „Dom Chłopa” (1961). Od tego czasu hoteli komunalnych się nie buduje, a nawet dwa starsze, odbudowane: „Central” w 1973 i „Terminus” w 1974 zamieniono na biura.

Na mocy uchwały Rady Ministrów z 1 czerwca 1974 roku wszystkie hotele miejskie-komunalne zostały podporządkowane Głównemu Komitetowi Kultury Fizycznej i Turystyki, od 1978 — Głównemu Urzędowi Turystyki.

Od roku 1953 prowadzone są hotele robotnicze, zapewniające nocleg robotnikom zamieszkałym poza stolicą, zatrudnionym przez dłuższy czas w warszawskim budownictwie i przemyśle. Jest to zupełnie nowy typ zakładu noclegowego na terenie naszego miasta.

Otwarty w roku 1957 Grand Hotel „Orbis”, przeznaczony do luksusowej obsługi gości zagranicznych, zapoczątkował znaczną poprawę w tej dziedzinie.

Zajazdy i hotele (łącznie) oraz pensjonaty zostały zgrupowane chronolo-

gicznie w alfabetycznym porządku nazw ulic, na których znajdowały się lub znajdują. W takim samym porządku wyodrębniono pensjonaty ze względu na ich specyfikę (zob. też tablice 13, 14 i 15).

Źródła przy poszczególnych pozycjach to mniej lub więcej pełne imienne listy zajazdów, hoteli i pensjonatów w danym czasie, ogłaszane przez przewodniki, kalendarze itp. Listy te nigdy nie mogły być kompletne, umieszczenie bowiem na nich zakładu zależało przeważnie od tego, czy jego właściciel zapłacił za nie jak za ogłoszenie. W tych zaś publikacjach, gdzie ten wzgląd nie odgrywał roli, umieszczenie danego zakładu w wykazie zależało od subiektywnych kryteriów zaliczenia go do grupy hoteli czy grupy zajazdów, czy w ogóle pominięcie ze względu na opinię, co zawsze było chwiejne, i ze zrozumiałych względów zmienne w czasie.

Listy te³⁵ mimo wyliczonych niedoskonałości, dzięki swej liczebności i rozpiętości czasowej, umożliwiły przynajmniej w przybliżeniu uchwycenie rozmiarów i różnorodności zjawiska oraz określenie czasu istnienia poszczególnych zakładów. Informację przy każdej pozycji brzmiącą: „hotel istniał w latach...” należy zawsze jednak odczytywać w ten sposób: „hotel występował w wykazach między tym a tym rokiem”. Znaczy to więc, że mógł powstać wcześniej i mógł istnieć dłużej, niż podano.

I. HOTELE I ZAJAZDY LEWOBRZEŻNEJ WARSZAWY

Przy ulicy *Bednarskiej* znajdowało się pięć punktów przeznaczonych dla przyjezdnych do stolicy: cztery hotele i jeden zajazd. Pod hip. numerem 2673a istniał Hotel Smoleński, przynajmniej od roku 1844. W 1852 był własnością Franciszka Radziszewskiego. W roku 1866 został rozbudowany przez architekta Józefa Orłowskiego (1819—1880).³⁶ Pod numerem 4—2684* znany był w latach 1844—1869 Hotel Nadwiślański. Hotel ten w 1852 roku był własnością Ludwika Lutostańskiego.³⁷ Pod numerem 7—2680 (obecnie 11) istniał w latach 1803—1868 Hotel Podlaski. W roku 1852 był on własnością Elżbiety Collin.³⁸ Pod numerem 2682 (obecnie 7) został zbudowany w roku 1840 Hotel Bawarski. „Przemieszkiwała w nim cyganeria warszawska (1838—1843), między innymi stale niewypłacalny Włodzimierz Wolski”. W roku 1852 hotel był własnością Michała Berendsa. Istniał jeszcze w roku 1868.³⁹ Pod numerem 2689 istniał, przynajmniej od roku 1844, zajazd Mazowiecki, w roku 1852 był własnością Józefa Rasztubowskiego. Budynek w roku 1830 wznosił A. Corazzi.⁴⁰

Przy ulicy *Białąskiej* znajdowało się pięć hoteli i trzy zajazdy. Pod numerem 599 znany był hotel „Pod Białym Orłem”, mianowicie na terenie dawnej jurydyki Tłumackie, nabytym od Potockich w roku 1779 przez bankiera Karola Schultza, w latach 1785—1787 Szymon Bogumił Zug

* Po pauzie numery hipoteczne.

wzniósł tu trzykondygnacyjny hotel prowadzony przez Jana Poltza. Po bankructwie Schultza w roku 1798 hotel w 1801 nabyła Teresa Mączyńska, od niej Kuntze, od niego zaś Rozengart, później przeszedł w ręce Jana Rostworowskiego. Od około 1820 roku nazywał się de Vilna — Wileński. Istniał do roku 1865. W końcu XIX wieku budynek został rozebrany i na jego miejscu stanął dom czynszowy, zburzony w roku 1944. Obecnie przez ten teren przebiega aleja Świerczewskiego obok studni „Gruba Kaśka”.⁴¹ Pod numerem 601 znajdował się zajazd Karola Schultza zwany też „Na Tłumackiem”. Był on zbudowany według projektu Efraima Schrögera w latach 1782—1783 na trójkątnej działce ze stanem na 40 koni, dwukondygnacyjny z lokalami hotelowymi dwu- i sześciopokojowymi.⁴² Pod numerem 601—602 znajdował się Dwór Brandenburski inaczej Dom Pruski, założony przez posłów pruskich w początkach XVIII wieku, a sprzedany w roku 1787.⁴³ Pod numerem 3—603 istniał zajazd zwany „Na Kłopotkiem”. Zajazd ten istniał około roku 1792 w pałacu zbudowanym przez Mateusza Kłopotkiego w latach 1758—1771.⁴⁴ Pod tym samym numerem na ulicy Bielańskiej był Hotel Lipski, zbudowany w roku 1820 przez Jana Bauma według projektu Karola Henryka Gallego (1784—1829). W roku 1875 miał 52 pokoje. W latach trzydziestych XX wieku budynek został zamieniony na mieszkalny, zburzony w 1944.⁴⁵ Pod numerem 3—601a znany był Hotel Paryski (de Paris) na posiadłości nabytej w roku 1857 od Józefa Karola Kurelli wraz z Zajazdem Furmańskim i restauracją, przez Bogumiła Gottlieba Langnera. Został zbudowany w 1862 według projektu Ludwika Żychlińskiego (1822—1890). Istniał w latach 1862—1920. W roku 1875 miał 100 pokoi, a w 1917 — 93 pokoje; wysyłał omnibus na dworce.⁴⁶ Hotel Krakowski przy ulicy Bielańskiej 7—601b został zbudowany w roku 1830 przez Adolfa Schucha. Istniał w latach 1830—1944. W 1852 roku był własnością Marcelli Lotak. Od roku 1857 miał omnibus, w 1875 — 100 pokoi, w 1912—1920; 60 pokoi. Zburzony w roku 1944.⁴⁷ Pod numerem 14—608 znajdował się Hotel Hamburski (de Hamburg). W wieku XVII był w tym miejscu dwór Wojciecha Niemiry, a od roku 1729 pałac Przebendowskich, później do 1831 należący do rodziny Kossowskich. W jego oficynie w roku 1825 mieszkał Antoni Malczewski. Od roku 1831 pałac należał do Jakuba Piotrowskiego, od 1844 do Jakuba Lewińskiego, który sprzedał go Mateuszowi Nowakowskiemu, a w 1863 roku nabył go Jan Zawisza i przywrócił do dawnej świetności. Od początku XX wieku do roku 1944 był w rękach Janusza Radziwiłła. Prawie całkowicie zniszczony, został odbudowany według projektu arch. Brunona Zborowskiego początkowo dla Centralnej Rady Związków Zawodowych, a od roku 1955 mieści się w nim Muzeum Lenina (Świerczewskiego 62). Od roku 1808 w pałacu tym znajdował się Hotel de Hamburg, w latach 1844—1852 Hotel Białostocki Mateusza Nowakowskiego, dzierżawiony od 1851 przez B. G. Langnera.⁴⁸

Na ulicy *Bonifraterskiej* znajdowały się dwa zajazdy, jeden pod numerem 3—2165 Izraela Engelsterna, znany w roku 1869⁴³, drugi — pod 7, zajazd Łomżyński Arona Zylberberga. Istniał on w latach 1904—1920.⁵⁰

Przy ulicy *Bugaj* 4—2597—8 znana była w roku 1869 gospoda dla „berliniarzy”, właścicielei szkut na Wiśle, Henryka Seiferta.⁵¹

Ulica *Chmielna* (obecnie Rutkowskiego) miała cztery zajazdy i aż trzynaście różnej kategorii hoteli. A więc zajazdy: Pod numerem 15 zajazd Wincentego Kosztowskiego istniał w roku 1920⁵²; pod 30—1534 Fajansa; pod 32—1536 Floriana Cieszewskiego i pod 33—1556 Ryfki Brencwajg. Te trzy zajazdy znane były w roku 1869.⁵³

Hotele: Pod numerem 5 na Chmielnej istniał Grand Hotel Garni w latach 1890—1944. W roku 1894—1895 na jego dziedzińcu wzniesiono dotąd istniejący pawilon według projektu Stefana Szyllera (1857—1933). Od około 1920 hotel był własnością Seweryna Smolikowskiego; w 1938 hotel ten miał 73 pokoje.⁵⁴ Pod numerem 10 na Chmielnej istniał Hotel Narodowy w latach 1930—1944; miał on 30 pokoi.⁵⁵ Pod numerem 16 Hotel Hiszpański w roku 1920 był własnością M. Zalewskiego.⁵⁶ Pod tym samym, 16, numerem znajdował się hotel „Sarmacja”; w roku 1939 miał 15 pokoi.⁵⁷ Pod numerem 18 Hotel Mazowiecki istniał jeszcze w roku 1956.⁵⁸ Pod numerem 19 mieścił się Hotel Litewski w domu zbudowanym przez A. Coraziego w latach 1835—1837; znany był w latach 1914—1944; w roku 1920 był własnością L. Starzyńskiego.⁵⁹ Pod 28 w latach 1914—1920 istniał hotel „Lowrana” („Lovran”). W roku 1920 był własnością Krzezińskiego i Koprońskiego.⁶⁰ Pod tym samym numerem 28 od roku 1930 istniał hotel „Terminus”. Podczas powstania mieścił się w nim szpital, spalony, odbudowany w roku 1947. W roku 1938 miał 39 pokoi z 67 łózkami, w 1974 — 70 łózek. Zamknięty został z końcem 1974 roku.⁶¹ Pod numerem 31 hotel „Royal”, zbudowany według projektu Marcelego Plebińskiego (1839—1906), istniał w latach 1872—1944. W roku 1917 miał 73 pokoje, w 1938 — 80 pokoi. W roku 1920 był własnością Henryka Michałowskiego, do 1944 Witolda i Zygmunta Michałowskich. W czasie ostatniej wojny wraz z Hotelem Polskim przy ulicy Długiej 29 był przejściowym etapem dla Żydów z Europy Zachodniej, wiezionych przez hitlerowców do Treblinki. W roku 1944 został całkowicie spalony.⁶² Pod numerem 47 istniał Hotel Amerykański w latach 1914—1944. W roku 1920 jego właścicielem był Jan Dobrowolski.⁶³ Pod numerem 49 znajdował się hotel „Astoria”, w latach 1930—1944 miał 20 pokoi.⁶⁴ Pod numerem 50 istniał hotel „Oaza” w latach 1939/40.⁶⁵ Pod tym samym numerem Hotel Zakopiański, w roku 1920 był własnością Edwarda Kahla.⁶⁶

Przy ulicy *Daniłowiczowskiej*, naprzeciw pałacu Blanka znajdował się tylko jeden zajazd w budynku z podobnymi wnękami jak „Dziękanka” i zajazd „Na Rybakach”.⁶⁷

Natomiast ulica Długa od najdawniejszych czasów skupiała wszelkiego rodzaju austerie, domy gościnne, hotele, zajazdy. Było ich tutaj łącznie siedemnaście.

I tak, na Długiej znany był zajazd Baryczkowski — Jurgi Baryczki, wzniesiony przed rokiem 1525, od roku 1641 Zalewskich przy rogu Freta i Długiej, „w nim giełda zbożowa”, „od 1669 mieszkania żadnego w nim nie masz”.⁶⁸ U Gąsiorka przy ulicy Długiej między Freta a Miodową „jedna z najprzedniejszych gospód” — zajazd z łaźnią, fontanną i ogrodem.⁶⁹ U Kaliny, podobnie zlokalizowany jak poprzedni przy Długiej między Freta a Miodową, odziedziczony po Janie Baryczce w wieku XVII. Była „to jedna z najprzedniejszych gospód — zajazd z łaźnią, ogrodem i fontanną”.⁷⁰ I trzeci — nie dający się ściśle zlokalizować „W Giżowskim” znany też przy ulicy Długiej między Freta a Miodową, jedna z „najprzedniejszych gospód — zajazd z łaźnią, ogrodem i fontanną”. Podobnie jak o dwu poprzednich mówi o nich Jarzębski, a więc istniały przed rokiem 1643.⁷¹ I o tym znanym pod nazwą „W Długoszewskim”, przy ulicy Długiej między Freta a Miodową, wspomina Jarzębski: jedna to jego zdaniem „z najprzedniejszych gospód — zajazd z łaźnią, ogrodem i fontanną”.⁷² „Wiedeń” — to dom gościnny od około 1599 roku przy ulicy Długiej ciągnący się do Świętojerskiej. Należał od roku 1620 do Jakuba Gیزی rajcy Starej Warszawy, spłonął dnia 7 maja 1657 roku.⁷³ Na ulicy Długiej przy Bielańskiej istniał w XVII wieku zajazd Szałapskiego.⁷⁴ W bliżej niezlokalizowanym miejscu znajdował się w wieku XVII na Długiej zajazd „Pod Krystophory”.⁷⁵

Przy ulicy Długiej pod numerem 4/6—540—41 znana była „Giełda”. Był to w budynku murowanym dom gościnny, hotel dla posłów cudzoziemskich, między innymi tatarskich i tureckich. Mówi o nim Jarzębski w roku 1643; przetrwał potop szwedzki, był wzmiankowany jeszcze w roku 1669.⁷⁶ Pod numerem 12—543 (obecnie 8/14) istniał w latach 1808—1848 Hotel Francuski (de France) Ehlerta. Mieścił się on w trzypiętrowym budynku, który w roku 1810 nabył od Brzostowskich kapelusznik Christian Ewald Ehlert; w roku 1828 przeszedł on na własność Jana Wincentego Ostrowskiego, a w 1847 na Karola Mojcho.⁷⁷ Pod numerem 8—545 znajdował się Hotel Paryski (de Paris) znany jeszcze w roku 1808.⁷⁸ Pod 23—585a był znany hotel-zajazd Macieja Płackowskiego (Płackowskiego); istniał w latach 1844—1875.⁷⁹

Hotel Polski znajdował się pod numerem 25—585. Na przelomie wieku XVII i XVIII był to dwór Tarłów. W roku 1735 ówczesny właściciel M. J. Sapieha sprzedał go K. J. Sapieże. W latach 1762—1784 Witosławscy na miejscu dworu wybudowali pałac, później był w nim bank Fryderyka Kabryta; od roku 1793 był on własnością S. Turno, a w 1794 marszałka Wielopolskiego; od roku 1813 przeszedł na własność Jana U. Szanieckiego,

później kanonika J. Byczkowskiego oraz Jana Nowakowskiego, który około 1803 założył hotel. Do roku 1839 hotel ten był własnością Müllera, później aż do 1915, rodziny Brzezińskich.

W czasie ostatniej wojny wraz z hotelem „Royal” przy ulicy Chmielnej 31 był przejściowym etapem dla Żydów z Europy Zachodniej wywożonych przez hitlerowców do Trebłinki. Hotel Polski w roku 1875 miał 100 pokoi, w 1889 — 120, w 1912 — 100, w 1938 — 45 pokoi. W roku 1920 był własnością Józefowicza. Po wojnie, w roku 1949, został odbudowany na siedzibę Zarządu Związku Zawodowego Metalowców.⁸⁰

Pod numerem 26/28—550—551 mieścił się zajazd „Na Lasockiem”. Od roku 1571 znajdował się tam pałac rodziny Lasockich, w roku 1820 sprzedany Franciszkowi Jasińskiemu. Jego żona jako wdowa urządziła w pałacu tym zajazd wymieniany w latach 1820—1852; później został on przekształcony na dom mieszkalny; zburzony w roku 1944. W roku 1954 na jego miejscu wzniesiono budynek stanowiący wraz z sąsiednim pałacem Radziwiłłowej siedzibę Instytutu Sztuki PAN.⁸¹

Pod numerem 27—584 (obecnie 29) był Hôtel d'Allemagne albo Niemiecki. Powstał on w latach dziewięćdziesiątych XVIII wieku. W roku 1791 mieszkał w nim filozof Johann Fichte, w 1852 był własnością Edmunda Roeslera, a w 1920 — E. Dziechcińskiego. Od roku 1873 wysyłał omnibus; w roku 1875 miał 52 pokoje, w 1917 — 68.⁸² Pod numerem 30—556 (obecnie 38/40) znajdował się Hotel Drezdeński (De Dresde), w budynku wzniesionym około 1637 roku przez Erharda Kleinpolda (Małopolskiego); w 1641 i 1677 został libertowany, a w 1685 nabył go Jan Dobrogost Krasieński, w 1698 Andrzej Załuski, później Tepper. W latach 1801—1891 znajdował się w rękach Dückertów. Zwany domem „Pod Osobami” albo „Pod Czterema Wiatrami”. W latach 1769—1780 budynek został przebudowany przez S. B. Zuga. Był siedzibą między innymi „Harmonii”, niemieckiego towarzystwa śpiewaczego; w okresie międzywojennym Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej; po drugiej wojnie — niektórych agend Ministerstwa Zdrowia i Opieki Społecznej. Hotel istniał w latach 1808—1914. Od około 1875 roku wysyłał omnibus na dworce. W roku 1875 było w nim 50 pokoi, w 1912—40.⁸³ Przez pewien czas mieszkał w nim Romuald Traugutt. Pod numerem 50 w znanym pasażu Alberta Simonsa istniał w latach 1910—1920 hotel „Pasaż”; miał 26 pokoi.⁸⁴

Przy ulicy Dobrej był jeden punkt noclegowy, mianowicie pod numerem 39 zajazd Kacpra Dąbka, znany w roku 1920.⁸⁵

Przy ulicy Dzikiej były trzy austerie, czyli zajazdy. Pod numerem 17—2244a znajdował się zajazd Chajma Jacobi oraz drugi — Seliga Natanson. Obydwa wzmiankowane są w roku 1869.⁸⁶ Pod numerem 47 znany był w roku 1920 zajazd Abrama Staroświeckiego.⁸⁷

Przy ulicy Elektoralnej były tylko dwa hotele: Poznański pod

numerem hip. 766 w domu sukcesora Helbinga; istniał on w roku 1852⁸⁵; i hotel „Renoma” (pod nie znanym bliżej numerem), który istniał w latach 1914—1930; miał 37 pokoi.⁸⁶

Przy ulicy Franciszkańskiej było sześć punktów noclegowych, cztery zajazdy i dwa hotele: I tak w latach 1831—1864 pod nieznanym numerem istniał Zajazd Lubelski.⁸⁰ Na rogu Wałowej i Franciszkańskiej znajdował się w roku 1835 zajazd Lipki Silbersztejn, wdowy po Ajzyku, przeniesiony z ulicy Orlej 800.⁸¹ Pod numerem 16—21/653 stał dom Furmański zajezdny w latach 1869—1884.⁸² Pod numerem 26—1817 istniał w roku 1869 Hotel Litewski.⁸³ Pod tym samym numerem 26 albo 30 istniał w latach 1880—1914 Hotel Wileński.⁸⁴ Pod numerem 47—1798 znajdował się zajazd Samsona Próżańskiego.⁸⁵

Na ulicy Freta pod numerem 1—280 znana była Giełda Kupiecka. Istniała ona w XVII wieku, a „były w niej izby gościnne obok składu towarów”.⁸⁶

Na Powiślu przy ulicy Furmańskiej znajdowały się w roku 1844 gospody zwane Furmańskimi.⁸⁷

Przy ulicy Gęsiej były dwa hotele: Hotel Hamburgski pod numerem 2—2286, który istniał w roku 1914,⁸⁸ oraz pod tym samym albo 6 numerem Hotel Petersburski.⁸⁹

Przy ulicy Gnojnnej na Mirowie był jeden zajazd i jeden hotel: Hotel Sandomierski pod numerem 3—978/9. Istniał on w latach 1844—1884.¹⁰⁰ Zajazd pod numerem 11—958/9, znany w roku 1869, był własnością Abrama Fortajła.

Przy ulicy Górczewskiej znajduje się jeden hotel, mianowicie „Syrena” pod numerem 28. Został przerobiony z hotelu robotniczego w roku 1956.¹⁰¹

Na Ochocie przy ulicy Grójeckiej były dwa punkty przeznaczone dla przyjeżdżających do stolicy: karczma i zajazd „Ochota” po zachodniej stronie Grójeckiej w rozwarciu z ulicą Kaliską i Kopińską. Powstała ona około roku 1818.

Po wschodniej stronie Grójeckiej, przy skrzyżowaniu z Opaczewską (obecnie Banacha), powstał w roku 1818 zajazd „Pociecha” lub Czerwona Karczma. Był to zajazd z „licznymi pokojami gościnnymi, z obszernymi stajniami”. Przy nim 4 września 1831 roku gen. Ignacy Prądzyński prowadził rozmowę z gen. Dannenbergiem, przedstawicielem dowództwa rosyjskiego.¹⁰²

Przy ulicy Grzybowskiej mieściły się dwa zajazdy i jeden hotel: pod numerem 5—1059 w roku 1869 zajazd Eliasza Parieenberga. Pod 14—1102 istniał w tym samym roku Hotel Radomski i pod 38 w roku 1920 zajazd Joska Mińskiego.¹⁰³

Przy ulicy Jasnej znajdował się hotel „Victoria” do roku 1913 pod

numerem 8—1303a, a od tego roku pod 26—1860. Istniał w latach 1868—1944. W roku 1869 właścicielami jego byli Mader i Jacobi, w 1920 — M. Szaniawski. W roku 1868 miał 62 pokoi, w 1939/40 — 75 pokoi. Wysyłał omnibus na dworce. W czasie powstania 1944 roku w ciągu kilku dni hotel był siedzibą dowództwa AK. Odbudowany po zniszczeniach, mieści parę różnych instytucji, między innymi wydawnictwo „Wiedza Powszechna”.¹⁰⁴

W Alejach Jerozolimskich znajdował się jeden zajazd i cztery hotele. Przy rogatkach, pod numerem 1/2—3071, była karczma Kronenberga „murowana ze stacją zajezdną, gontem kryta”. Istniała w roku 1819.¹⁰⁵ Pod numerem 45—1582 istnieje hotel „Polonia Palace” (później „Polonia”). Został on założony przez hr. Konstantego Przędzieckiego, budowany od roku 1910 otwarty w 1912 (uroczyście w 1913) według projektu Józefa Holewińskiego (1878—1952) i Juliusza Nagórskiego (1887—1944). W roku 1912 miał następujące wyposażenie: „14 wind, biurka z maszynami do pisania, bank z kasetami ogniotrwałymi, garaż ogrzewany, boksy na samochody zamykane, warsztaty reperacyjne, autoomnibusy na wszystkie dworce i do każdego pociągu, pranie bielizny bez chlorku — na żądanie w ciągu 6 godzin.” W roku 1917 miał 140 pokoi, w 1938 — 160. W roku 1920 był własnością H. Kozieradzkiego. Mało zniszczony, otwarty został już 15 kwietnia 1945 roku przez Bolesława Zandberga. W roku 1948 miał 218 pokoi z 306 łózkami. Po generalnym remoncie, trwającym od 1968 roku do 31 grudnia 1972, liczył 212 pokoi z 365 łózkami, w roku 1974 — 592 łóżka.¹⁰⁶

W latach 1912—1920 istniał pod numerem 47 hotel „Wawel”. W roku 1914 miał 49 pokoi. W 1920 był własnością Jakuba Witkowskiego.¹⁰⁷ W tym samym miejscu, ale już pod numerem 53, znajdował się hotel „Central”, który przed rokiem 1939 rozporządzał 69 pokojami. Mało zniszczony przez wojnę, został uruchomiony w 1945 roku, w 1948 miał 81 pokoi ze 165 łózkami. W roku 1973 został zamknięty, gdy miał 298 łózek.¹⁰⁸ Pod numerem 61 istniał w latach 1872—1920 Hotel Narodowy. Miał on 46 pokoi. W 1920 roku był własnością Anny Krzesak.¹⁰⁹

Przy ulicy Wąskiej (obecnie Kilińskiego) pod numerem hip. 591 znajdował się zajazd Jakuba Gizy wzniesiony około roku 1603.¹¹⁰

Przy ulicy Konopnickiej 6 w dawnym budynku YMCA znajduje się hotel turystyczny „Tramp” Związku Harcerstwa Polskiego. Ma pomieszczenia na 60 łózek.¹¹¹

Przy ulicy Kopernika 43 znajdował się zajazd „Na Aleksandrii” na miejscu dzisiejszego Miejskiego Szpitala Dziecięcego (od r. 1875). W zajeździe tym zniesionym w 1872 roku urodził się w 1812 Józef Ignacy Kraśzewski.¹¹²

Przy ulicy Koziej (dawniej Junkierskiej) były dwa hotele: Kowieński pod numerem 1—626, który istniał w latach 1869—1920. W roku 1920

był własnością K. Zalewskiego.¹¹³ Pod numerem 3/5—24/625 i 6 oraz na Krakowskim Przedmieściu 33—425 i 35 był Hotel Saski. Założony najpewniej przez Józefa Reszkego, ojca trojga artystów śpiewaków: Jana, Edwar-da i Józefiny; przynajmniej do roku 1920 był ich własnością. W roku 1852 odnawiał go arch. Józef Bobiński (1815—1857), a w późniejszych latach Adolf Woliński (1821—1895). Od października 1863 roku do chwili przeprowadzenia się na ulicę Smolną mieszkał w nim Romuald Traugutt jako „Mikołaj Czarnecki, kupiec z Galicji”. Hotel ten przez długie lata był drugim co do wielkości po Europejskim hotelem warszawskim; między rokiem 1873 a 1939 liczył 100 do 106 pokoi. Wysyłał omnibus na dworce. W czasie drugiej wojny prowadzony był przez volksdeutscha jako hotel „nur für Deutsche” i w tym czasie mieściła się w nim podobno placówka wywiadu angielskiego, której radiostacja znajdowała się przy Krakowskim Przedmieściu 27, tam gdzie obecnie kawiarnia „Telimena”. Hotel istniał w latach 1844—1944; w odbudowanym po wojnie budynku mieszczą się agendy Związku Nauczycielstwa Polskiego i mieszkania.¹¹⁴

Przy ul. Koźlej 9—1821 na Nowym Mieście znajdował się Hotel Płocki, własność Józefa i Leopolda Czetwertyńskich; istniał w roku 1852.¹¹⁵

Na Krakowskim Przedmieściu znajdowały się trzy hotele, jeden zajazd i jeden dom turystyczny. Ostatni, pod obecnym numerem 4/6, jako Dom Turysty PTTK, został zbudowany według projektu arch. Juliana Brzuchowskiego, a otwarty w roku 1954; ma 326 łózek.¹¹⁶

Pod numerem 13—414ab był hotel Gerlacha. W roku 1643 znajdował się tu dwór Jana Oborskiego, w roku 1669 pałac biskupa Stefana Wierzbowskiego, a od 1687 Radziwiłłów, w końcu XVII wieku przeszedł w ręce Słuszków, od 1712 należał do Lubomirskich, od 1759 roku do Ogińskich, a od 1795 roku — do Józefa Puzyny, który w roku 1804 sprzedał dwór Rozalii z Giżewskich i Ferdynandowi Gerlachom. Ferdynand Gerlach, z zawodu stolarz, założył we dworze hotel, który mimo jego śmierci w roku 1832, a żony w 1852 przetrwał do roku 1876. Hotel Gerlacha, od jego spadkobierców, w dniu 22 lipca 1854 roku drogą licytacji nabył w trzech czwartych Aleksander Przezdziecki, który w 1855 dwie czwarte sprzedał Władysławowi i Ksaweremu Pusłowskiemu. W roku 1867 po nabyciu jednej czwartej od spadkobierców Gerlacha — cała posesja należała do Aleksandra Przezdzieckiego i trzech Pusłowskich. Mimo decyzji o budowie gmachu dla Hotelu Europejskiego hotel Gerlacha, według projektu prof. Bolesława Pawła Podczaszyńskiego, w roku 1854 przebudowano, na nowo umeblowano i eksploatowano, jak podano wyżej do chwili, kiedy został on rozebrany w związku z budową ostatnich fragmentów Hotelu Europejskiego.

W budynku hotelowym oprócz traktierni, kawiarni i cukierni umieszczono też sklepy; w roku 1811 mieściła się w nim księgarnia Zawadzkiego;

w 1857 roku pracował w nim jeden z pierwszych fotografów, Jan Mieczkowski, a w latach 1862—1869 mieściła się tutaj stała wystawa sztuki Towarzystwa Zachęty Sztuk Pięknych.¹¹⁷

Pod tym samym numerem, 13—414ab, mieścił się Hotel Europejski wzniesiony na miejscu hotelu Gerlacha z funduszków Pusłowskich i Aleksandra Przezdzieckiego, inicjatora i realizatora tego nowego przedsięwzięcia. Projekt opracował arch. Henryk Marconi (1792—1863) i od rozpoczęcia robót wiosną 1855 roku (przy których używano wody z wodociągów świeżo uruchomionych przez niego) kierował nimi do śmierci. Głównym jego pomocnikiem i tym, który dokończył budowy w roku 1878 według projektu mistrza, był arch. Marceli Berendt (1824—1891). Przy budowie oprócz nich pracowali: brat Henryka Marconiego; Ferrante (1798—1868) sztukator i synowie: Leandro (1834—1919) architekt oraz Karol Antoni Tytus (1826—1864) malarz. Dnia 30 grudnia 1856 roku odbyła się z udziałem dostojników rządowych i kościelnych oficjalna inauguracja hotelu (dwa skrzydła z 90 pokojami), dla gości został otwarty dnia 1 stycznia 1857. W latach 1857—1858 dobudowano brakującą część skrzydła od strony komendy miasta, narożnik oraz dwie pierwsze osie od Krakowskiego Przedmieścia. Następny etap budowy w latach 1876—1878 po rozbiórce hotelu Gerlacha, obejmujący dwa pozostałe skrzydła zamykające czworobok, prowadzony był przez Berendta, któremu pomagał arch. Władysław Mierzanowski (1848—1919).

Hotel dysponował wówczas 240 pokojami, z apartamentami i salonami, oraz rozbudowaną częścią gastronomiczną i reprezentacyjną. Wyposażony był w instalację wodociagową i kanalizacyjną, w ustępy na korytarzu (inż. Head — Anglik), w oświetlenie gazowe, łazienki początkowo po jednej na każdym piętrze, a później w podziemiu (od stycznia 1863 roku pięć takich łazienek z sześcioma wannami wydzierżawiono Janowi Błaszczykowi, który udostępniał je również publiczności spoza hotelu). Od roku 1877 tutaj kursowała pierwsza winda hydrauliczna, od 1907 — dwie elektryczne. Centralne ogrzewanie wprowadzono dopiero po pierwszej wojnie, gdyż poprzednia dyrekcja uważała je za niezdrowe i hotel ogrzewano piecami opalanymi drewnem.

Po demonstracjach 11 czerwca i 30 listopada 1860 roku oraz 26 lutego 1861 roku „miejszem dyskusji politycznych, które zamieniały się w konkretne czyny, była cukiernia Contiego w Hotelu Europejskim”. Tutaj też w Sali Pompejańskiej złożono przed pogrzebem zwłoki czterech z „Pięciu Poległych” w dniu 27 lutego 1861 roku. W związku z zabiciem dnia 6 października 1863 roku przez policję narodową szpiega, Bertolda Hermana (Hernaniego) hotel został przez rząd skonfiskowany i oddany władzom wojskowym. Zamieszkiwali w nim oficerowie rosyjscy, głównie Niemcy wraz z pruskim agentem Verdy du Vernois. Właściciele jednak hotel od-

zyskali dość szybko. Dnia 1 lipca 1878 roku Konstanty i Gustaw Przędzieccy oraz Franciszek i Zygmunt Pusłowscy, ówcześni właściciele hotelu, wydzierżawili go na dwanaście lat Julianowi Penkali i Adolfowi Stoffregnowi. W następnych latach hotel należał do Marii Hutten-Czapskiej oraz do Władysława i Wojciecha Pusłowskich. W roku 1912 Rajnold i Stefan Przędzieccy nabyli od spadkobierców Franciszka Pusłowskiego ich udziały i hotel stał się własnością Jana, Rajnolda, Stefana oraz Zofii z Przędzieckich, żony Seweryna Światopełka-Czetwertyńskiego.

W latach osiemdziesiątych XIX wieku na najwyższym piętrze hotelu mieściła się pracownia malarska Józefa Chelmońskiego, Antoniego Piotrowskiego, Adama Chmielowskiego (Brata Alberta) i Stanisława Witkiewicza. W latach 1881—1900 znajdował się tu salon wystawowy Aleksandra Krywulca.

Właścicielem hotelu zasadniczo od roku 1912 była spółka akcyjna zawiązana w 1924, do której należeli: Zofia i Seweryn Światopełk-Czetwertyńscy (prezes), Stefan i Rajnold Przędzieccy, Kazimierz Budny, Władysław Ślaski i Stanisław Kühn. Spółka ta przeprowadziła następną modernizację hotelu według projektu arch. Antoniego Jawornickiego (1886—1950). Powstała wówczas między innymi kotłownia centralnego ogrzewania dostarczająca ciepłą wodę do łazienek zainstalowanych już w każdym numerze, założono też wentylację, sygnalizację elektryczną itp. Na parterze w miejscu dawnego wejścia, po przebudowie, otwarto księgarnię Trzaski, Everta i Michalskiego. W podziemiu wzniesiono pawilon mieszczący salę restauracyjną i salę balową. W apartamentach mieściły się czasowo poselstwa: belgijskie i hiszpańskie. Tutaj, korzystając z bezpłatnego zakwaterowania i stypendium m. Bydgoszczy, dożywał swych lat Kazimierz Przerwa-Tetmajer (zm. 1940). Tradycyjnie kawiarnia, w tych czasach Loursea, wiodła prym wśród tego typu zakładów w stolicy.

Numerów (pokoje i apartamenty) miał hotel w roku 1856 — 90, w 1875 — 162, w 1879 — 240, w 1917 — 225, w 1938 — 215. Jako jedyny hotel w Polsce zaliczany był w klasyfikacji międzynarodowej do hoteli luksusowych. W roku 1939 po usunięciu kilku poważniejszych uszkodzeń został zajęty przez Wehrmacht i od połowy 1940 był pomieszczeniem dla sztabów wielkich jednostek (armii) hitlerowskich przesuwanych kolejno na wschód. Dyrektora hotelu Bolesława Kosińskiego, pracującego w nim od roku 1924, zwolniono. Jego następcą, dotychczasowy kierownik pralni hotelowej, volksdeutsch Kurtz, gestapowiec, zastrzelony został wkrótce przez AK przy ulicy Kredytowej 6. Z personelu polskiego pozostawiono tylko pokojowe, tapicera i palacza. W roku 1944 cały gmach został wypalony, część narożna od Krakowskiego Przedmieścia i ulicy Ossolińskich zburzona.

Odbudowę według projektu prof. Bohdana Pniewskiego (1897—1965) dla Wyższej Szkoły Wojskowej przeprowadzono w latach 1949—1951.

Szkoła korzystała z budynku od 1951 do 1956 roku. W roku 1957 przystąpiono do przebudowy dla przywrócenia gmachowi dawnej funkcji. Odbyła się ona pod ogólnym kierownictwem prof. Bohdana Pniewskiego według projektu arch. Bohdana Kijowicza i zakończona w drugiej połowie 1962 roku. W hotelu znajduje się 260 jedno- i dwuosobowych pokoi oraz 13 stylowo urządzonych dwu- i trzypokojowych apartamentów. W roku 1974 hotel rozporządzał 408 łózkami. Wnętrza zostały urządzone przez Pracownię Sztuk Plastycznych. *Porwanie Europy*, mozaikę, projektowała Krystyna Kozłowska, *Tancerkę*, rzeźbę w drzewie — Bolesław Koniuszy.¹¹⁸

Pod numerem 42/44—388 zbudowany został hotel „Bristol” na miejscu pałacu Tarnowskich, który rozebrano w roku 1893. Hotel otwarto dnia 1 listopada 1901 roku. Towarzystwo Akcyjne Hotel Bristol, którego większość akcji znajdowała się w rękach Ignacego Paderewskiego, a następnie do końca drugiej wojny światowej Banku Cukrownictwa. Wzniesiony został i zaprojektowany przez Władysława Marconiego (1848—1915) z udziałem Stanisława Grochowicza (1858—1938). Wystrój sali restauracyjnej, halowej, hallu i czytelnicy wykonał Otto Wagner (1841—1918). Budynek otrzymał centralne ogrzewanie oraz ciepłą wodę. Własna elektrownia o mocy 250 kW dostarczała prądu 3000 żarówek 16-świecowych, 24 lampom łukowym i silnikowi o mocy 75 KM do poruszania 13 wind. Siłownia ta miała napęd dieslowski, po raz pierwszy zastosowany w Warszawie przez inż. Mariana Lutosławskiego.

Na najwyższym piętrze w ciągu kilku lat znajdowała się pracownia malarstwa Wojciecha Kossaka. W latach 1919—1920 w apartamencie Paderewskiego nr 105, w okresie kiedy był on premierem, odbywały się posiedzenia Rady Ministrów.

Hotel od początku swego istnienia wysyłał omnibusy na dworce. W latach 1901—1939 dysponował 250 pokojami oprócz apartamentów. W okresie międzywojennym renowację wewnątrz przeprowadził arch. Antoni Aleksander Jawornicki (1886—1950).

W czasie drugiej wojny hotel był przeznaczony „nur für Deutsche” i wykorzystywany wyłącznie przez oficerów. Kierownikiem polskim był dyr. Szaniawski, nadzorcą niemieckim Heitzing, który w czasie powstania ochronił personel polski przed wymordowaniem. Po powstaniu hotel został zdemolowany przez Niemców, ale już w roku 1945 mógł być częściowo wykorzystany. Odbudowę bez większych zmian zakończono 26 września 1947 roku. Liczył wtedy 265 pokoi z 338 łózkami. W roku 1948 w tej samej liczbie pokoi ustawiono 373 łóżka, a w 1954 w 258 pokojach 392 łóżka, w 1974 — 364 łóżka, w 1975 — 352.¹¹⁹

Pod numerem 50—2668 mieścił się zajazd „Dziekanka”. Nazwa została przejęta od najstarszej jurydyki. Zajazd ten został zbudowany w latach 1770—1784 przez nieznanego architekta z wnęką trzykondygnacyjną, po-

dobnie jak zajazdy na Rybakach i Daniłowiczowskiej (według inż. Z. Bobrowskiego, wzorem tutaj mógł być pałacyk Myślewicki w Łazienkach). W roku 1852 zajazd był własnością Józefa Ratzera. Istniał przynajmniej do 1893 roku. Zniszczony w czasie drugiej wojny, odbudowany przez inż. Aleksandra Więckowskiego (1892—1948) na dom akademik. Tablica znajdująca się na budynku mówi, że mieszkał w nim Józef Elsner, druga zaś, że odbudowę — kosztem obywateli województwa krakowskiego, zakończono dnia 22 lipca 1948 roku.¹²⁰

Przy ulicy *Krochmalnej* 18 w roku 1920 istniał zajazd Chaima Borkowskiego.¹²¹

Przy ulicy *Królewskiej* mieściły się dwa zajazdy. Pod numerem 37—1064 zajazd Jana Koeltza (Kielca) istniał w latach 1844—1869.¹²² Pod numerem 1076 w roku 1852 istniał dom zajezdny ks. trynitarzy, tak zwany „Cymerów”.¹²³

Przy ulicy *Kruczej* 28 na rogu Hożej znany Grand Hotel „Orbis”, budowany w latach 1954—1959, otwarty w październiku 1957 roku. Projekt wykonali arch. S. Bieńkuński i Stanisław Rychłowski. W roku 1957 hotel miał 221 pokoi, po wykończeniu 416 pokoi z 630 łózkami. Są w nim dwie restauracje i dwie kawiarnie.¹²⁴ Na tej samej ulicy pod numerem 31 był Hotel Nowopolski. W roku 1920 był własnością Adeli Chwirut.¹²⁵

Przy ulicy *Książęcej* w latach 1872—1910 istniał hotel „National”.¹²⁶

Ulica *Marszałkowska* była bogata, jeśli idzie o możliwości zatrzymania się w stolicy ludności przejezdnej. Liczyła bowiem aż 15 hoteli i sześć zajazdów.

Pod numerem 84 mieścił się hotel „Continental”, który istniał w latach 1910—1930. W roku 1920 był własnością T. Gąbki i A. Majera. W roku 1917 miał 45 pokoi, w 1930 — 26.¹²⁷ Pod numerem 87 został zbudowany hotel „Forum”. Wzniesiony według projektu prof. architektury w Lund, Stefana Samuelsona, otwarty został 25 stycznia 1974 roku. Zbudowany przez szwedzką firmę Skanska Cementgjuteriet. Należy do międzynarodowej organizacji hotelowej Intercontinental. Budynek ma 103 metry wysokości, liczy 33 piętra, łóżek 1344 w 752 pokojach, restaurację „Soplica”, kawiarnię „Maryla”, salę na 400 miejsc. W dniu 2 stycznia 1975 roku ta sama szwedzka firma obok hotelu ukończyła dziewięciokondygnacyjny garaż na 720 samochodów (Nowogrodzka 27) z dwiema spiralnymi pochylniami.¹²⁸

Pod numerem 94 Hotel Kaliski, w latach 1914—1920 był własnością R. Srokowskiej.¹²⁹ A pod numerem 99a mieści się hotel „Metropol”. Zbudowany według projektu arch. Zygmunta Stępińskiego i Grzegorza Chruścińskiego, został otwarty w 1965 roku. Liczy 10 kondygnacji, ogrzewanie

ma sufitowe; jest wyposażony w restaurację, bary i kawiarnię. Liczy w 200 pokojach — 256 łóżek.¹³⁰

Pod numerem 101 istniał w latach 1914—1920 Hotel Czeski.¹³¹ Pod numerem 102—1574b mieścił się Hotel Warszawsko-Wiedeński (później Wiedeński), zbudowany około roku 1845 w związku z powstaniem dworca według projektu arch. Piotra Frydrycha (1806—1879), zburzony w 1944 roku. W latach 1912—1920 miał 100 pokoi, w 1939 — 90. W roku 1920 był własnością A. i J. Zambrzyckich.¹³²

Pod numerem 105 istniał w latach 1872—1917 hotel „Uniwersal” miał 30 pokoi.¹³³ Pod tym samym numerem — 105 — mieścił się w latach 1939—1940 Hotel Paryski.¹³⁴ Pod numerem 106 istniał w latach 1872—1920 hotel „Monopol”. Był własnością Jana Mrocza. W roku 1920 miał 60 pokoi.¹³⁵

Pod numerem 112 istniał w latach 1914—1920 hotel „Central”. W roku 1920 był własnością Pawła Zagrodzińskiego; miał 22 pokoje.¹³⁶ I w latach 1930—1939 pod tym samym numerem — 112 — znajdował się Hotel Francuski, który w roku 1930 miał 12, a w 1939 — 20 pokoi.¹³⁷

Pod numerem 114 mieścił się hotel „Metropol” przebudowany z fabryki tapet Spoerlin i Rahin. Istniał on w latach 1872—1937, następnie od roku 1938—1944 pod nazwą Mazowiecki. W roku 1920 był własnością W. Bocqueta. W latach 1917—1938 miał 45 pokoi.¹³⁸ Pod numerem 121 istniał w latach 1910—1944 hotel „Imperial”. Przez pewien czas mieszkał w nim Kazimierz Przerwa-Tetmajer. W roku 1920 był własnością K. Sikory i Kwiatkowskiego.¹³⁹ Pod numerem 132 znajdował się w roku 1930 hotel Ziemiański; miał 14 pokoi.¹⁴⁰

Pod numerem 146 był Hotel Francuski; należał do Wiktora Maringe (1826—1912), restauratora z Krakowskiego Przedmieścia. W ciągu ostatnich lat istnienia właścicielami jego byli Aniela i Antoni Żwanowie. Hotel zbudowany w latach 1865—1867 przez arch. Leona Suszyńskiego (zm. 1870) i arch. Teodora Witkowskiego (ur. 1839), przebudowany przez arch. Adama Oczkowskiego (1845—1923) na siedzibę Ministerstwa Reform Rolnych. Mieścił się na posesji nr 1403, która miała zmienną numerację policyjną: pl. Zielony (Dąbrowskiego) 5 i 11, Marszałkowska 146 z wejściem od ulicy Rysiej oraz Szkolna 11. W roku 1920 był własnością K. Lubomirskiego. Istniał w latach 1867—1920. W roku 1867 miał 35 pokoi, w 1917 — 58 pokoi. Wysyłał omnibus na dworce.¹⁴¹

Przy ulicy Marszałkowskiej, w tym miejscu, gdzie obecnie stoi kościół Zbawiciela, znajdowała się Czerwona Karczma oraz prawdopodobnie zajazd. Nabyty od Samuela Horowitza i postawiony w 1829 przez Piotra Garnier, został zburzony jesienią 1901 roku.¹⁴²

Zajazd „Otwock” (karczma) przy rogu ulicy Marszałkowskiej i Królewskiej został wystawiony przez marszałka Franciszka Bielińskiego około

roku 1730. W roku 1877 na tym miejscu stanął dom J. G. Blocha, obecnie znajdują się tu pawilony handlowe.¹⁴³ Pod numerem 21—1574b znajdował się w roku 1869 zajazd Hersza Sikory.¹⁴⁴ Pod numerem 22—1392 istniał w latach 1869—1870 zajazd „Rozenhala”.¹⁴⁵ Pod numerem 46—1399 na rogu ulicy Chmielnej 38 znajdował się w roku 1869 zajazd Lejby Winklera.¹⁴⁶ Pod numerem 108—1559b mieścił się zajazd Konarskiego, który zbudował arch. Adolf Woliński (1821—1895) w roku 1860.¹⁴⁷

Przy ulicy *M a z o w i e c k i e j* 10 znajduje się od roku 1952 (poprzednio w Patrii w alei Niepodległości) Hotel Garnizonowy — Oficerski; ma on 145 miejsc.¹⁴⁸

Przy ulicy *M i o d o w e j* 17—492 mieścił się Hôtel De l'Europe na tym miejscu, gdzie w wieku XVII znajdował się dwór marszałka Aleksandra Połubińskiego, od roku 1681 W. Wodzickiego; następnie był w posiadaniu P. Riaucourta i jego syna, w roku 1768 nabyty przez J. Borcha, został przebudowany przez Dominika Merliniego. W latach 1801—1810 znajdował się w nim Hotel Paryski L. Nestiego. W roku 1810 budynek nabył książę Józef Poniatowski dla K. Kernerera, w roku 1837 wykupił go rząd, a w 1843 konsystorz warszawski na siedzibę arcybiskupów. W roku 1944 spalony przez hitlerowców, po wojnie odbudowany, jest rezydencją prymasa. Od około roku 1826 w ciągu kilku lat w budynku tym znajdował się wraz z restauracją Hôtel De l'Europe Szymona Chôvot.¹⁴⁹

Przy ul. *M o s t o w e j* 16 pomiędzy rokiem 1900 a 1905 „Tani dom noclegowy dla włościan przyjeżdżających do Warszawy” prowadziła córka Romualda — Alojza Trauguttówna (1857—1907).^{149a}

Przy ulicy *M y ś l i w i e c k i e j* 4a znajduje się Hotel Sportowy, ma 36 łózek.¹⁵⁰

N a l e w k i, ulica typowo handlowa, miała wiele różnego rodzaju austerii, zajazdów, hoteli. Hoteli przy Nalewkach było osiem, a zajazdów pięć.

Pod numerem 7 lub 11 istniał w latach 1880—1939/40 Hotel Wenecki; miał 29 pokoi.¹⁵¹ Pod numerem 9—2240a lub 13 znany był Hotel Wrocławski w latach 1870—1914.¹⁵² Pod numerem 11 znajdował się w roku 1884 Hotel Białostocki.¹⁵³ I pod tym samym numerem — 11 — w roku 1920 znany był zajazd Menasze Lebensbauma.¹⁵⁴ Pod 13 mieścił się w roku 1920 również zajazd Lejby Herszkowicza.¹⁵⁵ Pod numerem 14—2261 znano w roku 1869 zajazd Beniamina Próżańskiego.¹⁵⁶ Pod tym samym — 14 — numerem istniał w latach 1910—1920 Hotel Handlowy. W roku 1920 był własnością Icka Lorkina.¹⁵⁷

Pod numerem 15 i Dzikiej 12 znajdował się w latach 1869—1920 Hotel Berliński. W roku 1920 był własnością Chaima Rozhara. Budynek dla J. Mławskiego wzniósł w roku 1827 A. Corazzi.¹⁵⁸

Przy Nalewkach 18 istniał w latach 1896—1914 Hotel Kupiecki albo

Gdański.¹⁵⁹ Pod numerem 19—2245 istniał w latach 1869—1896 Zajazd Augustowski. Budynek dla J. Łuby w roku 1830 wznosił A. Corazzi.¹⁶⁰ Pod numerem 21 lub 27—2203 istniał w latach 1872—1920 Hotel Londyński.¹⁶¹ Pod numerem 25 lub 31—2285 mieścił się w latach 1869—1896 Hotel Hamburski. W roku 1869 był własnością sukcesorów Schöeniga.¹⁶² Pod numerem 29—2247 znajdował się w latach 1869—1896 Zajazd Grodzieński. Budynek dla Witkowskiego w roku 1829 wznosił A. Corazzi.¹⁶³

Przy ulicy Na Skarpie, pod obecnym numerem 27 obok Książęcej znajdowała się „Gospoda na Nowym Świecie”. Była to drewniana austeria na podmurowaniu, wzniesiona około roku 1779 przez Szymona Bogumiła Zuga, około roku 1850 znana jako zajazd. Na fundamentach tego zajazdu w roku 1949 wzniesiono pałacyk, w którym znajduje się Muzeum Ziemi PAN.¹⁶⁴

Przy ulicy Niecałej (Alberta I) pod numerem 11 i Kotzebuego (Fredry) pod 12 znajdował się Hotel Brühlowski wzniesiony według projektu Witolda Lanci (1828—1892). Prosperował on w latach 1882—1939. Przez pewien czas był własnością Zabłockiego, w 1920 — A. Bermiana. Miał 61—64 pokoje.¹⁶⁵

Przy ulicy Niemcewicza 17 mieścił się turystyczny hotel Związku Harcerstwa Polskiego pod nazwą „Druh”. Ma on 330 łóżek.¹⁶⁶

Przy ulicy Nowogrodzkiej pod numerem 15 znajdował się w roku 1920 Hotel Szwajcarski. W roku 1920 był własnością Jana Kierzkowskiego. W roku 1930 miał 17 pokoi.¹⁶⁷ Pod numerem 31 mieścił się hotel „Cristal”. W roku 1920 był własnością Aleksandra Walendziaka. W latach 1920—1930 miał 13 pokoi.¹⁶⁸ Pod numerem 37 istniał w latach 1844—1920 Hotel Mazowiecki. W roku 1920 był własnością J. Włodarskiego.¹⁶⁹

Przy ulicy Nowolipie 6 istniał w latach 1872—1896 hotel Du Nord (Północny).¹⁷⁰ Pod numerem 8 (Dzika 1) znajdował się w latach 1910—1939/40 hotel „Rosja”. W roku 1920 był własnością Fel. Binsztoka.¹⁷¹ A pod 18 na tej ulicy istniał w latach 1930—1940 hotel „Britania”. Miał 80 pokoi.¹⁷²

Przy ulicy Nowolipki 14—2380—01 mieścił się w latach 1869—1875 Zajazd Białostocki.¹⁷³

Przy ulicy Nowosenańskiej 1—634c lub Trębackiej 10 (później ul. Focha, obecnie Moliera) znajdował się Hotel Rzymski. Mianowicie na terenie należącym w XV wieku do jurydyki Dziekanka, nabytym w roku 1710 przez prymasa Antoniego Ostrowskiego, a w 1773 przez Augusta Sułkowskiego, jego brat Antoni dawną kamienicę pod nazwą „Rydzyna” przebudował na zajazd „Nowa Rydzyna” (z salą teatralną). „Nowa Rydzyna” spłonęła w roku 1790. W latach 1782—1786 w zajeździe tym odbywały się posiedzenia łoży Wielkiego Wschodu Polski. W roku 1828 obiekt wrócił do Ostrowskich, następnie nabyła go Bojarska, a w roku 1834 Pa-

wel Jaworski, który w roku 1840 zajazd przebudował według projektu Alfonsa Kropiwnickiego (1803—1881) na hotel zwany odtąd Rzymskim. Hotel ten był własnością Wiemanów, od roku 1879 Aleksandra Bocqueta, zaś na początku XX wieku Przeworskich. W latach 1921—1923 Hotel Rzymski był siedzibą ambasady ZSRR do czasu przeniesienia się jej na ulicę Poznańską 15. W roku 1875 miał 54 pokoje, w 1912 — 60, w 1938 — 80 pokoi; wysyłał omnibus na dworce. Został zburzony we wrześniu 1939.¹⁷⁴

Przy tej samej ulicy Nowosenatorskiej pod numerem 5—476c znany był Hotel Litewski. W roku 1803 własność Nowakowskiego. W roku 1875 miał 31 pokoi.¹⁷⁵ W latach 1898—1920 na tym samym miejscu, a więc — pod numerem 5 — mieścił się hotel „Sport”. W roku 1920 był własnością Eugeniusza Kwiatkowskiego. Miał 40 pokoi. Obecnie w tym miejscu znajduje się wschodnie skrzydło Teatru Wielkiego.¹⁷⁶

Przy ulicy Nowy Świat znajdowało się 7 hoteli i jeden zajazd. I tak na rogu Nowego Świata i Wareckiej w XVIII wieku istniał znany zajazd „Na Wareckiem” Józefa Pułaskiego, starosty wareckiego (1704—1769).¹⁷⁷ Pod numerem 21 znajdował się Hotel Belgijski. W roku 1920 był własnością W. Maliszewskiego.¹⁷⁸ A pod 36 istniał w roku 1914 Hotel Szlachecki.¹⁷⁹ Pod numerem 37 mieścił się hotel „Andlon” (?). W roku 1920 własność Urszuli Juszcakowej.¹⁸⁰ Pod numerem 40 istniał hotel „Montreal”. W roku 1920 był własnością Jana Sołoguba.¹⁸¹

Pod numerem 58 znany był hotel „Savoy”. Został on zbudowany z funduszów Stanisława Foka według projektu Bronisława Czosnowskiego (ur. 1873 r.) z freskami Emila Lindemana i witrażami Białkowskiego. „Oprócz windy i instalacji elektrycznej wszystko wykonane w kraju.” Miał 8 kondygnacji na działce o powierzchni 466 m². Otwarty został na początku 1906 roku. Dnia 16 kwietnia 1907 nabyli go Stanisław i Józef Karsowie. Liczył 48 pokoi. Po zniszczeniach wojennych budynek odbudowano, obniżono i przeznaczono na inne cele. Hotel istniał w latach 1906—1944.¹⁸²

Pod obecnym numerem 64 hip. 1315 znajdował się hotel „Na Zrazowskim”, własność Mateusza Zrazowskiego. Istniał on od roku 1820 na miejscu odbudowanego pałacu Sułkowskich.¹⁸³ Pod numerem 70 istniał w latach 1914—1920 hotel „Neapol”. Był własnością F. Toczyłowskiego. Miał 20 pokoi.¹⁸⁴

Przy ulicy Pańskiej 47—1192 znany był w roku 1869 zajazd Dawida Bergera.¹⁸⁵

Przy ulicy Pięknej 3 istniał w roku 1884 Hotel Warszawski.¹⁸⁶

Na Podwalu było pięć hoteli. W roku 1820 pod nieznanym w tej chwili numerem znajdował się hotel Wóycickiego.¹⁸⁷

Pod numerem 17—500b (obecnie 13—15) znajdował się Dwór Gdański. Posesja sięgająca do ulicy Miodowej 14 (obecnie 16 i 18), którą nabył w ro-

ku 1606 od Jana Korba senat gdański „na mieszkanie dla swoich posłów”, została przebudowana na obszerny i piękny dwór z ogrodem i „żywą krynicą”. Dwór ten istniał do roku 1796, kiedy to wystawiony na licytację został nabyty przez kupca Andrzeja Montfrenille.¹⁸⁸ Dwór ten przechodził w różne ręce. W roku 1807 był własnością Jana Poltza, w 1919 Mateusza Giersza. Giersz założył tutaj hotel pod nazwą Słowiańskiego. W roku 1920 hotel ten należał do Bolesława Zakrzewskiego.¹⁸⁹

Pod numerem 19—500c znany był w latach 1869—1875 hotel Aleksandra Jezierskiego pod nazwą „Indie” („India”).¹⁹⁰

Pod hipotecznym numerem 524 w roku 1792 istniał hotel Jakuba Poltza pod nazwą De la Liberté.¹⁹¹

Przy ulicy P r ó z n e j 3 istniał w latach 1914—1920 Hotel Terespolski. W roku 1920 był własnością Szczepana Zawieruchy.¹⁹²

Przy ulicy P r z e c h o d n i e j 7—797 w roku 1869 mieścił się zajazd Rozengarta Lewka.¹⁹³

Przy ulicy P r z e m y s ł o w e j 26 znajdował się hotel Ledóchowskiego albo „Hrabiego”. Istniał on do drugiej wojny światowej.¹⁹⁴

Przy ulicy R y b a k i 6/8/10—2554 był znany pod nazwą „Na Biernatczyźnie” obszerny zajazd dla handlarzy bydła. Zbudował go około roku 1819 Jan Chryzostom Poraj Biernacki na placu kupionym w roku 1814 po spalonej rzeźni. Zajazd zburzony w roku 1944 miał dwie wnęki bram wjazdowych obejmujące dwie kondygnacje.¹⁹⁵

Przy ulicy S e n a t o r s k i e j znajdowały się trzy różnego typu punkty dla przyjezdnych. I tak, znany był Grand Hotel „Galeria Luksemburg”. Mieścił się on w zbudowanej w roku 1909 przez Maksymiliana, syna Ignacego Luksemburga, galerii według projektu prof. Czesława Przybylskiego (1880—1936), a części hotelowej w 1912 według projektu Józefa Gałęzowskiego i Edwarda Trojanowskiego. W roku 1912 hotel ten miał 50 pokoi, w 1917 — 82 pokoje. W roku 1913 wyposażony został w windy, centralne ogrzewanie, zegary i pralnię elektryczną, wanny i telefon na każdym piętrze, wysyłał omnibus na dworce. Nie ma go w późniejszych spisach. Cały obiekt został zniszczony w roku 1944.¹⁹⁶

Również przy tej ulicy, nie wiadomo dokładnie gdzie, znajdował się hotel „De Pologne”. Powstał w osiemdziesiątych latach XVIII wieku. Cieszył się dobrą opinią.¹⁹⁷ Pod numerem 467a i b, na miejscu dworu Sanguszków, starostów gołubskich, istniał zajazd „Na Gołubkiem”, którego właścicielami do roku 1820 byli Cieleccy. Około roku 1792 zamieszkiwany przez dwie grupy Żydów.¹⁹⁸

Na S e w e r y n o w i e był Dom Gościnny zbudowany dla Seweryna Uruskiego według projektu Franciszka Marii Lanci (1799—1875) „z podziemiami wzorowanymi na ulicy Rivoli w Paryżu”. Został zburzony pod budowę domów ulicy Kopernika od numeru 30 do 40.¹⁹⁹

W domu na rogu ulicy *Smulikowskiego* (obecnie *Spasowskiego*) znajduje się *Dom Nauczyciela*. Pierwotnie była tam bursa dla nauczycieli studiujących w Warszawie. Działała od roku 1922 i miała wtedy 13 pensjonariuszy. Od roku 1968 działa *Dom Nauczyciela* na Wybrzeżu *Kościuszkowskim* 31/33, rozbudowany po wojnie według projektu architekta *T. Burzszego*. Część turystyczna ma 193 łóżka, część hotelowa 264, razem 457 łóżek.²⁰⁰

Przy ulicy *Starynkiewicza* 7 znajdował się *Dom Turysty*. Pierwsza część ze 187 łózkami została otwarta 3 marca 1937 roku, następna z 283 łózkami oraz łaźnią w przyziemiu — przed wybuchem wojny. Po wojnie budynek wykorzystano po odbudowie na redakcje kilku czasopism.²⁰²

Przy ulicy *Szpitalnej* pod numerem 1 i 6 mieszczą się pod nazwą „*Zgoda*” dwa hotele-pensjonaty dla cudzoziemców według projektu inż. *Z. Stępińskiego* otwarte w roku 1961.²⁰¹

Przy ulicy *Świętokrzyskiej* 5 istniał w latach 1914—1920 *Grand Hotel „Express”*. W roku 1920 był własnością *W. Luśniaka*. Miał 34 pokoje.²⁰³

Przy ulicy *Twardej* mieliśmy jeden hotel i dwa zajazdy. Pod numerem 1—1085b istniał w latach 1869—1884 *Hotel Radomski*.²⁰⁴ Pod numerem 8—1098 znany był w roku 1869 zajazd *Lapana Mordki* i pod 38—1090 *Hersza Weldta*.²⁰⁵

Przy *Alejach Ujazdowskich* znajdował się zajazd *Ujazdowski* (karczma) *Lubomirskich*, nabyty przez króla *Stanisława Augusta* w roku 1766 wraz z *Łazienkami* i pałacem *Ujazdowskim*, naprzeciw którego się mieścił.²⁰⁶

Przy ulicy *Wałowej* 4—1778 istniał w roku 1869 zajazd „*Pod Jelonkiem*”.²⁰⁷

Przy ulicy *Wawelskiej* działa od wiosny 1970 roku „*Skra*” — hotel sportowy na stadionie *BKS „Skra”*. Ma 73 łóżka.²⁰⁸

Przy ulicy *Widok* były trzy hotele i jeden zajazd. Pod numerem 14—1567 w latach 1869—1920 zajazd *Rachmila Birencwajga*.²⁰⁹ Pod 21 istniał w latach 1939—1944 hotel „*Eden*”.²¹⁰ Pod numerem 22 znajdował się w latach 1914—1920 *Hotel Japoński*.²¹¹ Pod tym samym numerem 22 istniał w latach 1930—1946 *Hotel Dworcowy*. W roku 1945 znajdował się tu hotel miejski pod tą samą nazwą, zlikwidowany w końcu 1946.²¹²

Przy ulicy *Wiejskiej* został zbudowany w roku 1925—1929 według projektu prof. *Kazimierza Skórewicza* (1866—1950) *Hotel Sejmowy* — *Dom Poselski*. Mało zniszczony, uruchomiony został już w roku 1945. Został przebudowany przez prof. *Bohdana Pniewskiego* w latach pięćdziesiątych. W roku 1939 miał 160 łóżek.²¹³

Przy ulicy *Wielkiej* 10—1420 istniał w roku 1869 zajazd *Szmula Frejlicha*.²¹⁴

Przy ulicy Wierzbowej znajdował się jeden hotel, aczkolwiek w różnych czasach miał różny charakter i przybierał kilka nazw. A więc mowa tu o Hotelu Angielskim — D'Angleterre (do 1803 roku — „De Prusse”), który znajdował się pod numerem 6—613 na posesji, która od roku 1645 bywała kolejno w rękach kilku magnatów. W roku 1783 nabył ją Józef Kwieciński, powiększył o jedno skrzydło i zamienił na „Zajazd dla Panów”, w 1795 Karol Schultz zajazd przemianował na hotel pod nazwą „De Prusse”, prowadzony od 1797 przez Ludwika Nesti, cukiernika z Miodowej. W roku 1803 hotel nabył Tomasz Gąsiorowski, dobudowując drugie skrzydło i zmieniając nazwę na Hotel D'Angleterre — Angielski. W latach 1839—1841 został on przebudowany przez jego syna Feliksa, ale w roku 1859 był wystawiony na licytację. Prawdopodobnie w tym czasie hotel przebudował Władysław Hirszel (1831—1889). Przez pewien czas był też własnością Stanisława Rotwanda, a od roku 1912 — Józefa Jordana, który przeprowadził kolejną modernizację hotelu według projektu Gustawa Goldberga i artysty plastyka Karola Frycza (1877—1963). W roku 1920 budynek należał do Wysakowskich i Jana Pobratyma.

Hotel ten w roku 1873 już miał wanny i wysyłał omnibus na dworce. W roku 1875 liczył 32 pokoje, w latach 1912—1938 aż 64—66. W tym hotelu nocował Napoleon 10 i 11 grudnia 1812 roku; w 1813 złożono tu zwłoki generała francuskiego Jean Victora Moreau, poległego pod Dreznem; w roku 1826 nocował w nim marszałek Francji Auguste-Frédéric Marmont w drodze powrotnej z Petersburga z uroczystości koronacyjnych Mikołaja I. We wrześniu roku 1939 został doszczętnie zniszczony.²¹⁵

Przy ulicy Wolskiej mieściły się dwa zajazdy. Pod numerem 23 istniał w roku 1920 zajazd Jankiela Frydmana.²¹⁶ Pod 129 znajdowała się prawdopodobnie karczma Wolska i zajazd w głębi posesji. Budynek istniał jeszcze po drugiej wojnie. Powstał on w XVIII wieku, niedaleko pola elekcyjnego. W roku 1806 zatrzymał się podobno w tym zajeździe Napoleon w czasie wjazdu do Warszawy. Tutaj też odbywały się rozmowy kapitulacyjne dowództwa polskiego z Paskiewiczem we wrześniu 1831 roku.²¹⁷

Przy ulicy Zagórnej 1 mieści się hotel „Solec”, filia Grand Hotelu „Orbis”. Został on zbudowany według projektu szwedzkiego, zaadaptowanego przez arch. Zygmunta Stępińskiego, przez firmę Skanska Cementgjuteriet i otwarty 15 września 1973 roku. Ma 149 pokoi z 296 łózkami.²¹⁸

Przy ulicy Zielnej znajduje się jeden zajazd i dwa hotele. Pod numerem 2—1424 istniał w roku 1869 zajazd Dawida Jaspenthal.²¹⁹ Pod numerem 16 mieścił się w latach 1937—1939 hotel „Transwal”. Miał 14 pokoi.²²⁰ Pod numerem 17 istniał w latach 1907—1920 hotel „Pretoria”. W roku 1920 był własnością K. Bednarczyka. Miał 50 pokoi.²²¹

Przy ulicy Zimnej 3—947 w latach 1869—1884 znajdował się zajazd Kaliski.²²²

Przy ulicy Żabiej 9 mieści się Hotel Saski. Powstał on w odbudowanym w roku 1957 w stylu klasycystycznym dawnym budynku mieszkalnym. Wyposażony jest w restaurację i salę bankietową; ma 143 miejsc noclegowe.²²³

W rozwidleniu ulicy Żelaznej i Twardej znajdowała się prawdopodobnie karczma „Żelazna”.²²⁴

Przy alei Żwirki i Wigury i ulicy 1 Sierpnia 1 został otwarty dnia 24 lipca 1975 hotel pod nazwą „Novotel”. Zbudowały go firmy francuskie — „Sodateg” i „Saintape-Brice”. Należy do międzynarodowego „Łańcucha Novoteli” we Francji. Jest pod zarządem Grand Hotelu „Orbis” w Warszawie. Na trzech kondygnacjach liczy 154 pokoje na 1—3 osób każdy; ma salę konferencyjną na 250 osób, pełne wyposażenie gastronomiczne oraz basen 8×12 m pod gołym niebem w ogrodzie.²²⁵

II. HOTELE I ZAJAZDY PRAWOBRZEŻNEJ WARSZAWY

Przy ulicy Bertolta Brechta 7 znajduje się hotel „Nowa Praga” oddany do użytku w roku 1959; ma 317 łóżek.²²⁶

Przy ulicy Garbarskiej inaczej Garbarze (obecnie teren Ogrodu Zoologicznego) mieściły się cztery domy zajezdne, w tym na Gołędzinowie trzy. Pod nieustalonym numerem istniała w roku 1779 austeria na Gołędzinowie; od roku 1782 była w posiadaniu Jana Kristiana Lehmana.²²⁷ Również na Gołędzinowie pod numerem 42 istniał dom zajezdny Mikołaja Aliburдона, czyli austeria z 2 izbami, alkierzami i stajnią. Istniał w roku 1790.²²⁸ Trzeci dom na Gołędzinowie to pod numerem 44 dom zajezdny Leymana z 2 izbami i stajnią. Istniał w latach 1782—1790.²²⁹

Pod numerem 224 na Garbarskiej w roku 1790 znajdował się dom zajezdny albo austeria Adama Drozdowskiego z 1 izbą i alkierzem oraz wielką stajnią.²³⁰

Przy ulicy Jasińskiego 4 istniał w roku 1947 Hotel Garnizonywy.²³¹

Na szlaku Warszawa—Bielsk—Grodno (obecnie ulica Korkowa) znany był zajazd „Wygoda”. Jest on zaznaczony na mapach od roku 1783, między nim bowiem a zajazdem „Wawer” (zob. ul. Płowiecka) rozegrała się bitwa między carskimi i polskimi wojskami w dniach 19 do 25 lutego 1831 roku.²³²

Przy szlaku do Brześcia nad Bugiem (obecnie ulica Płowiecka 83) znana była również karczma-zajazd „Wawer”, nabyła go w roku 1727 Elżbieta z Lubomirskich Szaniawska. Zajazd stał się załazkiem osiedla

Wawer w wieku XIX. Występuje on na mapie Perthéesa w roku 1783; zginął prawdopodobnie w 1794—1795, nie ma go bowiem na mapie z 1800 i jest znów zaznaczony w roku 1803. Wiadomo, że zajazd ten uległ pożarowi i po roku 1823 pojawił się w postaci murowanej austerii. Uszkodzony w czasie bitwy w dniach 19—25 lutego 1831 roku, rozegranej między nim a zajazdem „Wygoda” odległym od niego o półtora kilometra. W roku 1834 zajazd został odbudowany, w latach 1834—1848 rozbudowany wraz z otoczeniem przez dzierżawcę Franciszka Kurkowskiego, a w 1848—1857 przez dzierżawcę Teodora Pancera, brata Feliksa. Budynek dotrwał do naszych czasów.²³³

Przy ulicy Ratuszowej, w pobliżu bernardynów i bernardynek, tam gdzie obecnie kościół Matki Boskiej Loretańskiej, znajdował się zajazd „Panów”. Wzniesiony został około roku 1666 przez Radziwiłłów na linii nieświeskiej na dwu posesjach w postaci „okazałych dworów”.²³⁴

Przy ulicy Stalowej 73, pierwszy po wyzwoleniu na terenie Warszawy, został otwarty w październiku 1944 roku, w zwykłym budynku mieszkalnym hotel „Nowa Praga”. Istniał do roku 1956. Jego kierownikiem był Kazimierz Godlewski; miał 60 pokoi.²³⁵

Przy ulicy Targowej istniało sześć austerii i zajazdów. Przy tej ulicy obok ratusza Skaryszewskiego około roku 1792 istniał „Dom Wjezdny” ks. Stanisława Poniatowskiego (bratanka króla).²³⁶ Pod numerem 1 róg Sprzecznej był znany Zajazd Praski od 1872 roku, a od roku 1910 jako hotel, przynajmniej do 1920 roku. W roku 1920 był własnością Jana Ciepłińskiego.²³⁷ Pod numerem 4 istniała w roku 1775 austeria kapituły płockiej.²³⁸ Pod 25 istniał prywatny w latach 1946—1956 Zajazd Wschodni.²³⁹ Pod 173—174 znajdował się w roku 1869 zajazd Gawryły Dudnikowa.²⁴⁰ Pod numerem 181 w roku 1869 znajdował się zajazd Lajzera Finkelsztajna.²⁴¹

Przy ulicy Wołowej było dziesięć zajazdów: Pod numerem 6—1776 znajdował się zajazd Szlamy Baumana; pod 172 — zajazd Beniamina Eksztajna; pod 183—64 był znany zajazd „Folbrek”, pod numerem 238 i 252 właścicielem zajazdów był Józef Strzelecki; pod 248 był znany zajazd Efraima Fajansa; pod tym samym numerem 248 i Brukowej 409 zajazdy należały do Klary Skoryny; pod numerem 252 zajazd był własnością Hersza Apte. Wymienione tutaj zajazdy znane były w roku 1869.²⁴²

Na Gołędzinowie przy ulicy Zakroczymskiej 2 istniał w latach 1779—1790 dom zajezdny, czyli austeria Dąbskiego wojewody brzesko-kujawskiego.²⁴³

Przy ulicy Zarwańskiej istniały cztery domy zajezdne. Pod numerem 57 istniał w roku 1790 dom zajezdny, czyli karczma Pniewskiego o 1 izbie i komorze ze stajnią.²⁴⁴ A pod 84 — znajdował się również dom zajezdny, czyli karczma Boguckiego.²⁴⁵ Pod numerem 85 istniał dom za-

jezdny, czyli austeria księcia Lubomirskiego z 6 izbami, 2 stajniami oraz dworek z 5 izbami i 2 alkierzami.²⁴⁶ Pod numerem 86 był znany dom zajezdny księżny Lubomirskiej z 6 izbami, z alkierzami i sklepikami oraz 2 stajniami. Istniał w roku 1790 podobnie jak wyżej wymienione na tej ulicy.²⁴⁷

Przy ulicy Ząbkowskiej istniał w roku 1790 zajazd Stanisława Poniatowskiego, którego arendę trzymał rewizor Chojecki w roku 1790.²⁴⁸

III. HOTELE I ZAJAZDY PRZY PLACACH

Przy placu Grzybowskiem mieścił się jeden hotel i dwa zajazdy: Hotel Poznański pod numerem 16, który istniał w latach 1844—1938; miał 19 pokoi.²⁴⁹ W roku 1869 znajdował się dom zajezdny lub Hotel Kielecki Berka Flakiera pod numerem 1 albo przy ulicy Bagno 1; istniał on w latach 1869—1904.²⁵⁰ Pod tym samym, 1—1083, numerem znajdował się zajazd Berka Flakiera, a pod 12—1103a Arona Zakona, obydwie znane w roku 1869.²⁵¹

Przy placu Inwalidów istniał w okresie międzywojennym Hotel Oficerski.²⁵²

Przy placu Konstytucji pod numerem 1 został oddany do użytku hotel MDM (Marszałkowska Dzielnica Mieszkaniowa). Wyposażony został w restaurację, bary i nocny lokal. Zbudowany w latach 1953—1955 według projektu Stanisława Jankowskiego, Jana Knothego, Józefa Sigalina i Zygmunta Stępińskiego.²⁵³

Przy dzisiejszym placu Krasińskich, ewentualnie ulicy Miodowej, znajdował się hotel „Pod Trzema Liliami”. Istniał on w latach 1778—1788. Został zbudowany przez arch. F. A. Krubsaciusza²⁵⁴ oraz pod numerem 3 w roku 1884 istniał Hotel Ukraiński.²⁵⁵

Przy placu Powstańców Warszawy 9 znajduje się w budynku dawnego Towarzystwa Ubezpieczeń „Prudential” hotel „Warszawa”, wzniesiony w 1931—1933 według projektu M. Weinfelda. Budynek ten otrzymał jako pierwszy w Warszawie spawany szkielet stalowy według projektu prof. Stefana Bryły (1886—1943). Główny korpus liczy szesnaście pięter. Bardzo uszkodzony bombami najcięższego kalibru w czasie powstania, odbudowany został z przeznaczeniem na hotel w roku 1954. Liczy 375 łóżek; ma restaurację, bary, kawiarnię i nocny lokal.²⁵⁶

Na placu Powstańców Warszawy mieści się i „Dom Chłopa”. Powstał on dzięki inicjatywie Centralnego Komitetu Budowy „Domu Chłopa” ZSL, zawiązanego w roku 1950 pod przewodnictwem marsz. Władysława Kowalskiego, a następnie Stefana Ignara i Edmunda Pszczółkowskiego. Budowę rozpoczęto w marcu 1958 roku, a zakończono w 1961 według projektu

prof. Bohdana Pniewskiego i Marii Małgorzaty Handzelewicz-Wacławkowej; mozaiki w części ogólnej Władysława Zycha i Gabriela Rechowicza. Na wewnętrznym dziedzińcyku o wymiarach 40×30 m znajduje się pomnik Marii Konopnickiej.

Część hotelowa sześciopiętrowa w roku 1961 liczyła 420 łóżek i 80 pokoi wypoczynku dziennego, w 1973 — 472 łóżka hotelowe, 121 łóżek turystycznych i 35 wycieczkowych.²⁵⁷

Przy dzisiejszym placu Teatralnym mieścił się hotel „Marywil” („Marieville”). Znajdował się w wielofunkcyjnym gmachu wzniesionym w latach 1692—1695 przez Marię Kazimierę Sobieską według projektu Tylmana z Gameren na rezydencję królewską oraz pomieszczenia handlowe, rzemieślnicze, rozrywkowe itp., oraz na kwatery kupców i innych przyjezdnych typu hotelowego i mieszkaniowego. Rezydencją przestał być z chwilą śmierci króla Jana III w roku 1696. Rozebrany został w roku 1825, a na jego miejscu zbudowano Teatr Wielki.

W początkach sturzydziestoletniego istnienia gmach ten był główną bazą hotelową Warszawy, która z czasem coraz bardziej pogarszała swe usługi. Był on również, według zamierzeń królowej pomieszczeniem sklepów, magazynów, warsztatów, drukarni, księgarń i bibliotek, a nawet koszar, sal do tańca itp. Na terenie Marywilu znajdowała się kaplica. Cały obiekt w latach 1744—1819 należał do panien kanoniczek.²⁵⁸

Przy obecnym placu Zwycięstwa w pałacu Saskim istniał w roku 1808 hotel „De Bon Gôt”.²⁵⁹ Przy placu Zwycięstwa i ulicy Królewskiej 11 został otwarty dnia 15 września 1976 roku hotel „Victoria”. Zbudowała go firma szwedzka (podobnie jak „Forum” i „Solec”) Skanska Cementgjuteriet Malmö. Zarządzany jest przez jedno przedsiębiorstwo wraz z hotelami Europejskim i „Bristol”. Na siedmiu kondygnacjach liczy 410 pokoi z 742 miejscami noclegowymi, w tym apartament „prezydencki” o powierzchni 150 m² i 31 apartamentów mniejszych. Rozporządza salą ze sceną na tysiąc osób, dwiema restauracjami, barem, kawiarnią, lokalem nocnym oraz basenem krytym 8×15 m z sauną. Pralnia umożliwia pranie 8,5 tony bielizny gości i hotelowej. Garaż mieści 60 samochodów.

Projektantami budowy tego hotelu byli Szwedzi: Derek Frazer i Knut Hultin oraz Polacy: Tadeusz Jaworski, Zbigniew Pawelski i Leszek Solonowicz.²⁶⁰

IV. HOTELE I ZAJAZDY NA PERYFERIACH

W Dąbrówce dom zajezdny zbudował w połowie XIX wieku Henryk Marconi.²⁶¹

W Młocinach istniała w latach 1780—1794 austeria drewniana, jednopiętrowa.²⁶²

W Powsinie znajdowała się karczma-zajazd, zbudowana przez Augustyna Wincentego Locci w drugiej połowie XVII wieku.²⁶³

Na Służewie znajdowały się dwa zajazdy: Przy starym kościele (na ulicy Fosa) istniał zajazd w chwili powstania parafii w roku 1238²⁶⁴, oraz przy zbiegu ulic Wilanowskiej i Bukowińskiej znana była Żółta Karczma — zajazd zbudowany w latach 1845—1855 przez Franciszka Marię Lanci (1799—1875). Ma być odbudowana.²⁶⁵

W Wilanowie mieścił się zajazd Sobieskiego, kosztem króla według projektu Augustyna Wincentego Locci ukończony 28 listopada 1681 roku. Istniał 40 lat. W latach 1723—1726 Elżbieta Sieniawska postawiła nową austerię według projektu Piotra Morzyckiego ze stajnią na 60 koni. W latach 1782—1783 za czasów marszałkowej Lubomirskiej prowadzono remonty i przebudowę. Za czasów Potockich większej przebudowy dokonał w latach 1845—1855 Franciszek Maria Lanci. W czasie drugiej wojny mieścił się tu posterunek żandarmerii, na który Kedyw dnia 26 września 1943 roku przeprowadził akcję odwetową. W latach 1964—1972 zajazd został przebudowany na restaurację według projektu małżonków arch. Cydzików.²⁶⁶

V. PENSJONATY

Na terenie Warszawy prócz zajazdów, austerii i hoteli były — jak podano wyżej — też pensjonaty.

I tak przy ulicy *Boduena* 4 w latach 1930—1939 istniał pensjonat *Z. Dembińskiej*. Liczył on 12 pokoi.

Przy ulicy *Brackiej* były dwa pensjonaty: pod numerem 4 *H. Wilczyńskiej*, liczący 10 pokoi, i pod 18 — *Z. Bobińskiej* o sześciu pokojach. Obydwa te pensjonaty znane były w latach 1930—1939.

Przy ulicy *Chmielnej* było aż sześć pensjonatów: pod numerem 7 *S. Smolikowskiego* w latach 1927—1928; pod 16 pensjonat „*Sława*” z piętnastoma pokojami w latach 1937—1938; pod numerem 26 były trzy pensjonaty: znany był pensjonat *J. Patkowa* z dziesięcioma pokojami w latach 1930—1939; pod tym samym, 26, numerem — pensjonat „*Lira*” *Boguckiego* i *Matysiaka* oraz *Roszkowskiej*; pod numerem 49 znajdował się pensjonat „*Wenus*” *Antoniego Łatwina*.

Przy ulicy *Czackiego* 6 w latach 1930—1939 znajdował się Pensjonat *Pomorski* z czterema pokojami.

Przy ulicy *Foksa* 11 w latach 1939—1944 znajdował się pensjonat *S. Pfeifer* i *Z. Dembińskiej*.

Na ulicy *Jasnej* znajdował się też jeden pensjonat *A. N. Wielhorskiej* w latach 1910—1917.

Przy Alejach Jerozolimskich było sześć pensjonatów: pod numerem 21 w latach 1930—1939 Z. Gołaszewskiej z sześcioma pokojami; pod 29 w latach 1910—1917 M. Potworowskiej; pod 32 w latach 1930—1939 pensjonat „Lechia” C. Wasilewskiej z ośmioma pokojami; pod 37 w latach 1913—1914 pensjonat „Ukraina” J. Zakrzewskiej-Markowskiej; pod 41 w latach 1930—1939 W. Lesińskiej z trzydziestoma pięcioma pokojami; i pod 80 w latach 1910—1914 M. Warnke.

Przy ulicy Hożej 23 w latach 1914—1917 istniał pensjonat L. i M. Mirowicz.

Na Krakowskim Przedmieściu znajdował się tylko jeden pensjonat, w latach 1909—1917 pod numerem 5 „Jaskółka”, Nałęcz-Swarzewskiej.

Na Kredytowej 9 był znany w latach 1930—1939 pensjonat dr Z. Wojciechowskiej z szesnastoma pokojami.

Natomiast przy ulicy Kruczej było ich cztery: pod numerem 29 „Ukraina” W. Matysiaka; pod 32 w latach 1930—1939 St. Baumgartena z dziesięcioma pokojami; pod numerem 42 w latach 1910—1917 Ł. Stadnickiej i pod tym samym numerem w latach 1930—1939 J. Nartowskiej z szesnastoma pokojami.

Przy ulicy Marszałkowskiej mieściły się dwa pensjonaty: pod numerem 86 znany był w latach 1910—1917 S. Smoleńskiej i pod 123 w roku 1920 E. Galewskiej.

Przy ulicy Mokotowskiej 41 istniał w latach 1930—1939 pensjonat L. Roszkowskiej z szesnastoma pokojami.

Na ulicy Moniuszki były trzy pensjonaty: pod numerem 7 w roku 1917 Colonny; pod 7 w roku 1947 dr Ogrodowczykowej i pod 12 w latach 1910—1917 M. Lasockiej.

Na ulicy Nowogrodzkiej były dwa pensjonaty: pod numerem 7 w latach 1914—1917 St. Bronikowskiej i pod 10 w roku 1912 C. Walewskiej.

Na Nowym Świecie pod numerem 33 w latach 1930—1939 znajdował się pensjonat R. Grossowej z trzydziestoma trzema pokojami.

Na Sewerynow 5 w latach 1930—1939 znany był pensjonat A. Stawińskiej z siedmioma pokojami.

Na Sienkiewicza 4 w latach 1930—1939 istniał pensjonat „Jani-na” z dziewięcioma pokojami, a przy Szczygłej 8 w roku 1938 „Ostoja”.

Przy ulicy Szpitalnej mieściły się dwa pensjonaty: pod numerem 5 w latach 1930—1939 I. Kossobudzkiej z dwudziestoma siedmioma pokojami i pod 9 w roku 1938 Kamińskiej.

Przy ulicy Szopena 18 istniał w latach 1930—1939 pensjonat „Ariston” M. A. Żegilewiczowej.

W Alejach Ujazdowskich 9 znajdował się w latach 1937—1938 pensjonat A. Gruszeckiej z dziewięcioma pokojami.

Przy ulicy Widok były trzy pensjonaty: pod numerem 3 w roku 1938 pensjonat „Wzór”; pod 11 w latach 1930—1939 J. Ponikowskiej z dziewięcioma pokojami i pod 21 też w tych samych latach B. Karczewskiej z ośmioma pokojami.

Przy ulicy Wilczej 31 w roku 1947 znajdował się pensjonat Kuncowej, a przy ulicy Złotej były dwa pensjonaty: pod numerem 4 w latach 1910—1917 Z. Nałęcz-Gostomskiej i pod 36 w latach 1930—1939 Z. Gabszewiczowej z sześcioma pokojami.

Przy ulicy Żurawiej znajdowały się dwa pensjonaty: pod numerem 15 w latach 1930—1939 A. Bilińskiej z pięcioma pokojami i pod 31 w tych samych latach R. Gutowskiej z tą samą liczbą pokoi.²⁶⁷

Tablica 13

LICZBA HOTEI I ZAJAZDÓW W XIX I XX WIEKU

Rok	Hotele	Zajazdy	Rok	Hotele	Zajazdy
1808	9	.	1899	33	15
1820	16	.	1902	34	11
1844	18	28	1903	34	14
1852	13	29	1904	32	11
1869	22	29	1906	33	6
1880	26	.	1907	34	4
1888	32	12	1909	43	6
1889	30	13	1910	44	6
1891	31	13	1911	52	5
1892	31	15	1912	52	5
1893	32	17	1913	55	6
1894	32	18	1914	59	.
1896	33	17	1920	57	8
1897	32	17	1937	44	.
1898	29	20	1938	46	.

Źródła: Plan Bacha z r. 1809; F. M. Sobieszczański, *Rys historyczno-statystyczny...*; H. Świątkowski, *Taryfa domów*; J. Jaworski, *Kalendarz polski na r. 1872*; *Obzor grodu Warszawy z lat 1880—1914*; *Księga adresowa „Warszawa” 1920*; K. Wagner, *Hotele w Warszawie*; *Warszawa w liczbach 1938*.

Tablica 14

LICZBA HOTELI W LATACH 1945—1977

Rok	Hotele	Pokoje	Łóżka	Rok	Hotele	Pokoje	Łóżka
1945	7	502	861	1961	11	2280	3541
1946	6	520	824	1962	12	2566	3998
1947	5	628	1044	1963	12	2562	3986
1948	5	630	1013	1964	12	2562	3993
1949	5	672	1075	1965	13	2768	4254
1950	5	681	1243	1966	13	2793	4314
1951	5	687	1329	1967	13	2791	4316
1952	9	724	1601	1968	13	2692	4145
1953	10	840	1774	1969	13	2692	4147
1954	9	975	1892	1970	13	2993	4566
1955	9	1160	2064	1971	13	2893	4575
1956	9	1160	2041	1972	13	2862	4503
1957	12	1511	2630	1973	16	2907	4543
1958	11	1765	2904	1974	18	.	5850
1959	11	1754	2864	1975	16	.	6121
1960	10	1766	2790	1976	17	.	6409
				1977	17	.	6709

Zródło: Rocznik statystyczny Warszawy z odpowiednich lat.

Tablica 15

PENSJONATY, POKOJE UMEBLOWANE, POKOJE NOCLEGOWE, DOPY NOCLEGOWE

Rok	Liczba	Rok	Liczba	Rok	Liczba
1882	21	1897	57	1909	99
1888	53	1898	85	1910	103
1889	33	1899	67	1911	94
1891	38	1902	76	1912	107
1892	44	1903	81	1913	122
1893	46	1904	87	1920	173
1894	49	1906	84	1937	247
1896	52	1907	90	1938	256

Zródła: *Kalendarz J. Ungra*, Warszawa 1884; *Obzor goroda Warszawy* na lata 1884—1913; *Księga adresowa „Warszawa”* 1920; K. Wagner, *Hotele w Warszawie*, Warszawa w liczbach 1938.

Uwaga: Jedynie dla ostatnich trzech lat liczba domów noclegowych może być wydzielona; w roku 1920 było ich 100, zaś w 1937 i 1938 po 160 i liczyły ogółem po 800 łóżek, gdy pensjonaty, pokoje umeblowane i pokoje noclegowe w roku 1937 miały ogółem 1016 łóżek.

ROZDZIAŁ III. WODOCIĄGI

I. ŹRÓDŁA NATURALNE

Przez długie wieki wodę w Warszawie, zarówno dla potrzeb domowych, jak i produkcyjnych oraz gaśniczych, czerpano ze źródeł, z mokradeł, stawów, jeziorok, strumieni na skarpie i pod skarpą i oczywiście z Wisły, chociaż ze względu na dużą różnicę poziomu miasta i rzeki nie była ona do połowy XIX wieku źródłem najważniejszym. W ciągu wieków te naturalne zbiorniki zmniejszały się. Na zanikanie cieków wodnych wpływało wyczerpywanie się niewielkich ich zresztą zasobów, na skutek stale wzrastającej liczby mieszkańców, a tym samym zabudowy miejskiej, która coraz gęściej pokrywając teren dachami budynków i brukami, coraz szybciej odprowadzając wody opadowe kanałami i urządzeniami melioracyjnymi wprost do odbiornika, jakim była Wisła, osuszała go, pozbawiała naturalnej wilgotności powierzchniowej i wgłębnej.

Na zanikanie rzeczek i strumieni wpływało również zamienianie ich w kanały, którymi odprowadzało się wszelkie wody zużyte wraz z fekaliami i wodami opadowymi.

Pewna część źródeł i strumieni na skarpie była wykorzystywana nie tylko bezpośrednio, ale również jako ujęcia dla dawnych wodociągów (przedlindleyowskich), o czym niżej. Nie nadające się do wykorzystania ich resztki spływały i jeszcze dzisiaj spływają kanałami do Wisły, między innymi przy ulicy Źródłowej czy Źródlanej.

Źródła pod skarpą, między Królikarnią a Młocinami, kiedyś liczne i obfite, spotkał ten sam los, z małymi wyjątkami, do których zaliczyć można następujące: Dwa źródła „z przewyborną wodą” przy Królikarni i Arkadii (z obudową techniczną) zasilają nadal leżące niżej stawy, stanowiące starorzecze Wisły.

Uliczny zdroj wodociągowy z roku 1936 z syrenką i delfinem na rogu ulicy Puławskiej i Dolnej upamiętnia istniejące dawniej w pobliżu źródło wykorzystywane od roku 1840 w ciągu trzydziestu lat przez zakład hydropatyczny doktora Ludwika Sauvan.

„Okraglak” w Łazienkach obok Belwederu — źródło obudowane w roku

1777 do 1778 przez Dominika Merliniego (1730—1797) — przebudowany zresztą w roku 1827 przez Christiana Piotra Aignera na wzór rzymskiego grobowca Cecylii Metelli.

Źródło „Anny Jagiellonki” (drugie w Łazienkach) przy ulicy Agrykoli zbudowane zostało w roku 1785 przez J. Ch. Kammsetzera jako „La fontaine d’Agricola”, odrestaurowane w 1834.

Źródło zasilające urządzenia wodne ogrodów księcia Kazimierza Poniatowskiego, zakładanych od roku 1765 przy obecnej ulicy Książęcej, zostało obudowane w roku 1952 według projektu inżyniera Zygmunta Stępińskiego i zastąpione przez studnię artezyjską.

Źródła ogrodu dynasowskiego przy ulicy Obożnej zostały przez inżyniera Edwarda Klopmana (1801—1878) w roku 1837 ujęte w jedną galerię z mурowanym zbiornikiem.¹ Wobec zaniku wody w roku 1958 zamieniono je na wodociągowy źródł uliczny.

Przy ulicy Zakroczymskiej, obok parku R. Traugutta, znany był „źródł królewski”, wykorzystywany przez okolicznych mieszkańców już w XVIII wieku, obudowany po raz pierwszy za Augusta II. W roku 1771 „Stanisław August w trosce o zdrowie publiczne źródło to odnowić kazał”.² Odbudowę w stylu barokowym wykonał Dominik Merlini. W roku 1832 źródło zostało zasypane przy budowie Cytadeli, obudowane na nowo w stylu neogotyckim w roku 1836 przez Henryka Marconiego. Restauracji dokonano też w latach 1851—1860. Gruntowną odbudowę w starym stylu przeprowadzono w roku 1932—1933 według projektu inżynierów Płoskiego i Węgrzewskiego. Po raz ostatni w roku 1959.

Źródło na Bielanach pod klasztorem zostało po raz pierwszy obudowane w roku 1835 przez Henryka Marconiego, odnowione w 1935.

II. STUDNIE

Pierwsze wzmianki o studniach pochodzą z wieku XV, o wodociągach z XVI. Do najstarszych najpewniej należała studnia na Szerokim Dunaju, wykopana w XV wieku na miejscu źródła spływającego strumieniem poza murami obronnymi, fosą do Wisły.³

W wieku XVI na terenie Warszawy można się było doliczyć zaledwie sześciu studzien, i to raczej o charakterze publicznym, na prywatnych bowiem posesjach „były one wówczas jeszcze zjawiskiem wyjątkowym”. Wiadomo jedynie, że studnie istniały na Szerokim Dunaju, na Kanonii, na Dziekaniu, u Augustianów na Piwnej, przy szpitalu Św. Ducha na Podwalu i przy łaźni miejskiej na ulicy Nowomiejskiej. Archeolodzy najstarszą studnię znalezionej przy wschodniej ścianie Prochowni nad Wisłą datują na wiek XVI. Studnia ta o głębokości około 6 m, średnicy 1,85—1,90 m była

⁶ Urządzenia kom. W-wy

wyposażona w drewnianą pompę o średnicy 13 cm, umieszczoną w drewnianym trzonie o średnicy 36 cm.⁴

Według Jarzębskiego w XVII wieku przy dworach i pałacach były 23 studnie. W roku 1775 studzien publicznych było szesnaście.⁵

Dopiero dla roku 1796 otrzymujemy pełniejszy obraz zaopatrzenia miasta w wodę. Wodociąg staromiejski jeszcze funkcjonował, nowomiejski najpewniej był już nieczynny; oprócz nich było jednak 25 studzien publicznych i 1988 prywatnych. W następnych latach wiadomości o studniach znów są fragmentaryczne, na przykład w 1847 były 63 studnie wyłącznie publiczne, w 1861 — 710 wyłącznie prywatnych na 2819 posesjach (bez Pragi oraz bez posesji za rogatkami i przy samej Cytadeli położonych);⁶ w roku 1869 było ich ogółem 2702.

Studnie, o których mowa wyżej, były kopane, a więc stosunkowo płytkie i ubogie w wodę. Próby dotarcia do obfitszych wód wglębnych za pomocą wierceń podejmowano dopiero od roku 1829, kiedy to na zlecenie rządu bracia Flachat wykonali otwory w Ogrodzie Saskim do 47 m i na Solcu do 143,5 m, niestety, bez rezultatu, podobnie jak i otwór późniejszy inżyniera Grotowskiego na Lesznie. Szczęście dopisało dopiero Józefowi Spornemu (1817—1888), któremu w roku 1860 przy niezbyt głębokim wierceniu przy ulicy Okopowej w garbarni woda trysnęła obficie; czerpano ją przez kilkadziesiąt lat.⁷ W roku 1879 obok działających w Warszawie wodociągów Marconiego i Grotowskiego na Pradze — studzien było 2 tysiące, w tym 25 publicznych do 24,4 m głębokości, ponadto 40 wierconych w zachodniej części miasta o głębokości 45,7—152,4 m.

Do wód wglębnych pod ciśnieniem dotarto w roku 1897, wierząc studnie artezyjskie (pierwszą na Pradze na posesji Monopolu Spirytusowego). Do roku 1936 powstało 40 takich studzien w zakładach przemysłowych, o głębokości w Warszawie do 260 m, na Powiślu i Pradze — do 230 m.⁸ Na przyłączonych w roku 1916 do miasta nowych obszarach zarząd wodociągów zbudował 32 studnie wiercone o głębokości 15—20 m, które w następnych latach, w miarę rozbudowy sieci, zastępowano wodociągowymi źródłami ulicznymi.⁹ W roku 1939 w związku z przygotowaniami na wypadek wojny 2500 studzien uznano za zastępcze ujęcia wody w przypadku uszkodzenia wodociągów.¹⁰ W ostatnim dziesięcioleciu (poza siecią wodociągową) na obszarze Warszawy znajdowały się: 153 studnie publiczne wiercone, eksploatowane przez Miejskie Przedsiębiorstwo Wodociągów i Kanalizacji (1975 r.), 129 studzien w zakładach przemysłowych (1974 r.)¹¹ oraz 8102 studnie (w tym 2683 wiercone) w gospodarstwach rolnych (1968 r.).¹²

Tylko dwie architektoniczne obudowy dawnych studzien zachowały się do naszych czasów: „Gruba Kaśka”, zbudowana w roku 1786 według projektu Zuga, na Tłumackiem (obecnie skrzyżowanie alei Świerczewskiego i Nowotki) oraz podwójna studnia na placu Krasińskich, na miejscu stoją-

cych tam poprzednio obelisków, z roku 1823 według projektu Aignera w stylu empire, z osłonami odlanymi w fabryce Evansa i z pompą, którą wykonał John Hughes (zm. 1854 r.), pracownik tejże fabryki.¹³ Studnia ta po uruchomieniu wodociągów Marconiego została do nich podłączona jako jeden z wodociągowych źródeł ulicznych. Na Rynku Starego Miasta i na Rynku Nowego Miasta oraz na Szerokim Dunaju czynne obecnie uliczne źródła wodociągowe ujęte są w obudowę dawnych studzien wierconych z wieku XIX dla utrzymania staromiejskiego kolorytu tych miejsc.

III. WODOCIĄGI DREWNIANE XVI—XIX WIEKU

Przywileju na zakładanie wodociągów dla Starego ani Nowego Miasta dotychczas nie znaleziono, chociaż istnieją dla około 100 miast. Na ogół zabierający głos w tej sprawie zgadzają się, że powstały one dla obu miast najprawdopodobniej w XVI wieku chyba jednocześnie. Pierwsza data — rok 1561 — dotycząca wodociągu Starej Warszawy występuje w tekście umowy na dzierżawę łaźni miejskiej przez Tomasza Radomczyka (zob. „Łaźnie”), a wodociągu Nowej Warszawy — rok 1600 — w wykazie wydatków miejskich.¹⁴ Dość liczne opisy dawniejsze — od Wejnerta, Sobieszczańskiego i Giedroycia począwszy — na podstawie poszukiwań historyczno-hydrogeologicznych i archeologicznych urealniono dzięki Komisji Badań Dawnej Warszawy. Pojawiły się studia Elżbiety Balcerzak, Hanny Czarneckiej, Hanny Szwankowskiej, Aleksandry Świechowskiej i innych, a praca Jerzego Gromskiego, syntetyzująca ich wyniki, połączona z gruntownymi badaniami historyczno-kartograficznymi dała pełniejszy obraz. Korzystając z tych prac, można — oczywiście w dużym skrócie — przedstawić dzieje wodociągów drewnianych, zwanych często „dawnymi”.

Gromski¹⁵ poddał szerszej analizie rachunki z roku 1596, zawierające sporo informacji i terminów technicznych odnoszących się nie tylko do napraw, ale i do budowy nowego odcinka wodociągowego z nowym ujęciem. Pierwsze ujęcie wody (w nieznanym terminie) zostało założone na źródłach, które stanowiły początek cieków i spływały ku północy przez późniejszy Ogród Krasińskich, łącząc się ze strumieniem Nowomiejskim w pobliżu ulicy Franciszkańskiej. Od studni zbiorczej, umieszczonej na posesji nr 555 przy ulicy Długiej (obecnie 30—32), prowadził przewód dwururowy ulicami Długa, Kilińskiego, Podwalem pod Bramą Poboczną przez Szeroki i Wąski Dunaj — do zbiorników na Rynek Starego Miasta; jeden był przy Wąskim Dunaju, drugi — przy ulicy Jezuickiej.¹⁶

Na linii głównych przewodów znajdowały się studzienki rewizyjne (rząpie), nakryte daszkami na 4 słupach z gontów lub słomy; z rząpi czerpali wodę najbliżsi mieszkańcy. Różnica poziomu między ujęciem a odbiorem

wody na Rynku wynosiła 6 m, długość całej linii 780 m. W roku 1596, zdaniem Gromskiego, najpewniej w związku z postanowieniem zwoływania sejmów walnych do Warszawy, zdecydowano się na taką rozbudowę wodociągu, która umożliwiłaby powiększanie dostawy wody. Rozbudowa ta polegała na założeniu nowego ujęcia na źródłach przy ulicy Karmeliczkiej.¹⁷ Źródeł tych było 10 (poprzednio spływających do rzeczki Belczącej), przyłączonych do studni zbiorczej, od której poprowadzono jednorurowy przewód równoległe do późniejszej ulicy Leszno i Nowolipie pod ulicą Przejazd, przed południowym frontem kościoła Św. Trójcy (Brygidek), ulicą Długą do starego zbiornika „na rurach” na wspomnianej już posesji 555. Różnica poziomu między ulicą Karmeliczką a Rynkiem wynosiła 11 m, długość nowego odcinka 660 m — ogółem 1440 m. Roboty trwały od maja do listopada 1596 roku.

Następna rozbudowa wodociągów polegała na przeprowadzeniu nowej linii od ulicy Długiej, Miodową, Senatorską, pod Bramą Krakowską, do Zamku; rozpoczęta w maju 1606 roku zakończona została następującym zapisem w księdze rachunkowej pod datą 10 października 1606: „Jakub Cieśla wpuścił wodę do Zamku.”

Na terenie Zamku znajdowały się trzy punkty poboru wody: 1. przy stajni na podwórzu stajennym (ponad 80 koni), 2. przy kuchni i piekarni na podwórzu kuchennym oraz 3. przy stajni od strony Wisły, pomiędzy bramą ogrodową a altaną. W niewiadomy sposób podnoszono też wodę na pierwsze piętro do łazienki.

Między 26 maja a 6 października 1624 roku Hanusz, cieśla królewski, ułożył nową linię przewodu od ujęcia znajdującego się po drugiej stronie ulicy Długiej naprzeciw posesji numer 555, która przecinała ulicę Miodową i Podwale i łączyła się z najstarszą linią przy Bramie Pobocznej. Było to poważne powiększenie dostaw wody dla miasta.¹⁸

W roku 1616 Szymonowi Tarankowi, młynarzowi soleckiemu, powierzono zbudowanie wodociągu z ujęciem wody z Wisły pomiędzy Zamkiem a Gnojną Górą, z przewodami przebiegającymi ulicami Dawną i Jezuicką na Rynek. Woda miała być podnoszona na wysokość 24—25 m za pomocą pompy napędzanej kołem wodnym o 28 skrzydłach i o średnicy 4 m, umieszczonym na krypie umocowanej przy brzegu pałami wbitymi w dno rzeki. Na połowie drogi między ujęciem a odbiorem wody znajdował się „rurmus”, który może był przepompownią (brak co do tego informacji). O istnieniu tego urządzenia mówią zarówno poważne wydatki zarejestrowane w księgach miejskich w roku 1617 (m. in. na naprawę koła uszkodzonego przez krę w marcu tegoż roku), jak i dowody kartograficzne wykryte przez Gromskiego. Czy wodociąg ten został uruchomiony i jak długo funkcjonował — brak danych. Po roku 1617 słuch o nim zaginął.¹⁹ Sobieszczański pisał, że budową i urządzeniem wodociągów w Warszawie w cza-

sach Władysława IV kierował Maksymilian Magni (Magnus), „zaopatrując Stare Miasto i Zamek w dobrą wodę”.²⁰ Wiadomość o tych wodociągach powtarza się często, jednak K. Targosz-Kratowa pisze: „Magni kierował podobno budową”²¹, nie podając nic ponad to, a Gromski w ogóle milczy.

O późniejszych dziejach wodociągu staromiejskiego mamy jeszcze trzy informacje: 1. W *Księdze uchwał* magistratu pod datą 28 marca 1697 roku zamieszczono następującą uchwałę: „...aby w studni nowo wymurowanej wodę ad communem usum pospółstwo sobie brało, conclusum chłopu studniarza do tej studni chować, który by w kole chodził i codziennie z studni ciągnął i w koryto nalewał”.²² 2. W pewnym okresie pracę tę wykonywało ośmiu ludzi.²³ Musiało to być koło czerpakowe, gdyż o pompie założonej przez prezydenta Jana Dulfusa dopiero w roku 1754 dowiadujemy się od Franciszka Giedroycia, który też pisze o przetargu ogłoszonym przez magistrat 31 marca 1828 roku na pompowanie wody z rezerwuaru miejskiego przy ulicy Długiej do studzien Starego Miasta 3. Koło czerpakowe i pompy korzystały z koła deptakowego, w pierwszym przypadku — z koła pionowego poruszanego przez człowieka, ciężarem jego ciała i siłą mięśni, w drugim poziomego kieratu (menażu) — który obracały konie. O pierwszym, poza przytoczonym zdaniem, nie mamy żadnych informacji, o drugim dowiadujemy się ex post z inwentarza „effektów” pozostałych na posesji przy ulicy Długiej 555, wśród których oprócz pomp znajdowały się „młyny końskie deptakami zwane”. Inwentarz ten został sporządzony 18 listopada 1856 roku w związku z nabyciem miejskiej posesji nr 555 przy ulicy Długiej przez Jana Sylwestra Ossowskiego w celu pobudowania na niej łaźni, która według danych hipotecznych istniała przynajmniej do 1913 roku.²⁴

Z wodociągu, jak podano wyżej, korzystano zasadniczo tylko przez czerpanie wody z rzapi. Do wyjątków należały bardzo nieliczne — oprócz Zamku, który od roku 1606 miał własną odnogę — dwie posesje: od roku 1655 przy ulicy Długiej i od 1750 przy Szerokim Dunaju oraz wspomniana wyżej łaźnia miejska.²⁵ Ostatnie próby renowacji wodociągu staromiejskiego podejmowano w latach 1849—1850; prób tych jednak zaniechano wobec pojawienia się wodociągów Marconiego.

Wodociąg nowomiejski, powstały w XVI wieku (o czym wyżej), czynny był przez cały wiek XVII, ale w XVIII nie natrafiamy już na jego ślad — pisze D. Kosacka: „Aby przyjść w pomoc miastu, król Władysław IV przywilejem z 10 sierpnia 1637 roku ustąpił magistratowi Nowej Warszawy połowę dochodów z kaduków na utrzymanie wodociągów, naprawę dróg i obwarowanie miasta.”

Niewiele też pomógł *Reskrypt dla Nowej Warszawy na uchwalenie i wybieranie podatku na prowadzenie rur podziemnych wodnych*, wydany dnia 1 sierpnia 1767 r. przez Stanisława Augusta. Wodociąg miał ujęcie w źród-

łach znajdujących się na tak zwanych „gruntach Ogonkowskich”, obok strumienia Nowomiejskiego, które to grunta „na wygon dla bydła” darowali Nowej Warszawie w roku 1476 książęta mazowieccy.²⁵ Teren ten leżał o 5 m niżej niż ujęcie wody dla Starego Miasta. Wodociąg miał długości 800 m, różnica poziomów ujęcia i punktu poboru wody wynosiła 6 m. Przewody przebiegały ulicą Franciszkańską i Kozłą na Rynek Nowego Miasta.²⁷

„Praga zaopatrywała się w wodę z Wisły, ze studzien oraz z dość obfitych w czasach dawniejszych źródeł, wypływających z piaszczystych wzgórz Bródna i Targówka. Te źródła wpuszczone były do kamiennej galerii na ulicy Wodnej i prowadziły wodę do gęsto zabudowanej w końcu XVIII stulecia północnej części Pragi, zwanej Garbarze (obecnie park Praski i Ogród Zoologiczny)”.²⁸

W tych czasach istniały również wodociągi lokalne, głównie na terenie ogrodów i pałaców magnackich. O stronie technicznej tych urządzeń, o sposobie podnoszenia wody, poza zachwytnymi opisującymi je, prawie nic nie wiemy. Wiadomo jedynie, że miały dostarczyć wody do łazienek, do wodotrysków, kaskad itp. oraz do podlewania roślin.

W XVII wieku, według Jarzębskiego, lokalne wodociągi znajdowały się na terenie siedziby Kazanowskich, Ostrogskich, w zajazdach przy ulicy Długiej, w pałacu Kazimierzowskim, którego rurmus naprawiał inżynier królewski Tytus Liwiusz Boratini (1617—1681). Pozostałością tego wodociągu ma być wieżyczka na tyłach Instytutu Geografii UW, istniejąca do dzisiaj.²⁹ Podobny wodociąg, dla którego wodę podnosił wiatrak, zbudował Boratini w pałacu Morsztynów (późniejszy pałac Saski).

W XVIII wieku wodociągi takie zakładano między innymi „na Książęcym” (ks. Kazimierza Poniatowskiego), na Mokotowie ks. Lubomirskiej, w Królikarni „wodociągi z kamienia na sposób francuski robione, w części się zepsuły i zniszczyły, źródła zaś inną drogę sobie obrały”.³⁰ Nie zidentyfikowane wodociągi musiały też istnieć przy ulicy Widok, skoro w roku 1934 przy wykopach kanalizacyjnych znaleziono tam drewniane rury wodociągowe.³¹ Wreszcie w roku 1975 znaleziono drewniane rury wodociągowe przy ulicy Tamka 37, obsługujące być może w XVII wieku Zakład św. Kazimierza.

Rewizja 1792 roku podaje, że w tym czasie na bulwarku należącym do konfraterni kupieckiej przy ulicy Bugaj 8 stała pompa tłocząca wodę z Wisły na Stare Miasto.

W końcu XVIII wieku w stolicy funkcjonował też wodociąg oryginalny prywatny (choć publiczny), który w przeciwieństwie do wodociągów miejskich, opisanych wyżej, czerpał wodę z Wisły. Założył go i prowadził w drugiej połowie XVIII wieku Józef Kwieciński. Wodociąg ten znajdował się blisko brzegu Wisły, w tym miejscu, gdzie obecnie stoi wieżyczka

pomiarów poziomu wody; był on wyposażony w miedziane rury i pompy poruszane przez ludzi i napełniał beczki wozowodów za opłatą.³²

Nazwisko Kwiecińskiego umieszczono na frontonie kościoła Św. Anny przy Krakowskim Przedmieściu jako fundatora fasady (1786—1788). Faktycznie pokrył on tylko третią część kosztów.

IV. PROJEKTY OD KOŃCA WIEKU XVIII DO WODOCIĄGÓW MARCONIEGO

Pierwszy projekt doprowadzenia wody do Warszawy z rzeczki Jeziorki wysunął Jan Fontana (1731—1800), architekt i burgrabia Zamku Królewskiego, w piśmie do króla z dnia 9 sierpnia 1775 roku. Drugi, analogiczny, bezimienny, w postaci narysowanego planu zgłoszono około roku 1790.

W roku 1822 Ludwik Chrystian Metzell (1769—1848), oficer artylerii koronnej, inżynier, twórca między innymi Zofiówki pod Humaniami, zaprojektował pierwszy wodociąg z rurami żeliwnymi i „machiną parową”, która wzdłuż ulicy Oboźnej miała pompować wodę z Wisły do zbiornika umieszczonego w tym miejscu, gdzie w roku 1830 stanął pomnik Kopernika.³³

W roku 1824 Józef Wilson — właściciel posesji na Rybakach, podejmował się „ustawiwszy maszyny parowe w swej posesji, dostarczać potrzebnej ilości wody filtrowanej [?] zrojom Starego i Nowego Miasta”.³⁴

W dwa lata później, w roku 1826, Jan William Thomas, hydraulik, a w roku 1835 Teodor Urbański (1792—1860), podpułkownik wojsk inżynierskich Królestwa Polskiego, dwukrotnie proponowali sprowadzanie wody z Jeziorki.³⁵

W roku 1835 Piotr Antoni Steinkeller (1799—1854), „finansista i przemysłowiec”, przedstawił nie znany bliżej projekt Urbańskiego i Feliksa Pancera (1798—1851), inspektora komunikacji lądowych i wodnych „urządzenia filtrów dla zaopatrzenia miasta w wodę czerpaną z Wisły”³⁶.

Następnym chronologicznie, datowanym 10 maja 1836 roku, był projekt zwany w późniejszych opisach projektem Steinkellera, Andersona (niekiedy Andersa) albo Marconiego.³⁷ Powiązanie zaś tych trzech postaci wyjaśnia Konstanty Wolicki: „Kiedy lat temu kilka pan Piotr Steinkeller wyjeżdżał do Anglii, podałem mu myśl, aby znamienitego tutejszego budowniczego pana Marconiego z sobą do Anglii zabrał, który zwiedziwszy tego rodzaju zakłady ułożyłby plan dla Warszawy. Skwapliwie zajął się tym pan Steinkeller, pana Marconiego do Anglii z sobą zabrał i stosowny plan ogółowy i odpowiednie jemu szczegółowe dla Warszawy przez pana Marconiego wypracowane zostały — również i wyrachowania nakładów, które 3 000 000 złp. wynoszą.”³⁸

Bezpośrednio przy tym artykule umieszczono to, co obecnie nazywamy

założeniami do projektu, opracowanymi przez Marconiego wraz z planem sieci ulicznej, podpisanym przez niego. Ujęciem wody miały być studnie przy młynie parowym na Solcu oraz przewód ssawny z Wisły, umieszczony za „bydlóbójnią”, również na Solcu. Przewidziane były „zbieralniki” na dole wraz z „cedzidłami” (filtrami). Wodę z Wisły do zakładu miała podnosić „silnia” — maszyna parowa dwudziestokonna, a do miasta osiemdziesięciokonna. Projekt ten „odpowiedziałby wprawdzie zamierzonemu celowi”, lecz koszt jego „ze względu na szczupły stan funduszków miejskich nie dozwala przedsięwzięcia tego uskuteczyć” — orzekły władze i decyzją namiestnika z dnia 10 listopada 1843 odrzuciły.³⁹

Następny, o wiele mniej kosztowny (na sumę 198 tys. złp.), projekt Steinkellera (nie wiadomo, kto z techników był jego autorem) z dnia 14 kwietnia 1843 roku, przewidujący umieszczenie zbiornika górnego na rogu Nowego Światu i Alei Jerozolimskich, w tym miejscu, gdzie obecnie stoi Dom Partii, został odrzucony decyzją namiestnika z dnia 16 stycznia 1844 roku.⁴⁰

Dopiero projekt, którego tezy zawarte są we *Wnioskach Inspektora Pancera w przedmiocie zaopatrzenia wodą Warszawy*,⁴¹ został zatwierdzony przez Radę Budowniczą 16 listopada 1843 roku,⁴² a przez namiestnika dnia 4 października 1844⁴³ — z warunkiem, „ażeby szczegółowo wypracowany i co do kosztów obliczony został”. Dnia 23 września 1844 roku Pancer otrzymał ustne polecenie od namiestnika na rozszerzenie projektu.⁴⁴

Według na nowo opracowanej koncepcji Pancerowskiej przewód doprowadzający wodę do miasta miał przebiegać przez ukończony w roku 1846 Nowy Zjazd. Pancer przygotował dwa etapy budowy w czterech wariantach, niekiedy z alternatywami, dotyczącymi zbiorników lub fontann, które lokalizował na placu Zamkowym, Teatralnym i w Ogrodzie Saskim. Projekt przez długie lata oczekiwał zatwierdzenia i gdy w roku 1849 został oddany do rozpatrzenia Radzie Budowniczej, uznano za konieczne zaopatrzyć całe miasto w wodę, a nie kilka jego placów.⁴⁵ Do przerobienia projektu powołano komisję, w której skład weszli: inż. Wacław Ritschel, starszy radca Rady Budowniczej Edward Klopmann oraz inż. Henryk Marconi.⁴⁶ Ze śmiercią Pancera 16 marca 1851 roku zaniechano rozpatrzenia jego projektu.

V. WARSZAWSKIE WODOCIĄGI H. MARCONIEGO

Z początkiem 1851 roku car Mikołaj I wydał polecenie na budowę wodociągów w Warszawie, wobec czego ówczesny namiestnik Iwan Paskiewicz 25 czerwca tegoż roku zatwierdził kosztorys i wyraził zgodę na wyjazd Marconiego do Francji, Anglii i Hamburga „dla obejrzenia niedawno zapro-

wadzonych tam urządzeń wodociągowych z najnowszymi ulepszeniami”⁴⁷, zwłaszcza w Hamburgu — wykonanymi w latach 1844—1848 przez Williama Lindleya. Z podróży tej Marconi powrócił 30 czerwca 1851 roku, zaś 7 listopada 1851 powierzono mu ostateczne wykończenie projektu i kierownictwo budowy wodociągów.⁴⁸ Oficjalnym rozpoczęciem budowy było położenie kamienia węgielnego pod zbiornik w Saskim Ogrodzie w dniu 16 listopada 1852 roku.

Ujęcie wody z Wisły znajdowało się przy zbiegu ulic Dobrej i Karowej. Tam też umieszczono pompownię i filtry, a zbiornik wody czystej — na sztucznym wzgórku w Saskim Ogrodzie z piękną obudową wzorowaną na świątyni Westy w Tivoli pod Rzymem. Sieć uliczna sięgała początkowo od pałacu Kazimierzowskiego do placu Wareckiego (obecnie Powstańców Warszawy), przez plac Grzybowski, Żabią, obok pałacu Mostowskich do Bonifraterskiej, obejmując plac Teatralny, Zamkowy oraz Stare i Nowe Miasto. Oddanie wodociągu do użytku publicznego odbyło się uroczyście 16 czerwca 1855 roku w Ogrodzie Saskim w czasie dorocznej loterii fantowej, gdzie uruchomiono pierwszą fontannę.⁴⁹

W roku 1855 zaopatrywanie miasta w wodę odbywało się za pomocą 16 źródeł ulicznych i 4 wodotrysków; do gaszenia pożarów przeznaczono 32 hydranty; w tym też roku połączono z siecią trzy budynki rządowe.

Sieć wodociągów Marconiego obejmowała Aleje Jerozolimskie do ulicy Marszałkowskiej, przebiegała ulicą Solną do Leszna, Chłodną do Żelaznej, była na Kanonii i na mariensztackim placu targowym, w Alejach Ujazdowskich i wzdłuż Bagateli, na Powiślu i na Solcu, na placu Żelaznej Bramy, na Nalewkach do ulicy Franciszkańskiej oraz częściowo na ulicy Gęsiej i Dzielnej.⁵⁰

W ostatnim roku działania wodociągu, który (wobec uruchomienia od 3 lipca 1886 wodociągów Lindleya) zamknięty został w lutym 1889 roku, czynnych było 50 źródeł ulicznych, 120 hydrantów pożarowych, 7 wodotrysków oraz 1250 budynków przyłączonych do sieci, której długość wynosiła 31 km. Dostarczano 14 tysięcy m³ wody na dobę, korzystała z niej czwarta część mieszkańców miasta (tablica 16).⁵¹

Kierownikiem wodociągów od ich uruchomienia do roku 1862 był inż. Edward Crowe (zięć Henryka Marconiego, który zmarł dnia 21 lutego 1863), następnie inż. Alfons Grotowski do roku 1876, po nim zaś, do zamknięcia, inż. Ludwik Bagiński.

VI. PRASKIE WODOCIĄGI GROTOWSKIEGO

Wszystkie wymienione wyżej projekty łącznie z wodociągami Marconiego dotyczyły Warszawy lewobrzeżnej. Sprawą wody dla Pragi nie zajmowano się w ogóle. Dopiero po pożarze w czerwcu 1868 roku, który od

ulicy Ząbkowskiej zniszczył prawie całą wschodnią część tej dzielnicy, Teodor Berg (1790—1874), ostatni namiestnik Królestwa Polskiego (1863—1874), polecił magistratowi warszawskiemu założenie na Pradze wodociągu, „który by dostarczał wodę przede wszystkim w wypadku konieczności gaszenia pożaru”. Tym razem realizacja nastąpiła szybko, tak że już 17 października 1869 roku prasa warszawska donosiła: „...skuteczność świeżo urządzonego wodociągu pragskiego do celu gaszenia została sprawdzona na końskim targu przy kranie pożarnym” przez tegoż Berga, prezydenta miasta Kaliksta Witkowskiego, gubernatora warszawskiego Medema i innych.⁵²

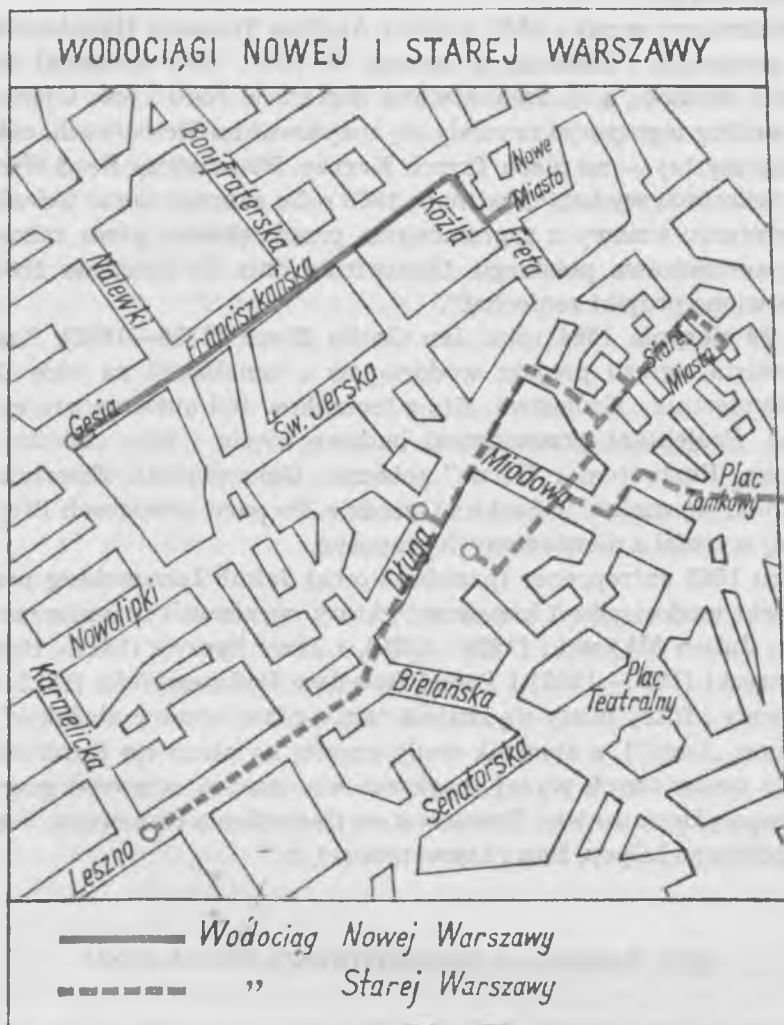
W ciągu dwudziestu siedmiu lat zakład wodociągowy, dostarczający (zgodnie z założeniami) niefiltrowanej wody, ujmowanej z Wisły, niestety poniżej wylotu kanału odprowadzającego ścieki z rzeźni, fabryki metalowej i targowiska bydłowego, rozbudowywał się i rozszerzał. W chwili otwarcia wodociągu sieć uliczna mierzyła jeden kilometr, znajdowało się na niej 7 hydrantów pożarowych i jedna fontanna przy zbiorniku; około roku 1877 miała 4,8 km, a w roku 1896, w chwili likwidacji — 9,8 km z 12 zdrojami ulicznymi i 28 hydrantami pożarowymi. Wodociąg ten dostarczał wody również do 33 budynków i zakładów nawet na wyższe piętra, między innymi do szpitala praskiego.

Ujęcie, zbiornik, wieża ciśnień i pompownia znajdowały się przy wale ochronnym, zbudowanym w roku 1867 (po wielkiej powodzi) przy zbiegu ulicy Olszowej, Szerokiej (obecnie Karola Wójcika), Brukowej (obecnie Stefana Okrzei). Przez wał przeprowadzono przewód ssawny o długości 53 m ze smokiem podającym wodę do pompowni, którą stanowiła początkowo lokomobila o sile 8 KM, pracująca poprzednio w ciągu czterech lat przy budowie mostu Kierbedzia, i dwie pompy ssąco-tłoczące, później zaś dwie maszyny parowe o sile 12 KM każda. Zbiornik miał pojemność 906 m³, kolumna ciśnieniowa sięgała 18,3 m ponad zero Wisły. Pompownia wraz z kieratem na dwa lub cztery konie (na wypadek awarii maszyn) mieściła się w budynku połączonym z wysmukłą wieżyczką zawierającym zbiornik, zaprojektowanym przez architektów Zygmunta Kiślańskiego (1834—1897) i Edwarda Cichockiego (1833—1890): „Jednocześnie wyrestaurowany został przez długie lata stojący w ruinie dom nr 414, zwany «Pod Filarami», w którym służba wodociągowa znalazła pomieszczenie”. Jest to dawna komora wodna przy ulicy Szerokiej omówiona wraz z mostem łyżwowym. Dostarczał on w ostatnich latach 3800 m³ wody dziennie.⁵³ Kierownikiem wodociągu do końca istnienia był inżynier Władysław Marzyński.

Z chwilą gdy budowana na Pradze od roku 1894 Lindleyowska sieć wodociągowa przewodem, podwieszonym pod mostem Kierbedzia, zaczęła dostarczać wodę z filtrów na Koszykach, od 1 września 1896 roku wodociągi Grotowskiego zostały zamknięte.

VII. PROJEKTY PRZEDLINDLEYOWSKIE

W niedługim czasie po uruchomieniu wodociągów Marconiego pojawiły się głosy upominające się o poprawienie jakości dostarczanej wody, o zwiększanie jej ilości, o rozbudowę sieci umożliwiającej przyłączenie no-

wych budynków mieszkalnych, zakładów przemysłowych i innych. Plany zmian szły dwoma torami. Po pierwsze, przez rozwijanie, ulepszenie i usprawnianie pracy istniejącego zakładu, do czego energicznie i ze znacznym powodzeniem zabrał się jego nowy, od dnia 23 sierpnia 1862 roku, 29-letni inżynier Alfons Grotowski, po drugie, przez zgłaszanie i rozpatry-

wanie nowych projektów, których celem była radykalna przebudowa i rozbudowa wodociągów Marconiego albo zastąpienie ich nowymi. Zgłaszane projekty w retrospekcji okazały się w znacznym stopniu wariantami możliwości i rozwiązań, swego rodzaju studiami, które poprzedziły projekt Lindleyów. Należy je więc tutaj uwzględnić chronologicznie choćby w największym skrócie.

Przedstawiony w roku 1862 projekt Anglika Tomasza Hawskey'a obejmował wodociągi i kanalizację łącznie. W roku 1842 upominał się o to Konstanty Wolicki, a co zrealizowano dopiero w roku 1886. Ujęcie wody i filtry według tego projektu miały się znajdować na Siekierkach, zaś zbiornik wody czystej — na placu Trzech Krzyży. Powstańczy Rząd Narodowy w dwu dekretach wydanych w maju 1863 roku zaprotestował jednak przeciw zawieraniu umowy z zagranicznym przedsiębiorcą przez zaborcę bez zgody społeczeństwa polskiego. Ostatecznie dnia 25 listopada 1864 roku „postanowiono projekt zaniechać”.

Dnia 29 sierpnia 1864 roku Jan Gotlib Bloch (1836—1902), finansista i ekonomista, zgłosił projekt wodociągów i kanalizacji na ręce Górczakowa, namiestnika Królestwa. Kto z techników był autorem projektu, nie wiadomo. Projektant przewidywał budowę ujęcia i filtr „między Czerniakowską, Rozbratem i Górna” (obecnie Górnośląska). Zbiornik wody czystej miał się znaleźć w Saskim Ogrodzie. Po paru miesiącach Bloch projekt swój wycofał z niewiadomych przyczyn.

W roku 1865 antreprenier (przedsiębiorca) Jakub Loewenberg przedstawił projekt wodociągów i kanalizacji, który opracowali inżynierowie warszawscy: Julian Majewski (1826—1920), i Józef Sporny (1817—1888), Julian Surzycki (1820—1882) i Paweł Bolesław Podczaszyński (1822—1876). Ujęcie wody i filtry miały się znaleźć tam, „gdzie koszary ułańskie” (obecnie stadion „Legii”), a zbiornik wody czystej na placu Na Rozdrożu.

Oprócz omówionych wyżej magistrat warszawski otrzymał propozycje inż. Leveque, Dessauskiego Towarzystwa Oświecenia Gazowego, Towarzystwa Akcyjnego Lilpop, Rau i Loewenstein i in.⁵⁴

VIII. WODOCIĄGI LINDLEYOWSKIE DO 1915 ROKU

Zarówno opinia publiczna, jak i władze miejskie zgadzały się, że wodociągi Marconiego i Grotowskiego dawały tylko krótkotrwale i częściowe rozwiązanie, że wody było stale za mało i jej jakość zła. Próby jednak przejęcia sprawy przez antreprenierów od początku były odrzucane, od propozycji Steinkellera począwszy. Pierwszy zatwierdzony przez władze (w 1843 na 1844 r.), chociaż niezrealizowany projekt Pancera, był dziełem inżyniera w służbie państwowej (podobnie jak Marconi i Grotowski). Ta

linia postępowania utrzymywała się i nadal nawet wówczas, gdy budowę wodociągów i kanalizacji powierzono w roku 1881 Lindleyom: ojcu Williamowi i synowi Williamowi Heerleinowi, którzy nie byli przedsiębiorcami, a jedynie projektantami i wykonawcami robót prowadzonych z funduszków miejskich pod bezpośrednim nadzorem magistratu. W problematykę hydrologiczną miasta, jego przeszłość i teraźniejszość sanitarno-techniczną Williama Lindleya wprowadził Grotowski. Toteż Lindley szybko ustalił, że: a) dostateczną ilość wody Warszawie może dostarczyć jedynie Wisła, w promieniu bowiem sześćdziesięciu wiorst nie ma naturalnych źródeł, co stwierdził już Urbański, studnie zaś przybrzeżne dają złą wodę, co wykazała praktyka; b) woda z Wisły musi być filtrowana, na co zgodzili się od dawna wszyscy; c) ujęcie wody należy zlokalizować w pobliżu Siekierk, na co wskazywali projektodawcy, od Andersona — Marconiego począwszy (choć wyjątek stanowiła realizacja drugiego projektu Marconiego, o czym wyżej); d) główny przewód do górnego miasta powinien przebiegać ulicą Agrykoli lub w jej pobliżu, na co wskazali już Hawksley oraz Majewski i jego koledzy; e) rozrząd wody po mieście powinien znaleźć się na najwyższym wzniesieniu — w okolicy rogatek Jerozolimskich (dokładnie na Koszykach), na co wskazał również Urbański; f) Warszawa musi otrzymać jeden zakład obsługujący całe miasto dla zaludnienia przyjętego perspektywnie. Lindleyowską nowością było umieszczenie całego zakładu wodociągowego na wzniesieniu, a nie nad Wisłą, jak to projektowali lub czynili wszyscy poprzednicy.⁵⁵

We wstępie do projektu z dnia 18 czerwca 1878 roku Lindley napisał: „...już z końcem 1880 roku mogłaby być woda”.⁵⁶ Niestety, nastąpiło to nie w roku 1880, ale dopiero w 1886 z przyczyn formalnie biurokratycznych, za którymi niezawodnie kryła się niechęć niektórych kół petersburskich do wcześniejszego wyposażenia Warszawy w urządzenia na takim poziomie technicznym, jakich nie miał wówczas Petersburg ani Moskwa, oraz pewne opory w naszym mieście. Jednocześnie rozpętała się sławna kampania polemiczna wokół projektów Lindleyowskich.⁵⁷ Uporanie się z przeciwnościami było zasługą głównie prezydenta Sokratesa Starynkiewicza, którego doradcą był Grotowski.

Projekty nowych wodociągów zostały przez magistrat przesłane do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych w Petersburgu wiosną 1879 roku. Komitet Techniczno-Budowlany Ministerstwa Spraw Wewnętrznych zatwierdził projekt 17 maja 1880 roku. Otrzymawszy przychylną opinię Komitetu do Spraw Królestwa Polskiego, car Aleksander III ostatecznie zaakceptował go 21 kwietnia 1881 roku.

Po zgromadzeniu materiałów i sprzętu roboty rozpoczęto w roku 1883 od budowy stacji pomp rzecznych przy ulicy Czerniakowskiej i ujęcia wody z Wisły na gruntach wsi Siekierki. Według pierwotnego projektu wodę

miały czerpać pompy umieszczone w odległości 275 m od brzegu Wisły za pomocą trzech przewodów o średnicy 915 mm. Z powodu letniej powodzi w roku 1884, która o 500 m przesunęła koryto Wisły w stronę prawego brzegu, trzeba było przewody ssawne przedłużyć, a w latach 1906—1910 zbudować zatoczki, aby je ochronić przed zanieczyszczeniami piaskiem, lodem dennym i śryżem. Mimo różnych przeciwności Warszawa otrzymała wodę z wodociągów Lindleyowskich 3 lipca 1886 roku.

Zaprojektowane przez Lindleya cztery hale z trzema pompami, napędzanymi przez maszyny parowe, o mocy 110 KM każda, zostały zbudowane: pompa I — w roku 1886, II — w 1900, III — w 1906. Przetaczały one wodę z Wisły do osadnika oraz z osadnika do Stacji Filtrów przy ulicy Koszykowej na odległość 4 km i wysokość 36 m dwoma przewodami o średnicy 760 mm i trzecim o średnicy 915 mm, zbudowanymi w latach 1886—1906.

Na 33-hektarowym obszarze zakładu wodociągowego na Koszykach wzniesiono wieżę ciśnień o wysokości 43,4 m, która po zainstalowaniu elektrycznych pomp odśrodkowych w roku 1924 straciła znaczenie i używana była tylko w przypadku uruchamiania pomp parowych lub spalinowych, co nastąpiło w czasie odbudowy w roku 1945.⁵⁸

W projekcie Lindleyowskim przewidziano 6 osadników na Koszykach i 6 grup filtrów powolnych (angielskich) na każdy osadnik. Do roku 1914 zbudowano 4 zespoły, w 1915 — piąty.

W końcu pierwszego roku budowy (1883) sieć mierzyła 1,6 km, w 1884 — 3,3 km, w 1885 — 14,5 km, a w końcu 1886, w którym została nawodniona — 18,1 km.⁵⁹

IX. WODOCIĄGI W LATACH 1916—1939

5 sierpnia 1915 roku o godzinie 2 rano, na krótko przed wysadzeniem przez cofające się wojska rosyjskie mostu Kierbedzia, przez który przechodziły dwa przewody od roku 1894 doprowadzające wodę dla Pragi, po uprzednim zamknięciu zasuw przy przyczółku warszawskim i praskim, nastąpiło uruchomienie zawczasu przygotowanych pomp w składach Monopolu Spirytusowego i Rektyfikacji przy ulicy Żąbkowskiej 27, tłoczących wodę z czterech studzien artezyjskich w ilości 1000 m³ na dobę do sieci praskiej. Praga więc mimo zniszczenia mostów, mimo odcięcia od Warszawy ani przez chwilę nie pozostawała bez wody. Prowizorium to trwało do 30 września tegoż roku, kiedy na rusztowaniach odbudowywanego mostu Kierbedzia zawieszono znów przewód dostarczający wodę z zakładu wodociągowego na Koszykach. W porównaniu z drugą wojną światową i w przeciwieństwie na przykład do tramwajów, straty wojenne i okupacyjne lat 1915—1918 w wodociągach i kanalizacji, poza wspomnianymi wyżej, nie były wielkie.

W okresie 23 lat (1916—1939), gospodarując na powiększonym obszarze miasta, założono 303 km nowej sieci, prawie tyle, ile w 32-letnim Lindleyowskim (320 km), rozbudowując ją częściowo już według rozszerzonych przez inżyniera Bądryńskiego planów. W roku 1924 pompy parowe zastąpiono elektrycznymi (szwajcarskimi), a w 1933 polskimi z firmy Stanisława Twardowskiego w Warszawie. W roku 1926 rozbudowano szósty zespół filtrów powolnych (angielskich). W roku 1928 przewody ssawne, na ujęciu wychodzące w nurt Wisły, zastąpiono kanałem grawitacyjnym i osadnikiem przybrzeżnym o powierzchni 18 ha i głębokości 3—5 m. W dwa lata później założono czwarty przewód o średnicy 1200 mm doprowadzający wodę ze Stacji Pomp Rzecznych do Stacji Filtrów.

Od roku 1931 rozpoczęto chlorowanie wody. 9 czerwca 1930 roku dyrekcja otrzymała własny gmach przy ulicy Starynkiewicza, początkowo według projektu architekta Stefana Szyllera, a ostatecznie architekta Romualda Millera.⁶⁰

Dla przyspieszenia filtracji — wobec wzrastających potrzeb — w roku 1933 uruchomiono stację filtrów pospiesznych (amerykańskich) na licencji zagranicznej.

W roku 1936 uruchomiono stację naprawy i sprawdzania wodomierzy.⁶¹

W roku 1939 uliczna sieć wodociągowa osiągnęła 623,8 km na obszarze miasta wynoszącym 13 472 ha i liczącym milion trzysta pięćdziesiąt tysięcy mieszkańców.⁶²

W roku 1936 z okazji 50-lecia uruchomienia wodociągów odnowiono zbiornik — świątynię Vesty i fontannę Marconiego w Ogrodzie Saskim. Na Stacji Pomp Rzecznych umieszczono na głazach granitowych tablice pamiątkowe Lindleya, a Grotowskiego na skwerze jego imienia przy ulicy Starynkiewicza i Lindleya. Odrestaurowano także grobowiec Sokratesa Starynkiewicza na cmentarzu Prawosławnym oraz jego pomnik znajdujący się na Stacji Filtrów od roku 1907.

X. WODOCIĄGI W LATACH 1939—1944

Przygotowania na wypadek wojny polegały na zapewnieniu Warszawie własnego źródła energii w sytuacji, gdyby elektrownia na Powiślu została unieruchomiona oraz zastępczych ujęć wody na skutek unieruchomienia centralnych urządzeń wodociągowych. Elektrownia taka przy ulicy Karowej na terenie dawnego zakładu Marconiego została wykończona w sierpniu 1939 roku. Do zastępczych ujęć wody zaliczono 2500 studzein na ob-

szarze całego miasta oraz studnie obfitsze, głębokie — zbudowane ad hoc w szpitalu Dzieciątka Jezus i szpitalu Św. Łazarza, a także istniejące już przy zakładach przemysłowych: w browarze Haberbuscha, w gazowni przy ulicy Dworskiego, w zajezdni autobusowej przy ulicy Okopowej, w Państwowej Wytwórni Papierów Wartościowych przy ulicy Sanguszki, w rzeźni na ulicy Sierakowskiej, w Monopolu Spirytusowym przy ulicy Ząbkowskiej, w fabryce Wedla przy Zamoyskiego. Wszystkie one działały po kapitulacji do dnia 4 października 1939 roku, to jest, do chwili ponownego uruchomienia wodociągów.

Dnia 22 sierpnia 1939 roku dyrekcję przemianowano na Szefostwo Służby Technicznej Wodociągów i Kanalizacji bez zmian personalnych. Pierwsze uszkodzenia sieci wodociągowej nastąpiły na ulicy Podskarbińskiej i na Powązkowskiej róg Burakowskiej. Między 1 a 25 września sieć wodociągowa została uszkodzona w 586 miejscach, a kanalizacyjna w 270. Na urządzenia naziemne (filtry, stacje pomp itp.) spadło 600 pocisków artyleryjskich, 60 bomb lotniczych burzących i 450 zapalających.

Od pierwszych godzin najazdu hitlerowskiego warszawscy wodociągowcy pod bombami i ogniem artyleryjskim naprawiali przebite przewody. Było to szczególnie ważne na moście Kierbedzia, przez który przechodziły dwa przewody, decydowało bowiem o zaopatrzeniu w wodę Pragi. Zniszczenie elektrowni, a w ślad za tym przerwanie pracy pomp wodociągowych w dniu 25 września 1939 roku przyspieszyło kapitulację miasta. Wodociągowcy powrócili do pomp parowych, tak że już 4 października Stacja Filtrów dostarczyła ludności 20 tysięcy m³ wody, czyli 20 procent normalnego dobowego zużycia. W połowie października uruchomiono własną rezerwową siłownię przy ulicy Karowej. Zasilono energią nie tylko pompownię rzeczną i na filtrach powolnych, ale również elektrownię na Powiślu w toku jej odbudowy. Mimo wczesnych mrozów do dnia 31 grudnia 1939 roku cała sieć, po naprawach, została nawodniona. Uszkodzone trzema bombami lotniczymi filtry pośpieszne mogły wznowić pracę dopiero 4 października 1940 roku.

Ogólne straty wodociągów i kanalizacji we wrześniu 1939 roku wyniosły 4,3 procenta wartości majątku przedwojennego.

Spośród pracowników podczas zajęć pod ostrzałem zginęło dwudziestu, pięciu zostało ciężko rannych i dwunastu — lżej.

Odznaczenia bojowe za czas oblężenia w roku 1939 otrzymali: *Virtuti Militari* — inż. Aleksander Taff; *Krzyż Walecznych*: kierowca Aleksander Ciechanowski, inż. Stanisław Downarowicz, kierowca Stefan Dajbor, inż. Gustaw Foltański, klucznik Franciszek Łada, inż. Feliks Ornowski, kierowca Józef Paradowski, inż. Mieczysław Pojawski, majster Michał Ślęzak, rachmistrz Tadeusz Smoleński, majster Michał Tyblewski.

22. Zdrój naturalny przerobiony na wodociągowy przy ulicy Oboźnej, obudowa z roku 1835. Rys. A. Gierymskiego

23. Jedna z dwu studzien (kopanych) na placu Krasińskich, obudowa Ch. P. Aignera z roku 1823

24. Wieża ciśnień lokalnego wodociągu T.L. Boratiniego w pałacu i ogrodzie Kazimierzowskim w wieku XVII

25. Zbiornik wody czystej wodociągów H. Marconiego w Saskim Ogrodzie z roku 1855

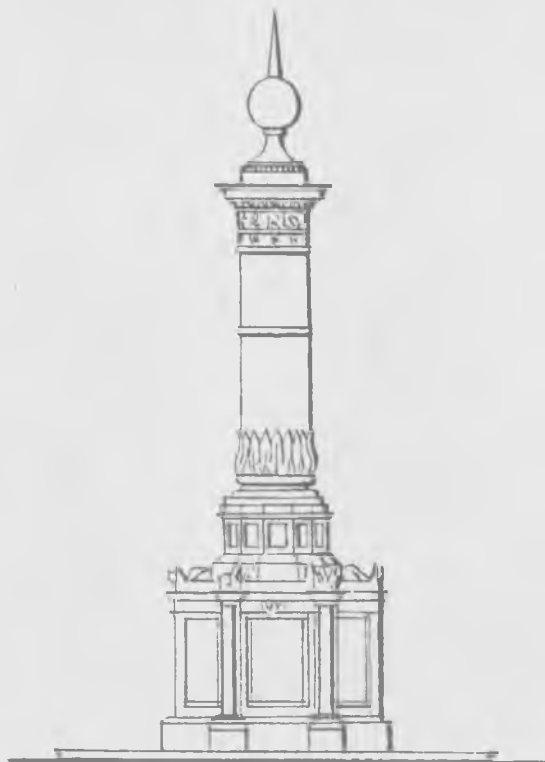
26. Zdrój uliczny wodociągów H. Marconiego z roku 1855 na Rynku Nowego Miasta (nie istniejący)

Zdrój Średni

Zdrój Mały

Zdrój Większy

1 2 3 4 5 6 7 według przekroju

27. Zdroje uliczne wodociągów H. Marconiego z roku 1855

28. Na Rynku Starego Miasta fontanna z syreną i dwa źródła uliczne wodociągów H. Marconiego (kolumny z kulami) oraz dwa uliczne źródła dawnych wodociągów drewnianych (prostokątne)

29. Zbiornik wody i wieża ciśnienia wodociągu A. Gro-towskiego na Pradze (nie istniejące)

30. Wieża ciśnienia i stacja pomp filtrów wodociągów Lindleyowskich Na Koszykach. Fotografia z roku 1908

W dniu wybuchu powstania 1 sierpnia 1944 roku, wieczorem dwie kompanie Wehrmachtu obsadziły Stację Filtrów przy Koszykowej 81. Załogą złożoną z 71 pracowników kierował inżynier Henryk Janczewski, utrzymując działanie wszystkich urządzeń i dostarczając wody walczącemu miastu. Wykonanie niemieckiego zakazu dostarczania wody dla śródmieścia zostało zamarkowane tylko częściowym przymknięciem zasuw, i dopływ wody trwał nadal. Aby zaspokoić rosnące zapotrzebowanie na wodę wskutek uszkodzeń sieci i pożarów, Stacja Filtrów tłoczyła ogromne jej ilości. Dnia 4 sierpnia dostarczono 160 tysięcy m³ wody. Była to norma dobową nigdy w ciągu 58-letniego funkcjonowania wodociągów warszawskich nie osiągnięta, a przekroczona została dopiero w 1953 roku. W ciągu całego sierpnia dostarczono przeciętnie 145 tysięcy m³ na dobę (w roku 1939 — 105 tysięcy m³). Po zbombardowaniu elektrowni i ustaniu dopływu prądu, co przerwało pracę pomp na osadnikach i filtrach pospiesznych, dla filtrów powolnych pracowały trzy zespoły pomp parowych i ilość oddawanej wody spadła do 80 tysięcy m³ na dobę, malejąc stopniowo do 2600 m³ w ostatnim dniu pracy filtrów, to jest do 21 września 1944 roku.

Równie odpowiedzialnie pracowała załoga Stacji Pomp Rzecznych przy ulicy Czerniakowskiej pod kierownictwem inżynierów Włodzimierza Świdzkiego i Ryszarda Stępniewskiego. I tam pompy elektryczne pracowały do 3 września, a od tego dnia do 18 września — 6 pomp parowych. Dnia 18 września Niemcy wysadzili większość budynków, rujnując całkowicie hale pomp parowych i elektrycznych.

Uniknąwszy przymusowego wysiedlenia inżynier Janczewski wraz z L. Kolbińskim i F. Parypińskim wywiózł ze Stacji Filtrów na ręcznym wózku dwa worki najcenniejszych planów urządzeń filtrowych, które po wyzwoleniu służyły przy odbudowie sieci wodociągowej w Warszawie.

Załoga inspekcji sieci przy ulicy Lipowej, tworząc oddział wojskowy, połączyła się z załogą elektrowni na Powiślu i wraz z nią walczyła do 4 września 1944 roku, czyli do ostatecznego zbombardowania tego zakładu. Grupa remontowa pod kierownictwem inżyniera Zygmunta Budzyńskiego naprawiała uszkodzenia sieci często między pozycjami stron walczących, zapewniając dopływ wody do szpitali, punktów zakwaterowania i wyżywienia oraz dużych skupisk ludności, a także odcinała dopływ wody do rejonów zajętych przez Niemców.

Wodociągowcy, którzy znaleźli się poza miejscami swej pracy, zainicjowali kopanie studzien na obszarze między ulicami Chmielną, Marszałkowską, Królewską, Grzybowską i Towarową, który najwcześniej został pozbawiony dopływu wody wskutek uszkodzeń magistrali. W drugim tygodniu powstania w 80 (na 120 w budowie) studniach dokopano się wody i zaopatrywano w nią ludność i wojsko do ostatnich dni walk.

XI. ODBUDOWA W LATACH 1944—1949

Po wyzwoleniu Pragi we wrześniu 1944 roku grupa 65 znajdujących się tam wodociągowców pod kierownictwem inżyniera Bolesława Pawłowskiego, jego zastępcy inżyniera Wiktora Petrozolina oraz E. Szuberta, przewodniczącego rady zakładowej, już 28 września 1944 roku przystąpiła do uruchomienia ujęć wody i remontu kanałów.

5 października 1944 roku pod kierownictwem inżyniera Zygmunta Urbana uruchomiono pierwszą studnię artezyjską w rzeźni przy ulicy Sierakowskiego i nawodniono sieć praską. Praca odbywała się pod ostrzałem, zginęło znów dwu pracowników wodociągów.

19 stycznia 1945 roku po uwolnieniu lewobrzeżnej części miasta 42 wodociągowców pod kierownictwem inżyniera Petrozolina przeszło po lodzie, by zabezpieczyć 11 obiektów przedsiębiorstwa. 31 stycznia 1945 roku do pracy stanęło już 288 ludzi. Dyrektorem przedsiębiorstwa został inżynier Jan Woyniewicz (1885—1962), a od 1 lutego 1946 roku kierował nim inżynier Stanisław Wojnarowicz (1897—1970).

I na lewym brzegu, podobnie jak na Pradze, uruchomiono studnie artezyjskie. W rejonach kompletnego zniszczenia sieci i połączeń domowych ludność mogła czerpać wodę jedynie ze źródeł ulicznych, we wrześniu i październiku 1945 roku było ich 77.

Odnalezienie w fabryce inżyniera Stanisława Twardowskiego na Grochowie odpowiedniej pompy, a silnika w Stacji Doświadczalnej na Kaskadzie umożliwiło 29 maja 1945 roku uruchomienie Stacji Pomp Rzecznych na ulicy Czerniakowskiej oraz Filtrów przy Koszykowej, i w ten sposób miastu dostarczano 14 tysięcy m³ wody na dobę.⁶³ Na Pragę woda popłynęła w sierpniu 1945 roku przewodem zamontowanym na drewnianym moście wysokowodnym, a 22 lipca 1946 roku na odbudowanym moście Poniatowskiego.

16 lipca 1949 roku zakończono odbudowę filtrów pospiesznych, zniszczonych w czasie powstania.⁶⁴

XII. BUDOWA NOWYCH UJEĆ I ROZBUDOWA ZAKŁADU NA KOSZYKACH
W LATACH 1964—1975

W wyniku inwestycji podjętych w okresie powojennym Zakład Wodociągowy na Koszykach przestał być jedynym zakładem zaopatrującym Warszawę w wodę (jeżeli pominiemy parę niewielkich ujęć obsługujących niektóre zakłady przemysłowe). Mianowicie w roku 1964, po dwunastu latach budowy, uruchomiono Wodociąg Praski — nowy zakład z własnym ujęciem i urządzeniami do uzdatniania wody, zasilającej zarówno istniejącą sieć prawobrzeżną, jak i lewobrzeżnego Powiśla. Ujęcie to, z inicja-

tywy inżynierów Stanisława Wojnarowicza i Włodzimierza Skoraszewskiego, jest poddennym drenażem (marzyli już o nim Feliks Pancer i Stanisław Kierbedź) o ogólnej długości około 1350 m, składającym się z 15 drenów o średnicy 300 mm ze stalowych rur perforowanych, rozchodzących się promieniście ze studni zbiorczej o średnicy 11 m, zapuszczonej w nurcie Wisły, a zwanej „Grubą Kaską”. W roku 1969 uruchomiono drugie, a w 1970 trzecie tego samego typu ujęcie mniejsze, jednak wydajne. Oprócz tego zakładu w roku 1965 otwarto w Falenicy i w Radości wodociągi z własną siecią dla Miedzeszyna i Radości, z własnym ujęciem w postaci studzien wierconych. Zakład na Koszykach w roku 1964 nazwano wówczas Wodociągiem Centralnym. Dzięki tym realizacjom osiągnięto 432 tysiące m³ wody na dobę w roku 1965, a 500 tysięcy m³ w roku 1970, z czego Wodociąg Centralny dostarczał około 65 procent, a praskie około 35 procent. By nadażyć za rosnącymi potrzebami w grudniu 1968 roku przystąpiono do budowy nowych urządzeń, których pierwszy etap zakończono 19 lipca 1971 roku. Urządzenia te — na licencji francuskiej firmy „Degremont” — polegają na włączeniu do dwustopniowego uzdatniania wody na filtrach powolnych i pospiesznych trzeciego ogniwa koagulacji na osadnikach z osadem zawieszonym typu „Pulsator”.

Od roku 1974, z myślą o przyszłości, trwa budowa Wodociągu Północnego z ujęciem wody z Zalewu Zegrzyńskiego, wydajniejszego od obecnego warszawskiego zespołu wodociągowego. Woda będzie dostarczana dwudziestokilometrowym rurociągiem do sieci miejskiej po obydwu brzegach Wisły.

Projekt przebudowy i budowy obiektów z roku 1971 wykonał zespół inżynierów: Andrzej Kamiński, Władysław Kowalski, Janusz Stefańczyk i Andrzej Kiepał, a zrealizowało je kilka wyspecjalizowanych przedsiębiorstw warszawskich i pozawarszawskich.⁶⁵

Jakość wody do picia jest określona przez medycynę w odpowiednich normach sanitarno-epidemiologicznych co do jej składu fizykochemicznego i bakteriologicznego. Normy te nie mogą być nie dotrzymywane i są niezmiennie, natomiast jakość wody wiślanej, zatrywanej przez ścieki przemysłowe, ulega stałemu pogarszaniu. Jest to pierwsza trudność, z którą wodociągi muszą stale walczyć. Ilość wody, której domaga się miasto, zależy przede wszystkim od liczby mieszkańców i wielkości przemysłu (zob. tablica 20). Wiadomo na przykład, że w roku 1970 liczba mieszkańców Warszawy była prawie równa liczbie z roku 1939, ogólne jednak zużycie wody w roku 1939 wynosiło 34 miliony m³, a w 1970 — 151 mln m³. Ten duży wzrost zużycia wody należy przypisać ogromnemu rozwojowi przemysłu i pozostałym działom gospodarki miejskiej, głównie jednak gospodarstwom domowym, które w roku 1950 pochłaniały 50 procent, w 1960 — już 55, w 1965 — 60, w 1970 — 60, w 1975 — 65,7 proc. ogólnego poboru

wody przez całe miasto.⁶⁶ Przyczyną wciąż postępującego zużycia wody jest coraz pełniejsze wyposażenie mieszkań w instalacje komunalne.⁶⁷ Jest to druga trudność, którą muszą pokonywać wodociągi.

Warszawa w roku 1975 zajmowała prawie trzykrotnie większy obszar niż w 1939. Objęcie tak dużego terenu siecią wodociągową to trzecia trudność, którą wodociągowcy muszą pokonać. Obok więc budowy nowych zakładów i wydłużania sieci — instaluje się dodatkowe pompownie sieciowe, na przykład w roku 1968 na Kole i Bielanych, by woda mogła dochodzić do najdalszych odcinków.

Oprócz połączeń sieci z budynkami znajdują się na niej hydranty, z których korzysta straż pożarna bezpośrednio do 7 m wysokości lub za pomocą własnych motopomp, podnoszących wodę znacznie wyżej.

Dla ludności mieszkającej w budynkach nie połączonych z siecią wodociągową — miasto instaluje, i to od bardzo dawna, wodociągowe źródła uliczne. Takimi bowiem źródłami były już rzapie w liczbie kilkunastu na sieci dawnych wodociągów drewnianych.⁶⁸ Są również w Warszawie ludzie mieszkający z dala od sieci wodociągowej, zmuszeni do korzystania ze studzien kopanych lub wierconych (omówionych na początku niniejszego rozdziału).⁶⁹

Z wodociągowych źródeł ulicznych w roku 1970 korzystało już tylko 2 procent mieszkańców Warszawy, a ze studzien kopanych lub wierconych — 5,6 proc. Danych tych dostarczył ostatni spis ludności z roku 1970 ⁷⁰ (tablica 17, 18, 19 i 20).

Tablica 16

CHARAKTERYSTYKA WODOCIĄGÓW MARCONIEGO

Rok	Długość sieci km	Ilość dostarczonej wody tys. m ³	Zdroje uliczne	Hydranty pożarowe	Posesje przyłączone do sieci		
					mieszkalne	przemysłowe i inne	ogółem
1856	11,7	192	16	32	—	3	3
1867	20,1	991	34	76	99	37	136
1869	22,3	1161	39	84	127	42	169
1871	23,3	1218	40	87	149	52	201
1873	24,5	1420	40	89	174	111	285
1888	31,4	5165	50	120	.	.	1250

Zródła: *Polski kalendarz ilustrowany Jaworskiego i Obzor goroda Warszawy z odpowiednich lat.*

Tablica 17

DLUGOŚĆ SIECI WODOCIĄGOWEJ I KANALIZACYJNEJ W LATACH 1886—1975 OGÓLEM
ORAZ W STOSUNKU DO 1000 MIESZKAŃCÓW I 1 ha OBSZARU MIASTA

Rok	Długość sieci w metrach					
	ogółem		na 1000 mieszkańców		na 1 ha	
	wodociągi	kanalizacja	wodociągi	kanalizacja	wodociągi	kanalizacja
1886	18 147	17 558	42	41	6,6	6,4
1888	59 731	27 228	134	61	22,0	9,9
1890	103 854	42 649	228	93	31,7	13,0
1895	179 872	95 485	336	178	54,9	29,2
1900	234 416	129 337	342	189	71,6	39,5
1905	261 749	161 532	341	210	79,9	49,3
1910	273 658	180 260	350	231	83,6	55,0
1915	320 716	202 375	407	257	98,0	61,8
1917	323 992	204 986	387	244	28,2	17,8
1918	323 997	205 307	427	271	28,2	17,9
1920	325 521	206 458	344	218	28,3	18,0
1925	360 156	219 196	357	217	31,4	19,1
1930	475 514	256 579	422	228	41,4	22,3
1935	538 385	293 795	441	241	45,6	24,9
1939 31 VIII	623 800	360 000	477	275	46,3	26,7
1942	643 000	374 000	476	277	47,7	27,8
1945	352 800	357 000	756	765	26,2	26,5
1950	662 400	401 000	824	498	16,1	9,7
1955	784 000	504 000	783	503	19,0	12,2
1960	929 000	602 000	803	520	21,6	14,0
1965	1 104 000	719 000	881	574	25,7	16,7
1970	1 267 400	822 300	963	625	29,4	19,1
1975	1 428 700	1 028 200	995	695	33,2	23,9

Zródło: Dane Miejskiego Przedsiębiorstwa Wodociągów i Kanalizacji.

Tablica 18

OGÓLNA DŁUGOŚĆ SIECI WODOCIĄGOWEJ I KANALIZACYJNEJ W LATACH 1965—1975

Rok	Długość w kilometrach							
	Ogółem		Sieci ulicznej		Sieci stacyjnej		Połączeń z budynk.	
	wodociągi	kanalizacja	wodociągi	kanalizacja	wodociągi	kanalizacja	wodociągi	kanalizacja
1965	1377,0	913,0	1080,1	710,9	21,9	8,1	273,0	194,0
1966	1415,7	944,2	1111,6	731,9	21,9	9,0	282,2	203,3
1967	1455,2	967,7	1141,3	746,1	22,2	8,1	291,7	213,5
1968	1503,1	996,0	1180,4	763,4	21,7	8,1	301,4	224,5
1969	1546,0	1031,7	1209,7	784,8	26,3	8,5	310,0	238,4
1970	1587,7	1075,3	1241,1	813,8	26,3	8,5	320,3	253,0
1971	1632,3	1122,4	1275,0	844,4	26,7	8,6	330,6	269,4
1972	1678,5	1174,4	1308,9	881,3	27,2	8,7	342,4	284,4
1973	1717,0	1233,2	1335,7	925,9	27,3	8,7	354,0	298,6
1974	1757,5	1293,7	1366,4	971,6	27,4	9,4	363,7	312,7
1975	1805,0	1359,7	1400,0	1018,6	28,7	9,6	376,3	331,5

Zródło: Dane Miejskiego Przedsiębiorstwa Wodociągów i Kanalizacji.

Tablica 19

PRODUKCJA WODY W LATACH 1886—1970

Rok	Produkcja wody		Rok	Produkcja wody	
	rocznie w tys. m ³	na 1 mieszkańca na 1 dobę litrów		rocznie w tys. m ³	na 1 mieszkańca na 1 dobę litrów
1886	800	5	1925	34 979	94
1888	4 400	27	1930	37 108	90
1890	4 929	29	1935	34 434	77
1895	10 207	52	1939	34 478	108
1900	16 355	65	1942	40 519	82
1905	20 238	72	od 29 V 1945	6 084	6
1910	23 673	87	1950	39 217	134
1915	25 439	88	1955	80 020	219
1917	26 104	85	1960	107 787	255
1918	27 429	99	1965	133 577	292
1920	29 223	85	1970	149 530	313
			1974	171 708	333

Zródło: Dane Miejskiego Przedsiębiorstwa Wodociągów i Kanalizacji.

WODA DOSTARCZANA TRZEM GRUPOM ODBIORCÓW

Rok	Woda dostarczana w tys. m ³						
	Ogółem	gospodarstwa domowe	procent	inne cele	procent	przemysł	procent
1950	33 279	17 288	51,9	6 628	19,9	9 363	28,2
1951	40 619	20 354	50,1	9 628	23,7	10 637	26,2
1952	47 575	24 141	50,7	10 297	21,7	13 137	27,6
1953	57 431	27 500	47,1	12 606	22,7	17 325	30,2
1954	66 402	30 216	45,5	14 644	22,1	21 542	32,4
1955	74 041	33 926	45,8	18 026	24,4	22 089	29,8
1956	75 840	35 406	46,7	18 763	24,7	21 671	28,6
1957	82 984	41 116	49,5	19 492	23,5	22 376	27,0
1958	89 963	47 355	52,6	20 441	22,8	22 167	24,6
1959	93 563	49 926	53,4	21 446	22,9	22 191	23,7
1960	97 764	54 372	55,6	21 480	22,0	21 912	22,4
1961	103 734	59 263	57,1	22 258	21,5	22 213	21,4
1962	107 933	63 395	58,7	21 651	20,1	22 887	21,2
1963	104 774	60 358	57,6	21 237	20,3	23 179	22,1
1964	106 396	61 858	58,1	21 954	20,7	22 584	21,2
1965	115 661	69 221	59,8	23 772	20,6	22 668	19,6
1966	121 461	73 426	60,5	25 046	20,6	22 989	18,9
1967	129 117	80 412	62,3	26 215	20,3	22 490	17,4
1968	136 105	85 120	62,5	27 417	20,2	23 568	17,3
1969	143 579	90 761	63,2	28 178	20,0	24 640	17,0
1970	149 753	96 510	64,4	27 769	18,6	25 474	17,0
1971	162 313	104 633	64,5	31 044	19,0	26 636	16,5
1972	166 455	106 357	63,9	31 653	19,1	28 445	17,0
1973	173 534	112 192	64,7	33 581	19,4	27 761	16,0
1974	171 708	110 868	64,6	32 802	18,9	28 038	16,5
1975	180 993	118 912	65,7			62 081	34,3%

Zródło: Dane Miejskiego Przedsiębiorstwa Wodociągów i Kanalizacji.

ROZDZIAŁ IV. KANALIZACJA

I. KANAŁY PIERWOTNE

Zadaniem kanalizacji miejskiej jest odprowadzanie do odbiornika, to znaczy do wód powierzchniowych, stojących lub biejących, a czasem do gruntu wód opadowych, zaskórnych (we współpracy z systemem melioracji miejskich), ścieków domowych (fekalia i wszelkie wody zużyte) oraz ścieków przemysłowych odpowiadających warunkom ilościowym i jakościowym. Warunki te polegają przede wszystkim na tym, by ścieki przemysłowe ze względu na skład chemiczny nie niszczyły przewodów kanalizacyjnych i by w komunalnej oczyszczalni ścieków mogły podlegać takim samym procesom oczyszczania, jak ścieki domowe przed wpuszczeniem do sieci kanalizacyjnej. W przeciwnym razie ścieki przemysłowe muszą być oczyszczane lub podczyszczane przez zakład produkcyjny we własnym zakresie według ustalonych norm.

Pierwsza wzmianka o kanałach w Warszawie pochodzi z roku 1433. W tym roku księżna Anna oddała na własność księżom mansjonarzom dom na rogu dzisiejszej ulicy Świętojańskiej, zwany Mansjonarią albo „Nad Kanałem”, po jego bowiem południowej stronie przepływał kanał powstały z dawnego strumyka.¹

Przekazy XVI-wieczne świadczą o tym, że już wówczas istniały kanały prywatne i miejskie. W wieku XVIII ustaliła się praktyka, że kanały mniejsze oraz przykanaliki znalazły się pod opieką poszczególnych obywateli, większe i kolektory — przejęło miasto.²

Początkowo rolę kanałów pełniły wysychające, a wypełniane ściekami strumienie, następnie rowy otwarte, zawsze rynsztoki. Kanały, czyli rowy kryte powstały najwcześniej w ulicach wąskich i gęsto zabudowanych. Procesy o wzajemne zatykanie kanałów lub wyłączanie przez miasto obywatelom trwały już od XVI wieku³, a kanały zatykały się ciągle i bardzo długo, bo aż do uruchomienia kanalizacji Lindleyowskiej. „Kurier Warszawski” donosił: „Dnia 14 VII 1874 roku o godzinie 5 ppoł. czyszczenie kanału przy ulicy Królewskiej. Nagi robotnik, stojąc w kanale, wylewał zeń nieczystość spływającą obficie w ściek [rynsztok], zatruwając powietrze całej okolicy. Obyż to czynił chociaż w nocy.”⁴

Mimo że kanały zakładano coraz staranniej, w XVIII wieku nawet „biegły geometra oznaczał spadek należyty”, mimo że budowano je dość wcześnie nie tylko z dębowych bali, ale i z cegieł — szybko ulegały zniszczeniu i właściwie nigdy nie spełniały swego zadania.

Dylematem technicznym nie do rozwiązania do połowy XIX wieku, nie tylko w Warszawie, było usuwanie nieczystości płynnych przy braku wodociągów, dostarczających niezbędnej ilości wody i wobec nieporadności w usuwaniu nieczystości stałych. Kanały spełniające swe zadanie muszą bowiem mieć nie tylko odpowiednie przekroje i spadki, muszą mieć nie tylko nieprzepuszczalne ściany i wentylację, ale przede wszystkim muszą być obficie spłukiwane. Opady atmosferyczne wobec nierównomierności nie mogą spełniać tego należycie. Kanalizacja starożytnego Rzymu (i wielu innych miast imperium) dzięki akweduktom dostarczającym wielkiej ilości wody nie ustępowała właściwie kanalizacji nowoczesnej. Miasta w średniowieczu i w następnych okresach, do połowy XIX wieku, chronicznie cierpiały nie tylko na brak zdrowej wody, ale i na brak wody w ogóle. Tak było i w Warszawie.

II. KANAŁY XVII I XVIII WIEKU

W XVII wieku w Warszawie było 7 kanałów — kolektorów. W XVIII wieku, zwłaszcza od momentu kiedy działalność rozpoczęła Komisja Brukowa, zbudowano wiele nowych przewodów kanalizacyjnych. Głównie zaś wówczas, gdy marszałkiem był Franciszek Bieliński, przewodniczący Komisji Brukowej w latach 1742—1766. I tak w roku 1730 powstał kanał w Ogrodzie Saskim murowany, w 1745 przez ulicę Bednarską z cegieł, w 1746 między Wizytkami — z bali dębowych, w 1747 za Karmelitami — dębowy, w 1748 przy Ordynackiem — również dębowy, w 1750—1752 kanał i most na Nowym Świecie, w 1753 przy Dziekance — murowany, w 1755 na Nowym Mieście przez ulicę Wójtowską, w 1757 na ulicy Senatorskiej, w roku 1757 przy murze Ogrodu Saskiego — dębowy, w 1758 na Nowym Świecie, w 1759 na ulicy Karowej, w 1760 między Wizytkami, i jeszcze raz kanał na Nowym Mieście w roku 1761, w 1780 na Solcu i Czerniakowskiej.⁵

III. KANAŁY XIX WIEKU

W sto lat później, w roku 1879, Feliks Kucharzewski wylicza następujące kanały: 1. od szpitala Ujazdowskiego pod Górna, Czerniakowską i Mączną; 2. od fabryki „Union” pod Hożą, w poprzek Marszałkowskiej, Wspólną, Bracką, Książęcą i Ludną; 3. od szpitala Dzieciątka Jezus przy

placu Wareckim pod Ordynacką, Aleksandrią (obecnie Kopernika) i Tamką; 4. od pałacu Kazimierzowskiego, od pałacu Potockich i od szpitala Św. Rocha pod Gęstą; 5. od Ogrodu Saskiego, od kościoła Ewangelickiego, od pałacu Brühla i Namiestnikowskiego, pod Królewską i Karową; 6. od ratusza pod placem Teatralnym, Nowosenatorską (obecnie Moliera), Trębacką, od kościoła Bernardynów pod Bednarską; 7. od Zamku i pałacu pod Błachą; 8. od Zamku w kierunku Karowej; 9. od Orlej, pod Elektoralną, placem Bankowym (obecnie plac Dzierżyńskiego), pod Rymarską, Przejazd, Długą i Mostową; 10. od Rynku Nowego Miasta; 11. od ulicy Przejazd przez Nowolipki, pod Wałową, Franciszkańską i Bonifraterską; 12. kanał Metzlowski.⁶

Wyloty pięciu pierwszych kanałów znajdowały się powyżej ujęcia wody dla wodociągów Marconiego. Piąty kanał na odcinku ulicy Karowej w roku 1853 został „wskutek nadzwyczajnej ulewy majowej” zniszczony w tym czasie, gdy w ulicy tej układano przewody wodociągu Marconiego. Ta katastrofa opisana została w innym miejscu.⁷ Odbudowa kanału i rur wodociągowych trwała siedem miesięcy. Dwunasty kanał był jedynym na długim odcinku kolektorem odprowadzającym ścieki z zachodniej części miasta równoległe do Wisły. Wpadało do niego pięć mniejszych kanałów. Sieć ta w czasie zachodnich wiatrów stanowiła przez dziesiątki lat szczególną uciążliwość dla miasta. Dzieje tego kanału zaprojektowanego przez L. Ch. Metzla według J. Gromskiego są następujące. Od rogatek Jerozolimskich do ulicy Powązkowskiej istniała fosa okopów Lubomirskiego z roku 1770, której przedłużeniem była rzeka Drna, od dawna zamieniona na kanał ściekowy. Na początku XIX wieku ujście Drny zostało zasypane i połączenie z Wisłą przerwane. Dnia 15 lipca 1817 roku namiestnik Józef Zajączek polecił wyszlamowanie, pogłębienie, wybrukowanie fosy i połączenie jej z Wisłą. Roboty rozpoczęto w roku 1818, a ukończono w 1822. Połączenie poprowadził Metzler nie korytem Drny, lecz dawnej rzeczki Polkówki od rogatek Powązkowskich wzdłuż ulicy Młocińskiej, przecinając Zakroczymską przy rogatkach Marymonckich do Wisły w pobliżu południowego krańca Kępy Potockiej, około 200 m na południe od ulicy Potockiej. Inżynierowie — Majewski, Sporny i Surzycki, w roku 1870 proponowali przykrycie kolektora i wykorzystanie go dla dwu kanałów głównych. Po zbudowaniu kanalizacji Lindleyowskiej został zasypany i stał się trasą drogi przez Żoliborz i Marymont.⁸

W tym czasie również i Praga, i to aż do 1911 roku pięcioma wylotami z sieci rowów, przeważnie otwartych, zrzucała ścieki do Wisły. Po jej lewej stronie, jak powiedziano wyżej, od ulicy Gęstej do Kępy Potockiej wylotów wielkich było przynajmniej dwanaście. Taki był prawie do końca wieku XIX stan zanieczyszczenia Wisły w obrębie miasta.

Długość starych kanałów w Warszawie w roku 1873 wynosiła 19 494,7 m

(maksymalna w roku 1879 — 26 072,2 m), rynsztoków zaś, którymi również spływały wszystkie nieczystości 56 000 m. Na rynsztokach umieszczano mostki, które umożliwiały wjazd do bram domów, ale zatykane odpadkami uniemożliwiały często spływ ścieków.⁹

Podobnie jak stare wodociągi Marconiego i Grotowskiego wykorzystywano jeszcze w ciągu paru lat po uruchomieniu Lindleyowskich, również i ze starych kanałów korzystano po roku 1887. W roku 1903 ich długość wynosiła 17 564,0 m, w 1913 — 10 063,0 m.¹⁰

IV. PROJEKTY KANALIZACJI PRZED LINDLEYEM

Również realizacja projektu kanalizacji poprzedzona była kilku propozycjami zgłaszanymi przez inżynierów polskich i obcych. Stanisław Ratyński (1820—1874), uczeń Pancera, naczelny inżynier Zarządu Utrzymania Dróg Bitych, później inżynier miasta na miejscu przestudiował urządzenia wodociągowe Londynu, Paryża, przede wszystkim zaś Hamburga, zbudowane przez Lindleya. W roku 1853 podał on zasady nowoczesnej kanalizacji: „...dogodności tylko przez łączne zaprowadzenie wody i kanałów całkowicie osiągnąć się dadzą. Wodociągi bowiem i kanalizacja po miastach stanowią jedną nierozdzielalną całość [...]. Kanalizacja powinna być ogólnospławna, tzn. powinna zabierać wody opadowe, zaskórne, jako głęboko umieszczona, oraz wody zużyte wraz z fekaliami [...]. W kanałach muszą być otwory przewiewne, wejścia boczne, płukanie wodą pod ostrym kątem.”¹¹

Ratyński w projekcie zgłoszonym w roku 1856 dla Warszawy przewidywał oddzielny kolektor dla górnego miasta (początkowo z wykorzystaniem kanału Metzłowskiego) i oddzielny — dla dolnego miasta (Powiśla), o Pradze wówczas jeszcze nie myślano.

Spośród innych pomysłów ogłoszonych w prasie ze względu na oryginalność warto wspomnieć o dwu. Inżynier Aleksander Sadkowski proponował kanalizację „odśrodkową”, to znaczy irygację (podziemną w zimie, a powierzchniową w lecie) pól uprawnych dookoła miasta, za rogatkami marymonckimi, wolskimi, belwederskimi i czerniakowskimi. System ten byłby tani, gdyż rury płycej zakopywane mogłyby mieć małe przekroje, a ścieki byłyby wykorzystywane rolniczo.¹² Również rolniczy charakter miał projekt inżyniera Jana Koźniewskiego. Proponował on przerzucanie wszystkich ścieków z lewego brzegu dwoma kolektorami z dwoma syfonami pod Wisłą i dalej dziewięć kilometrów za Pragą i za Saską Kępą. Był to najkosztowniejszy pomysł, same syfony miały kosztować milion dwieście tysięcy rubli.¹³

Ostatnie dwa projekty są przykładem kontynuowania myśli od wieków

nurtującej warszawskich mieszkańców. Ze względów gospodarczych, zarówno proletariats warszawski, jak i inteligencja (dzisiejsi działkowicze) nie mogli patrzeć na marnowanie naturalnego nawozu i fekalii wyrzucanych do Wisły czy zakopywanych bezużytecznie na podmiejskich nieużytkach. Obok więc kanalizacji rozprowadzającej ścieki na grunty uprawne starano się o przerabianie sposobem przemysłowym fekaliiów na „pudrety”, na „proszek otwocki” i tym podobne nawozy pochodzenia biologicznego, „nadające się do przewozu koleją i galarami”. Założono nawet w Tarchominie odpowiedni zakład, który wkrótce upadł.

Gdy więc w roku 1879 ogłoszono drukiem projekt wodociągów i kanalizacji Lindleya¹⁴, rozpętała się wielka dyskusja, która przeciągnęła się prawie do końca wieku. Wzięli w niej udział technicy i ekonomiści, lekarze i przyrodnicy, właściciele nieruchomości i społecznicy, naukowcy i publicyści. Linie podziałów przebiegały nie tylko pomiędzy obozami, ale i wewnątrz poszczególnych grup. Początkowo nawet i higieniści nie byli zgodni między sobą. W dyskusji na temat kanalizacji zwracano się również do pogw zagranicznych, między innymi do Anglika Baldwina Lathama, twórcy wodociągów i kanalizacji w Gdańsku, który projekt Lindleya nazwał „spóźnionym o 50 lat”. Obok względów rzeczowych dużą rolę w sporze odegrał interes klasowy, którego głównym rzecznikiem był J. G. Bloch.¹⁵ Burza cichła w miarę tego, jak rozbudowywana sieć kanalizacyjna usuwała coraz sprawniej wszystkie ścieki, a sieć wodociągowa dostarczała coraz więcej dobrej wody oraz w miarę tego, jak komorne w kamienicach wyposażonych w instalacje komunalne szło w górę.

Oto jeden z głosów w tej sprawie F. R. rolnika nadwiślańskiego, który podaje w fragmentach: „Niespuszczanie fekaliiów do kanalizacji dałoby [...] pożytek rolnictwu, higiena też przemawia za wywożeniem na pola, o czym świadczy zdrowie chłopów i asenizatorów [...] Technologia rolnicza zaczęła wyrabiać w okolicach miasta z mchów butwiejących materiał desinfekcyjny, tak zwany proszek otwocki absorbujący wilgoć, dający kompost sypki i bezwonny, bogaty w sole azotowe i fosforany, łatwy do przewozu kolejami i galarami.”¹⁶

V. PROJEKT LINDLEYÓW I JEGO REALIZACJA DO 1915 ROKU

„Na pamiątkę rozpoczęcia budowy kanalizacji miasta Warszawy w dniu 20 sierpnia 1883 roku według projektu i pod kierunkiem inżyniera W. Lindleya i jego synów położonym został ten kamień przez pełniącego obowiązki prezydenta miasta generała lejtnanta Starynkiewicza.” Marmurowa tablica z tym napisem znajduje się obecnie na Stacji Filtrów wodociągów warszawskich przy ulicy Koszykowej 81, wmurowana zaś została w ścianę

kanalu (kolektora) A w pobliżu wiaduktu zbudowanego w roku 1959 nad linią obwodową na osi ulicy Marchlewskiego. Opracowanie projektu kanalizacji, podobnie jak i wodociągów, magistrat zlecił Williamowi Lindleyowi. Tok postępowania i daty zatwierdzenia były analogiczne z projektem wodociągów (zob. s. 93).

Z ukształtowania terenu wyniknęło, że Warszawa podzielona Wisłą na dwie części otrzymała dwa niezależne od siebie układy sieci kanalizacyjnej: dla lewobrzeżnej i prawobrzeżnej, czyli dla Pragi. Poza tym, jak wiadomo, lewobrzeżna część miasta położona jest na dwu poziomach, z których wyższy na wydatnej skarpie wzniesiony jest od około 25 do 38 m ponad zero Wisły oraz niższy (Powiśle) na 5—8 m ponad zero. Skarpa stanowi płaskowzgórze z ogólnym spadkiem od południa ku północy, a więc z biegiem Wisły, poczynając mniej więcej od Alei Jerozolimskich. Lindley dostosowując się do tego ukształtowania zaprojektował układ kolektorów z tym samym spadkiem ogólnym, lecz odrębnie dla górnej części miasta i odrębnie dla Powiśla, zakładając konieczność przepompowywania pod skarpią ścieków z układu dolnego do górnego.

Na skarpię według projektu Lindleyowskiego zbudowano (do dziś funkcjonujące) kanały zbiorcze, czyli kolektory.¹⁷

Na Powiślu zbudowano dwa kolektory, których trasy z przeciwnych kierunków zbiegają się w przepompowni zbudowanej w 1904 roku przy ulicy Karowej, skąd ścieki są przepompowywane do kanału C.¹⁸ Wszystkie połączone w jeden główny kolektor przez Lasek Bielański zrzucają ścieki do Wisły z wylotu zanurzonego w rzece. Oprócz kolektorów, kanałów bocznych (ulicznych) i przykanalików łączących poszczególne posesje i budynki z siecią cały ten system musi być wspomagany przez burzowce.

Burzowiec jest to odcinek kanału, który z kolektora przez otwór znajdujący się w jego ścianie na zaplanowanej wysokości ponad dnem, odprowadza nadmiar wód opadowych (w czasie ulewnych deszczów) najkrótszą drogą, a więc prostopadle do rzeki. Urządzenie to chroni samą sieć przed przepełnieniem i związanymi z nimi następstwami oraz rzekę przed zanieczyszczeniem ściekami, które spływają po dnie kolektora. Do roku 1936 zbudowano siedem burzowców.¹⁹

Na Pradze budowę sieci kanalizacyjnej rozpoczęto w październiku 1906 roku, a otwarto w roku 1911, oczywiście według projektu Lindleyowskiego. I tak do roku 1936 zbudowano dziewięć kolektorów.²⁰ Do roku 1936 na Pradze zbudowano trzy burzowce: przy przepompowni na Gołędzinowie, przy parku Praskim i przy parku Skaryszewskim. W roku 1974 ogółem było 12 burzowców: 8 po lewej i 4 po prawej stronie.²¹

W latach 1972—1977 od ulicy Międzynarodowej do wylotu za Żeraniem zbudowano systemem tunelowym betonowy kolektor o średnicy 2,5 metra,

zbierający ścieki od Gocławka przez Saską Kępę, Grochów, Targówek i Żerań. Odciąża on nie tylko starą sieć mniejszych kolektorów, ale umożliwia dalszą rozbudowę całej Pragi.

VI. ROZBUDOWA SIECI KANALIZACYJNEJ W LATACH 1916—1939

Zadanie rozszerzenia sieci kanalizacyjnej w związku z powiększeniem obszaru miasta w roku 1916 powierzono profesorowi Karolowi Pomianowskiemu²², który z zespołem inżynierów: Gustaw Foltański, Jan Przychodzki i Aleksander Chrzanowski — przedstawił projekt do realizacji.

Projekt zaopiniowany przez polskich rzeczoznawców — prof. inżyniera Romualda Rosłońskiego i inżyniera Leszka Gembarzewskiego (1865—1942) oraz zagranicznych — L. de Raecka z Brukseli i H. Eigenbrodta z Berlina²³, został zatwierdzony przez władze miejskie (prezydentem miasta był Władysław Jabłoński, a inżynierem Zygmunt Słomiński) i w latach 1922—1926 zrealizowany. Projekt ten w swojej zasadniczej koncepcji i w założeniach liczbowych stał się podstawą rozbudowy sieci kanalizacyjnej nie tylko w okresie międzywojennym, ale i dzisiejszej, i przyszłej Warszawy.

W latach 1925—1934 zbudowano kolektor wzdłuż ulic Leszno, Karolkowej i Wolskiej poza ulicę Gizów. W roku 1927 przeprowadzono kolektor wzdłuż ulicy Puławskiej i Woronicza, w 1932—1936 na Ursynowskiej. W latach 1931—1932 powstał burzowiec pod ulicą Krasińskiego, w 1934—1936 burzowiec, tzw. mokotowski, pod ulicą Zajączkowską przez Łazienki i Agrykołę. W 1933—1936 kolektory otrzymała ulica Wawrzyszewska, a w roku 1935 ulice — Chełmska, Iwicka, Madalińskiego, na Pradze — ulica Mińska. W roku 1936 skanalizowano Saską Kępę.

W latach 1929—1930 powstała stacja pomp kanałowych dla Żoliborza przy ulicy Potockiej i mała na Mokotowie.

W związku z budową średnicowej linii kolejowej trzeba było pod jej tunelem zbudować trudny syfon pod skrzyżowaniem ulicy Marszałkowskiej i Alei Jerozolimskich.

Lindleyowski projekt kanalizacji z roku 1878 przewidywał budowę oczyszczalni ścieków, z lokalizacją na Burakowie. W roku 1911 wykonano na Kaskadzie wykop pod piaskownik i sita oraz kanał, który miał odprowadzać ścieki po przejściu przez te urządzenia do galerii osadników lub do kolektora głównego. W roku następnym przystąpiono do murowania fundamentów i ścian. W tym czasie do Dyrekcji Wodociągów i Kanalizacji zwróciły się firmy zagraniczne z propozycją unieszkodliwiania osadów, ale zażądały ścisłych danych o składzie i właściwościach ścieków warszawskich. Badania laboratoryjne ścieków zatem prowadzono bez przerwy od 15 maja 1911 roku do 19 kwietnia 1913. W latach 1911 do 1913 pojawiła się konieczność

założenia stacji doświadczalnej, której zadaniem byłoby poszukiwanie odpowiednich metod oczyszczania. Głównym propagatorem takiej stacji i jej budowniczym był zastępca Lindleya, inżynier Rafał Gomóliński (1868—1916). W latach 1913—1915 zaczęto budować na Kaskadzie stację, z powodu wybuchu wojny jednak jej nie ukończono, co nastąpiło wraz z jej otwarciem 22 lipca 1927 roku, a kierownikiem stacji mianowano doc. inżyniera Henryka Przyłęckiego.²⁴

Zniszczona w czasie drugiej wojny światowej stacja doświadczalna została w latach 1954—1959 odbudowana i rozbudowana przez Instytut Gospodarki Komunalnej. Do zadań jej należy obecnie badanie ścieków nie tylko warszawskich, ale i wielu innych miast, z których ścieki są dowożone. Wyniki badań wykorzystuje się również do projektowania oczyszczalni ścieków na Golędzinowie dla Pragi i w Burakowie dla lewobrzeżnej Warszawy.

VII. KANALIZACJA W CZASIE DRUGIEJ WOJNY

W czasie oblężenia we wrześniu 1939 roku sieć kanalizacyjna została uszkodzona w 270 miejscach na przestrzeni 4012 m, odbudować też trzeba było 234 włazy, przelewy, wpusty i wywietrzniki. Po odbudowie i przywróceniu przedwojennej wydajności sieci załodze i polskiemu kierownictwu udało się uzyskać pewne efekty inwestycyjne. Należało do nich: przedłużenie sieci kanalizacyjnej z 354,6 km w dniu 31 sierpnia 1939 roku do 357,6 km, w dniu 31 lipca 1944 (podobnie jak w czasie pierwszej wojny); zbudowanie burzowca na Saskiej Kępie i pod ulicą Piękną. Inżynier architekt Jerzy Gieysztor w roku 1942 wykonał projekt i skomplikowany model przelewu burzowego, lewarowego, na którym badania hydrauliczne przeprowadzono pod kierunkiem prof. Karola Pomianowskiego i inżyniera Wacława Błaszczyka. Badania te były podstawą do zaprojektowania i wybudowania — po raz pierwszy w historii kanalizacji — tego typu przelewu w Warszawie na kolektorze łącznie z burzowcem na ulicy Piękną. Roboty budowlane tych obiektów zostały zakończone w roku 1943.

W czasie powstania doniosłą rolę odegrali pracownicy kanałowi jako przewodnicy łączników i oddziałów przechodzących na inne stanowisko.²⁵ Im też kilka tysięcy warszawiaków zawdzięcza życie przez umożliwienie wyjścia kanałami z obszarów niechybnej zagłady. Niestety, niektóre przemarsze, jak wiadomo, zakończyły się tragicznie.²⁶ Po upadku powstania i wysiedleniu ludności hitlerowcy nadal niszczyli urządzenia naziemne i sieć. Przepompownia ścieków przy ulicy Karowej wraz z zapasową siłownią elektryczną uległa całkowitemu zniszczeniu. Kompletnie zniszczono

przelew burzowy pod ulicą Karową i burzowiec żoliborski na długości 30 m. Do zniszczenia kanałów murowanych używano między innymi min pływających, łączonych lontami w szeregi. Kanały rurowe miały pęknięcia sięgające 200 m od miejsca wybuchu. Wiele włazów zostało zburzonych od poziomu chodnika do dna kanału.

Jedynym obiektem, którego załoga nie przerwała pracy w czasie powstania, po jego upadku aż do chwili wyzwolenia, była przepompownia ścieków na Gołędzinowie, w której pracowali cały czas F. Sencierz, W. Kowalski, J. Bauman i J. Skonieczny.

Odbudowę sieci kanalizacyjnej rozpoczęto na Pradze 29 września 1944 roku, na lewym brzegu w styczniu 1945. Po otrzymaniu energii elektrycznej z Falenicy w lutym 1945 roku uruchomiono przepompownię ścieków na Gołędzinowie i na Saskiej Kępie, natomiast prowizoryczną wybudowano 14 czerwca 1946 roku, a stała dopiero w 1950.²⁷

VIII. ODBUDOWA I ROZBUDOWA POWOJENNA

Wraz z odbudową miasta pojawił się program usunięcia wieloletnich zaniedbań w dziedzinie kanalizacji domów. Spośród 600 budynków, pozostałych po zniszczeniach wojennych, w ciągu pierwszych trzech lat połączenie z kanalizacją uzyskało ponad 300, głównie na Pradze. Jednocześnie z rozpoczęciem rozbudowy sieci dla wzrastającego budownictwa nastąpiła zmiana granic miasta narzucająca konieczność szybkiego opracowania programu rozwoju kanalizacji poza zasięg wyznaczony projektami Lindleyów i Pomianowskiego. Zadanie to podjęło biuro projektów przedsiębiorstwa pod kierunkiem Wacława Błaszczyka. Dobra znajomość topografii miasta i istniejącej sieci pozwalały projektantom na tworzenie rozwiązań, które służąc bieżącym potrzebom, nie tylko nie naruszały ogólnej logiki układu całej sieci, lecz także pozwalały na dowiązanie nowych jej fragmentów do przyszłych układów.

Rozwój kanalizacji cechuje wykorzystanie w dużej mierze istniejących kolektorów przez maksymalną rozbudowę sieci kanałów drugorzędnych. Stąd śmiało zaprojektowanie i realizacja paru układów sieci w systemie rozdzielczym (oddzielnie ścieki komunalne, oddzielnie wody opadowe) przy wykorzystaniu jako odbiorników dla wód opadowych istniejących, uregulowanych kanałów melioracyjnych bądź cieków naturalnych, jak na przykład Konotopy wpadającej do Utraty.²⁸ W ten sposób zaprojektowano sieć rozdzielczą dla Włoch, Okęcia, Służewca, Sadyby, Jelonek, Bródna i innych. Stosowanie kanalizacji rozdzielczej zapoczątkowano zresztą już przed wojną²⁹ (zob. tablica 21).

Na sieci kanalizacyjnej oprócz włazów, studzien rewizyjnych i pomia-

rowych w roku 1974 znajdowało się 7675 wentylatorów, 14 555 wpustów ściekowych w rynsztokach i 23 zsypy śniegowe, których liczba od czasów Linleyowskich niestety nie powiększa się. Wzrasta natomiast liczba przepompowni: w roku 1975 było 11 zwykłych i 6 pod przejściami dla pieszych.

W związku z rozrostem miasta wyloty głównych kolektorów zrzucających ścieki do Wisły musiały być przesunięte. Wylot lewobrzeżny, dawniej pod wzgórzem bielańskim, umieszczono obecnie w Młocinach na osi ulicy Pstrowskiego, prawobrzeżny zaś przeniesiono z Golędzinowa poza Żerań.

W roku 1976 w Czajkach za Żeraniem zaczęto budowę oczyszczalni ścieków z terminem zakończenia w roku 1982, na razie dla prawobrzeżnej Warszawy, lewobrzeżna musi jeszcze poczekać.

We współpracy z melioracjami miejskimi kanalizacja eksploatowała w roku 1975 — 127,5 km kanałów krytych, 35,5 km kanałów otwartych, 0,9 km drenażu oraz trzy przepompownie wód drenażowych.

W 1970 roku z kanalizacji (co najmniej ze zlewu lub umywalki) korzystało w 363 458 (89,1 proc.) mieszkaniach 1 156 167 (90,2 proc.) osób. Pozostałe 124 993 (9,8 proc.) osoby w 44 505 (10,9 proc.) mieszkaniach nie miały zlewu, z czego 19 815 (1,6 proc.) osób w 9058 (2,2 proc.) mieszkaniach korzystało ze zlewu w tym samym budynku, 105 178 (8,2 proc.) zaś osób w 35 477 (8,7 proc.) mieszkaniach nie korzystało ze zlewu w ogóle.

Ostatnia grupa mieszkań bez zlewu (i bez ustępu) korzysta z dołów gnilych (szambo itp.) znajdujących się poza budynkiem mieszkalnym. Doły te w r. 1973 w liczbie 5298 opróżniały wozy asenizacyjne Miejskiego Przedsiębiorstwa Oczyszczania³⁰ (tablica 17, 18).

Tablica 21

DŁUGOŚĆ SIECI KANALIZACYJNEJ WEDŁUG PRZEZNACZENIA

Rok	Długość kanałów ogółem	Kanały			Przykanaliki
		ogólnospławne	wyłącznie na ścieki komunalne	wyłącznie na wody opadowe	
1965	913,0	636,0	50,0	33,0	194,0
1966	944,2		740,9		203,3
1967	967,7		754,2		213,5
1968	996,0	662,0	72,0	37,0	225,0
1969	1031,7	673,7	77,0	43,0	238,0
1970	1075,3	684,3	91,0	47,0	253,0
1971	1122,4	693,8	102,1	57,1	269,4
1972	1174,4	712,0	109,9	68,1	284,4
1973	1233,2	726,7	126,6	81,3	298,6
1974	1293,7	734,4	142,8	93,4	323,1
1975	1359,7	764,5	157,9	105,8	331,5

Zródło: Dane Miejskiego Przedsiębiorstwa Wodociągów i Kanalizacji.

ROZDZIAŁ V. MELIORACJE MIEJSKIE

Melioracje miejskie mają na celu regulację wód zaskórnych, często we współpracy z kanalizacją, na terenach przeznaczonych pod zabudowę, pod ulice i zielen miejską, oraz wód powierzchniowych i ich nabrzeży, między innymi dla ochrony przed żywiołem powodzi.¹

Grunty uprawne, łąki i pastwiska w granicach miasta są obiektem zabiegów stosowanych przy melioracjach rolnych, wobec jednak zmian zachodzących stale w miejskim zagospodarowaniu terenów areał ich z czasem się zmniejsza. Stosuje się oczywiście zarówno osuszanie, jak i nawadnianie, zależnie od warunków fizjograficznych i potrzeb.

I. REGULACJA WISŁY

„Wisłę w porównaniu z Dunajem, Renem, Łabą i Newą cechuje bardzo znaczna rozpiętość pomiędzy ilością przepływu wód najniższych i najwyższych. Dunaj bowiem pod Wiedniem ma wodę najwyższą, dwudziestokrotnie większą od najniższej; Ren w pobliżu Kolonii ma wodę najwyższą, trzynastokrotnie, Łaba niedaleko ujścia — dwudziestosiedmiokrotnie, zaś Newa koło Leningradu tylko pięciokrotnie większą od najniższej, gdy Wisła pod Warszawą ma wodę najwyższą o objętości 7000 m³ na sekundę, sześćdziesięciotrzykrotnie większą od najniższej, wynoszącej 110 m³ na sekundę.”²

Z tymi naturalnymi zjawiskami liczą się melioranci i budowniczowie mostów. Dopiero technika XIX wieku (mosty) i wielkie nakłady na obwałowania od początku XX wieku, zwłaszcza w ostatnim pięćdziesięcioleciu, mogły zlikwidować ich ujemne skutki. Wiadomości o istnieniu niektórych urządzeń wodno-melioracyjnych na obszarach obecnej Warszawy odnajdujemy już na przełomie X i XI wieku. W miejscowości Kamień znajdował się przewóz-przeprawa przez Wisłę. Zjazdy do tej przeprawy były umacniane i wybrukowane kamieniami. Stąd nazwa Kamień, Kamionek.³

W wieku XIII istniały nakazy „o obowiązku dostarczania corocznie pali do urządzania jazów na Wiśle, co mogło mieć związek z przewozem lub jakąś regulacją, a raczej ochroną brzegów”.⁴

W przywileju księcia mazowieckiego Bolesława V z roku 1474 znajduje się wzmianka „o nowej grobli, czyli tamie osłaniającej Warszawę od strony Solca”. Możliwe, że ślad istnienia tego lub temu podobnych urządzeń regulacyjnych utrwał się w nazwie ulicy — Tamka.⁵

Kiedy w roku 1568 — rozpoczęto budowę mostu Jagiellońskiego, urządzania nabrzeża przy nim przebiegały na przestrzeni stu łokci, umocnione palami oraz wyłożone kamieniami i cegłą, co stwierdzono przy odbudowie Bramy Mostowej — Prochowni w latach 1960/1961 u wylotu dzisiejszej ulicy Mostowej.

Przy późniejszych (XVII—XVIII w.), przerzucanych przez Wisłę, mostach żyłkowych również umacniano przyległe do nich nabrzeża przyczółkowe i dojazdy. W ten sposób powstały fragmentaryczne zabezpieczenia nabrzeży zarówno po stronie warszawskiej, jak i praskiej. Władysław Koleżak, poszukując śladów pierwszego bulwaru, widzi je we wzmiance z roku 1603, mianowicie, że „chłopom, co na promie przywieźli pod zamek między pale chrustu, aby ziemia z gruzem do Wisły nie wpadała, zapłacono 25 denarów” i że w czasie budowy nowego domu przy rogu Mariensztatu i ulicy Białoskórniczej około 1900 roku „natrafiono w głębi ziemi na szereg grubych pali dębowych, ubijanych w dwa rzędy”. Pozwala to mniemać, że były to ściany dawnego bulwaru rzeki, mającej niegdyś łożysko wzdłuż ulicy Dobrej.⁶ Tadeusz Korzon podaje, że zgodnie z postanowieniami konstytucji z roku 1768 miały być kontynuowane roboty nad zwężeniem koryta Wisły pod Warszawą. O realizacji postanowienia tej konstytucji tak pisze: „Pod wpływem tych i innych tego rodzaju rozporządzeń jakieś roboty koło zawężenia Wisły pod Warszawą były nawet prowadzone, jednak żałować wypada, że do istotnej naprawy braków za czasów Rzeczypospolitej nie doszło.”⁷ Dopiero dnia 29 grudnia 1818 roku wyszło postanowienie namiestnika Królestwa Polskiego gen. Józefa Zajączka o oczyszczeniu koryta rzeki Wisły od Warszawy do Torunia.⁸ Prace te na polecenie Feliksa Pancera prowadził między innymi Wiktor Korabiewski.

Mimo jednak prowadzenia prac już od czasów Stanisława Augusta próby regulacji koryta Wisły pod Warszawą sprowadzały się właściwie do zamulania przybrzeżnych terenów podczas niskiej wody. W roku 1865 bezimienny artykuł w *Kalendarzu Ilustrowanym* chwali magistrat m. Warszawy za to, że prowadzone roboty „ku poprawieniu spławu na Wiśle przedstawiały korzystne rezultaty, gdyż użyto taniego środka, a skutecznego, to jest «plotów mułowych»”.⁹ Na planie Warszawy z roku 1879 po praskiej stronie Wisły widać taką tamę Krokosińskiego i drugą Wilhelma Kolberga (1807—1877).

Tama Kolberga, budowana w różnych czasach, miała 520 metrów długości. Jej zadaniem było odwrócenie nurtu z prawego brzegu na lewy i utworzenie „odsypy” (mielizny) od strony brzegu praskiego. Działanie tamy było widoczne i skutek byłby osiągnięty w zupełności, gdyby była starannie utrzymana. „Wypuszczona jednak z uwagi przez cztery lata, uległa porozrywaniu i zdarciu w wierzchnich warstwach tak dalece, że zostały zaledwie jej ślady.”¹⁰ Przytoczone uwagi „Przeglądu Technicznego” można by odnieść do wielu innych wznoszonych dawniej wałów ochronnych i tam regulacyjnych na Wiśle w rejonie Warszawy. Pierwszą „groblę podłużną”, zwaną wówczas bulwarkiem, według projektu z roku 1821 zaczął budować w lipcu 1825 ppłk inż. Teodor Urbański (1792—1860), „inspektor generalny budowli wodnych w Dyrekcji Komunikacji Lądowych i Wodnych”. Jego pomocnikami byli inżynier Edward Klopmann (1801—1878), a później Marek Lajourdie (1797—1881). Bulwarek, a właściwie wał wyłożony ciosowym kamieniem, ciągnął się od młyna parowego na Solcu i miał być doprowadzony do mostu przy ulicy Bednarskiej. Wybuch powstania listopadowego wstrzymał roboty, a zgromadzony kamień został zużyty przy budowie Cytadeli.¹¹ Tak głoszą i inne przekazy, A. Przybylski podaje jednak, że roboty ukończono 2 marca 1841 roku¹². Około roku 1844 Piotr Steinkeller (1799—1854) przy swych zakładach na Solcu własnym kosztem zbudował odcinek bulwaru z piaskowca, a w kilkanaście lat później magistrat obydwie te odcinki połączył.¹³

Na Pradze, w rok po wielkiej powodzi — mianowicie 23 listopada 1868 — w ciągu siedmiu miesięcy ukończono wał ochronny od mostu Kierbedzia w kierunku Saskiej Kępy¹⁴, pierwotnie o długości 450 m, następnie przedłużony do 907 m. Były to pierwsze prawobrzeżne obwałowania, nazwane później Wałem Miedzeszyńskim, którego odcinek pomiędzy mostem a wodociągiem Grotowskiego obsadzono wówczas drzewami i urządzono jako bulwar spacerowy. Pierwszy wał na lewym brzegu T. Urbańskiego z roku 1821 był owocem planu długofalowego i chociaż z braku środków na zagospodarowanie terenów, przeważnie prywatnych lub niczych znajdujących się między nim a brzegiem, nie stał się bulwarem, pełnił w niedoskonałym stopniu rolę ochronną. Obok władz terenami tymi zainteresował się kapitał prywatny wietrzący dobry interes w rozparcelowaniu ich pod zabudowę, przedstawiały bowiem wartość około 6 milionów rubli. Odpowiednie propozycje w latach 1863—1875 zgłaszali: inż. Wiktor Paweł Czarliński (1849—1910), Van den Bogaert i S. M. Roguski¹⁵, następnie baron Antoni Edward Fraenkel w roku 1882; prawie jednocześnie Leopold Kronenberg, na którego zlecenie dużym kosztem plany opracował inżynier Aleksander Sadkowski, wreszcie w latach 1889—1891 francuski inżynier Devars, który swoimi zamierzeniami zdołał zainteresować nawet prezydenta Sokratesa Starynkiewicza, jednak „kombinacje jego spełzły na niczym”.¹⁶

Dnia 25 maja 1858 roku Rada Administracyjna Królestwa przeznaczyła 12 tysięcy rubli na koszty sporządzenia planów Wisły, dla obmyślenia środków jej uregulowania, a 27 października 1861 utworzyła odpowiedni komitet z udziałem obywateli. W roku 1862 główny inżynier miasta Aleksander Jodko-Narkiewicz (zm. w 1875 r.) przedłożył nowy projekt „obulwarowania” Warszawy. Powstanie styczniowe wstrzymało dalsze poczynania.

Nie urealniły sprawy ani konwencja austriacko-rosyjska z roku 1871 o regulacji Wisły, ani odbyta w 1880 w Warszawie konferencja austriacko-prusko-rosyjska w tej sprawie, akceptująca jedynie projekt inżyniera Józefa Kościenieckiego z roku 1873, który realizowany konsekwentnie w późniejszych latach uformował istniejący do dziś kształt koryta Wisły (tak zwany „gorset”) o szerokości 225 m w granicach miasta, poza miastem zaś 600—1000 m. Dopiero wielka powódź w roku 1884, która zagroziła między innymi budowie ujęcia wody dla wodociągów Lindleyowskich, przesuwając nurt rzeki o 300 metrów ku brzegowi praskiemu, „wprowadziła kwestię regulacji rzeki na tory działania”.¹⁷

Na naradzie odbytej w Warszawie dnia 1 listopada 1884 roku pod przewodnictwem ministra komunikacji z Petersburga Possieta, zgodnie z żądaniem prezydenta S. Starynkiewicza uznano za konieczne uregulowanie Wisły na przestrzeni 11 wiorst (11,7 km), od mostu Kierbedzia w górę rzeki w stronę Wilanowa. Należy tu dodać, że jeszcze w czasach Królestwa Polskiego został zbudowany wał ochronny od Góry Kalwarii do granicy dóbr wilanowskich, osłaniający przed powodzią 6100 morgów ziemi, przez inżyniera Henryka Rosmanna pułkownika wojsk polskich (1788—1850).¹⁸

Prezydent Starynkiewicz powołał komisję pod przewodnictwem hr. Ludwika Krasińskiego, do której należeli inżynierowie: Lucjan Kwiciński, Cwikiel, Feliks Kucharzewski, Alfons Grotowski, Diehl, Julian Majewski i Kajetan Mościcki. Roboty, rozpoczęte 13 września 1885 roku kosztem 1,3 miliona rubli, prowadzone były przez „oddzielne biuro budowy”, na którego czele do 1903 stał Lucjan Kwiciński (1852—1908). Prace „w porozumieniu z inżynierami «biura wodociągowo-kanalizacyjnego» z dnia 28 września 1885 roku” zapoczątkowano od „smoka”, czyli ujęcia wody dla wodociągów. Prowadzono je według projektu J. Kościenieckiego z roku 1873 aż do wykonania w 1889 robót „najpilniejszych”, to znaczy zapewniających regularność działania wodociągów. W roku 1889 Kwiciński sporządził następny projekt szczegółowy w ramach planu Kościenieckiego, zatwierdzony przez petersburskie Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Komunikacji. Na tle sporów czysto technicznych Zarządu Warszawskiego Okręgu Komunikacji z miastem oraz „niespodzianek ze strony Wisły w latach 1893—1896” prace z dniem 14 kwietnia 1894 roku wstrzymano czasowo¹⁹, ale w 1902 ukończono roboty „dla wód niskich”. W roku 1901 generał-gubernator Aleksander Imeretyński powołał komisję pod przewodni-

ctwem wiceprezydenta miasta Antonina Essena z udziałem głównego inżyniera miasta Kajetana Mościckiego (1855—1933), inżynierów miejskich: Stanisława Bartoszka, Tadeusza Balickiego (zm. 1921) i Miłkowskiego, inżynierów Okręgu Komunikacji: Ćwikiela, Kurcjusza i Mieczysława Marszewskiego (1857—1916) oraz obywateli miasta inżyniera A. Sadkowskiego i Stepińskiego. Komisja miała ustalić zasady ogólne zagospodarowania brzegów rzeki w związku z budową trzeciego mostu, urządzeniem przystani, założeniem bulwarów i przeprowadzeniem ulic dojazdowych do Powiśla. Podkomisję dla opracowania projektów szczegółowych stanowili inżynierowie: Ćwikiel, Marszewski, Bartoszek i Balicki.²⁰

Wygląd zewnętrzny i społeczny krajobrazu Powiśla uwiecznili malarze i pisarze, ale nawet w oczach ekonomisty Adolfa Suligowskiego w 1900 roku przedstawiał on się następująco: „Jedynym widocznym śladem pięknego zamierzenia pozostała częśćka bulwaru (Urbańskiego), ciągnąca się od młyna na Solcu ku Tamce, nie wykończona, która po zaniechaniu dalszych robót dla braku odpowiedniego urządzenia robi wrażenie raczej wału ochronnego aniżeli bulwaru.”²¹ W następnym jednak wydaniu swej pracy po piętnastu latach, w roku 1915, tenże Suligowski pisze: „Wał zniknął, bo wydobyte spod wody przestrzenie ziemi podniesiono w poziomie do wysokości wału i nastąpiło zlanie wału z tymi przestrzeniami.”²² Ostatecznie w ten sposób powstało Wybrzeże Kościuszkowskie, nazwane tak w 1917 roku w związku z setną rocznicą śmierci Naczelnika. Roboty na tym wybrzeżu zaś według Władysława Koleżaka podjęto w roku 1899,²³ a ukończono w 1910. Wybrzeże to między mostami Poniatowskiego i Kierbedzia po przerwaniu robót prowadzonych według projektu inżyniera Miłkowskiego, zostało wykonane według „znacznie tańszego” projektu inżyniera Stanisława Bartoszka.²⁴ Otrzymało ono zbocza z kamienia wapiennego, jezdnie z kocich łbów, chodniki betonowe, schody granitowe z tarasu wyższego na niższy, żeliwne bariery, zieleni i oświetlenie.

Zdaniem Koleżaka do pomyślnego i stosunkowo szybkiego wykonania zadania przyczynił się w znacznym stopniu fakt, że „przedsiębiorca z Puław J. Albrecht zdołał przekonać próbami, iż wartość wapienia (z Kazimierza Dolnego z Albrechtówki) jest nieocenioną do robót wodnych i podjął się wykonać z tych kamieni cały szereg tam podłużnych i trawersów na samym prądzie Wisły, na czym miasto dobrze wyszło, gdyż mając materiał tani, a do takich robót zupełnie odpowiedni, można było wykonać roboty pierwszej serii na Wiśle, mianowicie między młynem na Solcu a mostem Kierbedzia, roboty odcinające z powierzchni Wisły ogromną przestrzeń gruntu na rzecz miasta”.²⁵

Wynik prac przy obwałowaniu Wisły w obrębie Warszawy do końca rozbiorów był następujący: poza Wybrzeżem Kościuszkowskim istniał Wał Gocławski zbudowany w latach 1905—1909, Wał Miedzeszyński

(ukończony w 1911 r.) osłaniający od mostu Kierbedzia w stronę Miedzeszyna nizinę wawerską, poza nimi niewielki odcinek pod Jabłonną i wymieniony wyżej duży odcinek od Góry Kalwarii do Wilanowa.

W roku 1918 zbudowano Wał Siekierkowski o długości 7800 m na przestrzeni od wodociągowego ujęcia wody do Kępy Zawadowskiej. Wał Potocki o długości 4300 m — od Cytadeli do Bielán — usypano w roku 1927.

W latach trzydziestych Polski międzywojennej kontynuowano budowę Wału Miedzeszyńskiego od Saskiej Kępy do Miedzeszyna. Całkowita długość wału wraz z odcinkiem wybudowanym przed rokiem 1910 wynosiła 12 tysięcy m. Po roku 1934 budowano Wał Gołędzinowski przez Pelcowiznę do Żerania; odcinek wału zabezpieczającego nabrzeże między mostem Kierbedzia a mostami pod Cytadelą i wał na wysokości lasu Młocińskiego.²⁵

Od najdawniejszych czasów dobywano z dna Wisły piasek i żwir dla celów budowlanych (również do posypywania podwórek i ulic) oraz dla pogłębiania koryta względnie toru nawigacyjnego. Odbywało się to z łodzi ręcznie za pomocą wiadra z otworami na drągu.²⁷ W następnych latach pracowało i pracuje na Wiśle wiele pogłębiarek czerpakowych, ładujących urobek na krypy lub refulerów wydobywających piasek i transportujących go w strumieniu wody na brzeg lub krypę za pomocą elastycznego przewodu o dużym przekroju.

Budowa wału od fortu Śliwickiego, za Starą Jabłonną do Rajszewa, rozpoczęta przed rokiem 1939, trwała również w czasie okupacji. Upamiętniła się tym, że w latach 1940—1943 przy jego sypaniu Niemcy przymusowo zatrudniali Żydów, z których wielu zginęło i tam zostało pogrzebanych. W roku 1940 rozpoczęto i do wybuchu powstania prowadzono budowę Wału Moczydłowskiego od Wilanowa w stronę Jeziorny i dalej. W granicach administracyjnych miasta (1938—1951) Wisła zajmowała 676 ha; jej lewy brzeg miał długość 16 km, prawy zaś — 12,5 km. Jednak wały ochronne po obu stronach Wisły liczyły 34 km, wychodząc poza obszar ściśle miejski. Było ich dziesięć: cztery główne — Miedzeszyński, Gołędzinowski, Siekierkowski i Potocki oraz — Gocławski, Średnicowy, Czerniakowski, Zamojski, Wilanowski i Młociński.

W czasie i po powstaniu zostały one w 90 procentach uszkodzone przez rowy strzeleckie, stanowiska dział i cekaemów, bunkry ochronne, przeprawy, dojazdy do mostów pontonowych itp. Kierownikiem Oddziału Wodno-Melioracyjnego w roku 1939 był inżynier Michał Barcikowski, który został zamknięty w obozie jenieckim; w czasie okupacji pracami kierował do śmierci w roku 1943 inżynier Stanisław Zimnoch, a po nim — inżynier Mieczysław Pachocki.²⁸

W latach 1950—1970 kontynuowano budowę Wału Moczydłowskiego w kierunku Kępy Zawadowskiej do Jeziorny. Budowa tego wału zabezpie-

czała przed powodzią nisko położone obszary południowej Warszawy oraz sąsiedniej Jeziorny. Pod koniec lat sześćdziesiątych rozpoczęto przebudowę i wzmocnienie wałów ochronnych od wodociągowego ujęcia wzdłuż niziny siekierkowskiej do połączenia z nowymi wałami od Kępy Zawadowskiej do Jeziorny. Od roku 1970 generalną koncepcję pełnej regulacji i uporządkowania Wisły i brzegów opracowuje zespół „Wisła”, Warszawskiej Pracowni Urbanistycznej pod kierunkiem inżyniera Stefana Putowskiego. Projekty szczegółowe opracowało w roku 1971 Centralne Biuro Studiów i Projektów Budownictwa Wodnego „Hydroprojekt” przy udziale twórcy koncepcji regulacyjnej inżyniera Zygmunta Stępińskiego.

Jeszcze w latach pięćdziesiątych w czasie urzędowania Centralnego Parku Kultury na Powiślu uregulowano i urządzono odcinek od mostu Poniatowskiego wzdłuż ulicy Solec do Płyty Desantowej. Połączenie południowej części tego odcinka nabrzeża z ulicą Czerniakowską wzdłuż łachy czerniakowskiej wykonano w latach 1971—1972 jako fragment Wisłostrady. W tym samym czasie uporządkowano nabrzeże od mostu Gdańskiego pod zboczami Cytadeli do parku Hibnera, a w roku 1975, w związku z budową estakady pod Laskiem Bielańskim — na dalszym odcinku do Młocin. Budowa wałów ochronnych postąpiła w latach siedemdziesiątych tak dalece, że można uznać za wystarczający stan zabezpieczenia terenów nadwiślańskich tej części Warszawy przed wielką wodą. Długość ich w dniu 31 grudnia 1973 roku wynosiła 49,0 km.²⁹

Bulwary nadrzeczne, jak wiadomo, są architektoniczną obudową wałów ochronnych w obrębie miasta. Warszawa marzyła o nich od początku wieku XIX, pozostawiło to nawet ślady w nazwach bulwaru czy bulwarku Steinkellera i Urbańskiego. Pierwszy jednak odcinek prawdziwego wielkomiejskiego bulwaru o długości 500 metrów od mostu Kierbiedzia pod Zamkiem w kierunku północnym stolica otrzymała dopiero za prezydentury Stefana Starzyńskiego. Fakt ten upamiętniono do dziś istniejącą tablicą wmurowaną w górny taras bulwaru. Ponieważ prace rozpoczęto w roku 1935 były w toku, tablica mówi o zakończeniu tego odcinka w 1938, w którym została wmurowana, i podaje, że cały bulwar do mostu kolejowego (Gdańskiego) o długości 1600 m będzie gotowy w r. 194... bez ostatniej cyfry. Niestety, dalsze prace mogły być podjęte dopiero w roku 1970 i prowadzone w obu kierunkach na północ i południe. Do końca roku 1976 od cypla Czerniakowskiego do Cytadeli zbudowano 2700 metrów (w tym odcinek przedwojenny) bulwaru według projektów architektonicznych inżynier Zofii Dziewulskiej przy konsultacji inżyniera Zygmunta Stępińskiego. Odcinek przedwojenny ma kształt dwu prostopadłych tarasów, powojenny zaś kilku stopni prostopadłych lub skośnych. Odcinek pomiędzy mostem Poniatowskiego i Śląsko-Dąbrowskim jest w budowie.

II. PORTY, PRYZYSTANIE I INNE TRWAŁE URZĄDZENIA

Z zagospodarowaniem Wisły w obrębie miasta wiąże się również sprawa portów.

W łasze czerniakowskiej, o powierzchni 4,5 ha, w latach 1850—1865 powstały warsztaty budowy i naprawy taboru parowego i innego oraz port zimowy założonego w roku 1848 przedsiębiorstwa żeglugi parowej Andrzeja Zamoyskiego i Adama Potockiego, później Fajansa. Utworzony w roku 1909 Warszawski Oddział Cesarskiego Towarzystwa Żeglugi do chwili wybuchu pierwszej wojny nie zdołał rozwinąć szerszej działalności.³⁰ Po drugiej wojnie urządzenia te, stopniowo redukowane na rzecz portu praskiego, zostały w roku 1965 ostatecznie przeniesione do Państwowej Stoczni Rzecznej w Radziwiu pod Płockiem. Łacha wraz z cypłem Czerniakowskim od roku 1970 przekształca się na bazę sportów zimowych i ośrodek wypoczynku przywodnego, w 1972—1974 przecięta została przez most Łazienkowski.

Port handlowy o powierzchni 7,5 ha z betonowymi nabrzeżami i magazynami oraz bocznicą kolejową zbudowano w latach 1919—1925 przy brzegu praskim obok Saskiej Kępy w łasze wiślanej.³¹ Odbudowany i rozbudowany po drugiej wojnie port ten otrzymał most na kanale łączącym go z rzeką po podwyższeniu Wybrzeża Szczecińskiego. Był też przez wiele lat portem zimowym taboru wiślanego. Obecnie jest likwidowany na rzecz portu Żerańskiego. Połączenie jego kanałów z jeziorem Kamionkowskim zostało zasypane w latach prezydentury Stefana Starzyńskiego w związku z przygotowywaniem tych terenów pod wystawę, na których w roku 1955 stanął Stadion Dziesięciolecia. Ostatnim śladem starego połączenia kanałów portowych jest most kamienny przy ulicy Zielenieckiej, położony w czasie budowy mostu Poniatowskiego i dojazdów do niego.

W roku 1933 rozpoczęto budowę kanałowego portu przemysłowego dla obsługi mającej powstać elektrowni oraz portu handlowo-tranzytowego na Żeraniu.³² Dopiero jednak w okresie powojennym po zbudowaniu kanału łączącego Wisłę z Narwią, czyli z utworzonym Zalewem Zegrzyńskim, powstał port ze służą komorową o ogólnej powierzchni 48 000 m², z akwatorium o powierzchni 25 000 m², z placem przeładunkowym 5000 m², nabrzeżami o długości 620 m i czterema urządzeniami przeładunkowymi piasku, żwiru oraz węgla dla elektrociepłowni uruchomionej tam w roku 1954.³³

Wyladunek materiałów budowlanych, głównie piasku i żwiru z wielkich łodzi i kryp, holowanych lub o własnym napędzie, odbywał się przez długie lata przy Rybakach. Galary z owocami z góry rzeki przed pierwszą wojną cumowano przy Wybrzeżu Kościuszkowskim.

Wątpliwej wartości ozdobą brzegów wiślanych były już od końca XVIII wieku „łazienki pływające (kosze)” umieszczane na krypach po obu stro-

nach rzeki, a po pojawieniu się w latach dwudziestych Polski międzywojennej plaż — drewniane szatnie budowane jako prowizoria na prawym brzegu. W latach 1969—1971 między mostem Poniatowskiego i Łazienkowskim na plaży praskiej zbudowano zespół betonowych basenów z wodą wodociągową dla umiejących i nie umiejących pływać oraz dla dzieci, szatnie zaś umieszczono w ten sposób, że ich stropy znajdują się na poziomie Wału Miedzeszyńskiego, dzięki czemu odcinek ten otrzymał charakter bulwaru.

Bulwarem również jest Wybrzeże Szczecińskie między mostem Poniatowskiego a Śląsko-Dąbrowskim wraz ze 120-metrowym nabrzeżem przy Stadionie Dziesięciolecia, wiaduktem mostu Średnicowego, mostem zbudowanym w 1959 roku nad kanałem do portu Praskiego oraz najstarszym odcinkiem Wału Miedzeszyńskiego, przy którym niegdyś znajdowała się stacja kolejki wąskotorowej Jabłonna—Karczew.

Wybrzeże Helskie pomiędzy mostem Śląsko-Dąbrowskim a Gdańskim wzdłuż Parku Praskiego i Ogrodu Zoologicznego, podobnie jak poprzednie, wyposażone jest w jezdnię asfaltową, chodniki i trawiaste plaże z szatniami dawnego typu. Budowę obu tych wybrzeży ukończono w lipcu 1959 roku.

Trzeba również wspomnieć, że przystanie parowych statków pasażerskich na krypach w postaci niejednokrotnie okazałych drewnianych budowli znajdowały się do czasów drugiej wojny tuż przy moście Kierbedzia nieco poniżej lub powyżej, a w ostatnim trzydziestoleciu nieco poniżej mostu Poniatowskiego, zawsze przy lewym brzegu. Powstałe w roku 1878 Warszawskie Towarzystwo Wioślarskie zapoczątkowało budowę (po lewej stronie) stałych przystani sportowych, których liczba zwiększyła się poważnie dopiero w okresie międzywojennym, gdy zaczęto je umieszczać po obu brzegach Wisły powyżej mostu Poniatowskiego. W najbliższej przyszłości, jak już powiedziano, intensywniej w tym celu będzie wykorzystana łacha czerniakowska.

III. MELIORACJE I INNE CIEKI WODNE

W miarę zabudowywania terenów powiększanej w ciągu siedmiuset lat Warszawy oraz w miarę zanikania naturalnych odpływów wód powierzchniowych (11 rzeczek i strumieni) i zaskórnych tworzyły się w naturalnych lub sztucznych (glinianki, fosy forteczne itp.) wgłębieniach terenu zastoiskowe wodozbiory, zabagniające otoczenie lub nasycające grunt wodą zaskórną, podnosząc jej poziom. Dopiero sieć kanalizacji Lindleyowskiej ułatwiła odpływ wód zaskórnych. Samo bowiem stosowanie przepuszczalnego dla wody szabrowania, jako umocnienia gruntu pod przewodami kanaliza-

cyjnymi, stało się drenażem dla wód gruntowych. W następnych latach układano po obu stronach przewodów kanalizacyjnych równoległe do nich sączki (dreny). W ten sposób kanalizacja przyczyniła się do uregulowania na terenach przez nią objętych również stanu wód zaskórnych i spowodowała obniżenie ich poziomu; uporządkowała także, z niewielkimi wyjątkami, stan wód powierzchniowych.³⁴

Zanim jednak pojawiły się te nowoczesne metody, na obszarze Warszawy podejmowano mniej lub bardziej udane przedsięwzięcia mające na celu odwadnianie lub nawadnianie jej terenów, czyli melioracje wodne.

Pierwsze wzmianki o takich robotach na lewym brzegu sięgają XVIII wieku. Mianowicie w roku 1720, za czasów Augusta II Mocnego, „300 ludzi codziennie kopie rów do Wisły”, zwany Saskim, a później Piaseczyńskim. Od roku 1767 Dominik Merlini „buduje strumień z Rakowca”³⁵, czyli kanał. Według informacji znajdującej się w Zbiorze Przyborowskiego za czasów Stanisława Augusta cały system równoległe biegnących strumieni, wypływających u podnóża skarpy Puławskiej, tam gdzie wzniesiono Królikarnię, „sprowadzono do przekopanego ukośnie do rzeki Wisły kanału”. Kanał ten rozpoczynający się we wsi Rakowiec przez Szopy Polskie, przyjąwszy w siebie liczne źródła zasila układ stawów i kanałów parku Łazienkowskiego, a spełniwszy swoje zadanie, nadmiar wód przez kanał Piaseczyński przelewa do Łachy czerniakowskiej.³⁶

Z biegiem czasu z tego pozornie prostego układu: od Służewca, skarpy Puławskiej, w szczególności na terenach parku Arkadia przy Królikarni, na terenie parku Morskie Oko i w parku Łazienkowskim uformowały się lub zostały uformowane w różnych czasach i wykorzystane dla różnych potrzeb stare i nowe ciekł i zbiorniki. A więc zbiorniki na terenie Wyścigów i obok nich przy ulicy Tarniny, połączone kanałem biegnącym na wschód prostopadle do Wisły, a kończącym się z dala od niej zbiornikiem na terenach parku Ursynowskiego. W pobliżu, bez widocznych związków z poprzednim, znajduje się zbiornik między ulicami o charakterystycznych nazwach melioracyjnych: Fosa i Na Grobli. Dalej, w kierunku wschodnim, znajduje się zbiornik w fosie fortu Czerniakowskiego, łączący się z jeziorem Czerniakowskim, które po uregulowaniu i urządzeniu w latach siedemdziesiątych ma służyć jako ośrodek wypoczynkowo-sportowy. W tym samym czasie połączono odnogi południowej części jeziora Czerniakowskiego dzięki odgałęzieniom stawów Wilanowskich z rzeczką Wilanówką i dalej przez tę rzeczkę z jeziorem Lisowskim na południowej granicy Warszawy. Cały ów system przyczynia się oczywiście wydatnie do odwodnienia nizinnych terenów południowego Czerniakowa, Siekierek, Moczydła i Kępy Zawadowskiej.

Przy ujściu rzeczki Wilanówki do Wisły kanały budowane w latach

zesięćdziesiątych jednocześnie z elektrociepłownią Siekierkowską zasilają ją w wodę i odprowadzają jej wody zużyte.

Pierwsze wzmianki o budowie kanałów na prawym brzegu pochodzą z początku XIX wieku. W czasach Królestwa Polskiego budowany, w roku 1823 ukończony kanał Główny miał na celu „osuszenie Białoleki, Bródna, Targówka i Ząbek”. Kanał ten miał prawdopodobnie stanowić część odgałęzienia kanału żeglownego, łączącego Wisłę pod Warszawą z Narwią koło Poddębna. Na ów „boczny” kanał minister skarbu Franciszek Ksawery Drucki-Lubecki w roku 1829 przeznaczał z pożyczki zagranicznej 2 miliony złotych polskich.³⁷ Jego nowoczesną postacią jest kanał Żerański (7 km w granicach Warszawy), łączący Wisłę z Narwią, z Zalewem Zegrzyńskim, powstałym w wyniku pobudowania zapory retencyjnej na Narwi koło Dębego. Obok funkcji żeglugowych kanał ten odwadnia północne obszary Pragi: Białolekę, Ugory, Żerań Wschodni. Planowe i na szerszą skalę prace w tym zakresie podjęto po inkorporacji w roku 1916 dużych obszarów podmokłych oraz po rozszerzeniu granic miasta w 1951.

Dla zmeliorowania — w tym przypadku przede wszystkim dla osuszenia pod ulice i przyszłą zabudowę — terenów Saskiej Kępy i Wawra powstała w roku 1924 Spółka Wodna Obwodu Wawerskiego. Na tych terenach, w większości przyłączonych do Warszawy dopiero w roku 1951, działały i inne spółki, między nimi Spółka Wodna Powiatu Warszawskiego opiekująca się melioracjami rolnymi Grochowa i Gocławka. Spółki te w latach 1925—1938 wydały około 2 miliony złotych na utrzymanie i rozszerzenie urządzeń melioracyjnych. Zarząd Miejski, jako właściciel niektórych obszarów rolnych i z tego tytułu również członek Spółki Wodnej, przeznaczył kwotę około miliona złotych między innymi na budowę w roku 1928 pierwszej przepompowni dla 45 km sieci melioracyjnej niziny wawerskiej.

Na lewym brzegu w roku 1936 uregulowano rzeczkę Rudawkę, częściowo w krytym kanale, osuszając Marymont i Buraków. Na tych i innych terenach rolnych w latach 1919—1928 powstała sieć nowych kanałów i rowów melioracyjnych o sumarycznej długości około 10 km.³⁸

W czasie drugiej wojny stosunek okupanta, zwłaszcza do melioracji o charakterze rolnym, był pozytywny; nie skreślano na nie nakładów proponowanych przez Zarząd Miejski, a polskie kierownictwo wykorzystywało okazję, by nie tylko kontynuować roboty rozpoczęte przed wojną, ale nawet podejmować nowe. Znajdujące się na terenach podmokłych miasta kanały (rowy) melioracyjne otwarte lub kryte z odpowiednim uzbrojeniem (śluzy, studzienki i in.) — wówczas o długości 99 km, zostały uszkodzone na przestrzeni 27 km. Zburzone zostały przepompownie wód melioracyjnych na Czerniakowie, na Bielanach i przy parku Skaryszewskim.³⁹

Odbudowa i konserwacja urządzeń według rodzaju robót w pierwszych latach powojennych przedstawiała się następująco: Po odbudowaniu prze-

pompowni wód melioracyjnych na Czerniakowie, Bielanał i przy parku Skaryszewskim zakończono budowę rozpoczętej przed wojną przepompowni na Gocławku i zbudowano nową na Targówku. Kontynuowano budowę rozpoczętą w roku 1940 Wału Moczydłowskiego, do Wilanowa w stronę Jeziorny i dalej. Stary kanał Ulgi o długości 1800 m zastąpiono nowym o długości 2200 m w związku z założeniem lotniska sportowego na Gocławku oraz zbudowano kanał Nowe Ujście o długości 3000 m i na Grochowie sieć mniejszych o ogólnej długości 4000 m. Odnowiono urządzenia na obszarze około tysiąca ha gruntów uprawnych na nizinie czerniakowsko-siekierkowskiej, łącząc jezioro Czerniakowskie z kanałem A (800 m). W roku 1948 przystąpiono do odwodnienia Targówka; do września 1949 zbudowano kolektor (1000 m) od przepompowni do kanału bródnowskiego i do końca 1951 roku — 1500 m większych kanałów na tym obszarze. W następnych latach do roku 1953 Zarząd Wodno-Melioracyjny Prezydium Miejskiej Rady Narodowej pod kierownictwem inżyniera Audrzej Szczawińskiego przeprowadził 7,5 km melioracji szczegółowych na 147 ha, w 1954 — 29,0 km na 550,5 ha, ponadto odwo dnił teren na 40 hektarach.⁴⁰

Na dzień 31 grudnia 1973 roku długość rowów melioracji szczegółowych i półpodstawowych wyniosła 259,7 km, wielkość zaś obszarów zmeliorowanych 6686 ha, w tym zdrenowanych 753 ha, nawadnianych 1142 ha i 674 ha zagospodarowanych.⁴¹ W granicach Warszawy w zagospodarowaniu rolnym, ogrodniczym, pastwiskowym i łąkowym znajduje się obecnie 14,5 tysiąca ha.⁴² Większość tych terenów, położonych na prawobrzeżnej nizinie nadwiślańskiej i na podskarpiu lewobrzeżnym, wymagało odwodnienia. Odnosi się to przede wszystkim do takich miejscowości prawobrzeżnych, jak Żerań Wschodni, Białołęka, Ugory, Zacisze, Utrata, Kawęczyn, Gocławek, Wawer, Zerzeń, Las, Błota, i lewobrzeżnych, część Młocin, Bielana, Marymontu, niziny siekierkowskiej i wilanowskiej, Kępy Zawadowskiej, Powsinka, Ursynowa i południowego Służewca.

Poza ciekami naturalnymi i sztucznymi na terenie całej Warszawy znajdują się liczne zbiorniki stojących wód powierzchniowych, nie połączone z innymi. Są to grzęzawiska, pozostałości łąch wiślanych, resztki fos, glinianki itp. — w sumie około 150 ha (w r. 1970). Dotychczas uporządkowano 60 hektarów tego rodzaju zbiorników retencyjnych, pozostało jednak do uporządkowania co najmniej drugie tyle.⁴³ Wykorzystuje się je głównie do ozdoby obiektów zieleni miejskiej jako „oczka wodne”. Istnienie ich i liczba nie jest oczywiście obojętna dla mikroklimatu miasta. Przykłady tego typu obiektów to lustra wody w parku Skaryszewskim, „oczka wodne” w parku Szczęśliwickim, na Żoliborzu przy ulicy Gdańskiej i inne.

ROZDZIAŁ VI. GAZOWNICTWO

I. POCZĄTKI WYTWARZANIA GAZU W WARSZAWIE I PIERWSZE OFERTY FIRM ZAGRANICZNYCH

Pierwszy projekt oświetlenia miasta gazem zgłosił w roku 1837 Reichenbach, założyciel Towarzystwa Akcyjnego Oświetlenia Gazem Petersburga i Moskwy, aczkolwiek dla przemysłu i oświetlenia Fabryka B-ci Ewans przy Świętojerskiej 6 wytwarzała już gaz od roku 1835, a od 1840 rządowa Fabryka Machin na Solcu, która „użyczała go też innym zakładom”¹.

Na polecenie namiestnika Paskiewicza sekretarz stanu do spraw Królestwa Polskiego, Józef Tymowski, upoważnił Komisję Rządową Spraw Wewnętrznych do zawarcia układu z oferentem pod warunkiem, że miasto nie będzie płaciło więcej za oświetlenie gazowe niż za olejowe, istniejące dotychczas. Urząd Muncypalny (nazwa do r. 1842, od 1 I 1843 Magistrat m. Warszawy) wypowiedział się na ten temat negatywnie, ponieważ oświetlenie gazowe miało być droższe o 40 procent od dotychczasowego, oraz dlatego, że Towarzystwo nie mogłoby liczyć na odbiór gazu przez słaby jeszcze ówczesnie przemysł warszawski.

Jako konkurent Reichenbacha zgłosił się bankier i przemysłowiec Adam Epstein (1799—1870), który z Paryża przez Gdańsk sprowadził nawet aparaturę do produkcji gazu. Bank Polski zgodził się na próbne oświetlenie swego gmachu, a warsztaty Perksa na Solcu miały wykonać urządzenia uzupełniające do maszyn paryskich. Dalsze losy tego projektu nie są jednak znane.

W latach 1844—1845 zgłosili się następni oferenci: Towarzystwo Blanchet et Compagne z Paryża, Towarzystwo Angielskie i Towarzystwo Bohemsko-Praskie Szarbinowskiego i Friedlanda, które budowało gazownie we Wrocławiu i Pradze czeskiej. Istniał również projekt „magistratu i techników warszawskich”².

W roku 1844 gazem przewiezionym „w rezerwoarach” z Fabryki Machin na Solcu oświetlano przez jakiś czas na próbę plac Zamkowy i podwórzec uniwersytecki. I tym razem jednak do zawarcia umowy nie doszło, gdyż projekty odrzucił Paskiewicz „z obawy, że gaz może dać powód do sztucznego urządzenia wybuchów po mieście”.

II. OFERTY BLOCHMANA I KONCESJA DLA TOWARZYSTWA DESSAUSKIEGO

Sprawa odżyła, kiedy Paskiewicz powołał Komitet Gazowy pod przewodnictwem gen. Krafta, naczelnika okręgu komunikacji, który doprowadził do podpisania umowy z inżynierem niemieckim Jerzym Maurycym Zygmuntem Blochmanem dnia 4 maja 1853 roku, zatwierdzonej przez Radę Administracyjną (ówczesny rząd Królestwa Polskiego). Blochman jednak z braku środków finansowych nie przystąpił do realizacji umowy. Fundusze na ten cel uzyskał dopiero w dwa lata później od ukonstytuowanego 7 maja 1855 roku Niemieckiego Kontynentalnego Towarzystwa Gazowego w Dessau. Na wniosek Komitetu Gazowego Rada Administracyjna kontrakt z roku 1853 unieważniła 19 stycznia 1856 roku, a 22 kwietnia 1856 upoważniła tenże Komitet do podpisania nowej umowy z Blochmanem, który występował tym razem zarówno w imieniu własnym, jak i Towarzystwa Dessauskiego. Podpisanie umowy wraz z koncesją na lat 25 nastąpiło 1 maja 1856 roku. Umowa dodatkowa z dnia 4 grudnia 1857 roku, w której Blochman już nie figurował, ustalała ważność koncesji do 8 października 1883. W wyniku rozmów prowadzonych w latach 1865—1867 przez Öchelhäusera, dyrektora Towarzystwa Dessauskiego, podpisano umowy dnia 11 grudnia 1866 roku i 26 października 1867 w sprawie oświetlenia gazem mostu Kierbedzia (otwartego w 1864 r.) i Pragi. Następne rozmowy w roku 1882 zakończono umową ważną od 1 stycznia 1883 roku do 31 grudnia 1905 i usunięciem klauzuli o bezpłatnym przejęciu przez miasto zakładów gazowych, znajdującej się w umowie z roku 1856. Zgodził się na to nawet dbający o interesy miasta ówczesny jego prezydent Sokrates Starynkiewicz, zaabsorbowany budową wodociągów i kanalizacji.

III. POWSTANIE ZAKŁADU NA SOLCU I NA CZYSTEM ORAZ FABRYKI CHEMICZNEJ. ZMIANY UMOWY

Uruchomiony w grudniu 1856 roku zakład na Solcu przy ulicy Ludnej wyposażony był w żeliwne, poziome piece Clegga. Piece te po 10 latach zastąpiono ceramicznymi, w 1909 roku na Woli, a w 1910 na Ludnej, one z kolei ustąpiły miejsca wydajniejszym piecom pionowym, wynalazku dr. Būba. Ten typ pieców umożliwił znaczne zwiększenie produkcji, zmniejszenie kosztów i redukcję robotników z 980 w roku 1905 do 411 w 1910.

Zakład przy ulicy Ludnej, połączony w roku 1888 z zakładem na Woli 5, 6-kilometrowym przewodem, według pierwotnych zamierzeń miał być zamknięty, ale wobec wzrostu zapotrzebowania (mimo pojawienia się elektryczności) rozbudowywano obydwą, tak że w roku 1913 zdolność produkcyjna zakładu na Woli wynosiła 180 tysięcy m³ gazu na dobę, a przy ulicy Ludnej — 108 tysięcy m³.

Umowa z Towarzystwem Dessauskim z roku 1882 umożliwiła mu wybudowanie w latach 1886—1888 drugiej wytwórni gazu przy ulicy Dworskiej (obecnie M. Kasprzaka) na Czystem (na Woli), uruchomionej 4 października 1888 roku, w roku 1892 Towarzystwo wybudowało przy niej fabrykę chemiczną.

Powołana w roku 1904 nowa Komisja Gazowa pod przewodnictwem wiceprezydenta Antonina Essena przygotowała kontrakt, który po uzyskaniu zgody cara 6 czerwca 1904 roku został podpisany 17 września 1904 roku i miał obowiązywać od 1 stycznia 1906 do 1 lipca 1941 roku. Była to ostatnia w ogóle umowa z Towarzystwem Dessauskim.

Umowy zawierane zakulisowo, drogą przez Petersburg, stawały się coraz korzystniejsze dla Towarzystwa dzięki taryfie obciążającej mieszkańców Warszawy, tak że w przededniu wybuchu pierwszej wojny światowej zysk Towarzystwa przekraczał trzecią część wpływów z opłat za gaz.³

Prof. Adolf Suligowski (1849—1932), prawnik, ekonomista, członek PAU i działacz społeczny tamtych czasów, ujął to następująco: „Zjawisko jest skomplikowane i przyczyn szukać należy głębiej. Kryją się one w fatalnym urządzeniu, w systemie, któremu gospodarka miejska jest poddana. Brak samorządu, brak prawidłowej organizacji na miejscu — to pierwszy i główny powód błędów; drugim jest płynący stąd brak znajomości rzeczy i u społeczeństwa, i u władz przewodnich, nie mówiąc o wielu innych jeszcze przyczynach, jakie tutaj w grę wchodzi. Jeżeli mamy prawo wyrazić żal do kierowników Towarzystwa Dessauskiego, to nie z tytułu narodowości, niewątpliwie zasłużonej na polu cywilizacji ani z tytułu trybu administracji, bo przedsiębiorstwo zawsze było prowadzone dobrze i starannie, ani z tytułu dochodów, będących rezultatem energii i wysiłków, a jedynie z tytułu wyzyskiwania położenia, w jakim nasze biedne miasto się znajdowało i znajduje. Towarzystwo Dessauskie korzystało z braku prawidłowej organizacji miasta, korzystało z nieświadomości społeczeństwa i nieświadomości władz państwowych, korzystało ze słabości i błędów ludzkich, słowem, ze wszystkiego, co stanowiło nieszczęście kraju.”⁴ Po paru latach, ale jeszcze przed ostatecznym przejęciem gazowni przez miasto, inż. Eugeniusz Kwiatkowski (1888—1974), późniejszy wicepremier i minister skarbu, będąc w roku 1922 kierownikiem pierwszego referatu przemysłu chemicznego w Ministerstwie Przemysłu i Handlu, pisał, że jeszcze przed pierwszą wojną Kraków i Lwów pozbyły się dessauczyków z gazowni, że Rada Ministrów w Petersburgu w lipcu 1915 roku zdecydowała o przymusowym wykupie gazowni warszawskiej, co pokrzyżowały dalsze wypadki wojenne, że legendą jest brak polskich fachowców i że „nie powtórzą się dawne historie z lat 1856, 1867, 1896 i 1906”, czyli „polityka urzędów rosyjskich obojętnych na kwestię wyzyskiwania materialnego najszerszych warstw stolicy Polski”.⁵ W grudniu 1914 roku władze rosyjskie

wywiozły z gazowni wszystkich Niemców do Rosji, gazownię obłożyły sekwestrem i oddały pod zarząd administracji miejskiej kierowanej przez Polaków.

IV. PIERWSZA WOJNA ŚWIATOWA, ZATARGI Z KONCESJONARIUSZEM, PRZEJĘCIE GAZOWNI PRZEZ MIASTO

W sierpniu 1915 roku, po wkroczeniu Niemców do Warszawy, Towarzystwo Dessauskie znów objęło zakład i prowadziło go do 20 grudnia 1919 roku. W tym to roku na skutek długotrwałego sporu o taryfę z Zarządem Miejskim (nazwa od 1916 r.) Towarzystwo zakład unieruchomiło. Władze polskie wprowadziły wówczas w gazowni zarząd sądowy, a od 23 listopada 1923 roku przymusowy zarząd państwowy, sprawowany przez Zarząd Miejski. Dnia 2 września 1925 roku Komitet Likwidacyjny na mocy postanowień traktatu wersalskiego prawa i obowiązki Towarzystwa Dessauskiego przekazał Państwu Polskiemu, Państwo zaś dnia 9 września 1925 roku gminie m. st. Warszawy. Dyrekcja gazowni w latach 1856—1888 mieściła się przy ulicy Ludnej, od 1888 do listopada 1907 roku przy ulicy Senatorskiej 8, a od grudnia 1907 do 31 lipca 1944 roku w nowym własnym gmachu przy ulicy Kredytowej 3 (do dziś istniejącym), zbudowanym według projektu architektów: Karola Jankowskiego (1868—1928), Wiktora Filipczyńskiego i Teofila Tytusa Lembke (1844—1914), ówczesnego budowniczego gazowni.⁶

Wobec braku materiałów nie możemy nic powiedzieć o Niemcach — budowniczych obydwu zakładów gazowych i sieci miejskiej oraz o kierownikach przedsiębiorstwa, wiadomo jedynie, że w latach 1864—1867 Öchelhäuser, dyrektor Towarzystwa Dessauskiego, zrzęcznie wynegocjował umowy z lat 1866 i 1867, że na pewno w latach 1890—1909 (może również nieco wcześniej i nieco później) dyrektorem Gazowni Warszawskiej był Otto Alberti, który zawarł ostatnią umowę. Ostatnim zaś dyrektorem niemieckim w latach 1909—1914 był Karl Lindstädt. W latach 1904—1906 zastępcą Albertiego był inż. Ryszard Stein i inż. Adolf Welke zabity 9 listopada 1906 roku w czasie strajku. W latach 1907—1914 dyrektorem fabryki chemicznej i dyrektorem handlowym był O. Zielke, dyrektorem technicznym dr S. Däcke, zastępcą zaś Lindstädta w latach 1912—1914 inż. Arnold von Dieterich.

Wśród robotników w roku 1876 było już „tylko 5 Niemców”, biuralistami byli Polacy, jednak inż. Czesław Świerczewski mimo ukończenia Politechniki Lwowskiej i odbycia praktyki w roku 1890 nie mógł otrzymać pracy w gazowni warszawskiej. Wśród technicznego personelu kierowniczego dopiero od roku 1904 znajdujemy nazwiska Polaków, a mianowicie:

inż. Emila Szymańskiego (1904—1906), inż. Jana Lange (od 1906 do 1932), który wpadł na pomysł zamurowania w kanale kominowym przywódców strajku w sierpniu 1905 roku uciekających przed policją rosyjską, oraz w latach 1912—1914 inż. J. Wolskiego. W czasie pierwszej wojny gazownia nie poniosła większych strat poza zerwaniem gazociągu na moście Kierbedzia, jedynie piecownia nr 1 na Woli wypadła chwilowo z eksploatacji wskutek osiadania wadliwie wykonanych fundamentów. Była to pierwsza sprawa, którą musiał się zająć w tych latach inż. Emil Świda (1868—1941) pierwszy Polak-dyrektor gazowni 1914—1915 i 1919—1923.⁷

Jak podano wyżej, 9 września 1925 roku Zarząd Miejski utworzył przedsiębiorstwo miejskie pod nazwą Gazownia Miejska m. st. Warszawy. Dnia 19 grudnia 1930 roku wstrzymano produkcję w zakładzie na Solcu przy ulicy Ludnej i od tego dnia Warszawę zaopatruje w gaz wyłącznie zakład na Woli przy ulicy Dworskiej.

Od listopada 1923 roku do lutego 1935 dyrektorem gazowni był prof. inż. Czesław Świerczewski (1866—1950), od maja 1935 do kwietnia 1939 prof. inż. Błażej Roga (1895—1977), od maja 1939 do marca 1941 — dr inż. Antoni Sachnowski (zginął w powstaniu 1944 r.), od października 1941 do kwietnia 1942 — inż. Mieczysław Seyfert (1877—1945), od maja 1942 do lipca 1944 — inż. Kazimierz Mikołajczyk.

V. ROZWÓJ GAZOWNI W LATACH 1923—1939

W okresie międzywojennym, zwłaszcza pod kierownictwem prof. Czesława Świerczewskiego w latach 1923—1935 przedsiębiorstwo to uległo gruntownej przebudowie i rekonstrukcji technologicznej, przy czym po zamknięciu zakładu przy ulicy Ludnej zakład przy Dworskiej od roku 1930 już jako jedyny przestawiono na wytwarzanie gazu według licencji angielskiej w piecowni zbudowanej i zmontowanej wspólnie z przedsiębiorstwami i inżynierami polskimi oraz technikami czechosłowackimi przez firmę West's Gas Improvement Co Ltd., właścicielkę patentu Glover-West. Kontrolę stateczności fundamentów i konstrukcji żelbetowej przeprowadził prof. Stefan Bryła (1886—1943).

Wcześniej jeszcze przebudowano gruntownie fabrykę chemiczną, rozszerzając znacznie ilość wytwarzanych artykułów. Zakończeniem tej rekonstrukcji było uruchomienie benzolowni w obecności prezydenta Ignacego Mościckiego, inżyniera chemika, w dniu 8 grudnia 1926 roku. W roku 1927 uruchomiono 90 retort pionowych wyłącznie z ogniotrwałych elementów systemu inż. Czesława Kłobukowskiego. W roku 1929 położono pierwszą sekcję przewodu wysokiego ciśnienia do Szczęśliwic, a następnie do Ursusa i Pruszkowa.⁸

VI. GAZOWNIA W CZASIE DRUGIEJ WOJNY ŚWIATOWEJ

Do chwili wybuchu drugiej wojny światowej pod kierownictwem wymienionych polskich fachowców gazownia rozwijała się pomyślnie zarówno w sferze produkcji, jak usług dla mieszkańców.

Dnia 8 września 1939 roku na Woli pociskiem artyleryjskim został zapalony (na szczęście bez wybuchu) jeden ze zbiorników. Nieustanne bombardowanie terenu i mały odbiór gazu z powodu uszkodzeń sieci sprawił, że gazownia już 9 września przestała działać. Dnia 24 września został zniszczony drugi zbiornik, szczęśliwie opróżniony uprzednio przez załogę. Od bomb zapalających spłonęły budynki mieszkalne, hałdy węgla i koksu, składy olejów i naftalenowania. Gaszenie podejmowane przez pracowników ustało po unieruchomieniu wodociągów i elektrowni, mimo posiadania własnej głębinowej studni z pompą o napędzie niestety elektrycznym. Na Ludnej uległy zniszczeniu warsztaty gazomierzy i obydwa zbiorniki.

Sieć została uszkodzona w 3875 punktach. Brygady pogotowia sieciowego likwidowały uszkodzenia przewodów, chroniąc ludność przed zatruciem ulatniającego się gazu. Do szczególnie trudnych zadań należało zabezpieczenie rozerwanej przez bomby sieci na ulicy Radzymińskiej, na moście Poniatowskiego i na Filtrowej, gdzie pracę prowadzono pod ogniem karabinów maszynowych.

Dnia 1 października 1939 roku na teren gazowni wkroczyli hitlerowcy. Dnia 11 października urządzenia zostały doprowadzone do takiego stanu, że można było wznowić produkcję, wobec jednak braku zbiorników i małego odbioru z powodu uszkodzeń sieci nadmiar gazu musiał być wypuszczany w powietrze i palony.

W marcu 1940 roku pracownicy Zakładów Ostrowieckich odbudowali I zbiornik na Woli o pojemności 57 tysięcy m³, a w marcu 1941 — III zbiornik na Ludnej na 14 tysięcy m³, II zbiornik na Woli został uruchomiony dopiero w maju 1944 roku. Odbudowano też fabrykę chemiczną. W latach 1943—1944 zbudowano nową baterię pieców pionowych 18-retortowych o ogólnej wydajności 25 tysięcy m³ na dobę; uruchomiono ją w lipcu 1944 roku.⁹ Pierwszym nadzorcą niemieckim od 1 kwietnia 1941 roku został Teodor Jung, volksdeutsch z Żyrardowa, przedwojenny pracownik Elektrowni Warszawskiej, następnie — Franz Loibl. Szefem finansowym, handlowym i personalnym od 17 czerwca 1941 roku był zawzięty wróg Polaków Otto Hugo Scheiermann. Dnia 3 listopada 1942 roku Loibl i Scheiermann zostali zwolnieni za nadużycia, a nadzorcą mianowano Alberta Zimmermana.

W każdym dziale obok personelu i kierownictwa polskiego był dozorca niemiecki. Działał oczywiście Werkschutz podległy Heinrichowi Bolenbachowi.

Mimo tych warunków polskie kierownictwo wraz z załogą umiało nie tylko prowadzić własną politykę gospodarczo-techniczną obronną i czynną w interesie zakładu i mieszkańców miasta, ale również — robotę dywersyjną i przygotowania do powstania. Zdołano nie tylko odbudować to, co zostało zniszczone we wrześniu 1939 roku, ale wznieść nową piecownię oraz zgromadzić dużo materiałów technicznych i wielkie zapasy węgla.¹⁰

Robotą dywersyjną kierował inż. Wacław Sobierański. Organizacja podziemia powołała plutony saperskie, wyposażone w broń i amunicję, przechowywała 4 karabiny maszynowe, 7 pistoletów, 50 kg plastiku i materiały wybuchowe. Grupa dywersyjna, złożona z pracowników gazowni, przewalała rurociąg doprowadzający gaz do Ursusa, gdzie Niemcy produkowali broń, wskutek czego produkcja fabryki została wstrzymana na kilka dni. Członkiem polskiej straży przemysłowej był między innymi — pod nazwiskiem Józefa Sokołowskiego — gen. Stefan Rowecki-Grot, komendant AK w latach 1940—1943.

W okresie powstania 1944 roku zakład na Woli zaraz od pierwszych dni został odcięty od polskich placówek. Mimo to postanowiono produkcję utrzymać jak najdłużej. Dnia 22 września 1944 roku Niemcy nakazali unieruchomienie zakładu i wywieźli poza Warszawę prawie wszystkich, pozostawiając trzydziestu pracowników, którzy mieli obsługiwać kotły parowe i pompy dla urządzonej tu wojskowej łaźni i komory dezynfekcyjnej (odwzalnii). Gazownia tym razem pracowała dłużej niż Elektrownia na Powiślu, którą unieruchomiono już 4 września.

Zakład ogołocony ze wszystkiego, co się tylko dało wywieźć (ogółem wartości 3 mln), po powstaniu został zaminowany, ale ofensywa styczniowa przeszkodziła w zniszczeniu go.

Na tablicy pamiątkowej, wmurowanej po wyzwoleniu w roku 1945 w zakładzie na Woli, znajduje się 56 nazwisk poległych i zamordowanych w czasie wojny i powstania pracowników Gazowni Warszawskiej.¹¹

VII. ODBUDOWA I ROZBUDOWA GAZOWNI DO 1961 ROKU

Po wyzwoleniu lewobrzeżnej części miasta odbudowę gazowni rozpoczęła dnia 18 stycznia 1945 roku grupa pracowników z inż. Wacławem Kobosem na czele, a poprzedziła ją praca saperów, którzy z terenu zakładu usunęli 17 założonych przez Niemców min. Wobec braku prądu i wody gazownicy uruchomili własną maszynę parową, która pompowała wodę ze studni głębinowej i napędzając prądnice, dostarczała energii elektrycznej, niezbędnej do odbudowy zakładu. Dnia 12 czerwca 1945 roku rozpalono ogień w kominie i w generatorach pieca pierwszej baterii, a 23 czerwca rozpa-

lone piece naniesiono węglem, po raz pierwszy po wojnie. W pierwszych dniach produkowano 11 tysięcy m³ gazu na dobę. Jednocześnie odbudowywano zniszczoną sieć miejską. Uroczyste uruchomienie gazowni odbyło się 3 lipca 1945 roku w obecności ministra spraw wewnętrznych Władysława Kiernika i prezydenta Stanisława Tołwińskiego. Gaz w kolejności otrzymały: Mokotów, Koło, Żoliborz — najpóźniej Bielany. Do 22 lipca 1945 roku napełniono gazem 48 km sieci ulicznej. W roku 1948 przeprowadzono gazociąg przez most kolejowy przy Cytadeli.

Zbudowana w latach 1929—1930 przez firmę angielską i wyremontowana przez nią w roku 1937 piecownia Glover-West, zburzona w czasie powstania, nie miała dokumentacji technicznej, starania o nią w roku 1947 nie odniosły skutku. Dzięki jednak żmudnej pracy i umiejętnościom inżynierów: Wacława Kobosa, Józefa Zielińskiego, Jerzego Kowalskiego, Władysława Borysiewicza, Mariana Kołdonia, Kuźmińskiego i Patryki — dokumentacja została odtworzona, piecownia zbudowana na nowo i uruchomiona 28 sierpnia 1950 roku. Umożliwiła ona produkcję 120 tysięcy m³ gazu na dobę. Dnia 22 lipca 1950 roku Mostostal z udziałem specjalistów czechosłowackich zakończył budowę gazo-generatorów, co umożliwiło podniesienie produkcji do 130 tysięcy m³ na dobę.

Dnia 16 grudnia 1950 roku minister gospodarki komunalnej zapalił przy ulicy Grójeckiej dwa znicze gazu ziemnego ze złóż podkarpackich, doprowadzonego do tego miejsca gazociągiem o długości 146 km (od Starachowic), zbudowanym przez Przedsiębiorstwo Państwowe „Gazobudowa” z Bytomia. Przepustowość tego urządzenia obliczona była na 100 mln m³ gazu rocznie. Wprawdzie w roku 1951 ta ilość gazu ziemnego stanowiła tylko 9,6 proc. własnej produkcji gazowni, ale zwiększająca się systematycznie wielkość dostawy wpływała na stałą poprawę sytuacji zaopatrzeniowej. W marcu 1951 roku gazociąg przedłużono do gazowni.

W roku 1950 uruchomiono niskoprężny gazociąg umożliwiający zaopatrzenie Pragi, a w roku 1955 specjalny przewód doprowadzający gaz ziemny do piekarni przy ulicy Łowickiej i do dzielnicy przemysłowej na Służewie. Było to zapoczątkowanie nowego systemu sieci przewodów średnioprężnych, przechodzących przez mosty Poniatowskiego i później Gdański wraz z okrężnicą o długości 37 km, opasującą całe miasto. Wobec wzrastającego szybko zapotrzebowania na gaz w latach 1953—1955 odbudowano unieruchomione w okresie międzywojennym piece systemu Buba o wydajności 110 tysięcy m³ na dobę. W latach 1954—1956 dzięki niewielkim inwestycjom, głównie dzięki usprawnieniom inżynierów: Aleksandra Jaworskiego, Grzegorza Wasyliszyna i Mikołaja Jaśkiewicza, nadążano za wzrastającymi potrzebami.¹²

W roku 1956 rozpoczęto, a w marcu 1959 zakończono budowę stacji generatorów dwugazu na licencji firmy „Viag” z Austrii i dokumentacji wy-

konanej przez tę firmę oraz przez Biuro Projektów „Gazoprojekt” z Wrocławia. W tym samym roku rozpoczęto, a na przełomie 1957/1958 ukończono budowę odsiarczalni gazu typu wieżowego według polskiej dokumentacji. W roku 1960 zlikwidowano urządzenia piecowe ruchu okresowego, czyli piecownię periodyczną. W 1961 roku gazociągiem z Częstochowy rozpoczęto dostawy gazu koksowniczego z Górnego Śląska. W tym samym roku, 1961, wyremontowano po raz ostatni piecownię Glover-West.

VIII. PRZEJŚCIE Z GAZU WĘGLOWEGO NA GAZ ZIEMNY I WPROWADZENIE GAZU PŁYNNEGO

Aby osiągnąć równomierność ciśnienia gazu na całym obszarze miasta i uzyskać dwustronne zasilanie sieci, 17 grudnia 1963 roku uruchomiono na Targówku tłocznię i zbiornik gazu ziemnego „Manu”, a liczbę stacji redukcyjnych od tego roku podnoszono, tak że w roku 1972 było ich czterdzieści.

W roku 1966 zlikwidowano generatory gazu słabego typu „Škoda”. W roku 1967 rozpoczęto przystosowywanie do korzystania z gazu ziemnego w postaci rodzimej (9270 kal.) kuchenek i piecyków w mieszkaniach.

W roku 1969 w grudniu zaprzestano sprowadzania gazu koksowniczego ze Śląska, a istniejącym gazociągiem w odwrotnym kierunku do Częstochowy popłynął gaz ziemny dostarczany do Warszawy przez Puławy z okolic Lubaczowa. Również w roku 1969 uruchomiono zbudowaną według projektu inż. Tadeusza Biernata rozkładnię gazu ziemnego na licencji firmy „Ibeg-Viag” z Wiednia. Urządzenia dostarczone częściowo przez tę firmę były zmechanizowane i w znacznym stopniu zautomatyzowane, o wydajności zapewniającej pokrycie zapotrzebowania do roku 1978 na gaz dla gospodarstw domowych o 4100—4300 kaloriach.

Rozkładania nie dawała żadnych produktów ubocznych, żadnych też zanieczyszczeń powietrza, gleby ani wody, podobnie jak i korzystanie z gazu w postaci rodzimej.¹³ W styczniu 1970 roku wstrzymano pracę generatorów dwugazu, a w marcu piecowni Glover-West, czyli ostatnich urządzeń produkcyjnych Gazowni Warszawskiej.

W roku 1970 zakończył się stoczternastoletni okres klasycznej produkcji gazu miejskiego z węgla kamiennego, a rozpoczął okres zaopatrywania gospodarstw domowych w gaz ziemny.¹⁴ Warszawa nie ma już własnej gazowni, ale wraz z wieloma innymi miastami w Polsce zaopatrywana jest w gaz ziemny krajowy i z importu za pomocą sieci gazociągów o wielkim zasięgu (analogicznie jak energię elektryczną).

Po przystosowaniu wszystkich urządzeń do gazu ziemnego w rodzimej postaci rozkładnia została zamknięta dnia 17 kwietnia 1978 roku.

Dnia 12 grudnia 1971 roku została uruchomiona w Warszawie Rozdzielnia Krajowa Dyspozycji Gazu przy Centralnym Laboratorium Gazownictwa realizująca ten proces.

W kwietniu 1950 roku gazownia miejska została upaństwowiona i jako przedsiębiorstwo pod nazwą Warszawskie Okręgowe Zakłady Gazownictwa z siedzibą przy ulicy Kruczkowskiego 2 (w tym miejscu, gdzie znajdował się pierwszy zakład na Solcu) obsługuje nie tylko Warszawę, ale i północno-wschodnie obszary kraju.

Dyrektorem gazowni od dnia 17 stycznia 1945 roku do 16 listopada 1948 był inż. Edward Bartlet, od 16 listopada 1948 do 25 kwietnia 1950 — inż. Edward Filipowski, od 25 kwietnia 1950 do 1 października 1951 — technik Adam Epstein, od 1 października 1951 do 7 kwietnia 1952 — inż. Wacław Kobos, od 7 kwietnia 1952 do śmierci dnia 26 marca 1970 — inż. Florian Głogowiec, od dnia 1 maja 1970 roku dyrektorem naczelnym jest inż. Waldemar Boładaniuk, a technicznym inż. Ryszard Bzdak. Pierwszym kierownikiem rozkładni gazu była inż. Bogumiła Nawrocka, następnie zaś inż. Karol Fuchs, kierownikiem rozdzielni gazu i sieci w obrębie Warszawy od roku 1972 jest Stefan Nowicki.

Zarówno gaz węglowy, jak i ziemny rozprowadza się do odbiorców w jednakowy sposób za pomocą sieci przewodów (rur) o różnych przekrojach. W języku fachowców jest to gaz sieciowy. Od roku 1953 warszawiacy korzystają z gazu, dostarczanego do mieszkań w butlach, systemem bezprzewodowym. Jest to wysokokaloryczny (11 800 kal.) gaz płynny, stanowiący mieszaninę skroplonych węglowodanów, zawierającą głównie propan i butan — uboczny produkt destylacji ropy naftowej. System ten umożliwia zaopatrywanie kuchni w mieszkaniach nie wyposażonych w sieć gazową, w doskonale paliwo. W ostatnich latach mieszkania korzystające z niego stanowią osiem procent mieszkań wyposażonych w gaz w ogóle (zob. tablica 22 i 24).

Do roku 1874 opłatę za gaz pobierano „od płomienia”, czyli motylkowego palnika zainstalowanego w danym pomieszczeniu. W roku 1875 wprowadzono gazomierze wykazujące w stopach sześciennych ilość zużytego gazu niezależnie od ilości „płomieni” znajdujących się u danego odbiorcy.¹⁵

Gazomierze, podobnie jak obecnie, odczytywał inkasent pobierający opłatę od stopy, z czasem od metra sześciennego. Od roku 1897 oprócz gazomierzy instalowano automaty, do których wrzucało się monetę, aby otrzymać następną porcję gazu, a inkasent periodycznie wyjmował monety. W statystyce komunalnej jeszcze w roku 1934 podano 8767 tych automatów przy ogólnej liczbie gazomierzy i automatów wynoszącej 89 832. Po drugiej wojnie słucho o nich zaginął (zob. tablica 23 i 24).¹⁶

Nie rozporządzając jednakową dla całej historii gazowni nomenklaturą,

dotyczącą długości sieci, musimy korzystać z takich danych, jakie się zachowały dla danego okresu. Mimo że zestawiony obraz daje wrażenie mozaiki z lukami, ogólnie biorąc, widoczne jest tempo rozwoju długości sieci wraz z zahamowaniem w czasie i po pierwszej wojnie, jak również cofnięcie się w czasie i po drugiej wojnie światowej (tablica 25 i 26).

Ilość gazu dostarczana gospodarstwom domowym nie była wyodrębniana statystycznie aż do końca drugiej wojny światowej. Nastąpiło to dopiero od roku 1945. W pierwszym okresie podawano w różnych latach produkcję albo zużycie, albo sprzedaż ogółem — bez specyfikacji, czyli wielkości zbliżone, ale nie identyczne. Z konieczności więc pierwszą część tablicy musiałem oprzeć na tego rodzaju informacjach, drugą natomiast na danych dotyczących istoty sprawy, aby osiągnąć ciągłość w ciągu 120 lat i przynajmniej minimum porównywalności (zob. tablica 27 i 28).

IX. OŚWIETLENIE MIESZKAŃ I ULIC

OŚWIETLENIE MIESZKAŃ. Jak wszędzie, tak i w warszawskich mieszkaniach pierwszym sztucznym źródłem światła było ognisko, później łu-czywo (smolne szczapy drzew iglastych) jako pochodnie (z metalowymi uchwytami przytwierdzanymi do ściany), następnie kaganki opalane tłuszczem roślinnym (olejem) lub zwierzęcym (łojem). Robiono też świece łojowe. Świece woskowe dotarły do Polski wraz z chrześcijaństwem. Po opanowaniu technologii otrzymywania stearyny z łoju przez M. E. Chevreula (1786—1889)¹⁷ w roku 1820, jako druga w Europie powstała w Warszawie w roku 1825 fabryka stearyny i świec stearynowych (następną, trzecią, uruchomiono w Wiedniu w roku 1831).¹⁸

Mimo że Ignacy Łukasiewicz (1822—1882) 31 lipca 1853 roku po raz pierwszy w dziejach oświetlił lampami naftowymi salę chirurgiczną szpitala we Lwowie, a w 1854 w Polance założył pierwszą kopalnię i destylarnię ropy naftowej — lampa naftowa, opatentowana 3 listopada 1855 roku przez Rudolfa Ditmara (1818—1895) — dotarła do Warszawy przez Wiedeń, nafta zaś jako „amerykański petrol” z Zachodu i wkrótce potem ze Wschodu, z Kaukazu.¹⁹ 31 lipca 1973 roku we wszystkich aptekach w Polsce zapalono lampy naftowe i wywieszono portrety Łukasiewicza, by uczcić 120-lecie wynalazku polskiego farmaceuty.

Pierwsza Fabryka Lamp Naftalinowych Władysława Podgórskiego powstała w roku 1861²⁰ przy Krakowskim Przedmieściu 40 (hip. 389—390), druga w 1862 Jana Serkowskiego. W roku 1869 było już w Warszawie 11 fabryk i 28 sklepów z lampami naftowymi wyrabianymi na miejscu.

Ostatnim przenośnym źródłem światła w mieszkaniu (poza latarkami) była lampa karbidowa (acetylenowa) wynaleziona na przełomie XIX/XX

wieku, stosowana między innymi w kopalniach. W Warszawie była używana w czasie ostatnich dwu wojen, przy okupacyjnych ograniczeniach zużycia gazu i elektryczności.

Od maja 1857 roku zaczęto korzystać z oświetlenia za pomocą stałej, związanej z mieszkaniem instalacji, doprowadzającej gaz tak zwany świetlny lub miejski, rurami z zakładu wytwórczego do budynków i do poszczególnych pomieszczeń z Gazowni Warszawskiej. W roku 1891 w instalację gazową było wyposażonych 32,63 procenta, a w 1919 roku 43,96 procenta posesji. Od 1897 roku gaz w mieszkaniach służył nie tylko do oświetlenia, ale również do ogrzewania, gotowania, prasowania itd. Ale już od roku 1890 ogrzewano gazem drewniany budynek Teatru Letniego w Saskim Ogrodzie, zbudowany w 1879 roku, a spalony przez hitlerowskie bomby we wrześniu 1939.

Elektryczności do oświetlania mieszkań użyto po raz pierwszy w roku 1896 w czterech sąsiadujących ze sobą domach przy ulicy Marszałkowskiej, Zielnej i Bagno obsługiwanych przez elektrownię blokową.²¹ Z elektrowni na Powiślu mieszkania w 39 budynkach otrzymały światło dopiero w roku 1903. W roku 1915 — 14,9 procenta mieszkań miało światło elektryczne, a 33,4 procenta — gazowe, w 1919 (po zmianie granic) — 13,3 procenta — elektryczność, a 28,6 procenta — gaz.

Jeszcze jednak w czasie drugiej wojny światowej pewna liczba mieszkań korzystała z oświetlenia gazowego, dopiero po wojnie przestano korzystać z niego. Naftowym natomiast oświetleniem w roku 1970 (spis) posługiwało się jeszcze 1269 osób, bowiem „tylko” 99,93 procent warszawiaków miało światło elektryczne w mieszkaniu.

Pierwszą fabrykę lamp elektrycznych „Cykron” w roku 1906 przy ulicy Nowowiejskiej 13 założyli inż. Karol Woyzbun i inż. Tomasz Ruśkiewicz, następnie prowadzili ją inżynierowie Edward Potemski, Stanisław Pietraszkiewicz i M. Pereswiet-Sołtan. Fabryka ta w roku 1923 została wykupiona przez holenderską firmę „Tungsram” i przeniesiona jako Polskie Zakłady Philipsa na ulicę Karolkową. Zniszczone w czasie drugiej wojny, 20 kwietnia 1948 roku zostały uruchomione po odbudowie, początkowo na pierwotnym miejscu przy ulicy Nowowiejskiej 13, a następnie znów na Karolkowej jako Zakłady Wytwórcze Lamp Elektrycznych im. Róży Luksemburg. „W historycznym rozwoju instalacji elektrycznych w Polsce budownictwo mieszkaniowe było pierwszym masowym odbiorcą energii elektrycznej.²² Ono też dało początek pierwszym rozwiązaniom technicznym instalacji, które odpowiadały ówczesnym wymaganiom bezpieczeństwa użytkowania oraz estetyki.”²³

Pierwsze firmy instalacyjne w Warszawie ukazały się na początku wieku dwudziestego.²⁴

OŚWIETLENIE ULIC. Do połowy XVIII wieku nie było żadnego oświetlenia ulic. Jedynie pachołkowie miejscy, konni lub piesi z pochodniami, odprowadzali postów z obrad do gospód. Pojazdy magnatów miały asystę własnej służby z pochodniami gaszonymi w kamiennych gaśnicach z trzema półkulistymi wgłębieniami, umieszczanych po obu stronach bram pałacowych. Dwie pary takich gaśnic zachowały się do dzisiaj przy ulicy Miodowej 5 i Długiej 7.²⁵ Pierwszych dwanaście latarni na czterech ścianach ratusza zapalono w roku 1716²⁶. Pierwsze latarnie w bramach miejskich: Krakowskiej i Nowomiejskiej, oraz przy wieży marszałkowskiej zapłonęły w roku 1754 na polecenie prezydenta Jana Feliksa Dulfusa. Na właścicieli nieruchomości nałożono obowiązek zapalania przed bramami jednej lub dwu latarni.²⁷ Dnia 24 grudnia 1759 roku król August III kazał podwoić liczbę latarni w bramach. W roku 1764 magistrat ustanowił dozorcę „opalenia lamp” w osobie ławnika Jana Hochiera.²⁸

Wobec oporu magnatów i duchowieństwa oświetlanie miasta postępowало z trudem, jednak po usypaniu w roku 1770 wałów wokół miasta i po zamachu na króla Poniatowskiego w dniu 3 listopada 1771 roku przynajmniej „znaczniejsze ulice zostały oświetlone”.²⁹ Widocznie stan ten nie trwał długo, skoro „za marszałkostwa Stanisława Lubomirskiego magistrat dnia 22 grudnia 1777 roku, na wezwanie króla, uchwalił umieszczenie latarni co trzydzieści łokci na wysokości pięciu łokci”.³⁰ I ta jednak uchwała, wzmocniona rezolucją Rady Nieustającej, zatwierdzona przez króla „pozostała martwą literą”. Do sprawy w latach 1784—1786 wrócił marszałek Michał Mniszech i w roku 1785 wydał odpowiednie zarządzenie, ale zarówno autor *Myśli patrzącego przez okno na ulicę* w 1791 roku, jak i Fryderyk Schulz Inflandczyk w 1793 piszą, że „miasto wcale nie jest oświetlone”. W roku 1795, kiedy Warszawę zajmowali Rosjanie, magistrat wybrał „oddzielną delegację do opracowania projektu oświetlenia miasta”, policja zaś do czasu wykończenia tego projektu wymagała, aby na ulicach wybrukowanych paliła się latarnia przed każdym domem na koszt jego właściciela. Również w czasie okupacji pruskiej Antoni Magier skarży się na brak oświetlenia ulic, „widząc przyczynę tego w pobłażliwości policji”.³¹

W czasach pruskich i później, aż do roku 1822, „nastali latarnicy do najejcia, to jest chłopcy (a następnie i inwalidzi wojen napoleońskich) od komisarzy cyrkulowych numerami na latarkach opatrzeni, podejmujący się przechodzącym po ulicach świecić”.³² Dopiero „postanowienie” namiestnika Królestwa Polskiego Józefa Zajączka z dnia 24 listopada 1818 roku stworzyło podstawy finansowe dla rozporządzenia marszałka Michała Mniszcha z roku 1785³³ i od tej pory miasto było oświetlane już stale w sposób, na jaki pozwalała technika danego okresu.³⁴

Pierwsze 92 latarnie gazowe zapalone wzdłuż ulicy Książęcej, Nowego Świata, Krakowskiego Przedmieścia i placu Zamkowego dnia 27 grudnia

1856 roku wzbudziły entuzjizm mieszkańców, który „Kurier Warszawski” tak opisał: „Od końca zeszłego miesiąca możemy już datować oświetlenie miasta Warszawy gazem. Oświetlenie to obudziło ogólne zajęcie i tłumy mieszkańców od czasu pierwszej próby zalegają ulice miasta, przypatrując się temu oświetleniu, a wesoła gawieź, idąc za ich przykładem, w najrozmaitsze sposoby tłumaczy sobie to dziwne dla nich zjawisko, jakim jest światło gazowe bez oleju, łoju i knota.”³⁵

W latarniach zastosowane zostały palniki szczelinowe, tak zwane motylkowe, o sile światła równej siedmiu świecom Hefnera, które dzięki wynalazkowi Auera von Welsbacha od roku 1884 otrzymały koszulki, czyli siatki żarowe (z tlenków teru i ceru), dające pięciokrotnie mocniejsze światło bez drgań. W XX wieku instalowano też latarnie 2-, 3-, 4- i 5-, a w latach pięćdziesiątych nawet 24-płomieniowe. W ciągu pięćdziesięciu lat (1856—1906), a na Pradze w ciągu 39 (1867—1906) latarnie gazowe stanowiły główne oświetlenie ulic. Mimo że latarnie elektryczne już od roku 1930 przewyższają liczebnie swe poprzedniczki — latarnie gazowe do dzisiaj jeszcze świecą na niektórych ulicach. W roku 1975 świeciły one na Bielanach (ul. Ceglowska, Barcicka, Zuga, Krotoszyńska), na Powiślu (Wilanowska, Agrykola) i na Pradze (Krowia, Panieńska).

W ciągu dwunastu lat (1927—1939) w gazowni przy ulicy Ludnej działało urządzenie do automatycznego zapalania latarń, włączające do sieci oświetleniowej przez piętnaście minut falę gazu pod zwiększonym ciśnieniem. W ciągu pozostałych lat (przed 1927 i po 1945) latarnie zapalali, gasili i czyścili latarnicy, których liczba, zależnie od stosowanej metody i zasad oświetlania ulic, ulegała znacznym wahaniom.³⁶

Latarnicy zawsze budzili sympatię i wdzięczność warszawiaków, dał temu wyraz Bolesław Prus w nowelce pt. *Cienie*, w której znajdujemy słowa: „...na pustoszejących ulicach Warszawy ukazuje się dziwna postać ludzka, z drobnym płomykiem nad głową. Szybko biegnie przez chodnik, jakby ją ścigały ciemności, przy każdej latarni zatrzymuje się na mgnienie i roznieciwszy wesołe światło, znika jak cień.” Ten sentyment dla tradycji sprawia, że jeszcze i dzisiaj (w roku 1975) władze miejskie trwają przy zamiarze zachowania pewnej ilości latarń gazowych na niektórych zacisznych ulicach.

Liczba latarń gazowych w ciągu jedenastu pierwszych lat zwiększała się w następującym tempie: 1856 — 92, 1857 — 728, 1858 — 860, 1859 — 864, 1860 — 874, 1861 — 886, 1862 — 902, 1863 — 933, 1864 — 973, 1865 — 1022, 1866 — 1073. Most Kierbedzia i Praga otrzymały latarnie gazowe w 1867 roku. Od tego też roku rozporządzamy danymi o liczbie latarń i o ilości gazu zużywanego przez nie (od roku 1899). Niestety do roku 1912 niestaranna sprawozdawczość przez wiele lat pomijała liczbę latarń na Pradze. Toteż załączona tablica 29 i 30 podaje pełne dane o liczbie latarń

w lewobrzeżnej Warszawie i niekompletne o Pradze. Od roku 1913 do 1973 dane dotyczą całego miasta.

Pierwsze latarnie elektryczne zaświeciły w 1906 roku między placem Saskim (Zwycięstwa) a placem Wareckim na ulicach: Wierzbowej, Trębackiej, Mazowieckiej, Traugutta, Czackiego i Kredytowej. Były to żarówki o niewielkiej mocy (16 W), z czasem o coraz większej (do 1000 W), i tak jest do dzisiaj. Obok żarówek od dnia 1 stycznia 1907 roku do lutego 1933 stosowano lampy łukowe, po czym je zlikwidowano; od roku 1958 używane są lampy fluorescencyjne (światłówki), od 1961 — rtęciowe, od 1973 — halogenowe i sodowe (tablica 31).

Liczba latarni gazowych i elektrycznych razem — od chwili wprowadzenia obu tych rodzajów oświetlenia ulic — w niektórych latach przedstawia się następująco: w 1906 roku — 8345, w 1919 — 2744, w 1939 — 17 670, w 1945 — 792, w 1950 — 7553, w 1960 — 30 391, w 1975 — 66 424, w 1978 osiągnęła 74 914.

Tablica 22

GAZ PŁYNNY

Rok	Odbiorcy	Ilość gazu tys. m ³	Rok	Odbiorcy	Ilość gazu tys. m ³
1960	1 833	490	1969	23 482	5 675
1964	7 569	1 563	1970	25 529	5 382
1965	11 186	2 184	1971	27 822	6 795
1966	14 600	2 889	1973	32 016	7 464
1967	17 860	3 442	1974	38 200	7 401
1968	20 714	4 733	1975	35 800	7 183
			1976	36 100	6 771
			1977	37 900	7 531

Zródło: Rocznik statystyczny Warszawy z odpowiednich lat.

LICZBA GAZOMIERZY (I AUTOMATÓW) W LATACH 1900—1976

Rok	Gazomierze	Rok	Gazomierze	Rok	Gazomierze
1900	16 861	1925	85 922	1954	94 914
1901	18 007	1926	86 905	1955	102 596
1902	19 690	1927	90 332	1956	118 466
1903	22 460	1928	92 604	1957	133 381
1904	24 176	1929	95 877	1958	146 427
1905	25 161	1930	98 626	1959	160 267
1906	31 376	1931	96 359	1960	174 584
1907	30 371	1932	93 468	1961	187 727
1908	31 221	1933	90 833	1962	201 908
1909	33 905	1934	89 832	1963	216 603
1910	39 048	1935	93 122	1964	224 569
1911	45 322	1936	97 590	1965	239 730
1912	52 958	1937	104 742	1966	254 725
1913	60 736	1938	109 434	1967	271 401
1914	61 617	1939	111 682	1968	287 758
1915	63 183	1940*	62 000	1969	303 837
1916	71 232	1945	6 477	1970	321 691
1917	73 543	1946	19 470	1971	336 951
1918	74 614	1947	25 526	1972	355 585
1919	74 614	1948	33 823	1973	372 466
1920	75 328	1949	43 615	1974	389 900
1921	75 636	1950	55 315	1975	402 500
1922	78 295	1951	64 387	1976	419 700
1923	79 752	1952	73 758		
1924	83 591	1953	84 690		

Zróżdła: P. Januszewski, *Historia gazowni warszawskich i ich rozwój techniczny w stosunku do gazownictwa zachodniego*, „Przegląd Gazowniczy i Wodociagowy” 1925, nr 11 i 12; *Rocznik statystyczny m. st. Warszawy* z odpowiednich lat.

* Dla l. 1941—1944 brak danych.

Tablica 24

WYPOSAŻENIE MIESZKAŃ W GAZ

Rok	Liczba mieszkań		Odssetek mieszkań	
	Ogółem	wyposażonych w gazomierze	wyposażonych w gazomierze	wraz z wyposażonymi w gaz płynny
1891	89 817	ca 6 000	6,70	—
1916	221 403 ¹	71 232	31,10	—
1919	228 656 ¹	74 614	33,76	—
1921	194 441 ²	75 636	38,98	—
1928	220 976	92 604	41,90	—
1931	249 100	96 359	38,54	—
1939	295 600	111 682	37,73	—
1946	109 034	34 053	31,20	—
1950	193 645	55 315	28,57	—
1960	307 480	174 584	57,00	57,46
1966	363 603	254 725	80,00	74,07
1970	408 845	321 691	78,68	84,89
1971	432 000	336 951	78,00	84,44
1972	443 700	355 585	80,14	—
1973	458 799	372 466	81,14	88,12
1974	476 500	389 900	81,80	89,90
1975	493 682	402 500	81,49	88,72
1976	506 509	419 700	82,90	90,80
1977	530 105	444 500	84,00	91,00

Zróżta: Rezultaty spisu nieruchomości i mieszkań z 1919 r.; Powszechny spis ludności z 1921 r.; J. Cegielski, *Stosunki mieszkaniowe w Warszawie w l. 1864—1964*, Warszawa 1968, *Roczniki statystyczne m. st. Warszawy* i *Roczniki statystyczne Warszawy* z odpowiednich lat.

Tablica 25

DŁUGOŚĆ SIECI ROZDZIELCZEJ (BEZ PRZYŁĄCZEŃ) W LATACH 1856-1899

Rok	km	Rok	km	Rok	km	Rok	km
1856	3,0	1868	85,0	1879	122,4	1890	175,8
1858	53,8	1869	92,0	1880	125,7	1891	180,6
1859	54,1	1870	95,1	1881	128,0	1892	181,9
1860	54,9	1871	97,6	1882	133,6	1893	185,6
1861	56,3	1872	101,5	1883	137,9	1894	186,1
1862	57,0	1873	103,8	1884	143,3	1895	190,1
1863	59,3	1874	111,2	1885	149,9	1896	196,4
1864	62,4	1875	113,5	1886	155,3	1897	196,9
1865	66,0	1876	116,7	1887	162,1	1898	200,6
1866	70,9	1877	118,9	1888	166,5	1899	204,3
1867	78,5	1878	120,8	1889	171,7		

Zróżta: zob. tablica 26.

Tablica 26

DŁUGOŚĆ SIECI ROZDZIELCZEJ (BEZ PRZYŁĄCZEŃ) W LATACH 1856—1899
1900—1977

Rok	sieć km		Rok	sieć km		Rok	sieć km	
	rozdz.	z przyłącz.		rozdz.	z przyłącz.		rozdz.	z przyłącz.
1900	211,6	253,2	1924	284,2	360,3	1952	463,1	517,2
1901	217,1	260,4	1925	.	369,9	1953	490,5	544,6
1902	221,7	266,9	1926	.	375,9	1954	527,5	581,6
1903	226,6	273,6	1927	324,7	398,8	1955	559,0	613,0
1904	231,8	280,1	1928	363,4	438,0	1956	590,7	645,0
1905	236,2	285,5	1929	.	448,7	1957	.	718,0
1906	239,0	288,6	1930	.	458,8	1958	.	767,0
1907	241,8	290,0	1931	.	464,0	1959	.	821,0
1908	245,0	290,0	1932	.	495,3	1960	602,0	822,0
1909	245,0	290,0	1933	.	509,4	1961	.	863,0
1910	248,2	291,6	1934	436,5	537,8	1962	.	889,0
1911	250,8	.	1935	467,9	578,8	1963	.	926,0
1912	256,1	299,9	1936	.	605,4	1964	631,0	978,0
1913	260,7	.	1937	.	632,9	1965	648,0	1028,0
1914	264,2	.	1938	.	668,7	1966	669,0	1061,0
1915	264,8	.	1939	540,0	685,0	1967	682,0	1074,0
1916	267,8	313,0	1940	450,0	570,0	1968	745,0	1142,0
1917	267,8	313,0	1945	112,8	135,1	1969	759,0	1173,0
1918	267,8	313,0	1946	220,9	264,6	1970	764,0	1196,0
1919	267,8	313,0	1947	246,5	300,6	1971	683,0	1211,0
1920	268,0	313,7	1948	310,0	364,6	1972	1032,0	1361,0
1921	268,0	313,7	1949	367,5	421,3	1973	1051,0	.
1922	268,0	313,7	1950	389,2	452,3	1974	1086,2	.
1923	268,0	313,7	1951	425,9	480,0	1975	1144,2	.
						1976	1190,8	.
						1977	1275,3	.

Zróżła: P. Januszewski, *Historia gazowni...* jw., nr 11 i 12; H. Radziszewski, *Warszawa*, t. II; *Rocznik statystyczny m.st. Warszawy*; J. Zieliński, *Historia Gazowni Miejskiej m.st. Warszawy podczas wojny i okupacji w l. 1939—1945*, Warszawa 1946 AP-W Warszawa, rkps; *Rocznik statystyczny Warszawy* z odpowiednich lat oraz dane Warszawskich Okręgowych Zakładów Gazownictwa.

Tablica 27

OGÓLNE ZUŻYCIE GAZU W LATACH 1857—1943

Rok	Tysiące m ³	Rok	Tysiące m ³	Rok	Tysiące m ³	Rok	Tysiące m ³
1857	120,6	1878	6 859,9	1899	25 099,0	1920	45 150,7
1858	623,9	1879	7 419,3	1900	27 057,7	1921	47 548,8
1859	813,5	1880	8 087,3	1901	28 839,3	1922	67 389,1
1860	936,8	1881	8 915,1	1902	30 840,9	1923	58 402,3
1861	1 118,0	1882	9 378,5	1903	33 672,8	1924	57 518,8
1862	1 216,9	1883	11 026,6	1904	35 577,2	1925	57 311,6
1863	1 255,3	1884	12 178,0	1905	33 771,0	1926	52 713,6
1864	1 422,2	1885	12 980,7	1906	33 063,5	1927	55 153,5
1865	1 866,3	1886	12 990,3	1907	36 240,4	1928	59 716,1
1866	2 099,6	1887	12 892,1	1908	38 192,3	1929	62 428,3
1867	2 330,0	1888	12 795,4	1909	39 645,8	1930	62 144,1
1868	2 595,0	1889	13 592,0	1910	42 564,8	1931	61 107,4
1869	2 789,0	1890	13 869,5	1911	47 054,0	1932	57 965,9
1870	3 123,4	1891	14 638,6	1912	55 228,2	1933	53 954,6
1871	3 528,2	1892	15 580,9	1913	55 625,9	1934	50 826,7
1872	3 914,8	1893	16 943,5	1914	54 299,5	1935	51 719,8
1873	4 334,7	1894	17 780,3	1915	55 517,4	1936	54 844,7
1874	4 671,7	1895	18 641,6	1916	73 184,2	1937	58 007,4
1875	5 198,5	1896	19 851,9	1917	61 130,0	1938	61 512,2
1876	5 607,4	1897	20 925,7	1918	48 516,6	1939	51 000,0
1877	6 334,6	1898	22 688,6	1919	52 717,1	1943	52 000,0

Zróżdła: P. Januszewski, *Historia gazowni...*, nr 11 i 12; *Rocznik statystyczny m.st. Warszawy* z odpowiednich lat oraz J. Zieliński, *Historia Gazowni Miejskiej m.st. Warszawy podczas wojny i okupacji w l. 1939—1945*, jw.

Tablica 28

ILOŚĆ GAZU DOSTARCZONA DO GOSPODARSTW DOMOWYCH W LATACH 1945—1976

Rok	Ilość gazu tys. m ³	Rok	Ilość gazu tys. m ³	Rok	Ilość gazu tys. m ³	Rok	Ilość gazu tys. m ³
1945	3 890,6	1953	54 811,1	1961	152 250,0	1969	220 147,0
1946	6 228,6	1954	64 609,0	1962	160 581,0	1970	242 060,0
1947	12 009,4	1955	76 416,0	1963	162 975,0	1971	252 854,0
1948	16 864,3	1956	89 129,0	1964	164 880,0	1972	265 200,0
1949	21 380,0	1957	100 444,0	1965	175 239,0	1973	283 194,0
1950	27 715,1	1958	114 128,0	1966	177 834,0	1974	297 100,0
1951	36 027,7	1959	123 470,0	1967	196 227,0	1975	324 749,0
1952	44 195,0	1960	142 479,0	1968	207 423,0	1976	431 163,7

Zróżdło: *Rocznik statystyczny Warszawy* z odpowiednich lat.

Tablica 29

LICZBA LATARŃ GAZOWYCH NA LEWYM BRZEGU ORAZ RAZEM Z PRAGĄ I IŁOŚĆ GAZU
ZUŻYTA NA OŚWIETLENIE ULIC W LATACH 1867—1912

Rok	Na lewym brzegu	Wraz z Pragą	Rok	Na lewym brzegu	Wraz z Pragą	Rok	Na lewym brzegu	Wraz z Pragą	Tysiące m ³ gazu
1867	1154	1229	1882	2180	.	1897	6708	.	.
1868	1238	1356	1883	3059	.	1898	6816	.	.
1869	1306	.	1884	3821	3985	1899	6857	.	5148,0
1870	1359	1514	1885	4242	.	1900	6823	7911	5987,0
1871	1396	1559	1886	4602	.	1901	7581	.	.
1872	1472	.	1887	5000	.	1902	7800	.	5027,6
1873	1497	1655	1888	5445	5907	1903	8065	.	.
1874	1567	1721	1889	5725	6232	1904	8295	.	5345,8
1875	1598	1738	1890	5772	.	1905	8445	.	6812,0
1876	1653	1821	1891	5869	6546	1906	8197	.	4442,0
1877	1715	.	1892	6017	6688	1907	6445	.	3232,0
1878	1718	.	1893	6217	6874	1908	6401	.	.
1879	1813	.	1894	6339	.	1909	6525	.	3444,9
1880	1882	.	1895	6430	.	1910	6594	.	3500,0
1881	2025	.	1896	6617	.	1911	6539	.	3480,0
						1912	6545	.	3490,0

Zródła: H. Radziszewski, *Warszawa*, t. II, Warszawa 1915; P. Januszewski, *Historia Gazowni...* jw., nr 11 i 12; *Kalendarz Ilustrowany J. Jaworskiego*, *Kalendarz J. Ungra i Obzor goroda Warszawy* — z odpowiednich lat.

Tablica 30

LICZBA LATARŃ GAZOWYCH W CAŁYM MIĘSCIE I IŁOŚĆ GAZU ZUŻYTA
NA OŚWIETLENIE ULIC W LATACH 1913—1975

Rok	Latarnie	Tysiące m ³ gazu	Rok	Latarnie	Tysiące m ³ gazu
1913	6745	2836,7	1945	20	20,5
1914	3562	2657,8	1946	393	341,5
1915	4559	1255,9	1947	468	746,8
1916	2352	1933,9	1948	896	1136,2
1917	1058	771,4	1949	1398	1841,7
1918	3308	581,5	1950	1585	2105,8
1919	2359	941,7	1951	2062	3084,6
1920	2244	517,4	1952	2449	4684,9
1921	3030	673,8	1953	2584	6385,8
1922	5382	1848,8	1954	2581	6540,2
1923	6406	2599,5	1955	2585	6550,0
1924	6482	2773,8	1956	2611	6621,0
1925	6561	2706,2	1957	2605	6616,0
1926	6515	3738,9	1958	2477	6486,0
1927	5947	4148,9	1959	2332	6156,0
1928	6061	4496,2	1960	2092	5852,0
1929	5773	3953,2	1961	1935	5062,0
1930	5420	3829,8	1962	1725	4288,0
1931	5365	3718,6	1963	1636	3939,0
1932	5377	3722,0	1964	1523	3675,0
1933	5456	3772,7	1965	1290	3328,0
1934	5772	3962,1	1966	1169	2511,0
1935	5833	4215,7	1967	1127	2251,0
1936	6195	5453,6	1968	892	2051,0
1937	6542	7318,2	1969	633	1533,0
1938	6643	.	1970	599	1196,0
1939	6970	.	1971	524	1165,0
1940	3800	.	1972	381	1067,1
			1973	319	787,0
			1975	207	.

Zródła: *Rocznik statystyczny m.st. Warszawy, Rocznik statystyczny Warszawy* z odpowiednich lat oraz dane Warszawskich Okręgowych Zakładów Gazownictwa.

Uwaga: Dla lat 1941—1944 brak danych.

Tablica 31

LICZBA LATARŃ ELEKTRYCZNYCH I IŁOŚĆ ENERGII ŻUŻYWANEJ NA OŚWIETLENIE ULIC W LATACH 1906—1975

Rok	Latar- nie	mln kWh	Rok	Latar- nie	mln kWh	Rok	Latar- nie	mln kWh	Rok	Latar- nie	mln kWh
1906	148	0,1	1923	675	0,5	1940	6 512	5,1	1957	17 258	19,6
1907	640	0,4	1924	902	0,7	1941	9 123	4,1	1958	20 322	23,7
1908	769	1,0	1925	1 888	1,3	1942	9 236	6,1	1959	24 386	27,0
1909	683	1,1	1926	2 643	1,8	1943	+	+	1960	28 299	31,8
1910	.	1,0	1927	3 081	2,2	1944	10 640	.	1961	32 682	33,9
1911	.	1,0	1928	3 932	2,6	1945	772	0,3	1962	34 140	36,8
1912	754	1,1	1929	4 962	3,5	1946	3 101	2,0	1963	36 033	34,2
1913	867	1,1	1930	5 966	3,4	1947	3 164	1,8	1964	38 405	42,0
1914	585	1,1	1931	5 976	4,1	1948	4 099	4,1	1965	40 442	45,6
1915	508	0,6	1932	6 375	3,1	1949	4 300	6,3	1966	42 274	47,7
1916	269	0,7	1933	6 607	2,5	1950	5 968	7,2	1967	43 805	50,8
1917	541	0,4	1934	6 786	2,3	1951	6 456	8,6	1968	44 514	54,2
1918	578	0,1	1935	7 039	2,4	1952	7 200	8,3	1969	46 625	54,7
1919	385	0,5	1936	7 858	3,5	1953	8 308	9,7	1970	49 105	58,2
1920	226	0,4	1937	8 686	5,3	1954	8 376	11,6	1971	51 456	62,5
1921	285	0,4	1938	9 921	7,9	1955	10 606	15,4	1972	54 430	65,0
1922	305	0,4	1939	10 700	.	1956	15 526	17,7	1973	56 498	71,3
									1975	66 217	88,7
									1976	72 059	90,0
									1977	74 914	96,2

Zróżła: Rocznik statystyczny m.st. Warszawy z odpowiednich lat; Rocznik statystyczny Warszawy z odpowiednich lat.

ROZDZIAŁ VII. ELEKTROENERGETYKA

I. PIERWSZE ŚWIATŁO ELEKTRYCZNE W WARSZAWIE

Pierwszym, opartym na podłożu naukowym, zetknięciem się warszawiaków z instalacją elektryczną było założenie piorunochronu, jako pierwszego w Polsce (w 32 lata po B. Franklinie) na wieży zamkowej 6 lipca 1784 roku według projektu ks. Józefa Hermana Osińskiego.¹

Z oświetlenia elektrycznego po raz pierwszy w Warszawie skorzystano przy robotach wykończeniowych mostu Kierbedzia, otwartego 22 listopada 1864 roku. Lokomobila parowa dająca napęd prądnicy przy tym moście od 1869 roku została użyta do poruszania pomp wodociągu praskiego inż. A. Grotowskiego.²

Na ulicach warszawskich pierwsze lampy elektryczne zaświeciły jednak dopiero w roku 1879, w którym w ciągu trzech miesięcy paliło się 16 „świec” Jabłockowa (sześć z nich oświetlało Ogród Saski) oraz w grudniu 1879 roku nad wejściem do Salonu Dzieł Sztuki Józefa Ungra przy ulicy Niecałej.³ W tym samym roku inż. Franciszek Marian Kwiatkowski w fabryce Bernarda Handtkego ustawił lokomobilę i prądnicę, aby dać energię pięciu lampom łukowym. Po trzech tygodniach zmagania celu nie osiągnął, a przyczyny niepowodzenia opisał w ogłoszonych później wspomnieniach.⁴

W roku 1879 w fabryce Bernarda Handtkego i w zakładzie fotograficznym M. Dutkiewicza inż. A. Gravier, przedstawiciel warszawskiej firmy „Kuksz, Lüdtke i Gräther”, zainstalował importowaną prądnicę i oświetlił obydwie te zakłady.⁵

18 kwietnia 1884 roku na ulicy Marszałkowskiej między Złotą a Chmielną „mimo szalejącej śnieżycy warszawiacy tłumnie podziwiali dwie latarnie łukowe systemu Krziżika zainstalowane dla reklamy przez firmę Siemens;” to samo w parę dni później uczynił inż. Brunon Abdank-Abakanowicz przy ulicy Wierzbowej⁷. W 1885 roku na Wystawie Przemysłowo-Rolniczej zaświeciły dwie lampy elektryczne⁸. W roku 1886 wspomniany inż. Kwiatkowski w ogrodzie i w budynkach restauracji „Rozkosz” obok placu Grzybowskiego, której właścicielem był Jan Zembrzuski, zainstalował kocioł

parowy, maszynę dwucylindrową o mocy 16 KM i prądnicę firmy „Siemens i Halske”, zasilającą lampę łukową i kilka żarówek. Urządzenie funkcjonowało przynajmniej trzy lata.⁹

W roku 1887 Wystawa Higieniczna była oświetlona pięcioma lampami łukowymi, założonymi przez inż. Brunona Abdank-Abakanowicza, a w roku 1896 żarowymi na prąd trójfazowy, zastosowany po raz pierwszy w Warszawie przez inż. Mariana Lutosławskiego i po raz pierwszy przesyłany na odległość 1200 m.¹⁰

W roku 1897 na polecenie generała-gubernatora Aleksandra Imeretynskiego w związku z przyjazdem do Warszawy cara Mikołaja II inż. Kwiatkowski zorganizował i wykonał pierwszy raz iluminację Zamku, tarasu, ogrodu i fontanny (m. in. kolorowymi żarówkami). W szopie przy Mariensztacie, „gdzie dawna garbarnia białoskórnicza”, umieścił trzy lokomobile o łącznej mocy 75 KM „na jeden wał”; prądnicę, tablicę rozdzielczą i żarówki otrzymał z Powszechnego Towarzystwa Elektrycznego. Impreza trwała od wieczora do drugiej w nocy.¹¹

II. ELEKTROWNIE BLOKOWE

W tych czasach zaczęły się upowszechniać elektrownie blokowe, czyli zakłady energetyczne, które według obowiązujących przepisów mogły dostarczać energii jedynie budynkom w jednym bloku (kwartale) nie przeciętym ulicą, nie wolno było bowiem prowadzić przewodów w poprzek ulicy.

Zdaniem profesora Franciszka Bilka (1888—1977)¹² pierwsza elektrownia blokowa powstała w roku 1896 w Banku Wawelberga i Rotwanda przy ulicy Fredry (wówczas Kotzebuego). Z czasem funkcjonowało ich kilkadziesiąt (oprócz przemysłowych) nawet po uruchomieniu Elektrowni Centralnej na Powiślu.¹³

Elektrownie blokowe znajdowały się między innymi w drukarni „Gońca”, w pałacu Teppera przy ulicy Miodowej, w Ratuszu, w Teatrze Wielkim, w Filharmonii, w Towarzystwie Ubezpieczeń „Rossija”, na Dworcu (Terespolskim) Wschodnim, w tatarsalu przy Okólniku, w pasażu Simonsa, w domu Spokornego przy rogu Alei Ujazdowskich i ulicy Chopina, w gmachu Stowarzyszenia Techników, obecnie NOT (pierwsza w roku 1902 i następna w 1906, działająca do 1912), w Więzieniu Mokotowskim od roku 1904.¹⁴

W roku 1888 niemiecka firma Allgemeine Elektrizitäts-Gesellschaft (AEG) po raz pierwszy oświetliła elektrycznością część Zamku Warszawskiego¹⁵, a między 1897 a 1900 rokiem generał-gubernator ks. Aleksander Imertynski w darze od Niemieckiego Kontynentalnego Towarzystwa Ga-

zowego w Dessau, które prowadziło Gazownię Warszawską, otrzymał elektrownię napędzaną motorem gazowym (początkowo o mocy 8 KM, później 20 KM), służącą temu samemu celowi. Elektrownię prowadził pracownik gazowni, Stanisław Jaroszewski, ale tuż przed wybuchem pierwszej wojny światowej została ona przez dessauczyków wywieziona z powrotem do Niemiec.¹⁶

W roku 1900 w hotelu „Bristol” inż. Marian Lutosławski zbudował bodaj największą tego typu elektrownię o mocy 250 kW (w pasażu Simonsa 240 kW), po raz pierwszy o napędzie dieslowskim.¹⁷ W roku 1902 duże elektrownie otrzymały Politechnika i Hale Mirowskie.

I wreszcie w roku 1896 cztery sąsiadujące ze sobą domy mieszkalne przy ulicach Marszałkowskiej, Zielnej i Bagno zostały, jako pierwsze w Warszawie, oświetlone elektrycznością z elektrowni blokowej.^{17a}

Do tak pokaźnego rozwoju elektrowni blokowych przyczyniło się to, że centralną elektrownię ogólnomiejską Warszawa otrzymała dopiero jako trzydzieste z kolei miasto na ziemiach naszych (nie licząc elektrowni tramwajowych).¹⁸

Drugą przyczyną tego stanu rzeczy była polityka właścicieli elektrowni na Powiślu, którzy maksymalne zyski ciągnęli nie przez szybki rozwój zakładu i sieci, lecz innymi sposobami, o czym niżej.

Elektrownie przemysłowe, kolejowe, wojskowe itp., zgodnie z założeniami tej pracy, zostaną pominięte, a omówione jedynie świadczące usługi komunalne, to znaczy dostarczające energii przede wszystkim do mieszkań, na oświetlenie ulic oraz dla komunikacji miejskiej i podmiejskiej. Były to elektrownie: Mokotowska, Wolska, Wilanowska, Falenicka, Pruszkowska, Jabłonowska i Rembertowska.

Poważną rolę w bilansie energetycznym Warszawy w swoim czasie odegrała też Elektrownia Tramwajowa.

III. ELEKTROWNIA MOKOTOWSKA

Uroczyste otwarcie Elektrowni Mokotowskiej odbyło się 12 stycznia 1909 roku przy ulicy Sandomierskiej 16. Była ona własnością Spółki Komandytowej, później Towarzystwa Akcyjnego Elektrowni Mokotowskiej.¹⁹ W jej imieniu występował adwokat Kazimierz Olszowski i Edward Rudowski, „obywatel Mokotowa” (1855—1920).²⁰

Sprowadzony z Winterthur silnik o mocy 35 KM był napędzany gazem wytwarzanym na miejscu z antracytu.²¹

Dwieście latarni, każda z 50-watowymi żarówkami firmy „Tantal”, oświetlało w dwu rzędach ulicę Puławską do Henrykowa oraz jednym rzędem Rakowiecką, Sandomierską, Olszewską, Wiśniową, Grodzką (Madalińskie-

go), a także Moniuszki i Młynarską na Mokotowie.²² Pierwszym większym odbiorcą (300 żarówek) były koszary pułku gwardii na Polu Mokotowskim (przy ul. Puławskiej). Z czasem obsługiwano Sielce, Marcelin i Belweder.²³

Po włączeniu Mokotowa do Warszawy w roku 1916 uchwałą Rady Miejskiej z dnia 27 listopada 1919 roku elektrownia została wykupiona przez miasto od Towarzystwa Akcyjnego Elektrowni Mokotowskiej za 539 026 ówczesnych marek. Po przejęciu w dniu 1 maja 1920 roku jako Elektrownia Miejska w Mokotowie podlegała Wydziałowi VII Zarządu Miejskiego.²⁴

Elektrownia ta została zamknięta 23 maja 1923 roku, a teren obsługiwany przez nią objęto odtąd koncesją elektrowni na Powiślu.²⁵

IV. ELEKTROWNIA WOLSKA

Elektrownia Wolska założona przez gminę Czyste przy ulicy Prądyńskiego 23, budowana w roku 1909, została uruchomiona 17 lutego 1910 roku. „Początkowo oświetlała 38 latarniami łukowymi ulice: Wolską, Górczewską, Kościelną [obecnie Sokołowską] i parę bocznic.” Prądnica napędzana była silnikiem gazowym 16 KM, później 85 KM. 16 września 1913 roku elektrownia znalazła się w rękach „Gesfüel” (spółki akcyjnej „Gesellschaft für Elektrische Unternehmungen” w Berlinie), na którą koncesja władz rosyjskich nakładała obowiązek dostarczania energii „Woli, Czystemu, Kołu i Budom”.²⁶ Dnia 5 grudnia 1919 roku elektrownia wraz z koncesją została wykupiona przez powstały w dniu 5 grudnia 1918 roku koncern o polskim, a później belgijskim kapitale „Siła i Światło”, który Elektrownię Wolską w roku 1923 odstąpił utworzonej przez siebie spółce akcyjnej Elektrownia Okręgowa w Pruszkowie, ta zaś zlikwidowała ją w roku 1924, a teren zaopatrywała energią wytwarzaną u siebie.²⁷

Ostatnim kierownikiem Elektrowni Wolskiej był inż. Antoni Rogiński (późniejszy profesor), pracował w niej również inż. Marian Kraheński, później w Polskiej Akcyjnej Spółce Telefonów (PAST). Kierownikiem nowej podstacji Wola został inż. Hoch.

Z dniem 1 stycznia 1938 roku Zarząd Miejski wykupił od Elektrowni Pruszkowskiej całą sieć wolską o ogólnej długości 100 km, obsługującą kilka większych zakładów przemysłowych i 10 450 drobnych odbiorców. Do sieci należała podstacja z 55 transformatorami, która temu terenowi w roku 1937 dostarczyła 13 922 638 kWh.²⁸

VI. ELEKTROWNIA W PRUSZKOWIE

Spółka akcyjna „Gesfürel”, należąca do koncernu AEG, od władz rosyjskich oprócz koncesji wolskiej otrzymała uprawnienia na założenie elektrowni w Pruszkowie. Wobec czego 24 października 1913 roku²⁹ zawarła ona z Pruszkowem umowę i rozpoczęła budowę zakładu, którą przerwała wojna. W styczniu 1917 roku uruchomiono kosztem 12 tysięcy rubli prowizoryczną elektrownię z lokomobilą parową o mocy 110 KM i generatorem 90 kVA (według innego źródła 150 KM i 85 kVA) obsługującą 350 żarówek. Kiedy w roku 1919 spółka akcyjna „Siła i Światło” wykupiła ten obiekt od „Gesfürel” dnia 20 kwietnia 1920 roku założyła filialną spółkę akcyjną Elektrownia Okręgowa w Pruszkowie³⁰, która przejęła koncesję wolską i pruszkowską.³¹

Dzięki kredytowi, otrzymanemu dnia 3 grudnia 1923 roku w postaci sprzętu od „The Power and Traction Finance Company (Poland) Lmd.” oraz w roku 1929 w gotówce od „Utilities Corporation (Poland) Lmd.”, kapitał zakładowy wzrósł z 2,5 mln do 6 mln zł, ale większość akcji elektrowni znalazła się w rękach angielskich.

Budowa prowadzona od roku 1920 umożliwiła uruchomienie z dniem 4 sierpnia 1924 roku nowej wytwórni.³²

Jako pierwsza na terenie kraju Elektrownia Pruszkowska otrzymała od władz polskich uprawnienie nr 1 na elektryfikację gmin: Ożarów, Blizne, Skorosze, i przesyłanie energii do podstacji Wola.

Z dniem 11 grudnia 1927 roku elektrownia ta zaopatrywała w energię nowo uruchomioną EKD (Elektryczna Kolej Dojazdowa — również własność spółki akcyjnej „Siła i Światło”) Warszawa — Grodzisk; w 1928 roku otrzymała uprawnienie państwowe nr 67 na resztę powiatu warszawskiego i powiat błoński, w 1933 nr 203 i nr 208 na powiat grójecki oraz Nowy Dwór, Modlin i Jabłonnę, przy czym w Nowym Dworze zainstalowano połączenie sieci pruszkowskiej z siecią elektrowni w Jabłonie. W roku 1936 Elektrownia Pruszkowska uzyskała połączenie kablowe z Elektrownią Miejską na Powiślu (uprawnienie nr 303 z 20 VIII 1936 r.) dla wspólnej obsługi elektrycznej sieci podmiejskich linii PKP, które ruszyły 12 maja 1937 roku. Mimo że zarząd miejski w Warszawie w roku 1937 wykupił koncesję wolską EOW, tuż przed wybuchem drugiej wojny światowej obsługiwała ona 109 miejscowości (48 z nich miało oświetlenie uliczne).

W granicach Warszawy od dnia 1 stycznia 1938 roku korzystał z jej energii tylko skrawek Bielana, Zdobycz Robotnicza i Służew (do r. 1948).³³

Elektrownia Pruszkowska odgrywała zawsze i nadal zapewne odgrywa poważną rolę w zasilaniu podmiejskiej komunikacji stolicy. Od dnia 11 grudnia 1927 roku wyłącznie ona zaopatrywała w energię EKD Warsza-

wa — Grodzisk z przerwą od początku września 1939 roku do 2 października 1939 (w obrębie stolicy do połowy listopada 1939 r.). W czasie powstania EKD kursowała tylko do stacji Szczęśliwice (od Grodziska); po jego upadku przerwa trwała do 19 maja 1945 roku. Od maja 1937 roku Elektrownia Pruszkowska wspólnie z Elektrownią Miejską na Powiślu zasilala w energię podmiejską sieć PKP³⁴ z przerwą od sierpnia 1944 do 14 lipca 1946 roku.³⁵

Elektrownia Pruszkowska wraz z miastem została zajęta przez hitlerowców dnia 8 września 1939 roku. Dnia 11 października 1939 roku naprawiono zniszczony kabel łączący ją z elektrownią na Powiślu. Po ustanowieniu nadzoru niemieckiego (Hans Führer) w Pruszkowie dyrekcja polska wraz z załogą starała się nie tylko o utrzymanie dotychczasowego stanu posiadania, ale i o rozbudowę przedsiębiorstwa. 1 sierpnia 1944 roku, przy nieudanej próbie usunięcia Niemców z zakładu, jeden z pracowników został rozstrzelany. W powstaniu warszawskim poległo dwudziestu czterech pracowników polskich.

W czasie i po powstaniu elektrownia była czynna. Dnia 16 stycznia 1945 roku ostatni oddział niemiecki, podkładając pod kotłownię, maszynownię i rozdzielnię 26 bomb lotniczych o ciężarze 150 kg każda, wysadził wytwornię w powietrze. Kotłownia została zniszczona w 50 procentach, maszynownia w 70, rozdzielnia w 90, główne transformatory w 25 procentach.

Przy odbudowie korzystano z prądu elektrowni: Zakładów Żyrardowskich, cukrowni w Józefowie, fabryki ołówków S. Majewskiego w Pruszkowie. Brygady kotłowe i elektryczne Elektrowni Pruszkowskiej w ciągu trzech miesięcy pomagały przy odbudowie elektrowni na Powiślu. Po uruchomieniu fragmentu rozdzielni na Powiślu od 12 marca 1945 roku dostarczano z Żyrardowa i innych małych zakładów energii odbudowującej się tejże elektrowni. Ta zaś gdy rozpoczęła produkcję 25 maja 1945 roku, dawała energię do odbudowy Elektrowni Pruszkowskiej, która dzięki temu mogła wznowić pracę 18 grudnia 1945 roku.³⁶

Na mocy zarządzenia Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego w Lublinie z dnia 26 listopada 1944 roku jako EOW — Elektrownia Okręgu Warszawskiego została upaństwowiona i włączona do Zakładów Elektrycznych Okręgu Warszawskiego (obecnie Zakłady Energetyczne Okręgu Centralnego — Warszawa).³⁷

Dalsze powiązania techniczne i organizacyjne, sprzężenie wszystkich elektrowni i stworzenie krajowego systemu energetycznego sprawiły, że zarówno Elektrownia Pruszkowska (w r. 1958 została elektrociepłownią), jak i inne, pracuje dla ogólnej puli, wobec czego późniejsze jej losy nie należą już do dziejów energetyki warszawskiej.

Dyrektorem tej elektrowni od roku 1923 do 1946 był inż. Kazimierz Stra-

szewski (1879—1959). W latach 1946—1949 dyrektorem naczelnym był inż. Henryk Tarnawski (1892—1963). Od 1923 kierownikiem produkcji był inż. Kazimierz Wolff, laboratorium licznikowe prowadził inż. Bronisław Sambor (1891—1969).³⁸

Dodajmy dla ścisłości, że jeszcze przed końcem pierwszej wojny w roku 1918 Wilanów (przyłączony do Warszawy w r. 1938) miał własną elektrownię o napędzie parowym na prąd stały 200 kW.³⁹

VI. ELEKTROWNIA JABŁONOWSKA

Istniała ona 17 lat (od r. 1928 do 1944). W roku 1925 właściciel Jabłonn, Maurycy Potocki, wystąpił o uprawnienie⁴⁰ i koncesję otrzymał 28 lipca 1927 roku.⁴¹ Budowana przez Polskie Zakłady Elektrotechniczne „Brown-Boweri” elektrownia została uruchomiona w roku 1928 na napędzie dieslowskim o mocy generatora 90 kVA.⁴² W roku 1932 siecią o długości 26 km objęto Zegrze, Beniaminów, Poniatów, w 1933 — siecią o długości 25 km Modlin i Nowy Dwór. Na mocy koncesji Elektrowni Pruszkowskiej z dnia 20 maja 1933 roku oraz dwustronnego porozumienia obie sieci połączono w Nowym Dworze⁴³ i odtąd Jabłonna pokrywała część wspólnego zapotrzebowania, głównie w szczycie.⁴⁴

W roku 1934 zbudowano 12 km sieci, obejmując Serock, Wieliszew, Bukowiec. Między 1931 a 1936 rokiem na inwestycje wydano 645 tysięcy zł. W roku 1935 zakład z jakiegoś powodu był przejściowo pod nadzorem sądowym, co nie przeszkodziło mu w dalszym rozwoju. Elektrownia Jabłonowska zasilala głównie elektrownię w Markach obsługującą Pustelnik, Zielonkę i Ząbki⁴⁵, sama zaś zaopatrywała m. in. Dąbrówkę, Henryków, Wiśniewo, Tarchomin, Płudy i Żerań, należące od roku 1951 do Warszawy.

Liczba liczników wynosząca 1887 sztuk w roku 1930 wzrosła do 4609 w 1936.⁴⁶

Kierownikiem elektrowni w latach 1932—1939 był inż. Stanisław Jeremiec, w latach 1940—1942 inż. Jan Płaskowski, w latach 1942—1944 prof. inż. Włodzimierz Helman, a jego zastępcą inż. Henryk Joniewicz.

Dnia 28 lipca 1944 roku hitlerowcy usunęli z elektrowni załogę polską i w pierwszych dniach sierpnia zakład wysadzili w powietrze.

Elektrownia Jabłonowska została również upaństwowiona zarządzeniem PKWN z dnia 21 listopada 1944 roku, ale ze względu na całkowite zniszczenie odbudowana być nie mogła.⁴⁷

VII. ELEKTROWNIA FALENICKA

Istniała ona 18 lat, od roku 1929 do 1946. Założycielką jej i właścicielką była gmina Falenica-Letnisko, która dnia 21 grudnia 1923 roku uzyskała koncesję na prowadzenie elektrowni. Obsługiwała osiem miejscowości: Anin, Falenicę, Michalin, Miedzeszyn, Międzyzlesie i Radość, przyłączone w roku 1951 do Warszawy, oraz Józefów i Świder w powiecie otwockim. Uruchomiono ją 1 kwietnia 1929 roku.⁴⁸

Budynki zostały wzniesione przez inż. Krajewskiego. Maszyny oraz wyposażenie zakładu i sieci dostarczyła i sfinansowała warszawska firma „B-ci Borkowskich” wspólnie z firmą „K. Szpotańskiego” na sumę ponad 5 milionów zł.⁴⁹

Moc elektrowni⁵⁰ wynosiła w roku 1929 — 396 kW, w 1936 — 495 kW, w 1946 — 600 kilowatów.⁵¹

W grudniu 1938 roku Elektrownia Falenicka została przejęta przez utworzony w roku 1937 Zakład Elektryczny Okręgu Podstołecznego SA (ZEOP) i unieruchomiona, a teren koncesji był odtąd zaopatrywany przez Elektrownię Miejską na Powiślu za pośrednictwem urządzeń tego zakładu. Stan ten przetrwał do lipca 1944 roku, to znaczy do zajęcia przez wojska polskie i radzieckie podstołecznych obszarów prawobrzeżnych i odcięcia ich od Warszawy. Jednak już w sierpniu roku 1944 z pomocą tych wojsk załoga Elektrowni Falenickiej pod kierownictwem monterka Stefana Rządковского uruchomiła ją i do 14 września, to jest do chwili uwolnienia Pragi, obsługiwała osiedla na linii Falenica — Międzyzlesie.⁵²

W granicach Warszawy sieć jej wynosiła około 40 km, a liczba odbiorców 2700. Po wyzwoleniu Pragi elektrownia, jako największa na prawym brzegu (na Grochowie uruchomiono jedynie dwie małe siłownie przemysłowe), wobec całkowitego zniszczenia Elektrowni Jabłonowskiej i Mareckiej (założonej w 1883 r.) stała się główną dostarczycielką energii do centrum tej dzielnicy, w którym dzięki Faleniccy mogły podjąć pracę polskie władze wojskowe, cywilne, szpitale i pierwsza drukarnia „Życia Warszawy”.

Prąd zdążył na Pragę nie drogą najkrótszą, lecz przez podstację w Rembertowie linią przewodów, odbudowaną przez jej załogę, z monterem Kazimierzem Urbańskim na czele. Załoga ta ukryła uprzednio przed Niemcami w odpowiednio przygotowanych dołach słupy oraz narzędzia i przyrządy umożliwiające roboty w ogóle.⁵³

W związku z odbudową elektrowni na Powiślu oraz sieci na prawym brzegu Wisły pod kierownictwem inż. Jerzego Sawickiego i inż. Henryka Hebisza z ramienia Zakładu Elektrycznego Okręgu Podstołecznego, ze względów ekonomicznych w pierwszej połowie 1946 roku zlikwidowano wszystkie małe elektrownie w pobliżu Warszawy. Elektrownia Falenicka

przestała pracować w kwietniu, a przejście na racjonalne zasilanie terenu z sieci okręgowej jako swego rodzaju osiągnięcie ekonomiczno-techniczne połączono ze świętem 1 Maja 1946 roku.⁵⁴ Wartość jej majątku w chwili likwidacji wynosiła 1 089 872 zł przedwojennych.⁵⁵

Budynki elektrowni wykorzystano na siedzibę rejonu energetycznego, a od 1 sierpnia 1953 roku na Laboratorium Wysokich Napięć Zakładów Energetycznych Okręgu Centralnego — Warszawa (ZEOC) (ul. Gruntowa 2).

Kierownikami Elektrowni Falenickiej byli kolejno: w latach 1928—1930 inż. Krajewski, od 12 października 1930 do 14 października 1932 roku inż. Stanisław Szumowski, następnie inny inż. Szumowski, wreszcie monter Stanisław Fijałkowski.

W latach 1937—1938 pracował w niej technolog Borys Bordziłowski. Od grudnia 1938 do sierpnia 1944 roku elektrownia była nieczynna, a od sierpnia 1944 roku kierował nią monter Stefan Rządkowski, następnie, prawdopodobnie jako ostatni, do kwietnia 1946 roku inż. Gustaw Piętka.⁵⁶

VIII. ELEKTROWNIA REMBERTOWSKA

W Rembertowie (przyłączonym do Warszawy w roku 1957) została zbudowana w roku 1937 podstacja przez ZEOC, obsługująca około 1500 odbiorców oraz latarnie uliczne (dlatego zostaje w tym miejscu wymieniona). Była to elektrownia parowa z generatorem o mocy około 500 kVA, z siecią około 30 km (w tym około 20 km na potrzeby komunalne). Kierownikiem jej od 1 maja 1933 roku do 1937 był inż. Czesław Auerbach.⁵⁷

IX. ELEKTROWNIA TRAMWAJOWA

Istniała ona 36 lat, od 1908 do 1944 roku. Oficjalna data jej otwarcia to 26 marzec 1908 roku, czyli dzień uruchomienia pierwszej linii tramwajów elektrycznych, którym miała służyć. Próbne jazdy przeprowadzano jednak już 7 lutego, elektrownia musiała więc być czynna przynajmniej od początku tego miesiąca.

Na licencji Siemens'a zakład został zbudowany przez prof. Józefa Lenartowicza (1870—1951), który dokładny jej opis techniczny zamieścił w „Przeglądzie Elektrotechnicznym”.⁵⁸ Od chwili uruchomienia elektrowni w 1908 do 1931 roku jej dyrektorem był prof. Stanisław Odrowąż Wysociski (1876—1931). Zakład zbudowano na placu miejskim o powierzchni

16 556 m³ przy rogu ulicy Przyokopowej (Towarowej) i Grzybowskiej z bocznicą kolejową dla dowozu węgla, kominem 70-metrowym i studnią artezyjską o głębokości 197,5 m. Obok stał budynek administracyjny z mieszkaniami dla kierownictwa.⁵⁹

Elektrownia pracowała do 13 kwietnia 1917 roku, kiedy nastąpił wybuch jednego kotła, który spowodował zniszczenie niemal wszystkich innych, co unieruchomiło komunikację tramwajową na sześć tygodni. Komisja fachowców ustaliła, że przyczyną katastrofy było zmęczenie materiału kotła.

Jako prowizorium zainstalowano przywiezione przez okupanta dwa kotły z elektrowni na Powiślu, a w drewnianej dobudówce ustawiono generator o mocy 1200 kVA. Równocześnie budowano nową kotłownię, w której ustawiono cztery kotły zarekwirowane przez Niemców w fabryce „Braci Briggs” w Markach. Później już, w latach 1918—1923, 1925—1929 i 1930—1932 — elektrownia była planowo rozbudowywana, by zaczynając od mocy 3600 kW w roku 1908 — 4000 kW w 1913 i 10 100 kW w 1926, osiągnąć moc 10 500 kW w roku 1938 i utrzymać ją do lipca 1944 roku. Rezerwę od 1932 roku stanowiły stare kotły o mocy 2400 kW i 6200 kW.

Oprócz tego, wobec wzrastającego zapotrzebowania na trakcję tramwajową, trzeba było w roku 1936 zmontować trzy stacje prostowników pobierające energię z Elektrowni Miejskiej. Wartość majątku tej elektrowni w roku 1936 wynosiła 6 197 894 zł.

Turbozespoły „Brown-Boweri” instalowane od roku 1923, umożliwiły odprowadzanie i wykorzystywanie pary do ogrzewania z dala czynnego, które zaprowadzono w roku 1925 według pomysłu i projektu prof. J. Lenartowicza. Ogrzewano nie tylko budynek przy elektrowni, ale również centralne warsztaty tramwajowe, gmach Dyrekcji przy ulicy Młynarskiej, gmach szkoły przy Rogalińskiej, oraz budynek mieszkalny pracowników przy ulicy Siedmiogrodzkiej 7, w którym zainstalowano bojłery (worniki) do ciepłej wody w kuchni i łazience.

Elektrownia Tramwajowa stała się więc od roku 1925 pierwszą elektrotrociepłownią warszawską.

We wrześniu 1939 roku spłonął dach nad kotłownią i halą maszyn, uszkodzone zostały dwa turbozespoły, jeden kocioł parowy, wieże chłodnicze, rozdzielnia główna i wiele mniejszych urządzeń. Odbudowę przeprowadzono w roku 1940 i 1941. W czasie powstania hitlerowcy zbombardowali cały zakład, a budynki podpaliłi, po powstaniu zniszczyli resztę. Zginęli między innymi jego kierownik inż. Herman Wegener i inż. Ludwik Sarnowiec.

Po wyzwoleniu okazało się, że elektrownia nie nadaje się do odbudowy. Jedynie część kotłów, mimo poważnych uszkodzeń, po naprawach przy-

31. Filtry powolne wodociągów Lindleyowskich Na Koszykach. Fotografia z roku 1936

32. Ujęcie poddne „Mała Kaśka” i „Chudy Wojtek” wodociągów praskich z lat sześćdziesiątych

33. Henryk Marconi, twórca wodociągu warszawskiego czynnego w latach 1855—1889

34. Alfons Grotowski, twórca wodociągu praskiego w latach 1869—1896

35. Sokrates Starynkiewicz, prezydent m.st. Warszawy w latach 1875—1892

36. William Lindley, twórca projektu wodociągów i kanalizacji m.st. Warszawy w latach 1876—1878

38. Włodzimirz Dionizy Rabczewski,
dyrektor wodociągów i kanalizacji w
latach 1928—1942

37. William Heerlein Lindley — syn,
projektant i budowniczy wodociągów
i kanalizacji m.st. Warszawy w la-
tach 1881—1915

39. Marmurowa tablica na stacji filtrów na Koszykach upamiętniająca rozpoczęcie budowy kanalizacji Lindleyowskiej 20 sierpnia 1883 roku

40. Drewniane zlewy i przewody kanalizacyjne stosowane przed wprowadzeniem kanalizacji Lindleyowskiej. Podwórkó domu przy ulicy Podwale 523

41. Wylew Wisły w roku 1844. Rysunek J.F. Piwarskiego

42. Wylew Wisły w dniach 13, 14 i 15 czerwca 1867 roku od strony Mariensztatu. Rysunek J. Kossaka

43. Piotr Steinkeller, twórca ciosowego „buiwarku” przy młynie na Solcu w roku 1841

stosowano do zdalnego ogrzewania sąsiednich zakładów przemysłowych i innych budynków w promieniu 1 km. Dawna elektrociepłownia stała się jedną z większych kotłowni osiedlowych w systemie SPEC (zob. tablica 32).⁶⁹

X. ELEKTROWNIA „CENTRALNA” NA POWIŚLU

Elektrownia na Powiślu, zwana centralną, była pierwszą elektrownią ogólnomiejską. W ciągu trzydziestu dwu lat, od 1902 do 1934 roku, znajdowała się w rękach kapitalistów niemieckich i francuskich; w ciągu dziesięciu lat od 1934 do roku 1944 należała do Gminy m. st. Warszawy i od roku 1944 jest przedsiębiorstwem państwowym na podstawie postanowienia Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego w Lublinie z dnia 26 listopada 1944 roku.

PROJEKTY, PRZETARG, UMOWY. Przynajmniej cztery projekty elektrowni centralnej poprzedziły ten, który został zrealizowany. Pierwszy był projekt Siemens'a z roku 1884. W roku 1889 projekt taki zgłosiła firma „Ganz”, budująca zakład energetyczny w Budapeszcie. Na temat tego projektu polemizowali ze sobą inż. S. M. Roguski⁶¹ i inż. Adolf Kipman⁶². W roku 1892 Niemieckie Kontynentalne Towarzystwo Gazowe, prowadzące Gazownię Warszawską, przedstawiło projekt przewidujący budowę elektrowni przy ulicy Fredry (wówczas ul. Kotzebuego)⁶³. Datę zaś 8 lutego 1898 roku nosi projekt stacji centralnej Williama Heerleina Lindleya, budowniczego warszawskich wodociągów i kanalizacji⁶⁴. Nie został on przyjęty mimo wielu zalet technicznych (omówionych w naszych czasach przez prof. Czesława Mejro), gdyż proponował układ jednofazowy, a zgodnie z opinią prof. Aleksandra Rotherta (1870—1937) za odpowiedniejszy uznano wówczas dla Warszawy — trójfazowy.⁶⁵

Lindley zastosował się do tego życzenia i w październiku 1898 roku złożył odpowiednie zmiany i uzupełnienia. Elektrownia miała stanąć przy ulicy Dobrej i Karowej w ciągu dwu lat (dla wykorzystania stacji pomp ściekowych do kondensacji) kosztem 2 820 tysięcy rb. Po osiągnięciu mocy 2000 kW miała przynosić miastu 120 tysięcy rb zysku rocznie.⁶⁶

Magistrat jednak zaangażowany w budowę wodociągów i kanalizacji od roku 1881 nie chciał się zgodzić na finansowanie drugiego poważnego przedsięwzięcia w tak krótkim czasie, postanowił sprawę budowy elektrowni rozwiązać drogą koncesji i w roku 1900 ogłosił przetarg.⁶⁷

Przeciw projektowi Lindleya wypowiedział się również główny inżynier miasta Kajetan Mościcki ze względu na to, że magistrat, jego zdaniem, nie był przygotowany technicznie ani organizacyjnie do podjęcia budowy i eksploatacji tego rodzaju zakładu.⁶⁸

¹¹ Urządzenia kom. W-wy

Do przetargu, odbywającego się w Petersburgu, stanęło sześć firm niemieckich (faktycznie dwa koncerny „AEG” i „Siemens”)⁶⁹. Największa ilość akcji znajdowała się w rękach Société Industrielle d'Énergie Électrique SA, założonej w roku 1899 przez Continentale Gesellschaft für Elektrische Unternehmungen Nürnberg wspólnie z „Schuckert et Co”, należąca do koncernu „Siemensa”⁷⁰.

Akcje tego towarzystwa o nazwie francuskiej (polska brzmiała: Towarzystwo Elektryczności w Warszawie) w ogólnej liczbie 19 000 zostały nabyte przez następujące spółki akcyjne: „Lahmayer et Co” — 2414 (12,7 proc.), „AEG” — 2000 (10,5 proc.), Continentale Gesellschaft für Elektrische Unternehmungen Nürnberg — 1091 (5,7 proc.), Société Industrielle d'Électrique — 8195 (43,2 proc.), Banque de Commerce et l'Industrie — 300 (1,6 proc.) oraz „Schuckert et Co” — 5000 (26,3 proc.)⁷¹.

Maskarada ta odegrała efektywną rolę w czasie pierwszej wojny światowej, kiedy francuskie kierownictwo opuściło Warszawę 15 lipca 1915 roku i elektrownia, obłożona sekwestrem, znalazła się pod zarządem niemieckim. Po zakończeniu wojny rzekomo francuska firma na podstawie traktatu wersalskiego z roku 1919 otrzymała od rządu niemieckiego, mocą uchwały arbitrażowej z dnia 29 kwietnia 1924 roku, 22 290 740 franków francuskich (7,43 mln zł) tytułem odszkodowania za straty wojenne w Warszawie, które najpewniej w odpowiedniej części trafiły również do jej niemieckich współwłaścicieli.

Dnia 11 stycznia 1902 roku podpisana została umowa koncesyjna między Magistratem m. Warszawy a Rosyjskim Towarzystwem Schuckert et Co. Prezydentem miasta był wtedy N. B. Bibikow, a głównym inżynierem miasta Kajetan Mościcki.

„Pod presją Petersburga” — jak pisze Tadeusz Klarner⁷² — umowę tę poprawiono na korzyść Towarzystwa Elektryczności 21 czerwca 1909 roku, kiedy prezydentem był Ałdr Ałdrowicz Miller.

Umowę ze strony Towarzystwa podpisał Fryderyk Brock, a zwierzchnikiem w Paryżu następnego naczelnego dyrektora zakładu w Warszawie, inżyniera Eugène Hannotiaux, był Paul Heine, wieloletni zaś dyrektor finansowy nazywał się Poustomis.

Umowa terytorialnie obejmowała 16 komisariatów o powierzchni 3278 ha razem na lewym i na prawym brzegu, innymi słowy, powierzchnię całej Warszawy do roku 1916 i dotyczyła budowy elektrowni, sieci elektrycznych oraz latarni ulicznych i ich eksploatacji w ciągu 35 lat.

Podobnie jak w projekcie W. H. Lindleya, elektrownię umieszczono na Powiślu, tylko nieco wyżej, również układ sieci i rozmieszczenie istniejących do dziś głównych rozdzielni niewiele odbiegają od proponowanego przez Anglika.⁷³

ELEKTROWNIA W LATACH 1902—1915. Na podarowanym przez Magistrat placu o powierzchni 18 499 m² między ulicami Dobrą, Leszczyńską, Tamką i późniejszym Wybrzeżem Kościuszkowskim Towarzystwo Elektryczności w roku 1902 uruchomiło trzy lokomobile parowe o łącznej mocy 300 KM z prądnicą o mocy około 220 kW, z której korzystano przy budowie.⁷⁴ Dnia 1 września 1903 roku położono uroczystie kamień węgielny pod główny budynek i z prowizorycznej siłowni jeszcze w tym samym roku pierwszych 43 odbiorców otrzymało prąd.⁷⁵

Na uroczystości odbytej z tej racji w dniu 1 września 1903 roku główną osobą był wicehrabia de Janzé, reprezentujący prezesa Bailleux de Marisy, następnie dyrektor budujący elektrownię inż. Robert de Rote oraz sekretarz dyrekcji Józef Wolfson.⁷⁶

Uruchomiona technicznie 13 listopada 1904 roku „centralna stacja elektryczna”, składała się z dwu kotłów wodnorurkowych, trzech maszyn parowych leżących, dwu przetwornic i baterii akumulatorów. Moc elektrowni wynosiła wtedy 1660 kW.⁷⁷

„Można przypuszczać, że oficjalne uruchomienie elektrowni w dniu 11 stycznia 1905 roku, w terminie ustalonym w umowie, odbyło się bez żadnego uroczystości z powodu toczącej się niepomyślnej dla oręża rosyjskiego wojny z Japonią” — pisze prof. F. Bilek.⁷⁸ Od roku 1907 trwała już nieprzerwanie rozbudowa samego zakładu i jego sieci. Maszyny tłokowe zastąpiono turbinami parowymi; w roku 1909 zastosowano filtry do powietrza⁷⁹, przy turbozespole 4000 kW, w 1911 urządzono sterowanie regulatora obrotów z tablicy rozdzielczej.⁸⁰ F. Bilek zauważa, że z liczby zasilanych motorów wynika, iż były to silniki małego, pomocniczego napędu, a nie głównego. „Należy sądzić — pisze on — że albo elektrowni nie zależało na akwizycji odbiorców przemysłowych (aby nie być zmuszonym do większych inwestycji), albo też elektrownia nie umiała akwizować. Przecież nie potrafiła ona nawet zapewnić sobie zasilania budowanych w latach 1906—1908 tramwajów elektrycznych. Motywem budowy własnej elektrowni tramwajowej była zbyt wysoka cena energii z elektrowni francuskiej i zbyt mała jej moc.”⁸¹

ELEKTROWNIA W CZASIE PIERWSZEJ WOJNY ŚWIATOWEJ. Kierownictwo francuskie z dyr. E. Hannotiaux na czele opuściło Warszawę 15 lipca 1915 roku. Niemcy zaś po zajęciu miasta 5 sierpnia 1915 roku obłożyli elektrownię sekwestrem jako mienie francuskie. Od 7 sierpnia do grudnia 1915 roku zarządcą wojskowym elektrowni był mjr Lang (był też w Wodociągach i Kanalizacji). Od 1 stycznia 1916 zaś do 11 listopada 1918 roku w charakterze zarządcy cywilnego z ramienia władz okupacyjnych występował kpt. inż. Rummel, jeden z byłych dyrektorów elektrowni petersburskiej.⁸²

W związku z wybuchem kotła w Elektrowni Tramwajowej i unieruchomieniem tamtejszej kotłowni Niemcy dwa kotły z elektrowni na Powiślu przewieźli tam, 14 zaś transformatorów i 72 km kabli wywieźli do siebie. Za te i inne szkody Towarzystwo Elektryczności otrzymało w roku 1924 odpowiednie odszkodowanie. Elektrownia, jak podano już wyżej, została przez okupanta zasekwestrowana, miała swego nadzorcę, ale technicznie była prowadzona przez inż. Edwarda Opęchowskiego i polską załogę.⁸³

ELEKTROWNIA POD PIERWSZYM (POLSKIM) ZARZĄDEM PAŃSTWOWYM W LATACH 1918—1924. Dnia 12 listopada 1918 roku, a więc natychmiast po uzyskaniu wolności władze polskie mianowały zarządcą państwowym elektrowni inż. Edwarda Opęchowskiego⁸⁴, a w roku 1921 inż. Franciszka Kobylińskiego.

Należy przy tej okazji wymienić Polaków na wyższych stanowiskach technicznych niestety dopiero od 1911 roku. Należeli do nich: inż. Leon Jaworski, naczelnik zakładu wytwórczego, który zginął w roku 1911 przy naprawie szyny 5 kV; jego następcą w latach 1911—1945 inż. Adolf Karol Hintz, inż. Julian Koźmiński, naczelnik wydziału sieci oraz jego następcą inż. Bolesław Hać (1886—1975) pracujący w elektrowni od 1911 roku do 1966 (sic!).⁸⁵

Wymienieni wyżej inżynierowie Opęchowski i Kobyliński zajmowali stanowiska dyrektorskie zarówno z ramienia Towarzystwa Elektryczności, jak i władz polskich, zawsze jednak służyli wiernie jedynie dyr. Hannotiaux bez względu na interesy miasta.

Edward Opęchowski (1880—1955) ukończył Politechnikę w Warszawie w 1904 roku, a przed 1911 podjął pracę w elektrowni na Powiślu.⁸⁶ Jemu oraz inż. Borsiowi opuszczający Warszawę dyr. Hannotiaux pozostawił „prywatną plenipotencję” do prowadzenia elektrowni. On też zawsze wobec Francuzów był pierwszą osobą w Elektrowni Warszawskiej.⁸⁷

Franciszek Włodzimierz Kobyliński, inżynier mechanik, urodził się 13 lutego 1881 roku w Warszawie, zmarł w Szwajcarii (nie wiadomo kiedy). Politechnikę Warszawską ukończył w 1903 roku. Pracę w elektrowni na Powiślu rozpoczął w 1913.⁸⁸

Po zakończeniu wojny Francuzi zwlekali z oficjalnym wystąpieniem o zdjęcie zarządu państwowego, czekali na poprawę sytuacji gospodarczej i walutowej Polski oraz na odszkodowania od Niemców za zniszczenia wojenne. Nie zdołałem ustalić, kiedy powrócili faktycznie, w każdym razie przed rokiem 1924. Oficjalnie bezpośredni zarząd elektrownią objęli 8 listopada 1924 roku po nieobecności — jak ustalił później sąd — trwającej 9 lat 3 miesiące i 24 dni. Zamiar objęcia elektrowni Francuzi zgłosili za pośrednictwem Poselstwa Francuskiego w Warszawie pismem z dnia 7 sierpnia 1924 roku po uprzednim ogłoszeniu przez władze polskie 25 lu-

tego 1924 roku konwencji francusko-polskiej z roku 1922 i po otrzymaniu od Niemców dnia 9 kwietnia 1924 roku odszkodowania za straty wojenne.

ELEKTROWNIA PONOWNIE POD ZARZĄDEM FRANCUSKIM W LATACH 1924—1934. Wyłączając czas wojny, Towarzystwo po jej zakończeniu prowadziło politykę ekonomiczno-finansową Elektrowni Warszawskiej do 8 XI 1924 roku nieoficjalnie, a po tym terminie już oficjalnie aż do 20 grudnia 1934 roku. Było to możliwe dzięki postawie, jaką w stosunku do Towarzystwa z jednej strony, a swego miasta i państwa, z drugiej, zajęli obaj zarządcy państwowi, inżynierowie Opęchowski i Kobyliński. Dowodem na to między innymi był ujawniony w Sądzie Okręgowym list Opęchowskiego do prezesa Towarzystwa w Paryżu z dnia 11 lutego 1919 roku, który donosił: „Było dla mnie dużą ulgą otrzymanie nareszcie po tylu latach pierwszego listu od prawowitego zwierzchnika naszego przedsiębiorstwa i dowiedzieć się, że Pan się zgadza na nominację, jaką otrzymałem w międzyczasie (12 XII 1918 r.) od Rządu Polskiego na stanowisko zarządcy naszego przedsiębiorstwa.” Odtąd stale „szukałem akceptacji dla swych poczynań u władz spółki w Paryżu i otrzymywałem od nich polecenia”.⁸⁸ Również po roku 1921, kiedy zarządcą państwowym został Kobyliński, ale jeszcze przed oficjalnym powrotem Francuzów, co zostało wykazane w sądzie, „odbywały się wspólne narady Hannotiaux, Opęchowskiego i Kobylińskiego, gdzie omawiano zagadnienia zwaloryzowania taryf (20 II 1924 r.), przejęcia przedsiębiorstwa na podstawie dawnej koncesji (18 III 1924 r.) i ustalenia ogólnej polityki Towarzystwa (21 III 1924 r.)”. Dzięki tak ścisłej współpracy z obu zarządcami państwowymi Towarzystwo miało możliwość nie tylko kierowania sprawami przedsiębiorstwa i faktycznego sprawowania zarządu nad nim, lecz informowane w porę o zamierzeniach rządu polskiego — wyzyskiwało tę wyjątkowo dogodną dla siebie sytuację ze szkodą dla interesów miasta.”⁸⁹ Opęchowski, pozostając do ostatka oficjalnym przedstawicielem koncesjonariusza w czasie procesu w roku 1936 odmówił dostarczenia sądowi ksiąg i dokumentów, odmówił też rozszyfrowania kodu, którym posługiwał się w korespondencji z zarządem Towarzystwa w Paryżu.⁹¹

Warszawa od roku 1916 powiększona o 8210 ha i 109,6 tysiąca mieszkańców, w roku 1921 liczyła ich 936,7 tysiąca, a w 1924 na 1925 przekroczyła milion. Pod presją wymagań społecznych, nacisków Rady i Zarządu Miejskiego oraz opinii publicznej zarządcy państwowi, bez żadnej pomocy ze strony Towarzystwa Elektryczności, wyłącznie z wpływów taryfowych, rozbudowywali i modernizowali zakład i sieć.⁹²

Na dwa lata przed utratą koncesji Towarzystwo Elektryczności w Warszawie w swej publikacji przedstawiło stan zakładu na dzień 1 stycznia 1933 roku.⁹³

Konsekwentną politykę Towarzystwa Elektryczności i nie zawsze uzgodnione wewnętrznie postępowanie rządu polskiego z Zarządem Miejskim w ten sposób omawia prof. Adam Szczypiorski: „W wyniku oddania elektrowni Francuzom (w 1924 r.) przez rząd koncesjonariusz zainicjował pertraktację o przedłużeniu koncesji nie tylko o 3 lata stracone z powodu okupacji, ale łącznie na 29 lat, czyli do 1953 roku. Magistrat nie akceptował propozycji koncesjonariuszy i dążył do przejęcia przedsiębiorstwa pod własny zarząd. Sprawa nie była łatwa, gdyż w grę wchodziły względy natury politycznej — alians polsko-francuski wykorzystywany przez kapitał francuski dla umocnienia swych pozycji w polskiej gospodarce narodowej. Kapitał francuski sprzeciwiali się żądaniom władz miejskich rewizji taryfy opłat jako zbyt wygórowanej i uniemożliwiającej mieszkańcom miasta elektryfikację mieszkań i zakładów przemysłowych. Pozycję kapitału francuskiego wspierały władze państwowe, wypowiadające się przeciwko udziałowi przedstawiciela magistratu w komisji określającej taryfę za 1 kWh. Konsorcjum francuskie, nie mogąc na drodze pertraktacji z miastem uzyskać przedłużenia koncesji na dalsze 25 lub nawet 29 lat, wniosło spór do Trybunału Sprawiedliwości w Hadze, a gdy magistrat zakwestionował cenę pobieraną za prąd i otrzymał orzeczenie Ministerstwa Przemysłu i Handlu, obniżające taryfę o 25 procent, Towarzystwo Elektryczności do żądania o przedłużeniu koncesji dołączyło pozew o niesłuszne obniżenie ceny i przyznanie koncesjonariuszowi z tego tytułu odszkodowania za okres od 1 I 1927 r. do 1 I 1934 r. Dnia 20 VI 1933 r. adwokat amsterdamski Asser, arbiter międzynarodowy, wydał orzeczenie przedłużające koncesję o 20 lat, do 1957 r., i zezwalające koncesjonariuszowi na stosowanie taryfy wyższej o 35 procent od obowiązującej oraz przyznał kapitalistom francuskim odszkodowanie w wysokości 4 871 007 rb w złocie za pobieranie od 1 I 1927 do 1 I 1934 r. ceny niższej. To jawnie stronnicze orzeczenie arbitra, działającego bez maski w interesie kapitału francuskiego, wywołało nie tylko zasadniczy sprzeciw władz miejskich, ale i przeniesienie sporu przed sądy polskie.”⁹⁴

PROCES I PRZEJĘCIE ELEKTROWNI PRZEZ MIASTO. Siódmy z rzędu, a ostatni międzywojenny prezydent Warszawy, Stefan Starzyński, który objął urząd 2 sierpnia 1934 roku, już na jesieni wydał polecenie skierowania sprawy na drogę sądową po wysłuchaniu opinii prawników, finansistów i techników. Pozew noszący datę 28 XI 1934 roku został wniesiony do Sądu Okręgowego 4 listopada 1934 roku (sędziowie: Gustaw Lauter, Stefan Gielg, Jan Gebethner), który w dniach 18—20 grudnia 1934 roku pozew ten „postanowił zabezpieczyć przez ustalenie sekwestru całego przedsiębiorstwa Elektrowni Warszawskiej łącznie z całym majątkiem nieruchomym i ruchomym bez żadnego wyłączenia, mianując jednocześnie

zarządcę w osobie inżyniera Alfonsa Kühna” (1879—1944).⁹⁵ Od tego dnia ani Francuzi, ani Opęchowski i Kobyliński do elektrowni już nie mieli wstępu, ale sprawa ciągnęła się jeszcze dwa lata ze względu na konieczność przeprowadzenia pracochłonnych ekspertyz buchalteryjnych.

Na wznowionej w roku 1936 rozprawie sądowej, jak już wyżej wspomniałem, Opęchowski odmówił składania dowodów i rozszyfrowania kodu, którym się posługiwał w korespondencji z centralą w Paryżu. Eksperti sądowi wykorzystali jednak księgi i zapisy znajdujące się w Warszawie przy ulicy Foksal 11 w Zarządzie Elektrowni, znaleźli też klucz do kodu (oparty na zasadach opracowanych przez Kircheisena w r. 1903).⁹⁶

29 maja 1936 roku Sąd Okręgowy ogłosił wyrok uwzględniający w pełni roszczenia Gminy.⁹⁷ Rozrachunki jednak szczegółowe w postaci ugody notarialnej zostały zakończone dopiero na miesiąc przed wybuchem drugiej wojny światowej, 31 lipca 1939 roku. Prezydent Starzyński od zarządcy sądowego przejął elektrownię na rzecz Gminy m. st. Warszawy 4 lipca 1936 roku i tegoż dnia dyrektorem naczelnym przedsiębiorstwa mianował inż. Alfonsa Kühna. Wówczas została ustalona nazwa: Elektrownia Miejska. Dyrektorem technicznym od grudnia 1934 roku był inżynier Stanisław Skibniewski (1901—1958).

Uzasadnieniem wyroku był fakt, że w ciągu całego okresu swej działalności Towarzystwo Elektryczności wywiozło do Paryża legalnie i nielegalnie w gotówce 72,18 mln zł i w roku 1934 było właścicielem zakładu, którego wartość w 1931 wynosiła 115,45 mln zł, razem więc z wywiezioną gotówką — 187,63 mln zł.

Towarzystwo Elektryczności osiągnęło to wszystko przez śrubowanie opłat, wnosząc jedynie 15,3 mln fr. — 5,09 mln zł, z wielokrotnością więc swój wkład prawie 37-krotnie.⁹⁸

ELEKTROWNIA MIEJSKA W LATACH 1935 i 1939 I POWSTANIE ZEOP. Ostatnie przedwojenne czterolecie Elektrowni Miejskiej opisał członek jej dyrekcji (a pracownik od 1911 r.) inż. Julian Koźmiński (1880—1944).

W roku 1935 uruchomiono dwa nowe kotły, razem więc było piętnaście kotłów czynnych o mocy 54 MG. W roku 1936 zamówiono trzy kotły i jeden turbozespół (25—32 MW), zbudowano trzecią kotłownię. Następne kotły uruchomiono w listopadzie 1937 roku oraz w lutym i marcu 1939, co dało w końcu 1938 roku 83 MW ogólnej mocy elektrowni.⁹⁹

Prezydent Starzyński w roku 1938 podsumował wyniki pracy Elektrowni w latach 1935—1938.¹⁰⁰ W tym czasie powstał też budynek administracyjny elektrowni (poprzednio zarząd mieścił się przez wiele lat przy ulicy Foksal 11), wzniesiony na Wybrzeżu Kościuszkowskim 41 przy rogu Tamki, według projektu inżyniera Czesława Jabłońskiego, o kubaturze 32 ty-

siące m³ kosztem 1 963 953 zł. Wyposażony był w ogrzewanie wodne doprowadzone pod ziemią z elektrowni oraz — po raz pierwszy w Warszawie — w elektryczne suszarki do rąk. Budowę rozpoczęto w październiku w roku 1937, a zakończono uroczyście 11 czerwca 1939.¹⁰¹

W roku 1937 nabyto 17,5 ha pod budowę nowej elektrowni na Żeraniu, w roku 1938 prowadzono roboty ziemne dla ochrony przed powodzią i przy ujęciu wody, „której ten zakład zużyje 12 razy więcej niż cała Warszawa.”¹⁰²

1 stycznia 1937 roku wprowadzono nową taryfę, tak zwaną blokową, dla gospodarstw domowych, a 1 stycznia 1938 dla handlu.¹⁰³ Wzrost produkcji energii umożliwił od dnia 12 maja 1937 roku obsługę wspólnie z Elektrownią Pruszkowską podmiejskich linii PKP, przyjęcie od dnia 1 stycznia 1938 roku tak zwanej „Koncesji wolskiej” i wreszcie podjęcie elektryfikacji podstołecznych terenów.

Dzięki istnieniu i rozbudowie Elektrowni Pruszkowskiej elektryfikacja zachodnich obszarów podwarszawskich przebiegała należycie, wschodnie natomiast, obsługiwane przez małe, opisane wyżej elektrownie w Jabłonnie, Rembertowie i Falenicy oraz niewiele większe w powiatach przyległych do Warszawy, odczuwały głód energii. Toteż dnia 25 listopada 1936 roku Elektrownia Miejska w Warszawie zawarła umowę z ZEORK (Zjednoczenie Elektrowni Okręgu Radomsko-Kieleckiego) i Międzykomunalnym Elektryfikacyjnym Związkiem Okręgu Podstołecznego, który 27 czerwca 1938 roku otrzymał uprawnienia dla spółki akcyjnej pod nazwą ZEOP (Zakład Elektryczny Okręgu Podstołecznego) — ukonstytuowanej 3 grudnia 1938 roku, ale czynnej znacznie wcześniej — na dostawę energii z Elektrowni Miejskiej w Warszawie na obszar powiatów warszawskiego, mińskiego, radzyńskiego, pułtuskiego, płońskiego i garwolińskiego.

Kapitał zakładowy ZEOP powstał z wkładów wymienionych trzech jednostek gospodarczych, które wynosiły początkowo po pół miliona złotych, a w 1938 roku po milionie. Był to kapitał samorządowy, bez udziału prywatnego. Prezesem ZEOP został inż. A. Kühn, dyrektorem naczelnym inż. Jerzy Sawicki, a kierownikami wydziałów inż. Stefan Szymański i Wacław Splawa-Neyman. Szybko przystąpiono do budowy sieci, która we wrześniu 1939 roku liczyła już 192 km, w tym 86 km wysokiego napięcia. W tym czasie jako nieekonomiczne zlikwidowano trzy wspomniane wyżej małe elektrownie, a później w Mińsku Mazowieckim, Wołominie i Otwocku. W sierpniu 1944 roku długość sieci elektrycznej wynosiła 370 km, w tym 119 wysokiego napięcia. Po zniszczeniach wojennych w pierwszym półroczu 1945 roku odbudowano 47 km, w końcu zaś 1948 sieć ZEOP liczyła 395 km.

W roku 1944 ZEOP i wszystkie elektrownie zostały objęte przez państwowy Zakład Elektryczny Okręgu Warszawskiego (ZEOW) z inżynierem B. Witwińskim na czele, w roku 1949 przez Zjednoczenie Energetyczne

Okręgu Warszawskiego, w roku 1952 przez Zakłady Energetyczne Okręgu Centralnego (ZEOC) i od tego czasu elektryfikacja obszarów podstołecznych, zarówno na prawym, jak i na lewym brzegu Wisły, prowadzona jest łącznie pod wspólnym kierownictwem.¹⁰⁴

ELEKTROWNIA MIEJSKA W CZASIE WOJNY, OKUPACJI I POWSTANIA. W roku 1939 przygotowania elektrowni na Powiślu na wypadek wojny polegały na wybudowaniu schronu ze sklepieniem żelbetowym o grubości 75 cm w budynku administracyjnym na Wybrzeżu Kościuszkowskim 41 oraz schronów podziemnych i rowów przeciwbombowych na terenie zakładu, zorganizowaniu drużyn alarmowych OPL i sanitarnych, założeniu w całym mieście latarni OPL czynnych podczas zaciemnienia oraz powołaniu dodatkowych drużyn pogotowia sieci.

Pierwsze dni wojny nie przyniosły poważniejszych strat. Dopiero 16 września od bomb lotniczych spłonął dach nad halą maszyn, a bombardowanie lotnicze i artyleryjskie 23 września 1939 roku spowodowało zniszczenie uniemożliwiające całkowicie produkcję energii. Pracownicy pogotowia sieci pod kierownictwem inż. Bolesława Hacia w czasie ostrzału i nalotów likwidowali uszkodzenia, co było najbardziej niebezpieczne na mostach. W nocy z 24 na 25 września pożar budynku administracyjnego z powodu braku wody gaszono piaskiem wnoszonym na drugie piętro. Wcześniej z powodu poprzerywania kabli na mostach Praga została pozbawiona prądu. Uruchomiony w fabryce E. Wedla generator 600 kW nie mógł być w pełni wykorzystany również z powodu uszkodzenia sieci.

Po wstrzymaniu produkcji w elektrowni na Powiślu wspólnie z wodociągowcami uruchomiono przygotowaną uprzednio rezerwową siłownię o mocy 800 kW przy stacji pomp kanałowych na ulicy Karowej, która dostarczała prądu szpitalowi Św. Ducha przy Elektoralnej, Spółce Telefonicznej „Cedergren” przy Zielnej i samej elektrowni przy ulicy Leszczyńskiej oraz Stacji Filtrów i Stacji Pomp Rzecznych. Po kapitulacji na samym początku października kilka innych zakładów otrzymało prąd z tego źródła.

We wrześniu 1939 roku zginęło czterech pracowników elektrowni, kilkudziesięciu było rannych. Natychmiast po kapitulacji, a jeszcze przed zajęciem miasta przez hitlerowców, kierownik wytwórni, inż. Adolf Hintz z rąk prezydenta Starzyńskiego otrzymał Order Virtuti Militari, a inż. Bolesław Hać, kierownik wydziału sieci, i palacz Antoni Rzepkowski — Krzyż Walecznych.

Od 27 września odbudowywano, a 4 października — uruchomiono (z ogólnej liczby 20) kocioł drugi i trzeci oraz (z ogólnej liczby 8) jeden turbogenerator o mocy 15 tysięcy kW, prąd jednak z powodu uszkodzeń sieci nie był w pełni wykorzystywany. 11 października naprawiono kabel

łącający Warszawę z Elektrownią Pruszkowską. Do 7 listopada uruchomiono 10 kotłów, do 31 grudnia — 14, osiągając moc 63,9 tysięcy kW (31 VIII 1939 r. — 104,9 tys. kW). Dzięki naprawieniu 971 odcinków o długości 451 km kabli, uszkodzonych przez pociski, w połowie grudnia już prawie wszyscy odbiorcy otrzymali elektryczność.

Liczba pracowników elektrowni w roku 1940 wynosiła 1062 osoby (o 7 proc. mniej niż w sierpniu 1939 roku).

W chwili wybuchu wojny było czynnych 10 700 latarni, zniszczeniu uległo 8533, do 31 marca 1940 roku odbudowano 4345.

Do końca października pod komendą mjr. Müncha na terenie elektrowni znajdowała się grupa TWE XIII specjalistów niemieckich, wysoko wykształconych inżynierów z firmy „Siemens”, ale poza wydawaniem poleceń w niczym nie pomagała ona i za nic nie chciała brać odpowiedzialności.

W listopadzie elektrownię zwrócono Zarządowi Miejskiemu. Dyrektorem, jak i przed wojną, był inż. Alfons Kühn, jedynie rozdzielcą prądu był Niemiec Ahrens, później Heinz. Przedwojenny dyrektor finansowy Otto Hofeier, Niemiec, urzędujący nadal, utrudniał pracę polskiemu kierownictwu, natomiast Otto Wittemberg, pastor z Żyrardowa prowadzący sprawy personalne, był lojalny wobec Polaków.¹⁰⁵

Wśród personelu znajdowali się fikcyjnie zatrudnieni lub zakonspirowani, między innymi prof. Jan Obrąpalski, prof. Zdzisław Ficki, inż. Tadeusz Goede.

Po zakończeniu odbudowy (po 1 IV 1940 r.) uruchomiono zamówiony przed wojną turbozespół (XI) o mocy 35 tys. kW, zbudowano nowych 18 stacji transformatorowych w zakładzie i 22 na sieci¹⁰⁶. 2 sierpnia 1940 położono na dnie Wisły, poniżej mostu średnicowego, pierwszy w Warszawie (drugi po Gdańsku) kabel rzeczny o długości 550 m przygotowany jeszcze przed wojną, którego projekt wykonał i samą operację montażu przeprowadził inż. Kazimierz Kolbiński, po wojnie profesor Politechniki Warszawskiej.¹⁰⁷

Na przełomie roku 1943/44 zakończono zmianę napięcia w sieci ze 120 kW na 220. W roku 1941 objęto siecią Jabłonnę; na podstacji Wola zbudowano nową rozdzielnię; do wybuchu powstania sieć kabli przedłużono o 50 km (w tym 42 km wysokiego napięcia); po zakończeniu budowy linii wysokiego napięcia ze Starachowic przez Szamoty do Ursusa — w kwietniu 1944 roku przyłączono do niej Warszawę, skąd otrzymywała 10 tys. kW dziennie.¹⁰⁸

W marcu 1942 roku dyrektor naczelny A. Kühn — ustąpił, a jego stanowisko objął inż. Stanisław Skibniewski (1901—1958). Pierwsze ograniczenie zużycia prądu zastosowali Niemcy w lutym 1941 roku. Kontyngentowanie zaś wprowadzono 13 maja 1941 roku. Przy najmniejszych trudno-

ściach zaopatrzeniowych getto było pozbawiane prądu w pierwszej kolejności (do końca 1942 r.). W drugiej kolejności, od lutego 1943, wyłączano na zmianę jedną trzecią dzielnicy poskiej, a przy większych trudnościach — całą. Dzielnica niemiecka otrzymywała energię bez ograniczeń.

W listopadzie 1943 roku wyszedł zakaz sprzedaży żarówek Polakom. Powrócono znów do karbidówek używanych w czasie pierwszej wojny.¹⁰⁹

Od roku 1942 na terenie zakładu działał sicherheits-kommissar Heinrich Bolenbach na czele Werkschutzu. Poza tym stacjonowało tam stale około 190 żołnierzy niemieckich, uzbrojonych w 2 ckm, 12 rkm, karabiny i granaty. W takich warunkach pracownicy elektrowni przygotowywali się do powstania. Począwszy od drugiej połowy 1942 roku ruch podziemny skupił się w organizacji: Wojskowa Służba Ochrony Powstania — później Zgrupowanie Elektrownia AK, którą dowodził inż. Stanisław Skibniewski — kapitan rezerwy, od grudnia 1934 roku techniczny, a od marca 1942 naczelny dyrektor elektrowni (ps. kpt. „Cubryna”) i od 1943 prowadził przygotowania do powstania ze wszystkimi organizacjami społecznymi i politycznymi, w których uczestniczyła załoga.¹¹⁰ Jego zastępcą był inżynier Tadeusz Kahl (ps. por. „Kowalski”).¹¹¹

Atak na Niemców, których było około 180, na terenie zakładu w dniu 1 sierpnia 1944 roku o godzinie 17 rozpoczął się od wysadzenia budynku, w którym znajdowali się hitlerowcy. „Elektrownię zdobywaliśmy od godziny 17 1 sierpnia do 10 rano dnia następnego. Niewielkie grupki Niemców rozbiliśmy dopiero w trzecim dniu powstania.”¹¹² Po polskiej stronie było 23 rannych i 5 zabitych: dowódca IV grupy Wł. Piotrowski, inż. Alexander Rondthaler zginął 2 sierpnia 1944 roku, oraz pracownicy: „Dom”, „Gula” i Babiński.

W ciągu 34 dni elektrownia była ostrzeliwana przez artylerię i kanońkę z Wisły, bombardowana z powietrza, atakowana przez czołgi i piechotę, mimo to wśród pożarów walczyła i dostarczała miastu prądu do 3 września. Do zaprzestania produkcji zmusiło ją bombardowanie z powietrza w dniach 2, 3 i 4 tego miesiąca, zwłaszcza zrzuconie z niskiego pułapu 15 bomb półtonowych na halę maszyn, na wszystkie 3 kotłownie i nastawnię.¹¹³

Gdy 20 sierpnia Powiśle zostało pozbawione wody z powodu uszkodzeń sieci wodociągowej, załoga elektrowni (inż. Jan Chodziński i spawacz Antoni Nowakowski) — dzięki odpowiednim zabiegom monterskim, do budynku dyrekcji na Tamce, gdzie był szpital i schron skierowała wodę chłodniczą z zakładu, dopływającą tam z Wisły podziemnym przewodem.

Kiedy w końcu sierpnia Niemcy zniszczyli przepompownię ścieków przy rogu Karowej i Dobrej, która ścieki przerzucała do kolektora na Krakowskim Przedmieściu obok hotelu „Bristol” i zaczęły one zatapiać piwnice Powiśla wypełnione ludźmi, w dniach 3—4 września załoga elektrowni według planu inż. Jana Chodzińskiego przystąpiła do przebijania kanału

„Powiśle” i w ten sposób skierowała ścieki do kanału odprowadzającego zużyte wody elektrowni wzdłuż ulicy Leszczyńskiej prosto do Wisły. W czasie nalotu przy tej pracy zostali ciężko ranni Antoni Nowakowski, Jan Ignatowicz i Stanisław Zieliński.¹¹⁴

Wspólnie z elektrykami walczący wodociągowcy z ulicy Lipowej oraz inne grupy powstańcze 5 września przeszły na pozycje do śródmieścia. Plutony techniczne jeszcze przed upadkiem powstania uruchomiły siłownię przy Kruczej 9, która dostarczała prądu powstańczej radiostacji „Błyskawica” i okolicznym szpitalom, drugą zaś — w Zakładach Mleczarskich przy Hożej 51. Obydwie o napędzie spalinowym.¹¹⁵ Oprócz zniszczenia samej elektrowni warsztaty poza nią uległy dewastacji w 73 procentach, oświetlenie ulic — w 90, liczniki — w 79, sieć — w 65 procentach. Z magazynów wywieziono 26,8 km kabli różnych przekrojów, zburzono cztery podstacje i 32 procent ogólnej liczby transformatorów. Ogółem straty wyniosły 71 935 tysięcy zł, co stanowiło 59 procent wartości całego majątku przedsiębiorstwa.¹¹⁶

ODBUDOWA ELEKTROENERGETYKI NA PRADZE. Warszawa lewobrzeżna była więc pozbawiona elektryczności od 4 września 1944 roku do dnia 25 kwietnia 1945 roku, to znaczy do chwili uruchomienia w niej pierwszego turbozespołu.

Prawobrzeżna część miasta (na której terenie elektrownia w Rembertowie została zamknięta w roku 1937, elektrownia w Falenicy w 1938, a elektrownia w Jabłonnie zniszczona przez Niemców w końcu lipca 1944 roku) od 1939 roku była zaopatrywana wyłącznie przez elektrownię na Powiślu, z chwilą wybuchu powstania została pozbawiona dopływu energii.

Ale jak podano wyżej, już w sierpniu 1944 roku uruchomiono elektrownię w Falenicy o mocy 420 kVA. Po 14 września tegoż roku naczelny dyrektor ZEOP, inż. Jerzy Sawicki, wraz z inż. Henrykiem Hebiszem i monterem Kazimierzem Sucharą ze swej bazy w Rembertowie rozpoczęli odbudowę sieci praskiej (zniszczonej w 70 proc., w transformatorach w 30 proc.), przede wszystkim zaś linii Falenica—Praga.¹¹⁷

W październiku 1944 roku powołano operacyjną grupę, która odbudowała sieć na terenie Grochowa i Gocławka jako część 17-kilometrowego połączenia z Falenicą. Grupa ta, dążąc do powiększenia źródeł energii, uruchomiła zespoły dieslowskie: przy ulicy Grenadierów o mocy 40 kVA i przy ulicy Ostrobramskiej o mocy 60 kVA. Ten skromny potencjał energetyczny został wzmocniony w lutym 1945 roku przez dwie duże radzieckie elektrownie kolejowe o mocy 300 kVA napędzane przez dwa parowozy ustawione na szynach w praskim porcie wiślanym.

W wyniku tych wysiłków południowa część Pragi otrzymała energię w sierpniu, północna — w listopadzie 1944 roku. Po wyzwoleniu zaś le-

wobrzeżnej części miasta nieuszkodzonym kablem, znajdującym się na dnie Wisły, można było przesyłać prąd do odbudowującej się elektrowni na Powiślu.¹¹⁸

ODBUDOWA ELEKTROWNI NA POWIŚLU I ZAMIANA JEJ NA ELEKTROCIĘPŁOWNIĘ. Odbudowa energetyki warszawskiej została przygotowana organizacyjnie jeszcze w Lublinie przez powołanie zarządzeniem PKWN z 26 listopada 1944 roku Zjednoczenia Energetycznego Okręgu Warszawskiego, do którego włączono: Elektrownię Miejską w Warszawie na Powiślu, Elektrownię Okręgu Warszawskiego w Pruszkowie, Zakład Elektryczny Okręgu Podstołecznego, Elektrownię Gminy Falenica, Elektrownię Otwocką, Elektrownię miasta Wołomin, Elektrownię Mińska Mazowieckiego, Elektrownię Murycego Potockiego w Jabłonie i Elektrownię Frybösa w Markach.¹¹⁹

Pierwszym dyrektorem ZEOW był inż. Stefan Perzyński, a jego zastępcą inż. Gryf-Chamski. Od lutego 1945 roku do lipca 1946 naczelnym dyrektorem ZEOW był inż. Bolesław Witwiński.¹²⁰

18 stycznia 1945 roku grupa energetyków przeszła po lodzie na lewy brzeg i rozpoczęła odbudowę elektrowni na Powiślu, niestety nie bez nieprzewidzianych kłopotów, mianowicie na skutek powodzi woda wdarła się do podziemi maszynowni i kotłowni. Sprowadzony nurek usunął nieszczelności zasuw. Zaczęto od uruchomienia małej elektrowni polowej, znajdującej się na terenie zakładu, następnie od zmontowania fragmentu rozdzielni, co umożliwiło otrzymanie prądu z Żyrardowa przez Pruszków od 12 marca 1945 roku i podjęcie pracy przy odbudowie dwu jednostek prądowców: turbozespołu VI o mocy 6,3 MW i turbozespołu V o mocy 4,0 MW. Narzędzi i materiałów trzeba było szukać po całym kraju, nie wyłączając ziem odzyskanych, fachowców zaś (poza warszawskimi) wśród pracowników Elektrowni Łódzkiej i Pruszkowskiej.¹²¹

Dużej pomocy udzieliła wojskowa techniczna misja radziecka pod kierownictwem płk. inż. K. D. Ławryniuki i inż. Rozdżestwińskiego, dzieląca się doświadczeniem nabytym we własnym kraju przy analogicznych pracach, rozporządzająca możliwościami dostarczenia brakujących części maszyn samolotem z Moskwy i samochodami z ziem odzyskanych. Misja pracowała od 22 marca do września 1945 roku. Fakt ten upamiętniono w roku 1948 odpowiednią tablicą.¹²² Pierwszy generator uruchomiono 25 kwietnia 1945 roku, drugi 18 maja, trzeci 22 czerwca, a czwarty 6 września 1945 roku, dzięki czemu na koniec tego roku elektrownia osiągnęła moc 57,3 MW. W listopadzie 1945 roku nastąpiło połączenie Elektrowni Warszawskiej z Elektrownią w Pruszkowie, która dzięki otrzymanej energii mogła być uruchomiona po odbudowie dnia 16 grudnia 1945 roku.¹²³

20 czerwca 1945 roku mogły ruszyć tramwaje na Pradze, zasilane ener-

gią początkowo jedynie ze źródeł prawobrzeżnej części okręgu energetycznego, która od 1 maja 1946 roku została połączona z lewobrzeżną częścią tego okręgu.

Dnia 15 września 1945 roku ruszyły tramwaje na lewym brzegu, mimo że ich własna elektrownia na ulicy Grzybowskiej z powodu całkowitego zniszczenia nie mogła być już odbudowana.

14 lipca 1946 roku uruchomiono pierwsze pociągi elektryczne PKP zasilane z elektrowni na Powiślu i z elektrowni pruszkowskiej.

26 listopada 1946 roku ruszył następny, odbudowany turbozespół XI o mocy 32 MW, na koniec tego roku elektrownia na Powiślu osiągnęła moc 89,3 MW.

21 stycznia 1947 roku wznowiono połączenie z Rożnowem i w przedłużeniu — z zespołem elektrowni śląskich, co umożliwiło wymianę energii elektrycznej z systemem krajowym.¹²⁴

Zainstalowaną moc z roku 1939 po odbudowie elektrownia osiągnęła w roku 1950, wysokość produkcji z roku 1938 — w 1948, a najwyższą wojenną z roku 1942 — w 1949. W roku 1952 produkcja była dwa razy większa niż w 1938. W tym też 1952 roku zapadła decyzja o przekształceniu pięćdziesięcioletniej elektrowni na Powiślu na elektrociepłownię i o budowie nowej elektrociepłowni na Żeraniu. Jednak w ciągu 1953 i 1954 roku stary zakład (dostarczający już Warszawie ciepłej wody) nadal był jedynym dostawcą elektroenergii, produkując jej ponad pół miliarda kWh rocznie. Zmiana nastąpiła w listopadzie w 1954 roku, kiedy ruszył „Żerań”.¹²⁵ Moc natomiast członu ciepłowniczego w elektrociepłowni na Powiślu, wynosząca w roku 1953 (początek) 46 Gcal/h, wzrosła w 1955 do 148 Gcal/h, w 1956 roku do 180 Gcal/h. Wytwórnia na Powiślu stała się w latach 1954—1956 elektrociepłownią o stałej tendencji wzrostu produkcji ciepłowniczej, kosztem spadku wytwarzania energii elektrycznej (zob. tablica 33, 34 i 37).¹²⁶

XI. ELEKTROCIEPŁOWNIA NA ŻERANIU

Zakład na Żeraniu ma swą prehistorię, która sięga 1937 roku, kiedy to zakupiono teren pod jego budowę i już w latach 1938 i 1939 prowadzono roboty przygotowawcze, między innymi ziemne, zaś prof. Tadeusz Czapllicki (1883—1967) opracował jego projekt.

Elektrociepłownię „Żerań” budowano na tym samym terenie, przy ulicy Modlińskiej 15 od roku 1950, a uruchomiono ją w listopadzie 1954 na podstawie dokumentacji otrzymanej ze Związku Radzieckiego, zaadaptowanej przez Energoprojekt-Warszawa. Głównym projektantem tej elektrowni w latach 1952—1953 był inż. Zygmunt Kokoszczyński, a w 1953—

1954 inż. Roman Hazik.¹²⁷ Jej moc elektroenergetyczna w roku 1954 wynosiła: 230 MW, ciepła 720 Gcal/h.

Ciepła woda z „Żerania” płynie nie tylko na Pragę, ale i na Żoliborz, do którego dochodzi dwiema parami przewodów: przez most Gdański od roku 1955 oraz 900-metrowym tunelem pod dnem Wisły zbudowanym w latach 1957—1958.

Dyrektorzy Elektrociepłowni „Żerań”: w latach 1950—1952 inż. Stanisław Beniger (1907—1975); w 1953—1959 inż. Jerzy Smyczyński, w 1960—1966 inż. Sergiusz Minorski, w 1967—1970 inż. Wiesław Szuszkiewicz, od roku 1971 inż. Lech Tarnawa (zob. tablica 35 i 37).

XII. ELEKTROCIEPŁOWNIA NA SIEKIERKACH

Elektrociepłownia „Siekierki” przy ulicy Augustówka 1, której budowę rozpoczęto w roku 1952, została uruchomiona w 1962 według projektu opracowanego przez Energoprojekt-Warszawa. Głównym projektantem był inż. Jerzy Galarda. Jej moc elektroenergetyczna w roku 1962 wynosiła 200 MW, ciepła 450 Gcal/h.

Dyrektorzy tej elektrociepłowni to: w latach 1960—1965 inż. Jerzy Smyczyński, w 1965—1967 inż. Kazimierz Mesjasz, w 1968—1971 inż. Eugeniusz Zadrzyński i od roku 1972 inż. Lech Tarnawa (zob. tablica 36 i 37).

XIII. CIEPŁOWNIA „WOLA”

W czasie od 15 października 1971 roku do 13 września 1974 zbudowano i uruchomiono przy zbiegu ulic Połczyńskiej i Dźwigowej Ciepłownię „Wola” opalaną mazutem, która chociaż jest tworem elektrociepłownictwa, będzie dostarczycielką wyłącznie energii cieplnej dla zachodniej Woli, głównie dla Jelonek, opis jej więc znajduje się w rozdziale „Ogrzewnictwo” (tablica 37).

XIV. SYSTEM ZAOPATRYWANIA MIASTA W ENERGIĘ ELEKTRYCZNĄ

Od roku 1949 przeprowadzono następujące zmiany w organizacji energetyki warszawskiej. Sprawy sieci przeszły z rąk elektrowni na Powiśle do zakładu — Sieć Elektryczna m. st. Warszawy. W roku 1951 cały kraj podzielono na sześć okręgów energetycznych. Zakład Sieć Elektryczna m. st. Warszawy wszedł w skład Zakładów Energetycznych Okręgu Central-

nego, przy którym (jak i przy pozostałych) powstał Zakład Zbytu Energii. W roku 1958 Zakłady Sieci Elektrycznej i Zbytu Energii zostały połączone. Powstały wtedy Zakłady Energetyczne Okręgu Centralnego-Warszawa, istniejące po dziś dzień¹²⁸ (tablica 38).

W roku 1953, a następnie w 1960 Katedra Sieci Elektrycznych Politechniki Warszawskiej pod kierownictwem prof. Czesława Mejro opracowała plan rozwoju energetyki stołecznej, który stał się podstawą wszelkich przemian w następnych latach.¹²⁹

30 grudnia 1963 roku elektrownia na Powiślu otrzymała rozdzielnię 110 kV, uzyskując połączenie z siecią krajową kablem olejowym 110 kV.¹³⁰ To samo nastąpiło również wkrótce z elektrociepłowniami „Żerań” i „Siekierki”. Wszystkie one pracują dla sieci krajowej, obsługiwane zaś dawniej przez nie tereny otrzymują obecnie energię, którą rozdziela Państwowa Dyspozycja Mocy za pośrednictwem dalekosiężnych linii przesyłowych, obejmujących całą Polskę.

Nasza sieć krajowa — na prawach wzajemnej wymiany energii — jest połączona z siecią Związku Radzieckiego, Czechosłowacji i Niemieckiej Republiki Demokratycznej, a więc z siecią, dla której pracują elektrownie wodne, ciepłne (węglowe i spalinowe) oraz atomowe. W tych warunkach dla tematyki komunalnej obojętna jest już wielkość produkcji elektroenergii uzyskiwanej w granicach administracyjnych danego miasta czy województwa. Ważna jest natomiast ilość otrzymywanej energii dla gospodarstw domowych i komunikacji miejskiej.

XV. WYPOSAŻENIE MIESZKAŃ W INSTALACJĘ ELEKTRYCZNA

Statystyka zarówno elektrowni, jak i statystyka miejska, podając informacje (zob. tablica 39) o sprzedaży energii, zawierała liczbę odbiorców (liczników) oraz ilość energii na światło i na siłę, przez długie lata jednak nie wyodrębniała danych dotyczących gospodarstw domowych. Dopiero od roku 1949 *Rocznik statystyczny Warszawy* podaje ilość energii dostarczanej gospodarstwom domowym, liczbę zaś liczników w tych gospodarstwach jeszcze później, bo od roku 1960, z przerwami.

O tempie elektryfikowania mieszkań warszawskich więcej informacji podają spisy z 1919, 1946, 1950, 1960 i 1970 roku. Niestety spisy z 1921 i 1931 roku nie ujęły tej sprawy.¹³¹

W roku 1970 na obszarze całej Warszawy jedynie 334 budynki mieszkalne (0,7 promille), w których znajdowały się 464 mieszkania (1,1 prom.) i mieszkało w nich 1269 osób (0,9 prom.), nie korzystało z elektryczności.

Warto zauważyć, że już po piętnastu latach odbudowy ponad 99 procent mieszkań było wyposażonych w elektryczność, która daje nie tylko światło.

Tablica 32

ELEKTROWNIA TRAMWAJOWA
PRODUKCJA I ILOŚĆ ENERGII ODDAWANA NA TRAKCJĘ W LATACH 1908—1942

Rok	Produkcja kWh	Trakcja kWh	Rok	Produkcja kWh	Trakcja kWh
1908	3 397 060	.	1926	15 768 300	14 782 000
1909	7 193 050	6 505 158	1927	19 830 800	19 173 000
1913	8 559 390	7 749 154	1928	22 585 600	.
1914	7 911 410	.	1929	25 246 100	.
1915	6 008 300	.	1930	24 450 600	.
1916	6 570 120	.	1931	26 606 100	.
1917	5 110 200	.	1932	26 663 200	24 782 514
1918	5 773 100	.	1933	27 788 600	.
1919	8 257 630	7 482 000	1934	27 981 800	.
1920	7 715 700	6 963 000	1935	28 652 400	27 800 000
1921	10 103 400	9 302 000	1936	27 800 000	29 450 000
1922	12 443 600	11 493 000	1937	28 907 500	.
1923	13 329 800	12 444 000	1938	28 910 000	.
1924	14 956 382	14 011 000	1939	21 230 700	19 541 150
1925	15 877 000	14 929 000	1940	13 597 200	12 598 370
			1942	21 927 500	20 018 070

Zródło: *Rocznik statystyczny m.st. Warszawy* z odpowiednich lat do 1936 r. włącznie, dla lat 1939—1942 „Ankieta z dnia 27 III 1943 r. władz okupacyjnych” w Archiwum GUS.

Tablica 33

**ELEKTROWNIA (ELEKTROCIEPŁOWNIA) „POWISŁE”. PRODUKCJA ENERGII
ELEKTRYCZNEJ W LATACH 1903—1973**

Rok	mln kWh	Rok	mln kWh	Rok	mln kWh
1903	0,5	1927	79,3	1951	349,9
1904	0,9	1928	90,0	1952	449,9
1905	1,1	1929	100,1	1953	507,5
1906	1,5	1930	102,1	1954	517,1
1907	4,1	1931	97,1	1955	499,8
1908	5,3	1932	93,3	1956	480,3
1909	7,2	1933	96,0	1957	425,9
1910	9,2	1934	104,7	1958	357,2
1911	11,5	1935	115,5	1959	365,7
1912	14,0	1936	129,2	1960	359,3
1913	17,8	1937	160,2	1961	392,5
1914	18,4	1938	217,5	1962	362,8
1915	16,0	1939*	192,3	1963	176,7
1916	15,7	1940	175,9	1964	110,5
1917	19,7	1941	247,9	1965	132,1
1918	22,0	1942	255,4	1966	150,9
1919	23,2	1943	253,4	1967	130,4
1920	27,4	1944**	143,6	1968	142,9
1921	33,2	1945**	48,3	1969	175,4
1922	40,2	1946	159,3	1970	196,3
1923	45,7	1947	206,8	1971	221,3
1924	49,6	1948	218,4	1972	187,6
1925	60,5	1949	253,6	1973	230,2
1926	67,4	1950	324,5		

Źródła: *Rocznik statystyczny m.st. Warszawy* z odpowiednich lat; „Ankieta władz okupacyjnych z 31 III 1943”; informacje Zakładów Energetycznych Okręgu Centralnego — Warszawa; *Rocznik statystyczny Warszawy* z odpowiednich lat.

Uwaga: — * przerwa od 23 IX 1939 do 4 X 1939 oraz ** przerwa od 3 IX 1944 do 25 IV 1945.

Tablica 34

ELEKTROWNIA „POWIŚLE”. PRODUKCJA ENERGII CIEPLNEJ
W LATACH 1953—1973

Rok	Gcal	Rok	Gcal
1953	12,9	1964	492,9
1954	79,5	1965	499,9
1955	201,4	1966	564,8
1956	322,2	1967	540,0
1957	428,6	1968	652,9
1958	431,5	1969	724,1
1959	454,2	1970	700,6
1960	502,1	1971	707,3
1961	502,9	1972	773,4
1962	596,8	1973	876,2
1963	533,6		

Źródło: Rocznik statystyczny Warszawy z odpowiednich lat.

Tablica 35

ELEKTROWNIA „ŻERAŃ”. PRODUKCJA ENERGII
W LATACH 1954—1973

Rok	Elektrycznej mln kWh	Ciepłej Gcal
1954	12,1	—
1955	330,8	40,2
1956	783,0	100,0
1957	1373,2	95,4
1958	1616,3	359,4
1959	1525,6	659,9
1960	1665,6	715,6
1961	1686,4	856,5
1962	1655,5	1121,2
1963	1490,0	1378,4
1964	1435,7	1703,6
1965	1481,0	2062,7
1966	1473,4	2004,2
1967	1556,1	2132,5
1968	1461,9	2434,1
1969	1335,2	2771,8
1970	1272,6	2849,0
1971	1484,7	3163,9
1972	1431,6	3542,1
1973	1197,0	3711,3

Źródło: Rocznik statystyczny Warszawy z odpowiednich lat.

Tablica 36

ELEKTROWNIA „SIEKIERKI”.
PRODUKCJA ENERGII W LATACH 1962—1973

Rok	Elektrycznej mln kWh	Ciepłej Gcal
1962	566,7	5,5
1963	1113,1	34,3
1964	1101,6	91,2
1965	1087,1	432,8
1966	1188,3	774,4
1967	1245,0	924,6
1968	1241,4	1236,0
1969	1126,2	1571,2
1970	1088,9	1710,0
1971	1136,3	1942,2
1972	1053,5	2126,4
1973	802,7	2645,8

Zródło: Zakłady Energetyczne Okręgu Centralnego-Warszawa. *Analiza działalności gospodarczej z odpowiednich lat.*

Tablica 37

ELEKTROCIEPŁOWNIE: „POWISLE”, „ZERAŃ”, „SIEKIERKI” I „WOLA” (ŁĄCZNIE)
PRODUKCJA ENERGII

Rok	Elektrycznej mln kWh	Ciepłej Gcal	Rok	Elektrycznej mln kWh	Ciepłej Gcal
1953	507,5	12,9	1965	2700,2	2995,4
1954	529,2	79,5	1966	2812,6	3343,4
1955	830,6	241,6	1967	2931,5	3597,1
1956	1263,3	422,2	1968	2846,2	4323,0
1957	1799,1	524,0	1969	2636,8	5067,1
1958	1973,5	790,9	1970	2557,8	5259,6
1959	1891,3	1114,1	1971	2842,3	5813,4
1960	2024,9	1217,7	1972	2672,7	6541,9
1961	2078,9	1359,4	1973	2229,3	7233,3
1962	2585,2	1723,5	1974	2522,4	8210,9
1963	2779,8	1946,3	1975	2927,3	8001,2
1964	2647,8	2297,7			

Zródło: *Rocznik statystyczny Warszawy* z odpowiednich lat.

Tablica 38

DLUGOSC SIECI ENERGETYCZNEJ W KM
W LATACH 1903—1973

Rok	km	Rok	km	Rok	km	Rok	km	Rok	km	Rok	km
1903	79,0	1916	424,0	1929	1050,5	1942	1624,9	1955	3310,0	1968	7663,0
1904	114,0	1917	401,0	1930	1004,4	1943	1609,0	1956	3527,0	1969	7880,0
1905	141,0	1918	391,0	1931	1134,1	1944	1611,0	1957	3803,0	1970	8104,0
1906	172,0	1919	391,0	1932	1155,7	1945	578,0	1958	4138,0	1971	8401,0
1907	208,0	1920	392,0	1933	1174,7	1946	856,0	1959	4692,0	1972	8553,0
1908	228,0	1921	407,0	1934	1200,9	1947	974,0	1960	5018,0	1973	8751,0
1909	249,0	1922	448,0	1935	1226,4	1948	1046,0	1961	5462,0		
1910	250,0	1923	497,0	1936	1293,9	1949	1217,0	1962	5732,0		
1911	321,0	1924	547,0	1937	1468,2	1950	1309,0	1963	6353,0		
1912	390,0	1925	693,5	1938	1544,0	1951	1451,0	1964	6545,0		
1913	410,0	1926	775,3	1939	1553,0	1952	2692,0	1965	6767,0		
1914	445,0	1927	841,8	1940	1601,3	1953	2787,0	1966	7090,0		
1915	457,0	1928	941,8	1941	1618,6	1954	3018,0	1967	7377,0		

Zródła: Rocznik statystyczny m.st. Warszawy z odpowiednich lat; Rocznik statystyczny Warszawy z odpowiednich lat oraz informacje Zakładów Energetycznych Okręgu Centralnego-Warszawa.

Tablica 39

IŁOŚĆ ENERGII DOSTARCZANEJ GOSPODARSTWOM DOMOWYM
W LATACH 1949—1977

Rok	mln kWh	na 1 miesz- kańca kWh	Rok	mln kWh	Na 1 miesz- kańca kWh	Na 1 odbiorcę kWh	Rok	mln kWh	Na 1 miesz- kańca kWh	Na 1 odbiorcę kWh
1949	39,3	63	1958	156,5	144	530	1967	293,1	230	750
1950	54,3	83	1959	175,2	158	565	1968	322,4	253	812
1951	68,1	98	1960	197,5	174	587	1969	349,4	272	852
1952	90,5	102	1961	214,5	185	620	1970	381,2	294	902
1953	84,5	90	1962	221,6	188	615	1971	408,3	308	940
1954	95,2	98	1963	226,4	188	600	1972	440,2	327	988
1955	102,0	103	1964	225,0	183	650	1973	467,7	340	1023
1956	122,5	121	1965	248,5	199	689	1974	501,2	358	1067
1957	139,8	133	1966	267,0	212	710	1975	537,3	377	1109
							1976	609,4	421	1220
							1977	649,9	430	1254

Zródło: Rocznik statystyczny Warszawy z odpowiednich lat.

ROZDZIAŁ VIII. OGRZEWNICTWO

I. OGRZEWANIE PIECOWE

Nośnikiem energii cieplnej w urządzeniach do gotowania, do podgrzewania wody (w kuchni i łazience) oraz do ogrzewania w zimie pomieszczeń w mieszkaniach warszawskich było przez długie wieki: a) drewno, b) węgiel kamienny od około roku 1848, c) gaz węglowy od 1897 (do oświetlenia wcześniej), d) elektryczność od 1928 (do oświetlenia wcześniej), e) koks po założeniu gazowni na Solcu, f) gaz ziemny od 1950 (jako domieszka do gazu węglowego), g) gaz płynny od 1953 (pierwsze zastosowanie), h) gaz koksowniczy od 1961 jako domieszka do gazu węglowego, i) gaz ziemny „rozkładany” od 1970, j) gaz rodzimy od 1978.

Jednoizbowe domy, wśród nich kurne chaty,¹ które dochowały się jeszcze do roku 1844, miały jedno palenisko do gotowania, podgrzewania wody i ogrzewania pomieszczenia, ale już od wieku XIV, o czym świadczą zidentyfikowane przez archeologów kafle, stawiano w innych izbach (czyli pokojach) niż kuchnia piece służące wyłącznie do ogrzewania pomieszczeń.² Drewno, najdawniejszy materiał opałowy, służy dziś jeszcze jako podpałka do węgla w 25 procentach mieszkań warszawskich (1970 r.) nie wyposażonych w centralne ogrzewanie czy też w kuchni opalane gazem. Niegroźnym jego konkurentem były inne materiały opałowe sprowadzane z daleka, a więc bez szans konkurencyjnych. A mianowicie, w Zbiorze Korotyńskich znajduje się ogłoszenie prasowe z 15 października 1818 roku, które poleca „węgle ziemne — Braunkohlen”, czyli węgiel brunatny „z kopalni nowo utworzonej w Dobrzynie nad Wisłą”.³

W roku 1869 „Krauze, skład węgla przy ul. Miodowej, oferuje brykiety”.⁴ Według *Kalendarza Jaworskiego* z roku 1867⁵ „powstał zamiar otwarcia wielkiej kopalni torfu za Pragę, na gruntach Szmulowizny przez Jana Glinojeckiego” (zmarłego 20 IV 1873 r.); „miało być utworzone stowarzyszenie, ale się nie udało”, Glinojecki „odkrył” pokłady torfu na terenach dzisiejszej Warszawy i w najbliższej okolicy o miąższości od 4 do 10 stóp, o wielkości od 2 do 50 morgów, o pojemności od 6242 do 156 100 sążni. Pokłady te w obrębie dzisiejszej Warszawy znajdowały się w Potoku-Mary-

moncie, na Bródnie, w Powsinie i Służewie oraz w sąsiedztwie: w Twor-
kach, Otrębusach, Oborach i Komorowie.⁶ Najpewniej poprzednio warszaw-
wiaci korzystali z nich, gdyż dowóz nie był odleglejszy niż drewna z lasów
okolicznych, nie czynili tego chyba na szerszą skalę, skoro odkrycie i za-
miary Głinojeckiego wzbudziły wówczas niejakie zainteresowanie. Pomysł
jego był jednak stanowczo spóźniony, Warszawa bowiem od roku 1848 mia-
ła już połączenie kolejowe z Żąbkowicami, a od 1859 z Sosnowcem, czyli
z całym Zagłębiem Dąbrowskim i regularnie, stale rosły dostawy węgla
kamiennego, rzeczywistego konkurenta drewna (tablica 40).

Przemysł warszawski już od początku wieku XIX, na długo przed uru-
chomieniem Kolei Warszawsko-Wiedeńskiej, sprowadzał węgiel angielski
Wisłą przez Gdańsk czy zagłębiowski bądź śląski końmi. Dla potrzeb ko-
munalnych było to oczywiście gospodarczo nieosiągalne. Jak szybko nato-
miast zwyciężył węgiel sprowadzany koleją, świadczy tablica 40 oraz no-
tątka prasowa z roku 1870: „Łapiński — handel opalem — sprowadza fu-
rami z Zaborowa torf wydobywany maszyną parową, ale jest on droższy
od węgla o 25 proc.”⁷ W następnych latach węgiel, już jako artykuł pierw-
szej potrzeby, stał się przedmiotem spekulacji i filantropii. W roku 1879
warszawski generał-gubernator zażądał od dyrekcji drogi warszawsko-wie-
deńskiej, by 3000 pudów węgla rozprzedała najuboższym po 12 kop. za
pud, a jako cenę normalną ustalono 25 kop. za pud. „W roku 1897 założono
miejski skład węgla, ażeby raz na zawsze położyć tamę spekulacjom węglow-
wym, które w roku ubiegłym tyle strat przyczyniły mieszkańcom mia-
sta.”⁸

W czasie pierwszej wojny światowej wobec zmniejszenia dostaw węgla
przez okupanta warszawiaci ratowali się między innymi ogrzewaniem
mieszkań gazem. Gdy w latach 1913—1915 zużywano gazu przeciętnie po
55 milionów m³ rocznie, to w 1916 — 73 miliony m³,⁹ co było możliwe
dzięki temu, że gazownia znajdowała się wówczas pod zarządem polskim.
Stosowano też w tym czasie na szerszą skalę brykiety. Dane o dowozie
węgla do Warszawy w okresie międzywojennym obejmowały całość dostaw
koleją (wraz z przemysłem i wojskiem) i kształtowała się różnie (zob. ta-
blica 41).

Wielkość dostaw dla ludności bez kolei, wojska i przemysłu, ale wraz
z zaopatrzeniem szpitali, szkół itp. podano dwukrotnie: w roku 1935 wy-
niosły one 554 000 ton, w 1937 — 690 000 ton.¹⁰ Analogiczne dostawy po
wojnie były następujące: w roku 1945 — 145 400 ton, w 1946 — 551 900
ton, w 1947 — 681 500 ton, w 1948 — 751 360 ton.¹¹ W okresie okupacji
hitlerowskiej powrócono nawet do drewna i torfu.

We wrześniu 1939 roku kilkanaście tysięcy ton węgla w składach kole-
jowych i innych spłonęło od pocisków. Miejskie Zakłady Opalowe przy

ulicy Kredytowej 2 z dyr. Stanisławem Karwowskim na czele, ze skromnych przydziałów niemieckich mogły w sposób zaledwie dostateczny zaopatrywać instytucje miejskie, biura, szkoły, szpitale itp. Raz tylko pozwolono im w październiku 1939 roku sprowadzić z Zagłębia Dąbrowskiego i rozdzielić wśród mieszkańców pewną partię węgla.

Zakłady te sprowadzały drewno opałowe z lasów hr. Tarnowskich spod Tarnobrzegu, mimo zakazu wydanego przez Niemców jeszcze w roku 1941¹², podjęły nawet eksploatację torfu w majątku hr. Maurycego Potockiego koło Legionowa. Akcją tą kierowali Władysław Korpet i Władysław Hermanowski.

Reglamentację węgla wprowadzili Niemcy już w październiku 1939 roku. Pełnomocnikiem i kierownikiem Urzędu Gospodarki Węglem był Erazm Gorączko, „Słazak, porządny człowiek”; załatwiał on dostawy dla zakładów użyteczności publicznej i większych przedsiębiorstw przemysłowych.¹³

Według informacji niemieckich w roku 1940 na 1941 istniało w Warszawie Zrzeszenie Sprzedawców Węgla przy ulicy Matejki 10 z 850 (sic!) opałowymi składami rozdzielczymi wyłącznie dla aryjczyków.¹⁴ Był to jeden z chwytów propagandy hitlerowskiej. Faktycznie wymienione firmy miały zasadniczo prawo sprowadzania węgla bezpośrednio z kopalń, otrzymywały go jednak jedynie za łapówki, węgla zatem właściwie nie było. Ludność ratowała się zapasami prywatnymi, które poczyniono dość powszechnie przed wojną, drewnem pochodzącym ze zburzonych budynków, zieleni ulicznej i parków (np. Olszynka Grochowska, park Sielecki). Ogrzewano mieszkania gazem i elektrycznością pobieraną przed licznikiem, co sprawiało kłopoty elektrowni i powodowało często jej wyłączanie. W lepszej sytuacji znajdowali się Polacy pozostawieni w dzielnicy niemieckiej, mieszkający w domach z centralnym ogrzewaniem, gdyż te były zaopatrywane przez Niemców w koks.

Podobnie jak i w innych działach zaopatrzenia ludności — poważną rolę odegrały tu wszelkie nielegalne z punktu widzenia okupanta sposoby zdobywania węgla i koksu włącznie z okradaniem wagonów i składów kolejowych, co przybrało poważne rozmiary mimo dużych ofiar wśród kolejarzy i szabrowników, do których strzelał Bahnschutz.

Po wojnie ilość węgla spalona przez ludność Warszawy wyłącznie (o co nam tu przede wszystkim chodzi) w mieszkaniach bez centralnego ogrzewania i gazowych kuchen została dokładnie zewidencjonowana przez tak zwany przydział i detaliczną ponadprzydziałową sprzedaż (kubelkową) oraz w postaci deputatów pracowniczych w okresie 1956—1975 (tablica 52). Przedsiębiorstwo to oprócz drewna do rozpałki sprzedaje lofiks (naftalen nasycony pakiem).

Tablica 42 jest obrazem przemian, jakim ulega ogrzewanie mieszkań. Dostawy węgla do pieców kuchennych i pokojowych maleją i zmierzają perspektywicznie do optimum, czyli do zera. Najbardziej nieekonomiczny sposób wykorzystywania węgla kończy się.

Długotrwały proces przemian w tej dziedzinie przebiegał dwoma torami, rozwijając się w miarę postępu technicznego i gospodarczego nie zawsze w sposób racjonalny.

Pierwszym torem biegnie wyposażanie mieszkania przez lokatora na własny koszt (ewentualnie wspólnie z właścicielem budynku) w urządzenia zasadniczo jednomieszkaniowe, przynoszące znaczne udogodnienia w gotowaniu, podgrzewaniu wody i ogrzewaniu pomieszczeń, wykorzystujące rozporządzalne w danej chwili nośniki energii cieplnej, a więc węgiel, gaz czy elektryczność. Wszystkie one nadal w starszym budownictwie warszawskim pełnią swą funkcję, ustępując stopniowo nowym rozwiązaniom, rozwiązaniom zbiorowym.

Należą do nich: 1. specjalny łazienkowy piecyk węglowy w kształcie kolumny, którego data pojawienia się nie jest mi znana; 2. bojler (bulier-warnik), czyli podgrzewacz i zasobnik ciepłej wody, zainstalowany przy węglowym piecu kuchennym, w którego palenisku woda ogrzewa się w wężownicy i gromadzi w zasobniku, by spłynąć do oddzielnego kranu przy zlewie w kuchni oraz do łazienki (stosowany od r. 1885); 3. ogrzewanie etażowe dostarczające ciepła 2—4 mieszkaniom na tym samym piętrze z jednego pieca, którego data pojawienia się nie jest mi znana; 4. gazowe kuchenki i gazowe piecyki kąpielowe, sprowadzone po raz pierwszy z Dessau, które warszawiaczy nabywają od roku 1897; 5. elektryczne kuchenki do gotowania i elektryczne piecyki do ogrzewania pomieszczeń oraz elektryczne zamknięte termy do podgrzewania wody w kuchni i w łazience, które zaczęły się pojawiać od roku 1929; 6. elektryczne ogrzewacze akumulacyjne o dużej pojemności cieplnej, nagrzewające się w porze małego zapotrzebowania energii (w nocy), a oddające ciepło w czasie dogodnym dla użytkownika, które ukazały się w latach sześćdziesiątych.

Drugi tor, jakim kroczą przemiany ogrzewnictwa mieszkaniowego — bodaj starszy od pierwszego — to zbiorowe zaspokajanie indywidualnej potrzeby powszechnej. Zaczynał od ogrzewania pojedynczego budynku ze wszystkimi pomieszczeniami i doszedł do ogrzewania całych dzielnic względnie miast z ich wszystkimi budynkami i mieszkaniami. Ogrzewanie większych budynków — takich, jak kościoły, zamki itp. — gorącym powietrzem, przesyłanym przewodami murowymi z jednego źródła, stosowano już w średniowieczu.¹⁵

II. OGRZEWANIE CENTRALNE JEDNOBUDYNKOWE

Pierwsza wzmianka o „nowoczesnym jak na ów wiek systemie ogrzewania” w Warszawie dotyczy „zajazdu dla panów”, wzniesionego przez Sapiehów przy ulicy Olszowej na Pradze w XVIII wieku.¹⁶

„Pierwszy budynek mieszkalny z kaloryferami” został zbudowany w roku 1841 przy ulicy Chmielnej obok dworca Warszawsko-Wiedeńskiego. Był to pałac Jana Mitkiewicza (zm. w 1865 r.), rzeczywistego radcy stanu, pomocnika dyrektora Poczty Królestwa Polskiego, urzędnika do szczególnych poruczeń Paskiewicza, zbogaconego na dostawach wojskowych. Kaloryfery zaprojektował Telesfor Szpadkowski (1818—1903). Projektantem domu był prof. Andrzej Gołoński (1799—1854).¹⁷ Podobne urządzenia w roku 1841 założył w Archiwum Hipotecznym przy ulicy Miodowej również inż. Telesfor Szpadkowski i tak je opisał: „Kaloryfer jest to w małej, suterenowej izbie, szczelnie murowanej, kocioł żelazny napełniony wodą. Od ciepła wody ogrzewa się powietrze świeże i kanałami w murach rozchodzi się po wszystkich piętach. W pokojach mała, zręczna rozетка w wylocie kanału umieszczona, dowolnie otwierana, wpuszcza w czasie żądanym wymaganą ilość ciepłego powietrza. Powietrze dopływające rozgrzewało i osuszało się zbytecznie, nabierało nadmiernej rozprężliwości i utrudniało oddychanie, kiedy zaś wilgocono je naczyniami z wodą — książki hipoteczne wilgnąć zaczęły. A jednakże był to kaloryfer w owe czasy najlepszy, tzw. belgijski.” W dalszym ciągu artykułu ogłoszonego w roku 1885 Szpadkowski charakteryzuje trzy systemy ogrzewania, które zakładano między 1841 a 1885 rokiem w Warszawie. Pierwszy powietrzny zastosowany przez siebie w archiwum określa jako nieudany, wkrótce zastąpiony tam, gdzie go zainstalowano, zwykłymi piecami. O parowym mówi, że instalowano go tylko w fabrykach; miał on już przewody żeliwne. Za najlepsze, choć najdroższe uważa ogrzewanie wodne, którego „model ukazuje firma inż. Kazimierza Mateckiego i inż. Kazimierza Obrębowicza (1853—1913) pod nazwą Warszawskie Bióro [!] Techniczne”. Z ogniska w kuchni lub piwnicy ogrzewał on wodę w łazience, w pralni i w tym, co obecnie nazywamy kaloryferami, czyli grzejnikami lub radiatorami. „Paliwo z żelaznego kosza obsuwa się na ruszt bez obsługi.” Wodny kaloryfer „urządza się obecnie [1885 r.] w b. pałacu Brühla, gdzie telegraf. Ma on ogrzewać 22 sale.” Projekt Mateckiego i Obrębowicza wykonali przebudowujący pałac inż. Karol Kozłowski (1847—1902) i inż. Apoloniusz Paweł Nieniewski (1856—1922). Szpadkowski kończy: „...wszystkie elementy krajowe lub zagraniczne są, potaniały więc i kaloryfery, będą coraz tańsze.”¹⁸

Rok 1885 możemy więc uznać za graniczny, od którego tak zwane ogrzewanie centralne, jednobudynkowe, zapewniające ogrzewanie całego mie-

szkania i dostarczanie wody ciepłej do kuchni i łazienki — zostało po raz pierwszy zastosowane i już na stałe wdrożone. Ogrzewanie takie do roku 1915 otrzymało 369 budynków¹⁹ mieszkalnych, niektóre hotele (Hotel Europejski dopiero w okresie międzywojennym) oraz wiele gmachów publicznych, między innymi Ratusz, Teatr Wielki (1893), Zachęta, cerkiew na Pradze i cerkiew na placu Saskim (budowana w latach 1894—1912).

III. OGRZEWANIE Z DALA CZYNNIE

Na przełomie wieków zakładano ciepłownie ze zdalaczynnymi sieciami do paru budynków, na przykład dla szpitala Dzieciątka Jezus (1897—1901), dla Politechniki (1899—1901) o mocy 2 Gcal/h.

Ogrzewanie zdalaczynne z elektrowni otrzymała Warszawa w roku 1925. Według projektu prof. Józefa Lenartowicza; wykonał je prof. Stanisław Odrowąż-Wysocki. Gdy Elektrownia Tramwajowa zainstalowała w latach 1923—1924 nowy turbozespół Brown-Boveri, umożliwiający oddawanie pary do ogrzewania, doprowadzono ją, przecinając Karolkową wzdłuż Grzybowskiej i Siedmiogrodzkiej do warsztatów i gmachu dyrekcji przy ulicy Młynarskiej do zespołu szkół przy ulicy Rogalińskiej oraz do budynku mieszkalnego pracowników tramwajowych. W budynku tym oprócz kaloryferów zainstalowano bojlerzy dostarczające ciepłej wody do kuchni i łazienki. Była to więc pierwsza warszawska elektrociepłownia, świadcząca te same usługi komunalne co obecnie elektrociepłownia na Powiślu, Żeraniu i Siekierkach.

Elektrownia Tramwajowa zbombardowana w 1944 roku przez hitlerowców nie mogła już być odbudowana, kotłownię jednak po wojnie wykorzystano w systemie SPEC jako ciepłownię osiedlową, zaopatrującą przemysł w parę technologiczną w promieniu jednego kilometra.

Pierwsze osiedlowe wodne ogrzewanie wysokoprężne, z jednej kotłowni o mocy 8 Gcal/h wprowadziła na teren Warszawy w roku 1927 Warszawska Spółdzielnia Mieszaniowa (WSM) na Żoliborzu. Projektowali i wykonali je inż. Ludwik Merkiel i inż. Zygmunt Raniecki, realizator tego systemu ogrzewania w roku 1911 w Zakładzie dla Umysłowo Chorych w Kobierzynie pod Krakowem.

Ten sam system polegający na ogrzewaniu wodnym całego mieszkania, ale jeszcze bez dostarczenia ciepłej wody do kuchni i łazienki zastosowano w osiedlach Muranów (prof. B. Lachert) i WSM na Mokotowie (prof. S. Tworowski) w roku 1949—1950.

W pierwszych latach odbudowy Warszawy po zniszczeniach hitlerowskich w większości budynków zakładano piece węglowe, ale już od roku 1948 tylko ogrzewanie centralne jednobudynkowe lub z kotłowni rejonowych (osiedlowych). W tym też roku powstał pierwszy plan, a właściwie

pierwsza koncepcja warszawskiego ogrzewnictwa mieszkań. Przewidywano 10 ciepłowni dzielnicowych oraz 6 elektrociepłowni nad Wisłą nie połączonych ze sobą. Autorem wspomnianej koncepcji jest prof. Witold Szuman (ur. w 1908 r.). Poparli ją i rozwinęli wspólnie elektroenergetycy: Bolesław Witwiński i Czesław Mejro, ogrzewnicy Józef Kozierowski, Witold Kamler i inż. Janusz Rosada; do Planu Generalnego Warszawskiego Zespołu Miejskiego wprowadzili urbaniści: prof. inż. Wacław Ostrowski i inż. arch. Stanisław Dziewulski. Następny plan, opracowany w latach 1950—1952, przewidywał również 6 elektrociepłowni, ale tworzących jeden system. Około roku 1952 nastąpiło uzgodnienie zakresu produkcji energii w ogóle i określenie jej zadań dla zaspokajania potrzeb mieszkaniowych. Odtąd Warszawa po raz pierwszy w swych dziejach jako pierwsze miasto w Polsce rozporządza uspołecznioną i technicznie planowo skoordynowaną energetyką komunalną, korzystającą z trzech źródeł energii: elektryczności, gazu (miejskiego, później również koksowniczego, od roku 1970 wyłącznie ziemnego) oraz ciepłej wody.

Listę aktów prawnych tworzących po raz pierwszy w Warszawie (a później i w innych miastach polskich) technicznie i organizacyjnie ogrzewnictwo jako człon energetyki komunalnej otwiera Zarządzenie Przewodniczącego Państwowej Komisji Planowania Gospodarczego z dnia 30 marca 1951 roku w sprawie projektowania i budowy sieci cieplnej zdalaczynnej i instalacji cieplnych w budynkach²⁰, a kończy powołanie z dniem 12 lipca 1960 roku Stołecznego Przedsiębiorstwa Energetyki Ciepłej (SPEC) z siedzibą przy ulicy Batorego 2.²¹

Należy do niego zakup i sprzedaż energii cieplnej z elektrociepłowni, jej produkcja we własnych kotłowniach rejonowych i lokalnych, budowa i eksploatacja sieci i węzłów w budynkach oraz instalacji wewnętrznych w budynkach mieszkalnych. Dyrektorami SPEC i jego poprzedników byli w roku 1952 inż. Bolesław Ostrowski, w latach 1952—1955 inż. Jelonek, w latach 1955—1956 inż. Jan Zabłocki, w latach 1957—1960 inż. Zdzisław Wantuch, w latach 1960—1961 mgr Tadeusz Michalak, w latach 1961—1971 Zdzisław Piłatowicz, wreszcie od 1 grudnia 1971 roku inż. Edward Klimek.

W 1952 roku załogę stanowiło 10 pracowników (w tym 3 inżynierów), którzy przyszliz z Elektrowni na Powiślu, z „Ciepłobudowy” oraz z Ministerstwa Energetyki²², w roku 1975 załogę stanowiło 4300 osób. Pierwszym etapem realizacji planów była w latach 1951—1953 przebudowa elektrowni kondensacyjnej na Powiślu na elektrociepłownię o mocy cieplnej 230 Gcal/h z wykorzystaniem skraplaczy jej 2 turbin. Jako czynnik grzejny w sieci przyjęto wodę o wysokiej temperaturze. Sieć parową zastosowano tylko w trzech przypadkach dla potrzeb przemysłu. Sieć cieplna jest dwururowa o zamkniętym obiegu wody. Temperatura wody w przewodzie za-

silającym wynosi 150°C , a w powietrznym $55\text{--}80^{\circ}\text{C}$. Ciśnienie w sieciach na wyjściu z elektrociepłowni wynosi 15 atmosfer dla lewobrzeżnego miasta i 10 atmosfer dla Pragi. Na sieci znajdują się 3 przepompownie. Siecią tą na odcinku 3—5 km po raz pierwszy popłynęła ciepła woda 23 kwietnia 1953 roku.²³ Elektrociepłownia na Żeraniu uruchomiona 16 października 1954 roku została zbudowana w tym miejscu, gdzie od 1937 roku projektowano i przygotowywano budowę elektrowni (o czym mowa w dziale „Energoprojekt”. Głównym projektantem był w latach 1952—1953 inż. Zygmunt Kokoszczyński, a w 1953—1954 inż. Roman Hazik. Elektrociepłownia na Siekierkach uruchomiona w 1961 roku ma moc elektryczną 200 MW, a moc cieplną 450 Gcal/h, uzyskiwaną przez urządzenie tego samego typu co Żerań. Projekt przygotowywał również „Energoprojekt”, a głównym projektantem był inż. Jerzy Galarda.

13 września 1974 roku przy zbiegu ulic Dźwigowej i Połczyńskiej uruchomiono już nie elektrociepłownię a ciepłownię zdalaczną, opalaną mazutem, dla zachodniej części miasta. Długość sieci elektrociepłowni bez połączeń z budynkami ²⁴ wskazuje tablica 43.

Sieć elektrociepłowni uzupełniana jest przez ciepłownie osiedlowe (rejonowe) i lokalne, czyli jednobudynkowe, zbudowane przeważnie wcześniej niż elektrociepłownie. Liczba ich jest zmienna, zależna od rozwoju sieci z dala czynnej trzech elektrociepłowni i ulega stałemu zmniejszaniu.

Liczba kotłowni rejonowych (osiedlowych) i lokalnych (jednobudynkowych): w roku 1959 osiedlowych było 75, jednobudynkowych — 780, a w roku 1973 pierwszych 85, drugich 514.²⁵ Dodać należy, że SPEC nie objął swym działaniem małych kotłowni w budynkach jednorodzinnych.²⁶

Dostawa energii cieplnej przez SPEC wynosiła w roku 1955 — 0,6 w 1960 — 1,6, w 1965 — 3,2, w 1970 — 5,4, w 1975 — 7,2 milionów Gcal.

Na ogrzewanie (CO) zużyto w roku 1970 — 78,5 procent, a na ciepłą wodę — 21,5 procent energii. Zapoczątkowane w roku 1885 wyposażenie mieszkań warszawskich w centralne ogrzewanie — statystycznie zostało ujęte po raz pierwszy dla roku 1915 (zob. tablicę 44).

Ujęcie statystyczne zaopatrzenia mieszkań w Warszawie w ciepłą wodę (CW) nastąpiło po raz pierwszy dopiero dzięki spisowi powszechnemu przeprowadzonemu przez GUS w roku 1970.

Tablicę 45 przedstawiającą liczbę mieszkań wyposażonych w CO i w CW należy uzupełnić dwiema informacjami. Użyte w niej określenie: „woda ciepła ogrzewana poza mieszkaniem” dotyczy wody dostarczanej przez SPEC, a „w mieszkaniu” — wody ogrzewanej przez wszelkiego rodzaju termy. Druga — to informacja o tym, że w roku 1975 z CO korzystało 78 procent warszawiaków i że SPEC w tym roku dostarczał ciepłej wody 43 procentom mieszkańców stolicy, a termy około 35 CW.

Tablica 40

DOSTAWY WĘGLA W LATACH 1858—1868

Rok	Tony	Rok	Tony
1858	15 500	1864	108 600
1859	33 730	1865	179 915
1860	57 600	1866	208 110
1861	56 530	1867	219 705
1862	94 100	1868	284 320
1863	103 975		

Zródło: *Kalendarz Jaworskiego z r. 1870, s. 26.*

Tablica 41

DOSTAWY WĘGLA KAMIENNEGO W LATACH 1924—1939

Rok	Tony	Rok	Tony
1924	953 640	1929	1 208 626
1925	1 002 777	1930	985 646
1926	880 640	1931	848 114
1927	1 030 531	1932	992 450
1928	1 011 361	1933	1 037 131

Zródło: *Rocznik statystyczny m.st. Warszawy z odpowiednich lat.*

Tablica 42

DOSTAWY WĘGLA KAMIENNEGO W LATACH 1956—1975

Rok	Tony	Rok	Tony	Rok	Tony
1956	285 000	1963	318 000	1970	196 000
1957	295 000	1964	249 000	1971	156 000
1958	276 000	1965	257 000	1972	150 000
1959	260 000	1966	207 000	1973	145 000
1960	263 000	1967	149 000	1974	128 523
1961	300 000	1968	161 000	1975	136 686
1962	295 000	1969	211 000		

Zródło: *Wojewódzkie Przedsiębiorstwo Handlu Opalem.*

Uwaga: lata 1956—1960 bez deputatów.

Tablica 43

DŁUGOŚĆ SIECI ELEKTROCIĘPŁOWNI BEZ POŁĄCZEŃ Z BUDYNKAMI

Rok	km	Rok	km	Rok	km
1953	4,1	1960	140,3	1967	317,5
1954	10,0	1961	176,7	1968	388,9
1955	24,0	1962	197,8	1969	437,1
1956	36,0	1963	210,4	1970	450,9
1957	48,0	1964	247,7	1971	463,0
1958	60,0	1965	299,4	1972	482,8
1959	135,0	1966	312,9	1973	498,3
				1975	551,0

Źródło: Rocznik statystyczny Warszawy z odpowiednich lat.

Tablica 44

MIESZKANIA WYPOSAŻONE W CO W LATACH 1915—1970

Rok	Mieszkania		
	ogółem	wyposażenie w CO	procent
1915	132 331	2 317	1,75
1919	156 193	2 375	1,52
1939	295 600	44 340	15,00
1946	109 034	16 192	14,85
1950	193 645	36 603	18,76
1960	307 480	137 477	44,78
1970	407 963	299 902	73,50

Źródła: Dane dla roku 1915 i 1919: K. Krzeczowski, E. Strzelecki, *Rezultaty spisu nieruchomości i mieszkań Wielkiej Warszawy*, t. I—II, Warszawa 1922—1923; dla roku 1939: J. Cegielski, *Stosunki mieszkaniowe w Warszawie w latach 1864—1964*, Warszawa 1968, s. 276; dla 1946: „Miesięcznik Statystyczny” Zarządu Miejskiego 1946 listopad, nr 11, s. 36; dla 1950: „Biuletyn Statystyczny GUS Warszawa”, marzec 1965, s. 13; dla 1960: „Mieszkania. Budynki mieszkalne m.st. Warszawa”, GUS Warszawa lipiec 1965 oraz *Zasoby i warunki mieszkaniowe NSP z 8 XII 1970*, Warszawa GUS 1972, s. 124—125.

(M) MIESZKANIA WYFOSAZONE W CENTRALNE OGRZEWANIE (CO) I W CIEPŁĄ WODĘ BIEŻĄCĄ (CW)
ORAZ (L) LUDNOŚĆ ZAMIESZKAŁA W DNIU 8 XII 1970 R.

	Mieszkania wyposażone											
	Ogółem				w centralne ogrzewanie				w ciepłą wodę bieżącą			
	liczba		proc.	liczba		procenty	liczba		procenty	liczba		procenty
	Razem			Razem			Razem			Razem		
Warszawa	M	407 963	100	299 902	73,50	288 330	70,67	163 201	40,00	125 129	30,67	
	L	1 281 160	100	966 705	74,70	927 203	72,38	506 408	39,53	420 795	32,85	
Mokotów	M	66 908	100	55 133	82,41	52 509	78,48	24 932	37,26	27 577	41,22	
	L	217 397	100	179 081	82,52	171 980	79,25	79 962	37,15	92 018	42,10	
Ochota	M	46 334	100	34 980	76,04	33 782	72,96	17 946	38,74	15 836	34,22	
	L	145 496	100	111 521	76,91	107 829	74,36	54 359	37,49	53 470	36,87	
Praga - Płd.	M	68 297	100	39 439	58,00	40 855	60,08	16 912	24,87	23 943	35,21	
	L	216 779	100	132 077	61,15	137 300	63,56	54 930	25,43	82 370	38,13	
Praga - Półn.	M	50 513	100	20 749	41,50	21 332	42,66	14 210	28,42	7 122	14,24	
	L	154 223	100	71 048	46,13	73 526	47,74	48 078	31,22	25 448	16,52	
Śródmieście	M	66 245	100	57 134	86,56	53 230	80,65	33 301	50,45	19 929	30,20	
	L	197 454	100	166 105	84,32	155 110	78,74	92 855	47,14	62 255	31,60	
Wola	M	60 957	100	50 570	82,90	46 763	76,66	30 230	49,56	16 533	27,10	
	L	192 234	100	161 175	83,95	150 618	78,44	93 314	48,60	57 304	29,84	
Żoliborz	M	48 709	100	41 897	86,03	39 859	81,85	25 670	52,70	14 189	29,15	
	L	157 604	100	135 698	86,43	130 840	83,34	82 910	52,80	47 930	30,54	

Źródło: Zasoby i warunki mieszkaniowe. Narodowy spis powszechny 8 XII 1970, Warszawa GUS 1972, s. 124—125.

ROZDZIAŁ IX. ŁAŻNIE I ŁAZIENKI

I. PIERWSZE ŁAŻNIE PUBLICZNE

Pierwszym znanym przywilejem dla miasta Warszawy w ogóle — u Wierzbowskiego¹ oznaczonym numerem pierwszym — jest przywilej dotyczący łaźni, wypada zatem w tym miejscu podać jego tekst nieznacznie skrócony w tłumaczeniu F. M. Sobieszczańskiego: „Starając się miasto nasze do większego porządku doprowadzić i ciągle ulepszać — mieszczanom naszym, rajcom i całej zresztą gminie, w rzeczonym mieście Warszawie osiadłym, dajemy pozwolenie zupełnie wystawić za miastem wspomnianym, blisko mostu, urządzać i wybudować łaźnię, gdy zaś ta przez nich wystawioną i całkowicie będzie ukończoną, natenczas wymienieni mieszczanie opłatę i całkowity dochód z tej łaźni corocznie i na wieczne czasy będą pobierać bez żadnej przeszkody na urządzenie i naprawę rzeczonego miasta. To jednak chcemy, że w każdym tygodniu jeden dzień, który nam dogodny będzie, albo który my sami z małżonką ukochaną wybierzemy, z całym dworem naszym wolno nam będzie kąpać się w tej łaźni bez żadnej pieniężnej opłaty [...]. Działo się w Zakroczymiu w dniu św. Anny, 26 lipca, w roku Pańskim 1376.”² Przywilej wydany został przez Janusza I, od roku 1374 księcia warszawskiego, zmarłego w roku 1429.

Budowana wówczas łaźnia znajdowała się „za miastem, blisko mostu” przerzuconego przez dunaj-potok spływający parowem późniejszej ulicy Mostowej do Wisły. W XVII wieku potoku już nie było, była natomiast trzecia brama nowomiejska na linii: kościół Św. Ducha — ulica Mostowa, i łaźnia znalazła się „między murami”, czyli pomiędzy drugą bramą nowomiejską a barbakanem, i dlatego w *Rewizji gospód* z 1669 roku zanotowano: „Łaźnia bywała spustoszona, miastu ex antiquo należy [...] intra murales ad eandem Portam spectans.”³ Obiekt ten z czasem otrzymał adres ulica Nowomiejska 26—166. Obecnie na tym miejscu stoi dom mieszkalny z barem mlecznym na parterze. W zbiorze *Przywilejów królewskich...* Wierzbowskiego pod numerem 7 z 27 grudnia 1408 roku czytamy, że w obrębie murów Starej Warszawy właścicielem łaźni, która należała do jego uposażenia, był wójt Piotr Pielgrzym, pod numerem 14 z 17 grudnia

1469 roku czytamy, że w 1454 roku książęta mazowieccy — Konrad, Kazimierz, Bolesław i Jan — potwierdzili darowiznę łaźni miastu przez wójta Hanusza Wilka, z numeru 96 dowiadujemy się, że łaźnia miejska w roku 1614 została zwolniona „od postoju”, czyli kwaterunku, a z numeru 102 — że Jan Kazimierz wśród potwierdzonych przywilejów dla miasta wymienia łaźnię księcia Janusza. Prof. Przemysław Dąbkowski⁴ podaje, że łaźnię Starej Warszawy (zawsze tylko jedną) wymienia się w lustracjach z lat 1564, 1569, 1620 i 1660 oraz w potwierdzeniu przywilejów dla miasta z 12 grudnia 1614 roku.⁵

Oprócz tych kilku cytowanych wzmianek w Starej Warszawie można znaleźć i inne, na przykład z roku 1488, i tak o łaźni żydowskiej⁶, o łaźni na pół publicznej u benonitów przy ulicy Pieszej (z r. 1641),⁷ o łaźni dla uczniów szkoły parafialnej przy rogu ulic Świętojańskiej i Dziekanii, istniejącej od połowy do końca XVI wieku⁸, o łaźni przy rogu ulicy Senatorskiej i Podwała oraz o łaźni przy ulicy Cichej-Rybaki, która spłonęła w roku 1754.⁹

Na Nowym Mieście w roku 1459 jest „łaziebnik Cunrath (Konrad)”, a w 1481 właściciel łaźni Martinus Wilk (wzmianki w *Księdze ławniczej*). W roku 1504 książę Bolesław i księżna Anna wydali przywilej na łaźnię Nowej Warszawy, król Zygmunt Stary potwierdził go w roku 1538¹⁰. Lustracje według Przemysława Dąbkowskiego w latach 1560, 1564, 1569, 1620 i 1666 wymieniają też zawsze tylko jedną łaźnię na Nowym Mieście.

Sobieszczański twierdzi, że w aktach 1602 roku znalazł dwie łaźnie na Nowym Mieście¹¹, a J. Rutkowska¹² podaje, że jedna z nich znajdowała się na rynku obok nowomiejskiego ratusza. Mówiąc o łaźniach publicznych tego okresu, nie można pominąć łaźni półpublicznych, o których wspomina Jarzębski. Tak więc w XVII wieku według niego łaźnie były już i w gospodach, czyli zajazdach; przy Długiej ulicy „u Gąsiorka, w Długoszowskiem, u Kaliny, tak w Giżowskim, znajdziesz łaźnię z fontanami”.¹³

Sobieszczański podaje, że łaźnia przy barbakanie, którą wymieniono wyżej, była wdzierżawiana jednemu głównemu łaziebnikowi miejskiemu (balneator civili) na prawach wyłączności za 40 zł rocznie. „Kiedy więc — pisze on — w XVI stuleciu używanie łaźni w Warszawie weszło w zwyczaj częsty i niezbędny dla każdego mieszkańca, zakład zaś miejski nie wystarczał już tej potrzebie, magistrat oddzielną uchwałą wydaną w roku 1565 pozwolił obywatelom na urządzenie po swoich domach łaźni prywatnych dla własnej jedynie wygody, pod warunkiem atoli składania łaziebnikowi miejskiemu ustanowionej opłatą 8 gr rocznie”.¹⁴

W roku 1570 dzierżawcą takim był Tomasz Radomczyk, któremu Rada Miejska wypuściła łaźnię na jeden rok za 30 zł, „na następny za 20 zł, a gdyby był sejm — 30 zł”, pod warunkiem, że przyłączy ją do wodociągu

miejskiego, natomiast wolno mu będzie w niej prowadzić propinację wszelkiego rodzaju.¹⁵ Później — przekazuje Sobieszczański — rzeczoną łaźnię miejską otrzymał w roku 1577 w dzierżawę, najpierw roczną, a następnie dożywotnią, Baltazar Świerzchała. Została ona zniszczona dnia 30 czerwca 1656 roku podczas polskiego szturmu na Szwedów i stała pustką do roku 1694.¹⁶

„Na sesji Magistratu dnia 2 marca 1694 roku szukano dzierżawcy na łaźnię, dnia 5 kwietnia 1694 roku postanowiono ją wypuścić rajcy Mikołajowi Rovennie na 25 lat, a po odbudowaniu jej przez niego na sesji 12 III 1696 sprzedano na własność jakoby za 23 000 i czynsz roczny 100 zł.”¹⁷ „Wkrótce potem znowu od ognia zniszczona została opuszczona i następnie na kamienicę miejską zamieniona.”¹⁸

To, co Sobieszczański pisze o łaźniach prywatnych, powołując się na przepis, że „dochód z łaźni należał do panujących książąt, tak że nikomu łaźni w mieście ani po przedmieściach mieć nie godziło się”, świadczy o tym, iż *ius ducale* (*regale*) sięgało poza łaźnie publiczne aż do łazienek mieszkaniowych. W każdym razie rok 1565 trzeba uznać za datę pojawienia się w Warszawie pierwszych łazienek w domach mieszczańskich i postawić (dyskusyjną) tezę, że wyprzedziły one pałacowe. Za to magnackie łaźnie XVII i XVIII wieku szybko zaćmiły mieszczańskie. Ich istnienie towarzyszyło i nie przeszkadzało tamtoczesnemu ogólnemu upadkowi higieny nie tylko w Warszawie i w Polsce, ale w całej Europie. Były tworem mody podobnie jak kunsztowne ogrody czy zwierzyńce. Zaspokajały potrzeby najwyższej paru najlepiej urodzonych osób wśród gromady służby i oficjalistów zamieszkałych wokół wykwintnych pałaców.

Jarzębski wymienia łazienki w Zamku, w pałacu Ujazdowskim, w Kazimierzowskim, u Kazanowskich, ale zachłyśnięty przepychem w bardzo mętny sposób pisze o ich stronie technicznej. Podobnie skąpe są relacje osiemnastowieczne o łazience Lubomirskiego w późniejszych Łazienkach, o łazience księżnej J. Czartoryskiej na Powązkach, w pałacu Daniłowicza, Kazimierza Poniatowskiego na Książęcem, księżny Lubomirskiej na Mokotowie i w Wilanowie.

Wracając do warszawskich łaźni okresu rozpoczętego w 1376 roku (przywilej książęcy), a zakończonego wkrótce po 1696 (ostatecznym upadku tej łaźni), należy powtórzyć to, co o krakowskich napisał Lachs¹⁹: „Z dokładnym opisem łaźni nie spotkaliśmy się.” Nierzadko były one murowane (najstarsza warszawska — na pewno), wodę pobierały z wodociągu, zużytą odprowadzały rurami. Składały się z przedsionka — poczekalni, dwu szatni, dwu parówek ze stopniami zwanymi wierzchnicami i rozgrzanymi kamieniami polewanymi wodą dla otrzymania pary. Była też „chłodnia” dla ostygnięcia po gorącej kąpieli oraz „kloaka”, kocioł, kuchnia, jeżeli pro-

wadzono „wyszynk”; główne przybory to miotełki, czyli „winniki” do chłostania.

Podobnie jak w Krakowie i w Warszawie istniał cech łaźnienników (łaźniebników), „jeden z najstarszych, pierwszy też zaniknął”, był w stałej wojnie z cyrulikami, gdyż podejmował się usług i zabiegów pseudolecznicych.

Z upływem czasu i wyczerpywania się naturalnych źródeł wody, z których korzystały wodociągi, zaczęto zwracać się ku Wiśle.

II. ŁAZIENKI WIŚLANE I BASENY

O istniejących w roku 1728 nadwiślańskich łaźniach mówi Erndtel.²⁰ Jedna była „na Nowym Mieście przy drodze do koszar”, druga poniżej Krakowskiego Przedmieścia, „pomiędzy zabudowaniami karmelitów i murami zakonnicy teje reguły”.

W roku 1777 marszałek Stanisław Lubomirski pozwolił Ransonettiemu wystawić „łaźnię publiczną na Wiśle na balach, płótnem przykrytą”.²¹ Prasowe ogłoszenie mówi o niej: „... letnia kąpiel, w rzecznej bieżącej wodzie, zdrowiu ludzkiemu nader pożyteczna [...]. Za wiadomością i łaskawym pozwoleniem zwierzchności wystawione są tu, w Warszawie, na placu Rytzowskim, nazwanym Pod Zamkiem, publiczne kąpiele. Publicum upewnić się może, że gruntownie co do bezpieczeństwa, porządnie co do wygody, uczciwie co do dystynkcji osób i w takim ułożeniu, że z trzynastu osobnych dla dam, osobnych dla mężczyzn łożach kąpiące się osoby jedna drugiej subiekcji czynić nie może, są sporządzone.”²² Tę pierwszą zapisaną informację wypadnie uznać za początek kąpiele wiślanych z pomocą zapewniających szatnię i jakieś przybory do mycia. Urządzenia, te funkcjonujące prawie do połowy naszego wieku, nazywano łaźniakami wiślanymi, rzeczonymi, pływającymi, szkołami pływania itp.

Tego typu łaźnie pojawiły się przede wszystkim na Rybakach w końcu XVIII wieku²³ i przez długie lata należały do rodzin: Wróblów, Sitkowskich, Ciszewskich i Kozłowskich; ostatni dotrwali do pierwszych lat po drugiej wojnie światowej. Informacja o „balach” niewiele mówi, dokładniejszych opisów brak. Łazienki, istniejące do połowy XX wieku, były to prostokątne krypy z nadbudówką stanowiącą osłonę z boków i z góry, zawierającą szatnię, kasę i mały bufet. Pomieszczenie kąpielowe wieloosobowe (oddzielne dla kobiet i mężczyzn) było basenem, którego dno i dwie poprzeczne ściany stanowiła drewniana krata zanurzona w nurcie Wisły. Basen wewnątrz otaczała wąska galeryjka ze schodkami. Damskie baseny nazywano „koszami”, męskie, z których można było wypływać na rzekę, „omnibusami”.

O najstarszej szkole pływania Teodora Matthesa, nauczyciela gimnastyki, „na Pradze powyżej mostu niedaleko tamy” pisze Sobieszczański w roku 1857.²⁴

Jak zawsze, warszawiacy kąpią się i kąpali w miejscach niestrzeżonych. Pierwsze policyjne zarządzenie w tej sprawie wydano w roku 1811.²⁵

Najwłaściwiej owe łazienki scharakteryzował Feliks Fryze i L. Chodorowicz w *Przewodniku po Warszawie*: „Kąpiele letnie wiślane zostają dotychczas jeszcze w tym samym stanie co dawniej, a nawet są gorsze od czasu rozbicia się przed kilku laty łazienek Pecqua, z którymi musiały wytrzymywać spółzawodnictwo. Jeszcze mężczyźni mają przynajmniej omnibusy, w których mogą cokolwiek chociaż popływać, ale dla kobiet służą jedynie zamknięte ściśnięte kosze, w których ledwie poruszać się można. Do tych wszystkich niedogodności trzeba jeszcze dodać, że łazienki letnie stoją zwykle przy brzegu, więc w pobliżu ścieków i kanałów, mają przeto wodę nieczystą i nieraz cuchnącą. Są też kąpiele pod gołym niebem, czyli tak zwane na galerach od strony Pragi. [...]”

Miejsca, w których kąpać się wolno, wytyczone są chorągiewkami. Kąpiel w gliniankach jest przez policję zakazana.”²⁵ Ze względu na ową „cuchnącą wodę” w roku 1875 wszystkie łazienki letnie przeniesiono na praski brzeg, przy którym Wisła była zanieczyszczona „tylko” przez pięć wylotów kanałowych, przy warszawskim zaś przez dwanaście, i to obfitujących w ścieki.

W miarę rozbudowy sieci kanalizacyjnej Lindleya od roku 1887 i kierowania wszystkich ścieków kolektorem na Bielany, a na Pradze od roku 1911 na Golędzinów — łazienki umieszczono znów przy obydwu brzegach.

Na podstawie źródeł (zob. przyp. 32) wolno przypuszczać, że łazienek tego typu było w roku 1869 — 5; w 1898 — 12, w 1899 — 15. Przełom przyszedł nagle w roku 1921—1922. Po raz pierwszy w dziejach Warszawy prawy brzeg Wisły zaroił się kąpiącymi i opalającymi. Tłumy zaczęły korzystać z kąpeli wodnych, powietrznych i słonecznych. Małe kryte łazienki na krypach musiały zniknąć. Pojawiły się szatnie z bufetami, budowane na stałym gruncie przy brzegu, solaria, otoczone szczelnym parkanem, głównie dla kobiet, i nieliczne, duże otwarte baseny na krypach z drewnianym rusztem jako dnem, na nurcie rzeczonym.

Plaże należały (do czasów drugiej wojny światowej) między innymi do znanej od końca XVIII wieku rodziny Kozłowskich, do firmy „Poniatówka” oraz od roku 1925 do Zarządu Miejskiego.

O możliwości wykorzystania prawego brzegu Wisły na plaże zdecydowały zmiany koryta rzeki spowodowane zabiegami regulacyjnymi, które trwały już od połowy XIX wieku. Głęboki nurt płynie przy lewym brzegu, a przy prawym powstają mielizny.

Budowany od roku 1969 i udostępniany stopniowo w następnych latach

zespół basenów różnej wielkości i głębokości z natryskami, szatniami i bufetami, przy Wale Miedzeszyńskim 375 na stałym gruncie tuż przy plaży między mostami Poniatowskiego i Łazienkowskim stworzył optymalne warunki plażującym, gdyż umożliwił kąpiel nie tylko w niezbyt już czystych wodach wiślanych, ale i w basenach z wodą wodociągową. Tego rodzaju zespoły basenów umożliwiły opalanie i kąpiel nie tylko nad Wisłą. Buduje się je na całym obszarze miasta. Pierwszy powstał, jeszcze przed wojną, przy ulicy Łazienkowskiej obok stadionu „Legii”, następne po wojnie: w parku Agrykoli, na Szczęśliwickiej przy ulicy Wery Kostrzewy, w parku na Moczydle przy Górczewskiej, na skarpie przy klubie „Warszawianka” przy ulicy Inflanckiej, na Polu Mokotowskim, w Powsinie, Rembertowie, ulicy Raclawickiej 132 i inne. W roku 1977 było ich 24.

Pierwszy basen kryty zbudowano w łaźni Centralnej przy Krakowskim Przedmieściu w roku 1911, następne w 1929 w budynku Kasy Chorych przy ulicy Wolskiej 52 i w Domu Akademickim przy ulicy Narutowicza. W roku 1972 było ich ogółem 16, a w 1973 — 17, w 1977 — 21.

III. ŁAŹNIE PAROWE I INNE

Po krótkim przedstawieniu dziejów łaźniek wiślanych, charakterystycznych dla Warszawy, od Ransonettiego do naszych czasów, a trzymając się nadal chronologii, należy wrócić do opisu przeobrażeń łaźni publicznych „parowych i wannowych”, zapoczątkowanych również w końcu wieku XVIII.

O pozwolenie na założenie i prowadzenie łaźni starał się burgrabia zamku królewskiego, Jan Kanty Fontana (1731—1800), ale mimo popierającego jego sprawę pisma do magistratu marszałka nadwornego Franciszka Rzewuskiego z 8 maja 1777 roku — celu nie osiągnął.²⁷ Więcej szczęścia miał kasztelan łukowski Jacek Jezierski (1722—1805), który w roku 1779 przy ulicy Dobrej nr hip. 2814 i rogu ulicy Bednarskiej nad Wisłą postawił letnie, a od roku 1781 czynne również w zimie „łaźienki na sposób turecki”²⁸. Dnia 8 maja 1792 roku sprzedał je Stanisławowi Domaszewskiemu, który w roku 1809 zbankrutował i zakład na licytacji nabył Stanisław Ciemski, w roku 1845 stał się własnością Heleny z Kurtzów Banzemer, w 1869 Klementyny Banzemer, wreszcie w roku 1893 został skasowany.²⁹

W roku 1785 za zezwoleniem marszałka wielkiego koronnego Michała Jerzego Mniszcha (1748—1806), przedsiębiorca Józef Kwieciński (ok. 1719—1792) „za Bernardynkami na Mariensztacie pod nr 2623 i 2624 wystawił murowane łaźienki tureckie” — a wobec powodzenia — w roku 1789 dobudował nowe czy też rozszerzył dawne. O łaźniach tych (może głównie o kasztelańskiej) Fryderyk Schulz, Inflantczyk w 1791—1793 roku napisał:

„Warszawa ma publiczne łaźnie, na których jeszcze wielu większym miastom niemieckim zbywa. Jedne z nich położone są nad samą Wisłą i dosyć porządnie wyglądają. Składają się one z podniesionego piętra jednego, podzielonego na małe gabineciki, w których mieści się jedna lub dwie wanny. Przez wszystkie przebiegają rury z zimną i ciepłą wodą. Wanny są wprawdzie drewniane, ale bardzo czysto i porządnie utrzymywane.”³⁰ Osoba, działalność polityczna i gospodarcza kasztelana Jezierskiego, jak również dwuznaczny charakter przedsiębiorstwa z „oficyną dla gamratek” są znane. Bardziej interesująca jest strona techniczna „wannowych łaźni” podana przez Schulza oraz fakt, że Jezierski zbudował je „umocniwszy holenderskim sposobem stale zalewany w tym miejscu brzeg Wisły i usypawszy na nim skarpe równoległą do biegu ulicy Dobrej”, co starał się upamiętnić napisem na frontonie: „Sprawiedliwego króla są to skutki rządu, że tam teraz są domy, gdzie nie było ładu.” Obiekt znajdował się po prawej stronie przyczółka mostu Ponińskiego przy ulicy Bednarskiej. Również opis zakładu Kwiecińskiego zawarty w ogłoszeniu prasowym warto podać. „Na ulicy Mariensztat, za Bernardynkami, w dworku urodzonego Kwiecińskiego dziedzicznym, nad samą Wisłą leżącym, pod numerem 2624, są murowane łaźnie tureckie do kąpieli, w których prócz wody czytej wiślanej bieżącej, rurami mosiężnymi wchodzącej, nie tylko są wanny drewniane razy kilka gruntownie lakierowane do kąpieli i waniutki do nóg moczenia, także lakierowane, zarazy przez to jakiej broniące, ale i miedzianych jest kilka pobielanych, do zdrowia kąpiących się mocno pomagających.”³¹

Na tej samej działce nr 2623 i 2624, gdy ta część Mariensztatu nazywała się już ulicą Białokórnica, istniała w latach dwudziestych wieku XIX łaźnia Kurtza, następnie Banzemera (lata pięćdziesiąte i sześćdziesiąte), wreszcie Rakowskiego (lata siedemdziesiąte). Obok, również przy ulicy Białokórnicej, pod numerem 2626 i 2627 od lat sześćdziesiątych do 1939/1940 funkcjonowała łaźnia Władysława, później Józefa, M. Naimskich, najdłużej pod nazwą „Pod Blachą”. Była ona parokrotnie przebudowywana między innymi przez Kazimierza Loewe (1845—1924).

W roku 1868 na działce nr 2621 przy Nowym Zjeździe 1 powstały „wykwintne i olbrzymie” łaźnie Michała Jana Zdanowicza (od stycznia 1872 Towarzystwa Akcyjnego Łaźni Parowej i Wannowej), wyposażone w kąpiele parowe indywidualne i zbiorowe, wanny i natryski oraz „wodę pompowaną wprost z Wisły”, ale jeszcze nie filtrowaną. Istniały one co najmniej do roku 1917; w latach międzywojennych w budynku tym mieściła się fabryka mydła i środków piorących Schichta, a po drugiej wojnie zarządy główne lub okręgowe związków zawodowych. Naprzeciwko „Kasztelanki” Jezierskiego przy ulicy Bednarskiej 2/4 (nr hip. 2683) po drugiej stronie mostu Ponińskiego na miejscu dawnego portu zimowego urucho-

miono w roku 1835 „wspaniałe wannowe” łaźienki Józefa Majewskiego (ok. 1869 Teodozji Majewskiej), które przetrwały do około roku 1900. Budowane były w latach 1832—1835 według projektu Alfonsa Kropiwnickiego (1803—1881), w roku 1851 rozbudowane przez Jana Teofila Sbarborigo (1825—1855) ucznia H. Marconiego. Po drugiej wojnie po odbudowie umieszczono tu szkołę.

Na małej przestrzeni około 1,5 ha przy Wiśle, między ulicą Bednarską a Nowym Zjazdem, przy ulicach: Białoskórniczej, Dobrej, Garbarskiej i Mariensztacie w XIX wieku i do roku 1915 grupowały się największe łaźnie warszawskie. Oprócz wyliczonych w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych wieku XIX Klementyna Banzemer była właścicielką nie tylko dawnej „Kasztelanki” przy ulicy Bednarskiej, ale i łaźni przy Mariensztacie 1 (2648) oraz przy ulicy Garbarskiej 2611—2612. Drugie zgrupowanie łaźni istniało na Rybakach. Przez cały ten okres panowały tam, jak wspomniano wyżej, rodziny Kozłowskich, Wróblów i Sitkowskich³². Lista rozproszonych po całym mieście łaźni rozpoczyna się około roku 1820. „...na Grzybowie (ul. Grzybowska nr 30) w domu Szuberta są wody mineralne, żelazne i do kąpeli, w niej usposobione wanny, lekarskie wody prawdziwe i sztuczne, nakadzania, szczepienie krowiej ospy bezpłatne”; w roku 1869 łaźnia ta była w rękach Jana Baumgarta, a w 1893³³ „na miejscu kąpeli żelaznych dziś wannowe niższego rzędu”.³⁴

„Dnia 15 grudnia 1829 roku przy ulicy Pokornej nr 2233 została otworzona łaźnia parowa przez Cecylię Seligmann, której patent swobody na lat 5 udzielony został. Taż sama Seligmann od 1817 roku trudni się utrzymywaniem Instytutu Kąpeli Lekarskich, poprzednio w posesji nr 1728—1729 przy ulicy Wiejskiej założonego.”³⁵

Jeżeli można zaufać *Księdze informacyjnej — Chrześcijańska Warszawa*, wydanej w roku 1939, dotychczas istniejąca łaźnia „Diana” przy ulicy Chmielnej 13 (nr hip. 1565D) została założona w roku 1833, jest więc najstarszym zakładem komunalnym stolicy, funkcjonującym w tym samym miejscu bez przerwy, w domu zbudowanym według projektu H. Marconiego. W styczniu 1879 roku została ona zmodernizowana i wyposażona między innymi w suchą „łaźnię rzymską”.

Od około roku 1848 przy ulicy Długiej 38/40 (557) obok Hotelu Drezdeńskiego Jan Sylwester Ossowski prowadził zakład kąpeli parowych „w szafkowych aparatach”, za które „otrzymał list przyznania wynalazku”. W roku 1858 nabył od miasta przy tejże ulicy Długiej 30/32 (555) „dom na rurach”, który przebudował na łaźienki. Nabyte drogą licytacji w roku 1864 przeszły na własność Rozalii z Zellerów Küsterowej, wdowy po Michale. Zakład ten jeszcze w roku 1913 należał do Teofila Küstera.³⁶

Dnia 30 listopada 1875 roku otwarto „Łaźnię Rzymską” (ukończoną ostatecznie 1 sierpnia 1877 r.) w domu foto- i chemolitografa Maksymiliana.

Fajansa (Krakowskie Przedmieście 58) według projektu Juliana Ankiewicza (1820—1903), a budowanym przez Rafała Krajewskiego (1834—1864). W zakładzie tym zainstalowano „wanny z jednej sztuki marmuru z Carrary, prysznicę, łaźnię parową, gdzie zamiast kamieni parę doprowadzano rurami, oraz łaźnię rzymską, czyli suchą, gdzie kąpiel zasadza się na znacznym podniesieniu temperatury bez użycia pary”.³⁷ Dom ten, w którym przez pewien czas mieszkał Tadeusz Boy-Żeleński, został zburzony w roku 1944.

„Łaźnia Centralna”, powszechnie zwana „Pod Messalką” (Krakowskie Przedmieście 16/18) w domu zbudowanym według projektu Juliusza Dzierżanowskiego (1873—1943), w którym przez dłuższy czas mieszkała artystka operetkowa Lucyna Messal, uruchomiona została w roku 1911 i stała się ostatnim luksusowym zakładem tego typu, który oprócz wszystkich urządzeń instalowanych w innych łaźniach ma, zresztą do dziś, basen do pływania. W roku 1926 utworzona spółka akcyjna przez inż. Henryka Liedke i jego brata Franciszka oraz Henryka Żurawskiego objęła „Łaźnię Rzymską” Fajansa oraz „Centralną” („Pod Messalką”) i prowadziła je: „Rzymską” do chwili zburzenia jej w roku 1944, a „Centralną” do upaństwowienia w 1951.³⁸ W czasach do 1915 oprócz wymienionych pojawiło się jeszcze kilka innych łaźni mniej luksusowych.³⁹

Czynna od około 1892 roku łaźnia Okonia przy ulicy Książęcej 4 oprócz usług na miejscu świadczyła na zamówienie usługi w mieszkaniach, do których jej pracownicy podwozili na platformie wannę, kotły z gorącą wodą, bieliznę i przybory kąpielowe, a masażystka i masażysta kąpali po kolei całą rodzinę.⁴⁰ Większe hotele, wyposażone w łazienki dla swych gości, udostępniały je dla amatorów z ulicy; należały do nich między innymi hotele: Europejski (pl. Saski 1), Drezdeński (ul. Długa 38), Brühlowski (ul. Kotzebe-Fredry 1), Angielski (ul. Wierzbowa), Rzymski (ul. Nowosenatorska-Focha-Moliera), Paryski przy ulicy Bielańskiej.

IV. ŁAŹNIE DLA NIEZAMOŻNYCH, FABRYCZNE I INNE

Łaźnie publiczne, od średniowiecza począwszy, pobierały za swe usługi odpowiednie opłaty i były zwłaszcza od końca wieku XVIII imprezami dochodowymi, dla użytkowników zaś niezamożnych niedostępnymi. Do połowy wieku XVIII władze miejskie nakładały na właścicieli obowiązek kąpania ubogich jeden dzień w tygodniu lub miesiącu, później jednak przedsiębiorcy potrafili zwolnić się od tego serwitutu. Sprawa ta odżyła dopiero w roku 1866 na płaszczyźnie filantropijnej. W tymże roku Aleksander Wejnert pisał: „Każdomiesięcznie czytamy w pismach publicznych doniesienie, iż właścielka posesji łaźni pod nr 2623 (Klementyna Banzemer

przy ul. Białoścórniczej), prawdziwie dobroczynną i chrześcijańską czyniąc ofiarę, urządziła i urządza w pierwszą niedzielę każdego miesiąca bezpłatną kąpiel dla ubogich i ofiarę tę już od czterech lat wytrwale spełnia [...]. Jakkolwiek przykład ten, w tak szlachetnym i tak ważnym dla utrzymania zdrowia ubogich całego miasta wykonany celu, nie znalazł dotąd naśladowców [...], zwracamy uwagę, kogo należy, iż kiedy w XV wieku podobna instytucja dobroczynna w Warszawie istniała, chociaż ludność była 40 razy mniej liczną, godziłoby się ze wszech miar, aby [...] przedmiot ten [...] mógł być z należytych skutkiem rozwinięty.”⁴¹ Apel ten kierował Wejnert do sześciu właścicieli największych łaźni parowych oraz powołując się na wystąpienie „prezującego w Radzie Głównej Opiekuńczej” wzywał „do zbudowania kosztem rządu umyślnej dla ubóstwa łaźni i łaźni zimowych”. Ówczesny prezydent miasta Kalikst Witkowski, apel Rady Opiekuńczej i Wejnerta z dnia 23 IX 1866 roku poparł w podniosłych i gorących słowach skierowanych również do właścicieli zakładów kąpielowych, ale o budowie zakładu długo jeszcze nie było mowy. Dopiero pod koniec roku 1893 powołano Wydział Tanich Kąpieli przy Towarzystwie Dobroczynności, o czym Bolesław Prus w roku 1894 tak pisał: „Mimo zapisu Rotwandów nie możemy dojść do posiadania łaźni ludowych, a komitety kąpielowe podają się do dymisji.”⁴²

Wreszcie 12 lutego 1898 roku na placu Broni przy zbiegu ulicy Dzikiej i Stawki otwarto w baraku łaźnię o nazwie „Janina” dla niezamożnych⁴³. W roku 1901 otwarto drugą tego typu łaźnię im. dr. T. Chałubińskiego przy ulicy Petersburskiej (obecnie Jagiellońskiej). Był to murowany, jednopiętrowy budynek z pralnią i kuchnią, z której rozwożono tak zwaną „trąbizupkę” dla najuboższych.⁴⁴ Fundusze na budowę i koszty utrzymania zebrano wśród ówczesnej burżuazji warszawskiej⁴⁵, którą, zgodnie z ówczesnym zwyczajem, „do tego rodzaju uczynności” umieli namówić dr Stanisław Markiewicz, dr Ignacy Baranowski, inż. Emil Sokal.

W tych też czasach po raz pierwszy pojawiły się kąpiele fabryczne. W roku 1900 prowadzone były w dziesięciu zakładach przemysłowych. „Najlepsze w Pfeifra, Handtkego, w gazowni na Ludnej i na Czystem.” W sumie zainstalowano w nich 68 natrysków, 15 wanien i jedną łaźnię parową z kamieniami. Niektórzy przemysłowcy wydawali również robotnikom bezpłatne bony do „Janiny” i Łazienek Akcyjnych.

Dr Bartkiewicz, wspominając o mykwach, rytualnych łaźniach żydowskich, pisze: „...trzeba dotrzeć do tych przybytków niechlujstwa”. Niestety taką opinię miały one do końca. Było jednak kilka wyjątków odpowiadających wymaganiom sanitarnym. Na Pradze jeden z takich zakładów na rogu ulicy Jagiellońskiej i Szerokiej wybudował Józef Lessel (1802—1844), a przebudował Naum Hornstein (1862—1920).⁴⁶

Istniały też tak zwane „banie” — łaźnie dla rosyjskich żołnierzy: jedna

z nich, zwana „Skarbowa”, znajdowała się przy Cytadeli (1869 r.)⁴⁷. Korzystali oni też ze zgrupowanych zakładów kąpielowych przy Nowym Zjeździe.

V. ŁAŹNIE W CZASIE DWU WOJEN

W czasie obydwu wojen służba zdrowia stosowała bezpłatne i często przymusowe kąpiele sanitarne w celu zwalczania epidemii i wszawicy. Kąpiele te urządzano w prowizorycznych barakach lub budynkach murowanych starych i nowych, w których oprócz urządzeń kąpielowych, głównie natrysków, instalowano komory do dezynfekcji bielizny i odzieży.⁴⁸ W okresie międzywojennym przedsiębiorstwa kąpielowe starały się utrzymać osiągnięty przed pierwszą wojną światową poziom higieny i luksusu, wprowadzały szeroko tak zwany masaż leczniczy, szły za modą odmładzania i odchudzania się, stosując nie zawsze zdrowe zabiegi. Liczba ich i rozrzut po całym mieście uległy niewielkim zmianom, jedynie Zarząd Miejski wobec poprawy stanu sanitarnego dawne cztery kąpieliska sanitarne, zamienione na normalne łaźnie publiczne, wydzierżawił H. Jasińskiemu.⁴⁹

W czasie okupacji hitlerowskiej, w przeciwieństwie do hoteli, łaźnie pozostały w rękach polskich właścicieli (po zamknięciu żydowskich) łącznie z „Dianą”, która przez cały okres wojny służyła „nur für Deutsche” nie tylko jako kąpielisko, ale i jako dom publiczny. Zmuszanie Polaków-właścicieli o nazwiskach niemieckich do przyjmowania volkslisty skończyło się tragicznie w dwu przypadkach, podanych przez ob. Kapisza, wieloletniego pracownika łaźni warszawskich, i ob. Żurawską. Właściciel „Diany”, Gayer, odebrał sobie życie, a inż. Henryk Liedke, właściciel „Centralnej” i „Rzymskiej”, po rozmowie z Niemcem, który po wyjściu od niego został zastrzelony na ulicy — zmarł nagle na serce.

Polski Zarząd Miejski (Wydziały: Zdrowia i Techniczny) natychmiast po zakończeniu oblężenia Warszawy zabrały się bardzo energicznie do uruchomienia jak największej ilości kąpielisk i odwyszalni, tak że 31 grudnia 1942 roku było czynnych 34 tego rodzaju zakładów.⁵⁰ Również po wyzwoleniu już w sierpniu 1945 roku uruchomiono łaźnie sanitarne.⁵¹ I one, podobnie jak po pierwszej wojnie, w miarę poprawy warunków sanitarnych, były stopniowo likwidowane, ale jeszcze w roku 1974 funkcjonowały dwie: przy ulicy Wolskiej 52 i Nadwiślańskiej 19.

VI. ŁAŹNIE MIEJSKIE W LATACH 1951—1975

W roku 1951 wszystkie prywatne łaźnie objęto zarządem przymusowym, a dnia 1 stycznia 1952 roku upaństwowiono i powołano przedsiębiorstwo: Łaźnie Miejskie. Dyrektorami jego byli: Bolesław Kiel-Kierski (15 XI

1951—V 1953), Jerzy Grodzicki (Izrael Grynbaum) (1 VI 1953—1969), Sylwester Czapnik (1969—1970), mgr Jerzy Czempiński (III 1970—III 1973), Marian Cel (od III 1973).

Do tego przedsiębiorstwa w roku 1973 należały łaźnie: 1. „Centralna” przy Krakowskim Przedmieściu 16/18, odbudowana 1 XII 1945; 2. „Diana” Rutkowskiego 13, odbudowana w końcu 1946 roku; 3. przy Starynkiewicza 5, uruchomiona w roku 1946 w podziemiach zbudowanego przed wojną Domu Turystycznego; 4. przy Górnośląskiej 45 łaźnia mieszcząca się wraz z dyrekcją przedsiębiorstwa w starym poszpitalnym budynku wśród domków fińskich, 5. przy ulicy Strażackiej 108 w Rembertowie.

W latach 1955—1972 zlikwidowano uruchomione poprzednio przez przedsiębiorstwo łaźnie: we Włochach w 1955 roku, przy ulicy Próchnika w 1967, przy Ożarskiej w 1970 i przy ulicy Łowickiej 23/25 w 1972 roku. Jedyna zbudowana po wojnie w roku 1968 łaźnia w Rembertowie wyposażona została w 8 wanien, 4 natryski i parówkę.⁵²

W siedmiu działających w roku 1975 łaźniach miejskich znajdowało się 48 wanien i 52 natryski. Do roku 1967 funkcjonowało jeszcze sześć kąpielisk sanitarnych ze stale malejącą frekwencją.

Załączona tablica 46 obrazuje działalność łaźni miejskich w latach 1968—1975. Łaziennictwo publiczne kończy swą służbę społeczną w świadczeniu usług higienicznych, to znaczy zwykłych kąpeli, takich, z jakich korzysta obecnie ponad milion mieszkańców Warszawy we własnym mieszkaniu. W roku 1955 zrealizowano pomysł wykorzystania istniejących zakładów dla lecznictwa balneologicznego, dla świadczenia usług leczniczych z przepisu i pod nadzorem lekarza z pomocą średniego personelu medycznego. Łaźnie przestają być komunalne, a stają się zakładami służby zdrowia. W najbliższych latach powstanie zakład balneologiczny, na którego budowę przewidziano odpowiednie fundusze. Ma on być umieszczony w tym miejscu na Grzybowie, gdzie w roku 1820 znajdowały się „kąpiele żelazne”.

Na podstawie danych dr. Bartkiewicza można w przybliżeniu zorientować się w rozmiarach zjawiska, niestety tylko w roku 1862⁵³ i 1899.

Na jedną wannę w roku 1899 przypadało rocznie 828 kąpiących się, w 1862 (według ankiety Komisji Towarzystwa Lekarskiego) — 775. W roku 1899, kiedy Warszawa miała 600 tysięcy mieszkańców z kąpeli w wannie w łaźniach publicznych skorzystało 264 160 osób, co oznacza, że jeden statystyczny mieszkaniec kąpał się jeden raz na 2 lata i 4 miesiące, w roku 1862 czynił to jeden raz na 1 rok i 6 miesięcy. Z łaźni parowej w roku 1899 skorzystało 715 510 osób, co oznacza, że jeden mieszkaniec brał ją jeden raz na 10 miesięcy, a wraz z natryskami jeden raz na 8 miesięcy, podczas gdy w roku 1862 czynił to jeden raz na 12 miesięcy.⁵⁴

Bartkiewicz⁵⁵ podał informacje z roku 1862 i 1899, późniejszych, aż do

roku 1952, nie znalazłem (w okresie międzywojennym statystyki takiej nie prowadzono). Maksimum usług kąpielowych (1 008 000) osiągnięto w roku 1956, od którego stale już maleją. Łączna liczba Bartkiewicza 979 670 usług w roku 1890 (600 tysięcy ludności) i liczba 1 008 000 w roku 1956 (milion ludności) niewiele się różnią. Dlatego przytoczyłem dane z samego początku naszego wieku i jego drugiej połowy, gdyż unaocniają, jakim paliatywem, złudną utopią było łaźniennictwo publiczne w ogóle, jak długo ludzie, nie tylko u nas, borykali się ciężko z zaspokojeniem tej bytowej potrzeby, którą zaspokoić może jedynie rodzinna, domowa łazienka, dostępna niezależnie od pory roku i godziny dnia.

Łazienki domowe przeszły trzy etapy rozwoju technicznego. Jak podano wyżej, pierwsze w Warszawie pojawiły się w roku 1565 w mieszkaniach mieszczańskich. Były one zaopatrywane w wodę ze studzien lub nielicznych źródeł wodociągów drewnianych, wodę trzeba było ogrzewać w oddzielnym kotle lub instalować parówkę. W drugim etapie, od roku 1855, można już było zaopatrywać łazienki z liczniejszych nieco źródeł i instalacji mieszkaniowych wodociągów Marconiego, a od 1886 — Lindleyowskich. Wodę trzeba było jednak ogrzewać oddzielnie. W trzecim etapie, od 1885, trwającym do dziś, dzięki centralnemu ogrzewaniu i od 1897 dzięki kąpielowym piecykom gazowym i nieco wcześniejszym węglowym — wody nie trzeba nosić ani ogrzewać oddzielnie. W roku 1891 — 1,1 procenta warszawskich mieszkań było wyposażonych w takie łazienki, w 1919 — 9,5 proc., w 1950 — 26,9 proc., w 1950 — połowa (50,3 proc.), w 1970 — 75,0 proc., w 1975 — 80,0 proc. Sprawił to nie tylko postęp techniczny, lecz także warunki społeczno-gospodarcze.

Tablica 46

USŁUGI ŁAŻNI MIEJSKICH W LATACH 1968—1975

Rok	Zakłady	Usługi		
		ogółem	higieniczne	lecnicze
1968	7	712 800	708 400	4 400
1969	7	693 700	690 300	3 400
1970	7	663 400	654 700	8 700
1971	6	649 500	629 200	20 300
1972	6	615 800	583 300	30 500
1973	5	544 000	504 000	40 000
1974	7	369 900	308 400	61 500
1975	7	371 900	282 400	89 500

Zródło: Dane przedsiębiorstwa „Łaźnie Miejskie”.

ROZDZIAŁ X. PRANIE, PRALNIE I PRALKI

PRANIE. Z etnografii ¹ wiadomo, że przez długie wieki warsztatem prania była ławka lub kamień nad wodą, pomost nad Wisłą, następnie kijanka lub stępa, czyli kijanka poruszana nogą.

„Kurier Warszawski” z dnia 2 stycznia 1899 roku pisze: „Pranie bielizny w rozmaitych punktach wybrzeży w porze letniej jest uprawiane przez ubogą ludność Powiśla, głównie przez wyrobnice murarskie. Będą ustanowione miejsca, gdzie tego rodzaju czynności nie będą dozwolone.” Kijankę w XIX wieku zastąpiła przy praniu domowym tarcia z blachy cynkowej, a w XX ze szkła. Wyżymaczki z gumowymi wałkami obracanej korbą zaczęto używać przed pierwszą wojną światową.

W roku 1951 pojawiły się z indywidualnego importu pierwsze elektryczne pralki domowe, od 1953 produkcji krajowej.² Pralki te stanowiły przełom w praniu domowym, były bowiem pierwszym sprzętem mechanizującym — co prawda tylko w 15 procentach — całość zabiegów niezbędnych przy tej czynności, najcięższej obok mycia czy czyszczenia podłóg. Około roku 1963 znalazły się one we wszystkich ponad jednoosobowych warszawskich gospodarstwach domowych. Dalszy postęp techniczny umożliwił budowę pralek, które automatycznie piorą, regulują temperaturę wody, dozują środki chemiczne, płuczają, krochmalą i wyżymają, zużywając 100 l wody na 5 kg bielizny. Produkcję ich na licencji jugosłowiańskiej rozpoczęła w roku 1973 wytwórnia „Polar” we Wrocławiu.

ŚRODKI PIORĄCE. Pierwotne środki piorące to — glinki (głina folarska), rośliny z rodziny goździkowatych mydlik i mydlnica (*saponaria officinalis*), a przede wszystkim ług, otrzymywany z popiołu drzewnego, i ług z dodatkiem tłuszczu, który dawał mydło, znane w Słowiańszczyźnie i w Polsce od wieków.³

Specjalne mydło i specjalne proszki do prania pojawiły się w okresie międzywojennym, najpierw z importu (radion, persil), a następnie własnego wyrobu, po drugiej zaś wojnie między innymi detergenty nie dające

się zneutralizować przy oczyszczaniu ścieków oraz tri stosowane od roku 1937, uznane 31 stycznia 1973 roku przez Ministerstwo Zdrowia i Opieki Społecznej za truciznę. Sprawa skomplikowana jest przez to, że len, wełna i bawełna od 1911 roku, czyli od założenia Tomaszowskiej Fabryki Sztucznego Jedwabiu, a wkrótce potem myszkowskiej i chodakowskiej i rozwijający się po drugiej wojnie przemysł chemiczny wytwarza coraz nowe rodzaje włókien syntetycznych i tkanin, których pranie, a właściwie produkowanie nowych środków pralniczych nastęrcza poważne trudności. Trudności odnoszą się do jakości i ilości, o czym świadczą dane informujące o tym⁴, że Warszawa w 1965 roku otrzymała ich 5131 ton, a w 1969 — 4694. W następnych latach nastąpiły zmiany nie dające się ująć liczbowo.

MAGLOWANIE, PRASOWANIE. Do prostowania i zmiękczenia wysuszonej bielizny służyła wałkownica (lub maglownica), składająca się z wałka z nawiniętą bielizną i deski z karbami lub bez. Do zmiękczenia delikatniejszych sztuk używany był wieprzowy kieł.⁵ Z czasem pojawił się magiel — stół z poręczami, między którymi na dwu wałkach z nawiniętą bielizną przetaczano ręcznie skrzynię z uchwytami obciążoną kamieniami.

Wejnert⁶, opisując szpital Św. Ducha, przy którym znajdował się przytułek dla starców, mówi: „Ażeby zająć starców pożytecznym zatrudnieniem i przez lekką pracę zdrowie ich utrzymać, wynalazł magistrat obfite, pożyteczne i ciągle źródło dochodu z wynajmu magli.”⁷ Z czasem urządzenie to otrzymało napęd z koła zamachowego z trybami i korbą obracaną nadal ręcznie, od roku 1901 — tylko w jedną stronę dzięki odpowiedniej przekładni, zastosowanej po raz pierwszy w łaźni i pralni im. dr. T. Chałubińskiego przy ulicy Petersburskiej.⁸

Po roku 1903 (uruchomienie elektrowni) magle otrzymały napęd elektryczny. Żelazko do prasowania z duszą rozgrzewaną oddzielnie było w użyciu w Warszawie od średniowiecza. „Żelazko z piecykiem” (na węgiel drzewny) opatentował w roku 1864 — inż. Józef Sporny.⁹ Od roku 1897 wprowadzono żelazka ogrzewane gazem, a w okresie międzywojennym — elektryczne, od około 1958 z regulacją automatyczną, wytwarzane dla kraju i na eksport przez Zakłady im. T. Dąbala w Nowej Dębie.

SUSZENIE. Wspólną dla mieszkańców danego domu była suszarnia, czyli strych — poddasze z własnymi lub do administracji należącymi sznurami. W domach budowanych ostatnio strychy zastępuje się suszarniami w piwnicy. Pierwszą pomocą dla zamożniejszych była przychodząca do mieszkania na „wielkie pranie” oraz „praczka w suterenie”, piorąca, maglująca i prasująca na własny rachunek powierzoną porcję bielizny. Instytucja ta do dziś jeszcze na pewno nie wygasła, ale stwierdzenie zawarte w arty-

kule pt. *Praczką — niepokonaną konkurentką pralni uspołecznionych i prywatnych zamieszczonym w „Expressie Wieczornym” z dnia 6 grudnia 1972 roku wydaje się przesadne. Liczba tych praczek na pewno już niewielka jest nieuchwytna, nie są one bowiem nigdzie rejestrowane.*¹⁰

W drugiej połowie XVIII wieku pojawiają się wiadomości o chemicznym czyszczeniu odzieży: „Okolo roku 1790 przyjechał do Warszawy Francuz Caron, plamiarz, doskonały w swej sztuce” — pisze Magier.¹¹

Nie mniej doskonałą była okolo roku 1826 „Walczyńska zamieszkała przy ul. Miodowej 14, później przy ul. Koźlej nr 1822”.¹² Najpewniej pierwszą „praczkę mechaniczną nabył pan Jakub Pick, optyk przy ulicy Miodowej dla Domu Sierot Starozakonnych”.¹³ Ale już według Orgelbranda „w wielu stolicach Europy pralnie publiczne coraz większej nabywają wziętości; w Warszawie próby w tej mierze przez prywatnych przedsiębiorców czynione nie doprowadziły do zamierzonego celu”.¹⁴ Jednak w roku 1869 było 10 pralni kapeluszy słomkowych i 3 pralnie rękawiczek.

W tym samym roku funkcjonowały już pralnie-farbiarnie: Józefa Judlina przy Krakowskim Przedmieściu 441, Adolfa Pecqua przy Miodowej 495, Matiasa Szwartza przy Bielańskiej 605.¹⁵ Według zapewnień Jana Milewskiego, rzeczoznawcy sądowego w sprawach pralnictwa, zakład czyszczenia chemicznego Józefa Targońskiego powstał już w roku 1832 przy Świętojerskiej 32, prowadzony później przez jego spadkobierców: E. Łypaczewskiego przy Burakowskiej 15 aż do drugiej wojny, gdy właścicielami byli Tadeusz oraz Stanisław i jego żona Jadwiga Łypaczewscy do 1950 roku przy ulicy Hożej 70. W roku 1870 Bernard Weschke otworzył na Grochowie parową pralnię tkanin jadowalnych i półjedwalnych. Zatrudniała ona początkowo 7 osób, w roku 1889 — 40, w 1911 — 80, w końcu XIX wieku przeszła w inne ręce i pod firmą Charle de Geber przetrwała do naszych czasów przy ulicy Lubelskiej 17.¹⁶

Dnia 15 maja 1872 roku otwarto (według ogłoszenia) „pierwszą w kraju farbiarnię parową i fabrykę odnawiania tkanin G. Wiktora i Sp”.¹⁷ Od roku 1894 egzystowała farbiarnia i pralnia chemiczna Władysława Ryla na Mokotowie z filiami; główna filia pod nazwiskiem Kozakiewicza, od 1896 pralnia chemiczna W. Pahla przy Marszałkowskiej 145. Do chwili wybuchu pierwszej wojny światowej liczba pralni doszła do dziesięciu, a liczba zatrudnionych w nich pracowników do 312 (w 85—93 proc. kobiety).

W okresie międzywojennym obok starych firm, takich jak Józef Targoński z sześciu kantorami, Charle de Geber również z sześciu, pojawiła się firma „Syrena” dr M. Bobrzyńskiej z pięciu kantorami¹⁸ oraz towarzystwa akcyjne posługujące się parkiem maszynowym (benzyniarskie pralnie 50-kilogramowe), nowoczesnymi metodami produkcji, obsługi i reklamy.¹⁹ Ogółem w roku 1936 na 1937 było w Warszawie 336 kantorów pralniczych i 616 magli publicznych.²⁰ Liczby te przy braku innych danych nie mówią,

w jakim stopniu pranie w tym czasie było zmechanizowane, nie wiemy nawet, ile bielizny przepierały pralnie posługujące się tak znaczną liczbą kantorów. W czasie okupacji hitlerowskiej największe pralnie Józefa Tar-gońskiego przy ulicy Burakowskiej 15 i „Hanka” przy Karowej musiały pracować wyłącznie dla wojska. Duże zakłady żydowskie „Asko” i „Opus” otrzymały niemieckiego zarządcę komisarycznego A. J. Wintera, urzędującego przy Królewskiej 31. Pozostałe średnie i małe²¹ należące zarówno do cechu powstałego w roku 1846, jak i Związku Właścicieli Pralni Bielizny Białej oraz Czyszczenia Chemicznego i Farbowania, powstałego w roku 1924 — pracowały w takich warunkach jak całe rzemiosło warszawskie.²²

Pierwsza wzmianka o wytwórni maszyn pralniczych pochodzi z roku 1910. Było nią Towarzystwo Akcyjne J. A. John przy ulicy Hortensji — W. Górskiego 7.²³

W latach 1930—1939 istniała przy Wiktorskiej 19 Wytwórnia Maszyn i Urządzeń Pralniczych Antoniego Dąbrowskiego, Józefa Kamlera i Władysława Marcinkowskiego, zatrudniająca 40 robotników.²⁴ Wszystkie zakłady pralnicze wraz z kantorami w czasie powstania i wskutek hitlerowskiej akcji niszcycielskiej po jego zakończeniu uległy całkowitej zagładzie. Dopiero w roku 1947 pojawiły się dwie małe prywatne pralnie z dwoma kantorami, w 1975 zakładów prywatnych zajmujących się prawie wyłącznie czyszczeniem chemicznym i farbiarstwem było 118.

Obecnie obowiązek zaspokajania potrzeby mieszkaniowej w omawianym zakresie wzięło na siebie pralnictwo uspołecznione. W roku 1951 powołano przedsiębiorstwo: Miejskie Pralnie i Farbiarnie (zarząd przy ul. Karowej 20), następnie powstały duże spółdzielnie: „Zjednoczenie” (zarząd przy ul. Postępu 22 na Mokotowie), „Alba” (zarząd przy ul. Borowieckiej 3 — Praga Południe), „Praca Kobiet” (zarząd przy ul. Hożej 70) i od 1971 „Społem”. Pierwszą po wojnie komunalną pralnię typu przemysłowego zbudowało Ministerstwo Drobnej Wytwórczości i Rzemiosła. Uruchomiona dnia 22 lipca 1953 roku przy ulicy Wery Kostrzewy 7 budowana była od października 1950 roku według projektu architektonicznego inżyniera Mariana Koseckiego i projektu technicznego inż. Mioduszewskiego oraz Stefana Jaworskiego, kierownika budowy. Całe urządzenie pochodziło ze zniszczonych zakładów pralniczych ziem zachodnich. Druga tego typu pralnia, nieco mniejsza, powstała na Kole przy Górczewskiej 27/35. Została ona wyposażona w kotły węgierskie i czechosłowackie maszyny pralnicze. W latach tych upaństwowiono też parę zakładów prywatnych i opuszczonych. W roku 1975 było 90 zakładów uspołecznionych: miejskich i spółdzielczych (zob. tablica 47).

Z tablicy oraz informacji o pralnictwie prywatnym wynika, że farbowaniem zajmują się tylko pralnie miejskie i prywatne, pralnie zaś spółdzielcze głównie czyszczeniem chemicznym jako najrentowniejszym. Praniem na-

tomiast bielizny osób prywatnych, czyli ogółu obywateli zarówno pralnie miejskie, jak i spółdzielcze interesują się tylko w 35 procentach, a w 65 praniem bielizny hoteli, wagonów sypialnych itp., gdyż jest opłacalniejsze.

Dodajmy, że zarówno pralnie domowe lokatorskie czy salony pralnicze, odwożenie i przywożenie bielizny do mieszkania przez zakłady pralnicze — mimo kilkakrotnie podejmowanych prób, z powodu nieudolności organizacyjnej nie udały się. Przedsiębiorstwa pralnicze osiągnęły akumulację dodatnią, ale pralnictwo nie stało się uspołecznioną gałęzią gospodarki komunalnej, mającą przynosić ulgę pracującej kobiecie.

Tablica 47

MIEJSKIE PRALNIE I FARBNIARNE ORAZ PRALNIE SPÓŁDZIELCZE *

Rok	Zakłady			Kantory			Usługi w tonach						Farbowanie					
	Ogółem	M	Sp	Ogółem	M	Sp	Pranie białizny			Czyszczanie chemiczne			Ogółem	M	Sp			
							Ogółem	M	Sp	w tym osób prywatnych						Ogółem	M	Sp
										Ogółem	M	Sp						
1953	15	.	.	74	.	.	1587	.	.	323	.	.	873	.	.	67	.	.
1954	15	.	.	80	.	.	2334	.	.	498	.	.	964	.	.	83	.	.
1955	9	6	3	81	60	21	2437	2437	—	849	849	—	987	490	497	117	59	58
1956	9	6	3	86	.	.	2373	2373	—	946	946	—	981	.	.	167	.	.
1957	9	6	3	81	.	.	2549	2549	—	1115	1115	—	1013	.	.	156	.	.
1958	11	6	5	90	.	.	2621	2621	—	1252	1252	—	1367	.	.	181	.	.
1959	13	6	7	99	.	.	3339	2339	—	1219	1219	—	1909	.	.	200	.	.
1960	15	6	9	111	56	55	2942	2794	148	1306	1214	92	2298	636	1662	242	122	120
1961	16	6	10	116	54	62	3169	2976	193	1500	1346	154	2607	642	1965	243	123	120
1962	24	7	17	132	53	79	4524	3143	1381	1685	1521	164	2939	719	2220	212	109	103
1963	24	8	16	144	60	84	4757	3195	1562	1896	1591	305	3226	991	2235	150	136	14
1964	30	10	20	151	60	91	4784	3207	1577	2010	1567	443	3511	1073	2438	102	102	—
1965	32	10	22	158	60	98	4966	3143	1823	2205	1634	571	4061	1340	2721	105	105	—
1966	35	16	19	164	59	105	5189	3190	1999	2230	1651	579	4100	1296	2804	117	117	—
1967	39	18	21	178	63	115	5170	3002	2168	2258	1524	734	4188	1201	2987	101	101	—
1968	41	21	20	185	65	120	5938	3377	2561	2693	1794	899	4184	942	3242	114	114	—
1969	51	26	25	203	77	126	6612	3727	2885	3064	1967	1097	4536	988	3548	91	91	—
1970	57	29	28	211	82	129	7198	4020	3178	3434	2139	1295	4771	945	3426	83	83	—
1971	60	28	32	226	82	145	7873	4244	3629	3035	1518	1517	4722	929	3793	114	114	—
1972	91	28	63	231	113	118	8799	4696	4103	3611	1830	1781	5247	1170	4077	107	107	—
1973	87	28	59	184	68	116	11554	5117	6342	4070	1949	2121	5463	1242	4221	96	96	—

Źródło: Rocznik statystyczny Warszawy z odpowiednich lat.

* Miejskie pralnie i farbiarnie — M; pralnie spółdzielcze — Sp.

ROZDZIAŁ XI. OCZYSZCZANIE MIASTA

WPROWADZENIE

Oczyszczanie miasta obejmuje:

- a) wywóz z całej zabudowy poza obszar zagospodarowania miejskiego odpadków stałych, organicznych i nieorganicznych, sztucznych i naturalnych, poprodukcyjnych i pokonsumpcyjnych, opakowań oraz wraków urządzeń, sprzętów i pojazdów,
- b) wywóz nieczystości płynnych (głównie fekaliiów) z zabudowy nie skanalizowanej,
- c) letnie oczyszczanie ulic i placów,
- d) zimowe oczyszczanie ulic ze śniegu i ślizgawicy,
- e) ustępy publiczne,
- f) usuwanie nadmiaru psów i kotów, zwalczanie wścieklizny u zwierząt domowych, usuwanie padliny, odszczurzenie i dezynsekcję.

Ze znaczenia nie tylko porządkowego i estetycznego, ale i sanitarnego oczyszczania zdawano sobie sprawę od dawna. Dopóki jednak odpowiedni poziom techniki nie pozwalał na skuteczne rozwiązanie, i to nie jednej gałęzi urządzeń komunalnych, tylko systematyczne uprzątnięcie i regularne wywożenie nieczystości mogło zapobiec najgorszemu. A tego zawsze nam brakowało.

Nagromadzenie wszelkich nieczystości odbywa się stale i samoczynnie.¹ Ilość nieczystości płynnych (wód zużytych) pokrywa się z ilością pobieranej ze studni względnie z wodociągu, do czego dodać należy wody opadowe danych zlewni oraz wody zaskórne.

Wielkość nagromadzenia nieczystości stałych ulega wahaniom zależnym od pomniejszych przyczyn, na przykład od sposobu opalania mieszkań (pewna część śmieci jest spalana w piecach, ale popiół trzeba usuwać), od istnienia lub nie — kanalizacji (pewna część śmieci jest spławiana przez sieć kanalizacyjną) itd., najważniejszym jednak czynnikiem, zwłaszcza ostatnich dziesięcioleci, jest żywiołowy wzrost poziomu cywilizacyjnego,

sprawiającego, że im większa produkcja, tym więcej odpadów, im większa konsumpcja, tym więcej odpadków.

W roku 1907 dr Józef Polak normę nagromadzenia nieczystości stałych określał na 180 kg — 0,36 m³ na jednego mieszkańca rocznie², w 1928—1929 profesor L. W. Biegeleisen³ na 164—193 kg; 0,33—0,39 m³, w 1955 dr W. Koniński mówi już „o względności wszelkich przeciętnych” w tej dziedzinie⁴, w 1959 prof. J. Just praktycznie rezygnuje w ogóle z podania ilościowej normy nagromadzenia.⁵ Toteż jedynie przybliżone pojęcie o rozmiarach tego zjawiska da zestawienie (zob. tablica 48).

Warto przypomnieć, że „naturalne” środowisko mieszkańca miasta pod względem higienicznym było przez długie wieki niezmiernie dla niego niekorzystne, pozbawiało go czystego powietrza, zdrowej wody i zmuszało do bytowania na zatrutym gruncie. Okres ten właściwie zamknął się dopiero z końcem wieku XIX. Nakładały i składały się na ten stan rzeczy następujące przyczyny: niski poziom medycyny, która z endemiami i epidemiami poradziła sobie dopiero w połowie naszego stulecia; zagęszczenie mieszkań i ich warunki higieniczne; zagęszczenie ludności w murach obronnych, w obrębie okopów i rogatek.⁶

I. NIECZYSTOŚCI STAŁE

Poza mieszkaniem następnym miejscem gromadzenia nieczystości stałych były i są śmietniki podwórkowe. Dopiero w końcu wieku XIX śmietnik-gnojowisko, czyli zbiornik nieczystości, zarówno stałych, jak i płynnych, mógł być stopniowo zastępowany przez śmietnik suchy, gromadzący jedynie nieczystości stałe, płynne bowiem trafiały do kanalizacji. Przełomem było więc zaprowadzenie kanalizacji (o czym tu tak często się przypomina), śmietnik jednak podwórkowy, mimo pewnych przemian w ciągu ostatnich siedemdziesięciu pięciu lat, ciągle mieszkańcom daje się we znaki. Oto, co na ten temat pisano w roku 1928 i co nie uległo istotnej poprawie mimo wprowadzenia w 1936 specjalnych pojemników na śmieci: „Plagą Warszawy pod względem zdrowotnym są śmietniki — pisze w roku 1905 „Zdrowie”⁷ — na dziedzińcach każdej posesji. W niektórych domach ustawione są skrzynie drewniane jako zbiorniki wszelkiego rodzaju śmieci, w innych zaś, zwłaszcza na krańcach miasta, śmietniki urządzone są w dołach ziemnych. Wszak wiemy, co się wrzuca do śmietników. Bardzo często: opatrunki lekarskie, zakażoną watę, szarpie lniane itp. Śmieci konserwują się w rzeczonych zbiornikach domowych całymi miesiącami, zanim właściciel domu poleci uprzątnąć je z dziedzińca, i to z konieczności, gdy zbiornik jest już przepelniony nadmiernie miazmatami. W porze wiosennej niepodobna otwierać okien sąsiadujących ze śmietnikiem, bo naj-

pierw grzebią w śmieciach psy i koty bezdomne, potem schodzą się tzw. śmieciarki-kościarki, które poruszając głębiej zawartość śmietenika, wywołują kurz i wstrętną woń. Czy nie można by zapobiec temu, czy nie należałoby usunąć śmietników z dziedzińców?" Tyle „Zdrowie”, a w roku 1928 „Technik Sanitarny” alarmuje: „Niestety stan ten możemy skonstruować i teraz po upływie 23 lat, z tą różnicą tylko, że w centrum miasta nie widać tego charakterystycznego typu «śmieciarki-kościarki», na przedmieściach jednak nie się nie zmieniło. Należałoby koniecznie przystąpić do racjonalnego usuwania śmieci i zaniechania archaicznego sposobu sprzed ćwierćwiecza.”⁸

„Kościarki” bezpowrotnie zniknęły, psy i koty może mniej obecnie igrają ze śmieciami, same śmietniki zostały zastąpione przez pojemniki, ale ich permanentne przepełnienie i obsypywanie dookoła przez niechlujnych lokatorów oraz nieterminowość za szczupłego taboru wywożącego — nie zmieniło radykalnie krajobrazu warszawskich podwórek od początku bieżącego stulecia.

Pierwsze metalowe pojemniki SM 110 na 110 litrów ustawiono w roku 1936,⁹ a pierwsze kosze uliczne na śmieci — w roku 1916.¹⁰

Najpewniej pierwszym naukowcem, który zajął się badaniem śmieci warszawskich, był Leon Jeziorański, chemik-technolog, który w dniu 17 października 1900 roku w Stowarzyszeniu Techników przedstawił wyniki swych trzyletnich prac dotyczących ilości śmieci z 215 budynków mieszkalnych, ich składu chemicznego, ilości surowca wtórnego, stanowiącego 70 procent masy pierwotnej, którym według niego był doskonały nawóz. W roku 1907 inżynier Szczepan Szczeniowski opisał śmieci warszawskie wagowo w odsetkach (nie była to analiza chemiczna) według miejsc powstawania: na targowiskach, w domach skanalizowanych i nie skanalizowanych, na brukach drewnianych i kamiennych (kocich łbach).¹¹ Następne badania w tej dziedzinie prowadzone były w latach 1927—1944 przez doc. Henryka Przyłęckiego w Stacji Doświadczalnej Oczyszczania Ścieków przy Przedsiębiorstwie Wodociągów i Kanalizacji, a od roku 1954 przy Instytucie Gospodarki Komunalnej.

Wysypiska nieczystości nie tylko stałych i płynnych (do czasu uruchomienia kanalizacji Lindleyowskiej) powstawały na każdorazowych obrzeżach zabudowy miejskiej. Skarpa i wybrzeże Wisły do końca wieku XVIII były dla Starego i Nowego Miasta najdogodniejszym miejscem do wyrzucania śmieci. Do końca wieku XIX tę rolę pełniło Powiśle między Zamkiem a Alejami Jeruzolimskimi. Północny ślimak u styku mostu i wiaduktu Poniatowskiego Waclaw Paszkowski w latach 1908—1912 musiał posadzić na wielkiej ławie betonowej, gdyż grunt stanowiący wieloletnie wysypisko nie mógł utrzymać budowli. Gdy miasto rosło ku zachodowi, prezydent Stanisław Węgrzecki w kwietniu 1807 roku, nie rezygnując je-

szcze z Powiśla, na wywózkę śmieci i błota wyznaczył kilka miejsc w dzisiejszym śródmieściu.¹²

Gnojną nazywano w swoim czasie nie tylko późniejszą (od r. 1839) ulicę Celną, ale również Bednarską. Gnojna była też na Wielopolu, między Twardą i Krochmalną.

Wiele glinianek (wytwarzanych po glinie) przy cegielniach towarzyszących peryferiom miasta zostało zasypanych śmieciami. Wysypiska, które przybrały kształt „góry”, to Gnojna Góra Starego Miasta, Gnojna Góra Nowego Miasta przy ulicy Zakątnej łączącej Przyrynek z Rybakami, zlikwidowana w roku 1785,¹³ to góra na Szczęśliwicach między Drawską i Włodarzewską, Moczydło na Kole to wreszcie powstałe w latach pięćdziesiątych na Siekierkach przy ulicy Bartyckiej wysokie usypisko gruzu zwiezionego ze zburzonego po powstaniu 1944 roku miasta.

O Gnojnnej Górze Starego Miasta (Mons Fimi, fimus lub fimum — gnój, nawóz) pierwszą wzmiankę znajdujemy w roku 1616 w opisie budowy rurociągu z Wisły do Rynku Starego Miasta przechodzącego między Zamkiem a Gnojnją Górą.¹⁴ W roku 1691 rozmiary wysypiska stały się tak uciążliwe dla otoczenia, że uchwałą magistratu postanowiono je „szarwarkiem chędożyć i do Wisły znieść”. Nie dało to oczywiście żadnego wyniku. W roku 1698 góra „zagroziła zasypaniem budynków ks. jezuitów”. W roku 1700 próbowano zbierać składki, aby Góra Gnojna „zniszczona była jako przyczyniająca się wiele do nieprzyjemnych wyziewów”.

W roku 1722 król August II nakazał pilnowanie góry przed dowozem śmieci. Magistrat w roku 1725 postawił dla stróżów „chałupkę”, a marszałek Bieliński dom murowany, w którym sprzedawano proch (wysuszone błoto zmieszane z nawozem), zaś wojewoda wileński Michał Ogiński, nabywszy górę od miasta za 70 tysięcy złotych polskich na spłacanie w ciągu dwudziestu lat, produkował z owego prochu saletrę, co pozwoliło po raz pierwszy w księgach miejskich zapisać „prowent” z Gnojnnej Góry — 3500 złp. „Fabryka” zresztą wkrótce zbankrutowała. W roku 1774 król kazał górę odarniować i nazwać Zieloną.¹⁵ I to niewiele pomogło, skoro jak podano wyżej, jeszcze w 1807 władze miejskie pozwalały wywozić śmieci „na taras pod Zamkiem”. W latach czterdziestych XIX wieku wśród projektów budowy wodociągów jeden z nich, opracowany przez Pancera, przewidywał przeprowadzenie rurociągu przez Gnojną Górę i przebudowanie jej na zjazd do Wisły. Jednak Paskiewicz zarządzeniem z dnia 16 stycznia 1844 roku projekt ten odrzucił, „Gnojną Górę kazał zamknąć, splantować, zasiać, zjazdu nie budować, tylko schody dla pieszych”.¹⁶ W latach 1920—1923 na górze tej według projektu profesora M. Lalewicza (1877—1944) w stylu akademickiego klasycyzmu wzniesiono dom dochodowy PKO (Brzozowa 2—4), który w 1944 uległ całkowitemu zburzeniu.¹⁷ Po wojnie archeolodzy za pomocą wierceń przebadali zawartość wysypiska, po

czym w roku 1964 górę obudowano jako platformę widokową ze schodami na ulicę Bugaj, które w latach 1977—1978 trzeba było znów ratować przed zawaleniem.

Obecnie Warszawa korzysta z tak zwanych wysypisk kontrolowanych na Radiowie i w Markach, na których warstwa śmieci przesypanya jest warstwą gruzu, żużla lub ziemi. Są one obok „Dano” (o czym niżej) jedynym legalnym miejscem gromadzenia wszystkich nieczystości stałych.

Niestety miejsc nielegalnych jest znacznie więcej. Kierowcy wywożący ze swych zakładów żużel, gruz, odpady przemysłowe itp. zrzucają je na granicy miasta, wzdłuż torów kolejowych (zwłaszcza na Pradze) lub po prostu w parkach.

Ponieważ odpadami w ostatnich czasach stały się samochody całkowicie zużyte lub rozbite, decyzją prezydenta miasta z dnia 1 marca 1974 roku w bazie MPO na Radiowie przy ulicy Kampinoskiej powstało „wrakowisko”, czyli parking pojazdów rozbitych w wypadkach lub porzuconych przez właścicieli dowożonych specjalnymi samochodami transmii. Pojazdy uszkodzone sprzedaje się z licytacji lub kasuje, nieuszkodzone zwraca się właścicielom po uiszczeniu regulaminowych opłat. Na początku 1975 roku na wrakowisku znajdowało się 70 takich samochodów, w 1976 — 300.

Ponieważ w nieczystościach stałych znajdują się odpadki (częstokroć cenne) dosłownie wszystkiego, co można produkować, zużywać i konsumować oraz to, co przyroda na danym terenie odrzuca (liście, gałęzie, drewno) — człowiek dawno już widział w nich surowiec wtórny, to znaczy dający się ponownie przetworzyć i zastosować do wielu celów. Prekursorami utylizacji byli rakarze utylizujący padlinę, następnie śmieciarki-kościarki, obecnie mężczyźni wybierający ze śmietników to, co w danej chwili nabywają punkty skupu surowców wtórnych. Są to poczynania prymitywne, wąski margines życia gospodarczego, mimo że odpadki stanowią potencjalnie dużą wartość. Jej odzyskiwanie jest jednak praktycznie kosztowniejsze niż nowa produkcja. Do tego wniosku doszła nie tylko Warszawa. Podejmowano jednak i podejmuje się próby utylizowania śmieci na przykład przez spalanie w latach 1912—1944 czy wytwarzanie kompostu od 1965 roku.

Spalarnią śmieci po raz pierwszy zainteresował się w roku 1898 magistrat — konkretnie inżynier miasta Kajetan Mościcki. W roku 1902 uzyskano zgodę na jej budowę generała-gubernatora. W tym czasie z pomysłem umieszczenia obok spalarni Miejskich Zakładów Sanitarnych (dezynfekcja itp.) wystąpił wzmiankowany już dr Józef Polak, który zgodę władz na swoje plany otrzymał w roku 1906. Projekty budynków opracował inżynier Juliusz Dzierżanowski (1873—1943). Obydwa zakłady powstały przy ulicy Spokojnej 15, obok cmentarza Powązkowskiego, na

placu nabytym przez miasto 10 stycznia 1906 roku. Spalarnię uruchomiono w początku roku 1912, Miejskie Zakłady Sanitarne w połowie tegoż roku.¹⁸

Pierwszym kierownikiem spalarni był Henryk Koralewski. W 1912 roku spalono w niej wraz z dodatkiem węgla i koksu 10 256 ton śmieci, w 1915 — 9138 ton, w 1916 — 8565 ton. Około roku 1928 spalano 20 ton śmieci dziennie, czyli około 7300 ton rocznie. Żużel, który stanowił 28 procent ogólnej masy śmieci, wywożono na drogi. Możliwości spalarni nie były w pełni wykorzystywane ani co do ilości utylizowanych śmieci, ani w zakresie potencjału energetycznego.¹⁹ Została ona w roku 1944 zbombardowana i już jej nie odbudowano. Miejskie Zakłady Sanitarne natomiast pracują nadal, korzystając z resztek spalarni jako kotłowni opalanej wyłącznie węglem i koksem.

Od roku 1965 przy ulicy Kampinoskiej i rogu ulicy Estrady na Radiowie (dawna Gać) funkcjonuje zakupiony w Danii zakład „Dano”, w którym po usunięciu ze śmieci (50 ton dziennie) odpadków żelaznych za pomocą elektromagnesu, po trzydniowym przetrzymywaniu w biostabilizatorze, w temperaturze $+50^{\circ}\text{C}$, co stanowi sanitarne unieszkodliwienie, otrzymuje się kompost grzejny lub po 2- do 3-miesięcznym dojrzewaniu pod gołym niebem — kompost nawozowy.²⁰ Zakład jest w rozbudowie. Pierwszym kierownikiem zakładu był inż. Bohdan Lisek, następnie Eryk Raczyński, Skrzypczak, Jacek Stefanicki i Sławomir Żeniewski.

II. NIECZYSTOŚCI PŁYNNE

Nieczystości płynne, do których zalicza się wszelkie wody zużyte w produkcji i gospodarstwie domowym, wśród nich fekalia ludzkie i zwierzęce, zmieszane z wodami zaskórnymi i opadowymi, po zatruciu strumieni i potoków przepływających przez coraz ludniejsze miasto, stawały się z czasem nie tylko udręką dla mieszkańców, ale i przyczyną licznych epidemii. Większość nieczystości odprowadzano kanałami otwartymi lub zamkniętymi o nieszczelnych ścianach, o za małych spadkach, nie splukiwanych odpowiednią ilością wody, której nawet do picia było za mało. Ustępy stawiano wewnątrz domów, pod schodami, w ciasnych zakamarkach, przed domami, a od roku 1816 na polecenie władz w podwórkach. Dramatyczne opisy tego stanu rzeczy powtarzają się w literaturze różnych specjalności, zresztą i obecnie nacalnie spotykamy się z nim wśród nie skanalizowanej zabudowy miast i wsi.

Wobec zakazu, nie zawsze oczywiście przestrzeganego, w wieku XVIII pojawili się „nocni”, czyli czyściciele kloak, którzy pracowali niestale i nie wszędzie, nieczystości wylewali do Wisły z pomostów nieruchomych lub ruchomych, często na Gnojną Górę. Na 25 lat przed otwarciem kanalizacji

Lindleyowskiej, a więc prawie w przededniu zamknięcia wielowiekowego okresu całkowitego prymitywu, dr Karol Gregorowicz (1819—1869) opracował następującą „syntezę” tego problemu.²¹ Według obliczeń w Warszawie w roku 1862 było 2919 posesji mieszkalnych, spośród których 125 nie miało żadnego ustępu, niektóre miały po 2 do 5 w liczbie 40. Ogółem ustępów było 2734, z czego 397 — na beczkach, 1315 — na dołach, 834 — na gnojowiskach i śmietnikach, 188 — na kanałach.

Z ustępów na beczkach i na dołach nieczystości wywożono w beczkowskich napełnianych kubłem na długim drażu. Tak było do roku 1866, w którym ówczesna technika wkroczyła w tę odrażającą operację. Główny inżynier miasta Alfons Grotowski, po wyjeździe do Niemiec i sprawdzeniu doniosłego wynalazku, spowodował „udzielenie przywileju” firmie „Istomin Schoen et Co” na założenie wytwórni na Rakowcu i sprzedaż opatentowanego aparatu Bergera. Była to beczka o pojemności 66 st.³ (1,87 m³), którą za pomocą pompy ssącej i węża w ciągu 5 minut napełniano nieczystościami z ustępu „bez rozsiewania zapachów”.²² Był to jedyny materialny przejaw postępu, na których ludzkość zdobyła się przed wprowadzeniem kanalizacji. Urządzenia takie, zwane obecnie samochodami asenizacyjnymi, z pompą napędzaną przez silnik, pracują wśród zabudowy nie objętej siecią kanalizacyjną, wywożąc nieczystości do specjalnych zlewni na sieci kanalizacyjnej lub w pewnej części (nielegalnie) na pola zainteresowanych rolników lub ogrodników.²³ W roku 1970 było 140 samochodów utylizacyjnych, w 1976 — 176.

Utopijnym natomiast pomysłem wieku XIX było produkowanie pudretów, czyli nawozu organicznego z fekaliów. Sprawę tę od połowy ubiegłego wieku podchwycili (nie tylko u nas) niektórzy technicy, rolnicy, ekonomiści, przedsiębiorcy liczący na wielkie zyski. Powstało swoiste stronnictwo nie tylko dążące do rolniczego wykorzystania ścieków, ale wypowiadające się przeciwko kanalizacji w ogóle. Kampania trwała u nas przed rozpoczęciem budowy kanalizacji i po rozpoczęciu aż do roku 1900. Podejmowano nawet realne próby produkcji pudretów.²⁴ W roku 1874 magistrat otrzymał propozycję angielskiego towarzystwa „Carbon Fertilizer Co” na przerabianie wszelkich nieczystości na nawóz, „dezynfekowany węglem z roślin morskich”.²⁵

III. LETNIE OCZYSZCZANIE ULIC I PLACÓW

Sobieszczański za pierwszą w tej dziedzinie uważa uchwałę magistratu z dnia 3 stycznia 1550 roku o porządku i czystości w mieście.²⁶ Giedroyć natomiast pisze, że w roku 1641 magistrat uchwalił, aby każdy obywatel przed swoim domem ulicę oczyścił i błoto wywiózł, ale jeszcze w tym samym roku „podjął się on uprzętać Długą ulicę do połowy z właścicie-

lami domów". W roku 1695 na wniosek ławników i gminnych postanowiono kupić konie „dla wywożenia błota i potrzeby wszelakiej miejskiej”. W roku 1739 dekret radziecki orzekał, iż „chędożenie ul. Długiej należy w połowie do miasta, w połowie zaś do właścicieli domów”. Dopiero Komisja Brukowa, której jak już przy innej okazji wspomniano, od roku 1742 przewodniczył marszałek Bieliński, ustanowiła w roku 1743 zasadę, trwającą do dziś, że „właściciele domów nie mają prawa wyrzucać na ulicę śmieci i błota z podwórz swoich, że są obowiązani zgarniać na ulicach błoto i śnieg w kupy, miasto zaś zajmuje się wywózką”.²⁷ Fakt ten należy uznać za początek miejskiej służby oczyszczania miasta, mimo że rozwijała się ona bardzo powoli nawet za kadencji energicznego marszałka Bielińskiego. Chociaż uważał on, że na początek do wywozu nieczystości trzeba uruchomić 40 kar (wozów), w roku 1743 i 1744 musiał poprzestać na siedmiu (do których ofiarował sam cztery konie), w roku 1745 zaś razem na szesnastu.²⁸ Wybiegając znacznie naprzód możemy podać, że dopiero w roku 1834 śmieci wywoziło 60 kar (jednokonných dwukólek).²⁹

Znaczne zasługi, angażując się osobiście, dla sprawy porządku w mieście w czasach przedrozbiorowych ponieśli jako przewodniczący Komisji Brukowej, wspomniani i w innych rozdziałach marszałkowie wielcy koronni: Franciszek Bieliński w latach 1742—1766, Stanisław Lubomirski w latach 1766—1783, Michał Jerzy Mniszech w latach 1783—1793 oraz zastępujący go w latach 1784 i 1787 — Władysław Gurowski, marszałek nadworny litewski.

Miotła i szufla do zgarniania śmieci, łopata, a później deska obita gumowym pasem do zgarniania błota i kałuż, polewaczka ręczna, polewaczka konna, wąż, gdy założono wodociągi, stanowiły sprzęt do letniego oczyszczania ulic, do roku 1927 jako wyłączny. Kurz i błoto stanowiły samodziśny byt. Na nieszczelnych nawierzchniach chodników i jezdni powstawał kurz zamieniający się po deszczu w błoto; błoto po wyschnięciu stawało się kurzem. W ciągu kilkudziesięciu lat poważnie próbowano walczyć z tym błoto-kurzem nawet środkami chemicznymi. Wystarczyły fizyczne, chociaż niejednocześnie się pojawiły, były to: kanalizacja, szczelne chodniki z betonowych płyt oraz kamienna kostka na betonie, zwłaszcza asfalt. Pozostały nam jeszcze kałuże w zagłębieniach ręcznie układanego asfaltu, które znikną dopiero przy pełnej mechanizacji tej czynności.

Mechanizacja oczyszczania ulic rozpoczęła się, jak wspomniano, wraz z utworzeniem Zakładu Oczyszczania Miasta (ZOM) w roku 1927.³⁰

ZOM oczyszczał około 240 km ulic, czyli 30 procent ogółu (770 km). Ulic oczyszczanych przez ZOM nie omiatali już dozorczy domowi, których ogólna liczba wynosiła około dziesięciu tysięcy. Na pozostałe ulice o długości 540 km przypadało więc proporcjonalnie około 6900 dozorców. W roku 1973 Miejskie Przedsiębiorstwo Oczyszczania (MPO), powstałe w roku

1950, omiatało mechanicznie i ręcznie (około 130 zamiataczy, głównie kobiet) około 800 km ulic przy ogólnej ich długości 2248 km, czyli 35 procent.³¹ Reszta ulic, nie oczyszczanych przez MPO, 1448 km, pozostaje pod opieką dozorców domowych oraz właścicieli jednorodzinnych domków.

Dozorców domowych w roku 1824 było 1078, w 1934 — 10 000, w 1970 — 3800, w 1972 — 3692, w 1973 — 3620, w 1974 — 3700.

Polewanie ulic wodą miało kiedyś na celu walkę z kurzem (po raz pierwszy zastosowano ten zabieg 3 maja 1792 roku w pierwszej rocznicę uchwalenia Konstytucji), później „odświeżanie” powietrza, wreszcie po drugiej wojnie światowej zrozumiano, że dopiero mycie wodą wraz z pracą mechanicznej zamiatarki jest zabiegiem higienicznym. Niestety znikoma liczba niezbędnego taboru nie ułatwia postępu w tej dziedzinie.

Liczebność taboru ogółem oraz specjalnego do wywozu nieczystości płynnych i stałych, do mechanicznego letniego i zimowego oczyszczania ulic ilustruje tablica 49.

Warto w tym miejscu przypomnieć wyjątkową „akcję odśmiecienia” Warszawy w roku 1946, którą zarządzono, gdy miasto przekroczyło pół miliona mieszkańców, a ZOM nie mógł podolać swoim obowiązkom. Według szacunkowych obliczeń w roku tym Warszawę zalegało 120 000 m³ śmieci, jeszcze od powstania.

Dnia 6 lipca 1946 roku Ministerstwo Zdrowia powołało Komisariat Akcji Odśmieciania Stolicy, przyznając na ten cel 20 milionów zł. Komisarzem został dr Jan Rutkiewicz, kierownik miejskiego resortu Zdrowia i Opieki Społecznej, a jego zastępcą — dr Juliusz Majkowski. Akcja trwała od 15 lipca do 30 listopada 1946 roku. W ciągu 18 tygodni — 108 dni roboczych — przepracowano 35 644 roboczodniówek i 2127 samochododniówek. Samochodów dostarczył ZOM i MZK. Na 6 wyznaczonych wysypisk wywieziono 35 tysięcy m³ śmieci lub zakopano w głębokich dołach — 34 tysiące m³. W tym samym czasie ZOM w ramach swych normalnych obowiązków wywiózł 30 tysięcy m³.³² Było to zapoczątkowaniem dorocznych „Miesięcy czystości”, przeprowadzanych później wiosną każdego roku. W latach siedemdziesiątych akcja ta pod nazwą „Wiosenne porządki” polegała na wywożeniu taborem MPO (bezpłatnie) zużytych mebli, sprzętów itp., nie mieszczących się w pojemnikach, a gromadzonych w piwnicach, na strychach i podwórkach.

IV. ZIMOWE OCZYSZCZANIE ULIC I PLACÓW

Dopóki na warszawskich ulicach panowały wyboiste bruki, jedynie sanna stwarzała warunki do przyjemnej przejażdżki. W roku 1830 na przykład było 600 dorożek, a 1000 sanek. I wtedy jednak takie okresy nie trwały długo, nie zawsze śnieg był wygodny — trzeba go było usuwać,

wywóz zawsze był kosztowny i trudny, niewiele pomogła realizacja nakazu marszałka Mniszcha, by śnieg zgarniać w podłużne pryzmy, a nie w szerokie kopce. Już w roku 1908 dr Józef Polak pisał: „Posypywanie solą ograniczać się winno jedynie do niezbędnych miejsc np. do toru tramwajowego, do hydrantów i studzienek kanałowych, albowiem obfite używanie soli [...] wytwarza płyn szkodliwie działający na obuwiu przechodniów i przyczyniający się do licznych zaziębień z powodu hygroskopijnych własności soli i utrzymywania przez to obuwiu w stanie wilgotnym”, „Zastosowanie [...] chlorków wapnia i magnezji nie odpowiada celowi o tyle, że plami odzież i źle działa na oczy.”³³ W roku 1918 inżynier Zdzisław Sznuć³⁴ twierdził, że przeciw ślizgawicy można stosować roztwór chlorku sodu i chlorku magnezu (w stosunku 1 : 2), który nie zamarza do -10°C .

W drugim dziesięcioleciu okresu międzywojennego sprawa usuwania śniegu stała chyba najlepiej w dziejach Warszawy dzięki... bezrobociu. ZOM, rozporządzając już większą ilością taboru samochodowego i dodatkowo najętego konnego, zależnie od potrzeby wynajmował od 250 do 1000 bezrobotnych na wczesne godziny ranne, płacąc „za dzieło” bez względu na zużyty czas. Do godziny 9—10 śnieg z chodników i jezdni był wywieziony. Dotyczyło to ulic stale obsługiwanych przez ZOM według umów z właścicielami posesji. Na ulicach sprzątanym przez dozorców domowych było oczywiście gorzej.

Po drugiej wojnie motoryzacja komunikacji stała się faktem powszechnym i trwałym, a oczyszczanie jezdni ze śniegu i ślizgawicy nakazem bezwzględny. Stosuje się więc środki chemiczne, powstałe zaś błoto śniegowe, zamiast do kanałów zgarnia się głównie na chodniki, których prawie wcale się nie oczyszcza, co w zdecydowany sposób pogorszyło sytuację przechodniów i zieleni ulicznej. Tylko bowiem jednoczesne stosowanie środków chemicznych i mechanicznych, jednoczesne usuwanie błota śniegowego z jezdni i chodników przez wywożenie lub spychanie do kanałów jest działaniem pozytywnym. Tymczasem liczba specjalnych ulicznych zsympów do śniegu, wynosząca w roku 1915 dwadzieścia, po dziś dzień nie uległa zmianie (2—3 unieruchomiono ze względu na ruch uliczny, 2—3 zbudowano). Tabor zaś jest za szczupły lub nieodpowiedni.

Magazyny Karowe były dwa: jeden na Nalewkach, drugi na Powiślu. Były to bazy służb komunalnych, które Komisja Brukowa po raz pierwszy ujęła w formy organizacyjne i którym zapewniła stałe pomieszczenie. Magazyn Karowy na Nalewkach istniał około 47 lat, na Powiślu natomiast 200, zniszczony bowiem został dopiero przez hitlerowców. Były to stajnie, wozownie, magazyny sprzętu, materiałów budowlanych i paszy oraz mieszkania części personelu Komendy Karowej, do której obowiązków należała również budowa i naprawa wodociągów, kanalizacji, ulic i mostów oraz oczyszczanie miasta.

Sobieszczański³⁵ za księdzem Kurowskim podaje, że dnia 13 maja 1767 roku otwarto Magazyn Karowy na Nalewkach nr hip. 2235. Rysunek jego fasady znajduje się w delineacji Hiża z roku 1771, a lokalizacja w *Taryfie domów miasta Warszawy i Pragi* z roku 1852 H. Świątkowskiego. Budynek ten wzniesiony w czasie kadencji Stanisława Lubomirskiego, marszałka wielkiego koronnego, wówczas przewodniczącego Komisji Brukowej, miał pokaźne wymiary o kształcie trapezu $163 \times 43 \times 60$ m, został w roku 1814 zamieniony na koszary Artylerii Konnej Królewsko-Polskiej, powracającej z Francji, w 1934 na remizę Komendy I Oddziału Straży Pożarnej, w 1944 został całkowicie zburzony.

Magazyn Karowy na Powiślu, obok ulicy Dobrej i dawno nie istniejącej Kokoszej, znajdował się od roku 1814 przy ulicy, która w roku 1770 otrzymała oficjalnie nazwę Karowej od kar (wozów) i Komendy Karowej umieszczonej tam w roku 1743 przez marszałka Bielińskiego³⁶ na terenie skarbowym, który od 1 stycznia 1853 roku przeszedł we władanie miasta.³⁷ Z czasem służby: wodociągowa, kanalizacyjna i drogowa, otrzymały bazy w innych miejscach, najdłużej utrzymał się Zakład Oczyszczania Miasta, który 1 lipca 1927 roku uzyskał statut przedsiębiorstwa, kary zaś zastąpiono taborem zmotoryzowanym, zniszczonym wraz z budynkami, jak podano wyżej, w roku 1944.

W okresie międzywojennym baza Zakładu Oczyszczania Miasta mieściła się przy ulicy Karowej 3—5, warsztaty zaś naprawcze przy Madańskiego 14—16.³⁸

V. USTĘPY PUBLICZNE

W ostatnim roku kadencji prezydenta Starynkiewicza udzielono koncesji na 60 lat, z prawem wykupu po 15 latach, towarzystwu akcyjnemu Compagnie Nouvelle des chalets de commodité pour la France et l'Étranger w Paryżu na budowę i eksploatację szaletów ulicznych: w pierwszym roku w liczbie dziesięciu, w ciągu następnych pięciu lat w liczbie dwudziestu (na żądanie magistratu). Za działkę pod każdy ustęp towarzystwo płaciło 20 rb rocznie, za wodę i kanalizację — nic. Pobierało zaś za korzystanie z pisuaru 1 kopiejkę, za kabinę z papierem 5 kopiejek. Warunki te ustalono w akcie notarialnym nr 3160 z dnia 26 sierpnia 1892 roku u reagenta Grzegorza Skabiczewskiego, zawartym pomiędzy magistratem, a Henrykiem Dziewulskim, przedstawicielem towarzystwa (Trębacka 11), w następnych latach był nim Adam Jawornicki (Marszałkowska 6).³⁹ Wobec bardzo korzystnej taryfy (podobnie jak taryfy za gaz, elektryczność i przejazd tramwajowe) i ten koncesjonariusz nie spieszył się z rozbudową sieci ustępów. Zarząd Miejski zauważył to dopiero w roku 1928 (prezy-

44. Dolny taras bulwaru Starzyńskiego z lat 1935—1938 pod Zamkiem

45. Bulwar Majewskiego z lat 1970—1973 pod Starym i Nowym Miastem

46. Zbiornik gazu miejskiego w gazowni na Czystem (nieczynny od r. 1969)

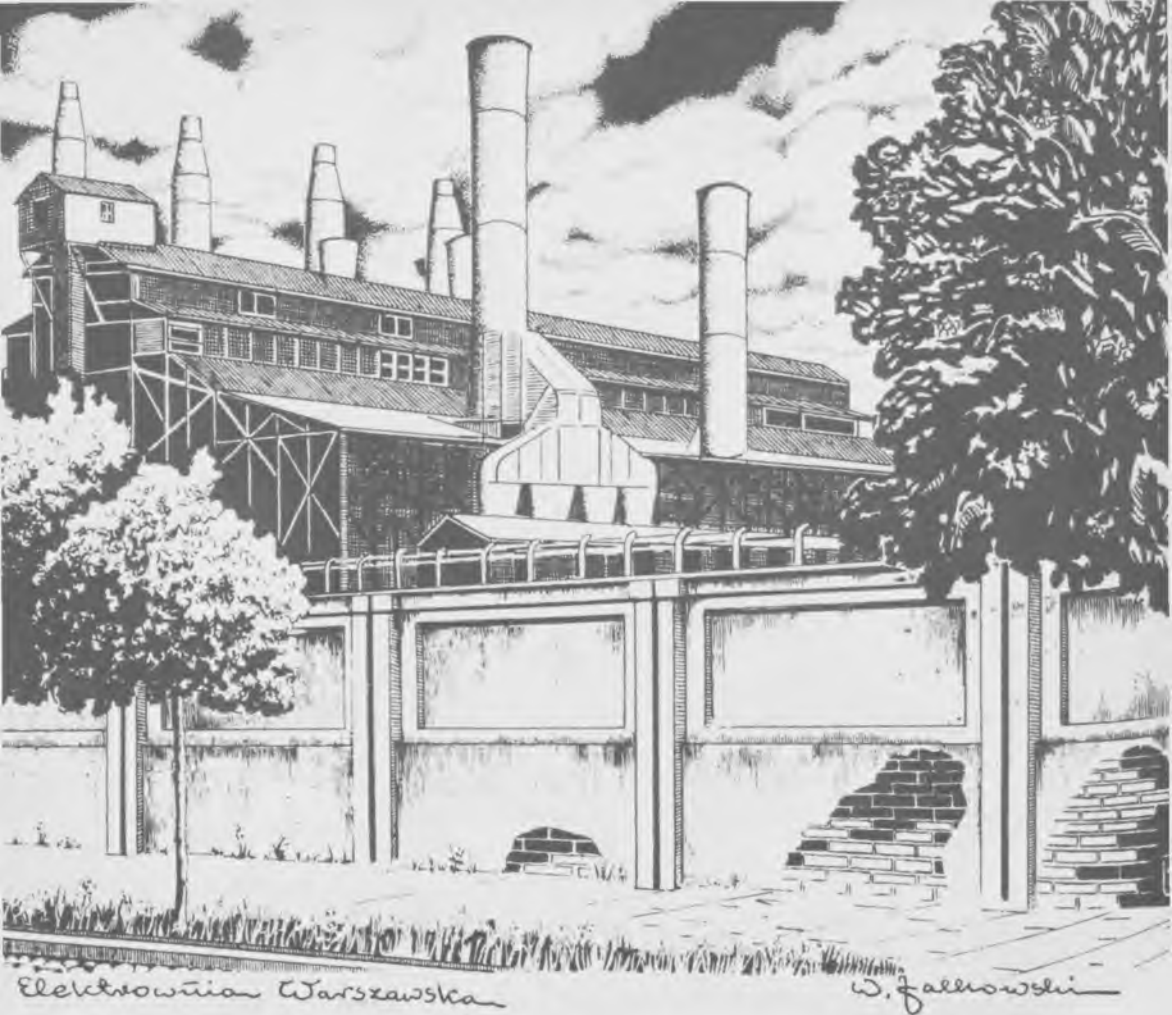
47. Piecownia „Glover-West” na Czystem, czynna w latach 1930—1969

48. Emil Świda, dyrektor gazowni w latach 1914—1915
i w latach 1920—1922

49. Ogólny widok gazowni na Czystem (Wola) przy ulicy Kasprzaka 25

50. Elektrownia na Powiślu od roku 1903, elektrociepłownia od 1953. Rys. W. Falkowski

51. Alfons Kühn, dyrektor MZK w latach 1918—1928 i w 1932—1934 oraz dyrektor Elektrowni Warszawskiej w 1934—1942

52. Nie istniejący pałacyk J. Mitkiewicza przy ulicy Chmielnej, wzniesiony w latach 1840—1843, z „kaloryferami” ogrzewanymi ciepłym powietrzem

dent Z. Słomiński), gdy okazało się, że po 36 latach miasto, w rozszerzonych w roku 1916 granicach, rozporządza zaledwie 14 ustępami. Koncesję cofnięto, przeprowadzono przymusowy wykup w roku 1934 i do 1938 liczbę ustępów podniesiono do 27. Szalety towarzystwa francuskiego — wszystkie naziemne — składały się z budynku z kabinami dla kobiet i mężczyzn oraz blaszanej rotundy z pisuarem dla mężczyzn. Ostatni z nich istnieje do dziś na placu Trzech Krzyży.

Ustępy budowane następnie przez miasto były podziemne z muszlami w przedziale męskim (bez oddzielnego pisuaru). Pierwszy taki ustęp podziemny powstał w roku 1934 na Krakowskim Przedmieściu pod skwerem na osi ulicy Bednarskiej. Do roku 1944 sieć ustępów publicznych była uzupełniona siecią ustępów podwórkowych, funkcjonowała bowiem instytucja „klucz u dozorczy”. Obowiązkiem dozorców (zasadniczo bezpłatnie) było udostępnianie przechodniom ustępu podwórkowego w domu skanalizowanym. Wprawdzie nie wszystkie te ustępy były w dobrym stanie sanitarnym i nie wszyscy dozorczy chcieli je otwierać — w każdym razie sytuacja na tym odcinku była bez porównania lepsza niż obecnie.

Po drugiej wojnie światowej przedwojenną liczbę miejskich ustępów publicznych osiągnięto około roku 1947. W budownictwie mieszkaniowym tego okresu z zasady nie ma ustępów podwórkowych dostępnych dla przechodniów. W roku 1964 odremontowano około 130 starych ustępów w budynkach przedwojennych — inspekcja sanitarno-epidemiologiczna musi je jednak często zamykać ze względu na niehigieniczny stan. Wartość usługowa tych urządzeń w ostatnich latach maleje z racji przewlekłych remontów oraz braków kadrowych, powodujących zamykanie dużej części ustępów na wiele dni w roku, uniemożliwianie korzystania z nich w ciągu całej doby (tylko jeden jest całodobowy). Ustępów publicznych było w roku 1892 — 10, w 1938 — 27, w 1945 — 10, w 1947 — 25, w 1950 — 35, w 1960 — 65, w 1970 — 74, w 1976 — 101 (wg danych Miejskiego Przedsiębiorstwa Oczyszczania).

VI. USUWANIE NADMIARU PSÓW, WALKA Z WŚCIEKLIZNĄ, ODSZCZURZANIE I DEZYNFEKCJA

„Uprzątnięcie padliny, zdejmowanie skóry z padłego zwierza i łapanie psów należało do kata, a właściwie do jego pacholków (butli, hycli, rakarzy).”⁴⁰ W latach 1824—1827 było w Warszawie pięciu rakarzy.⁴¹ Psy złapane za pomocą stryczka na długim kiju wrzucano do wózka-skrzyni z otworami. Po roku 1927 była to samochodowa furgonetka. Zwierzęta były traktowane i zabijane w sposób okrutny. W prymitywny też sposób „utylizowano” padlinę, otrzymując skóry, klej z kości, mydło, smary itp. przez gotowanie. W roku 1865 wprowadzono podatek od psów z tym

¹⁵ Urządzenia kom. W-wy

uzasadnieniem, „że środek ten, poddając te zwierzęta pod baczniejszą kontrolę, wpływa na zmniejszenie nieszczęśliwych wypadków, od wścieklizny psiej pochodzących.”⁴²

Zabijanie dorosłych sztuk prądem elektrycznym, a usypianie chemiczne miotów (szczeniąt i kociąt) obowiązuje w Warszawie od roku 1927, od chwili powstania Zakładu Oczyszczania Miasta.⁴³ Powstałe w okresie międzywojennym „Bacutil”, Przedsiębiorstwo Przetwórcze Przemysłu Paszowego, utylizuje padlinę i odpadki w rzeźni w sposób racjonalny, dla różnych celów. W roku 1955 w Warszawie wyszedł zakaz działalności rakarskiej. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 25 lipca 1958 roku ograniczyło uprawnienia rakarzy jedynie do zbierania padłych zwierząt, zakazując łapania, przetrzymywania i uśmiercania żywych.

Dzięki długoletnim szczególnym zabiegom inżyniera Tadeusza Mateckiego (1886—1974) trzydziestopięcioletniego prezesa Towarzystwa Opieki nad Zwierzętami wprowadzono w roku 1949 w Polsce przymusowe szczepienie psów przeciw wściekliznie (a młodych sztuk przeciw nosówce), dzięki czemu plaga wścieklizny u psów jest właściwie zażegnana. W Warszawie ostatni przypadek wścieklizny u psa został stwierdzony w roku 1952.⁴⁴ Z inicjatywy Towarzystwa Opieki nad Zwierzętami, założonego w Warszawie 1 listopada 1864 roku, powstało pierwsze w stolicy schronisko dla psów, kotów i chorych koni na Targówku przy ulicy Trockiej i Borzymowskiej dzięki darowiźnie gruntu i budynków przez Adolfa Hipsza (stąd Hipszówka). W roku 1939 w czasie walk wrześniowych zostało ono całkowicie zniszczone.⁴⁵ Drugie schronisko (tylko dla psów i kotów) powstało w roku 1961 na Polu Mokotowskim przy alei Niepodległości 213. Zostało ono w roku 1974 zlikwidowane, a jego budynki ze względów sanitarnych spalane. Nowe schronisko, podobnie jak i poprzednie, zbudowane i utrzymywane przez władze miejskie, znalazło się na Okęciu-Paluch przy ulicy Na Skraju 2. Zostało postawione według projektu Instytutu Projektowania Architektonicznego Politechniki Warszawskiej pod kierunkiem profesora Jerzego Hryniewieckiego. Na pomieszczenia wykorzystano stare domki fińskie: 5 — dla personelu, 12 w trzech ciągach dla 120 boksów z wybiegami dla zwierząt. Obiekt skanalizowany i ogrzewany elektrycznością ma wodociągi.⁴⁶

Należy również wspomnieć o hotelu, czyli schronisku w Celestynowie pod Warszawą, przyjmującym psy i koty na czasowy pobyt, istnieje też nieudane targowisko na psy w Miedzeszynie czy Falenicy, sprawiające wiele kłopotu okolicznym mieszkańcom.

Stołeczny Zakład Dezynfekcji, Dezynsekcji i Deratyzacji, mieszczący się przy ulicy Dobrej 28 i Spokojnej 15, pracuje na 3 zmiany. Dysponuje on najlepszymi zagranicznymi środkami chemicznymi, obsługuje przeciętnie 2000 obiektów w ciągu roku. Przymus dezynfekcji (w gestii służby

zdrowia) jest stosowany jedynie w wypadkach chorób zakaźnych, na szczęście coraz rzadszych.

Deratyzacja (odszczurzenie) wprowadzona w roku 1945 w zagruzowanej Warszawie była stosowana przez wykładanie trucizny w budynkach w ciągu paru lat, obecnie nie jest przymusowa, podobnie jak i dezynsekcja (zwalczanie pluskiew, karaluchów itp.).⁴⁷

Dyrektorami ZOM względnie MPO byli: w r. 1912 — płk Płodowski, w 1927—1928; Stanisław Biłowicki, w latach 1935—1942; Kazimierz Meijer, w latach 1942—1944; Michał Zając, po II wojnie światowej kolejno: Jan Tomaszewicz, Zygmunt Łukowski, Marian Chmielewski, Józef Przychoździeń, do roku 1975 — Andrzej Dziewulski, od 1975 — Jan Schulz.

Tablica 48

ILOŚĆ NIECZYSTOŚCI STAŁYCH WYWOŻONYCH W LATACH 1900—1975.

Rok	Ogółem	Na 1 mieszkańca	Rok	Ogółem	Na 1 mieszkańca
	tys. m ³	m ³		tys. m ³	m ³
1900	219,0	0,319	1952	331,3	0,362
1907	270,6	0,360	1953	416,0	0,434
1918	500,0	0,590	1954	514,4	0,524
1947	102,6	0,178	1962	862,0	0,725
1948	111,1	0,108	1967	1358,0	1,072
1949	157,0	0,246	1972	2122,0	1,564
1950	190,9	0,233	1975	2987,6	2,080
1951	260,9	0,302	1976	3341,4	2,283
			1977	3748,8	2,447

Zródła: Dla roku 1900: referat inż. L. Jeziorańskiego z dnia 17 X 1900; dla roku 1907: J. Polak, *Wykład higieny miast*, Warszawa 1908, s. 451; dla roku 1918: L. Knauff, *Usuwanie i niszczenie odpadków i śmieci w miastach*, w: *Technika w gospodarce miejskiej*, Warszawa 1918, s. 50—73; dla lat od 1947: *Warszawa w liczbach* oraz *Rocznik statystyczny Warszawy* z odpowiednich lat.

Tablica 49

TABOR ZOM I MPO

Rok	Samochody		Rok	Samochody	
	ogółem	w tym specjalne		ogółem	w tym specjalne
1928	64	.	1959	315	188
1937	97	36	1960	355	228
1938	114	42	1961	405	258
1939	200	.	1962	418	272
1945	7	.	1963	437	295
1946	41	.	1964	481	338
1947	42	8	1965	496	377
1948	45	5	1966	529	409
1949	108	39	1967	535	390
1950	107	39	1968	555	402
1951	102	52	1969	577	406
1952	108	57	1970	869	555
1953	125	68	1971	1032	637
1954	128	96	1972	1288	672
1955	124	76	1973	1378	710
1956	157	86	1974	1393	771
1957	181	98	1975	1450	806
1958	255	132	1976	1479	846
			1977	.	955

Zródła: Dla lat 1928—1949 *Warszawa w liczbach*; dla lat 1950—1974 *Rocznik statystyczny Warszawy* z odpowiednich lat i Miejskie Przedsiębiorstwo Oczyszczania.

Uwaga: W roku 1972 zostały wprowadzone pojemniki dużej pojemności „Bóbr” (1 m³) i odpowiednie wozy bepylne Skoda — M30.

ROZDZIAŁ XII. POŻARNICTWO

Požary zawsze były, są i będą, odkąd i dopóki człowiek posługuje się ogniem. Pożary powoduje jednak nie tylko człowiek. Przyczyną ich są również wyladowania atmosferyczne, wybuchy gazów i cieczy, spięcia i iskrzenia w sieciach energetycznych oraz wszelkiego rodzaju mechanizmach.

Walka z pożarami i usuwanie ich przyczyn stale więc towarzyszą pracy i bytowaniu człowieka.

Walka z powstałym pożarem — to obrona pożarowa.

Usuwanie przyczyn pożarów i dążenie do zmniejszania strat powodowanych przez nie — to ochrona przeciwpożarowa, profilaktyka.

Dowody zrozumienia obu aspektów walki z pożarami — zarówno obrony, jak ochrony — znajdujemy już bardzo wcześnie w dziejach Warszawy.

I. ORGANIZACJA I SPOSOBY WALKI Z POŻARAMI PRZED UTWORZENIEM ZAWODOWEJ STRAŻY POŻARNEJ

Jeszcze za czasów ks. Ziemowita III w 1374 roku w uchwałach Rady Miejskiej pojawiły się elementy „porządku ogniowego”. W roku 1546 powołano pierwszą organizację do walki z pożarami zorganizowaną w cechach, a 8 grudnia 1548 roku ustalono zasady — w czym patronowała królowa Bona — posługiwania się i przechowywania sprzętu przeciwpożarowego, między innymi, po raz pierwszy sikawek, a właściwie szpryc.

Dnia 16 lutego 1580 roku Stefan Batory wydał nakaz usunięcia poza Stare Miasto browarów, gorzelni, pieców garncarskich, wytwórni świec itp. W latach 1617, 1636, 1637, 1642 i następnych wychodziły zarządzenia o budowie wyłącznie murowanych kominów. W roku 1679 wyznaczono dwu gminnych, którzy mieli sprawdzać wykonywanie tych zarządzeń.

W 1650 roku wyszedł nakaz, wydany przez króla Jana Kazimierza, usunięcia browarów itp. poza obręb Nowego Miasta.¹ Dnia 24 września 1696

roku ukazał się następny „porządek ogniowy”. W roku 1760 marszałek Bie-liński, a w 1779 marszałek S. Lubomirski w swych „porządkach” starali się o lepszą organizację i o lepszy sprzęt, ale ciągle obronę pożarową opie-rali na czynnym udziale niemal wszystkich obywateli miasta.² Przez długie bowiem lata pożar gasili właściwie „wszyscy”, co raczej utrudniało osią-gnięcie celu. Dopiero w XVIII wieku podjęte zorganizowane działania zmierzały świadomie do zmniejszenia liczby ratujących. W roku 1696 liczba ta wynosiła 1500 ludzi, w 1779 — 515. W roku 1794 postanowiono, by do pożaru przybywało tylko po 50 ludzi z każdego wydziału, czyli re-jonu miasta, których było osiem. W praktyce jednak miejsce pożaru było otoczone tłumem, który starał się być jak najaktywniejszy.³

Władze pruskie w 1797 roku powołały straż pożarną „etatową” (ale z prawem uprawiania własnego rzemieślniczego zawodu), składającą się z czternastu dozorców sikawek i ich zastępców oraz z sześciuosobowej sek-cji o składzie zmienianym co miesiąc.⁴

Wydane w roku 1810 w czasach Księstwa Warszawskiego przepisy, za-wierające 57 artykułów w 3 rozdziałach, ujmowały: „Sposoby pożarom zapobiec mogące”, „Porządek przy ratowaniu i gaszeniu” oraz „Ostrożność po ugaszeniu pożaru”. Przepisy te obowiązywały również w okresie Kró-lestwa Polskiego. Na ich podstawie powołano „intendenta ogniowego”, któ-ry podobnie jak i jego poprzednik „feierher”, nie był fachowcem, a jedy-nie administratorem.⁵

Próby zorganizowania stałego zespołu ratowniczego podjęło dopiero w roku 1800 Stowarzyszenie Ratunkowe od Ognia, założone przez osoby prywatne. W parę lat później powołano oddział pożarniczy przy kome-ndzie policji, złożony z urzędnika, kierownika i 4 szprycmajstrów, w roku 1816 włączony został do Magazynu Karowego, do którego należało przede wszystkim oczyszczanie miasta.⁶

Zorganizowany w latach 1830—1831 wojskowy batalion pożarowy czyn-ny był tylko w czasie powstania.

II. POWSTANIE ZAWODOWEJ STRAŻY POŻARNEJ

W roku 1829 Jan Rudnicki, właściciel domu na Lesznie, zgłosił projekt odpowiedniej organizacji, a w 1833 — ponowił go. Po roku debat dnia 23 grudnia 1834 roku Rada Administracyjna Królestwa Polskiego przyjęła ten projekt za podstawę organizacyjną stałej Warszawskiej Straży Ogni-owej. Była to pierwsza na naszych ziemiach straż zawodowa. Prezydentem miasta był wówczas Jakub Łaszczyński, a naczelnym inżynierem miasta Edward Klopmann. Dnia 6 lutego 1835 roku na jej komendanta został za-twierdzony emerytowany płk piechoty Jan Robosz, a pomocnikami mia-

nowano Michała Skorupskiego brandmajstra petersburskiej straży i Tomasza Piklikiewicza, kierownika warszawskiego Magazynu Karowego. Straż licząca 218 ludzi przystąpiła do pełnienia obowiązków dnia 1 stycznia 1836 roku.⁷ Do roku 1873 miała ona charakter wojskowy, od tego bowiem roku do 1915 podlegała oberpolicmajstrowi, dopiero od 1916 przeszła pod zarząd miejski, od 1950 Ministerstwa Gospodarki Komunalnej, a od 1954 Ministerstwa Spraw Wewnętrznych.

III. SPRZĘT, ŚRODKI GAŚNICZE, SYSTEM ALARMOWY I TABOR

Sprzęt gaśniczy znajdował się początkowo w cechach, później w Ratuszu, a od roku 1767 w kilku wyznaczonych miejscach. W 1779 obrona pożarowa rozporządzała 24 studniami, 75 stągwiemi, 14 sikawkami na wozach, 142 ręcznymi (pierwsza wzmianka o nich w r. 1548), czyli szprycami, 366 węborkami (wiadrami), 102 bosakami, 42 drabinami, 45 siekierami. W roku 1836 straż zawodowa była wyposażona w 5 wozów dla sprzętu, 5 wozów dla ludzi, 33 beczki czterokołowe, 10 sikawek czterokołowych, 10 sikawek przenośnych, drabiny, bosaki, topory itp.⁸ Pierwsza fabryka sikawek ręcznych powstała w roku 1828 na Dembowszczyźnie przy ulicy Marszałkowskiej⁹, parowe jednak sprowadzano z zagranicy: pierwszą w roku 1864, w 1865 — dwie następne, w 1878 — „wielką sikawkę parową”, w 1884 stare sprzedano, a nowe zakupiono w Londynie.¹⁰

Z chemicznymi środkami gaśniczymi Warszawa zapoznała się po raz pierwszy w czasie „udanych prób przeprowadzonych dnia 24 października 1868 roku na placu Ujazdowskim” (od 1896 r. park Ujazdowski), na którym dom komisowy Leopolda Meyera zademonstrował „przenośne gaśnice gazowe” (z kwasem węglowym) firmy francuskiej „Vignon et Carlier” oraz londyńskiej „Dick et Co”.¹¹

Jednak dopiero w roku 1913 straż pożarna posłużyła się pierwszą gaśnicą „ajaks”, a w 1918 aparatami „lorane” i „perkeo”. W roku 1902 zaopatrzono straż: w jedenaście latarek elektrycznych — do tego roku używała naftowych kagańców (od r. 1877), w 1911 otrzymała drabinę rozsuwaną „magirus”, drabiny hakowe, maski przeciwdymne, w 1916 pierwszą autopompę, w 1918 drugi samochód gaśniczy. W roku 1928 zakończono motoryzację straży i rozstano się z końmi, które w ciągu prawie stu lat nadały tyle malowniczości oddziałom pędzącym do pożaru. Zaopatrzenie w wodę poza studniami, stawami, gliniankami, fosami (dawniej) odbywa się obecnie za pomocą hydrantów wodociągowych, pierwsze w liczbie 32 sztuk w roku 1855 dostała lewobrzeżna część Warszawy i 28 w 1869 Praga.

Obecnie poza wymienionym taborem i sprzętem straż rozporządza agre-

gatami oświetleniowymi na przyczepach, aparatami tlenowymi, aparatami ze sprężonym powietrzem, sprzętem izolacyjnym, aparatami do cięcia metali, piłami mechanicznymi itp.

Pierwotnie system alarmowy ograniczał się do grzechotek, trąbek, dzwonek i dzwonów, następnie polegał na obserwacji z wież-czatowni przy strażnicach i sygnalizacji optycznej. W roku 1876 założono 19 szafek elektrycznej sygnalizacji alarmowej w strażnicach i wyznaczonych punktach, w 1885 pierwsze dwa aparaty telefoniczne w Ratuszu i 10 dzwonek magnetycznych w strażnicach, od 1884 telefony zaczęto instalować w całym mieście. Od roku 1957 straż posiada własną łączność radiową w oddziałach i na wozach w akcji. W latach 1956—1960 zainstalowano 600 ostrzegaczy ulicznych, które wobec wyczynów chuligańskich stały się udręką dla straży, nie mówiąc już o kosztach niepotrzebnych wyjazdów.¹²

IV. CZATOWNIE I STRAŻNICE

Pierwsza dostrzegalnia albo czatownia została założona na wieży kościoła Panny Marii na Nowym Mieście w roku 1614.¹³ Po roku 1836 dla zawodowej straży zbudowano dostrzegalnię przy pięciu strażnicach, przeważnie jako wieże wolno stojące. Józef Grzegorz K. Lessel (1802—1844) zaprojektował w roku 1842 dom¹⁴, który w 1872 stał się siedzibą nowoświeckiego oddziału straży i w 1873 otrzymał czatownię. W roku 1936 został on przeniesiony do nowego gmachu przy ulicy Polnej 1, gdzie się dotąd mieści wraz ze Stołeczną Komendą Straży. Oddział ten od założenia w roku 1836 do 1872 był ulokowany na rogu Nowego Świata 16 i Alei Jerozolimskich 18. Drugą czatownię — dla oddziału mieszczącego się w Ratuszu — zbudowano w latach 1864—1870 według projektu Emila Falkowskiego (1833—1881).¹⁵

Oddział praski założony w roku 1836 mieścił się przy ulicy Marcinkowskiego 2 w drewnianych barakach. Murowaną strażnicę z wieżą otrzymał w roku 1878, zbudowaną według projektu Józefa Orłowskiego (1819—1880).

Komendę Stołeczną i I Oddział Straży w roku 1836 umieszczono pierwotnie w dawnych koszarach Artylerii Konnej Gwardii przy ulicy Nalewki 3. Tam też w roku 1907 założono muzeum pożarnictwa, które przeniesiono później do oddziału mirowskiego, gdzie wraz z budynkami zostało spalone przez hitlerowców w 1944.

Oddział mirowski powołano dopiero w roku 1851, umieszczając go w dawnych koszarach Konnej Gwardii Koronnej przy ulicy Chłodnej 3, zbudowanych w 1732 przez gen. Wilhelma Miera, kasztelana słońskiego. W czasie i po powstaniu roku 1944 całkowicie zostały zniszczone budynki oddziału nalewковского i ratuszowego, a oddziału mirowskiego spalone.

Ocalały budynki przy ulicy Polnej 1, na Pradze, oraz budynek przy Nowym Świecie 6: opróżniony przez straż już w roku 1936, a w 1949 rozebrany pod budowę Domu Partii. Z oddziału mirowskiego zostały dwa budynki: jeden odbudowany w roku 1949, drugi w 1976, ale muzeum pożarnictwa umieszczono w strażnicy na Marymoncie.

Czatownia przy Ratuszu została zburzona w czasie powstania w roku 1944, inne rozebrano: przy oddziale nalewkowskim w roku 1930, przy oddziale mirowskim w 1948, przy nowoświeckim — w 1950 i praskim — w 1954. Czatownie pełniące kiedyś poważną rolę w systemie alarmowym w dobie upowszechnienia się telefonów, których w roku 1915 było już 33 tysiące¹⁶, straciły rację bytu.

Budowane po wojnie strażnice dla oddziałów i pododdziałów nie mają żadnych czatowni, nie przypominają dawnych koszar — nie różnią się zewnętrznie niczym od nowoczesnych zajezdni samochodowych. W roku 1977 było czternaście oddziałów, z których jedynie dwa znajdują się na dawnym miejscu (przy ulicy Chłodnej i przy Marcinkowskiego) oraz sześć Ochotniczych Straży Pożarnych, nie licząc wojskowych, kolejowych, przemysłowych i innych zakładowych.

V. PIERWSZA WOJNA ŚWIATOWA I OKRES MIĘDZYWOJENNY

W końcu lipca 1915 roku straż pożarna została zdezorganizowana przez wywiezienie taboru i wcielenie do wojska lub ewakuowanie do Rosji ponad 300 strażaków. Po wyjściu Rosjan z Warszawy 5 sierpnia 1915 roku Komitet Obywatelski straż pożarną musiał zorganizować od nowa. Reorganizatorem w latach 1915—1918 był płk Józef Tuliszkowski i jego następcy płk Józef Hłasko, ppłk Izydor Prokopp.

Jakkolwiek tabor, głównie konny, do końca okupacji niemieckiej nie osiągnął połowy swego stanu z sierpnia 1914 roku to w sierpniu 1915 straż warszawska opanowała i zlokalizowała kilkanaście pożarów powstałych wskutek działań wojennych; wśród nich dwa groźne: w fabryce Ortweina i Karasińskich oraz w składach Dworca Warszawsko-Wiedeńskiego, gdzie zgromadzone przez Niemców środki wybuchowe mogły spowodować zagładę całej dzielnicy.¹⁷ Jeszcze w czasie wojny w r. 1916 zorganizowano pierwszą Harcerską Drużynę Pożarniczą.¹⁸ Zapoczątkowaną skromnie w czasie wojny motoryzację zakończono w roku 1928, kiedy straż warszawska zaczęła się posługiwać motopompami, drabinami mechanicznymi, o wysięgu 30 m, i samochodami, zakupionymi za granicą. Poprawiła się też i rozwinęła sieć alarmowa. Niezależnie od sieci telefonicznej ogólnej wszystkie oddziały zostały połączone między sobą własną siecią telefoniczną.

W tym też okresie postawiono na leżycie sprawę profilaktyki (zapobiegania pożarom), popularyzowano ją w kręgach społecznych i gospodarczych. Specjalnie opracowane przepisy przeciwpożarowe zaczęto stosować coraz szerzej i skuteczniej. W roku 1915 kadra straży liczyła 380 ludzi, w 1937 — 463.¹⁹

VI. DRUGA WOJNA ŚWIATOWA

Przygotowania na wypadek wojny Warszawskiej Straży Pożarnej, w myśl planu mobilizacyjnego, prowadzone były i zakończone 30 sierpnia 1939 roku. Miasto na podstawie owego planu podzielono na trzy dzielnice, czwartą stanowił port lotniczy na Okęciu. Łącznie ze stałych przedwojennych pięciu oddziałów utworzono 61 sekcji gaśniczych, rozrzuconych po całym mieście. Tabor specjalny uzupełniano samochodami ciężarowymi i piętnastoma polewaczkami ZOM; ogółem liczył on 56 jednostek. Całością kierowała Komenda Warszawskiego Ośrodka Przeciwpożarowego, ściśle współpracująca z dowództwem OPL i Komendą Miasta. Ośrodkiem dowodził i przygotowywał go na wypadek wojny ppłk poż. Stanisław Gieysztor, od 1 stycznia 1936 roku komendant Straży Warszawskiej.

Po wybuchu wojny pewne zamieszanie wprowadziło wezwanie płk. Umiastowskiego w nocy z 6 na 7 września 1939 roku, wskutek czego kilka sekcji gaśniczych wyjechało w kierunku Lublina, większość jednak zawróciła i pozostała w mieście. Luki w szeregach wypełnili rezerwiści i emeryci strażacy. Ponadto do dyspozycji Warszawskiego Ośrodka Przeciwpożarowego zgłosiła się Poznańska Straż Pożarna pod komendą kpt. poż. Jana Czapskiego z 6 samochodami, z 2 oficerami, 7 podoficerami i 107 strażakami oraz 6 września Łódzka Straż Pożarna pod dowództwem komendanta Kalinowskiego z 23 samochodami. Do obrony stolicy zgłosiły się też Ochotnicza Straż Pożarna z Brzezin pod Łodzią oraz pojedyncze samochody gaśnicze ze straży w Płocku, Żyrardowie, Rawie Mazowieckiej i innych. Dzięki tym uzupełnieniom w dniu rozpoczęcia oblężenia — 8 września — Warszawa rozporządzała 750 wykwalifikowanymi strażakami (w 1937 — 463). 10 września straż została zmilitaryzowana przez dowódcę obrony stolicy gen. Waleriana Czumę.

Pierwszy wojenny pożar gasiła straż już 1 września przy ulicy Turckiej obok Belwederskiej oraz na lotnisku. 6 września prezydent Starzyński odwiedził Komendę Straży przy ulicy Polnej. Tego właśnie dnia nastąpiły silne naloty na mosty — Poniatowskiego i średnicowy.

Siódmego dnia został ranny pierwszy strażak — sekcyjny Władysław Kreciejewski, zaś dnia 9 września pierwszy zabity — Roman Jarosiński. Później straty były coraz większe.

Ósmego dnia strażnice przy Chłodnej i Polnej wojsko zamieniło na reduty i strażacy musieli się przenieść na Stare Miasto i Nalewki, komenda natomiast — do gmachu PKO przy ulicy Świętokrzyskiej, później — do Ratusza.

10 września gaszono most przy Cytadeli.

Po zbombardowaniu koszar przy ulicy Marcinkowskiego komenda praska przeniosła się do zajezdni autobusowej przy Inżynierskiej 4. Od tego dnia Praga była bez wody, gazu, elektryczności i telefonów.

13 września gaszono Główny Inspektorat Sił Zbrojnych w Alejach Ujazdowskich, 15 września — po południu Dworzec Główny i Gazownię, 16 — Elektrownię, 17 września — Zamek, Katedrę, Sejm. 22 września palił się „Prudential” i Dworzec Wileński, 23 września — Teatr Wielki, do 9 rano 24 września uratowano jedynie Teatr Narodowy i Nowy.

Tego samego dnia 23 września dyrekcja Wodociągów zawiadomiła Komendę Straży o wstrzymaniu dopływu wody do miasta z powodu wielkich uszkodzeń sieci. Zbiegło się to ze zbombardowaniem Elektrowni Warszawskiej oraz z pozbawieniem wodociągów dopływu prądu.

Po kilku zmianach miejsca postoju Komenda Straży w chwili kapitulacji znajdowała się w pałacu Brühla w siedzibie Ministerstwa Spraw Zagranicznych przy ulicy Fredry róg Wierzbowej.²⁰

Dojazdy do pożarów przez barykady, które mieszkańcy stawiali często samorzutnie, przez leje po bombach i pociskach, zerwaną sieć tramwajową, zwalone słupy uliczne, gruzy zburzonych budynków — stawały się coraz trudniejsze. Pod koniec oblężenia próbowano pompować wodę wprost z Wisły, ale praktycznych rezultatów dać to nie mogło. Łączność komendy z sekcjami, mającymi miejsce postoju przeważnie w wyznaczonych bramach domów, stale się pogarszała, a w ostatnich dniach przestała istnieć. Sekcje działały samodzielnie i w odosobnieniu, skazane na własną inicjatywę, wytrwałość i bohaterstwo, pracowały bez zmian, jak żołnierze wraz z ochotnikami spośród mieszkańców cywilnych.

W ciągu czterech tygodni 30 strażaków zostało zabitych, a 50 rannych.

Przed kapitulacją, dnia 26 września, w Komisariacie Cywilnej Obrony Warszawy, w schronie pod Ratuszem przy ulicy Daniłowiczowskiej prezydent Starzyński udekorował odznaczeniami wojskowymi kilkunastu strażaków, nie tylko zresztą z Warszawskiej Straży Pożarnej.

W czasie okupacji straż pracowała pod stałą i ścisłą kontrolą policji niemieckiej i nielicznych zresztą volksdeutschów. W lipcu 1940 roku gestapo aresztowało ponad dwudziestu oficerów, podoficerów i szeregowych wraz z komendantem. Wywiezieni w sierpniu 1940 roku z Pawiaka w pierwszym transporcie do Oświęcimia zginęli niemal wszyscy w ciągu paru miesięcy. Pplk p.o. Stanisław Gieysztor został zamordowany 6 listopada 1940 roku. W następnych latach w obozach koncentracyjnych i egzekucjach ulicz-

nych ginęli inni. Mimo to wielu strażaków należało do organizacji podziemnych. Często samochody bojowe przewoziły broń i materiały wybuchowe.

Okupanci domagali się wystawienia posterunków strażackich w teatrach, kinach i cyrkach przeznaczonych dla Niemców. Obawiając się zamachów, sprawdzali całe budynki, polecając strażakom iść przed sobą.

Pożarów było dość dużo, straż gasiła je z mniejszym lub większym powodzeniem w zależności od tego, co się paliło. Najczęściej nie udawały się akcje tam, gdzie paliły się obiekty niemieckie.

W czasie wyjazdów do getta udało się wywieźć wielu Żydów w przebraniu strażackim. Podczas likwidacji tej dzielnicy straż musiała ochraniać przed ogniem te obiekty, które Niemcy odkładali do niszczenia na później.

29 lipca 1944 roku najlepsze wozy pożarnicze Niemcy zebrali w alei Szucha i załadowali walizkami itp. dygnitarzy i ich rodzin; mieli nimi jechać w kierunku Wrocławia. Większość kierowców jednak uciekła. Również strażacy, znajdujący się w tym czasie w gmachu Komendy przy placu Unii Lubelskiej, przewiezieni w aleję Szucha i w Aleje Ujazdowskie po wielogodzinnym przetrzymaniu rozpierchli się.

W chwili wybuchu powstania straż była faktycznie zdeorganizowana, wielu młodszych strażaków poszło do szeregów powstańczych, wielu jednak w czasie walk gasiło pożary bez możliwości przejazdu po ulicach; posługiwało się najprymitywniejszym sprzętem, toporkami, piaskiem, gruzem, jak na przykład na Starym Mieście. Nieco lepiej było w Śródmieściu, gdzie mimo nalotów i ostrzału artyleryjskiego posterunki ochrony pożarowej mogły sprawniej i skuteczniej spełniać swe obowiązki. Ale i tu nie dysponowały dostateczną ilością sprzętu, a przede wszystkim brakowało wody. Wszędzie jednak, gdzie znalazł się oficer, podoficer czy strażak, szybciej organizowano grupy samoobrony z ludności, która ofiarnie i skutecznie, jak na owe warunki, wypełniała zadania przy ratowaniu i gaszeniu. Zdarzało się też, że strażacy otrzymywali od władz powstańczych rozkaz palić zamiast gasić. Tak było na przykład przy zdobywaniu PAST-y przy ulicy Zielnej, gdzie wobec braku miotaczy ognia strażacy przy pomocy motopomp podawali benzynę, przyczyniając się do zdobycia tego gmachu.

Po kapitulacji dnia 6 października 1944 roku strażacy uformowani w kolumnę na ulicy Mokotowskiej wymaszerowali do Pruszkowa i podzielili los cywilnej ludności Warszawy.²¹

W kwaterze strażackiej na Cmentarzu Komunalnym na Powązkach spoczywa 372 strażaków (oprócz członków straży przemysłowych), poległych we wrześniu 1939 roku, w czasie okupacji i w powstaniu.

W Palmirach 21 maja 1940 roku zostali rozstrzelani por. poż. Tadeusz Pawłowski i szer. Piotr Bogdan, w egzekucji ulicznej — dnia 2 lutego 1944 roku — szer. Kazimierz Łuba i szer. Ryszard Pawlak. Kpt. poż. Jan Czapski (ur. 1890 r.), komendant Straży Pożarnej miasta Poznania, który we wrześniu 1939 roku przybył z załogą i sprzętem do obrony Warszawy, zginął 6 września 1944 roku, po przejściu kanałami ze Starego Miasta, przy gaszeniu pożaru szpitala na rogu ulicy Jasnej i Boduena.²²

W roku 1946, na mocy uchwały Krajowej Rady Narodowej, sztandar Warszawskiej Straży Pożarnej został udekorowany Krzyżem Walecznych i na budynku przy ulicy Polnej odsłonięto tablicę ku czci poległych, uwzględniającą według posiadanych wówczas danych jedynie 103 osoby.

VII. ODBUDOWA I DALSZY ROZWÓJ

Natychmiast po wyzwoleniu Pragi jedenastu strażaków pod dowództwem kpt. poż. Henryka Markowskiego, którym udało się uchronić przed wywiezieniem i ukryć jedyny samochód pożarny, przystąpiło do służby i uruchomienia warsztatów w V Oddziale przy ulicy Marcinkowskiego 2. Pomagały im w tym skutecznie Ochotnicza Straż Pożarna z Targówka, drużyny ratownicze i resztki straży przemysłowych.

21 września 1944 roku por. poż. Tadeuszowi Wilhelmiemu władze miejskie powierzyły zorganizowanie całości ochrony pożarowej, a 30 września prezydent miasta płk Marian Spychalski mianował go komendantem Warszawskiej Straży Pożarnej.²³

Strażnice: nalewkowska (Nalewki 3 przy Arsenale) i ratuszowa (Senator-ska 16), przestały istnieć i już nie zostały odbudowane. Bardzo zniszczona mirowska (Chłodna 3) mogła być odbudowana później tylko w połowie. Stosunkowo mało ucierpiała Komenda przy placu Unii Lubelskiej (Polna 1), Ośrodek Wyszczolenia Pożarniczego na Żoliborzu (Słowackiego 52/54) oraz oddział praski przy ulicy Marcinkowskiego 2 wraz z dwoma posterunkami: na Annopolu przy Toruńskiej 21 i na Targówku przy ulicy Piotra Skar-gi 48.

W tych też obiektach, natychmiast po wyzwoleniu lewobrzeżnej części miasta, podjęto normalną służbę strażacką wraz z dwiema znajdującymi się w obrębie Warszawy ochotniczymi strażami pożarnymi na Targówku i Okęciu.

Straż lewobrzeżna Warszawy w pierwszych tygodniach 1945 roku udawała się do pożaru pieszo, ciągnąc wózek ze sprzętem; następnie dojeżdżała jedyną ciężarówką, którą otrzymała z Zarządu Miejskiego. Dopiero 16 maja od straży z Lublina i z Łodzi, a 15 lipca od kołobrzeskiego batalionu samochodowego I Armii WP oraz nieco później z Wrocławia —

otrzymała samochody gaśnicze i w końcu tego roku rozporządzała trzema autopompami, jedną 42-metrową drabiną mechaniczną „magirus” oraz dziewięcioma motopompami przenośnymi. Stan ten utrzymywał się do końca 1948 roku, przybyły jedynie dwie motopompy.²⁴

Ośrodek Wyszkożenia na Żoliborzu w roku 1946 zamieniono na Szkołę Oficerów Pożarnictwa, a w 1971 na Wyższą Oficerską Szkołę Pożarnictwa.²⁵ W roku 1956 według projektu inż. Eugeniusza Döringa na podwoziu „Star 21” skonstruowano pierwszy polski samochód gaśniczy; obecnie trwa wymiana wozów na podwoziu „Star 25” i „Star 26” na pojazdy na wysoko sprawnych podwoziach „Star 244”, wyposażone w silne autopompy i silniki dużej mocy. W roku 1955 wozy bojowe zostały wyposażone w radiotelefony. W latach 1954—1959 wybudowano strażnice na Jelonkach i Grochowie. W roku 1963 zostało oddane do użytku radiowe stanowisko dowodzenia wszystkimi siłami pożarniczymi. W 1965 powstała nowa strażnica w Rembertowie, w 1969 na Służewcu, w 1972 na Zaciszu i w Radości.

Warszawska Straż Pożarna wyposażona jest w nowoczesny i zróżnicowany sprzęt, taki jak: ciężkie samochody wodno-piaskowe, samochody do gaszenia specjalnym proszkiem, samochody do gaszenia pożarów paliw płynnych „lekką wodą”, agregaty do wytwarzania piany lekkiej i średniej, zautomatyzowane drabiny o wysokości 30 i 44 m, samochody oświetlające, dźwigi, sprzęt do cięcia betonu, pojazdy i sprzęt ratownictwa wodnego, w tym kutry i amfibie do działań ratowniczych i gaśniczych.²⁶

Liczbę pożarów gaszonych przez Warszawską Straż Pożarną od roku 1836 podaje tablica 50.

VIII. KOMINIARSTWO

W Warszawie od dawna znajdowali się ludzie trudniący się wycieraniem kominów. W roku 1525 pracowało trzech mistrzów kominiarskich przybyłych z Włoch. Rzemieślnicy ci jednak musieli się wpisywać do cechu w Toruniu lub w Królewcu. Dopiero 18 kwietnia 1776 roku warszawski cech kominiarzy otrzymał statut od króla Stanisława Augusta. Władze Księstwa Warszawskiego potwierdziły go w roku 1808 i 1810. W roku 1819 namiestnik J. Zajączek zobowiązał miasto do stałego utrzymywania kominiarzy. W roku 1825 Urząd Muncypalny wydał szczegółowe przepisy w tej sprawie i taryfę opłat.

Dnia 23 grudnia 1834 roku Rada Administracyjna Królestwa Polskiego, za udział w powstaniu listopadowym, rozwiązała zgromadzenie mistrzów kominiarskich, kilku z nich poszło na Sybir, a około stu wcielono do Warszawskiej Straży Ogniowej tworząc dział kominiarski. Zależność tę

rozwiązano w roku 1930 uchwałą Rady Miejskiej i funkcje przekazano re-aktywowanemu cechowi kominarzy.

Obecnie kominarze należą do Rzemieślniczej Spółdzielni Pracy Kominarzy.²⁷

Liczba kominarzy w ciągu 150 lat mimo wielkiego rozwoju miasta nie ulega znacznym zmianom. W roku 1824 było 45, w 1825 — 83 (zmiana taryfy), w 1836 — 104, w 1853 — 114, w 1868 — 129, w 1873 — 125, w latach 1867—1889; 130, w latach 1891—1897; 142, w latach 1898—1913; 137, w 1973 — 125.

Proporcje dotyczące kwalifikacji były przeważnie takie: 5 mistrzów, 60 czeladników, 60 uczniów.

W roku 1896 obowiązki ich polegały na czyszczeniu 230 tysięcy „luftów kominowych”, w 1973 zaś 170 tysięcy przewodów kominowych w starym budownictwie i 400 tysięcy przewodów wentylacyjnych w nowym. Odpowiedzialną funkcję spełnili kominarze przy wymianie instalacji gazu miejskiego na ziemny, sprawdzając przewody wentylacyjne.

POŻARY W WARSZAWIE W LATACH 1836—1975

Rok	Liczba	Rok	Liczba	Rok	Liczba	Rok	Liczba
1836	5	1892	209	1922	605	1956	340
1837	9	1893	142	1923	460	1957	627
1840	16	1894	179	1924	677	1958	750
1845	29	1895	233	1925	619	1959	823
1850	20	1896	245	1926	577	1960	701
1855	42	1898	210	1927	726	1961	620
1860	54	1899	287	1928	613	1962	755
1865	67	1902	206	1929	827	1963	1197
1868	29	1904	273	1930	621	1964	1044
1870	95	1906	299	1931	613	1965	786
1871	21	1907	329	1932	655	1966	816
1872	26	1909	406	1933	653	1967	938
1873	33	1910	384	1934	551	1968	948
1874	45	1911	596	1935	631	1969	1138
1875	87	1912	476	1936	630	1970	866
1876	55	1913	684	1937	709	1971	952
1880	120	1916	210	1938	653	1972	748
1885	129	1917	313	1945	98	1973	599
1888	40	1918	262	1946	216	1974	466
1889	35	1919	463	1947	315	1975	485
1890	129	1920	557	1948	296		
1891	61	1921	555	1955	408		

Źródła: W. Wikarski, *Rys historyczno-statystyczny Straży Ogniowej Warszawskiej*, Warszawa 1897, *Obzor goroda Warszawy*, *Rocznik statystyczny m.st. Warszawy*, *Rocznik statystyczny Warszawy* z odpowiednich lat.

ROZDZIAŁ XIII. ULICE, PLACE, MOSTY, WIADUKTY...

I. 1. ULICE I PLACE

Droga obudowana, zarówno na wsi, jak i w mieście — to ulica (pewien typ zabudowy wsi nazywa się ulicówką). Jednak pracownika zatrudnionego przy budowie i eksploatacji ulic nazywamy drogowcem, zawód zaś ten i jego przedmiot — drogownictwem.

Ulica jest pasmem gruntu przeznaczonym dla komunikacji pieszej i kołowej, osobowej i ciężarowej; stanowi dojście i dojazd do budynku mieszkalnego oraz wszystkich pozostałych elementów miasta. Spełnia poza tym inne funkcje. W miarę postępu technicznego innych urządzeń komunalnych jest trasą podziemną, naziemną i nadziemną: wodociągów, kanalizacji, melioracji miejskich, przewodów elektroenergetycznych, ciepłowniczych, gazowych, komunikacji miejskiej wraz z siecią szyn, jej elektrycznych przewodów górnych i zasilających podziemnych, wreszcie oświetleniowych. Oprócz tego służy przewodom podziemnym i nadziemnym telefonicznym, radiowym, telewizyjnym i innym. Przeszkody naturalne i sztuczne na swej trasie pokonuje dzięki mostom, wiaduktom i tunelom, przejściom podziemnym i nadziemnym kładkom. Jest też trasą zieleni wysokiej i niskiej (poza jej większymi skupieniami), wywierającej wpływ na mikroklimat miasta, służy do spacerów, wypoczynku, pochodów i manifestacji.

Funkcja ulicy jako urządzenia komunalnego z biegiem czasu nie uległa, bo nie mogła ulec zmianom. Wygląd jej jednak zewnętrzny, pomijając stan jezdni i chodników, o czym mowa niżej — linia zabudowy (ściana) ulicy wraz z przemianami ekonomiczno-społecznymi oraz urbanistycznymi zmienia się bardzo wyraźnie.

Średniowieczna ulica w obrębie murów obronnych stanowiła wąwóz wysokich domów przylegających do siebie bezpośrednio na wąskich działkach; nie było na niej zieleni. Zabudowa poza murami nie różniła się niczym od wiejskiej, niskie budynki stały wśród zieleni użytkowej. Stan ten przetrwał przez czasy nowsze, kiedy Warszawa była miastem jednocześnie magnackim, mieszczańskim i plebejskim. Kapitalizm, renta gruntowa i za-

borcze ograniczenia budowlane, wprowadzone w związku z zamianą miasta na twierdzę z Cytadelą i łańcuchem fortów, znów zbliżyły krajobraz Warszawy do średniowiecznego szczelną wysoką parawanową zabudową z podwórkami-studniami, prawie bez zieleni. Ten „styl” ulicy, zapoczątkowany w samym końcu XVIII wieku, nadłamanym nieco w okresie międzywojennym — w budownictwie socjalistycznym dzięki zniesieniu renty gruntowej (komunalizacja gruntów) — skończył się.

Do najstarszych dróg na terenie późniejszej Warszawy należały trakty, starsze niewątpliwie od samego miasta. Niektóre z nich miały znaczenie dla całego Mazowsza, jak na przykład droga z północy na południe biegnąca wzdłuż Wisły późniejszymi ulicami: Zakroczymską—Freta—Nowomiejską—Świętojańską, a następnie Krakowskim Przedmieściem—Nowym Światem—Mokotowską. Albo równie stary, a może dawniejszy jeszcze, trakt: Nalewki—Bielańska—Wierzbowa—plac Zwycięstwa—Mazowiecka—Szpitalna—Bracka i Wiejska. Dawną drogą od strony Krakowa był ciąg ulic: Senatorska—Twarda (Krajowej Rady Narodowej)—Grójecka. Przeprawy przez Wisłę spowodowały utworzenie dróg prostopadłych do rzeki: takich, jak Mostowa—Długa—Wolność czy też Aleksandria (Kopernika)—Tarnka—Solec. Na zachód biegł trakt Elektoralna—Chłodna—Wolska.

Z chwilą założenia na przełomie XIII i XIV wieku miasta Warszawy powstała sieć ulic lokacyjnych: rynek i osiem ulic wychodzących z jego narożników: Krzywe Koło, Kamienne Schodki, Celna, Jezuicka, Świętojańska, Zapiecek, Wąski Dunaj i Nowomiejska. Na trakcie leżały Świętojańska i Nowomiejska, a w obrębie murów znalazła się od początku ulica Piwna.¹

Przed bramami miasta utworzyły się przedbramne place postojowe na Bernardyńskim, Czerskim, a ostatecznie Krakowskim Przedmieściu oraz na Freta wraz z Szeroką—Długą. Założenie Nowego Miasta przysporzyło kilka krótkich ulic z najdłuższą Zakroczymską i rynkiem. Wzdłuż ról należących do książąt mazowieckich i mieszczan ciągnęły się pierwotnie drogi narolne prostopadłe do Wisły, podobnie było na Pradze. Część z nich w wieku XVIII stała się ulicami. Tylko drogi narolne wsi Wielka Wola biegły równoległe do Wisły, a prostopadłe do traktu wolskiego. Istniejące w XVII i XVIII wieku jurydyki przekształciły dawne drogi w ulice i dały początek niektórym nowym.

Owoce działalności Augusta II i Augusta III było założenie trzech osi: zachodniej od zamku Ujazdowskiego w kierunku Woli; południowej, która dała początek Alejom Ujazdowskim, i północnej związanej z zespołem kościół zoliborskich (al. Gwardii), zlikwidowanej w związku z budową Cytadeli. Okresem intensywnej urbanizacji było Oświecenie. Ogólna liczba ulic wzrosła znacznie, około 80 dróg narolnych stało się ulicami. Założenie okrągłych placów gwiaździstych i łączących je alei wprowadziło do urbanistyki Warszawy, po raz pierwszy w tej skali, tereny zielone. Na północy

miasta powstała nowa dzielnica Żoliborz. Na Powiślu rozpoczęto regulację dawnych i wytyczanie nowych ulic — przecznicy ulicy Dobrej. W roku 1770 Warszawa została otoczona wałami z fosą, które wyznaczyły granice miasta na prawie 150 lat. W czasach Królestwa Polskiego zrealizowano tylko jedną arterię uliczną, ale za to na wielką skalę, Aleję Jerozolimską, w roku 1824.

Druga połowa XIX i początek XX wieku to okres wielkiego wzrostu liczby ludności w warunkach intensywnej zabudowy wielokapitalistycznej (i szalejącej renty gruntowej), ograniczonej do ciasnego terenu miasta, zmniejszonego o zabudowę Cytadeli i łańcuch fortów na peryferiach. Wytyczono wówczas nieznaczłą liczbę ulic na parcelowanych gruntach poduchownych lub prywatnych, przeważnie na terenach ogrodów.

Włączenie do miasta w roku 1916 gmin podmiejskich, przedmieść o chaotycznej sieci dróg i ulic zrodziło konieczność poprowadzenia nowych ulic i uregulowanie dawnych. Dokonano tego częściowo w dwudziestoleciu międzywojennym: na Pradze, na Saskiej Kępie, na lewym brzegu przez planowanie i realizowanie nowych kolonii mieszkaniowych: Staszica, Lubeckiego, Grottgera, dzielnic: Mokotowa, Żoliborza, Ochoty, Koła, Czerniakowa (Sadyba). Przybyło w tym okresie około tysiąca ulic. Układ sieci ulicznej Warszawy przed rokiem 1939, będący wynikiem historycznego rozwoju miasta, charakteryzował się brakiem arterii magistralnych, przecinających śródmieście, powiązanych w dogodny sposób z drogami wylotowymi. W roku 1939 istniała tylko jedna trasa przelotowa o kierunku wschód—zachód wzdłuż osi mostu Poniatowskiego (pierwsza trasa wschód—zachód). Już w pierwszych latach po drugiej wojnie światowej zbudowano aleję Świerczewskiego — drugą trasę wschód—zachód na osi dawnego Leszna i mostu Kierbedzia (Śląsko-Dąbrowskiego) oraz pierwszą trasę północ—południe łączącą ulicę Puławską, Marszałkowską i Marcellego Nowotki z Żoliborzem, Bielanami i Młocinami. W roku 1959 powstała druga trasa północ—południe, łącząca aleję Niepodległości (przedłużoną do ul. Puławskiej), przez ulicę Chałubińskiego i tereny zburzonego getta (ul. Marchlewskiego), przez ulicę Stołeczna, z Bielanami, oraz za pośrednictwem ulicy Mariana Buczka i odbudowany most Gdański z północną Pragą. Zapoczątkowano też zachodnią wewnętrzną obwodnicę, której elementem jest wspomniany most Gdański oraz aleja Rewolucji Październikowej (od ul. Górczewskiej do Alei Jerozolimskich i ulica Wery Kostrzewy (do Grójeckiej).

W roku 1974 powstała trzecia Trasa W-Z—Trasa Łazienkowska i trzecia Trasa N-S—Wisłostrada. Dnia 22 lipca 1975 roku otwarto wzdłuż ulicy Toruńskiej estakadę o długości 740 m, a 5 stycznia 1977 roku jej dwupoziomowe skrzyżowanie z ulicą Modlińską, stanowiące część czwartej

Trasy W-Z—Trasy Toruńskiej. Wszystkie arterie wylotowe zostały poszerzone lub otrzymały podwójne jezdnie z wiaduktami, o których niżej.

O długości ulic warszawskich nie mamy wiarygodnych danych (choć można by je odtworzyć za pomocą pomiarów na planie). Dopiero *Warszawa w liczbach* z roku 1938 podaje, że w roku 1937 ogólna długość ulic wyniosła 780 km, a od 1965 Zarząd Dróg i Mostów corocznie ogłasza dokładne informacje na ten temat. W roku 1965 było 2168 km ulic, w 1970 — 2238 km, w 1975 — 2255 km i w 1977 — 2365 km.

Plac w średniowieczu to planowo wyłączona spod zabudowy przestrzeń w obrębie miasta, przeznaczona dla handlu i wymiany (w kramach i na straganach) przed powstaniem sklepów, magazynów, hal targowych itp., służąca również w pewnych okolicznościach za miejsce różnego rodzaju zgromadzeń pod gołym niebem. Czasem targowiskami stawały się poszerzone ulice przed bramami miejskimi. Od XVI wieku (np. Targowe Wielkie na Pradze) tworzone tracące już charakter rynku średniowiecznego (mimo że bardzo często na rynkach jurydyk) targowiska ogólne i specjalne (branżowe). Sobieszczański podaje, że w XVIII wieku było ich siedemnaście, między innymi na Solcu, przy ulicy Karowej, za Żelazną Bramą, na Grzybowie, na Lesznie, na Muranowie, na Mariensztacie, koński targ przy Królewskiej, targ siana na Siennej, plac Kercelego (w r. 1867), przez którego teren przechodzi obecna aleja Świerczewskiego, plac Witkowskiego (z r. 1879), od 1922 roku plac Kazimierza Wielkiego, na którego terenie znajdują się obecnie zakłady Domu Słowa Polskiego.

W związku z przedsięwzięciami Augusta II i Augusta III powstały place nowego typu — elementy założeń urbanistycznych o znaczeniu widokowym i komunikacyjnym. Były to obecne place: Na Rozdrożu, Unii Lubelskiej, Zbawiciela, Jedności Robotniczej (przed Politechniką).

W czasach Królestwa Polskiego zrealizowano większość placów śródmieścia. Były to dawne dziedzińce pałacowe, na przykład plac Saski (obecnie plac Zwycięstwa), plac Krasińskich albo założone na miejscu rozebranych budynków lub związane z reprezentacyjnymi gmachami: plac Zamkowy, Teatralny, Bankowy (obecnie Dzierżyńskiego). Wreszcie z innego tytułu plac Małachowskiego, Warecki (później Napoleona, obecnie Powstańców Warszawy), plac Trzech Krzyży, plac Broni lub Pole Marsowe (na którego części znajduje się obecnie Dworzec Gdański), plac Zielony (obecnie Henryka Dąbrowskiego).²

W roku 1893 powstał plac Starynkiewicza. W okresie międzywojennym place: Narutowicza, Inwalidów na Żoliborzu, Weteranów na Pradze (dzisiaj obok kościoła Św. Floriana), Wilsona, obecnie Komuny Paryskiej na Żoliborzu; po drugiej wojnie światowej plac Defilad i plac Artura Zawiszy.

W przeciwieństwie do ulicy funkcja placu w mieście uległa większym zmianom. Wprawdzie mieszkańcy upominają się jeszcze o targowiska pod

gołym niebiem, ale szybsza budowa hal targowych umożliwi likwidację placów, choćby ze względów klimatycznych i sanitarnych. Place — jako „kamienne kwiaty” miasta, jako ozdoba zespołów urbanistycznych — z nielicznymi wyjątkami — przestały nimi być. Zniszczenie ich przez hitlerowców nie natchnęło współczesnych urbanistów i architektów do twórczej odbudowy. Ładnymi pozostały, pięknie odbudowane jedynie trzy najstarsze rynki: rynek Starego Miasta, rynek Nowego Miasta i rynek Mariensztacki. Poza nimi trzydziestoletnia odbudowa zlikwidowała albo oszpeciła przedwojenne place i nie dała ani jednego nowego, udanego. Decydującą rolę odegrał tu, wydaje się, nie tyle wzgląd estetyczno-urbanistyczny, lecz przemożny czynnik komunikacyjny. Place, które się uchowały, to wyłącznie parkingi lub wielopoziomowe „maszyny komunikacyjne”. „Maszyny” te same przez się mają specyficzny wdzięk, ale otaczająca je zabudowa ani stara, ani nowa na tym nie zyskują. Plac Defilad nie jest placem defilad, lecz parkingiem, podobnie jak i plac Konstytucji. Obecnie place nie są wyodrębnione statystycznie.³ Ostatnie dane pochodzą z roku 1937, w którym w Warszawie publicznych placów liczono 47, w tym 34 zabrukowane.⁴

2. NAZWY ULIC I PLACÓW

Toponomaści ustalili, że nazwy ulic kształtowały dwa środowiska: ludność i urzędy, że nazwy nieurzędowe, samoistne powstawały w danych warunkach etnicznych, przestrzennych, w miarę upływu czasu, urzędowe zaś są nazwami sformalizowanymi, tworzonymi jako kolejne elementy istniejących konwencjonalnych typów, nie licząc się na przykład z topografią, przeznaczeniem, „z realnymi cechami ulic”.

Pierwsze nieurzędowe nazwy ulic w Warszawie pochodzą z XV wieku, podobnie jak w Sieradzu, w Krakowie natomiast i w Poznaniu z XIV wieku. W stolicy Komisja Brukowa, powstała w roku 1685, zajęła się porządkowaniem nazw, kontynuowała je Komisja Dobrego Porządku (1765 r.), by zakończyć w roku 1770. Wyniki tych prac według Sobieszczańskiego ogłosiła dnia 10 listopada 1771 roku, nakazując umieszczenie tabliczek z nazwami na rogach ulic.

Nieurzędowe, najstarsze nazwy ulic warszawskich, podobnie jak w wielu innych starych miastach polskich, pochodzą od cech topograficznych, od zawodów, od imion, nazwisk i przezwisk, od nazw roślin i zwierząt itp. Wśród nazw urzędowych sporą grupę stanowią „pamiątkowe” (zaszeregowane tak w toponomastyce), narzucane często i przez mieszkańców dla uczczenia osób lub wydarzeń historycznych, a mające czasem charakter polityczny w czasie zaboru.⁵ Pierwotnie nazwiskami określano ulice ich właścicieli np.: Burbachowska, Daniłowiczowska, Dynasy (de Nassau), Kra-

sińskich, Leszczyńska, Ossolińskich, Szustra, Sewerynow (Uruskich) itp. Pierwsza ulica o nazwisku nie właściciela, ale jej budowniczego to ulica Karola Ludwika Agricoli. Pierwsza ulica „ku czci” to Napoleona, którego imię nosiła Miodowa w latach 1808—1813. Całą serię nazw rosyjskich, głównie w czasie rządów ostatniego namiestnika, Berga, otrzymały przeważnie nowo wytyczone ulice: na przykład Aleksandryjska (Zygmuntowska obecnie część ulicy K. Świerczewskiego), Berga (obecnie Traugutta), Erywańska (obecnie Kredytowa), Instytutowa (obecnie Matejki), Junkierska (obecnie Kozia), Kaliksta (Witkowskiego, obecnie Śniadeckich), Konstantynowska (obecnie Floriańska) itd.

Ulice te w latach 1916—1919 otrzymały nowe nazwy polskie albo przywrócono im dawne. W czasach zaboru oprócz wymienionych wyżej następujące ważniejsze ulice otrzymały nazwy polskie: Czerwonego Krzyża (1900), Filtrowa (1892), Foksal (1880), Grójecka (1892), Karolkowa (1870), Klonowa (1875), Kopernika (1907), Koszykowa (1885), Litewska (1877), Moniuszki (1902), Raszyńska (1890), al. Róż (1891), Stalowa (1870), Chopina (1891), Towarowa (1890), Wileńska (1865). Były to przeważnie ulice z dawna istniejące, a nadanie im nazw miało charakter porządkowy. „Pamiętkowych” wśród nich było niewiele. W czasie okupacji hitlerowskiej Biuro Nowoczesnej Reklamy (ul. Frascati 3) wydało *Branchen Verzeichnis mit Wegweiser durch die Behörder des Distrikts Warschau — Informator Branżowy z Przewodnikiem po Urzędach Okręgu Warszawskiego* (Warszawa 1940), a w nim „Listę zmian ważniejszych ulic i placów”. Zawiera ona 66 nazw ulic w obu językach z dodatkiem: „Następujące ulice mogą nosić jedynie nową nazwę: Focha — Theaterstr., Plac Marszałka Piłsudskiego — Adolf Hitlerplatz, Konopnickiej — Friedenstr., Plac Napoleona — Postplatz, Krasińskich — Weichselstr., Sobieskiego — Südenstr.” Żadna z tych nazw nie była używana przez społeczeństwo warszawskie. Place podobnie jak ulice otrzymywały nazwy od właścicieli: na przykład Grzybowski, Kercelego, Krasińskich, Muranowski, Warecki, Saski. Inne place założeń saskich z XVIII wieku nazwano dopiero w XX wieku: Na Rozdrożu, Unii Lubelskiej, Zbawiciela, Jedności Robotniczej. Nieurzędowe, topograficzne nazwy uzyskały: plac Trzech Krzyży, Zielony, Za Żelazną Bramą. Od reprezentacyjnych gmachów pochodzą nazwy placów: Zamkowego, Teatralnego, Bankowego. Najwięcej jednak nazw urzędowych — pamiętkowych noszą lub nosiły place: Broni, Dąbrowskiego, Defilad, Dzierżyńskiego, Inwalidów, Kazimierza Wielkiego, Komuny Paryskiej, Małachowskiego, Napoleona, Narutowicza, Piłsudskiego, Powstańców Warszawy, Starynkiewicza, Weteranów, Wilsona, Zawiszy, Zwycięstwa.⁶

Jak podano wyżej, na przełomie XIII—XIV wieku, w chwili powstawania miasta, pojawiło się dziewięć ulic, w XV wieku doliczono się szesnastu, w XVI — dwudziestu jeden, w XVII — sześćdziesięciu; pierwszy urzędo-

wy spis w XVIII wieku podaje ich 197. W roku 1807 było 234, a w 1812 — 213 (napoleońskie wyburzenia forteczne), w roku 1817 — 243, a w 1847 — 220 (wyburzenia pod Cytadelę). W ostatnim roku zaboru rosyjskiego — w 1915 — Warszawa na ciasnym obszarze 32 km² liczyła 470 ulic. Po rozszerzeniu granic w roku 1916 Warszawa w roku 1937 liczyła już 1800, po drugiej wojnie, po dwukrotnym rozszerzeniu granic, w czasie wielkiej rozbudowy, Warszawa w roku 1956 miała 3098, w 1970 — 3654, w 1976 — 3863 ulice. Nic też dziwnego, że tak wielki i szybki wzrost liczby ulic prowadzi do dziwolałów nazewniczych, takich jak na przykład ulica Akapit, Aspekt, Kropka, Przecinek, Samogłoska, Spółgłoska, Wolumen itp. Dnia 31 grudnia 1975 roku na rogach ulic znajdowało się 34 477 tabliczek z ich nazwami.

3. BUDOWA ULIC I PLACÓW DO KOŃCA XVIII WIEKU

Wprawdzie prawo chełmińskie, potwierdzone dla Warszawy w roku 1413 przez księcia Janusza I (1374—1429), określało między innymi szerokość ulicy dwukierunkowej (16 stóp — 4,6 m) i zobowiązywało właścicieli posesji do zabrukowania „przed drzwiami” (7 stóp — 2 m), magistrat zaś resztę⁷ — pierwsza piśmienna wzmianka, dotycząca praktycznej strony tej sprawy, pochodzi dopiero z 13 stycznia 1557 roku. Jest to data przywileju króla Zygmunta Augusta, który nakazywał „mieszczanom Starej Warszawy z przedmieściami” płacenie „na reperację bruków po groszu od osoby jako też od furmańskiego wozu, tak małego jak i wielkiego” (tzw. brukowe)⁸. Wzmianka ta świadczy zarazem o tym, że przed jej datą były już bruki w Warszawie. Nakaz Zygmunta Augusta nie dał większych efektów, skoro *Lustracja* z roku 1564 mówiła o złym stanie bruków warszawskich, a Paul Mucante, sekretarz kardynała Henryka Gaetano, w roku 1596 pisał, że błoto w Warszawie jest jeszcze większe niż w Krakowie.⁹ Dnia 15 lutego 1633 roku Władysław IV potwierdził przywilej z roku 1557, a Konfederacja Generalna w 1648 nakazała wybrukowanie przede wszystkim ulic wiodących na pole elekcyjne kosztem wyłącznie mieszczan, uwalniając ich od stacji wojskowych; nie obciążało to jednak szlachty.¹⁰ Za Jana Kazimierza ustawa sejmowa w roku 1659 powołała Komisję Warszawską, której członkowie „zmierzą okrąg fortyfikacji miasta Starej i Nowej Warszawy podług inżyniera naszego delineacji. Tamże oraz ulice po przedmieściach popalonych stare wyprostują i nowe powymierzają”¹¹. Następne dwie Konfederacje Generalne z roku 1668 i 1674 również zajmowały się warszawskimi brukami, niestety i tym razem bez wyraźniejszego skutku.¹² Dopiero ustawa sejmowa z roku 1685 pod nazwą „Naprawa dróg i kanałów miasta stołecznego Warszawy i circumferencji” wprowadziła zasadę opodatkowania na ten cel wszystkich posesji, również i szlacheckich. Podatek

nazwany „łokciowym” polegał na pobieraniu opłaty od długości posesji przylegającej do ulicy. Komisja Brukowa powołana do realizacji postanowień ustawy, do której należeli Stanisław Herakliusz Lubomirski (1642—1702) marszałek wielki koronny, Michał Radziejowski (1641—1705) podkanclerzy, późniejszy prymas i inni dygnitarze — do roku 1693 nie zrobiła nic.¹³ W latach 1694—1701 architekt Tylman z Gameren (1632—1706) na polecenie Lubomirskiego, przewodniczącego drugiej Komisji Brukowej, wykonał pomiary ulic i kosztorys ich zabrukowania. Dane te ogłosił w książce pod tytułem *Rewizya y pomierzenie na pręty ulic warszawskich do brukowania per constitutionem A.D. 1685*.¹⁴ Poza tym do żadnych innych prac nie przystąpiono. Dopiero trzecia Komisja Brukowa, którą kierował od roku 1742 do 1766 Franciszek Bieliński (1683—1766), marszałek wielki koronny, dzięki jego energii i umiejętnościom sprawiła, że Warszawa, niestety, znów tylko w ciągu kilkunastu lat miała w trzech czwartych wybrukowane ulice i planowo pobudowane kanały.¹⁵

Na pokrycie wydatków związanych z brukowaniem ulic Bieliński przeznaczył nie tylko wszystkie wpływy z łokciowego, ale i uzyskiwane od króla dotacje ze skarbu państwa, wpływy z loterii zorganizowanej przez siebie, wreszcie znaczne kwoty z własnej szkatuły. Rachunkowość prowadził Paweł Andrychowicz (1706—1766).

Nowe bruki otrzymały w kolejności następujące ulice: Krakowskie Przedmieście, Nowy Świat, plac Trzech Krzyży, Nowe Miasto, ulice Freta, Zakroczymska (i część alei Gwardii), Senatorska, Miodowa, Królewska, Bednarska, Mostowa, Podwale, Aleksandria, Tamka, Bielańska, Wierzbowa, Marszałkowska, Grodzka, Żabia, Mariensztat i Oboźna. Kilka ulic wyremontowano.¹⁶

Prace trwały bardzo długo: Krakowskie Przedmieście brukowano 4 lata, Nowy Świat — 3, Nowe Miasto, Freta, Zakroczymską i Gwardii (część) na Żoliborzu — 5 lat.¹⁷ Było to pierwsze w dziejach Warszawy uporządkowanie „szlaku królewskiego” od placu Trzech Krzyży do Żoliborza.

W dziesięć lat po rozpoczęciu robót, zapewne przy okazji brukowania placu Trzech Krzyży, wystawiono na nim, obok dwu krzyży (pozostałości kalwarii ujazdowskiej z 1724—1731) figurę Św. Jana Nepomucena. Na cokole znajdują się zachowane dwie tablice z napisami łacińskimi: pierwsza: „Anno MDCCLII. Z mocy ustawy, przez Stany Królestwa r. 1685 za Jana III uchwalonej, pod szczytem monarszym Augusta II i Augusta III, za staraniem i pod kierunkiem marszałka Franciszka Bielińskiego, wielkiego koronnego, tudzież Jerzego [Augusta] Mniszcha [marszałka] nadwornego, długotrwałemu powszechnemu oczekiwaniu zadość czyniąc, po załatwieniu trudności i usunięciu przeszkód w Warszawie, siedzibie Króla i Sejmu Koronnego, kosztem Rzeczypospolitej i obywateli miasta ulice i drogi poszerzono, wyrównano, wyporządkowano, dawne bruki oraz kanały

odnowiono, nowe wykonano i przyłączono, ku potrzebie przystojności, wygodzie, zwyczajowi, ozdobie publicznej, ku szczęściu Monarchy, ku pamięci potomnych czasów — roku 1752.” Druga: „Za Twoją sprawą, św. Janie Nepomucenie, przedsięwzięcie publiczne bruków i kanałów w Warszawie, po zwalczeniu i odparciu bezprawia tak ze strony ludzi przednich, jak i społeczeństwa, rozpoczęto i poprowadzono dalej. Dzięki Tobie, który jesteś dobrym obrońcą i wybawcą od niesławy.” Figurę tę wraz z tablicami odnowiono w roku 1852, „kiedy ciężka grasowała cholera”.¹⁸

24 października 1764 roku marszałek Bieliński pisał do króla Stanisława Poniatowskiego: „Warszawa ma już bruki na miejscach ważniejszych, posiada już brukowane dojazdy od Wisły i od strony Woli i Ujazdowa, jednakże jeszcze na czwartej części miasta bruków brak, a między innymi na tak ważnych miejscach, jak na ulicy Długiej i dojeździe do Solca, gdzie są wielkie składy drzewa.”¹⁹

Po śmierci Bielińskiego Komisją w latach 1767—1783 kierował Stanisław Lubomirski (1719—1783) również marszałek wielki koronny i po nim, ostatni, Michał Jerzy Mniszech (1748—1806), także marszałek wielki koronny w latach 1783—1793.

Po zajęciu Warszawy przez wojska rosyjskie w roku 1794 jej wielkiem kwatermistrzem generał Fiodor Bukshöwden (1750—1811) na miejsce Komisji Brukowej powołał Deputację Brukową z prezydentem miasta Józefem Łukaszewiczem na czele. W skład jej weszli Pęczkowski, Plat oraz gen. mjr Hiż, a 27 października 1795 Bukshöwden zlikwidował oddzielną gospodarkę brukową w jurydykach. Deputacja ta zdołała wybrukować Tamkę, ulicę Rymską, Senatorską i Twardą.

Dnia 9 stycznia 1796 roku Warszawa przeszła w ręce Prusaków. Pruski prezydent miasta, Fryderyk Jerzy Kasper Tilly (1742—1811) 6 czerwca 1796 roku zlikwidował Deputację Brukową i wraz z nowym magistratem przejął jej czynności. Od tej pory należą one do miasta.

W czasie okupacji pruskiej, poza obniżeniem i zabrukowaniem ulicy Królewskiej, nie prowadzono poważniejszych robót. Pomierzono jedynie w roku 1797 — 197 ulic o powierzchni ogólnej $531\,310\text{ l}^2 = 175\,332\text{ m}^2$. W czasach Królestwa Polskiego natomiast zrobiono sporo: prowadzono budowę nowych chodników, dbano o stare; oświetlono ulice mimo skromnych warunków technicznych, jakimi wówczas rozporządzano.²⁰

Od roku 1832 ulice, place, mosty i wiadukty wraz z pozostałymi urządzeniami komunalnymi (co odbywało się powoli i stopniowo) znalazły się pod opieką, początkowo słabą, ale już stałą „inżyniera miasta”. Dzieje ulic do końca XVIII wieku, przy znikomym postępie technicznym, to walka o fundusze na ich budowę i utrzymanie oraz brak ciągłości poczynań.

W XIX i XX wieku sprawy finansowe i organizacyjne zostały jako tako uregulowane, trudności natomiast, przy stałym rozwoju przestrzennym

i urbanizacji miasta, polegały na poszukiwaniu odpowiedniego budulca i technologii. Przystojono też sobie fundamentalną zasadę, że ulice mogą być dobre tylko przy funkcjonującej dobrze kanalizacji. Z tego zresztą zdawał sobie już sprawę marszałek Bieliński, który budował jednocześnie ulice i kanały, opierając się na ówczesnej technice pomiarowej. Dopiero jednak nowoczesna, na nowoczesnej geodezji oparta kanalizacja Lindleyowska mogła od roku 1887 skutecznie chronić nawierzchnię ulic przed podtapianiem i niszczeniem dzięki odprowadzaniu nie tylko wszystkich wód zużytych w gospodarstwie domowym i przemyśle, ale również opadowych i zaskórnych.

Regulację ruchu ulicznego zapoczątkował w roku 1767 zakaz jurysdykcji marszałkowskiej, „aby nikt w siły wypuszczonym w cwał po ulicach koniem nie biegał”. W roku 1769 zastosowano go i do pojazdów. W roku 1781 całość sprawy ujął marszałek Stanisław Lubomirski w „Obwołaniu względem jeżdżenia po Warszawie”.²¹

Trwale urządzenia służące do regulacji i bezpieczeństwa ruchu zaczęto instalować w roku 1936, w którym w czternastu punktach założono bariery łańcuchowe na skrzyżowaniach i oświetlono „kocimi oczami” 35 wysepek tramwajowych, co zostało później zaniechane. Elektryczna, automatyczna sygnalizacja świetlna na skrzyżowaniach została uruchomiona po raz pierwszy w roku 1938.

4. NAWIERZCHNIA JEZDNI I CHODNIKÓW

Historia ulic w sensie materialnym, komunalnym to przede wszystkim dzieje ich nawierzchni. Brak nawierzchni w ogóle lub jej jakość w ciągu długich wieków była przekleństwem dla ludzi i męką dla koni.

Jak ustaliła Komisja Badań Dawnej Warszawy na podstawie dociekań archeologicznych, pierwsze nawierzchnie naszych ulic budowano z dranic (dartych pni) na legarach, niekiedy zbitych kołkami. W ten też sposób moszczono podwórka. Na ślad takiej nawierzchni, datowanej na pierwszą połowę XIV wieku, natrafiono przy Rynku Starego Miasta 14. Podobną znaleziono w Gdańsku i Opolu. W tym czasie stosowano również bruk z otoczaków — kamieni różnej wielkości.²² W XVI wieku jako materiał pojawiła się cegła, stawiana na sztorc i polny kamień narzutowy (obok otoczaków) najczęściej z czerwonego granitu²³, zwany później „kocimi łbami”. Kamienie różnej wielkości nie dawały jednakowego odporu kołom na żelaznych obręczach i już od chwili ukończenia budowy tworzyły nawierzchnię wyboistą, zawsze pełną kurzu lub błota, tym bardziej że śmieci i odpadki wyrzucane z domów zalegały na niej stale. Ilość śmieci tak narastała, że z upływem czasu poziom całej ulicy podnosił się, o czym świadczy fakt, że do najstarszych budynków, między innymi do prawie wszystkich

kościółów na Starym Mieście, wchodzimy dzisiaj w dół. Często też nowy bruk kładziono na starym, zapoczątkowując (wówczas nieświadomie) dziedzielnastowieczną technikę układania nawierzchni na podbudowie.

Wspomnianej nawierzchni z dranic nie stosowano długo ze względu na jej nietrwałość i wysoki koszt. W XIX wieku wrócono jednak do nawierzchni z drewna w dwu postaciach. W roku 1841 z inicjatywy i kosztem Piotra Steinkellera (1799—1854) na Nowym Świecie pokryto jezdnię sosnowymi pieńkami na podbudowie z cementu.²⁴ Z dębiny układano je jeszcze później na niektórych ulicach, ale od roku 1890 zaniechano tego typu budowy „jako przeżytek”. Od roku 1889 przedsiębiorca francuski, inż. Devars, zaczął układać kostkę sosnową (7,5×12,5×15 do 30 cm) na piasku lub na podbudowie z betonu. Około roku 1890 sprowadzono też z Australii nieco drewna eukaliptusowego jako 1,5 raza wytrzymalszego od sosnowego, którego trwałość miała wynosić trzy do dziesięciu lat.

W 1908 roku magistrat przy ulicy Dobrej założył wytwórnię kostek sosnowych, wyposażoną w lokomobilę, dwa kotły parowe, piły podłużne, poprzeczne i urządzenia do impregnowania kostek siarczanem miedzi lub krezotem.²⁵ Nawierzchnia z kostki drewnianej była niehigieniczna i trudna w naprawie, ale tłumiła hałas ciężkich wozów konnych.

Najstarsza, obok dranicowej, nawierzchnia z otoczków kamienia polnego, łamanego lub łupanego, bez obróbki zaliczana jest do nieulepszonej, ale utwardzonej, pospolicie zwanej „kocimi łbami”. Stosowana jest od przynajmniej XIV wieku po dzień dzisiejszy, w ostatnich dziesiątkach lat jako podbudowa pod nawierzchnię ulepszoną, jeśli pozostałe parametry ulicy pozwalają na to.²⁶

Nawierzchnia z cegły, wzmiankowanej w XVI wieku, nie miała szerszego zastosowania, w XIX wieku jednak powróciła w postaci klinkieru (spieczonej kamionki z odpowiednim topnikiem), „pomysłu węgierskiego”; klinkierów wyrabiał Tadeusz Dowbor w Rzuchowie pod Sandomierzem od około roku 1845.²⁷ Nawierzchnia nim wyłożona zaliczana jest do ulepszonych.

Podbudowę z kamieni polnych lub łamanych stawianych sztorcem pod nawierzchnię z kamieni mniejszych frakcji: tłucznia (szabru, szutru), żwiru i piasku oraz utrwalanie ich powierzchni przez wałowanie i polewanie emulsją z wody i teru po raz pierwszy w czasach nowożytnych zastosował John London Mac Adam (1756—1836), w Warszawie zaś Ludwik Chrystian Metzell (1769—1848), w roku 1819 na ulicy Zakroczymskiej i dalej do Bielan.²⁸

Nawierzchnia taka nosiła nazwę szosowej (en chaussée), bitej, macadamizowanej, wreszcie tłuczniowej. Od roku 1819 przez wiele lat utrzymywała się na naszych ulicach, zawsze dostarczając wiele kurzu i błota.

Dopiero dywanik asfaltowy zmieniał ją na ulepszoną nawierzchnię, jeżeli pozostałe parametry na to pozwalały. W roku 1822 nawierzchnia tłucz-

niowa leżała na 6,8 ha ulic, w 1860 — na 18,9 ha, a w 1913 — już jedynie na 1,1 ha, Warszawa bowiem na obszarze, gęsto zabudowanym, liczącym wówczas już 3273 ha, wolała mieć nawierzchnię ulepszoną czy nawet z „kocih łbów” niż tłuczniową. W obrębie miasta powiększonego w roku 1916 do 11 483 ha, na dawnych jego peryferiach, znalazło się w roku 1922 — 14,9 ha nawierzchni tłuczniowej, a w 1939 tylko 8,5 ha. Po powiększeniu stolicy w roku 1957 do 43 020 ha zjawisko to ponowiło się jeszcze w większych rozmiarach. W roku 1968 „jezdnie z tłucznia, gruzu i leszu” leżały na 153,6 ha, a w roku 1973 na 147,7 ha.

Osobliwością warszawskich nawierzchni był bruk żeliwny, kratowy z Zakładów Ostrowieckich, ułożony przez inż. Stanisława Kierbedzia na moście w roku 1864.²⁹ Pierwszą ulicą, która go otrzymała, była ulica Czysta³⁰, następnie Miodowa, Senatorska, Wierzbowa, Twarda, Żabia i inne. W roku 1871 powierzchnia ogólna tej nawierzchni wynosiła 1,6 ha, w 1893 — 4,0 ha (najwięcej), w 1904 — 0,06 ha i odtąd zniknęła zupełnie, była bowiem bardzo hałaśliwa i niehigieniczna.

Od roku 1933, po uzyskaniu patentu przez inż. Władysława Trylińskiego (1878—1956³¹, używane są trylinki — sześciokątne płyty betonowe, stanowiące, obok klinkieru, płytek asfaltowych oraz krawężników i płyt chodnikowych, grupę prefabrykatów stosowanych w budownictwie drogowym. Na ulicach warszawskich w latach 1968—1973 znajdowało się 67,4—67,6 ha o długości 98,9—101,9 km nawierzchni z trylinek. Ze względu na duże zużycie cementu w roku 1972 wstrzymano ich wyrób, opatentowano inny typ, ale do jego produkcji nie doszło.

Przez całe stulecie, od początków drugiej ćwierci XIX wieku do końca pierwszej ćwierci XX, poszukiwano lepszych nawierzchni niż „kocie łby”. Tłuczniowa, zwłaszcza w mieście, zawiodła pokładane w niej nadzieje i znalazła się wkrótce w rubryce nawierzchni nieulepszonych. Jako budulec drogowy starano się więc wykorzystywać kamień różnych rodzajów coraz lepiej obrabiany, a także drewno, żelazo, wreszcie asfalt, układane na podbudowie. Jeszcze przed rokiem 1825 oprócz granitu nieobrobionego wykładano jezdnie gnejsem, porfirem, piaskowcem i bazaltem, a więc kamieniem sprowadzonym spoza najbliższych okolic Warszawy. Mimo zwiększonych kosztów próby te nie dawały pożądanego skutku. W poszukiwaniu kamieni twardych, nadających się do obróbki, sięgano coraz dalej, między innymi do Krzeszowic, do Przedborza nad Pilicą, Strzelina w województwie wrocławskim, w okresie międzywojennym do Janowej Doliny na Wołyniu. Kupowano też kamień w Norwegii (1878—1882)³², Szwecji i Finlandii (1925). Od początku lat sześćdziesiątych zeszłego stulecia za najlepszą uważano nawierzchnię z obrobionej kostki granitowej drobnej oraz rzędowej, czyli grubej.³³ Obecnie na skrzyżowaniu jezdni ulic Kopernika i Ordynackiej znajduje się jeszcze mozaikowo ułożona data „1916”.

na znak zakończenia robót rozpoczętych przed pierwszą wojną światową. W roku 1938 kostką drobną i grubą było pokrytych 101,0 ha jezdni, co stanowiło 23,5 proc. wszystkich utwardzonych i 64,7 proc. ulepszonych. Nawierzchnia ta odpowiadała potrzebom ówczesnego, konno-samochodowego ruchu ulicznego, gdy ciężki transport towarowy był jeszcze przeważnie konny, a samochodowy głównie osobowy.

Pierwszy asfalt, zresztą na swój koszt, ułożył na chodnikach ulicy Miodowej Edward Klopmann, inżynier miasta w roku 1829.³⁴ Sam w późniejszej polemice z Wilhelmem Kolbergiem przyznał, że próba była nieudana. Następne próby, lepiej przygotowane naukowo i technicznie, przeprowadzał inż. Stanisław Wysocki w latach 1837—1839³⁵, który 1 lutego 1839 roku nawet uzyskał patent na „nadawanie twardości różnym ciałom”.³⁶ Był to „asfalt nazwany smołowcem z polskiej smoły roślinnej, z marglu i wapna, nie gorszy niż zagraniczny”, użyty przez Wysockiego „do wyłożenia sali giełdowej w Banku Polskim, chodników przed gmachem i jego dziedzińca”. Kolberg w roku 1845 pisał, że „siódmy rok leży dobrze”. Dalszych jednak wzmianek o tym materiale brak. Dopiero firma Gąsiorowski, Cwierciakiewicz i S-ka od roku 1866 dostarczała asfaltu z surowca francuskiego i bawarskiego do wykładania podwórek i chodników ulicznych na podbudowie z cegły na płask.³⁷ W roku 1868 przeprowadzono próbę pokrycia asfaltem z Syssel we Francji jezdni na ulicy Długiej. W roku 1877 „bruki asfaltowe z glazury (z płytek) systemu berlińskiego, ułożone na Nowym Świecie i ulicy Mazowieckiej, były przyczyną połamania nóg przez setki koni”.³⁸ W tych czasach pojawiło się kilka przedsiębiorstw oferujących lub układających asfalt importowany. Liczba ich w roku 1910 doszła do piętnastu.³⁹ Jakość asfaltu (nie tylko w Warszawie) do zakończenia pierwszej wojny światowej nie osiągnęła tego stopnia doskonałości, by wyrugować kostkę granitową z jezdni ani płyt betonowych z chodników.⁴⁰ Dopiero w okresie międzywojennym, od roku 1925, a więc od chwili wprowadzenia wyraźnie lepszego rodzaju asfaltu, tak zwanego prasowanego (surowiec z Włoch i Szwajcarii), stosowanie go postępowało coraz szybciej i szerzej, by w roku 1938 osiągnąć 50,8 ha na jezdniach warszawskich, czyli połowę tego co kostka, która w tym czasie okazała się kosztowniejsza niż asfalt.

Roboty prowadziły firmy: Trwałe Drogi i Polskie Towarzystwo Asfaltowe, finansowane przez kapitał amerykański i niemiecki.⁴¹ W naszych czasach, w roku 1968, asfaltem było pokrytych 73,3 proc. jezdni o nawierzchni ulepszonej i 50,8 proc. jezdni o nawierzchni utwardzonej, w roku 1973 stosunek ten wynosił odpowiednio: 84,0 proc. i 66,1 proc. Dane statystyczne, po raz pierwszy podające powierzchnię jezdni zabrukowanych i niezabrukowanych, mamy od roku 1847, dzielące zaś nawierzchnię na ulepszoną i nieulepszoną wraz ze specyfikacją od roku 1871. Ulice niezabrukowane (drogi polne) nazywa się obecnie gruntowymi i liczy tylko ich dłu-

gość. Dla wszystkich pozostałych używa się terminu „nawierzchnia utwardzona”. Nawierzchnie utwardzone dzieli się na ulepszone i nieulepszone. Do nieulepszonych zalicza się nawierzchnie z kocich łbów i tłucznia. Do ulepszonych, w toku licznych poszukiwań, zaliczano dawniej między innymi kostkę drewnianą, kratę żelazną (krótka) i klinkier — obecnie, obok asfaltu (na pierwszym miejscu), kostkę granitową oraz beton, klinkier i trylinki. Masy bitumiczne: asfalt lany (najwięcej), asfaltoguma i asfaltobeton (najmniej) optymalnie zaspokajają potrzeby ruchu ulicznego. Stanowią one produkt uboczny destylacji ropy naftowej z „Petrochemii” płockiej i gdańskiej. Od roku 1958 zaczęto stosować jako podbudowę pod nawierzchnię asfaltową (obok betonu i bruku kamiennego) — stabilizację gruntu (gruntobeton) stanowiącą 15—18 cm warstwę piasku z cementem. Na ulicach warszawskich (pierwszy odcinek na ul. Białoleckiej do granicy miasta) do roku 1968 metodą tą pokryto 62,4 km jezdni pod kierownictwem inż. Henryka Nowaka i inż. Andrzeja Markowskiego.

W granicach małej przestrzennie, ale szybko urbanizującej się Warszawy przed pierwszą wojną powierzchnia ulic o nawierzchni gruntowej doszła prawie do zera, w roku 1871 wynosiła bowiem 105,1 ha, w roku 1906 — 9,1 ha. Dla okresu międzywojennego brak danych.

W dzisiejszych szerokich granicach miasta w roku 1968 długość takich ulic wynosiła 771,2 km (35 proc. długości ogólnej), w roku 1974 — 710,1 km (31 proc.), w roku 1975 — 707,1 km (30 proc.). Ulice gruntowe (właściwie polne drogi), podobnie jak tłuczniowe i z „kocich łbów”, pojawiają się na większych przestrzeniach po każdorazowym rozszerzeniu granic Warszawy i „psują statystykę”. Jest to zjawisko oczywiste — towarzyszące rozrostowi miasta. Pracę drogowców oceniać zatem należy nie tyle według aktualnego arealu ulic gruntowych, ile według tempa zamiany ich na ulepszone (lub czasowo na nieulepszone), według potrzeb określanych w postanowieniach urbanistycznych (zob. tablice nr 51). Zbudowane są według klasyfikacji i nomenklatury stosowanej od połowy zeszłego stulecia. Tablica 51, ukazująca w liczbach bezwzględnych i procentowych stosunek powierzchni ulic do powierzchni miasta, stanowi wartościowy przyczynek do dziejów zagospodarowania przestrzennego Warszawy, w której tym więcej terenu zajmowały ulice, im była mniejsza (lata 1745—1762 i 1898—1913). Tablica 52 ma na celu, również w liczbach bezwzględnych i procentowych, podsumowanie wiadomości obrazujących długą i ciężką drogę do takiej nawierzchni, która jest najzdrowsza i najwygodniejsza dla pieszych, a zarazem najodpowiedniejsza i najekonomiczniejsza dla ruchu drogowego.

Chodniki prawo obywatelstwa uzyskały dopiero w roku 1784 na mocy zarządzenia marszałka wielkiego koronnego Michała Mniszcha. Poprzednio pojazdy, konni i piesi poruszali się po całej szerokości ulicy, a rysztoł,

zwłaszcza na węższych ulicach, przechodził środkiem jezdni. Mniszech nakazał zakładanie dwu rynsztoków z pozostawieniem pasma dla pieszych pod zabudowaniami. Przez pewien czas stosowano też odgradzanie chodników drewnianą barierą, ale pokrywano je tą samą nawierzchnią co i jezdnie. Dopiero w roku 1816 prezydent Karol Woyda (1771—1846) wprowadził pierwsze chodniki z piaskowca i żelaza lanego, następnie pokrywano je marmurem (1821), asfaltem (1829, 1838, 1867 i później), flizami granitowymi (1860—1865), cegłą, dawano też nawierzchnię macadamizowaną. W latach 1870—1880 przez jezdnie nieulepszone na skrzyżowaniach kładziono przejścia z kostki granitowej. W roku 1892 uruchomiono miejską betoniarnię pod kierownictwem inżyniera Szczepana Szczeniowskiego, produkującą betonowe płyty chodnikowe (50×50 cm i 30×30 cm), które zdobyły powszechne uznanie i do roku 1915 zostały ułożone na wszystkich ulicach wraz z tymi, które miały nieulepszoną nawierzchnię (75 proc.).

Płyty betonowe na chodnikach panowały niepodzielnie aż do roku 1970, w którym w małym zakresie zaczęto kłaść asfalt po prawie siedemdziesięcioletniej przerwie wynikającej stąd, że był on wówczas droższy od płyt. Również w okresie międzywojennym nie wykładano chodników asfaltem. Jako pierwsza asfalt otrzymała w roku 1970 ulica Duracza, następnie część Wolskiej i inne. W roku 1973 asfaltu na chodnikach było 180 tysięcy m². Asfalt na chodnikach jest trwalszy i łatwiejszy w naprawie, poza tym podatniejszy do sprzątania, zwłaszcza zimowego, niż płyty betonowe. Jest natomiast kłopotliwszy przy zakładaniu i remoncie urządzeń podziemnych.⁴²

II. 1. BRODY, PRZEWOZY I MOSTY

Najdawniejsze sposoby przekraczania przeszkód wodnych to wykorzystywanie brodu lub przebywanie ich łodziami i promami przystosowanymi nie tylko do przewozu osób, ale również zwierząt i pojazdów. Obydwa te sposoby zostały upamiętnione w miejscowych nazwach w obrębie dzisiejszej Warszawy. Oto niektóre przykłady: „...jednym z głównych zadań grodu bródnowskiego (Bródno XI wiek) było strzeżenie dróg lądowych wzdłuż Wisły i brodów przez rzeczki Brodnię (Skurczę) i Zączę.”

Przewóz w Kamionie, zwany również Kamionkiem (kamienny bruk ułatwiający przewóz), został w 1065 roku nadany klasztorowi w wielkopolskim Mogilnie, przewóz w Miedzeszynie w roku 1289 nadał książę Konrad II proboszczom z Błonia, w 1377 książę Janusz I nadał przewóz obywatelowi warszawskiemu Kończy (Kuńczy), około roku 1548 był on w rękach pisarza ziemskiego Stanisława Jeżowskiego, około 1620 — Aleksandra Gizy, w latach 1637—1663 należał do Mikołaja Konstantego Gizy. Jan Kazimierz

przywilejem z dnia 10 marca 1663 roku nadał prawo przewozu pułkownikowi Fryderykowi Getkantowi. Przewóz bowiem należał do regaliów, czyli uprawnień panującego do czerpania zeń dochodu, z zasady za pośrednictwem dzierżawcy, pobierającego opłatę, tzw. przewoźne. Tak było i w późniejszych czasach.

Most jest budowlą przeprowadzającą drogę komunikacyjną nad przeszkodą wodną.

Mosty stawiane na Wiśle i innych wodach w obrębie dzisiejszej Warszawy dzielimy ze względu na materiał i konstrukcję na stałe, półstałe i prowizoryczne.

Stałe mosty są to budowle na podporach (filary i przyczółki przybrzeżne) głęboko fundowanych z cegły, kamienia, betonowo-kamienne, betonowe lub stalowe. Konstrukcja nośna tych mostów, czyli przęsła, jest stalowa lub żelbetowa z pomostem dostosowanym do rodzaju komunikacji, której służy.

Warszawa ma dwa mosty kolejowe: przy Cytadeli, Średnicowy i cztery mosty uliczne: Łazienkowski, służący ruchowi kołowemu i pieszemu, trzy mosty uliczne służące ruchowi tramwajowemu, kołowemu i pieszemu: Gdański (dwupoziomowy), Śląsko-Dąbrowski i Poniatowskiego. Stałość ich, dzięki materiałom, z których są wzniesione oraz technologii budowy, polega na tym, że pełnią one swą funkcję bez względu na porę roku i pogodę, bez względu na poziom wody, jej zamarzanie i siłę uderzeniową kry. Mostów takich w ciągu stu dziesięciu lat (1864—1974) powstało sześć i mimo uszkodzeń wojennych po odbudowie pełnią swe zadania należycie.

Mosty półstałe to budowle palowe (wysokowodne), które zarówno podpory (oprócz murowanych lub kamiennych przyczółków), jak i konstrukcję nośną miały z drewna. Jeden tylko w dziejach Warszawy kolejowy most palowy na podporach drewnianych, o konstrukcji nośnej stalowej, wzniesiony przez wojska radzieckie koło Cytadeli, przetrwał od 1944 do 1947 roku. Wszystkie zresztą mosty palowe, drewniane, od mostu Jagiellońskiego począwszy, poprzez mosty budowane przez Francuzów w 1807 i 1808 roku aż do radzieckiego z lat 1945—1947 na osi ulicy Karowej zostały rychło zniesione przez lodochody wiosenne.

Najdłuższą stosunkowo żywotność wykazały w Warszawie (jak i gdzie indziej) mosty pływające zwodzone nazywane różnie w ciągu wieków: łyżwowe, na łodziach, na krypach, na taflach, na galarach, na statkach, od początku XIX wieku — na pontonach, na których leżał pomost dla przejścia i przejazdu. Z przeznaczenia były to: mosty elekcyjne, zakładane z racji elekcji lub innych wielkich zjazdów, mosty wojskowe zakładane przez wojska obce lub własne, aż do czasów drugiej wojny światowej włącznie, oraz od 1775 do 1864 roku most uliczny sezonowy (tzw. Ponin-skiego) stawiany w tym samym miejscu corocznie od wiosny do jesieni.

53. Budowa 900-metrowego tunelu pod dnem Wisły dla przewodów ciepłej wody z Elektrociepłowni „Żerań” na Żoliborz

54. Elektrociepłownia na Żeraniu od roku 1954

55. Elektrociepłownia na Siekierkach od roku 1961

56. Łaźnia kasztelana J. Jezierskiego wzniesiona w roku 1776 na rogu ulicy Bednarskiej i Dobrej obok mostu A. Ponińskiego. Rysunek Z. Vogla

57. Łaźnia J. Majewskiego przy ulicy Bednarskiej 2—4 wzniesiona w latach 1832—1835 wg projektu A. Kropiwnickiego, po odbudowie mieści Warszawski Ośrodek Kształcenia Ideologicznego

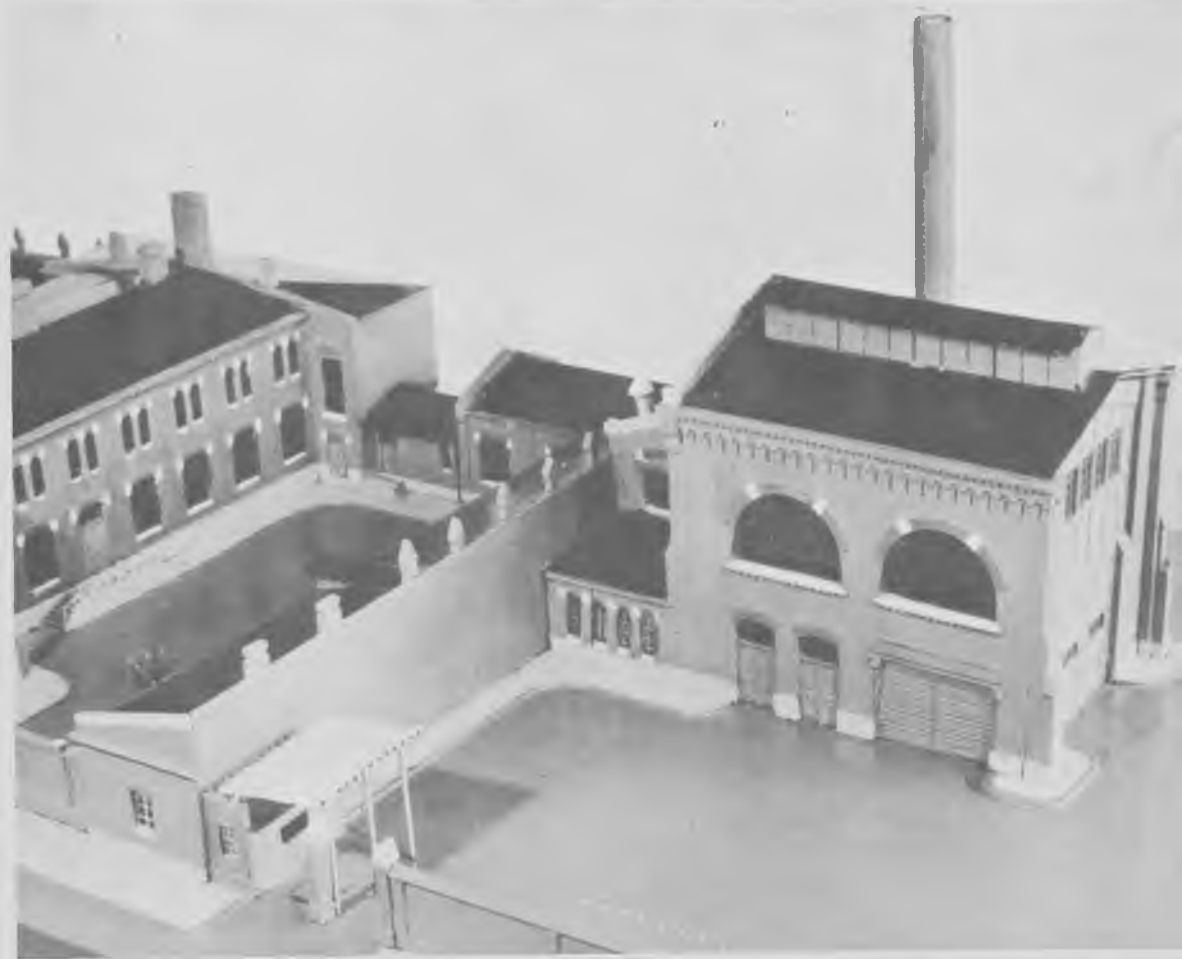

58. Łaźnia Centralna „Pod Messalką” przy Krakowskim Przedmieściu w podziemiach budynku wzniesionego w roku 1907 wg projektu J. Dzierżanowskiego, po wojnie przebudowanego i obniżonego

59. Magazyn karowy na Nalewkach zbudowany w roku 1767. Delineacja F. Hiża z roku 1771

60. Makieta spalarni śmieci istniejącej w latach 1912—1944 przy ulicy Spokojnej 15

61. Zamiatarka-zmywarka z roku 1928

62. Samochód do bezpylnego wywozu śmieci z dużych pojemników

Mosty te musiały być uzupełniane przez przewozy na łodziach lub promach, były stosunkowo bezpieczne, gdyż ich podpory stanowił zespół związanych łodzi (do 44), miały sznurowe bariery i latarnie. Stanowiły utrudnienie zarówno dla żeglugi wiślanej, jak i dla komunikacji lądowej, gdyż dla przepuszczenia taboru rzecznoego musiały być segmentami rozsuwane (zwodzone). Czasowo bywały jednokierunkowe dla komunikacji lądowej. Krótko, tylko w czasach Królestwa Polskiego, istniały równocześnie dwa mosty tego typu.

Prowizorycznymi można nazwać wszystkie mosty półstałe, pływające i palowe, gdyż były krótkotrwałe i często zmieniane. Z zamierzenia prowizoryczne mosty wznoszono też przy budowie mostów stałych, dla montażu ich konstrukcji nośnych, dotyczy to zwłaszcza mostu Kierbedzia i dwu mostów przy Cytadeli (przy pozostałych zastosowano inną technologię). Na wodach warszawskich poza Wisłą, tego typu mostów było znacznie więcej, zastępuje się je mostami stałymi, co widać z załączonej tabeli 53. Wymienione typy mostów zostały niżej wyliczone chronologicznie — w miarę osiągniętych materiałów — chyba wszystkie.

Opisy mostów należy poprzedzić przypomnieniem cech hydrologicznych Wisły w okolicach Warszawy. Rozpiętość pomiędzy wielkością przepływu jej wód najniższych i najwyższych wynosi 1 do 63, najniższy przepływ niesie bowiem 110 m³ na sekundę, najwyższy 7000 m³. Czasami, kiedy Wisła zamarza, półmetrowa pokrywa lodowa utrzymuje się na niej ponad trzy miesiące, często jednak rzeka nie zamarza w ogóle. Bywa, że lody ruszają w grudniu, bywa, że pod koniec marca. Zdarza się też, że podczas jednej zimy rzeka trzykrotnie zamarza i trzykrotnie ruszają lody. Jest to tym groźniejsze, że Wisła płynie z południa na północ. Oznacza to, że lody w górze rzeki ruszają często w momencie, gdy w jej dole utrzymuje się silna pokrywa lodowa. W tych warunkach nieuchronne jest tworzenie się wielkich zatorów o ogromnej sile niszczącej (m. in. przy mostach). Nurt w okresie przyborów rzeki potrafi w piaszczystym dnie wymyć wyrwy o głębokości do 10 m w miejscach, gdzie poprzednio można ją było przejść w bród. Budowniczy mostu musi więc projektować podpory (filary rzeczne) o wysokości minimum 18 m, jeśli chce, aby spiętrzona woda zmieściła się pod konstrukcją nośnią i nie podmyła filarów. Filary stojące w korycie rzeki muszą wytrzymać coroczny lodochód, to znaczy, opierać się skutecznie mechanicznym uderzeniom kry niesionej przez spiętrzone wody. Nie mogą one stać zbyt gęsto, gdyż wtedy tamują bieg wody i kry, co zwiększa dynamikę przepływu, a więc niebezpieczeństwo podmycia filarów lub spiętrzenia kry.¹⁷

¹⁷ Urządzenia kom. W-wy

2. MOSTY WIŚLANE

MOST JAGIELLOŃSKI. Stanisław Kutrzeba pewien udział w sprawie budowy tego mostu przypisuje królowej Bonie, która po śmierci męża osiedliła się w Warszawie w roku 1548 i do chwili wyjazdu w roku 1556 zajmowała się wielu jej gospodarczymi sprawami.⁴⁴

W roku 1549 odkupiono prawo przewozu od aktualnego jego posiadacza, wspomnianego wyżej Stanisława Jeżowskiego. Za zrzeczenie się go otrzymał on „dwie wsie, młyn i połowę drugiego młyna, 40 włók lasu oraz 200 florenów”.⁴⁵

Mimo że decyzja Zygmunta Augusta o budowie mostu, największego wówczas w Polsce, kosztem skarbu państwa zapadła około roku 1549 według A. Przybylskiego⁴⁶, a według Przemysława Dąbkowskiego w 1558⁴⁷; gromadzenie budulca rozpoczęto dopiero od roku 1567; dnia 25 czerwca 1568 roku wbito pierwszy pal u wylotu Chwaliszewa (Waliczewa), późniejszej ulicy Mostowej, a od 12 września 1569 przygotowywano na miejscu „materiał żelazny do budowy”⁴⁸, którego ciężar, zdaniem Stanisława Furmana i Wojciecha Suchorzewskiego, wyniósł ogółem 40 ton. Drewno było przede wszystkim dębowe, splawiane Wisłą i Narwią z lasów królewskich: z Puszczy Kozienskiej, z puszczy „Pustelnik” w okolicy Sandomierza, z Puszczy Augustowskiej, a także z okolic Warszawy. Ogólna długość mostu wynosiła około 500 m, szerokość około 6 m (jezdnia dwukierunkowa i chodniki). Przesł na podporach było 23, w tym 18 o średniej rozpiętości 23 m oraz 5 o średniej rozpiętości 15 m przy brzegu praskim na łyżwach (pontonach) do przepuszczania większych łodzi i tratów. Od spodu konstrukcji nośnej do średniego poziomu Wisły odległość wynosiła około 4 m.⁴⁹ Z ostatnich parametrów wynika — wobec tego co powiedziano wyżej o hydrologii rzeki — że zarówno podpory rozstawione za gęsto, jak i konstrukcja nośna nazbyt zbliżona do poziomu wody były bardzo narażone na siły uderzeniowe zarówno kry, jak i spiętrzonego przepływu. Toteż most był wielokrotnie, mimo solidnej budowy, uszkodzany nie tylko po ukończeniu, ale i w czasie budowy. Po śmierci brata Zygmunta budową mostu interesowała się bardzo i finansowała ją Anna Jagiellonka, zwłaszcza w czasie dwukrotnego bezkrólewia oraz panowania Henryka Walezego, dopiero Stefan Batory po objęciu władzy zajął się sprawą mostu i on go też ostatecznie ukończył. Na polecenie królowej Anny wzniesiono gotycką bramę mostową (w XVII wieku przebudowaną na prochownię, a w XVIII na więzienie) z łacińskim napisem, który w tłumaczeniu Tadeusza Korzона brzmi: „Aby mostu stałego zaczętego wspnianiałym nakładem i cudną sztuką przez Zygmunta Augusta Króla Brata, a po jego śmierci przez nią podobną robotą dokończonego, nie ogarnął kiedyś nagły pożar od źle strzeżonych w sąsiedztwie domów przedmieszczańskich, i ogarnionego nie obró-

cił niespodzianie w perzynę, Anna Jagiellonka, królowa polska, wielkich królów małżonka, siostra, córka kazała obwarować to przedmurze najbezpieczniejszym ogrodzeniem ceglany, wyprowadzonym od fundamentów, roku Chrystusa Boga naszego 1582.”⁵⁰ O Zygmuncie Auguście jak o twórcy mostu Marcin Bielski pisał: „...budował zamki, dwory, około czego bardzo dobrze się rozumiał. Geometrię też umiał.”⁵¹ Oprócz warszawskiego polecił w roku 1567 zbudować most na Niemnie w Grodnie.⁵² Król nie dożył ukończenia mostu warszawskiego. Już jako ciężko chory został przewieziony przez prowizorycznie zmontowaną jezdnię mostu w czerwcu 1572 roku do Knyszyna, gdzie po dwutygodniowym pobycie zmarł 7 lipca 1572 roku.⁵³

Zakończenie budowy mostu wyznaczono na dzień elekcji 4 lutego 1573 roku, ale można było z niego korzystać dopiero od 5 kwietnia 1573 roku, i to posługując się dodatkowo łodziami i promami.⁵⁴

Gorzej było w następnych latach. Król Stefan Batory w listach do starostów polecających dostawę drewna na most pisał, że między 15 sierpnia 1576 a 10 kwietnia 1578 roku „mostu nie było”; kazał go zatem naprawić, całkowicie odnowić i wykończyć, tak że w roku 1582 most znowu był oddany do powszechnego użytku.⁵⁵

Kierownictwo ogólne budowy za życia króla Zygmunta sprawował Zygmunt Wolski⁵⁶, kasztelan czerski i starosta warszawski, za czasów Batorego Franciszek Wolski, wójt tykociński, poborca mostowego i przewoźnego; gdyż przewóz musiał ciągle działać.⁵⁷ Kierownikiem technicznym, czyli głównym budowniczym był Erazm Cziotho, syn Piotra z Zakroczymia, zapewne Włoch z pochodzenia, który w roku 1570 przyjął obywatelstwo Starej Warszawy, został właścicielem posesji na Rybakach i podpisywał się „fabricator pontis Varsoviensis”. Funkcję głównego budowniczego pełnił od 25 czerwca 1568 do 5 kwietnia 1573 roku.⁵⁸ Od roku 1576 głównym budowniczym prawdopodobnie był Kasper Szadloch, scholastyk i kanonik warszawski, sekretarz Anny Jagiellonki, który poza tym postawił budynek murowany w obrębie Zamku Królewskiego, a w roku 1581 szpital dla ubogich w Warszawie.⁵⁹ Autorki *Szkiców staromiejskich* znalazły jeszcze jednego „budowniczego przy moście królewskim”, którym był Wojciech Jaguta, obywatel warszawski, pochodzący ze wsi Jaworowo na Mazowszu.⁶⁰

„Całkowity koszt budowy mostu, nie licząc drewna z lasów królewskich, wyniósł do 1573 roku około 100 tysięcy florenów. Z kwoty tej połowę pochłonęła robocizna.”⁶¹

Wiele publikacji dawnych i nowszych podaje rok 1603 jako ostatni jego istnienia. Inżynier Władysław Koleżak jednak pisze około roku 1900, że w Archiwum Akt Dawnych oglądał „dowody na wydatki poniesione na odrestaurowanie mostu w roku 1605 w sumie 300 fl. 25 gr, później co roku

wyznaczano mniejszą lub większą kwotę na konserwację mostu, aż do roku 1621 i na tym kończą się notatki.”⁶² Aleksander Wejnert zaś, opisując budowę mostu elekcyjnego w roku 1632, mówi: „...wnioskować można, iż posłkowano się jeszcze pozostałymi częstkami stałego mostu z czasów Zygmunta Augusta, a brakujące tylko filary zastąpiono statkami.”⁶³

MOSTY ELEKCYJNE. Między rokiem 1621 a 1775 powstały wyłącznie mosty pływające elekcyjne albo wojenne. Mosty te przeważnie istniały krótko i w minimalnym stopniu przyczyniały się do zaspokojenia potrzeb powszechnych. Do powszechnego użytku służyły ciągle niewygodne i drogie przewozy promami lub łodziami. Budowę pierwszego mostu elekcyjnego uchwalił sejm w dniu 22 czerwca 1632 roku. Koszty jego budowy w dwóch częściach miała ponosić Korona, trzecią Litwa.

Podobne elekcyjne mosty budowano w latach 1648, 1669, 1674, 1733. Czas ich użytkowania ustalono na dwa tygodnie przed elekcją i dwa — po elekcji, dodając sześć tygodni jako czas wyznaczony na wybory; żywot ich trwał zwykle tylko dziesięć tygodni.^{63a} Ostatni most elekcyjny, istniejący również tylko kilka tygodni, zbudowano z racji wyboru ostatniego króla w roku 1764. Jego twórcą był kpt. Jan Jerzy Woyten.

MOSTY WOJENNE W LATACH 1655—1666 i 1702—1707. W czasie najazdu szwedzkiego w latach 1655—1656 w walkach o stolicę zbudowano i zniszczono kolejno cztery wojenne mosty łyżwowe. Pierwszy zbudowali Szwedzi na linii Polkowo—Gołędzinów po zajęciu Warszawy 8 września 1655 roku, a zniszczyli go 5 maja 1656 w związku ze zbliżaniem się wojsk litewskich. Drugi most na linii Solec—Saska Kępa, położony przez hetmana Pawła Sapiechę w końcu kwietnia 1656 roku po uwolnieniu Warszawy został w połowie lipca zniesiony przez powódź. Trzeci, zbudowany przez wojska Jana Kazimierza na linii Polkowo—Gołędzinów, w czasie trzydniowej bitwy został przez Polaków w połowie spalony. Czwarty w tym samym miejscu zbudowali Szwedzi, by ponownie zająć stolicę.⁶⁴

W roku 1666 Tytus Liwiusz Boratini (1617—1681), w czasie rokoszu Jerzego Lubomirskiego, na polecenie króla Jana Kazimierza zbudował w Warszawie most łyżwowy dla wojsk idących przeciw rokoszanom.⁶⁵ W czasie drugiej wojny szwedzkiej w latach od 1702 do 1707 mosty stawiali Polacy, Szwedzi, a nawet wojska cara Piotra I.

Pierwszy most z rozkazu Karola XII postawiono 25 maja 1702 roku. Most ten August II — po opanowaniu Warszawy około 18 września 1702 roku, zmuszony znów ją opuścić przy końcu marca 1703 — kazał zniszczyć. Drugi z rozkazu Karola XII miasto zbudowało w początkach kwietnia 1703 roku, a już 28 kwietnia 1703 ten sam król kazał go zniszczyć. Trzeci na linii Saska Kępa—Solec został przez wojska Augusta II położony 30

sierpnia 1704 roku i zniszczony 4 września 1704. Czwartym, stawianym i niszczone na rozkaz Szwedów, istniał od 17 sierpnia 1705 roku do 28 października 1706. Piąty — z rozkazu wojsk rosyjskich istniał od około 26 lutego 1707 roku do 25 września 1707 — był to pierwszy most na osi ulicy Bednarskiej, dnia 22 lipca 1707 roku witano przy nim Piotra I. Szósty, przy Solcu, istniał równocześnie z piątym od 22 lipca do 22 października 1707 roku.⁶⁶

Przemysław Dąbkowski pisze o „moście przy ul. Bednarskiej w 1756 z belek na palach, po wierzchu brukowany, za 13 882 zł, który trwał krótko”.

MOST ULICZNY 1775—1864 ORAZ MOSTY WOJENNE W LATACH 1794—1795 i 1806—1808. Za zgodą sejmu w końcu roku 1775 powstał kosztem niesławnej pamięci Adama Ponińskiego most łyżwowy na linii ulicy Bednarskiej, wsparty na 43 łyżwach, zbudowany według projektu wybitnego architekta Efraima Schroegera (1727—1783) przez Jana Kristiana Lehmana, inżyniera wojskowego w korpusie pontonierów. Poniński w ciągu dziesięciu lat pobierał mostowe według ogłoszonego instruktarza, po tym terminie miał płacić skarbowi 50 tysięcy złp rocznie.⁶⁷ W roku 1786 most przejęła Komisja Skarbu Koronnego. Był to drugi most warszawski — po pierwszym Jagiellońskim, palowym (z przerwami czterdziestoosmioletnim), niestety zwozdzony most uliczny, który przetrwał osiemdziesiąt dziewięć lat (z przerwami wojennymi), służący normalnym potrzebom ludności. Uszkodzony poważnie 4 listopada 1794 roku po rzezi Pragi, na polecenie i przy osobistym udziale ostatniego naczelnika powstania, Tomasza Wawrzeckiego (1759—1816), został on rozkazem Suworowa na dzień 9 listopada 1794 roku naprawiony prowizorycznie, a gruntownie — 28 kwietnia 1795 roku.⁶⁸ Odbudowę prowadzili architekci Bonawentura Solari i Christian Fierling. Most wsparty był na 44 łyżwach i oświetlony 13 latarniami. Dnia 25 listopada 1806 roku został zniszczony przez Prusaków i Rosjan uchodzących przed wojskami Napoleona.

Francuzi zbudowali najpierw most łyżwowy, który istniał od 13 grudnia 1806 roku, do zniesienia go przez lody w lutym 1807 roku.⁶⁹

Drugi most palowy, przy ulicy Mariensztat, budowany kosztem miasta (700 tys. zł) od 25 lutego 1807 roku, ukończony 6 czerwca 1807, w dniach 11 do 12 kwietnia 1808 roku został zniszczony przez powódź.⁷⁰

Trzeci most, również na palach — kosztem skarbu Księstwa według projektu Jana Mallet-Malletskiego (1777—1846), dyrektora generalnego inżynierów polskich — rozpoczęty 21 czerwca 1808 roku, ukończony 1 września 1808 roku, został prawie natychmiast, bo przed 18 września 1808, zniszczony przez powódź.⁷¹

Czwarty most, na pontonach, położony na początku 1809 roku, został

rozebrany w dniach 21—22 kwietnia 1809 na rozkaz księcia Józefa Poniatowskiego po bitwie raszyńskiej.⁷³ Po ustąpieniu Austriaków z Warszawy 3 czerwca 1809 roku most ustawiono na nowo.

Dnia 8 sierpnia 1817 roku ówczesny namiestnik, gen. Józef Zajączek, oddał miastu istniejący most przy ulicy Bednarskiej wraz z przewozem (kiedy most był nieczynny) w emfiteutyczną dzierżawę i administrację, miasto zaś, podobnie jak państwo w roku 1775, wypuściło go z licytacji w dzierżawę⁷³ w roku 1828 Konstantemu Wolickiemu, a w 1829 — Piotrowi Steinkellerowi.⁷⁴

Dnia 1 kwietnia 1828 roku Rada Administracyjna postanowiła zbudować drugi most na linii ulicy Spadek (nie istniejąca dziś między ulicą M. Buczka a Konwiktorską) i sprawę powierzyć L. Ch. Metzllowi. Niestety most ten już w czasie budowy, w zimie 1828—1829 roku przy ruszeniu lodów, stracił siedem galarów, na których był ułożony. Ukończony został na początku maja 1829 roku, a 17 tego miesiąca Mikołaj I odbył po nim swój wjazd koronacyjny. Dnia 15 listopada 1829 roku „kra wyrwała 23 tafle, a 16 rozebrano dla ocalenia”. Przywrócony do użytku wiosną 1830 roku, 3 grudnia 1830 znów „przy puszczeniu lodów stracił cztery łyżwy”, 17 grudnia 1830 roku został więc zupełnie rozebrany i „zwiedziony” przy praskim brzegu⁷⁵, gdzie po bitwie grochowskiej 3 marca 1831 roku spalił go polski desant. Natomiast kozacki desant, który miał zniszczyć most przy ulicy Bednarskiej za pomocą puszczonej trzecz statków z Karczewia, w nocy z 30 na 31 marca 1831 roku, został rozproszony koło Saskiej Kępy, a most uratowany i dnia 31 marca wojsko polskie po moście tym, wysłanym słomą, przeszło na Pragę.⁷⁶

Po powstaniu raz jeszcze wrócono do sprawy mostu przy ulicy Spadek. Po 6 października 1831 roku powołano komitet w składzie: gen. Jan Mallet-Malletski, gen. Iwan Dehn, prezydent miasta Jakub Łaszczyński i konsyliarz Ludwik Christian Metzell, który ustalił, że most ma być „budowany od 1 lutego 1832 do wiosny 1833 roku, ma stać na 40 łyżwach i 20 podkładach z rezerwą 8 statków”. I tym razem jednak prawie gotowa flotylla została w nocy z 14 na 15 lutego 1833 roku zniszczona przez krę. 26 lutego 1833 roku namiestnik Iwan Paskiewicz kazał „to, co się jeszcze nadawało, przeznaczyć dla mostu przy Bednarskiej, resztę drewna sprzedać na licytacji”.⁷⁷

Od tego czasu aż do otwarcia mostu Kierbedzia w roku 1864 Warszawa miała tylko jeden most łyżwowy na linii ulicy Bednarska—Szeroka (obecnie Karola Wójcika), którego materialną pamiątkę stanowi budynek Koinory Wodnej⁷⁸, obsługującej go na Pradze, odnowiony w 1868—1869 roku przy okazji budowy wodociągów Grotowskiego.⁷⁹

W latach czterdziestych i pięćdziesiątych XIX wieku ustawiano corocz-

nie most pontonowy łączący Cytadelę z fortem Juliana Śliwickiego. Most ów nie był dostępny dla ruchu miejskiego.⁸⁰

Gdy w roku 1864 otwarto komunikację przez most Kierbedzia, most łyżwowy, jako zbyt wąski, sprzedano do Włocławka, „gdzie dotychczas istnieje” — pisał w roku 1900 Wł. Koleżak.⁸¹ Wydłużono go do 637,48 m i postawiono między 17 III a 17 X 1865 roku.

MOSTY WOJENNE W CZASIE PIERWSZEJ I DRUGIEJ WOJNY ŚWIATOWEJ. Aby, wybiegając nieco w przód, skończyć z mostami pływającymi, zwanymi w XIX i XX wieku pontonowymi, należy wspomnieć o tych, które kładziono na Wiśle w czasie pierwszej i drugiej wojny światowej.

Po opuszczeniu Warszawy w dniu 5 sierpnia 1915 roku przez wojska rosyjskie i wysadzeniu przez nie czterech istniejących wówczas mostów stałych — wojska niemieckie w dniu 19 października 1915 roku uruchomiły most pontonowy pod Zamkiem i rozebrały go po otwarciu w dniu 2 października 1916 roku odbudowanego mostu Kierbedzia⁸², przerzuciły też drugi most na Saską Kępę. W czasie drugiej wojny, jeszcze przed wysadzeniem pięciu istniejących wówczas mostów dnia 13 września 1944 roku hitlerowcy położyli most pontonowy na wysokości Bielana dla umożliwienia odwrotu cofającym się ich strażom tylnym i zdjęli go przed nadejściem wojsk polskich i radzieckich nacierających wzdłuż prawego brzegu Wisły.

W dniach 19—21 stycznia 1945 saperzy polscy i radzieccy przerzucili z Saskiej Kępy pierwszy most pontonowy na Solec.

7 marca 1945 roku otwarto, zbudowany przez polskich saperów, most pontonowy na linii ulicy Ratuszowa—Wybrzeże Gdańskie i 4 kwietnia 1945 roku przesunięto go na linię ulic Jakubowska—Ludna. Zdemontowany na zimę dnia 24 grudnia 1945 roku, położony ponownie w tym samym miejscu 4 kwietnia 1946 roku został ostatecznie zlikwidowany w sierpniu 1946 roku po otwarciu odbudowanego mostu Poniatowskiego.

Saperzy radzieccy zbudowali na palach most wysokowodny (z izbicami wypełnionymi kamieniami) o długości 487,5 m na linii ulic Karowa—Brukowa.⁸³ Otwarto go 4 lutego 1945 roku, a miastu oddano w trzy miesiące później 8 maja. Po 26 miesiącach istnienia most został zniesiony przez krę dnia 20 marca 1947 roku.⁸⁴

PROJEKTY MOSTU STAŁEGO. Uchwała sejmowa z roku 1764 zapowiadająca budowę mostu stałego wywołała pewne zainteresowanie wśród projektantów.

Pierwszy projekt, anonimowego pochodzenia, zachowany w rysunkach z połowy XVIII wieku, przewidywał budowę mostu o 30 drewnianych przęsłach o rozpiętości 8 m na murowanych podporach dwumetrowej gru-

bości. W roku 1768 major Jan Jerzy Woyten, komendant Korpusu Pontonierów JK. Mości proponował murowany most łukowy o 28 przęsłach.

Projekt Christiana Fierlinga z roku 1792 nawracał do mostu łyżwowego, ale „nie wymagającego robienia zimą”. W roku 1794 architekt Jan Chryzostom Kammsetzer proponował dla ochrony mostu przed krą budowę pięciu tam i wały tysiącłokciowe na brzegach.⁸⁵

W roku 1817 Zygmunt Vogel (1764—1826), malarz i rysownik, pośredniczył w przedłożeniu „jakiegoś angielskiego” projektu.

Aleksander Wejnert pisał, że wskutek „postanowienia królewskiego” z 4 lutego 1817 roku miano przenieść most łyżwowy z ulicy Bednarskiej i wystawić „stały i trwały” na wprost Długiej i Mostowej. Generalny budowniczy, Jakub Kubicki (1758—1833), jeszcze w tym samym roku wykonał „plan i anszlagi”, które dnia 10 grudnia 1818 roku miały być przesłane prezydentowi miasta do opinii. Dnia 1 grudnia 1818 roku zabrał głos w tej sprawie namiestnik Józef Zajączek, „ale projekt rozbił się z powodu braku funduszy”.

W siedem lat później, 10 lutego 1825 roku, majster mostowy, Jan Kozłowski, wystąpił jeszcze raz z projektem mostu palowego, który był opiniowany przez budowniczego Karola Henryka Gallego.⁸⁶

Dnia 5 marca 1830 roku Ludwik Chrystian Metzell złożył w Urzędzie Muncypalnym opracowywany od roku 1822 projekt i model mostu łańcuchowego, wykonał również w naturze odcinek łańcucha z ogniów o szerokości ośmiu cali i grubości dwu cali.⁸⁷ Projekt Metzlla rozpatrywało Towarzystwo Przyjaciół Nauk i na wniosek Stanisława Staszica, który twierdził, że żelazo zniszczy rdza, odrzuciło.

W roku 1828 „Projekt drogi pod rzeką Wisłą dla połączenia Warszawy z Pragą” przedstawił inż. Adam Idźkowski (1798—1879). Ten znów pomysł został rzeczowo skrytykowany przez Feliksa Pancera, który jeszcze w roku 1821 przygotował projekt mostu jednoprzęsłowego z rur żeliwnych o długości 576 m i strzałce łuku około 130 m. Po powstaniu listopadowym opracował on projekty mostów żeliwnych trzy-, cztero- i pięcioprzęsłowych (na linii późniejszego mostu Kierbedzia) oraz łańcuchowego pod Cytadelą.⁸⁸ Na krótko przed powstaniem 1830 roku projektu mostu murowanego na siedmiu arkadach ze zjazdem na trasie wiaduktu Pancera i mostu Kierbedzie przedstawił Jan Paweł Lelewel (1796—1847).

I wreszcie dwupoziomowy (drogowo-kolejowy) most stalowy z jezdnią górną o szerokości 6 m i dwoma chodnikami po 1,5 m i dolną na jeden tor kolejowy zaproponował w roku 1858 inż. Wilhelm Kolberg.⁸⁹

Wszystkie wyliczone projekty mostu stałego — zgłaszane w ciągu stu lat — im śmielsze i efekowniej, tym bardziej były nierealne, nie podawały bowiem sposobu posadowienia podpór w ruchomym dnie Wisły oraz,

może poza Metzllem i Pancерem, nie wskazywały realnej możliwości budowy prześel o wielkiej rozpiętości.⁹⁰

NOWY ZJAZD FELIKSA PANCERA. O lokalizacji przyszłego mostu Kierbedzia zdecydowało powstanie w latach 1844—1846 budowli stanowiącej dojazd do niego nazwanej Nowym Zjazdem. Był to wiadukt zaprojektowany wraz z mostem przez inżyniera Feliksa Pancera. Na most nie znaleziono wówczas funduszków, ale zdecydowano się na budowlę, która w ciągu osiemnastu lat stanowiła dojazd do omawianego wyżej łyżwowego mostu przy ulicy Bednarskiej. Na projekt zjazdu rozpisano w roku 1837 konkurs, do którego stanęli Feliks Pancer, Wilhelm Kolberg, Henryk Marconi⁹¹ i Bolesław P. Podczaszyński. Zwyciężył Pancer i on był twórcą Nowego Zjazdu.

Wiadukt ten składał się z 7 prześel podpartych półkolistymi sklepieniami z cegły. Rozpiętość prześel wynosiła od 14,5 do 9,9 m. Ogólna długość zjazdu — 675 m, w tym samego wiaduktu 127 m, a nasypu ziemnego — 548 m, szerokość 20,5 m.⁹² Od 22 listopada 1864 roku wiadukt Pancera — Nowy Zjazd stał się elementem trasy późniejszego mostu Kierbedzia i doskonale pełnił swe zadanie aż do chwili wysadzenia przez hitlerowców w roku 1944 jednego filara, przy czym runęły dwa przyległe łuki. W styczniu 1948 roku w związku z odbudową mostu Kierbedzia w innym kształcie, wraz z tunelem pod placem Zamkowym i ulicą Miodową, wiadukt Pancera całkowicie rozebrano i na jego miejscu zbudowano niższy żelbetowy.

MOST KIERBEDZIA — ŚLĄSKO-DĄBROWSKI. Stanisław Kierbedź (1810—1899), naukowiec i praktyk, wiceminister i przez pewien czas minister komunikacji w cesarstwie zbudował wiele mostów i linii kolejowych w Rosji, przede wszystkim zaś w latach 1844—1859 pierwszy most stalowy, łukowy na Newie w Petersburgu. Przy budowie mostu warszawskiego wykorzystał najnowsze osiągnięcia zachodnie: kesonową głęboką metodę budowy filarów oraz konstrukcję stalową prześel o dużej rozpiętości. Współpracownikami jego byli inżynierowie: Tadeusz Chrzanowski, Józef Falkowski, Julian Majewski, Seweryn Smolikowski, Julian Surzycki i T. Węgrzynowicz.

Lokalizacja mostu Kierbedzia na przedłużeniu wiaduktu Pancera umieszczała go również na przedłużeniu torów Dworca Petersburskiego (Wileńskiego), co odpowiadało zarówno właścicielom Kolei Warszawsko-Wiedeńskiej, jak i Głównemu Towarzystwu Rosyjskich Dróg Żelaznych, budującemu linię petersburską. „Nie przemyślano jednak trasy łącznicy kolejowej na warszawskim brzegu, gdzie znaczna pochyłość Nowego Zjazdu i gęsta zabudowa uniemożliwiały jej wykonanie.” W czasie budowy mostu zrezygnowano więc z wykorzystania go dla kolei, co uchroniło śród-

mieście Warszawy przed kursowaniem po ulicach dziesiątków pociągów na dobę.⁹³ Jedynie kratownica jako konstrukcja nośna świadczyła o tym, że miał to być most kolejowy.⁹⁴

Most Kierbedzia miał 476 m długości, był ze stali zlewnej, o dźwigarach z gęstą wielokrotną kratą, z jezdnią dolną, sześcioprzęsłowy o rozpiętości przęsła wynoszącej 79 m. Na 10,5 m szerokości mostu miały się zmieścić 2 tory kolejowe i 2 pasma jezdni. Chodniki o szerokości 1,6 m każdy zawieszono było poza kratownicą.⁹⁵ Roboty rozpoczęto w roku 1859, kamień węgielny położono 21 października 1860 roku, kiedy czynny był już pomocniczy most czasowy drewniany, o którym była mowa wyżej. Most został uroczyście otwarty 22 listopada 1864 roku i nazwany oficjalnie mostem Aleksandryjskim (od Aleksandra II), ale potocznie przez warszawiaków — mostem Kierbedzia.

Dnia 5 sierpnia 1915 roku została wysadzona przez opuszczające Warszawę wojska rosyjskie górna część środkowego filara i dwa środkowe przęsła. Niemiecki okupant 10 października 1915 roku ustawił pod Zamkiem most pontonowy i zarządził szybką odbudowę mostu Kierbedzia.⁹⁶

W miejsce zniszczonych przęseł wstawiono łukowe dźwigary. Odbudowana część naruszała jednolity wygląd mostu, a wprowadzenie trzeciego dźwigara, mimo poszerzenia przęsła, zwęziło jezdnię. W tej postaci most Kierbedzia przetrwał do roku 1944.⁹⁷

Istnienie stałego mostu umożliwiło nie tylko pieszą i kołową komunikację między dwiema częściami miasta, ale również świadczenie usług komunalnych na Pradze przez te urządzenia, których bazy znajdują się w lewobrzeżnej Warszawie. A mianowicie: od 11 grudnia 1866 roku uruchomiono tramwaje konne między dworcami Petersburskim (Wileńskim) i Terespolskim (Wschodnim) a Warszawsko-Wiedeńskim, które początkowo służyły do przewozu pasażerów kolejowych, a później wszystkich.⁹⁸ Pod mostem podwieszono w roku 1867 przewód gazowy, w 1882 — telefoniczne, w roku 1894 dwa przewody dostarczające wody ze Stacji Filtrów na Koszykach, od około 1905 — elektroenergetyczne.

W czasie drugiej wojny na moście rozegrała się jedna z najdramatyczniejszych scen walki z okupantem. Dnia 1 lutego 1944 roku dwaj zamachowcy na Kutscherę ścigani przez hitlerowców, nie chcąc wpaść w ich ręce, skoczyli przez barierę do Wisły, niestety uciekających dosięgnęła broń wroga — obaj zginęli. Miejsce to upamiętniono odpowiednią tablicą.

W dniu 22 lipca 1944 roku hitlerowcy rozpoczęli, a dnia 1 sierpnia 1944 zakończyli minowanie wszystkich mostów warszawskich. Dla ochrony instalacji detonujących na moście Kierbedzia umieścili 47 pionierów, rozporządzających bronią maszynową, a nawet obok przyczółków artyleria i czołgami. Toteż oddziały AK, pod dowództwem por. „Wilka” i por. „La-

winy", atakujące załogę niemiecką mostu zostały zdziesiątkowane i odparte. W związku z ofensywą wojsk polskich i radzieckich na prawym brzegu most przez hitlerowców został wysadzony późnym wieczorem 13 września 1944 roku.⁹⁹

Most Kierbedzia odrodził się pod nazwą mostu Śląsko-Dąbrowskiego (ze względu na wielki wkład Górnego Śląska i Zagłębia w jego odbudowę) jako część Trasy W-Z, alei gen. Karola Świerczewskiego i został otwarty dnia 22 lipca 1949 roku. Była to jedna z największych realizowanych wówczas inwestycji urbanistycznych w Europie. Długość całej trasy z ulicami wynosi 6720 m wraz z mostem (475 m), tunelem (195 m). Prace trwały od października 1947 roku do 22 lipca 1949. Kierownikiem budowy całej Trasy W-Z był inżynier Józef Sigalin, kierownikiem budowy mostu inżynier Józef Pniakowski z Mostostalu.¹⁰⁰ Most Śląsko-Dąbrowski ma konstrukcję dwudźwigarową, „z jazdą górą”. Od przęsła przyczółkowego trasa biegnie nasypem do wiaduktu dwuprzęsłowego (na miejscu wiaduktu Pancera) według projektu profesora Henryka Lenczewskiego i następnym krótkim nasypem do tunelu, przeznaczonego wyłącznie dla ruchu kołowego, według projektu profesora Henryka Stamatello i architektów Jana Knothego i Zygmunta Stępińskiego. Dla ruchu pieszego (po północnej stronie tunelu kołowego) służy krótszy tunel zakończony schodami ruchomymi, o przepływności 10 tysięcy osób na godzinę, wykonanymi w Moskwie.¹⁰¹ Projektantem mostu był inż. Jerzy Koziłek.

PIERWSZY MOST KOLEJOWY I ULICZNY GDAŃSKI PRZY CYTADELI. Drugim chronologicznie stałym mostem warszawskim jest most kolejowy, z czasem uliczny przy Cytadeli. Po uruchomieniu w roku 1845 pierwszej linii warszawsko-wiedeńskiej dopiero w 1867 otwarto linię Warszawa—Terespol, a w 1877 dwie linie kolei Nadwiślańskiej Warszawa—Kowel i Warszawa—Mława. Wszystkie trzy kończyły się na Pradze. Zmusiło to władze kolejowe do budowy łącznicy poza ówczesnym obrębem miasta, tak zwanej linii obwodowej z własnym mostem obok Cytadeli.

Projektantem i budowniczym tego mostu był inżynier Tadeusz Chrzastowski (1822—1892), główny konstruktor mostu Kierbedzia.¹⁰² Roboty zostały oddane w lutym 1873 roku z przetargu firmie „Lilpop, Rau i Loewenstein”, której pełnomocnikiem był inżynier Henryk Marconi (1842—1920), syn Henryka, wielkiego architekta. Termin ukończenia prac ustalono na 8 lutego 1875 roku.

Most o ogólnej długości 505 m składał się z siedmiu przęseł nawodnych. Filary fundowane metodą kesonową do 12 m i dźwigary kratowe, tak jak Kierbedzia, wykazywały pewien postęp w porównaniu z tamtym. Most był dwupoziomowy, górny poziom dla kolei na jeden tor, z 4 szynami o rozstawie 1435 mm dla taboru zachodnioeuropejskiego i 1525 mm dla taboru

cesarstwa rosyjskiego. Dolny poziom o szerokości 3,7 m przeznaczono dla ruchu kołowego jednokierunkowego, głównie wojskowego. Tak było przez 33 lata. Zgodnie z umową most ukończony został dnia 8 lutego 1875 roku, ruch kolejowy jednak otwarto dopiero 18 listopada tego roku.¹⁰³ W roku 1908 przestał być mostem kolejowym, a stał się mało wykorzystywanym mostem ulicznym.¹⁰⁴

Wraz z mostem zbudowano wiadukt murowany na przedłużeniu ulicy Zakroczymskiej z wjazdem do fortu Włodzimirskiego w Cytadeli, i drugi, na Pradze, stalowy na linii nadwiślańskiej nad linią petersburską, linią obwodową, kolejką wąskotorową Karczew—Jabłonna i szosą radzymińską jednocześnie.

Dnia 5 lipca 1915 roku wojska rosyjskie wysadziły dwa przęsła środkowe tego mostu, bez uszkodzenia filarów. Odbudowany szybko przez saperów niemieckich w niezmienionej postaci przetrwał on do drugiej wojny światowej i został wysadzony przez hitlerowców 13 września 1944 roku. W latach 1957—1959 most ten odbudowano jako ogniwo Trasy im. Stefana Starzyńskiego (na lewym brzegu ulicy Mariana Buczka, na prawym Stefana Starzyńskiego) nadając mu nazwę mostu Gdańskiego.

Odbudowa została zaprojektowana przez inżyniera Janusza Ratyńskiego i zespół, a wykonana pod kierownictwem inżyniera Kazimierza Kuli. Wykorzystano stare filary, utrzymano też zasadę mostu dwupoziomowego. Na poziomie dolnym umieszczono dwutorową jezdnię tramwajową (pierwszy raz na tym moście) i dwa chodniki, na górnym czteropasmową jezdnię dla samochodów, również dwa chodniki, łącząc na lewym brzegu obydwa poziomy wiszącymi schodami spiralnymi. Wiadukty lewo- i prawobrzeżne według projektu inżynierów Stefana Piwońskiego i Witolda Witkowskiego zostały wykonane pod kierownictwem inżynierów Janusza Ostrowskiego i Władysława Radziejowskiego.

Jednocześnie z mostem i trasą zbudowano Wybrzeże Helskie do mostu Śląsko-Dąbrowskiego i Wybrzeże Szczecińskie do mostu Poniatowskiego. Razem z dojazdami na lewym i prawym brzegu 15 km ulic.¹⁰⁵ Kierownikami realizacji byli inżynierowie Józef Sigalin i Ryszard Ostrowski. Całą trasę wraz z mostem i obydwojma wybrzeżami oddano do użytku dnia 22 lipca 1959 roku.

DRUGI MOST KOLEJOWY PRZY CYTADELI. Trzecim chronologicznie stałym mostem warszawskim jest drugi most przy Cytadeli, zbudowany o 32 m poniżej otwartego w roku 1875. Jest on niezmiennie i wyłącznie kolejowy. Do roku 1915 miał tory (zawsze dwa) dla dwu szerokości. Budowany od 1 stycznia 1905 roku do 6 lipca 1908 według projektu profesora Nikołaja Bielelubskiego (1845—1922) z Instytutu Inżynierów Komunikacji w Petersburgu, przy współpracy inż. Aleksandra Pstrokońskiego, później-

szego budowniczego mostu średnicowego. Kierownikiem budowy był inż. Aleksy Lubickij, późniejszy, po inżynierze Mieczysławie Marszewskim, kierownik budowy mostu Poniatowskiego. Most o ogólnej długości 505 m (kratowy, z jazdą górą) jest siedmioprzęsłowy, podobnie jak poprzedni, ale ma znacznie głębsze fundamenty pod filary (na kesonach), od 15 do 21 m poniżej zera Wisły i przeszła o czterech dźwigarach, a nie dwu.¹⁰⁶

5 lipca 1915 roku wojska rosyjskie wysadziły jedno przęsło od strony Warszawy, bez uszkodzenia filarów. Odbudowany szybko przez saperów niemieckich, w niezmienionej postaci przetrwał do roku 1944. 13 września 1944 roku hitlerowcy zniszczyli go w znacznym stopniu wraz z filarami. Idące naprzód wojska radzieckie musiały mieć most do transportów, wobec tego w dniach od 18 stycznia do 8 lutego 1945 roku saperzy radzieccy w odległości 25 m powyżej zrujnowanych filarów tego mostu zbudowali jednotorowy most kolejowy na drewnianych podporach, na których oparte były stalowe dźwigary.¹⁰⁷ Pełnił on swą rolę do chwili uruchomienia pociągów na stałym, odbudowywanym jednocześnie moście kolejowym, ale sam został zniesiony przez krę 20 marca 1947 roku.¹⁰⁸ Prace nad odbudową stałego mostu SPB rozpoczęło również w roku 1945 według projektu profesora Franciszka Szelągowskiego (1898—1973). Konstrukcję stalową dostarczyła huta „Pokój”. 19 marca 1946 roku otwarto ruch kolejowy o jednym torze, a 22 lipca 1947 o dwu.¹⁰⁹ Wygląd mostu jest taki sam jak w roku 1908. Jest to pierwszy stały most odbudowany po drugiej wojnie światowej.¹¹⁰

MOST PONIATOWSKIEGO. Czwartym chronologicznie stałym mostem warszawskim stał się most Księcia Józefa Poniatowskiego, zwany przez warszawiaków „trzecim mostem” z tego względu, że mosty przy Cytaдели uważali za jeden. Most ten, budowany od roku 1905, oddany do użytku 13 czerwca 1913, otwarty zaś uroczyście 4 stycznia 1914, otrzymał oficjalną nazwę mostu Mikołaja II. Dla warszawiaków jednak był „trzecim mostem” albo mostem Ks. J. Poniatowskiego, gdyż w roku 1913 przypadło stulecie śmierci księcia Józefa Poniatowskiego.

Po powołaniu 27 maja 1904 roku pod przewodnictwem prezydenta Niokołaja Bibikowa Komitetu Budowy Mostu, do którego weszli między innymi profesor Aleksander Wasiutyński, inżynier Julian Eberhard, późniejszy minister komunikacji w Polsce niepodległej, architekt Stefan Szyl-ler i wspomniany już profesor Niokołaj Bielelubskij. Głównym kierownikiem opracowania ostatecznego projektu całej trasy i mostu Poniatowskiego został inż. Mieczysław Marszewski (1857—1916).¹¹¹

Marszewski już w roku 1903 prowadził studia przygotowawcze. Na jego też prośbę inżynier Bronisław Plebiński opracował szkic mostu, który ze względu na to, że miał być wsparty jedynie na dwu filarach, nie uzy-

skął zgody władz wojskowych. Dopiero projekt mostu o ośmiu przęsłach, z siedmioma dźwigarami łukowymi każde, został przeznaczony do realizacji.¹¹²

Całość trasy mostowej o długości 3242 m stanowiły cztery odcinki: a) Nowy Świat — Smolna Góra;¹¹³ b) wiadukt — Smolna Dolna — Wisła;¹¹⁴ c) most (506 m); d) dojazd od mostu do obecnego ronda Waszyngtona (480 m), obecna ul. Zieleniecka (1080 m) i most na niej ze służą na łasze łączącej się z jeziorem Kamionkowskim

Oprawę architektoniczną mostu (cztery wieże z pawilonami, granitowe parapety z herbami miast Królestwa Polskiego i po dwie ławy na każdym filarze oraz ozdobne balustrady) nadał architekt Stefan Szyller.

Do ogłoszonego w roku 1904 przetargu na budowę tego mostu stanęło czternaście przedsiębiorstw. Ostra walka, w której również osobiście wziął udział (co stało się później przyczyną jego tragedii) inż. M. Marszewski, między firmą francuską „Batignolles” a firmą „K. Rudzki i S-ka”, zakończyła się zwycięstwem ostatniej, z którą podpisano umowę 5 kwietnia 1905 roku, choć roboty wstępne rozpoczęto już 28 września 1904.¹¹⁵ Po zmontowaniu w latach 1911—1912 stalowej konstrukcji pomostu górnego i ułożeniu podłoża betonowego jezdni i chodników oraz drewnianego bruku, w roku 1912 otwarto prowizorycznie ruch na moście z dojazdem przez ślimak północny przy lewym brzegu. Dopiero bowiem w końcu roku 1913 ukończono żelbetowy wiadukt.

Wokół sprawy wiaduktu i dojazdu z górnej części miasta do Powiśla rozgorzał spór nie mniej namiętny i nie mniej szeroki niż wokół sprawy wodociągów i kanalizacji w ostatniej ćwierci XIX wieku. Brak doświadczenia wpłynął na przekraczanie kosztorysów. Odgłosy tych sporów odbiły się echem w Petersburgu i spowodowały przysłanie w roku 1910 pod przewodnictwem senatora Neuhardta (szwagra premiera Stołypina) komisji szukającej dowodów obciążających Marszewskiego, który padł ofiarą intryg wymierzonych przeciw generałowi gubernatorowi Skalonowi.¹¹⁶

Po aresztowaniu Marszewskiego jego stanowisko objął inżynier Aleksy Lubickij, kierownik budowy drugiego mostu pod Cytadela. Inżynier Lubickij zachował się lojalnie w stosunku do wielkiej pracy włożonej przez swego poprzednika i nie zmienił niczego ani w organizacji robót, ani w sposobie ich prowadzenia, ani w personalnym składzie.¹¹⁷

Dnia 5 sierpnia 1915 roku wojska rosyjskie wysadziły dwa rzeczne filary mostu, powodując zniszczenie czterech przęseł. Na zlecenie okupanta firma „Fleuder et Berger” z Kolonii wstawiła na miejsce wysadzonych przęseł drewniane przęsła wzmocnione żelaznymi wiązadłami. Pomost zbudowany został z drewnianych belek i z desek. Most ten dla ruchu otwarto 22 września 1916 roku, a 14 sierpnia 1917 roku pożar, powstały z niewiadomej przyczyny, zniszczył całą budowlę. Wiosną 1920 roku sape-

rzy pod dowództwem kpt. J. Guderskiego porozsadzali pozostałe jeszcze konstrukcje, aby nie przeszkadzały żegludze.

Odbudowę mostu rozpoczęto następnie w roku 1921. Ze względu na trudności finansowe wlokła się ona długo i dopiero w roku 1925 otwarto ruch na połowie mostu, a w 1927 na całej szerokości. I tym razem roboty prowadził inż. Br. Plebiński i firma „K. Rudzki i Ska”.¹¹⁸

13 września 1944 roku hitlerowcy zniszczyli nie tylko sam most (cztery z ośmiu przęseł zostały zerwane), ale również wysadzili przęśło wiaduktu obok Solca.

Po wojnie wykonanie projektu i kierownictwo całości odbudowy powierzone profesorowi inż. Stanisławowi Hemplowi (1892—1954), zastępcami byli kolejno inż. Karol Stolcman i inż. Zenon Woliński. Odbudowę rozpoczęto latem 1945 roku, ukończono 22 lipca 1946, co stało się wielkim wydarzeniem dla odbudowującej się Warszawy. W czasie odbudowy wydarzyła się tragedia. Dnia 4 grudnia 1945 roku zwały się do rzeki: połączony dźwig portalowy oraz siedem stalowych łuków już zmontowanego przęśła. Zabity został hutnik Ślązak Józef Krupnik, jedenastu robotników odniosło rany.¹¹⁹ W końcu 1965 roku Płockie Przedsiębiorstwo Robót Mostowych zakończyło poszerzanie pomostu wiaduktu i mostu zwiększając jego przelotowość.

W tym też czasie zbudowano na jedenastu filarach lekkiej żelbetowej konstrukcji nowy ślimak (południowy) przy lewobrzeżnym przyczółku mostu oraz nową klatkę schodową żelbetową obok starej kamiennej przy ulicy Solec z oddzielnymi biegami schodów do przystanków autobusowych i tramwajowych.

TRZECI MOST KOLEJOWY — ŚREDNICOWY. Piątym chronologicznie stałym mostem warszawskim był znów most kolejowy (już trzeci), zwany średnicowym ze względu na to, że przechodzi przez środek miasta i prostą trasą łączy prawo- i lewobrzeżną sieć kolejową. Trasę tę zaproponował po raz pierwszy w roku 1879 inżynier Paweł Fliederbaum, a następnie w roku 1894 inżynier Stefan Zieliński i inżynier Stanisław Rohn. Drugi projekt został przez władze carskie zatwierdzony w roku 1914, aktualny stał się dopiero po odzyskaniu niepodległości na podstawie ustawy Sejmu z 19 lipca 1919 roku i uchwały z 1923 w sprawie tunelu.¹²⁰ Budowę tunelu na dwa tory o głębokości 8—9 m i długości 1200 m rozpoczęto 1 sierpnia 1923 roku. Całość zakończono dopiero w 1933 z powodu występujących w ciągu całych dwunastu lat trudności finansowych.

Całością od początku budowy do śmierci kierował inżynier Ignacy Ciszewski (1875—1924), następnie również do śmierci inżynier Stanisław Olszewski (1859—1929). Tunel budowali inżynierowie Janusz Jankowski (1889—1971) i Stanisław Suszyński. Most wzniesiony według projektu

inżyniera Aleksandra Pstrokońskiego na sześciu filarach, składa się z sześciu przęseł.¹²¹

Most średnicowy usprawnił w sposób decydujący pracę węzła warszawskiego, umożliwił budowę Dworca Centralnego, elektryfikację ruchu podmiejskiego, ożywił i uaktywnił podwarszawskie miejscowości.¹²² 13 września 1944 roku most został przez hitlerowców zniszczony w całości. Wszystkie kratownice mostu leżały w wodzie, wszystkie filary były uszkodzone, dziesięć sekcji tunelu (po 10,81 m) wysadzono. Odbudowę rozpoczęto w maju 1945 roku od usuwania zniszczonych kratownic.¹²³

W tym też jeszcze roku zapadła decyzja zaniechania dawnej formy przęseł z jazdą dołem. Wysokie kratownice nie harmonizowały z sąsiednimi mostami i zakrywały widok na dolinę Wisły — pożądanym był most z jazdą górą. Projekt takiego mostu, który wykonał prof. Franciszek Szelański, został zatwierdzony przez Ministerstwo Komunikacji w styczniu 1947 roku.¹²⁴

Dnia 14 kwietnia 1949 roku otwarto ruch pociągów roboczych, w dniu 23 VI 1949 roku ruch normalny na dwu torach, a dopiero w roku 1966 ruch na czterech torach, mimo że odbudowę tunelu na cztery tory, a więc właściwie budowę drugiego tunelu obok starego, inżynier Tadeusz Ciszewski rozpoczął już 23 kwietnia 1945 roku, a zakończył w sierpniu 1947.

Jednocześnie z mostem odbudowano wiadukt nad Wybrzeżem Sześcińskim i wiadukty przy Wybrzeżu Kościuszkowskim. Wiadukt nad ul. Targową odbudowano w końcu roku 1946.¹²⁵

W roku 1955 na linii tej powstał efektowny architektonicznie przystanek Stadion dla obsługi Stadionu Dziesięciolecia, a w 1963 przystanek Powiśle przy przyczółku wiaduktu Poniatowskiego z przejściem dla pieszych pod jego pomostem.

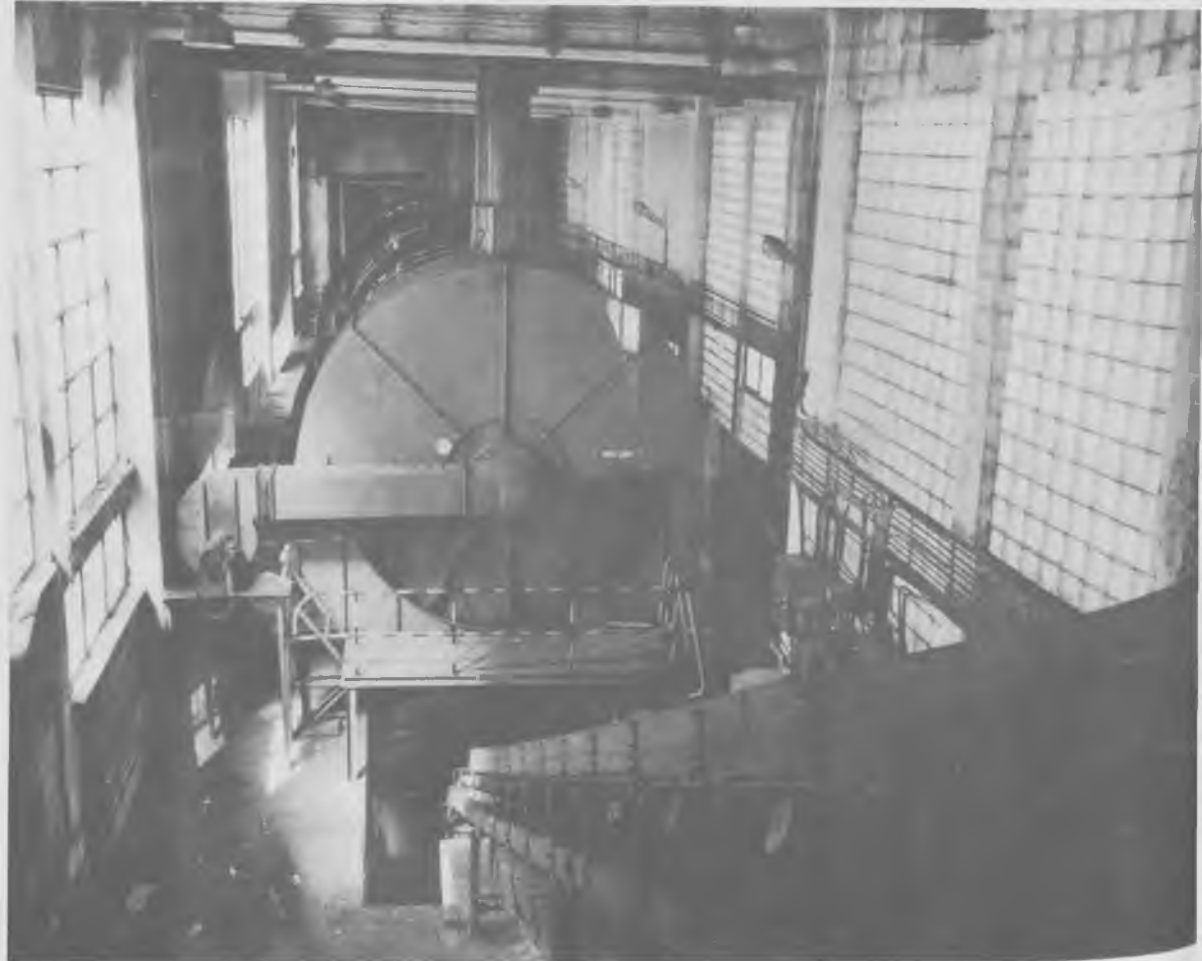
MOST ŁAZIENKOWSKI. Autorem koncepcji, założeń ogólnych i lokalizacji mostu Łazienkowskiego wraz z Trasą był zespół, który zajął pierwsze miejsce w konkursie na opracowanie założeń projektowych dwu nowych mostów przez Wisłę: Łazienkowskiego i Świętokrzyskiego. Należeli do niego: profesor Stanisław Marzyński, dr Józef Buchner i inżynier Stanisław Niewiadomski. Generalnym projektantem całej Trasy był inżynier Wiesław Rososiński, poszczególne elementy projektowali:

przebieg trasy mostowej, jej zadania funkcjonalne oraz architekturę obiektów inżynierskich — inżynierowie Leszek Gruszczyński, Jan Knothe, Józef Lemański, Krzysztof Łubieński, Wiesław Rososiński.

most wraz z wiaduktami, dojazdami, estakadami inżynierowie: Jerzy Mazur (główny projektant), Józef Miturski, Czesław Szkudlarek, Marian Bogacki, Andrzej Bieliński i Jerzy Makosa. Architektura mostu: Andrzej Buchner, Stanisław Marzyński i Stanisław Niewiadomski. Architektura

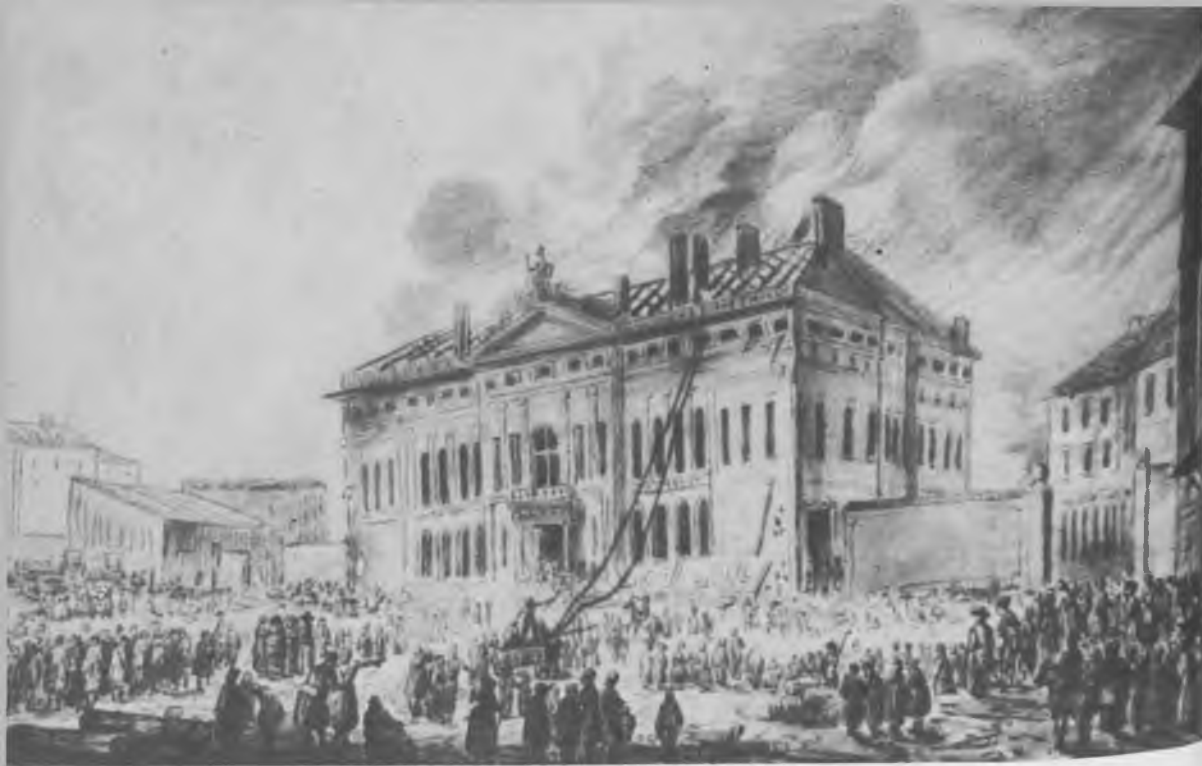
63. Kompostownia „Dano” (sita) uruchomiona w roku 1965 na Radiowie przy ulicy Kampinoskiej

64. Kompostownia „Dano” (biostabilizator)

65. Oddział Straży Pożarnej przy ulicy Chłodnej 3 od 1851 w dawnych koszarach mirowskich z roku 1732

66. Pożar pałacu Krasieńskich w roku 1787. Rysunek J.P. Norblina

67. Pożar młyna parowego na Solcu w roku 1866. Rysunek J. Kossaka

69. Pierwsza zmotoryzowana drabina strażacka z roku 1926

68. Jedna z pięciu (nie istniejących) dostrzegalni strażackich przy ulicy Chłodnej 3

70. Komenda Stołecznej Straży Pożarnej przy placu Unii Lubelskiej

71. Stanisław Gieysztor, komendant Warszawskiej Straży Pożarnej w latach 1936—1940

72. Franciszek Bieliński, marszałek wielki koronny, od roku 1742 przewodniczący Komisji Brukowej

73. Most Jagielloński istniejący w latach 1573—1620

74. Tablica z roku 1582 umieszczona na bramie mostu Jagiellońskiego — obecnie w Muzeum Historycznym m.st. Warszawy

węzłów nadbrzeżnych: Lech Gruszczyński i Jan Knothe. Budową mostu kierowali inżynierowie: Bronisław Czerniewski i Jerzy Siemień.¹²⁶ Budowany od r. 1972, otwarty 22 VII 1974.

Generalnym wykonawcą i koordynatorem budowy była Dyrekcja Mostowej Trasy Łazienkowskiej z inż. Ryszardem Ostrowskim (1913—1976) na czele. Nadzór techniczny sprawował zespół pod kierownictwem inżyniera Józefa Zajączkowskiego.

Most Łazienkowski ma długość 424 m, szerokość 27,5 m; ciężar konstrukcji stalowej około 5600 ton. Konstrukcja spoczywa na czterech filarach w rzece i na dwu na lądzie, na jej płycie mieszczą się dwie trzypasmowe jezdnie z jednometrowej szerokości odbojnicą pośrodku oraz chodniki. Ten układ jezdni utrzymany jest zasadniczo na całej długości trasy wynoszącej 17 kilometrów — od skrzyżowania ulicy Wawelskiej z aleją Żwirki i Wigury oraz dwiema odnogami na Pradze: do ulicy Wiatracznej przy Waszyngtona i Ostrobramskiej do ulicy Marsa.¹²⁷

W roku 1977 rozpoczęto budowę według projektu inżyniera Witolda Witkowskiego siódmego mostu na osi ulicy i estakady toruńskiej.

3. MOSTY NA INNYCH WODACH

Jak wiadomo z innych rozdziałów niniejszego opracowania („Wodociągi”, „Kanalizacja” „Melioracje miejskie”), na obszarach zarówno lewo- jak i prawobrzeżnych Warszawy znajdowało się i znajduje oprócz Wisły wiele wód płynących, stojących oraz mokradeł. Na nich też od dawna budowano drewniane kładki, mosty dla przejazdu i dla pieszych, od XVIII wieku zaś coraz częściej mosty murowane, kamienne. Za najdawniejszy trzeba uznać most drewniany z X—XI wieku u zachodniego wału gródka Bródno.¹²⁸

W XVII i ponownie w XVIII wieku zbudowano podwójny most przez ulicę Graniczną i Królewską nad wodami spływającymi z otoczenia ulicy Bagno.

W XVIII wieku według Sobieszczańskiego „przez część ulicy Bugaj od numeru 2590 do 2595, w samym skrócie tejże ulicy, zbierające się ścieki tworzyły bagno, na którym utrzymywano trzy połączone ze sobą długie pomosty”. Takie same pomosty istniały wzdłuż ulicy Gołębiej, Przyrynek i Furmańskiej oraz przy ulicy Przejazd i Wareckiej, wystawione w roku 1778.

Murowany most o długości 23 m i szerokości 15 m na rzece Żurawce, spływającej wzdłuż ulicy Książęcej w poprzek Nowego Świata, istniał przed rokiem 1773 do początków XIX wieku. Most ten był dziełem Komisji Brukowej, podobnie jak i 24-metrowy na rzece przy ulicy Wałowej, na osi ulicy Franciszkańskiej, oraz most na przedłużeniu ulicy Zakroczymskiej na rzece Belczącej. Istniały również liczne mostki nad kanałami, na

¹²⁸ Urządzenia kom. W-wy

przykład przy ulicy Ordynackiej, Powązkowskiej, Pięknej (jeszcze w r. 1863).¹²⁹

W latach 1779—1780 powstał kamienno-ceglany trzyprzęsłowy most przy ulicy Agrykoli według projektu Merliniego, posadowiony na krótkich palach. W roku 1788 na oddzielnym fundamencie tuż przy nim stanął pomnik Jana III Sobieskiego dłuta Franciszka Pincka (1733—1798).¹³⁰

Na rysunku Zygmunta Vogla z roku 1795 widać murowany most łukowy na kanale Ujazdowskim.

Na ulicy Rozbrat od roku 1794 do 1911 istniał most, pod którym można było przepływać łodzią ze stawów łazienkowskich do Wisły. W roku 1911 zastąpiono go służą przelewową.

L. Ch. Metzell (wymieniany tu parokrotnie) w roku 1821 zbudował przy łazienkowskim Teatrze na Wyspie pierwszy metalowy most wiszący o długości 45 m i szerokości 1,1 m — właściwie kładkę łączącą wyspę z brzegiem.¹³¹

W XIX wieku istniały mosty murowane przy obecnej ulicy Przyczółkowej i obecnej Wiertniczej (od połowy tego wieku).

Nad łąką wiślaną, oddzielającą Pragę od Saskiej Kępy, w roku 1848 kupiec Chaim Markus Jesionowski w celach dochodowych położył od ulicy Sprzecznej most łyżwowy, który przetrwał do czasu zaadaptowania tej łąchy na potrzeby portu rzecznego.

Na łasze Czerniakowskiej przy Solcu w roku 1854 zbudowano most miejski, który zlikwidowały powstałe w początku XX wieku Warsztaty Remontowe Taboru Rzecznego.¹³²

Również na przewężeniu jeziora Kamionkowego pod ulicą Zieleniecką w latach 1867—1893 istniał most. Na jego miejscu w latach 1908—1912, w związku z budową trasy mostu Poniatowskiego, położono most stalowy o rozpiętości 7 m i szerokości 20 m na przyczółkach z granitu, między którymi umieszczono stalowe wrota śluzowe według projektu inżyniera Władysława, chroniące przy wysokim stanie Wisły przyległe tereny od zalewu.¹³³ W roku 1969 na osi ulicy Marywilskiej nad kanałem Żerańskim powstał most o długości 85,5 m. W roku 1970 na jeziorze Czerniakowskim na linii ulic Gołkowskiej i Statkowskiego zbudowano most żelbetowy o długości 85,8 m, takie same mosty o długości 65,6 m wzniesiono na osi ulicy Kondratowicza na kanale Bródnowskim i na osi Białoleckiej na kanale Żerańskim.

W roku 1972 zbudowano mosty na kanale na osi ulicy Trawiastej w Aninie o długości 30 m i na osi ulicy Łokietka na Zaciszu o długości 9,5 m.¹³⁴

W wieku XX w związku z rozbudową systemu melioracji miejskich musiało powstać, przede wszystkim dla potrzeb komunikacyjnych, wiele mostków dla pieszych i mostów dla przejazdu. Nie sposób ich tu wyliczyć. Jedynie zestawienie tabelaryczne obrazuje należycie zarówno ilość tych

urządzeń, jak i ich jakość (nowoczesność). Mianowicie — na tle ogólnego rozrostu można obserwować zarówno powiększanie się liczby i sumarycznej długości mostów żelbetowych, jak i spadek liczby mostów półstałych i drewnianych (zob. tablica 53).

III. WIADUKTY, ESTAKADY, TUNELE, PRZEJŚCIA PODZIEMNE, KŁADKI, ŚLIMAKI I SCHODY

Wiadukt jest budowlą typu mostowego, przeprowadzającą ulicę (drogę) lub tory kolejowe czy tramwajowe nad naturalną przeszkodą terenową, inną niż woda lub ponad innymi arteriami komunikacyjnymi. Służy głównie dla ruchu kołowego, pieszych ograniczając coraz bardziej.

Estakada w przemyśle, kopalnictwie itp. (nie interesująca nas tutaj) ma wiele różnorodnych funkcji i zastosowań. W warunkach miejskich spełnia te same zadania co wiadukt, przeważnie jednak jest znacznie dłuższa, przechodzi często na zmiennych poziomach, po osiach krzywych, między innymi spiralnych (ślimaki, koniczynki), w miarę potrzeby ponad zabudową i innymi urządzeniami. Przeznaczona jest dla szybkiego ruchu samochodowego z wykluczeniem pieszego. Dla ruchu pieszego buduje się obecnie oddzielne przejścia nadziemne, czyli kładki.

Tunel jest budowlą podziemną, przeprowadzającą arterie komunikacyjne pod naturalnymi przeszkodami (wzniesienia, a także wody) lub sztucznymi (nasypy, zabudowa itp.). Służy z zasady dla ruchu kołowego. Dla ruchu pieszego buduje się obecnie oddzielne przejścia podziemne.

Wiadukty, estakady i tunele buduje się na węzłach i skrzyżowaniach z torami kolejowymi, ale również i na samej sieci ulicznej w związku z rozrostem miasta i zmotoryzowanego ruchu kołowego. Natomiast o wiaduktach, estakadach i tunelach służących wyłącznie potrzebom ruchu kolejowego w obrębie węzła, bez krzyżowania się z ruchem ulicznym mowy tu nie będzie.

1. WIADUKTY

WIADUKTY I ESTAKADY NIE ZWIĄZANE Z LINIAMI KOLEJOWYMI. Zacząć należy od nich, najstarszy bowiem Nowy Zjazd Feliksa Pancera, zbudowany w roku 1846 nie został (wbrew zresztą pierwotnym zamiarom) związany z koleją, lecz od roku 1864, łącząc Krakowskie Przedmieście i plac Zamkowy z ulicznym mostem Kierbedzia, pełnił również rolę wiaduktu dla Powiśla. Wiadukt ten kamiennie-ceglany po zniszczeniach wojennych został w roku 1949 zastąpiony nowym żelbetowym o długości 50 m, oprócz nasypu.

Drugi tego typu dojazd o długości 701 m, łączący skarpe warszawską

z mostem Poniatowskiego, budowany w latach 1905—1913, wykończony nieco później niż sam most, jest również wiaduktem dla ulic Powiśla. Rolę tę pełnią zresztą obecnie wszystkie przyczółki mostów warszawskich.

Przez dłuższy czas tego rodzaju wiaduktów nie budowano. Za pierwszy — po przerwie — wypada uznać wiadukt żelbetowy (jak i wszystkie następne), zbudowany w roku 1969 na osi ulicy Marywilskiej o długości 20,4 m nad ulicą Płochocińską.

Następny to wiadukt-estakada, element Trasy Łazienkowskiej, przechodzący nad częścią dawnego parku Agrykola, nad stykiem ulicy Rozbrat i Łazienkowskiej; zbudowano go w roku 1974. Najdłuższa estakada, stanowiąca element Wisłostrady, przebiegająca pod wzgórzem Bielańskim na długości 820 m, została oddana do użytku 5 grudnia 1975 roku.

WIADUKTY ZWIĄZANE Z LINIAMI KOLEJOWYMI. Najwięcej wiaduktów trzeba budować tam, gdzie powstaje kolizja ruchu kolejowego z ulicznym, tam, gdzie jednopoziomowe skrzyżowania powodują niebezpieczeństwo dla życia ludzkiego i wielkie straty czasu dla obydwu stron przy zamykaniu ulic szlabanami lub wstrzymywaniu manewrujących pociągów.

W roku 1970 w obrębie Warszawy długość linii kolejowych wynosiła 72 km. Znajdowało się na niej 35 dwupoziomowych (tuneli lub wiaduktów) skrzyżowań z ulicami, odbudowanych lub zbudowanych po wojnie, oraz 254 kolizyjne skrzyżowania jednopoziomowe, to znaczy przejazdy kolejowe, w tym 114 oznakowane, oraz 16 z samoczynną sygnalizacją strzeżone, jedynie oznakowane, oraz 16 z samoczynną sygnalizacją świetlną.¹³⁵

Od roku 1875 wznoszone są wiadukty i tunele najpierw na linii obwodowej, następnie od roku 1903 na linii do Łowicza, od 1926 na linii średnicowej oraz na linii do Radomia, uruchomionej w roku 1934. Na zachodnim warszawskim łuku linii obwodowej oraz nad linią do Łowicza, wliczając w porządku topograficznym znajduje się trzynaście budowli (urządzeń inżynierskich) umożliwiających dwupoziomowe krzyżowanie się ulic z kolejami. Są to dwa tunele oraz jedenaście wiaduktów:

Wiadukt żoliborski na osi ulicy Mickiewicza i Nowotki (wówczas Bonifraterskiej) oddany do użytku 27 lutego 1937 roku, zburzony przez hitlerowców w roku 1944, odbudowany w końcu 1946.

Na Trasie N-S na osi ulicy Stołecznej i Marchlewskiego wiadukt otwarto 13 czerwca 1959 roku.

Wiadukt powązkowski na osi ulicy Powązkowskiej, oddany do użytku w końcu roku 1929, zburzony w 1944, otwarty po odbudowie 15 stycznia 1948.

Na osi ulicy Obozowej przy Wawrzyszewskiej istnieje wiadukt dawnego

typu na kamiennych podporach, ale linia tramwajowa na przedłużeniu tej ulicy w stronę Bemowa, nad koleją łowicką, przechodzi po drewnianym wiadukcie i po jednym tylko torze.

Nad ulicą Górczewską wiadukt dawnego typu został przebudowany w roku 1962.

Ta sama ulica w rejonie osiedla „Przyjaźń” przechodzi nad linią łowicką nowym wiaduktem, który został otwarty 26 marca 1974 roku.

Na osi ulicy Wolskiej wiadukt, zbudowany około roku 1928, został wydłużony do 48 m i poszerzony. Oddany na nowo do użytku 30 października 1974 roku.

Przedłużenie ulicy Wolskiej z Połczyńską przekracza linię łowicką wiaduktem zbudowanym w roku 1970.

Linia łowicka jeszcze raz w obrębie miasta przechodzi wiaduktem nad ulicą Dźwigową z roku 1970.

Na osi ulicy M. Kasprzaka wiadukt linii obwodowej został zbudowany w roku 1967.

Na wschodnim, praskim, łuku linii obwodowej powstały następujące wiadukty:

Na osi dawnej drogi Modlińskiej, później zwanej ulicą Jagiellońską, obecnie Stalingradzką, w roku 1948 wiadukt został odbudowany prowizorycznie, a w 1959 rozbudowany i wydłużony.

Nad węzłem ulic Odrowąża, Św. Wincentego i 11 Listopada (dawna Esplanadowa), nad linią kolejową nadwiślańską (do Mławy) oraz linią tramwajową, wiadukt zbudowany w roku 1875.

Wiadukt nad ulicą Radzymińską i od roku 1949 nad aleją K. Świerczewskiego oraz nad linią kolejową nadwiślańską i do Białegostoku, zbudowany w roku 1875, odbudowany w 1949.

Wiadukt przeprowadzający szosę lubelską — ulicą Bronisława Czecha ponad torami wielu linii w Wawrze, zbudowany został w roku 1967.

Na północnych krańcach miasta, nad torami linii prowadzącej do Mławy, wzdłuż ulicy Toruńskiej otwarto 22 lipca 1976 roku wiadukt-estakadę o długości 700 m, stanowiący element mostowej Trasy Toruńskiej.

Nad wykopem linii średnicowej ukończonej w roku 1933, w latach 1926—1928 położono wiadukt na osi ulicy Żelaznej; w 1930 na osi Towarowej. Wiadukt ten rozszerzono w latach 1962—1963. W roku 1960 na osi ulicy Chałubińskiego i Marchlewskiego powstał wiadukt, który w roku 1975 został funkcjonalnie połączony (podziemnie) z powstałym w tym czasie Dworcem Centralnym, otrzymał podwójną estakadę, sięgającą od ulicy Nowogrodzkiej do Chmielnej. W latach 1976—1978 jego platforma została nad wszystkimi torami połączona płytą betonową z wiaduktem ulicy Żelaznej, wskutek czego powstał plac (parking) między Alejami Jerozolimskimi a zabudową ulicy Chmielnej.

Na nasypie wschodniej części linii średnicowej (do r. 1933), likwidując dolną część ulicy Smolnej, zbudowano wiadukty nad ulicą Solec, Wybrzeżem Kościuszkowskim, Wybrzeżem Szczecińskim i ponad ulicą Targową na Pradze. Odbudowano je do roku 1949.

Nad wykopem Kolei Radomskiej, ukończonej w roku 1934 przedłużone Aleje Jerozolimskie w Szczęśliwicach przechodzą wiaduktem o długości 112,2 m, w roku 1971 zbudowanym ze schodami i dojściami do przystanku PKP Warszawa-Jerozolimskie oraz przystanku WKD (EKD). Aleja Krakowska na styku z Grójecką przechodzi wiaduktem zbudowanym w latach pięćdziesiątych, przebudowanym w roku 1970 ze schodami i dojściami do przystanku PKP Warszawa-Rakowiec.

Aleja Żwirki i Wigury nad linią radomską przechodzi wiaduktem zbudowanym w roku 1963 bez powiązań z koleją. Ulica Marynarska połączona jest wiaduktem o długości 82,8 m, zbudowanym w roku 1971, ze schodami i dojściami do przystanku PKP Warszawa-Służewiec na linii radomskiej (tablica 54).

2. TUNELE

NIE ZWIĄZANE Z LINIAMI KOLEJOWYMI. Na Trasie W-Z o długości 195 m tunel zbudowano w roku 1949 w poprzek Krakowskiego Przedmieścia i ulicy Miodowej, łączący wiadukt i most Śląsko-Dąbrowski z zachodnim odcinkiem alei K. Świerczewskiego.

Na osi ulicy Kniewskiego (dawniej Złota) tunel w poprzek ulicy Marszałkowskiej o długości 80 m, łączący ją z placem Defilad, zbudowano w roku 1970.

Na Trasie Łazienkowskiej w roku 1974 oddano do użytku następujące tunele:

Na osi ulicy Wawelskiej pod aleją Niepodległości tunel o długości 65,0 m.

Na osi ulicy Armii Ludowej pod ulicą Waryńskiego i Polną tunel o długości 87,6 m.

Tunel na osi ulicy Armii Ludowej pod Marszałkowską.

Na osi ulicy Armii Ludowej pod rondem (Na Rozdrożu) Alei Ujazdowskich tunel o długości 72,0 m.

W alei I Armii WP pod rondem tunel o długości 62,1 m.

Węzeł ulic M. Kasprzaka, Wolskiej i Redutowej składa się z czterech tuneli o łącznej długości 156 m, podziemnego przejścia o długości 46,5 m i kładki nad wykopem o długości 14,0 m. Węzeł oddano do użytku 21 października 1975 roku.

TUNELE POD TORAMI KOLEJOWYMI. Najstarszy z roku 1875 to tunel pod torami linii obwodowej, stanowiący wjazd do Cytadeli na przedłuże-

niu ulicy Zakroczymskiej. Został przebudowany wraz z dojazdem do mostu kolejowego i Gdańskiego w roku 1959.

Najdłuższy (1200 m) kolejowy tunel na linii średnicowej pod Alejami Jerozolimskimi przebiegający od dolnej części ulicy Smolnej (obecnie przystanek Powiśle), początkowo do ulicy Chałubińskiego, od roku 1975 przedłużony w kierunku ulicy Żelaznej. Przechodząc przez centrum miasta odgrywa poważną rolę w komunikacji miejskiej i podmiejskiej stolicy.

Na osi ulicy Rewolucji Październikowej i Wery Kostrzewy pod torami w pobliżu Dworca Zachodniego tunel, o długości 192,0 m, otwarty 1 lutego 1973 roku, łączący Wolę z Ochotą.

Tunel na osi ulicy Globusowej i Bolesława Chrobrego pod torami przystanku PKP Warszawa-Włochy oraz tunel na osi ulicy Sympatycznej i Cegielnicznej pod torami przystanku PKP Warszawa-Włochy. Tunel ukończony 1 lutego 1973 roku, przechodzący pod wszystkimi torami Dworca Zachodniego, łącząc ulicę Rewolucji Październikowej z Alejami Jerozolimskimi, czyli Wolę z Ochotą (w rozbudowie).

3. PRZEJŚCIA PODZIEMNE

Pierwsze podziemne (tunelowe) przejście wyłącznie dla pieszych zbudowano w roku 1875 w nasypie prowadzącym do pierwszego mostu kolejowego na osi ulicy Krajewskiego. Następne otwarto 22 lipca 1949 roku pod Krakowskim Przedmieściem przy placu Zamkowym. Łączy ono (obok tunelu ruchu kołowego) poziom wiaduktu mostu Śląsko-Dąbrowskiego przy pomocy schodów ruchomych z poziomem Krakowskiego Przedmieścia. Drugie (dwuczłonowe) przejście podziemne wbudowano w roku 1959 w dojazd do mostów kolejowego i Gdańskiego w pobliżu wiaduktu. Przejście to łączy zwykłymi schodami po obydwu stronach: ulicę R. Krajewskiego z terenami parku im. R. Traugutta i parku im. J. Kusocińskiego.

Następne chronologicznie przejście powstało w roku 1963 na ciągu północnego chodnika Alei Jerozolimskich w poprzek wiaduktu kolejowego, znajdującego się na osi ulicy Towarowej. Mimo że przejście to oprócz dwu wyjść schodami na chodniki ma także dwa wyjścia na przystanki tramwajowe, jest zupełnie nie wykorzystywane ze względu na gabaryt korytarzy i schodów (1,38 m szerokości), na których tylko z trudem mijają się dwie osoby.

Przejście pod torami przystanku PKP Warszawa-Włochy powstało w roku 1964.

W związku z zakończeniem w roku 1965 poszerzenia mostu i wiaduktu Ks. J. Poniatowskiego pod wiaduktem przy ulicy Solec u szczytu nowych schodów powstało przejście z dojazdami do przystanków tramwajowych i chodników. Drugie przejście w tym samym czasie pod tymże wiaduktem

zbudowano między zachodnimi wieżami wjazdowymi, od przystanku PKP Warszawa-Powisłe w poprzek Alei Jerozolimskich na teren Muzeum Wojska Polskiego.

Powstałe w roku 1967 przejście w poprzek ulicy Targowej przy alei Świerczewskiego na Pradze jako pierwsze otrzymało wyposażenie w telefon i ustęp publiczny.

Pod ukończonym w roku 1967 Dworcem Warszawa Wschodnia, oprócz tuneli prowadzących do poszczególnych peronów, zbudowano dwa przejścia przelotowe, wschodnie i zachodnie, łączące ulicę Lubelską z Kijowską.

W roku 1968 pod Rondem Waszyngtona otwarto 85-metrowe przejście o szerokości 8 m z dojazdami do przystanków tramwajowych i autobusowych.

W roku 1970 w poprzek ulicy Marszałkowskiej, na osi ulicy Kniewskiego (Złotej), obok tunelu przejezdnego, powstało przejście o długości 43,0 m.

28 kwietnia 1971 roku w poprzek ulicy Stalingradzkiej przy północnym wejściu do FSO otwarto przejście o długości 54,0 m z dojściem na przystanki komunikacji miejskiej. Projektowali je inżynierowie: T. Marciński, J. Michalik i M. Stachowski.

29 kwietnia 1971 roku otwarto przejście pod skrzyżowaniem Alei Jerozolimskich z ulicą Marszałkowską o łącznej długości korytarzy 330,0 m z jedenastoma klatkami schodowymi i dojazdami do przystanków komunikacji miejskiej i na chodniki. Wewnątrz umieszczono kilka sklepów i wiele witryn wystawowych. Projektowali je inżynierowie: M. Olszewski i J. Bukało.

17 stycznia 1972 roku przy zbiegu ulic Słowackiego, Marymonckiej, Stołecznej i Gdańskiej otwarto 72-metrowe przejście z 8 klatkami schodowymi do przystanków, zaprojektowane przez inż. J. Strzałkowską.

1 lutego 1973 roku otwarto 50-metrowe przejście pod Alejami Jerozolimskimi przy Dworcu Zachodnim, obok tunelu przejezdnego.

8 lutego 1973 roku oddano do użytku drugie w poprzek ulicy Targowej u zbiegu z ulicami Ząbkowską i Okrzei na Pradze przejście o długości ogólnej korytarzy 140,0 m z sześcioma klatkami schodowymi.

28 kwietnia 1973 roku otwarto przejście w poprzek Krakowskiego Przedmieścia obok ulicy Traugutta o długości 27 m.

Na Trasie Łazienkowskiej otwartej 22 lipca 1974 roku znajduje się jedenaście przejść podziemnych: dwa (najdłuższe) przy skrzyżowaniu ulicy Wawelskiej z aleją Niepodległości, jedno przy ulicy Waryńskiego, trzy pod placem Na Rozdrożu przy Alejach Ujazdowskich, jedno na Bulwarze Praskim, jedno przy ulicy Krynicznej, trzy na Ostrobramskiej.

Na Wisłostradzie, otwartej 22 lipca 1974, znajdują się następujące przejścia podziemne: na Solcu przy płycie Desantowej i pomniku Chwała Sape-

rom, u stóp Zamku Królewskiego, na osi ulicy Bolesław u wylotu ulicy Sanguskiej, u stóp Bramy Straceń przy Cytadeli i przy ulicy Pułkowej.

31 grudnia 1974 roku pod ulicą M. Kasprzaka na osi ulicy Karolkowej i Przyokopowej oddano do użytku przejście podziemne budowane od roku 1972.

21 października 1975 roku przy dwupoziomowym węźle ulic Wolskiej, Kasprzaka i Redutowej otwarto przejście podziemne o długości 46,5 m.

Największym z dotychczasowych, otwartym 5 grudnia 1975 roku, jest zespół przejść i pomieszczeń pod skrzyżowaniem Alei Jerozolimskich z ulicą Marchlewskiego powiązany tunelem z Dworcem Centralnym. Z hali o wymiarach 70 na 80 m, wyposażonej w ustępy i telefony publiczne, w wiele kiosków i sklepów (w tym nocne) prowadzi dziewięć klatek schodowych na przystanki komunikacji miejskiej i chodniki na powierzchni ulic oraz na sześć podziemnych peronów kolejowych. Zespół ten przejściem podziemnym pod ulicą E. Plater ma też połączenie z przystankiem PKP Warszawa-Śródmieście.

W roku 1976 rozpoczęto budowę dwu przejść przy skrzyżowaniu alei K. Świerczewskiego i ulicy Młynarskiej — jedno o długości 46,0 m, drugie 36,0 m.

Warto zauważyć, że z racji zagłębienia stopy tych tuneli trzeba w wielu miejscach budować automatyczne przepompownie ścieków, nie mówiąc już o lokalnej przebudowie całej podziemnej sieci urządzeń komunalnych, łączności itp. (tablica 56).

4. KŁADKI (PRZEJŚCIA NADZIEMNE)

Swoista kładka (drewniana), zbudowana przez hitlerowców, wznosiła się w latach 1940—1942 nad ulicą Chłodną, łącząc dwie istniejące wówczas części getta warszawskiego.

W roku 1963 nad wykopem linii średnicowej na osi ulicy Miedzianej zbudowano żelbetową kładkę, która nie tylko łączy tę ulicę z Alejami Jerozolimskimi, ale dzięki schodom umieszczonym pośrodku umożliwia zejście na peron przystanku PKP Warszawa-Ochota.

W roku 1970 położono kładkę 10-metrową obok ulicy Szubińskiej nad potokiem płynącym wzdłuż ulicy Bogumiła Lindego. W roku 1971 podobna kładka została zbudowana przy ulicy Przyczółkowej nad kanałem melioracyjnym.

22 lipca 1972 roku oddano do użytku kładkę o konstrukcji wiszącej, z kłatkami schodowymi do chodników i przystanków tramwajowych nad ulicą Stalingradzką obok siedziby przedsiębiorstwa „Polmo”; długość kładki wynosi 72,0 m.

W roku 1972 położono 5-metrową kładkę nad potokiem przy ulicy Śluzowej w Wiśniowej Górze, w roku 1973 — 5,5-metrową przy ulicy Bieliszwickiej w Aninie.

W tym samym roku oddana została 46,2-metrowa kładka na osi ulicy Czerwijowskiego w pobliżu placu Na Rozdrożu jako pierwsze tego rodzaju urządzenie nad wykopem budowanej właśnie Trasy Łazienkowskiej.

17 lipca 1974 roku oddano do użytku kładkę na wysokości 7,5 m nad poziomem ulicy Książęcej, na trzech filarach, o długości 82 m i szerokości 4,2 m, co zostało upamiętnione odpowiednią tablicą (kładkę tę projektował inż. Zenon Franz).

15 stycznia 1975 roku oddano do użytku następną kładkę nad Tamką o długości 42 m, zaprojektowaną przez inż. Łucję Bogaczyk wraz z inż. Zenonem Franzem i 2 grudnia 1975 roku ostatnią na tym ciągu, nad ulicą Górnośląską przy Myśliwieckiej, wykonaną według projektu inż. Mariana Sokołowskiego i inż. Józefa Sieczkowskiego.

W lipcu 1974 roku oddano do użytku dziesięć kładek na Trasie Łazienkowskiej i Wisłostradzie (kilka z nich według projektu inżyniera Wiktora Humięckiego).¹³⁶

21 października 1975 roku oddano do użytku kładkę nad zjazdem do tunelu na dwupoziomowym węźle ulic Kasprzaka, Wolskiej i Redutowej.

11 grudnia 1975 roku nad torami kolei radomskiej przerzucono kładkę łączącą ulicę 1 Sierpnia z Rakowcem.

W roku 1976 nad przebudowaną ulicą Sobieskiego przerzucono cztery kładki.

W roku 1977 zbudowano kładkę nad aleją Niepodległości na osi głównej alei parku Pole Mokotowskie według projektu inżynier Łucji Bogaczyk (tablica 55).

5. ŚLIMAKI

Pierwszy ślimak (zjazd spiralny z wiaduktem) w Warszawie otrzymała ulica Karowa w roku 1905 dla połączenia skarpy z Powiślem, Krakowskiego Przedmieścia z ulicami Furmańską i Browarną. Potraktowano go również jako ozdobę miasta, dlatego oprawę architektoniczną dał mu Stefan Szyller, a rzeźby wykonał Jan Woydyga. Ślimak otrzymał imię dr. Stanisława Markiewicza (1839—1911), lekarza-społecznika. Projektował inż. Kazimierz Dankowski (1863—1930).

Druga tego typu budowla stanęła w latach 1908—1912 u styku wiaduktu i przyczółka mostu Poniatowskiego jako ślimak północny. Jego budowa natrafiła na poważne trudności, podłoże bowiem stanowiło wysypisko śmieci na gruncie o wysokim poziomie wody zaskórnej. White pale nie spełniły zadania, trzeba je było usunąć. Dopiero zaprojektowana przez prof. Wa-

clawa Paszkowskiego (1881—1950) skrzynia żelbetowa (zbrojona szynami kolejowymi) wysokości 6 m jako fundament rozwiązała sprawę. Ślimak został obliczony piaskowcem zdjętym z „bulwarku” P. Steinkellera. Kierownikiem robót był Polikarp Boratyński (1851—1921). Ślimak południowy przy tym moście powstał w roku 1964 jako przykład śmiałej, lekkiej budowli przystosowanej dla szybkiego ruchu samochodowego — estakady spiralnej. Jego projektantami byli: Teresa Mosiejewicz-Safuta, Janusz Safuta, Józef Lemański, Wiesław Rosiński i Witold Witkowski.

Wielokierunkowe i wielopoziomowe ślimaki (estakady-koniczynki) powstały w latach 1972—1974 przy obydwu przyczółkach mostu Łazienkowskiego.

6. SCHODY

Najstarsze — to oczywiście Kamienne Schodki z ulicy Krzywe Koło przy narożu Rynku Starego Miasta prowadzące do ulicy Brzozowej i osią przesunięte o 12 m ku północy — od ulicy Brzozowej do ulicy Bugaj. Mają 3,5 m szerokości. Pierwsza wzmianka o schodach na tym istniejącym od XIV wieku przejściu ulicznym pochodzi z roku 1527. Schody były parokrotnie remontowane (m. in. w r. 1780), w roku 1898 zaś otrzymały stopnie granitowe. Odbudowane zostały starannie wraz z otoczeniem po drugiej wojnie światowej. Na krawędzi skarpy, a więc na linii Krzywego Koła, po roku 1379 na osi tej uliczki znajdowała się furta w murach miejskich, od roku 1560 Brama Biała albo Wieża Rybacka, rozebrana w 1833, ostatecznie zaś w roku 1870 Kamienne Schodki były jedynym „szlakiem wodnym” dla Starego Miasta, bowiem ulica Celna albo Gnojna, ze względu na Gnojną Górę, nie nadawała się do tego celu. Z Kamiennych Schodków w nocy z 18 na 19 grudnia 1806 roku Napoleon patrzył na Wisłę i źle się wyraził o zapachach panujących na tej uliczce.¹³⁷

Drewniane schody na przedłużeniu ulicy Kościelnej, obok kościoła Najświętszej Marii Panny na Nowym Mieście, zbudowano po raz pierwszy w roku 1880.

Kamienne stylowe schody ufundował w roku 1882 hr. Ludwik Krasiński, łącząc ulicę Ordynacką z Tamką obok pałacu Ostrogskich. Projektował je architekt Wincenty Rakiewicz (1834—1899).¹³⁸

W roku 1905 wraz ze ślimakiem Markiewicza zbudowano drewniane uciążliwe schody od ulicy Karowej do Furmańskiej. Około roku 1960 zostały one zastąpione o wiele wygodniejszymi tarasowymi, żelbetowymi.

Około roku 1925 z ulicy Górnośląskiej, jako nazbyt stromej, ruch kołowy skierowano ulicą Myśliwiecką, a Górnośląską przecięto kamiennymi schodami z poręczami.

Pierwsze ruchome schody, sprowadzone z Moskwy, zainstalowano w ro-

ku 1949 jako wyjście z przejścia podziemnego obok Trasy W-Z na placu Zamkowym.

Drugie schody ruchome z firmy „Elewator” w Katowicach łączą poziom przystanku PKP Ochota z poziomem Alei Jerozolimskich.

Schody spiralne żelbetowe przy moście Gdańskim na Wybrzeżu Gdańskim zbudowano w roku 1959.

Tablica 51

POWIERZCHNIA JEZDNI I CHODNIKÓW O NAWIERZCHNI UTWARDZONEJ W HA
W PORÓWNIANIU DO POWIERZCHNI MIASTA (BEZ ULIC GRUNTOWYCH)

Rok	Powierzchnia			Rok	Powierzchnia		
	miasta	ulic	proc.		miasta	ulic	proc.
1745-62	185,0	16,0	8,7	1928	11 483,0	538,8	4,7
1847	2 154,0	123,1	5,7	1930	„	608,7	5,3
1860	„	103,5	7,1	1934	„	628,2	5,4
1869	„	104,5	7,2	1935	„	655,1	5,6
1871	„	108,3	7,5	1936	„	672,1	5,8
1873	„	109,2	7,6	1937	„	702,3	6,1
1974	„	109,8	7,7	1938	11 807,0	733,7	6,2
1896	3 273,0	162,6	7,5	1939	13 472,0	781,3	5,8
1898	„	178,2	8,1	1968	43 020,0	1 422,0	3,3
1903	„	210,0	9,6	1969	„	1 478,5	3,4
1906	„	226,5	10,4	1970	„	1 513,1	3,5
1912	„	234,9	10,7	1971	„	1 555,2	3,6
1913	„	239,1	10,9	1972	„	1 582,3	3,6
1916	11 483,0	360,2	3,1	1973	„	1 606,1	3,7
1922	„	430,5	3,7	1974	„	1 646,4	3,8
1926	„	491,0	4,3	1975	„	1 684,6	3,9

Zródła: Dla lat 1743—1762: E. Szwankowski, *Dzielo Komisji Brukowej marszałka Fr. Bielińskiego 1743—1762*, s. 399; dla roku 1847: F. Sobieszcański, *Rys historyczno-statystyczny...*, s. 252; dla lat 1860—1874: *Polski kalendarz ilustrowany J. Jaworskiego*; dla 1896—1913: *Obzor goroda Warszawy z odpowiednich lat*; dla 1916—1937: *Rocznik statystyczny m.st. Warszawy z odpowiednich lat*; dla lat 1938—1939: *Warszawa w liczbach z odpowiednich lat*; dla lat 1968—1975: *Analiza techniczno-ekonomiczna Wojewódzkiego Zarządu Dróg i Mostów z odpowiednich lat*.

POWIERZCHNIA JEZDNI O NAWIERZCHNI UTWARDZONEJ I ULEPSZONEJ
(BEZ CHODNIKÓW I ULIC GRUNTOWYCH)

Rok	Powierzchnia w ha			Rok	Powierzchnia w ha		
	utwardzona ogółem w ha	w tym: ulepszona			utwardzona ogółem w ha	w tym: ulepszona	
		ha	proc.			ha	proc.
1871	105,3	3,9	3,8	1937	412,3	156,6	37,7
1873	106,1	4,2	4,0	1938	428,6	164,8	38,4
1874	107,1	4,6	4,3	1939	457,3	183,9	40,2
1896	138,7	9,6	6,5	1968	993,1	687,7	69,2
1898	157,7	14,6	9,2	1969	1033,8	736,6	71,2
1903	174,7	33,0	18,9	1970	1058,7	777,9	73,5
1906	183,1	39,4	21,5	1971	1088,9	827,2	75,9
1913	187,6	48,3	25,7	1972	1102,1	855,8	77,6
1915	216,3	78,8	36,5	1973	1123,4	880,0	78,3
1916	219,1	80,3	36,6	1974	1154,3	917,6	79,5
1919	261,6	89,0	34,2	1975	1170,6	947,6	81,0
1922	279,8	90,2	32,2	1976	1214,8	1006,9	83,2
1926	321,5	106,4	33,2	1977	1257,2	1052,2	83,5
1934	370,8	121,8	32,7				
1935	388,7	128,6	33,1				
1936	397,7	144,5	36,3				

Zródła: Dla lat 1871—1874: *Polski kalendarz ilustrowany J. Jaworskiego*; dla 1896—1915: *Obzor goroda Warszawy*; dla 1916—1937: *Rocznik statystyczny m.st. Warszawy* z odpowiednich lat; dla 1938—1939: *Warszawa z liczbach*; dla lat 1968—1975; Analiza techniczno-ekonomiczna Zarządu Dróg i Mostów z odpowiednich lat.

Tablica 53

MOSTY NA INNYCH WODACH

Rok	Żelbetowe		Kamienno-ceglane		Półstałe		Drewniane	
	sztuk	o długości m	sztuk	o długości m	sztuk	o długości m	sztuk	o długości m
1964	10	172	7	64	22	254	11	243
1965	15	235	7	64	25	262	5	182
1966	18	261	5	54	23	260	6	147
1967	20	275	5	54	21	245	5	84
1968	20	275	4	48	18	197	4	82
1969	26	370	4	48	14	157	3	67
1970	30	543	4	48	12	108	2	54
1971	32	559	4	48	10	93	2	54
1972	34	571	4	48	9	81	2	54
1973	36	573	4	48	7	62	1	13
1974	38	672	4	48	7	62	1	13
1975	40	689	3	40	7	62	1	13

Źródło: Dane Wojewódzkiego Zarządu Dróg i Mostów.

Tablica 54

WIADUKTY I ESTAKADY

Rok	Żelbetowe	
	sztuk	długość
1964	24	1750
1965	24	1750
1966	26	1997
1967	26	1997
1968	26	1997
1969	27	2026
1970	29	2077
1971	31	2272
1972	31	2272
1973	31	2272
1974	57	5076
1975	72	9322

Źródło: Dane Wojewódzkiego Zarządu Dróg i Mostów. Oprócz nich istnieje jeden wiadukt kamienno-ceglany długości 17 m i jeden drewniany o długości 42 m.

Tablica 55

KŁADKI

Rok	Sztuk	Długość m	Rok	Sztuk	Długość m
1963	1	-	1973	22	399
1970	18	260	1974	28	683
1971	18	260	1975	36	995
1972	20	347			

Zródło: Dane Wojewódzkiego Zarządu Dróg i Mostów.

Tablica 56

PRZEJŚCIA PODZIEMNE

Rok	Sztuk	Długość m	Rok	Sztuk	Długość m
1949	1	-	1972	8	617
1959	2	-	1973	10	683
1963	3	-	1974	20	1210
1970	4	253	1975	28	1583
1971	7	545			

Zródło: Dane Wojewódzkiego Zarządu Dróg i Mostów.

ROZDZIAŁ XIV. KOMUNIKACJA MIEJSKA

Komunikacja miejska musi pokonywać trzy główne, obiektywne trudności: rozrost terytorialny wraz z zagospodarowaniem przestrzennym obsługiwanego obszaru, wzrost jego zaludnienia oraz ruchliwość mieszkańców. Nie są to czynniki od siebie zależne bezpośrednio, ale każdy z osobna i wszystkie razem wpływają decydująco na ilość i jakość usług komunikacyjnych.

Wielkość i zagospodarowanie obszaru zależy od postanowień administracyjnych, liczba ludności od przyrostu naturalnego i imigracji, ruchliwość zaś mieszkańców od zmian cywilizacyjnych oraz od polityki taryfowej.

I. DOROŻKI

Zaczątkiem komunikacji miejskiej w ogóle było i jest pojawienie się w danej miejscowości pojazdów do wynajęcia. W Warszawie nastąpiło to po raz pierwszy za panowania Władysława IV.¹ W XVIII wieku pojazdy te jako „karety do najęcia” występują w Dyspozycjach Urzędu Marszałkowskiego od 9 lipca 1765 roku.² Właścicielami karet byli między innymi siodlarze (wg Bystronia), fryzjerzy (wg Magiera) lub inni nakładcy utrzymujący po jednym lub parę pojazdów, powożonych przez wynajmowanych woźniców. Od roku 1767 obowiązywało ich noszenie na czapkach lub kapeluszach znaków z numerami.³ W roku 1777 dwaj Francuzi colonel chevalier d'Ossudy i capitaine Charle Henri de Clair wystąpili do Departamentu Policji w Warszawie o uzyskanie „monopolium” na lektyki, znane w Warszawie od czasów saskich w użytkowaniu prywatnym. Kontrakt, bez przywileju wyłączności, podpisano z nimi 30 lipca 1777 roku. Lektyk (z dwiema latarniami, noszonych przez dwu „drażników” z numerami) miało być według umowy 50, nigdy jednak ta ich liczba na ulicach Warszawy się nie pojawiła. Nie budziły zaufania, nie przyjęły się, impreza trwała niecałe dwa lata, upadła w kwietniu 1779 roku.

Jeszcze na jesieni 1777 roku ci sami „kompaniści” d'Ossudy i de Clair wystąpili o monopolium na fiakry. Kontrakt z nimi, także na 50 pojazdów, został podpisany 1 grudnia 1777 roku również bez wyłączności. I tym razem nastąpiło bankructwo.⁴

Pierwsze zezwolenie bez „monopolium” na wynajem fiaków (pojazdów o innej budowie niż karety) na kursy i godziny, a nie na dni, otrzymał „urodzony” Klawier w maju 1777 roku. Od 28 czerwca 1781 roku obowiązywała „Ustawa jurysdykcji marszałkowskiej koronnej”, zezwalająca każdemu „utrzymywanie karety lub karet do najmu dziennego” bez żadnego przywileju wyłączności, czyli „monopolium”⁵. Ten sam stosunek władz do indywidualnych środków komunikacji miejskiej, do których zalicza się późniejsze dorożki oraz dorożki samochodowe, czyli taksówki, przetrwał aż do naszych czasów.

W roku 1798 wojewodzie Antoni Filip Ledóchowski wprowadził pojazdy jednokonne dla jednego pasażera, wkrótce przerobione na parokonne dla dwóch osób. Na ich określenie pojawiła się po raz pierwszy nazwa „dorożki” i jak podaje Magier, „kilka z nich w mniemaniu, że są wygodne — miasto Berlin około roku 1825 dla wzoru naśladowania stąd [z Warszawy] sprowadziło”⁶ (zob. tablica 57). W zimie dorożki zastępowano sankami. Liczbę ich znamy tylko dla niektórych lat, na przykład w roku 1824 — 500, w 1830 — 1000, w 1867 — 563. Do roku 1890 przeważały dorożki parokonne w takim na przykład stosunku: w roku 1873 było 630 dorożek, w tym 30 jednokonnych, w 1883 wśród 995 jednokonnych było 213.

Oprócz dorożek na specjalne żądanie i okazje wprowadzono paradniejsze pojazdy, bryczki i karety; było ich od 50 do 100⁷, od lat dziewięćdziesiątych do wybuchu pierwszej wojny światowej kursowało około 300. Za okres ten mamy też nieco dokładniejsze dane (zob. tablica 58). Wówczas też nastąpiło odwrócenie proporcji — dorożek parokonnych było tylko od 203 do 359, jednokonne przeważały zdecydowanie.⁸ W roku 1904 dorożki konne osiągnęły swe maksimum ilościowe, liczba ich doszła do 3925. Ten stan już nigdy potem nie został przekroczony. Przyczyną spadku liczby dorożek było uruchomienie tramwajów elektrycznych, pojawienie się taksówek (pierwsze zarejestrowano w r. 1908)⁹, pewne znaczenie miała też rosnąca liczba rowerów¹⁰ (tablica 57 i 58).

II. TAKSÓWKI

Ilościowe maksimum (3943) dorożek konnych wraz z taksówkami z roku 1928 (zob. tabela 59) zostało przekroczone dopiero w 1972 (już tylko same taksówki).

W roku 1939 hitlerowcy zarekwirowali wszystkie taksówki. Według „Nowego Kuriera Warszawskiego” w roku 1939 po obłożeniu kursowało

1150 dorożek konnych, w kwietniu zaś 1940 — 1500 (na pneumatykach). Ściągnęły one do Warszawy z różnych stron, nawet z Wileńszczyzny. Od 8 kwietnia 1940 roku taksówki musiały być wyposażone w liczniki (taksometry) (tablica 59 i 60).

W powojennej rzeczywistości w zupełnie zmienionych warunkach zapanowały taksówki, dorożki konne skończyły swą służbę społeczną jako indywidualny środek komunikacji miejskiej i od roku 1949 przestały być wymieniane przez *Rocznik Statystyczny Warszawy*, chociaż w roku 1965 było ich jeszcze około 100, a w 1970 — 9. W tym też roku Orbis zaczął korzystać z nich jako atrakcji do przejażdżek po Starym Mieście, zwłaszcza dla turystów zagranicznych.

Od początku istnienia dorożki były eksploatowane niekiedy tylko przez małe przedsiębiorstwa przeważnie jednak przez indywidualnych właścicieli. Tak jest również z dorożkami samochodowymi, czyli taksówkami. Dopiero od 24 grudnia 1950 uruchomiono Miejskie Przedsiębiorstwo Taksówkowe, a w latach 1957—1968 kilkadziesiąt tego typu samochodów było w rękach spółdzielczości. Nadal jednak olbrzymia większość taksówek znajduje się w rękach prywatnych. Po parokrotnych, nieudanych poprzednio, próbach 8 lipca 1974 Miejskie Przedsiębiorstwo Taksówkowe wprowadziło radio-taxi, czyli taksówki zamawiane telefonicznie przez pasażerów, kierowane centralnie przez radiotelefon pod wskazany adres. W 1976 roku 500 wozów kursowało w tym systemie (zob. tablica 61).

W 1960 roku uruchomiono, większe od taksówek, mniejsze od autobusów, 8-osobowe mikrobusy (nysy i żuki) kursujące obecnie na czterech liniach nocnych i czterech dziennych, których trasy są zmienne, zależnie od potrzeb, na przykład łączą dworce kolejowe z dworcem PKS przy ulicy Żytniej, z dworcem lotniczym, kursują do Konstancina, Ursusa, na Północny Cmentarz Komunalny (Wólka Węglowa) itd.¹¹

Dyrektorami MPT byli: w latach 1950—1951 Jan Lewandowski, w 1951—1958 Zygmunt Rosenzweig-Rodzewicz, w 1958—1964 Edward Ziółek, w 1964—1968 Bogdan Kontowicz, w 1968—1972 Jan Włodarczyk, w 1972—1975 Jan Schulz, w 1975—1976 Andrzej Winiarski.¹²

III. RYKSZE

Osobliwością czasów wojny i okupacji stały się ryksze, o których pojawieniu się doniósł *Biuletyn prasowy dla użytku pism warszawskich* już 13 września 1939 roku. Te trzykołowe, rowerowe, pojazdy z silnikiem motocyklowym, a częściej bez, czasem z osłoną przed deszczem, służyły do przewozu dwu osób na miękkim siedzeniu z przodu; musiały mieć też liczniki. Właścicielami-kierowcami byli ludzie różnych zawodów, przewo-

żący często zakazane towary i przedmioty.¹³ Ryksze osobowe skończyły swą służbę w roku 1946, a nieliczne towarowe dotrwały do końca lat sześćdziesiątych.¹⁴

IV. OMNIBUSY

Omnibusy pierwotnie również były prywatne — miasto ustalało jedynie taryfę, podobnie jak i dla dorożek, i wydawało odpowiednie przepisy porządkowe. Dopiero omnibusy zmotoryzowane, czyli autobusy należały do miasta.

Omnibusy-parokonne pojazdy kryte, przewożące do 14 osób, pojawiły się na warszawskich ulicach w roku 1822¹⁵ i początkowo stanowiły komunikację podmiejską do Bielan, Marymontu, Młocin, Łazienek w dni świąteczne oraz na specjalne zamówienie. Kiedy zaczęły kursować codziennie, nazwano je żurnalierami (journalier). W roku 1836 przedsiębiorca Godecki uruchomił omnibusy na trasie: plac Saski—Królikarnia, w roku 1845 zaś Piotr Steinkeller (sztajnkelerki) już w obrębie miasta na trasie: pałac Mostowskich, ulica Rymarska, plac Bankowy, ulica Senatorska, plac Saski, plac Warecki, ulica Bracka, Aleje Jerozolimskie do Dworca Warszawsko-Wiedeńskiego.

Od połowy wieku XIX omnibusy pełniły coraz poważniejszą rolę w zaspokajaniu potrzeb komunikacyjnych rozwijającego się miasta. W ciągu roku 1866 przewiozły 3 511 300 osób.¹⁶ W lipcu 1877 roku w stajni i wozowni Konstantego Okonia przy ulicy Pięknej 7 spłonęło 28 tego rodzaju pojazdów.¹⁷

W roku 1907 ówczesny Zarząd Tramwajów zakupił 12 omnibusów konnych, ale ich — mimo przeprowadzenia próbnej jazdy — nie uruchomił.¹⁸ Zostały wykorzystane dopiero w czasie wojny do przewożenia rannych.¹⁹ W ostatniej ćwierci zeszłego stulecia aż do pierwszej wojny światowej wszystkie większe hotele wysyłały na dworzec po gości lub z gośćmi własne omnibusy-karetki, wygodniejsze i estetyczniejsze niż omówione wyżej.

V. AUTOBUSY

W roku 1897 magistrat otrzymał ofertę na uruchomienie w Warszawie autobusów. Nie rozpałrywał jej jednak ze względu na postanowioną w roku 1895 elektryfikację tramwajów.

Pierwsze autobusy otrzymała Warszawa w czerwcu 1920 roku (Londyn w r. 1905). Były to wozy firmy „Saurer” i „Benz” piętrowe z otwartą lub zamkniętą górą (imperiałem). W następnych latach wprowadzono omni-

busy płaskie z przyczepami, które w ciągu pięciu lat przewiozły milion 900 tysięcy pasażerów. Kursowały przede wszystkim na Pradze oraz na Woli jako przedłużenie linii tramwajowych w nowych (od 1916 r.) granicach miasta. Wobec szybkiego zużycia, braku warsztatów i części zamiennych oraz rozbudowy linii tramwajowych, jako nieopłacalne, autobusy zostały z dniem 1 listopada 1925 roku skasowane. Po trzyletniej przerwie, od roku 1928, uruchomiono jedenaście nowych wozów firmy „Somua” (następnie „Chevrolet” i „Zawrat”), tym razem głównie dla obsługi śródmieścia.²⁰

W roku 1938 udział tramwajów w przewozach pasażerów wynosił 65 procent, a autobusów 35.

Zajezdnie autobusowe w okresie międzywojennym znajdowały się przy ulicy Marymonckiej, Włociańskiej, Łazienkowskiej 8, Sierakowskiego, Inżynierskiej 4 na Pradze i na Woli (warsztaty) o ogólnej pojemności stu wozów. Budowana od roku 1938 największa zajezdnia autobusowa na sto wozów, przy ulicy Inflanckiej w chwili wybuchu wojny była prawie na ukończeniu, w czasie okupacji Wehrmacht zamienił ją na magazyny zbożowe. W czasie powstania zajezdnia ta została wysadzona w powietrze — po wojnie całkowicie odbudowana.

6 września 1939 roku, w związku z wezwaniem płk. R. Umiastowskiego, około 80 autobusów wyjechało na wschód, 16 września 1939 roku jeszcze w czasie oblężenia kilka wozów wznowiło komunikację na trasie plac Zbawiciela—plac Teatralny. Po zakończeniu działań wojennych pozostałe w mieście autobusy były zniszczone w 50 procentach. Komunikację wznowiono w październiku, ale już 3 listopada 1939 roku została ona przez Niemców wstrzymana. Wiele wozów zarekwirowano i w większości wywieziono do Niemiec. Kilka pozostałych przerobiono później na przyczepy do tramwajów, a kilka uruchomiono na gazogeneratorach do przewozu ładunków. Jeszcze między 21 marca 1940 roku a 1 maja 1942 parę autobusów pasażerskich krążyło po mieście. Po wyzwoleniu pracownicy MZK osiem odnalezionych wraków wyremontowali i uruchomili, jednak w roku 1949 autobusy te ostatecznie zostały wycofane z eksploatacji jako zupełnie zużyte.²¹

Zajezdnię autobusową przy ulicy Łazienkowskiej 8, zniszczoną w 45 procentach w czasie i po powstaniu, odbudowano w roku 1946 dla trolejbusów.

Zaczątkiem powojennej komunikacji autobusowej, mniej więcej regularnej, było uruchomienie kilku ciężarówek z ławkami 11 kwietnia 1945 roku przez Państwowy Urząd Samochodowy (PUS, później PKS); kursowały one cztery razy dziennie na trasie: plac Narutowicza — ulica Targowa, przez drewniany most wysokowodny. Uboższy w tabor MZK tego typu komunikację uruchomiły od maja 1945 roku.

W lutym 1946 roku w darze od Londynu otrzymała Warszawa dziesięć używanych autobusów piętrowych marki „Leyland” z wejściem z lewej strony. Część z nich uruchomiono 18 marca 1946 roku, ale z powodu zużycia i braku części zamiennych szybko wypadły z ruchu — ostatni przestał kursować w roku 1948. Istotną poprawę przyniósł dopiero zakup francuskich autobusów marki „Chausson” o pojemności stu osób z 45 miejscami siedzącymi. Pierwszy raz wyruszyły one na miasto 22 lipca 1947 roku, ciężarówki jednak wycofano dopiero w 1949. Od 24 stycznia 1948 roku autobusy garażowały w odbudowanym zachodnim gmachu Hal Mirowskich.²³ W miarę zużywania się chaussonów i wzrastania potrzeb uruchamiano autobusy produkcji krajowej we współpracy z węgierską firmą „Ikarus” i czechosłowacką „Škoda” w zakładach w Jelczu koło Wrocławia, nazwane Jelcz-Mex. One też wyłącznie w ciągu ponad trzydziestu lat służyły Warszawie do roku 1975, to znaczy do chwili wprowadzenia nowego autobusu typu „Berliet”.

W roku 1962 w Centralnych Warsztatach Autobusowych MZK według projektu inżyniera Aleksandra Wista wykonano pierwsze dwa autobusy przegubowe, zaś w 1963 wspólnie z Zakładami Samochodowymi w Jelczu zbudowano następnych dwadzieścia.²³ 8 stycznia 1973 roku uruchomiono pierwsze cztery autobusy marki „Berliet” PR-100, zapoczątkowując w tej dziedzinie współpracę polsko-francuską.²⁴

Z ogólnej liczby 1861 autobusów 31 grudnia 1974 roku — Jelcz-Mexy liczyły 1143 sztuki (66,7 proc.), przegubowe 278 (14,9 proc.), berliety 340 (18,4 proc.)²⁵ (zob. tablica 62 i 63).

Dnia 14 września 1957 roku uruchomiono autobusy pospieszne, które przewożą ostatnio około 8 procent ogółu pasażerów jeżdżących autobusami. W roku 1957 istniała jedna taka linia o długości 14 km, w 1975 jest ich 14 o łącznej długości 190 km.

VI. TRAMWAJE KONNE

Dnia 6 lipca 1865 roku „Gazeta Warszawska” donosiła, że „wyższa władza” zatwierdziła projekt „żelaznej drogi konnej”, która przebiegając przez ulice miasta i przez most Kierbedzia, ułatwiałaby pasażerom kolejowym dojazd z dworców Warszawy lewobrzeżnej do dworców prawobrzeżnych, czyli praskich i odwrotnie. Pierwsze w ogóle tramwaje konne zaczęły kursować w USA w latach trzydziestych XIX wieku, Moskwa otrzymała je w roku 1850, Berlin w 1865, Gdańsk w 1872, Kraków w 1875, Wrocław w 1876, Szczecin w 1879, Bydgoszcz w 1888, Toruń w 1890, Bytom, Gliwice i Katowice w 1894, Białystok w 1895. Koncesji na budowę pierwszej warszawskiej linii komunikacyjnej szynowej udzieliła Rada Administra-

cyjna, czyli ówczesny rząd Królestwa Polskiego Głównemu Towarzystwu Dróg Żelaznych Rosyjskich, mówiąc nawiasem „bez wiedzy i korzyści miasta”. Prezydentem miasta był wówczas Kalikst Witkowski, a „inżynierem miasta” Alfons Grotowski.

Koncesja miała obowiązywać przez 86 lat do dnia 1 stycznia 1952 roku z prawem wykupu jej po dwudziestu latach. I chociaż Towarzystwo zostało wkrótce przejęte przez skarb państwa rosyjskiego — Warszawa do roku 1915 musiała wpłacać haracz z tego tytułu.

Koncesja ta nosiła datę 17 grudnia 1865 roku, oddanie zaś do użytku publicznego „żelaznej drogi konnej” nastąpiło 11 grudnia 1866.

Kursujące wozy zwano „karetami” albo „omnibusami żelaznymi”, popularnie — „ropuchami”. Zabierały one „trzydziestu kilku pasażerów, częściowo na wierzchu” (imperial otwarty). Ogólna długość trasy (o rozstawie szyn 1525 mm) wynosiła około 6 km, od Dworca Warszawsko-Wiedeńskiego ulicą Marszałkowską, Królewską, Krakowskim Przedmieściem przez most Kierbedzia do Dworca Wschodniego (Terespolskiego) z trzema odnogami: 1. do Dworca Wileńskiego (Petersburskiego) i ulicą Wileńską do rogatek wileńskich; 2. do wybrzeża Wisły przy moście Kierbedzia dla przeładunku towarów „z dźwignią” oraz 3. od rogu Marszałkowskiej i Królewskiej do placu Grzybowskiego.²⁶ Opłata za przejazd między dworcami: praskim i Dworcem Warszawsko-Wiedeńskim wynosiła 15 kop. oraz po 3 i 6 kop. za bagaż, zależnie od ciężaru. Kursowały też wagony „dla komunikacji w mieście” bez bagażu, ale tylko od kościoła Bernardynów do Dworca Warszawsko-Wiedeńskiego za opłatą 5 kop. i 3 kop. „na wierzchu” od osoby. W roku 1869 przewiozły one 378 tysięcy pasażerów. Gdy w roku 1875 otwarto most kolejowy przy Cytadeli i linię obwodową, tramwaje te straciły na znaczeniu, jednak mimo narzekania na ich nieregularność kursowały do roku 1880.²⁷

Z racji uruchomienia po raz pierwszy w Warszawie nowego środka lokomocji oberpolicmajster, J. P. Własow wydał 18 grudnia 1866 roku specjalne przepisy o zachowaniu się na jezdniach wszystkich pojazdów oraz pieszych.²⁸

Miastu, które w roku 1880 rozciągało się na obszarze 27,40 km² i liczyło 357 tysięcy mieszkańców, ten sposób zaspokajania potrzeb komunikacyjnych nie mógł wystarczyć. Prezydentem jego od 1875 roku był Sokrates Starynkiewicz. On to najpewniej uzyskał zgodę Komitetu do Spraw Królestwa w Petersburgu na rozpisanie konkursu i zawarcie ze zwycięzcą umowy na budowę nowej sieci tramwajów.²⁹

Do konkursu stanął Rosjanin z Petersburga, inżynier Kisłakowski oraz Société Generale de Tramways (Société anonime) Siège à Bruxelles-Tramways Varsoviens. W chwili rozstrzygnięcia przetargu 10 maja 1880 roku Kisłakowski odpadł, upierał się bowiem przy płaceniu magistratowi po

trzech latach eksploatacji 4 procent zamiast 5 od wpływów brutto. Umowę z Belgami, w których imieniu występował Mikołaj Blumental, podpisano 23 września 1880 roku.

Właścicielem koncesji na podstawie umowy z dnia 17 grudnia 1865 roku było Główne Towarzystwo Dróg Żelaznych Rosyjskich i ono to 18 października 1882 roku zawarło oddzielną umowę z Belgami, ratyfikowaną dopiero ³⁰ 29 grudnia 1892 roku po upaństwowieniu.

Umowa Belgów z magistratem obejmowała zbudowanie w ciągu trzech lat siedmiu linii tramwaju konnego na podstawie koncesji na trzydzieści pięć lat z prawem wykupu po piętnastu latach. Miasto miało otrzymywać 3 procent dochodu brutto w ciągu pierwszych trzech lat, a następnie po 5, ale Głównemu Towarzystwu Dróg Żelaznych Rosyjskich, które majątek swój (bez wartości) oddało Belgom „za indemnizacją”, miało do roku 1952 płacić 10 tysięcy rb rocznie.

Belgowie rozpoczęli budowę nowej i przebudowę starej sieci tramwaju konnego 23 października 1880 roku, a już w rok później, dnia 18 października 1881 „ze stacji głównej na Muranowie” ruszył pierwszy wóz, w którym jako pierwsi pasażerowie zasiedli — prezydent miasta S. Starynkiewicz, ks. J. T. Lubomirski, wiceprezes Banku Polskiego A. Zagórski, M. Epstein i Wł. Kiślański.

W roku 1881—1882, według projektów architekta Zygmunta Kiślańskiego (1831—1897) zbudowano zajezdnie i stajnie — na Mokotowie, tam, gdzie obecnie znajduje się kino „Moskwa”, na Pradze przy Inżynierskiej 4 oraz na Muranowie wraz z budynkiem zarządu przy ulicy Sierakowskiego 7, w tym miejscu, gdzie obecnie znajduje się zajezdnia autobusowa przy Inflanckiej 3.

Do końca roku 1881 uruchomiono dwie linie, w 1882 było ich pięć, a w latach 1889—1899 — siedemnaście, w 1904 — osiemnaście, w roku 1905 już tylko czternaście.³¹

Dyrektorem belgijskich tramwajów konnych od roku 1883 do 1899 był inżynier Bolesław Chorąży (1846—1914). „Przegląd Techniczny” w roku 1914 (s. 302) napisał o nim, że był dobrym fachowcem i administratorem. Jemu najpewniej tramwaje te zawdzięczały na ogół dobrą opinię.

W roku 1898 ówczesny prezydent N. W. Bibikow, podobno za radą W. H. Lindleya, postanowił skorzystać z prawa wykupu tramwajów przez miasto. Nastąpiło to za zgodą generała gubernatora z 17 lipca 1898 roku na podstawie umowy z 20 grudnia 1898 z Belgami, których pełnomocnikiem tym razem był adwokat Władysław Kiślański.

Miasto, przyjmując tramwaje, musiało do roku 1916 płacić Belgom po 350 tysięcy rb rocznie i Towarzystwu Rosyjskiemu do 1952 po 10 tysięcy rb też rocznie.

Protokół przejęcia podpisano 7 lutego 1899 roku, a magistrat we władanie tramwajami wszedł bez żadnych przerw ruchu w nocy z 12 na 13 lutego 1899 roku ³² (zob. tablica 64).

VII. TRAMWAJE ELEKTRYCZNE

W roku 1908 kursowały zarówno tramwaje konne, jak i elektryczne, które po raz pierwszy ruszyły w marcu tego roku. Konne tramwaje likwidowano stopniowo w miarę rozbudowy linii oraz taboru tramwajów elektrycznych, zakończonej zasadniczo w roku 1909.³³ Najdłużej, bo do roku 1921, czynna była linia tramwaju konnego na Woli do kościoła Św. Wawrzyńca (2,4 km). Natomiast jego wozów jako letnich — doczepnych do elektrycznych, używano prawie do roku 1939.

Jedną z przyczyn wzmiankowanego rozwiązania umowy z Belgami była odmowa z ich strony podjęcia się elektryfikacji tramwajów, do czego dążył magistrat i społeczeństwo Warszawy.

Pierwszy pojazd szynowy o napędzie elektrycznym uruchomił Ernst Werner von Siemens (1816—1892) i przedstawił w roku 1879 na wystawach w Berlinie, Düsseldorfie, Wiedniu, Frankfurcie n. Menem, Wrocławiu i we Lwowie. Dokonał tego również F. Pirockij 3 września 1880 roku w Petersburgu. Pierwszą linię tramwaju miejskiego 15 kwietnia 1881 roku otwarł w Berlinie także Siemens, następna w 1883 powstała w Wiedniu, w 1884 we Frankfurcie nad Menem, i w roku 1888 na trasie Vevey—Montreu. Na ziemiach naszych wcześniej niż Warszawa otrzymały tramwaje elektryczne 33 miasta, wszystkie mniejsze od stolicy.³⁴

W roku 1900, przypomnijmy, Warszawa miała 686 tysięcy mieszkańców zamieszkałych na 33,2 kilometrach kwadratowych. Tramwaj konny, poruszający się z prędkością 7 km na godzinę, i sieć o długości 30 km nie odpowiadały potrzebom komunikacyjnym miasta. Mimo powodzenia takiego przedsięwzięcia, jak budowa i eksploatacja wodociągów i kanalizacji magistrat z prezydentem Bibikowem nie zdobył się na prowadzenie komunikacji miejskiej we własnym zakresie. Nie wiadomo, czy przyczyną tego niezdecydowania było poczucie braku kwalifikacji do prowadzenia bądź co bądź nowoczesnego przedsiębiorstwa, jakim są tramwaje elektryczne, czy były to skutki intensywnych, a głównie zakulisowych zabiegów w Petersburgu i w generał-gubernatorstwie w Warszawie przedstawicieli agresywnego kapitału niemieckiego. Wiadomo bowiem, że kapitał ten umiał na najdogodniejszych dla siebie warunkach utrzymać we władaniu gazownię, zbudować w 1902 r. pod firmą i kierownictwem technicznym francuskim elektrownię, on też za pieniądze miejskie zelektryfikował tramwaje. Decydującą rolę w „aferze” tramwajowej odegrał Maurycy Spokorny (1859—1917), który mając poparcie wyższych i najwyższych

władz rosyjskich i będąc od dawna funkcjonariuszem koncernu Siemens, zorganizował „grupę powierniczą”, zwaną później Zarządem Tramwajów, złożoną z arystokratów polskich, która zawsze zwyciężała we wszystkich konkursach (przetragach).³⁵ Grupa ta po skomplikowanych zabiegach, na podstawie umowy z 13 lutego 1899 roku oraz z 4 lutego 1903, zarządzała tramwajami konnymi, a zgodnie z umową z 16 lutego 1905 roku, uprzednio zatwierdzoną przez cara 5 stycznia tego roku, po odsunięciu firmy amerykańskiej Westinghouse i inżyniera Ludwika Męcarskiego z Francji, powierzyła firmie „Siemens-Schuckert” rozbudowę i elektryfikację tramwajów.

Zarząd Tramwajów stanowili: Lucjan Wrotnowski, Franciszek Górski, hr. Zamoyski, Juliusz Herman, ks. Maciej Radziwiłł, ks. Seweryn Świątepek-Czetwertyński, ks. Michał Woroniecki oraz Maurycy Spokorny. Grupa ta firmowała wszystkie poczynania Spokornego i ciągnęła olbrzymie zyski.

Późniejszy dyrektor tramwajów, Elektrowni Warszawskiej i minister komunikacji, inżynier Alfons Kühn (1879—1944), w roku 1917 napisał: „Zawarcie kontraktu w r. 1905 było możliwe tylko dzięki przekupstwu urzędników decydujących o sprawie.”

Ze strony miasta powołano Komitet Budowy.³⁵ Według projektów i licencji firmy „Siemens-Schuckert” elektrownię dla tramwajów zbudował Józef Lenartowicz (1870—1951), późniejszy prof. Politechniki Warszawskiej³⁶; sieć podziemną i napowietrzną — profesor Roman Podoski (1873—1954)³⁷, późniejszy prof. Politechniki Warszawskiej, tory inż. Edward Dąbkowski.³⁸

Pierwsze zlecenie na roboty wydano 18 VIII 1905 roku. Prace rozpoczęto we wrześniu 1905 roku, a właściwie — z powodu strajków — wiosną 1906 i zakończono w 1909. W tym czasie zbudowano na rogu ulicy Grzybowskiej i Przyokopowej elektrownię z 70 m kominem i studnią o głębokości 221 m oraz podstację przy ulicy Sierakowskiego, zajezdnię przy niej (na Muranowie) na 81 wozów, na Mokotowie przy ulicy Puławskiej na 49 wozów i na Woli przy Nowomłynarskiej na 56 wozów oraz warsztaty główne przy niej o powierzchni 3000 m². Tory podwójne na lewym brzegu liczyły 28 km, na Pradze 7 km.

Kosztorys zatwierdzony na posiedzeniu Komitetu Budowy dnia 18 maja 1905 roku ustalał wydatki na 6 380 000 rb, ze względu jednak na późniejszą decyzję zmontowania w elektrowni trzech kompletów turbin i prądnic — ogólny koszt budowy wyniósł 7 850 000 rb.

Tramwaje elektryczne ruszyły 26 marca 1908 roku. Dyrektorem zarządzającym był nadal Maurycy Spokorny, technicznym inżynier Józef Lenartowicz.

Poważne zmiany w przedsiębiorstwie zaszły dopiero w czasie pierwszej

wojny światowej. Sprowokowany przez Spokornego strajk tramwajarzy, domagających się podwyżki wobec drożyzny i braków aprowizacyjnych, sprawił, że Niemcy z dniem 25 maja 1916 roku wprowadzili administrację przymusową, która trwała już do chwili ich ustąpienia z Warszawy. Ostatnie posiedzenie Zarządu Tramwajów odbyło się 10 maja 1916 roku. Wzięli w nim udział tylko Herman, Woroniecki, Wertheim i Spokorny — Radziwiłł i Czetwertyński jeszcze w roku 1915 wyjechali do Rosji. 11 listopada 1918 tramwaje przejęło miasto mianując ich dyrektorem inż. Alfonsa Kühna, a 13 listopada 1918 rozwiązało kontrakt z dotychczasowym Zarządem, przyznając mu „tytułem odprawy” 700 tysięcy rubli (równych 1260 tys. marek) w postaci sześcioprocentowych obligacji II pożyczki miejskiej z 1916 roku.

Elektrownia tramwajowa o mocy 3600 kW, uruchomiona w marcu 1908 roku, pracowała bez zarzutu do chwili wybuchu kotła 13 kwietnia 1917 roku, który spowodował uszkodzenie innych i przerwę w ruchu tramwajowym do 21 maja tegoż roku. Podczas wybuchu zginął palacz Piotr Lędziakowski (1873—1917). Katastrofa nastąpiła z powodu zmęczenia materiału, jak ustaliła komisja rzeczoznawców. Celem wznowienia pracy przewidzianie zainstalowano dwa kotły, które okupanci przywieźli z Elektrowni Warszawskiej, a w drewnianej dobudówce ustawiono przetwornicę o mocy 1200 kW. Przystąpiono też do budowy nowej kotłowni, w której zmontowano cztery kotły zarekwirowane przez Niemców w fabryce Braci Briggs w Markach. Dopiero jednak po wyzwoleniu, w roku 1921, przystąpiono do rozszerzenia elektrowni.

Tory, ciągle o tej samej szerokości 1525 mm, wraz ze skrzyżowaniami i zwrotnicami zbudowano na nowo, gdyż stare (dla tramwajów konnych) były nieodpowiednie dla o wiele cięższych wozów. Kładziono je bez przerywania ruchu.³⁹

Wagony tramwajów elektrycznych były wówczas dwuosiowe, z dwoma otwartymi pomostami, na 24 miejsca siedzące i 16 stojących (na pomostach), miały długość 9130 cm (bez zderzaków) i ciężar 10 200 kg. Szkielet pudła zbudowano z drewna dębowego, wykładziny wewnętrzne z mahoniem, ramy okien i drzwi z drewna tekowego, sufity z jasnego jaworu. W wozie motorowym znajdowały się dwa silniki „Siemens-Schuckert”. Ciężar wozu doczepnego wynosił 7100 kg (belgijskiego 4600 kg). Taryfa wynosiła 7 kopiejek za przejazd w pierwszej klasie, 5 kopiejek w drugiej i 3 kopiejki na pomoście. Klasy te w listopadzie 1918 roku zostały zniesione.

W roku 1908 przywieziono z Niemiec 200 wagonów silnikowych i 34 doczepnych, w następnych latach — do 1913 — 37 silnikowych i 16 doczepnych. Tabor warszawskich tramwajów w dziesięciolecie 1908—1918 pochodził więc z zakupu 287 motorowych i doczepnych (237+50) wozów oraz z remanentu belgijskich tramwajów konnych wynoszącego w roku 1901 —

304 sztuki. Stan ten utrzymywał się mimo wojny do roku 1916 (zob. tablica 65).

W latach 1916—1918 poza wywiezieniem 71 silników tramwajowych Niemcy zabrali 36 tysięcy m kabli zasilających i 10 tysięcy m jezdnych, zastępując je żelaznymi. Już wcześniej wozy były używane przez wojsko. Od wybuchu wojny do sierpnia 1915 roku Rosjanie przewieźli nimi pół miliona rannych między szpitalami a dworcami. Niemcy od maja 1916 roku przerabiali wozy silnikowe na doczepne i budowali bocznicę łączące te obiekty w tym samym celu oraz do przewożenia towarów masowych (tablica 65).

Po odzyskaniu niepodległości i objęciu tramwajów przez miasto uchwałą Zarządu Miejskiego, zatwierdzoną przez Radę Ministrów 24 lipca 1919 roku, określono zasady ich nowej organizacji. Pracę rozpoczęto od odbudowy nie tylko elektrowni i taboru poprzeraianego do przewozu rannych lub towarów, ale i torów, które pod zarządem niemieckim wcale nie były naprawiane. Pierwszą powojenną linię o długości 2350 m od Alei Jerozolimskich wzdłuż ulicy Grójeckiej do Opaczewskiej otwarto 1 października 1921 roku.

Pierwszym powojennym zakupem było nabycie 20 wozów doczepnych z fabryki Gostyńskiego.⁴⁰

W dostawach tramwajowych do roku 1939 oprócz wymienionych uczestniczyła Wspólnota Interesów Hut: Królewska i „Laura” w Katowicach (od r. 1937). Pierwsza partia 110 silników o zwiększonej mocy została dostarczona jeszcze przez firmę „Siemens-Schuckert”, dalsze dostawy pochodziły już z fabryk krajowych: „Škoda”, „PTE” i „Rohn-Zieliński”.

W roku 1939 elektrownia tramwajowa osiągnęła moc 12 900 kW. Jednocześnie ze zwiększeniem ilości taboru rozbudowywano zajezdnie i warsztaty. W latach 1919—1922 wzniesiono przelotową zajezdnię na Pradze przy Kawęczyńskiej 16 dla 212 wozów, zajezdnię wolską powiększono dwukrotnie, w latach 1928—1930 zbudowano nową przy Opaczewskiej dla 90 wozów. Ogólna pojemność pięciu zajezdni tramwajowych w roku 1939 wynosiła 636 stanowisk. Urządzenia te wznoszono według projektów inżynierów Juliusza Dzierżanowskiego (1873—1943) i Pawła Wędziągolskiego (1883—1929).

W roku 1925 zakończono rozpoczętą w roku 1912 budowę kompleksu szkół dla dzieci pracowników MZK przy ulicy Młynarskiej i Rogalińskiej. Projekty opracowali inżynierowie: Władysław Marconi (1848—1915), Mikołaj Tołwiński (1857—1924), Jan Heurich (1873—1925) i Tadeusz Tołwiński (1887—1951).⁴¹

Elektrownia tramwajowa na rogu ulicy Grzybowskiej i Przyokopowej 28, zbudowana w roku 1908, we wrześniu 1939 straciła dach, dwie turbiny i jeden kocioł. Po odbudowie nadal zasilala tramwaje w czasie okupacji — zbombardowana w czasie powstania, nie została już odbudowana ze wzglę-

du na ogromniszczeń (90 proc.). Wagonów tramwajowych w chwili wybuchu wojny było 722 oraz 88 (60 silnikowych i 28 doczepnych), zamówionych i gotowych do odbioru w Stoczni Gdańskiej i we Wspólnocie Interesów Hut na Śląsku, które Niemcy natychmiast po rozpoczęciu inwazji zarekwirowali. Ponadto wywieźli z Warszawy 60 wozów silnikowych i 28 doczepnych.⁴²

Kierujący przedsiębiorstwem do wybuchu wojny naczelny dyrektor inżynier Michał Butkiewicz, były minister komunikacji, dnia 5 września 1939 roku przekazał władzę swym zastępcom i wyjechał w Kieleckie. Po powrocie do Warszawy w październiku nie został już przyjęty do pracy przez urzędującego jeszcze prezydenta S. Starzyńskiego.

Odbudowę po zniszczeniach wrześniowych zakończono w roku 1940 i od 1 stycznia 1941 tramwaje zaczęły zwracać kasie miejskiej pożyczki udzielone na ten cel.

Kierownictwo MZK objął dotychczasowy wicedyrektor administracyjny inżynier Juliusz Niepokoyczycki i wicedyrektor techniczny inżynier Edward Śynek. Po zebraniu 400 pracowników tramwajowych w sprawie plac 13 grudnia 1940 roku gestapo aresztowało inż. Niepokoyczyckiego i czterech pracowników, a 12 stycznia 1941 inż. Ignacego Rostka i 11 pracowników. Wszyscy oni zostali zamordowani w Oświęcimiu. Dyrektorem niemieckim był początkowo volksdeutsch z Żyrardowa Teodor Jung, od 14 grudnia 1940 do 31 grudnia 1943 do wyjazdu do Łodzi, Hipolit Albertz, który wraz z Dürrfeldem odpowiadał za politykę okupacyjną w MZK. W roku 1944 do powstania dyrektorem był inż. Bruno Post, człowiek nieco kulturalniejszy. Oprócz nich wyżsi urzędnicy niemieccy to: Henryk Tietz — volksdeutsch, Alfred Denel — Niemiec, H. J. Nadolny, kierownik warsztatów samochodowych.

W tym też roku 1 lipca zmieniono nazwę przedsiębiorstwa Tramwaje i Autobusy m. st. Warszawy na Miejskie Zakłady Komunikacyjne, a wcześniej jeszcze — w maju 1941 — dyrekcję z Młynarskiej przeniesiono do gmachu PKO na rogu Marszałkowskiej i Świętokrzyskiej. Polskim dyrektorem MZK od 24 grudnia 1941 roku był, mianowany przez prezydenta Juliana Kulskiego, inżynier Tadeusz Kozłowski, poprzednio główny inspektor. Wraz z solidarną załogą bronił on odważnie interesów Zakładów. Załoga zaś, poza indywidualnym udziałem w ruchu oporu, zawodowo sabotowała nakazy i zakazy niemieckie, jak choćby uszczuplając wraz z pasażerami dochody kasy niemieckiej lub przewożąc broń dla wojskowych organizacji podziemnych, zwłaszcza tramwajami nocnymi. Od wywozu do Niemiec 50 wozów silnikowych i 40 doczepnych w roku 1943 ocalała MZK torność, czyli rozstaw kół wynoszący wówczas w Warszawie (i Związku Radzieckim) 1525 mm, podczas gdy w Niemczech i na zachodzie Europy — 1435 mm. Wobec pogarszającego się stanu i ilości taboru Niemcy spro-

wadzili z Pskowa 6 zrabowanych wozów silnikowych i 4 doczepne zielonego koloru — stąd „zielone linie”. Zakupili też w Düsseldorfie 20 starych wozów doczepnych i cztery zużyte autobusy kazali przerobić na przyczepy tramwajowe.

Linia „0” „nur für Deutsche” często mało wykorzystywana, absorbowiała 14 najsprawniejszych wozów silnikowych. Sześć wozów silnikowych i sześć doczepnych, odpowiednio dostosowanych, służyło wyłącznie do przewozu rannych żołnierzy transportowanych z frontu wschodniego. Dla tego też celu zbudowano specjalne bocznice do szpitali i dworców.

Od 29 września 1940 roku dwa pierwsze przedziały każdego wozu silnikowego przeznaczono wyłącznie dla Niemców.

Ograniczenia dla Żydów wprowadzono od 1 stycznia 1940 roku, zmuszając ich do nabywania oprócz biletu za 5 zł miesięcznie „karty podstawowej”. Od 26 listopada 1940 roku kursowały w getcie trzy linie.⁴³ Po zmniejszeniu obszaru getta w jego obrębie funkcjonowała jedna linia z „gwiazdą Dawida”.⁴⁴ Tranzyt tramwajów z „pasażerami aryjskimi” przez getto odbywał się pod specjalną ochroną. Krążył też, nieregularnie, „tramwaj widmo” z kontrolerami i policją niemiecką, sprawdzającą bilety, wyłapującą ludzi na wywóz do pracy w Niemczech lub na przesłuchania.

Zupełne zniszczenie warsztatów naprawczych na Woli przez bombardowania radzieckie w dniach 20 sierpnia i 2 września 1942 roku sprawiły, że nie remontowane tramwaje wypadały szybko z ruchu i liczba ich z około siedmuset na początku wojny w lipcu 1944 roku spadła do dwustu (zob. tablica 66).

Z chwilą wybuchu walk powstańczych wszystkie wozy przestały kursować z powodu uszkodzeń górnej sieci. Wiele wagonów tramwajowych posłużyło do budowy barykad. Po wyzwoleniu wobec zniszczenia torów owe wagony trzeba było ściągać czołgami do zajezdni. Po powstaniu 31 wozów wywieźli Niemcy do Poznania, skąd wrócili w roku 1945.

Zniszczenia majątku w złotych przedwojennych wynosiły 86 237 340 zł, ponieważ zaś 31 marca 1939 roku przedstawiał on wartość 117 525 000 zł, szkody stanowiły 73,7 proc. i były najwyższe wśród wszystkich przedsiębiorstw komunalnych, podobnie jak i w czasie pierwszej wojny (tablica 66).

Od chwili wybuchu powstania 1 sierpnia 1944 roku do dnia 11 kwietnia 1945 Warszawa nie miała żadnej komunikacji masowej. W 1945 roku Państwowy Urząd Samochodowy (PUS), a MZK w maju uruchomiły ciężarówki przystosowane do przewozu pasażerów. Pierwsze tramwaje ruszyły na Pradze 29 czerwca 1945 roku, w lewobrzeżnej Warszawie 15 września 1945 tego samego roku.

Elektrownia tramwajowa zniszczona w 90 procentach nie została już odbudowana i tramwaje (w latach 1946—1975 trolejbusy) były po wojnie zasilane energią z tych samych źródeł co całe miasto i jego przemysł. Za-

raz po wyzwoleniu Pragi we wrześniu 1944 roku grupa 62 pracowników tramwajowych z inżynierem Antonim Kulczyckim i Aleksandrem Jaro-
szem, przewodniczącym Rady Zakładowej, przystąpiła do porządkowania
zajezdni autobusowej przy Inżynierskiej oraz remontu dwunastu wozów
silnikowych i dziesięciu doczepnych.

Do stosunkowo małej naprawy nadawało się, głównie na Pradze, 30 wo-
zów, 230 zaś wymagało kapitalnego remontu, 40 wozów silnikowych otrzy-
mała Warszawa w darze od Wrocławia, 51 silnikowych i 16 doczepnych
rewindykowano z Berlina i Poznania. Wozy przywiezione z Zachodu miały
rozstaw kół wynoszący 1435 mm, pozostałe zaś w Warszawie 1525 mm,
czyli ten sam od 1866 roku. W latach 1945—1950 przekuto 164,9 km toru
pojedynczego na rozstaw 1435 mm i dostosowano do niego wszystkie wago-
ny (zob. tablica 67). Decyzja ta i jej wykonanie umożliwiły, w porozumie-
niu z przemysłem, przystąpienie do budowy w „Konstalu” w Chorzowie no-
wego typu wozów silnikowych oznaczonego symbolem tN, według projektu
inżyniera Czesława Gila (do których nastwniki budowały Zakłady A-2
w Łodzi) oraz doczepnych ND montowanych w Sanoku. Pierwsze wozy
tego typu zaczęły nadchodzić w roku 1949 i zostały wprowadzone do eks-
ploatacji 22 lipca 1949 roku na nowej trasie W-Z.

W latach 1962—1964 według projektu inżynierów Wacława Danielewi-
cza, Stanisława Kawalca i Józefa Chelmińskiego zbudowano 22 wozy tram-
wajowe przegubowe tego typu. Nie weszły one jednak do eksploatacji
w Warszawie, lecz zostały przekazane do Szczecina.

Pierwowzorem szybkobieżnego tramwaju t.13 N był amerykański tram-
waj PCC, przeniesiony do Europy w latach powojennych na podstawie li-
cencji. Wóz produkowany i eksploatowany w Warszawie i innych miastach,
powstał na bazie zakupionych w roku 1956 w Czechosłowacji dwu jedno-
stek, zmodernizowanych następnie według rozwiązań belgijskich (rozmie-
szczenie aparatury sterowniczej). W roku 1958 rozpoczęto w Konstalu jego
produkcję, a w 1962 uruchomiono na ulicach warszawskich. Maksymalna
prędkość t.13 N wynosi 68,5 km/g., dzięki trzem systemom hamowania
(oporowe, szcękowe i szynowe), przyspieszenie rozruchu wynosi 1,5 m/sek,
a opóźnienie hamowania 2—2,5 m/sek, podczas gdy analogiczne wartości
dla t. N wynoszą — 0,3 i 1,5 m/sek. Długość wagonu bez sprzęgów wynosi
13 390 mm, ze sprzęgami 14 540 mm, jego ciężar 17 T. Szybkość eksploata-
cyjna przy uwzględnieniu czasu postoju na przystankach i stacjach krań-
cowych 16 km/g. Pojemność t.13 N jest większa od t.N o 60 procent, wy-
nosi 21 miejsc siedzących i 110 stojących. Bezpieczeństwo jazdy zwiększa
elektryczne otwieranie i zamykanie trojga drzwi, czego nie było w po-
przedniego typu tramwajach. Na koniec roku 1974 na ogólną liczbę 853 wa-
gonów — 835 stanowi t.13 N, a już tylko 18 starego t.N. Od końca 1975

roku nadchodzą następne, ulepszone tramwaje szybkobieżne 105 N czterodrzwiowe⁴⁵ (zob. tablica 68).

Udział poszczególnych środków komunikacji miejskiej w przewozach pasażerskich ilustruje tablica 70.

Wojna zniszczyła „tylko” 7,65 km toru pojedynczego, a uszkodziła go w 450 miejscach na długości 12,85 km. Rekonstrukcja w pierwszych latach była jednocześnie odbudową, przebudową (przekucie), rozbudową i likwidacją wielu odcinków, bowiem ustalenia urbanistyczne tworzą nowy układ sieci ulicznej i tras komunikacyjnych, dzieje się tak zresztą i nadal w związku z szybkim rozwojem i unowocześnianiem Warszawy.

Odbudowę zajezdni tramwajowych rozpoczęto już w marcu 1945 roku przy ulicy Kawęczyńskiej, w marcu 1946 na Mokotowie, w sierpniu 1946 otwarto czasową zajezdnię pod wiaduktem mostu Poniatowskiego i do końca tego roku na Żoliborzu przy ulicy Włociańskiej w dawnej cegielni. 18 maja 1948 roku zrezygnowano z podjętej uprzednio odbudowy zajezdni przy ulicy Opaczewskiej. Do roku 1975 zbudowano dla tramwajów, trolejbusów i autobusów ogółem 11 zajezdni. Głównym ich projektantem był inż. Andrzej Czumer w Biurze Projektów Budownictwa Komunalnego „Stolica”, wykonawcą zaś przedsiębiorstwo „Dźwigar”.

W roku 1975 MZK rozporządzały 7 zajezdniami autobusowymi na 1995 miejsc postojowych i 4 tramwajowymi na 950 miejsc.⁴⁶

VIII. TROLEJBUSY

W marcu 1945 roku Warszawa w darze od Związku Radzieckiego otrzymała 30 używanych trolejbusów starszego typu. Po wyremontowaniu 5 stycznia 1946 roku oddano je do eksploatacji.⁴⁷ W roku 1952 nadeszło 30 wozów z NRD typu „Lowa”. Od 1955 roku sprowadzano trolejbusy wyłącznie czechosłowackie typu „Škoda”. Największą ilością wozów (127) ten środek lokomocji rozporządzał w roku 1963, w tym też roku nastąpił największy jego udział (7 proc.) w przewozach wszystkimi środkami komunikacji miejskiej (wraz z tramwajami i autobusami). Również i trolejbusy miały swą wersję przegubową według projektu inżyniera Adama Frysia, nie wprowadzono jej jednak do eksploatacji.⁴⁸ Do roku 1948 linie trolejbusowe oznaczane były literami A, B, C, od tego roku liczbami 51 do 56.

Mimo dużych zalet trolejbusów (nie zanieczyszczają powietrza i nie tarasują drogi w razie awarii, tak jak tramwaje) — uznano je za mało zwrotne w wielkomiejskim ruchu, zwłaszcza na zakrętach, oraz za mniej ekonomiczne niż tramwaje — co zdecydowało, że 30 czerwca 1973 roku wycofano je z eksploatacji w Warszawie i przekazano do innych miast (zob. tablica 69). W przyszłości zapowiada się uruchomienie nowej linii trolejbusowej na trasie Dworzec Południowy—Konstancin.⁴⁹

75. Brama mostu Jagiellońskiego z roku 1582

76. Most Kierbedzia, wygląd w latach 1864—1915

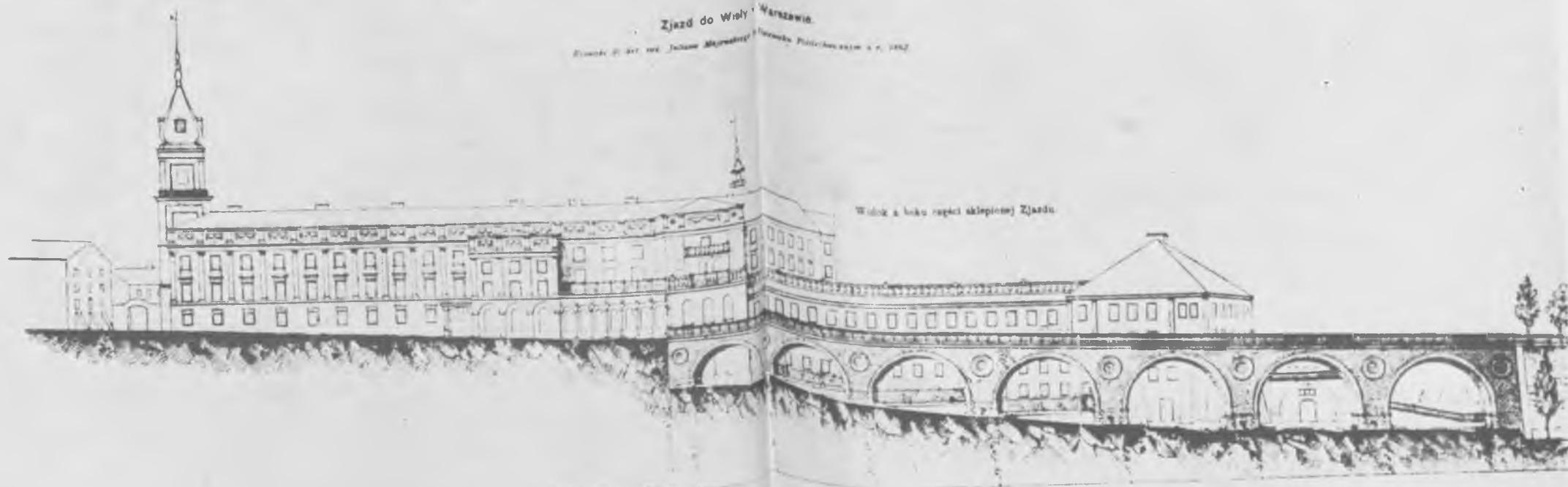
77. Most Kierbedzia — wygląd w latach 1916—1944

78. Most Kierbedzia — Śląsko-Dąbrowski po odbudowie w roku 1949

Zjazd do Woli Warszawa.

Rysunek inżyniera Juliana Kępczyńskiego z 1847

Widok z boku rzeki sklepionej Zjazdu

Rysunek pokazujący przęty między sobą użyte jako ankry w sklepieniach.

Przecięcie podłużne przez środek sklepien zjazdowych

Fig. 4

79. Nowy Zjazd Pancera istniejący w latach 1846—1944

80. Feliks Pancer twórca Nowego Zjazdu w latach 1844—1846

81. Most kolejowy w latach 1875—1908 i uliczny od 1908; po odbudowie w 1959 most Gdański

82. Most kolejowy przy Cytadeli — wygląd od roku 1908

Udział poszczególnych środków komunikacji miejskiej w przewozach pasażerskich ilustruje tablica 70.

IX. KOMUNIKACJA PODMIEJSKA

Warszawska komunikacja miejska obsługiwała i obsługuje obszar znajdujący się zasadniczo w granicach administracyjnych miasta, przekraczając je niekiedy tylko o kilka kilometrów.

Mieszkańcy terenów podmiejskich, ciężących ku stolicy, w latach 1891—1973 dojeżdżali wąskotorowymi kolejkami dojazdowymi o trakcji początkowej konnej, od roku 1892 parowej, a od 1935 parowej i spalinowej.

W latach 1919—1929 kursowała parowa normalnotorowa kolej na trasie Dworzec Gdański—Łomianki. Od 1927 roku po dziś dzień funkcjonuje elektryczna kolej normalnotorowa EKD (WKD) na trasie Warszawa—Grodzisk Mazowiecki.

Wszystkie kolejki dojazdowe zostały upaństwowione w roku 1947. Najstarsza, kolejka Wilanowska, powstała z inicjatywy Kellera, właściciela firmy „Nowa Gwiazda”, przedtem dzierżawcy „Promenady”, i Wiktora Magnusa (1833—1912), dyrektora pierwszej spółdzielni spożywców „Mercury”. Koncesję uzyskał i projekt kolejki opracował inżynier Henryk Huss (1838—1905). Kolejkę tę, jako konną, uruchomiono w maju 1890 roku na odcinku: rogatki Mokotowskie (pl. Unii Lubelskiej), Marcelin, Wójtówka (obecnie róg ul. Chełmskiej i Belwederskiej), w roku 1891 doprowadzono ją obok fosy zwanej Przy Bernardyńskiej Wodzie do Czerniakowa, w roku 1893 ulicą Powsińską do Wilanowa (7,3 km), w roku 1894 do Klarysewa i wkrótce potem do Jeziorny i Piaseczna (24 km). Jej torność (rozstaw szyn) wynosiła 800 mm. W roku 1938 stację początkową przeniesiono na dolną część ulicy Belwederskiej przy Humańskiej, dnia 20 lipca 1957 roku do Wilanowa, a 1 lipca 1971 roku kolejka do Piaseczna została zlikwidowana na całej trasie i zastąpiona tramwajami kursującymi w latach 1937—1974 do Wilanowa oraz autobusami MZK i dalej PKS.

Następna kolejka (o torności 1000 mm) ze stacją wyjściową przy placu Unii Lubelskiej, w tym miejscu, gdzie obecnie znajduje się Supersam, powstała z inicjatywy krawca Paszkowskiego i prowadzona była przez koncesjum, do którego należeli między innymi ks. Stefan Lubomirski i hr. Tomasz Zamoyski. Przebiegała ona od roku 1898 ulicą Puławską przez Służewiec do Piaseczna i Góry Kalwarii (28 km) oraz od 1914 roku do Grójca (16 km) i wkrótce po pierwszej wojnie do Nowego Miasta (60 km). Likwidacja tej kolejki zaczęła się również w roku 1938 od przeniesienia początkowej stacji do Służewca (Dworzec Południowy), dnia 1 grudnia 1969 roku do Dąbrówki, a 1 lipca 1971 do Piaseczna. Trasę tę obsługuje komunikacja miejska i PKS.

Dnia 30 maja 1899 roku magistrat udzielił koncesji Krzysztofowi Kiersnowskiemu, „ziemianinowi, porucznikowi gwardii”, na budowę i eksploatację kolejki o torności 800 mm na trasie Jabłonna—Wawer ze stacją początkową: Stacja Most na Pradze przy moście Kierbedzia. Komunikacja została uruchomiona w roku 1900 ul. Stalingradzką i Modlińską do Jabłony i w roku 1901 ulicami Grochowską i Płowiecką do Wawra. Linię przedłużono do Karczewia i Otwocka w roku 1910, a w czasie pierwszej wojny światowej do Zegrza. Likwidacji uległa w roku 1952 na odcinku do Wawra i wkrótce potem — do Otwocka, a 1 lutego 1956 roku do Jabłony i zastąpiona przez środki komunikacji miejskiej.

W roku 1899 ruszyła (początkowo konna) kolejka Marecka do Marek, od roku 1907 do Radzymina ulicą Radzymińską i Generalską. Miała torność 800 mm (od r. 1951 — 750 mm). Jej stacja początkowa znajdowała się na Targówku (obecnie ul. Stalowa 60), a po drugiej wojnie światowej przy stacji Warszawa Targowa (Wileńska). Zlikwidowana ona została 1 września 1974 roku jako ostatnia dojazdowa kolejka wąskotorowa w obrębie Warszawy i zastąpiona autobusami PKS.⁵⁰

Kursująca w latach 1919—1929 na linii Dworzec Gdański—Młociny w ruchu pasażerskim, a w towarowym ruchu wojskowym do Łomianek, pod oficjalną nazwą Kolej Elektryczna Warszawa—Młociny—Modlin, miała trakcję parową, nigdy nie została zelektryfikowana i nigdy nie była przedłużona poza Łomianki. Przewoziła rocznie około 160 tysięcy pasażerów (do Młocin). Założona została przez prywatne konsorcjum, którego członkami byli: inżynier Wiesław Gerlicz, gen. Zygmunt Łempicki, ks. Maciej Radziwiłł, Antoni Ligęza-Stamirowski, inż. Tadeusz Jan Sułowski i E. Tempel. W 1921 roku kolej ta została przejęta przez Sp. Akc. „Siła i Światło”, a w 1929 przez PKP i zlikwidowana.⁵¹

Powstała 5 grudnia 1918 roku Sp. Akc. „Siła i Światło” w roku 1922 powołała Sp. Akc. Elektryczne Koleje Dojazdowe (EKD) i uzyskała dla niej w angielskiej grupie „Power and Franchion Finance Co Ltd.” odpowiedni kredyt z gwarancją Państwa Polskiego. Koncepcja na budowę i eksploatację normalnotorowej (1435 mm) kolei elektrycznej z Warszawy do Grodziska Mazowieckiego wydana została Zarządzeniem Prezydenta PR z 12 listopada 1924 roku. Kosztem 26 mln zł zbudowano 34 km torów kolei Warszawa (róg Nowogrodzkiej przy Marszałkowskiej) — Grodzisk Mazowiecki, którą otwarto 11 grudnia 1927 roku.

W latach 1932—1934 zbudowano odgałęzienie do Włoch, Milanówka i przedłużono linię przez obszar miasta Grodziska. Energię elektryczną otrzymywano z Elektrowni Pruszkowskiej. W chwili uruchomienia tabor składał się z 20 silnikowych i 20 doczepnych wagonów dwuwózkowych (4-osioowych). Po drugiej wojnie zakupiono w Konstalu 12 doczepnych.

Pociągi kursowały więc przeważnie w składzie trzech wagonów. Elektro-wozownia i warsztaty zostały zbudowane w Grodzisku.⁵²

We wrześniu 1939 roku zostały uszkodzone tory, a sieć górna całkowicie zniszczona na czterokilometrowym odcinku warszawskim. Po odbudowie ruch został wznowiony na odcinku Grodzisk—Pruszków 2 października 1939 roku, a na całej długości w listopadzie tego roku. Ze względu na trudności czynione przez okupantów na linii PKP do Żyrardowa frekwencja na EKD bardzo wzrosła.⁵³ W czasie powstania pociągi EKD dochodziły tylko do Szczęśliwic (z Grodziska). Po powstaniu hitlerowcy wywieźli czwartą część taboru osobowego i zabrali sieć górna z odcinka Szczęśliwice—Marszałkowska. W wyniku wysadzenia przez Niemców elektrowni w Pruszkowie 16 stycznia 1945 roku ruch na linii EKD został przerwany.

21 stycznia 1945 roku Komisja Ministerstwa Komunikacji przejęła EKD pod zarząd państwowy, pozostawiając dyrekcję i pracowników na dotychczasowych stanowiskach. W następnym miesiącu, 14 lutego, na odcinku Grodzisk—Opacz wprowadzono ruch parowy, a w początku marca doprowadzono go do skrzyżowania z koleją radomską przy alei Krakowskiej. W kwietniu 1945 roku odnaleziono część taboru wywiezionego do Poznania. Po częściowej odbudowie Elektrowni Pruszkowskiej ruch EKD na całej długości wznowiono 19 maja 1945 roku. Dnia 6 października 1947 roku EKD została upaństwowiona i przejęta przez Zarząd Warszawskich Kolei Dojazdowych (WKD), który administrował wszystkimi ówczesnymi dojazdowymi kolejkami. 15 kwietnia 1951 roku EKD włączona została do DOKP, jej zarząd rozwiązany, a poszczególne służby podporządkowane służbom DOKP — Warszawa, nazwę EKD (Elektryczna Kolej Dojazdowa) zastąpiono nazwą WKD (Warszawska Kolej Dojazdowa). 8 grudnia 1963 roku oddano nową stację krańcową przy ulicy Marchlewskiego, umieszczoną w wykopie linii średnicowej, wraz z odcinkiem linii przebiegającym ulicami Niemcewicza, Tarczyńską i Nowogrodzką.⁵⁴

W ciągu 1974 roku dokonano następnego przesunięcia torów ze Szczęśliwickiej. Od 5 stycznia 1975 roku pociągi WKD od stacji przy ulicy Marchlewskiego czterokilometrowym odcinkiem bieżną w wykopie linii średnicowej poza Dworzec Zachodni i dalej wzdłuż linii radomskiej, by po przejściu stu czterdziestometrowym tunelem pod tą linią i Alejami Jerozolimskimi wejść na dawną trasę przed przystankiem Raków.

Inicjatorem budowy EKD był inżynier Tadeusz Baniewicz (1879—1974), który zorganizował to przedsiębiorstwo i kierował nim do chwili upaństwowienia, to znaczy do roku 1947. Jego zastępcą do spraw technicznych i ruchu był inż. Wiktor Przelaskowski (1892—1975), zaś do spraw gospodarczych — mgr Tadeusz Regulski.⁵⁵

Pionierem elektryfikacji naszych kolei w ogóle, a warszawskiego węzła w szczególności, jest profesor Roman Podoski, którego zasługi uczczono

tablicą wmurowaną w ścianę Dworca Warszawa-Śródmieście. Dzięki niemu i gronu najlepszych polskich specjalistów, wśród których znalazł się również profesor Jan Podoski, syn Romana (ur. w 1904 r.), we współpracy ze szwedzką firmą „Asea” i angielską CC (Contractors Commitee for the Electrification of Polish Railways) 15 grudnia 1936 roku uruchomiono pierwszy zelektryfikowany odcinek PKP podmiejski Otwock—Warszawa—Pruszków o długości około 40 km.

22 maja 1937 roku otwarto odcinek Pruszków—Żyrardów, a 15 grudnia 1937 roku Warszawa Wschodnia—Mińsk Mazowiecki. Ogólna długość tras wynosiła wówczas 106 km, a pojedynczego toru 230 km.

Po usunięciu skutków zniszczeń hitlerowskich 14 lipca faktycznie, a 22 lipca 1946 roku uroczyście wznowiono ruch na trasie Warszawa Wschodnia—Otwock. 3 lutego 1948 roku otwarto ruch do stacji Miłosna, a 14 września 1948 roku na odcinku Warszawa Wschodnia—Mińsk Mazowiecki, 23 czerwca następnego roku zaś na odcinku Warszawa Wschodnia—Śródmieście i 17 stycznia 1950 roku do Żyrardowa. Linie: Warszawa—Błonie i Warszawa—Tłuszcz oddano do użytku 14 marca 1952 roku, Warszawa—Zalesie Górne—Czachówek 23 grudnia 1961 roku, obwodową linię północną wraz z dworcem Warszawa Gdańska i połączeniem przez most przy Cytadeli ze stacją Warszawa—Praga 10 września 1963 roku, linię Warszawa—Legionowo—Zegrze—Nasielsk 27 maja 1971 roku.⁵⁶

Pierwotna koncepcja profesora R. Podoskiego co do granic stref ruchu podmiejskiego zelektryfikowanego została przekroczone. Obecnie ruch ten sięga do Skierniewic, Sochaczewa, Łowicza, Pilawy i Łukowa. Liczba przystanków na 72 km tych linii w granicach Warszawy wynosi czterdzieści.

Zelektryfikowane linie podmiejskie PKP przewoziły w 1974 roku dziennie około pół miliona pasażerów, z czego ponad połowę stanowiły przewozy pomiędzy rejonami podmiejskimi a Warszawą, 17 procent przewozy w obrębie stolicy, a około 20 procent przewozy pomiędzy miastami i osiedlami podstołecznymi.

Tablica 57

LICZBA DOROŻEK W LATACH 1824—1883

Rok	Liczba	Rok	Liczba
1824	213	1869	460
1830	600	1873	630
1847	332	1882	971
1867	450	1883	995

Źródła: L. Gołębiowski, *Opisanie historyczno-statystyczne miasta Warszawy*, Warszawa 1827, oraz kalendarze m. in. Ungra i Jaworskiego z odpowiednich lat.

Tablica 58

LICZBA DOROŻEK W LATACH 1893—1913

Rok	Liczba	Rok	Liczba	Rok	Liczba	Rok	Liczba	Rok	Liczba	Rok	Liczba
1894	1750	1897	2802	1900	3509	1904	3925	1907	3704	1911	3334
1894	2010	1898	2850	1902	3695	1905	3706	1909	3161	1912	3355
1896	2621	1899	3241	1903	3824	1906	3613	1910	3268	1913	3402

Źródło: *Obzor goroda Warszawy* z odpowiednich lat.

Tablica 59

DOROŻKI I TAKSÓWKI W LATACH 1922—1938

Rok	Razem	Dorożki	Taksówki
1922	1189	1124	65
1925	2972	1704	1268
1928	3943	1288	2655
1933	3420	1404	2016
1936	3525	1736	1789
1937	3655	1509	2146
1938	3312	1006	2306

Źródło: *Rocznik statystyczny m.st. Warszawy* z odpowiednich lat.

Tablica 60

DOROŻKI I TAKSÓWKI W LATACH 1945—1948

Rok	Razem	Dorożki	Taksówki
1945	271	271	—
1946	388	362	22
1947	1011	387	624
1948	1352	251	1101

Zródło: Warszawa w liczbach 1949.

Tablica 61

TAKSÓWKI W LATACH 1951—1977

Rok	Razem	Prywatne	Spółdzielcze	Miejskie
1951	1216	1076	—	140
1958	1876	1207	17	652
1960	1972	1059	33	880
1965	2574	1775	51	748
1970	3459	2330	—	1129
1973	4155	3091	—	1064
1974	3757	2748	—	1009
1975	3478	2580	—	898
1976	3527	2693	—	834
1977	4230	—	—	—

Zródło: Rocznik statystyczny Warszawy z odpowiednich lat.

Tablica 62

AUTOBUSY W LATACH 1920—1977

Rok	Wozy	wozo-km tys.	Długość tras km	Pasażerowie tys.
1920	18+5*	45	.	200
1921	50+8*	606	23,8	2 702
1922	53+8*	688	.	2 794
1923	35+6*	385	12,3	1 664
1924	31+5*	238	8,1	1 848
1925	14+5*	80	4,5	740
1928	11	290	3,4	3 753
1929	34	729	10,5	11 323
1930	35	1 483	10,7	18 326
1933	40	2 368	23,2	18 614
1934	45	2 553	30,2	19 200
1936	57	2 865	43,6	19 086
1937	65	3 401	47,3	21 793
1938	109	4 149	64,0	24 999
1939	180	.	71,0	.
1945	.	292	.	.
1946	43	1 747	33,9	10 060
1947	136	4 020	72,8	28 947
1950	205	11 268	123,8	115 708
1955	250	18 611	194,0	167 325
1960	491	32 412	288,0	297 900
1965	1002	64 561	391,0	584 189
1970	1365	90 861	453,0	570 474
1971	1495	98 414	480,0	563 794
1972	1677	109 658	489,0	608 484
1973	1851	117 198	509,0	654 705
1974	1861	129 892	535,0	728 195
1975	2058**	138 532	545,0	766 112
1976	2225	149 802	554,0	795 141
1977	2203	150 649	564,0	794 915

Zródło: Warszawa w liczbach; Rocznik statystyczny Warszawy z odpowiednich lat.

* Uwaga 1. W latach 1920—1925 wozy motorowe plus przyczepne.

** Uwaga 2. W latach 1975—1977 wraz z mikrobusami, których było w roku 1975 — 55, 1976 — 55, 1977 — 56.

Tablica 63

LICZBA NOCNYCH LINII AUTOBUSOWYCH W LATACH 1952—1975

Rok	Liczba	Rok	Liczba	Rok	Liczba	Rok	Liczba	Rok	Liczba	Rok	Liczba
1952	3	1956	8	1960	8	1964	18	1968	22	1972	11
1953	3	1957	7	1961	7	1965	22	1969	21	1973	11
1954	3	1958	7	1962	7	1966	22	1970	10	1974	12
1955	3	1959	7	1963	15	1967	22	1971	10	1975	12

Źródło: *Rocznik statystyczny m.st. Warszawy i Rocznik statystyczny Warszawy* z odpowiednich lat i MZK.

Uwaga: W 1938 r. było 9 linii nocnych tramwajowych, w 1952 nocnych: 11 tramwajowych, 3 autobusowe.

Tablica 64

TRAMWAJE KONNE KOLEJOWE I BELGIJSKIE W LATACH 1867—1908

Rok	Wozy	Konie	Wozo-km tys.	Długość tras km	Pasażerowie mln
1867	4	8	.	6,00	.
1880	4	8	.	6,00	ok. 0,38
1881	60	.	.	.	.
1883	100	384	.	.	.
1895	244	561	3653,9	27,75	15,4
1900	284	656	4770,4	29,35	21,2
1905	318	750	5681,1	35,60	23,7
1906	308	779	5961,6	35,00	27,5
1907	304	817	5936,7	37,00	29,0
1908	.	.	2827,0	.	.

Źródła: Cz. Rudnicki, *Tramwaje warszawskie*, Warszawa 1915, s. 31 oraz *Obzor goroda Warszawy* z odpowiednich lat.

Uwaga: Oprócz podanej wyżej liczby wozów osobowych w połowie letnich-otwartych i w połowie zimowych-krytych — w inwentarzu taboru znajdowało się 12 (przed 1900 r.) i 18 (po 1900 r.) wozów roboczych.

Tablica 65

TRAMWAJE ELEKTRYCZNE W LATACH 1908—1918

Rok	Wozy osobowe			Długość tras km	Wozo-km tys.	Pasażerowie tys.
	silnikowe	przyczepne	razem			
1908	190	34	224	34,05	5 119	27 616
1909	200	60	260	34,05	10 915	59 987
1910	200	60	260	34,15	13 214	68 878
1911	200	60	260	34,15	14 117	77 661
1912	202	60	262	35,29	14 460	82 152
1913	201	61	262	35,29	15 987	86 278
1914	236	77	313	35,29	13 314	78 321
1915	236	77	313	35,29	9 175	67 094
1916	236	77	313	35,29	10 400	65 753
1917	.	.	286	35,29	8 625	61 600
1918	.	.	257	42,50	9 865	95 260

Źródła: Cz. Rudnicki, *Tramwaje warszawskie*, s. 31 oraz *Zarys historyczny i opis techniczny tramwajów i autobusów*, Warszawa 1933, s. 120.

Tablica 66

TRAMWAJE ELEKTRYCZNE W LATACH 1919—1944

Rok	Wozy osobowe	Długość tras w km	Wozo-km mln	Pasażerowie mln
1919	304	44,50	12,7	140,0
1920	295	47,40	12,3	137,3
1925	429	80,82	24,6	220,5
1930	671	96,28	39,2	242,1
1935	664	107,6	38,7	200,8
1938	710	118,5	48,8	275,6
1939	722*	117,4	28,8	175,4
1944	200**	.	.	.

Źródło: *Rocznik statystyczny m.st. Warszawy i Warszawa w liczbach z odpowiednich lat.*

* Do 31 VIII;
** do 31 VII.

Tablica 67

DŁUGOŚĆ TORU POJEDYNCZEGO W KM W LATACH 1939—1975

Rok stan na 31 XII	Ogólna długość torów eksploatowanych	Tory eksploatowane przez ruch osobowy	Tory eksploatowane przez ruch gospodarczy	Tory nieeksploatowane	Tory zlikwidowane	Tory zbudowane	Tory przekute
1939	255,0	-	-	-	-	-	-
1945	63,9	60,1	3,8	182,1	2,5	0,6	33,6
1946	149,8	141,7	8,1	94,8	4,1	2,7	24,0
1950	174,8	158,7	16,1	62,7	13,7	6,0	22,7
1955	208,1	182,3	25,8	36,9	3,6	11,4	-
1960	265,5	234,1	31,4	21,2	5,9	12,2	-
1965	283,4	244,5	38,9	1,9	0,3	0,5	-
1970	280,1	245,2	34,9	1,9	1,9	0,3	-
1971	277,8	243,0	34,8	8,7	12,8	10,5	-
1972	276,5	241,8	34,7	8,3	2,8	1,5	-
1973	258,3	223,3	35,0	8,2	19,9	1,7	-
1974	254,0	220,6	33,4	8,2	5,2	0,9	-
1975	253,8	220,4	33,4	8,2	0,5	-	-

Zródło: Miejskie Zakłady Komunikacyjne.

Tablica 68

TRAMWAJE ELEKTRYCZNE W LATACH 1945—1977

Rok	Wozy osobowe	Długość tras km	Wozokm mln	Pasażerowie mln
1945	193	33,5	1,7	21,7
1946	289	74,1	9,9	125,9
1950	440	76,0	26,7	348,3
1955	744	97,1	42,9	561,4
1960	798	119,0	54,3	796,1
1965	884	125,0	63,0	903,3
1970	893	124,0	56,3	699,9
1971	881	123,0	57,7	585,7
1972	874	123,0	61,9	591,4
1973	874	113,0	64,6	598,2
1974	853	113,0	66,3	616,2
1975	900	113,0	68,1	635,6
1976	935	113,0	72,0	655,4
1977	935	116,0	74,6	674,0

Zródła: Warszawa w liczbach i Rocznik statystyczny Warszawy z odpowiednich lat.

Tablica 69

TROLEJBUSY W LATACH 1946—1973

Rok	Wozy	Wozo-km tys.	Długość tras km	Pasażerowie mln
1946	30	582	7,9	7,6
1947	30	635	7,9	8,9
1950	45	2254	28,0	32,7
1955	54	2895	36,0	51,0
1960	86	4993	41,0	66,3
1965	103	6622	37,0	88,8
1970	76	3906	10,0	35,8
1971	49	2699	10,0	21,5
1972	31	2077	6,0	16,3
1973	18	835	.	5,9

Źródła: Rocznik statystyczny Warszawy i Warszawa w liczbach.

Tablica 70

UDZIAŁ POSZCZEGÓLNYCH ŚRODKÓW KOMUNIKACJI MIEJSKIEJ
W PRZEWOZACH PASAŻERSKICH

Rok	1938	1946	1950	1955	1960	1965	1970	1975
w milionach pasażerów								
Tramwaje	275,6	125,9	348,3	561,4	796,1	903,3	699,9	635,6
Autobusy	25,0	10,0	115,7	167,3	297,9	584,2	570,5	766,1
Trolejbusy	—	7,6	32,7	51,0	66,3	88,8	35,8	—
Ogółem	300,6	143,5	496,7	779,7	1160,3	1576,3	1306,2	1401,7
w odsetkach								
Tramwaje	92,0	90,0	69,5	71,0	69,0	57,0	53,7	45,4
Autobusy	8,0	6,0	23,5	21,5	25,5	37,5	43,7	54,6
Trolejbusy	—	4,0	7,0	7,5	5,5	5,5	2,6	—
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Źródła: Rocznik statystyczny Warszawy z odpowiednich lat i MZK.

ROZDZIAŁ XV. ZIELEŃ MIEJSKA

I. ZIELEŃ WARSZAWSKA I JEJ RODZAJE

Nieodzowność istnienia zieleni dalej, bliżej czy obok mieszkania lub w jego wnętrzu chociażby w postaci roślin doniczkowych jest silnie odczuwana, zwłaszcza przez mieszkańca miasta. Zadowala ona bowiem w dużym stopniu jego zmysł estetyczny i zaspokaja częściowo potrzebę kontaktu z naturą. Wpływa również obronnie i aktywnie na mikroklimat obszarów zasiedlonych — co z dawna było wyczuwane instynktownie, a czego z czasem dowiodła nauka. Zieleń stanowi więc jeden z warunków zaspokojenia potrzeby mieszkaniowej.

W Warszawie i w najbliższym jej otoczeniu już w średniowieczu zieleń naturalną — puszcę mazowiecką z mokradłami i łęgami — stopniowo wypierały pola uprawne i ogrody użytkowe. Wśród samej zabudowy w obrębie murów zniknęła ona całkowicie. Za pierwszą, wprowadzoną ponownie przez człowieka (poza sadami na ówczesnych peryferiach) grupę wysokiej zieleni, na którą wskazał Sobieszczański, można uważać ogród przy szpitalu Św. Łazarza — znany już w XV wieku.¹ Miasto, przelewając się w XVI wieku poza mury na rozleglejsze obszary, zabudowywało się śmieiej na większych działkach, zwłaszcza gdy obok posesji mieszczańskich pojawiły się dworki (jeszcze nie pałace) szlacheckie z większymi ogrodami użytkowymi.

W tym to czasie (w obrębie dzisiejszej Warszawy) został założony przez królowę Bonę na Ujazdowie przy jej dworze ogród renesansowy — nie tylko użytkowy, pierwsze dzieło sztuki ogrodniczej.² W XVIII wieku wraz ze stołecznością Warszawa w stosunkowo krótkim czasie otrzymała wiele ogrodów barokowych przy rezydencjach królewskich, magnackich, a nawet przy zajazdach.³ Wiek XVIII — obok podmiejskich, magnackich na Powązkach, Woli, Młocinach, Mokotowie i innych, za Augusta II i Stanisława Augusta przyniósł wielkie założenia urbanistyczno-ogrodowe, narzucone na siatkę miasta nie tylko na obszarach zamkniętych, ale i na siedemnastokilometrowych alejach miejskich, zapoczątkowując zieleń uliczną.

Pierwszą taką aleją, założoną według projektu Jana Daniela Jaucha w latach 1721—1731, była Droga Kalwaryjska. Prowadziła ona od obecnego

placu Trzech Krzyży w kierunku kościoła Ujazdowskiego (na jego miejscu znajduje się dzisiaj pałac belwederski); przed nim skręcała wąwozem w dół i dalej — podnóżem skarpy (za pomnikiem Chopina) — dochodziła do wzgórza i ruin Golgoty w Ogrodzie Botanicznym (niesłusznie uważanych za fundamenty świątyni Opatrzności) oraz do wąwozu ulicy Agrykoli. Całkowita długość drogi wynosiła około 2400 m. Drzewa na niej sadzone były w linii kaplic. Stanisław August drogę przedłużył i rozbudował aż do Belwederu, wprowadzając dwa rzędy alei zewnętrznych, ujmujących po bokach dwa ciągi piesze. Za panowania Augusta II powstała tak zwana oś saska (1,6 km) od Krakowskiego Przedmieścia do zbiegu ulic Chłodnej i Elektoralnej (Mirów).

W latach 1766—1775 założono aleję Szucha (jedyna w tej części miasta aleja podwójna), aleję Królewską albo Wolską od zamku Ujazdowskiego na trasie obecnych ulic: Wyzwolenia, Nowowiejskiej, Niemcewicza i Prądzyńskiego, do pola elekcyjnego, aleje na trasie ulic: Koszykowa, Śniadeckich, Mokotowska, Marszałkowska (od Wilczej do placu Unii), Śniadeckich, Noakowskiego, Polna, Bagatela, Klonowa, Myśliwiecka i Szwoleżerów oraz place: Na Rozdrożu, Zbawiciela, przy ulicy Polnej (obecnie Jedności Robotniczej). W innej części miasta, na północy, w połowie XVIII wieku na przedłużeniu ulicy Zakroczymskiej założono podwójną 500-metrową aleję do koszar Gwardii Pieszej (późniejszy teren Cytadeli).⁴

W tym też wieku po raz pierwszy szerszej publiczności zostały udostępnione ogrody rezydencjonalne: Saski w roku 1724 i Krasińskich w 1768. Ogrody te, zakładane przez wielkich posiadaczy jeszcze do połowy XIX wieku, zgodnie z przemianami stylowymi w architekturze i w sztuce ogrodniczej przybierały kształty założen francuskich, klasycystycznych, romantycznych, sentymentalnych i krajobrazowych, czyli angielskich.

Oprócz zieleni ozdobnej w końcu XVIII wieku w Warszawie było około 1500 ogrodów warzywnych i sadów (w roku 1815 w sadach rosło 23 tysiące drzew owocowych).⁵

Jeszcze w pierwszej połowie XIX wieku, głównie w pobliżu ówczesnych granic miasta, powstało parę niewielkich nowych ogrodów magnackich, nawiązujących zresztą do starszych założen. Były to: Gucin-Gaj, Natolin, Marysin, Sielecki, we Włochach i inne. W tym też czasie powstał Ogród Botaniczny. Ogrody te oprócz Saskiego, Krasińskich i Botanicznego były niedostępne dla szerszej publiczności, z wyjątkiem tych, które zamieniono na dochodowe, rozrywkowe, na przykład Marymont, Kaskada, Schultza i Ohma oraz Lasek na Czystem, Langa i Kosińskiego na Powązkach, wreszcie Dolina Szwajcarska.

Wspaniale zapoczątkowana w XVIII wieku zieleń uliczna, przechodziła okresy rozwoju w czasach Królestwa Polskiego, ale i zupełnego zaniedbania po powstaniu listopadowym.

Na lata 1850 do 1915 przypada wielkomijski rozwój stolicy, który przyniósł duże zmiany w jej zaludnieniu, uprzemysłowieniu, a więc w stopniu urbanizacji i w zagospodarowaniu przestrzennym. W tym czasie ludność Warszawy wzrosła sześciokrotnie, obszar zaś miasta tylko o 50 procent. Wynosił on, bez Wisły, 3273 ha, z czego pod gęstą zabudową znajdowało się — 2673 ha, na zieleni pozostało 600 ha, czyli 18 procent. Do zieleni zaliczano wówczas (bez budynków) Cytadelę z estakadami — 230 ha, Zamek, Belweder i Łazienki — 148 ha, Pole Mokotowskie — 140 ha, zielen „magistraczką” — 119 ha. Zieleń Cytadeli (oprócz estakad), podobnie jak zielen Zamku i Belwederu, nie była dostępna dla publiczności. Łazienki otwarto dla warszawiaków dopiero w roku 1864, i to na okres zimy były one zamykane, a od 1894 otwierano je dopiero od 8 maja.

W obrębie samego miasta nie było już gruntów uprawnych, największe ogrody handlowe, Ulrycha i Hosera, w końcu okresu przeniosły się poza jego granice, ogrody zaś przydomowe, których jeszcze w roku 1892 było 1385, w XX wieku zanikły prawie zupełnie. Zamiast nich pojawiły się zabrukowane lub wyasfaltowane podwórka, często w „studziennej” zabudowie. Zmiana na lepsze nastąpiła w okresie międzywojennym (o czym w innym miejscu), a obecnie zielen osiedli mieszkaniowych stanowi coraz poważniejszą pozycję (zob. tablica 71).

Dopiero w drugiej połowie XIX wieku zielen stała się sprawą społeczną i ogólnomijską, a zaczątkiem tego działu gospodarki komunalnej w sensie technicznym, zawodowym był fakt, że Ogród Saski, oddany miastu w roku 1856, stał się bazą zieleni mijskiej (szkółki drzew i krzewów, inspekty kwiatowe) i ośrodkiem szkolenia ogrodników mijskich. Praktykowali w nim między innymi Jan Dobrowolski, późniejszy jego kierownik w latach 1877—1886, i Franciszek Szanior (1853—1945) pierwszy główny, czyli naczelny ogrodnik miasta w latach 1877—1906.

Do zracjonalizowania, rozwoju i unowocześnienia zieleni warszawskiej przyczynił się bardzo Komitet Opieki nad Plantacjami m. Warszawy, zwany Komitetem Plantacyjnym, poprzedzony jeszcze przed rokiem 1875 „radą kilku obywateli” pod przewodnictwem urzędnika mijskiego radcy Sąchockiego. Rada ta jednak z powodu biurokratycznych utrudnień niewiele zrobiła. Komitet, działający w latach 1888 do 1917, założony został z inicjatywy i dzięki staraniom Stanisława Markiewicza, znanego i zasłużonego higienisty. Pierwszym jego prezesem był profesor Karol Jurkiewicz (1822—1908), sekretarzem — Edmund Jankowski (1849—1938), naukowiec i praktyk; członkami jego byli między innymi Stanisław Markiewicz, główny inżynier miasta Kajetan Mościcki i paru specjalistów, ogrodników. Po Jurkiewiczu przewodniczącym Komitetu był Markiewicz, po nim zaś, już do roku 1917, Jankowski.⁶ Głównym ogrodnikiem miasta w latach 1911—1921 był Stanisław Rutkowski (1871—1921).

W omówionym okresie ogrody rozrywkowe zastąpiono miniaturowymi teatrami ogródkowymi (pierwszy przy „Tivoli” założono w roku 1868), które przetrwały do około roku 1900. Zabawy ludowe odbywały się do roku 1893 na placu, na którym w roku 1896 otwarto ogród Ujazdowski, w Lasku Bielańskim, od roku 1907 w Młocińskim, na Polu Mokotowskim.

Obok starych ogrodów — Saskiego i Krasińskich — oraz założonego w roku 1818 wspomnianego już Botanicznego — w okresie tym powstały: Pomologiczny założony w roku 1864 na Marymoncie, w roku 1870 przeniesiony na ulicę Nowogrodzką, Praski otwarty w 1871, Ujazdowski w 1896, Agrykola w 1904, Skaryszewski w 1915. Poza tym zostały urządzone niewielkie zespoły zieleni przy Towarzystwie Ogrodniczym na Bagateli i na terenie Wyścigów Konnych. Założony w roku 1896 mały park na Koszykach w roku 1898 przeznaczono pod gmachy Politechniki wbrew protestom Komitetu Plantacyjnego.

W roku 1907 miasto zakupiło Lasek Młociński. Ponieważ był to — w czasach nowożytnych — zaczątek nowego rodzaju zieleni w Warszawie (Las Bielański stał się miejskim dopiero w roku 1934), trzeba w tym miejscu podać, że obszar lasów komunalnych, należących do miasta w roku 1977, wynosił ogółem 2589,38 ha.⁷

Zieleń izolacyjną stanowią leśne pasy przy ujęciu wody z Wisły dla wodociągów — 20,0 ha, przy hucie „Warszawa” 21,0 ha, przy kanale Żerańskim w dwu miejscach 14,0 i 10,0 ha oraz wydma między tym kanałem a ulicą Bałtycką — 18,0 ha; razem 101,0 ha.

Ponadto w granicach miasta znajdują się produkcyjne lasy państwowe i prywatne o powierzchni 2572,22 ha; w sumie jest ich 5262,60 ha.⁸

Pozostając przy przeświadczeniu, że w końcu wieku XIX i na początku XX powstały zasadniczo wszystkie rodzaje zieleni wielkiego miasta (parki i ogrody zostaną omówione w drugiej części tego rozdziału), należy zwrócić uwagę na typowo miejskie „małe formy” ogólnie dostępnej zieleni, stosowane i później aż do naszych dni. Były to: obsadzanie drzewami nie tylko wielkich założeń urbanistycznych, ale i drugorzędnych ulic (tablica 72), skwery — zieleńce (pierwszy przed pałacem Prymasowskim urządzony w roku 1864) oraz pasy zieleni — trawniki przy chodnikach (tablica 73), ogrody dziecięce i ogrody działkowe.

Ogrody dziecięce nosiły kolejno nazwy: freblowskie, Raua, jordanowskie. Pierwszy ogród freblowski został otwarty w maju 1870 roku przy ulicy Królewskiej obok teatryku „Tivoli”. Założony i prowadzony był wspólnie przez Helenę Skłodowską i Adama Wiślickiego (1836—1913).⁹ W roku 1874 w ogrodzie „Foksal” ogródek dziecięcy prowadziła T. Mleczko. W roku 1899 Bonawentura Toeplitz od spadkobierców Williama Ellisa Rau (1825—1899) uzyskał 300 tysięcy rubli dla Towarzystwa Higienicznego

z przeznaczeniem na ogródki, które zakładano na wzór ogrodów dr. Henryka Jordana (1842—1902) (pierwszy powstał w Krakowie w 1888 roku).¹⁰

Jak widać z podanych liczb, ta forma zieleni została zastąpiona przez nieco inną. Jeszcze w okresie międzywojennym dzieci młodsze otrzymały zielen przy przedszkolach, których w roku 1937 było 128, a w 1975 — 328, dzieci zaś szkolne — przy szkołach oraz w parkach i na terenach zieleni osiedlowej.

Pierwszą organizacją społeczną w Warszawie zajmującą się uzyskiwaniem terenów pod zespoły ogródków działkowych, zwanych koloniami, ich rozdziałem, nauką uprawy itp. było Towarzystwo Ogródków Robotniczych, powstałe w roku 1908. Jego prezesem była nauczycielka, doktor uniwersytetu genewskiego, Kazimiera Proczkówna, członkami zarządu między innymi Edmund Jankowski, Mieczysław Jankowski, Franciszek Szanior.¹¹ Pierwsze ogródki działkowe na Pradze zorganizował Feliks Ornowski, inżynier wodociągów i kanalizacji. Przed wybuchem drugiej wojny znajdowało się w Warszawie 16 kolonii (zespołów) tych ogrodów zrzeszonych w Towarzystwie Ogrodów Działkowych, obecnie 172 zespoły jako Pracownicze Ogrody Działkowe są objęte patronatem Centralnej Rady Związków Zawodowych (tablica 74).

Zagospodarowanie miejskie wraz z zielenią w Warszawie w latach 1916 do 1939 uzyskało znacznie lepsze warunki niż w poprzednim okresie, chociaż jej zasoby w samym śródmieściu nadal uszczuplano na skutek parcelacji prywatnych ogrodów pod zabudowę, na przykład Dynasy czy Frascati. Natomiast zielen uliczna, głównie na Bielanych i Żoliborzu, oraz dzięki budowie alei Niepodległości, alei Żwirki i Wigury i w miarę możliwości w całym mieście, była starannie kultywowana. Istotna natomiast zmiana nastąpiła w stosunku do rodzaju zwanego obecnie zielenią osiedlową. Wznoszone wówczas zespoły mieszkaniowe, zarówno willowe, jak i blokowe, były lepiej wyposażone w zielen dzięki dzieleniu zazielenionych podwórek przegrodami jedynie z siatki.

Warszawa w tym czasie zyskała nowoczesną, zaspokajającą i dzisiejsze potrzeby bazę produkcyjną zieleni przy ulicy Rakowieckiej, na którą składały się szklarnie, cieplarnie i szkółki (21 ha). Otwarcie ich nastąpiło 23 listopada 1929 roku. Obszar pod szkłem, wynoszący 4500 m², obejmował palmiarnię, 17 szklarni hodowlanych, 2 łącznikowe, stoły robocze oraz deszczownię.¹² Bazę tę (Zakłady Hodowli Roślin) zaprojektował i wykonał w latach 1924—1929 inż. Stanisław Ludwik Gądzikiewicz. W latach tych powstały parki: Traugutta (1929), Żeromskiego (1932), Sowińskiego (1936), Sielecki (odnowiony), Moniuszki na Żoliborzu, Marii Curie-Skłodowskiej i Wielkopolski przy ulicy Wawelskiej oraz w 1938 park Dreszera. W roku 1934 Lasek Bielański został w całości przejęty przez miasto, a w 1936 nabyto cały teren Olszynki Grochowskiej, zagospodarowano Lasek na Kole

i Wydmę Żerańską, w roku 1932 powstał rezerwat — Las Króla Sobieskiego i wreszcie w 1938 zakupiono dla miasta Las Kabacki. W tym okresie też zapoczątkowano przy projektowaniu parków wykorzystywanie jako elementów kompozycji swoistych relikwów przedmiejskich: glinianek, fos, fortów itp.

Prezydent Stefan Starzyński, otaczający zielenią miejską szczególną sympatią rzucił hasło: „Warszawa w kwiatach”. Był to swego rodzaju „czyn społeczny” owych czasów na rzecz zakładania ogródków podwórkowych (konkursy), ukwiecania balkonów itp. oraz poszanowania zieleni publicznej w ogóle.

Przygotowania na wypadek wojny polegały na budowie schronów, wśród zieleni i pomieszczeń na węgiel dla przedsiębiorstw miejskich i szpitali, w fortach Cytadeli, lasach na Bielanach, w Młocinach i Kabackim. 8 września 1939 roku została zbombardowana siedziba Wydziału Ogrodniczego¹³ przy ulicy Bielińskiego w Ogrodzie Saskim.

18 lipca 1940 roku Niemcy wydali zakaz wstępu Żydom do parków i siadania na ławkach ulicznych. W 1942 zarządono, aby żelazne sztachety Ogródu Saskiego i Krasińskich zastąpić ogrodzeniem z siatki. Ogród Saski i park Praski przeznaczono „nur für Deutsche”. W roku 1942 hitlerowcy spalili ukrytą w fortach parku Żeromskiego bibliotekę Kasy im. J. Mianowskiego, a park w Olszynie Grochowskiej wydzierżawili na pastwisko i pod uprawę. Wydział Ogrodniczy zatrudniał w charakterze robotników, dozorców itp. (dla uzyskania „ausweisów” oraz możliwości prowadzenia innych zajęć) profesorów Uniwersytetu Warszawskiego i Poznańskiego. Z nadzorców Oskar Raabe był najgorszy, mimo to kierownictwo i pracownicy potrafili zapobiec wielu szkodliwym posunięciom, jak na przykład decyzji oddania wszystkich parków pod uprawę, potrafili realizować własne zamierzenia dla dobra miasta, a nawet urządzić wśród zieleni składy broni i amunicji (największy mieścił się w parku Żeromskiego), gdzie umieszczono 4 tysiące sztuk broni i 111 tysięcy sztuk amunicji.

Wobec trudności aprowizacyjnych podjęto wielką akcję rozszerzenia terenów ogródków działkowych na całym obszarze miasta. Zakładano je według wskazówek Wydziału wszędzie, oszczędzając jedynie parki. Działki więc znajdowały się na szerokich trawnikach w Alejach Jerozolimskich, w alei Niepodległości i na Polu Mokotowskim. Akcję prowadziły i subsydiowały: Rada Główna Opiekuńcza (RGO), Towarzystwo Ogródów i Osiedli Działkowych oraz Wydział Ogrodniczy miasta, który w roku 1940 i 1941 zorganizował kursy dla instruktorów, a także produkował rozsadę kilku warzyw dla działkowiczów.¹⁴

Po wyzwoleniu Pragi w roku 1944 kierownikiem zieleni miejskiej został inżynier Teodor Antoniewicz. Już w roku 1945 na dziewięćdziesięciu ulicach i w parkach posadzono około 11 tysięcy drzew i krzewów, w dwu

²¹ Urządzenia kom. W-wy

szkółkach zaś 400 tysięcy do dalszej hodowli. W roku 1945 powołano Wydział Terenów Zielonych, a od dnia 22 stycznia 1951 roku Miejskie Przedsiębiorstwo Robót Ogrodniczych.

Największe straty poniosły bazy hodowlane zieleni miejskiej nie tylko wskutek działań wojennych, ale i polityki okupanta, który wstrzymał rozwój szkółkarstwa, większe bowiem ilości drzew i krzewów uznano za niepotrzebne Warszawie jako prowincjonalnemu miastu niemieckiemu w przyszłości.

Zadanie założenia bazy szkółkarskiej podjęła inżynier Zofia Brzywczy-Kunińska (1904—1975), dyrektor Miejskiego Przedsiębiorstwa Robót Ogrodniczych w latach 1946 do 1952. Materiał do szkółek znalazła w Murzakowie nad Odrą, skąd sprowadzono kilka wagonów sadzonek. Do założonej jeszcze w roku 1945 na Grochowie bazy o powierzchni 4 ha w roku 1946 przybyły szkółki na Gocławku o powierzchni 45 ha i największe w kraju, stuhektarowe szkółki w majątku Umiastów obok Ożarowa, przydzielone miastu. Zakłady te wystarczają Warszawie po dziś dzień. Do zaspokojenia doraźnych potrzeb przyczynił się bardzo dar miasta Łodzi w postaci 3000 pięknych ośmio- do dziesięcioletnich lip, które posadzono na ulicach Trasy W-Z, Marszałkowskiej i innych.¹⁵

Zaczątkowa w okresie międzywojennym współpraca ogrodnictwa miejskiego z urbanistyką i planowaniem przestrzennym mogła się rozwinąć praktycznie dopiero dzięki komunalizacji (upaństwowieniu) gruntów. Wobec nieodzowności wzrostu obszarów zainwestowania miejskiego zieleni w perspektywie znajdzie się wciąż w pozycji defensywnej. Dlatego w perspektywie, że obecnie jest w aktywnej obronie wobec sprzyjających warunków, które jej stworzyło państwo. Odrabia więc możliwie szybko zaległości powstałe w czasach dla niej niepomysłnych i stara się stworzyć jak najwięcej faktów dokonanych, zdążając nie tylko do objęcia jak największych obszarów, ale i do takiego ich zagospodarowania, by zaspokoić maksimum potrzeb i gustów warszawiaków w tym zakresie. Zdąza więc do jak najpełniejszej wielofunkcyjności zieleni w ogóle (zieleni zresztą zawsze była wielofunkcyjna), a więc dba o jej urodę, wskrzeszając formy nawet ogrodów magnackich (Wilanów i inne), stosując nowsze i najnowsze, wykorzystując warunki terenowe naturalne i tworząc sztuczne (wody, wzgórza), zwracając się wreszcie w stronę Wisły i całego Powiśla, chroniąc stare lasy i zakładając nowe. Nie rezygnując z mikrozieleni, przechodzi od budowy nie tylko pojedynczych parków na nieużytkach (likwidując przy okazji warszawskie slumsy), ale i usilnie zdąza do tworzenia pasów, ciągów wiążących parki z zielenią cmentarzy, urządzeń sportowych, ogródków działkowych, zieleni osiedlowej, zalesień ochronnych itp. Dbą jednakowo i proporcjonalnie o zieleni najbliższego, średniego i dalszego zasięgu, o umożliwienie wypoczynku biernego i czynnego przez wprowadzanie planowo

do wybranych obiektów zieleni urządzeń rozrywkowych dla dzieci, młodzieży i dorosłych. Warunki jednak, w których zieleni się zakłada i hodzi, są coraz trudniejsze. Składa się na to wiele przyczyn, głównie:

- stałe obniżanie się poziomu wód gruntowych na terenie miasta, średnio o 3—4 metry, powodowane prowadzeniem wielkich robót ziemnych (tuneli, sieci urządzeń komunalnych),
- skażenie powietrza i gleby przez spaliny, smary, zasolenie,
- ograniczanie przewietrzania gleby przez utwardzanie nawierzchni (asfaltowanie i płyty).

Zabiegi stosowane przy pielęgnacji drzew ulicznych nie eliminują działania szkodliwych czynników, a jedynie łagodzą ich nasilenie. Dodać należy, że motoryzacja zanieczyszcza w Warszawie powietrze więcej niż przemysł. Wypiera ona poza tym pasy zieleni ulicznej pod parkowanie, a zieleńce pod garaże, zatruwa je przy myciu pojazdów.

Zamieszczony niżej imienny wykaz większych jednostek zieleni miejskiej, naturalnych i zakładanych, istniejących i nie istniejących, należy poprzedzić kilku wyjaśnieniami.

Ogród stanowi układ przestrzenny w środowisku przyrodniczo-geograficznym, ukształtowany plastycznie i funkcjonalnie, odpowiednio do przeznaczenia i programu użytkowego. W poszczególnych okresach historycznych program użytkowy, układ funkcjonalny i forma przestrzenna ogrodu — były różne. Kształtowały się one odpowiednio do aktualnego zapotrzebowania społecznego i panujących w danym okresie poglądów artystycznych, a także zależnie od kultury i obyczajów społeczeństwa. Wraz z rozwojem ogrodów krajobrazowych, które w Europie zaczęły powstawać w pierwszej połowie XVIII wieku, pojawiła się nazwa „park” na oznaczenie ogrodu, którego cechą charakterystyczną było powiązanie przestrzenno-kompozycyjne z otaczającym krajobrazem. Tradycja tej nazwy przetrwała do naszych czasów, aczkolwiek już w XIX wieku parkami nazywano duże ogrody tak miejskie, jak i przy pałacach i dworach na wsi — i to niezależnie od ich formy przestrzennej.

Dla niektórych rozwiązań ogrodowych, jak na przykład układy alejowe, promenady, nie mieszczących się w terminie „ogród” lub „park” przyjęto bardziej ogólne określenie „założenie ogrodowe”.¹⁶

W naszych czasach realizuje się wielkie, pasmowe założenia ogrodowe wzdłuż lewego brzegu Wisły pod skarpą i w zachodniej części miasta na Woli i Ochocie. W obydwu tych pasmach istniejące ogrody, parki, cmentarze (jako skupiska zieleni) łączone są nowymi elementami dla otrzymania jak najwartościowszych krajobrazowo ciągów zieleni mogących wpływać na mikroklimat sąsiadującej zabudowy.

W Warszawie, w przeciwieństwie do ulic, których nazwy ustalono już w roku 1771 — nazwy ogrodów, parków itp. nie były urzędowo ustalane,

poza tymi, które w okresie międzywojennym i niektóre w powojennym otrzymały imiona ludzi zasłużonych. Pozostałe rozwiązania ogrodowe, a jest ich większość, noszą nazwy swych dawnych właścicieli albo miejscowości czy też ulic, przy których się znajdują.

Imienny wykaz większych jednostek zieleni podano według dzielnic miasta. Większość powierzchni zieleni miasta (mowa tu o wszelkiej zieleni naturalnej i zakładanej wraz z wodami płynącymi i stojącymi) zależy obecnie od jego granic administracyjnych oraz od tego, jakie obszary dla zieleni przeznaczy planowanie przestrzenne, po uwzględnieniu potrzeb zabudowy i infrastruktury technicznej.

Jak sprawa ta (bez planowania) przedstawiała się w historii, podano, w miarę możliwości, wyżej, a jak w roku 1975, charakteryzuje tablica 75.

W tablicy tej całą powierzchnię Warszawy w ówczesnych granicach administracyjnych, podzielono na trzy części: I — tereny pod zabudowę i infrastrukturą, II — tereny zieleni i wód, III — nieużytki.

Warto sobie te liczby zapamiętać, gdyż w roku 1990 zieleń ma stanowić tylko 30 procent powierzchni miasta.

II. PARKI, OGRODY I INNE ZAŁOŻENIA OGRODOWE WEDŁUG DZIELNIC

1. SRÓDMIEŚCIE

ŚCIEŻKA NA SKARPIE. Jest to szlak spacerowy na koronie skarpy warszawskiej, o długości 2500 m i szerokości 6—10 metrów, od ulicy Agrykoli do ślimaka przy ulicy Karowej. Ścieżka czterema kładkami i jednym przejściem podziemnym przecina wykop Trasy Łazienkowskiej, ulice Górnośląską, Książęcą, Aleje Jerozolimskie (przejście podziemne), Tamkę i Oboźną. Prowadzi ona stale wśród wysokiej zieleni lub skwerów obok zamku Ujazdowskiego, gmachów sejmowych (na zboczu kamień upamiętniający pierwsze miejsce egzekucji hitlerowskiej). Muzeum Ziemi na Frascati, Muzeum Wojska Polskiego (na zboczu kamień upamiętniający miejsce aresztowania Romualda Traugutta), pałacu Zamoyskich (SARP), Państwowej Wyższej Szkoły Muzycznej, pałacu Ostrogskich (Towarzystwo Fryderyka Chopina) przez dawne Dynasy obok głównego gmachu Uniwersytetu Warszawskiego — pałacu Kazimierzowskiego do ślimaka łączącego Krakowskie Przedmieście z Powiślem.

Ścieżka powstała dzięki inż. Zygmuntowi Stępińskiemu, który od roku 1951, korzystając z technicznej pomocy przedsiębiorstw budujących różne obiekty przy szlaku (np. Park Kultury na Powiślu, Trasę Łazienkowską, zieleńce itp.), realizował według własnego nie zatwierdzonego oficjalnie projektu poszczególne odcinki, kończąc całość po 25 latach w roku 1976.

Cały szlak przecięty pięcioma parowami stał się promenadą bez wspinięcia na skarpe (wysoką na tym odcinku od 19 do 23 m) dzięki przerzuceniu kładek, co zostało wykonane w czynach społecznych projektantów i przedsiębiorstw wykonawczych oraz pomocy I Sekretarza KD PZPR-Śródmieście Waldemara Braulińskiego. Ścieżka ma swą prehistorię. W czasie prezydentury Stefana Starzyńskiego (1934—1939) prof. Stanisław Różański zaprojektował ulicę (z jezdnią i chodnikami) Na Skarpie, która miała przebiegać „od Królikarni do Zamku”. Budowę jej zapoczątkowano wówczas w trzech miejscach: przy ulicy Okolskiej na Mokotowie, przy Frascati i przy Bartoszewicza.¹⁷

PARK UJAZDOWSKI. Jeszcze w XIII wieku obok wąwozu (zamienionego w wieku XVIII na drogę Agrykoli), na jego południowej skarpie, znajdował się gródek zwany Jazdowem, Ujazdowem, zniszczony w czasie wojen w roku 1262 i 1281. Po odbudowie istniał tu dwór myśliwski, w którym odbywały się zjazdy i sądy. W roku 1516 rezydowała w nim Anna z Radziwiłłów, wdowa po Konradzie III księciu mazowieckim. W roku 1553 po północnej stronie wąwozu królowa Bona pobudowała dwór z włoskim ogrodem (mniej więcej w miejscu obecnego parku Ujazdowskiego) i po założeniu folwarku gospodarowała do wyjazdu z Polski w roku 1556. W roku 1578 przed którymś z tych dworów wystawiono po raz pierwszy *Odprawę posłów greckich* Jana Kochanowskiego w obecności Anny Jagiellonki i jej męża króla Stefana Batorego. Dwór Bony został zniszczony w czasie najazdu szwedzkiego w latach 1655—1657. Dalsze dzieje dworu Anny Mazowieckiej nie są znane.

W najwyższym punkcie (23 m) skarpy warszawskiej w Ujazdowie w odległości 175 m od dworu Bony król Zygmunt III rozpoczął budowę zamku według projektu Mateusza Castelli. Wkrótce go wykończył i ozdobił wewnątrz. Władysław IV doprowadził pałac do świetności według projektów Jana Baptysty Gisleniego i Konstantego Tencalli. W czasie wojen szwedzkich zamek został ogołocony z dzieł sztuki i zdewastowany. W latach 1659—1665 znajdowała się w nim mennica prowadzona przez Tytusa Liwiusza Boratiniego, który poza tym urządził w zamku obserwatorium astronomiczne. Ogród Bony połączono w tym czasie z nowym przy zamku. W roku 1668 Jan Kazimierz oddał Ujazdów Teodorowi Denhoffowi, a ten odstąpił go Stanisławowi Herakliuszowi Lubomirskiemu, marszałkowi wielkiemu koronnemu, pisarzowi i filozofowi. Jego nadworny architekt Tylman z Gameren po północnej stronie późniejszej ulicy Agrykoli około roku 1680 zbudował Ermitaż — miejsce indywidualnego wypoczynku i medytacji, a na wyspie w Zwierzyńcu, na miejscu wazowskiej łaźienki — pawilon — Hipokrene. Było to bogato zdobione, wykwintne pomieszczenie z wewnętrznymi instalacjami wodnymi, przeznaczone na sympozja, roz-

mowy o sztuce i filozofii. Około roku 1699 Lubomirski przywrócił zamek Ujazdowski do świetności przebudowując go według planów Tylmana z Gameren. Jego następca, Teodor Lubomirski, w roku 1720 cały obiekt wydzierżawił królowi Augustowi II. Ten jednak zdążył tylko wykonać w latach 1720—1723 kanał na osi zamku długości 820 m i tak zwaną Kalwarię Ujazdowską (przyszłe Aleje Ujazdowskie) w latach 1724—1731. Po śmierci Augusta III, który poza polowaniami w Zwierzyńcu (o powierzchni 42 hektarów, powiększonym do 125) niczym się nie interesował, dzierżawa wygasła i obiekt powrócił do Lubomirskich. W roku 1764 Stanisław Poniątkowski, jeszcze jako stolnik, rozpoczął rozmowy z Elżbietą Lubomirską o nabycie Ujazdowa, a w roku 1766 stał się właścicielem nie tylko zamku, ale i Łazienki w Zwierzyńcu, która z czasem miała dać nazwę temu miejscu. Wkrótce po wstąpieniu na tron Stanisław August przystąpił do przebudowy zamku Ujazdowskiego, którą w latach 1766—1771 prowadzili najwybitniejsi ówczesni architekci: Dominik Merlini, Jakub Fontana, Efraim Schröger, malarze Antoni Smuglewicz (1740—1810) i Jan Ścisło (1729—1804) oraz rzeźbiarz Jan Bogumił Płersch (1732—1817). Rokokowa jednak, drobna dekoracja nie stwarzała harmonijnej całości z monumentalnymi murami zamkowymi. Przebudowa nie zadowoliła króla-artysty, który ostatecznie zdecydował się na założenie nowej rezydencji letniej w niedaleko rozciągającym się Zwierzyńcu, a w roku 1778 na likwidację Ujazdowa. Nosił się nawet z zamiarem zburzenia go dla uzyskania miejsca na Pole Marsowe. Wreszcie dnia 21 maja 1784 roku dokonał „nadania murów pałacu Ujazdowskiego z placami na koszary na rzecz miasta Starej Warszawy”.¹⁸ Przebudowę powierzono arch. Stanisławowi Zawadzkiemu (1743—1806), który przewidział w nim między innymi lazaret, co stało się zaczątkiem wojskowego szpitala Ujazdowskiego istniejącego (w kilku innych powstałych później budynkach) do roku 1944, kiedy pałac został spalony, a jego mury rozebrane w roku 1954.

Od końca XVIII wieku teren przylegający do zamku od północy był miejscem ćwiczeń, rewii wojskowych, zabaw ludowych, na przykład z okazji koronacji Mikołaja I dnia 28 maja 1829 roku odbyła się tu też rewia pospolitego ruszenia dnia 26 czerwca 1821 roku. W drugiej połowie XIX wieku odbyły się na nim wystawy: w roku 1876 wystawa rolnicza, w 1882 koni i bydła, w 1885 przemysłowo-rolnicze, w 1887 higieniczne.¹⁹

W latach 1893—1896 staraniem Komitetu Plantacyjnego powstał park (przy Alejach Ujazdowskich, między ulicą Piękną i placem Na Rozdrożu) według projektu inż. Franciszka Szaniora, a w nim staw według projektu W. H. Lindleya i wodospad według planów Grotowskiego. Robotami kierował Polikarp Boratyński (1851—1921) późniejszy kierownik parku, podobnie jak i St. Zadora-Życieński (1886—1935).²⁰

Otwarcie parku odbyło się dnia 10 sierpnia 1896 roku. Stały w nim

w okresie międzywojennym *Gladiator* Piusa Welońskiego, *Ewa* Edwarda Wittiga i kamień ku czci Stanisława Jachowicza.²¹ Obecnie od 1975 roku trwa odbudowa zamku według projektu Piotra Biegańskiego, a powierzchnia parku Ujazdowskiego wynosi 5,3 hektara.

ŁAZIENKI. W roku 1775 przystąpiono do przebudowy Łazienki w Zwierzyńcu, którą w ciągu najbliższych lat zamieniono na pałac, znany pod nazwą Pałacu na Wodzie, a jego otoczenie na największe w Warszawie założenie pałacowo-ogrodowe. Szybko powstawały i inne obiekty. A więc w latach 1775—1777 Biały Domek i pałac Myślewicki, w latach 1777—1778 wodozbiór (obok Belwederu), w latach 1779—1780 most kamienny na linii ulicy Agrykoli, na którym w roku 1788 stanął pomnik Jana III dłuta F. Pincka, w latach 1784—1788 (Stara) Pomarańczarnia z salą teatralną (obok Obserwatorium). Wszystkie te budowle były dziełem Merliniego. Oprócz nich w latach 1776—1778 powstała Wielka Oficyna, która w czasach Królestwa Polskiego była siedzibą Szkoły Podchorążych — zarzewie powstania listopadowego. W roku 1790 zbudowano teatr nad stawem ze sceną na wyspie według projektu J. Ch. Kammsetzera (1753—1795). W tym też czasie powstała Droga Chińska, ciągnąca się od południa ku północy o długości 1700 metrów według projektu Augusta Moszyńskiego (1731—1786). W latach 1776—1779 odbudowano Ermitaż Lubomirskiego, a w roku 1785 po drugiej stronie ulicy Agrykoli, pod skarpią Ogrodu Botanicznego J. Ch. Kammsetzer obudował źródło zwane źródłem Anny Jagiellonki lub „la fontanie d'Agricola”, w roku 1834 odrestaurowano je. Po drugiej wojnie światowej odbudowę spalonego przez hitlerowców Pałacu na Wodzie zakończono w dniu 16 maja 1960 roku. Przeprowadzona została przez zespół pod kierownictwem architekta Jana Dąbrowskiego.

W latach 1781—1787 Stara Wieś ujazdowska, ciągnąca się od Belwederu do ulicy Pięknej została przeniesiona przez króla do nowych zabudowań wykonanych według projektów Merliniego na Nową Wieś (stąd nazwa ulicy Nowowiejskiej) na odcinek między obecnym placem Zbawiciela a Politechniką (ostatni jej budynek rozebrano w roku 1950).

Przechodząc do dziejów założeń ogrodowych należy nawiązać do włońskiego ogrodu przy dworze królowej Bony znajdującego się na dwu tarasach: większy na wyższym (na koronie skarpy) i mniejszy na niższym. Na dolnym znajdował się pawilon, prawdopodobnie łazienka i schody na zboczu. Zwierzyniec sięgający czasów piastowskich był ogrodzony, na jego skraju stawiano wieżyczkę dla obserwowania zwierząt. Ogrody Wazów i Lubomirskiego, nadal u podnóża skarpy Ujazdowskiej, utrzymywane na odpowiednim poziomie, nie upamiętniły się niczym, natomiast wspomniany kanał pozostawiony przez Augusta II, zwany Królewskim, Saskim, albo Piaseczyńskim został odbudowany w latach 1974—1975 wraz z szeroko ob-

jętym otoczeniem i nowymi schodami prowadzącymi do zamku, według projektu prof. L. Majdeckiego. Cały ten obszar nazwany Łazienkami Północnymi został dnia 12 lipca 1966 roku połączony prawnie z Łazienkami Uchwałą Prezydium Stołecznej Rady Narodowej.

Pierwszy szkic planu Łazienek jako założenia architektoniczno-ogrodowego sporządził wspomniany hr. August Moszyński, kierownik całości budowy do roku 1772, po nim to stanowisko przejął Marcello Bacciarelli (1731—1818).

Park Łazienkowski łączy ze sobą harmonijnie dwa style — regularnego ogrodu francuskiego i krajobrazowego parku romantycznego, angielskiego, tworząc jedno z najpiękniejszych i oryginalnych założeń tego rodzaju w Europie. Twórcami jego byli ogrodnicy królewscy Schneider, Schulz i Jan Chrystian Schuch (1752—1813). Dwaj pierwsi pracowali w latach 1766—1776, nawiązując do symetrycznych ogrodów francuskich z prostymi alejami i strzyżonymi szpalerami. Pracujący od roku 1784, jako ogrodnik królewski, Schuch przekształcił Łazienki w park angielski, zachowując jednak bieg prosty głównych alei. Nadano natomiast kanałom nieregularne, swobodne kształty, utworzono sztuczne łąki, posadzono malownicze grupy drzew i krzewów, poprowadzono kręte ścieżki. Mimo zmian, które zaszły w późniejszych czasach, głównie w drzewostanie — park zachował styl nadany mu przez Schucha.

Po drugiej wojnie światowej odmłodzeniem i rekonstrukcją parku zajęli się L. Majdecki, W. Michalczyk, W. Roszak, Bosz, inwentaryzacją drzewostanu T. Szymański i A. Lubowicka w pracowni Tadeusza Nurkiewicza.

Wody Łazienek w sumie o powierzchni 4,9 hektara składają się z dwu ciągów: pierwszego z trzech stawów zasilanych ze źródeł pod Królikarnią i Arkadią z odprowadzeniem przez kanał Piaseczyński, i drugiego, belwederskiego, zasilanego z siedmiu źródeł pod Belwederem, z tym samym odprowadzeniem.²²

Po śmierci króla Stanisława Augusta Łazienki przypadły księciu Józefowi Poniatowskiemu, a gdy ten zginął — jego siostrze Teresie z Poniatowskich Tyszkiewiczowej, która w roku 1817 sprzedała je carowi Aleksandrowi I i już w rękach carów rosyjskich pozostały do roku 1915.

Dnia 14 listopada 1926 roku w pobliżu Belwederu stanął pomnik Fryderyka Chopina projektu Wacława Szymanowskiego, 31 maja 1940 wysadzili go hitlerowcy, 11 maja 1958 został ponownie postawiony.

W latach trzydziestych w południowej części parku umieszczono rzeźbę nowoczesną *Poganka* dłuta Zofii Trzczińskiej-Kamińskiej, a w pobliżu urządzono, spalony później przez Niemców, stadion hippiczny według projektu Aleksandra Sygietyńskiego (1885—1936).

PARK BELWEDERSKI. Teren, na którym znajduje się dzisiaj Belweder, z nadania książąt mazowieckich należał do augustianów warszawskich. W roku 1593 Anna Jagiellonka nabyła od nich południową część terenów, by przenieść tam drewniany kościół Św. Anny i Św. Małgorzaty oraz cmentarz z Solca. Drugą część nabył Zygmunt III. Jego syn Władysław IV podarował je kapelmistrzowi B. Pękieli. Pękała w roku 1659 sprzedał te tereny Krzysztofowi Pacowi, który w latach 1659—1660 postawił tu pierwszą, prawdopodobnie drewnianą, willę, nazwaną ze względów widokowych Belwederem.²³ W latach 1730—1750 obiekt znajdował się w rękach Lubomirskich, którzy w roku 1737 na miejscu drewnianego postawili murywany pałac według projektu Józefa II Fontany (1670—1741). W roku 1765 Belweder stał się własnością króla Stanisława Augusta, który umieścił w nim manufakturę fajansu tak zwaną farfurnię, działającą w latach 1768—1783. Po śmierci króla w Petersburgu w roku 1798 obiekt otrzymał bratanek Stanisława Augusta książę Józef Poniatowski, w 1808 nabył go Onufry Kicki. W roku 1818 Belweder przejął rząd Królestwa Polskiego. W tym samym roku zlikwidowano cmentarz, kościół rozebrano, a na miejscu dawnego budynku w latach 1819—1822 wzniesiono pałac według projektu Jakuba Kubickiego²⁴ i założono park według projektu generała Aleksandra Alfonse'a (1779—1857).²⁵ Park został połączony z Łazienkami po raz pierwszy w roku 1936, po raz drugi w 1956. Rozciągał się on na obszarze 13 hektarów od ulicy Belwederskiej (na południu) do Drogi Chińskiej stanowiącej wschodnią granicę i od niej wzdłuż krętej drogi (na północy) od Alei Ujazdowskich.

OGRÓD BOTANICZNY (ALEJE UJAZDOWSKIE 6—8). Poprzednikami jego były ogrody królewskie. Ogród królowej Bony (1494—1557), który założyła przy dworze należącym do dominium Jazdowa, położonym tam, gdzie znacznie później założono istniejący do dziś park Ujazdowski. W ogrodzie tym aklimatyzowano „włoszczyznę” i zioła lecznicze. Zajmowały się nim następnie Anna Jagiellonka i Anna Wazówna. Oprócz niegdyś podobną rolę odegrały w XVII wieku ogrody przy Zamku Królewskim i przy pałacu Kazimierzowskim.

Opis roślin hodowanych w nich w okresie panowania Jana Kazimierza i Michała Wiśniowieckiego sporządził chirurg królewski Marcin Bernhardt (nobilizowany w 1673 r. jako Bernacki) i ogłosił w katalogu wydanym w Gdańsku w roku 1652. Katalog ten, zawierający 700 pozycji, stanowi pierwszy przyczynek do znajomości flory okolic Warszawy.

Głównym ogrodnikiem ogrodu Kazimierzowskiego założonego w latach 1636—1641 był wówczas Włoch, Bartłomiej Gei, a Ujazdowskiego Czech, Jakub Haik, prefektem zaś wszystkich — Szkot, prof. chemii w Paryżu, William Dawidsson.

Pierwszy ogród botaniczny w pełnym tego słowa znaczeniu został założony przez Izbę Edukacyjną 8 kwietnia 1811 roku przy Szkole Lekarskiej w dolnej partii ogrodu Kazimierzowskiego, gdzie w latach 1918—1939 znajdował się Ogród Farmakologiczny Uniwersytetu Warszawskiego.

Założycielem i pierwszym dyrektorem Ogrodu Botanicznego w latach 1811—1816 był Jakub Fryderyk Hoffmann (1758—1830) z Ostródy.

Prowadzony przez niego Ogród zawierał „pokaźny” (ok. 500) poczet roślin zagranicznych, dopełniony krajowymi. Główną jednak przyczyną niepowodzeń owego okresu był brak zdolności organizacyjnych dyrektora i nieodpowiedni ludzie na stanowisku głównego ogrodnika. Toteż gdy komisja, do której należał i Julian Ursyn Niemcewicz, stwierdziła, że „ogród nie odpowiada ani swemu przeznaczeniu [dydaktycznemu], ani znacznym co rok nakładom” — Hoffmann podał się do dymisji. Komisja niezwłocznie na jego miejsce mianowała Michała Szuberta, profesora Uniwersytetu Warszawskiego, botanika, którego głównym dziełem był *Spis roślin Ogrodu Botanicznego Królewskiego Uniwersytetu Warszawskiego* wydany w roku 1824, zawierający 10 tysięcy pozycji. Szubert objął Ogród 31 marca 1816 roku, a 4 lutego 1846 oddał go w ręce swego następcy. W znacznym stopniu zasługą Szuberta jest uzyskanie dla Ogrodu Botanicznego terenu, na którym się do dziś znajduje.

Komisja Rządowa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego za pośrednictwem namiestnika J. Zajączka uzyskała zgodę cara Aleksandra I na przekazanie Uniwersytetowi Warszawskiemu pod Ogród Botaniczny górnej części Łazienek między ulicą Agrykola a Belwederem o powierzchni 22,5 hektara. Chociaż dekret o darowiźnie ogłoszono dopiero 3 czerwca 1825 roku, przejmowanie terenu KRWRiOP, rozpoczęła już 15 grudnia 1818 roku, a Szubert objął go 9 stycznia 1819 roku wraz z architektem Michałem Kado i ogrodnikami Janem Akermanem, który pracował w Łazienkach jeszcze za króla Stanisława Augusta, Gotliebem Günterem. W roku 1823 według projektu Ch. P. Aignera zbudowano (ze starej budowli) zbiornik na wodę na wzór grobowca Cecylii Metelli. W roku 1824, również według projektu Aignera i Michała Kado, powstało Obserwatorium Astronomiczne. Dzięki licznym wyjazdom i nawiązanym przez Szuberta stosunkom²⁶ Ogród Botaniczny otrzymywał rośliny z wielu innych ogrodów. Pełnił rolę naukową, dydaktyczną, był też jednym z najpiękniejszych w Warszawie.

Po powstaniu listopadowym, w związku z zamknięciem Uniwersytetu Ogród oddano znów pod nadzór KRWRiOP, fundusze na utrzymanie ograniczono, a teren decyzją Paskiewicza z dnia 22 sierpnia 1834 roku zmniejszono do 6 hektarów, resztę przyłączając do Łazienek.

W roku 1842 na miejsce Güntera mianowano Ignacego Hanusza. „Wraz z Szubertem gasła świetność Ogrodu Botanicznego.” W roku 1851 Szubert

ukończył zielnik zawierający 14 018 gatunków, z tego 1238 krajowych. Hanzus był kierownikiem Ogrodu w latach 1846—1862. Okazał się człowiekiem nieudolnym, tak że doprowadził go do kompletnego upadku.

W dniu 25 marca 1861 roku, po zniesieniu Warszawskiego Okręgu Naukowego, Ogród powrócił do KRWRiOP, a w 1862 został placówką naukową Szkoły Głównej. Dnia 22 października 1862 roku Ogród powierzono Radzie Nadzorczej.²⁷

Dnia 21 lutego 1864 roku przydzielono Ogrodowi tereny Rudy i Burakowa pod Marymontem na „oddział naukowo-użytkowy, zawierający hodowlę drzew owocowych, warzywa i ogród aklimatyzacyjny”, czyli Ogród Pomologiczny.

Nowym dyrektorem Ogrodu 5 kwietnia 1864 roku został mianowany profesor Jerzy Aleksandrowicz, a 15 marca 1864 głównym ogrodnikiem — Hipolit Cybulski. „J. Aleksandrowicz miał wielkie zdolności organizacyjne, a sympatie po stronie naukowej ogrodu. Nie mniej odrodzenie swe zawdzięcza Ogród H. Cybulskiemu, który był po prostu idealnym typem ogrodnika samouka” — pisał J. Kołodziejczyk.²⁸ Przekształcenie Szkoły Głównej na uniwersytet rosyjski odbiło się ujemnie również i na rozwoju Ogrodu Botanicznego. Ogród Pomologiczny w związku z założeniem esplanady wokół Cytadeli w roku 1870, przeniesiono na były folwark księży misjonarzy między ulicę Nowogrodzką, Chałubińskiego (d. Teodora), Emilii Plater (d. Leopoldyny) i Wspólną, a w 1878 oddzielono od Ogrodu Botanicznego. Rosnąca fala rusyfikatorska i pogarszająca się sytuacja Ogrodu zmusiły Aleksandrowicza do ustąpienia w roku 1878. Następcą jego na lata 1878—1897 został A. Fischer von Waldheim, Niemiec, mykolog, rusyfikador, nie znający najprostszych roślin ogrodowych. Od roku 1881 polskie nazwy roślin zastąpił rosyjskimi. Właściwym jednak kierownikiem Ogrodu był wciąż główny ogrodnik Hipolit Cybulski aż do 3 marca 1893 roku, w którym ustąpił (zmarł 3 grudnia 1900 roku).

W związku z manifestacją, którą urządziła młodzież z racji stulecia Konstytucji w dniu 3 maja 1891 roku — Ogród Botaniczny i Łazienki mogły być otwierane dla publiczności, po przerwie zimowej, dopiero 8 maja.

Po Waldheimie stanowisko objął W. Bielajew (1897—1901), cytolog o europejskiej sławie (późniejszy kurator Warszawskiego Okręgu Naukowego), sprężyste, ale krótko zarządzający Ogrodem Botanicznym. Za ostatniego dyrektora z ramienia rosyjskiego uniwersytetu, którym był w latach 1901—1915 zruszczony Polak Wikientij Chmielewskij, obiekt „był tak zapuszczony, a otoczenie tak niechlujne, że aż policja musiała interweniować”.

Dnia 6 sierpnia 1915 roku (nazajutrz po wyjściu Rosjan z Warszawy) w Ogrodzie zebrała się komisja złożona z delegatów Towarzystwa Ogrodniczego. Po oględzinach Ogrodu i jego urządzeń nadzór naukowy zlecono

dr. J. Trzebińskiemu (1867—1941; botanik, fitopatolog, prof. Uniwersytetu Wileńskiego, członek PAU), a techniczny i gospodarczy inż. Walerianowi Kronenbergowi (1859—1934; ogrodnik-planista). Dnia 17 lutego 1916 roku Ogród Botaniczny został przejęty przez wskrzeszony Uniwersytet Warszawski. Dnia 3 maja 1917 roku odsłonięto pomnik Michała Szuberta, a 3 maja 1918 — Jakuba Wagi.²⁹

Od 17 lutego 1916 roku dyrektorem Ogrodu był Zygmunt Wóycicki (1871—1941; botanik, prof. Uniwersytetu Lwowskiego i Warszawskiego, członek PAU, założyciel Polskiego Towarzystwa Botanicznego), inspektorem dr J. Trzebiński, jego zastępcą od 1918 Roman Kobendza (1886—1955; botanik, leśnik, prof. SGGW, inicjator Kampinoskiego Parku Narodowego). Stale współpracował z nimi Stanisław Rutkowski (zm. 1921 r.), główny ogrodnik plantacji miejskich Warszawy, który uporządkował i upamiętnił rzekome fundamenty świątyni Opatrzności, pod którą kamień węgielny poświęcono 3 marca 1792 roku, a dnia 3 maja roku 1916 nową tablicę odsłonił profesor Józef Brudziński, rektor Uniwersytetu Warszawskiego.

Od października 1919 roku do 1960 dyrektorem był Bolesław Hryniewicz (1875—1963; botanik, prof. Uniwersytetu Warszawskiego, członek PAN). W latach 1916—1939 Ogród Botaniczny „doszedł do pełnego rozkwitu”. Najazd hitlerowski we wrześniu 1939 roku spowodował zburzenie palmiarni i paprociarni, cztery inne szklarnie odbudowano jeszcze w czasie wojny i Ogród w ciągu trzech lat stał się jedynym parkiem dostępnym dla Polaków, pozostałe wraz z Łazienkami przeznaczono „nur für Deutsche”. Jednak w sierpniu 1942 roku po dwu wizytach prof. Wilhelma Hertera, hitlerowskiego kierownika Zakładów Botanicznych w Krakowie, Ogród Botaniczny włączono do Łazienek, usunięto polski personel naukowy i przystąpiono do dewastacji, którą zakończono w czasie i po powstaniu, burząc wszystkie budynki i urządzenia (wraz z pomnikami). Herter z wyjątkową starannością niszczył osobiście założony w roku 1916 dział flory polskiej.

W czasie okupacji spośród pracowników Ogrodu Botanicznego w egzekucji ulicznej przy ulicy Puławskiej zginął 30 listopada 1943 roku dr Tadeusz Wiśniewski, dr Leszek Korzeniowski w obozie jenieckim w roku 1945, a dr Tekla Cygowa w getcie.

Odbudowę trzeba było rozpocząć od usunięcia min i oczyszczenia terenu. Pionierami tych czynności byli ogrodnicy: Stefan Szlacheta (zm. 1946) i Tomasz Misiąszek (zm. 1960), którzy zamieszkali w ruinach budynków ogrodowych. Natychmiast przystąpili też do pracy prof. Hryniewiecki, dr Kobendza (do 1950) z żoną Jadwigą (później prof. Instytutu Geografii PAN), dr Wacław Gajewski (później prof. Uniwersytetu Warszawskiego, dyr. Instytutu Biochemii i Biofizyki PAN, członek PAN).

Już w roku 1946 sporządzono i wydano katalog obejmujący zaledwie

447 gatunków, „dla zadokumentowania swego istnienia i nawiązania po siedmioletniej przerwie kontaktu z zagranicznymi placówkami naukowymi”. Z trudem odbudowane w roku 1946 dwie szklarnie szybko zapełniły się roślinami nadsyłanymi z różnych stron w darze. Jedno z pierwszych miejsc wśród ofiarodawców w kraju zajął Ogród Botaniczny Uniwersytetu Jagiellońskiego. W roku 1949 ozdobą Ogrodu stały się złotokapy przesłane prof. Michałowi Kaczorowskiemu przez lorda majora Edynburga, a w 1950 tulipany (12 tysięcy cebulek) od Zrzeszenia Ogrodników Holenderskich. Ważnym dla odbudowy było przygotowanie przez inż. arch. Jana Dąbrowskiego już w roku 1947 projektów wszystkich budynków i urządzeń, które w następnych latach sukcesywnie wykonywano, a w latach sześćdziesiątych zakończono.³⁰

W związku z chorobą prof. Hryniewieckiego, zmarłego 13 lutego 1963 roku w Brwinowie, od 1959 — faktycznie, a po jego przejściu na emeryturę — nominalnie od 1960 dyrektorem Ogrodu Botanicznego była doc. dr Ludmiła Karpowiczowa (zginęła w wypadku samochodowym 25 września 1973 roku). Dzięki jej fachowej i pełnej poświęcenia pracy trudny tektonicznie teren zabezpieczono przed rozmywaniem, pokryto siecią odpowiednio umocnionych ścieżek, zrekonstruowano ogrodzenie, postawiono na nowo zniszczone przez hitlerowców (projektu Rotha) pomniki M. Szuberta dnia 5 maja 1962 roku i J. Wagi 30 maja 1964, obydwie według projektu Ferdynanda Jarochoy. W roku 1968 — sto pięćdziesięciolecie Ogrodu uczczono wybiciem medalu według projektu Edwarda Gorola. Odnowiono otoczenie i tablicę upamiętniającą fundamenty świątyni Opatrzności oraz tablicę Józefa Brudzińskiego położoną w roku 1928. Postawiono głaz poświęcony „Pamięci odnowicieli Ogrodu Botanicznego po zniszczeniach pierwszej i drugiej wojny światowej, profesorów Zygmunta Wóycickiego, Bolesława Hryniewieckiego i Romana Kobendzy”.

Ogród stał się w pełni placówką pracy naukowej i dydaktycznej. Służy on obecnie nauczaniu botaniki zarówno studentów biologii, jak ogrodnictwa, leśnictwa, farmacji, geografii, sztuk pięknych i in. Służy również szkołom licealnym i podstawowym, prowadzi konsultacje w zakresie zakładania ogródków przy szkołach, zaopatruje je w nasiona i rośliny, współpracuje z wielu placówkami ogrodniczymi, między innymi także z Instytutem Gospodarki Komunalnej.

Po zniszczeniach wojennych Ogród mógł być udostępniony zwiedzającym dopiero w roku 1949, których liczba wynosiła:

1949 — 64 210	1955 — 95 705	1965 — 129 618
1950 — 83 900	1960 — 83 223	1970 — 123 714
		1975 — 133 559.

Dyrektorem Ogrodu od dnia 1 października 1973 roku jest docent Wanda Doroszevska.

Od chwili wyzwolenia ogród utrzymuje ożywione stosunki z zagranicą. W roku 1967 na przykład prowadzono wymianę z blisko 383 instytucjami i ogrodami botanicznymi, wysłano 5767, a otrzymano 4450 próbek.³¹

W roku 1966 Ogród Botaniczny Uniwersytetu Warszawskiego został członkiem Międzynarodowego Towarzystwa Ogrodów Botanicznych, afiliowanego przy Międzynarodowym Towarzystwie Taksonomii Roślin.

Miejsce pod nowy ogród wybrane przez prof. Kobendzę znajduje się w Powsinie, na terenach b. Golf-Klub, Janówka i obszarach rolnych graniczących z Lasem Kabackim. Starania o jego założenie podjęto w roku 1945 w Biurze Odbudowy Stolicy, w 1953 inicjatywę tę podjął Komitet Botaniczny PAN. Powołany w roku 1956 Komitet Organizacyjny uzyskał szczegółową lokalizację, opracował program i założenia projektowe. Przygotowawcze prace naukowe podjęto w roku 1968 w Zakładzie Genetyki Roślin PAN pod kierownictwem docenta B. Molskiego. W 155 rocznicę założenia Ogrodu Botanicznego — dnia 3 maja 1974 roku powołany został uchwałą rządu Warszawski Ogród Botaniczny PAN.³² Z czasem zajmie on 230 hektarów. Do roku 1977 posunięto znacznie zagospodarowywanie pierwszych czterdziestu hektarów oraz adaptację znajdujących się na terenie budynków na potrzeby powstającego zakładu, według projektów BPBK „Stolica”.

OGRÓD POMOLOGICZNY. Został założony w roku 1864 jako filia Ogrodu Botanicznego przy Instytucie Agronomicznym na Marymencie przez prof. Jerzego Aleksandrowicza i w związku z rozbudową Cytadeli przeniesiony przez niego w 1870 na grunty folwarku świętokrzyskiego między ulice: Nowogrodzką, Emilii Plater (Leopoldyny), początkowo Hożą (miał wówczas 10 ha), a później Wspólną (zmniejszony do 4 ha) i Chałubińskiego (Teodora). Był to ogród owocowy, od roku 1916 również i kwiatowy, doświadczalno-aklimatyzacyjny i szkoleniowy, dostępny dla publiczności. W roku 1879 przy ogrodzie powstała średnia szkoła ogrodnicza.³³ W okresie pełnego rozwoju (około 1895) w ogrodzie rosło 12 000 drzew owocowych, prowadzona była szkółka 20 000 drzew w 2000 odmian. Jego dyrektorem był do roku 1886 J. Aleksandrowicz, w latach 1915—1918 Stefan Cylichowski.³⁴ Ogród został całkowicie zniszczony w czasie drugiej wojny światowej.

AGRYKOLA. Na terenie dawnych ogrodów Ujazdowa pomiędzy ulicą Agrykola, podnóżem skarpy a ulicą Myśliwiecką (od północy i wschodu), jako park spacerowy i wystawowy o tej nazwie, został założony w latach 1903—1904 według projektu Waleriana Kronenberga (1895—1934)³⁵ o powierzchni 14 hektarów. Tuż przed pierwszą wojną teren ten stał się bazą rodzącego się sportu warszawskiego (m. in. najstarszego klubu sportowego

„Polonia”, powstałego w 1912 r). W okresie międzywojennym park nosił imię Jana Sobieskiego. Mimo skromnego wyposażenia — ziemne wały jako miejsca stojące i mała drewniana trybuna — odbywały się tu pierwsze międzynarodowe spotkania w lekkiej atletyce, piłce nożnej i tenisie. Po drugiej wojnie, jako Szkolny Wojewódzki Ośrodek Sportowy, otrzymał lepsze wyposażenie, między innymi basen pływacki. W związku z powstaniem Trasy Łazienkowskiej — teren, jako Łazienki Północne, od 1972 ulega przebudowie według nowego programu i projektu prof. Longina Majdeckiego w nawiązaniu do form osiemnastowiecznych.

USTRONIE ALBO USTRON. Również na terenie dawnych ogrodów Ujazdowa, u zbiegu obecnych ulic Górnośląskiej i Myśliwieckiej, założono ogród przy pałacu księcia Stanisława Poniatowskiego, bratanka królewskiego. Obiekt powstał w latach 1779—1795 według projektu Stanisława Zawadzkiego (1743—1806). W roku 1797 był własnością Michała Radziwiłła; w 1826 przejął go rząd Królestwa Polskiego na koszary, zwane Radziwiłłowskimi, a następnie na szpital wojskowy, Ujazdowski, zniszczony w roku 1944.³⁶

„Na wzgórzu od południa znajdował się obszerny, regularnie rozplanowany, ogród użytkowy z okazałą oranżerią. Zakończenie od strony skarpy stanowiła promenada wysadzana drzewami. Znacznie swobodniej był ukształtowany ozdobny ogród tarasowy na skarpie na osi głównej pałacu. Zespół tarasów o falistym przebiegu i asymetrycznych połączeniach tworzył charakterystyczny układ serpentynowy. Z dawnego ogrodu zachowały się ślady tarasów i grotty na skarpie.”³⁷ Na miejscu dawnych pomieszczeń zbudowano osiedle domków fińskich (Górnośląska 45).

BAGATELA. W roku 1772 król Stanisław August Poniatowski podarował swemu nadwornemu malarzowi Marcelemu Bacciarellemu (1731—1818) kawałek ziemi przy ulicy wówczas Okopowej (obecnej ul. Klonowej) obok wałów Lubomirskiego (z r. 1770). W roku 1780 Bacciarelli na działce postawił pawilon ogrodowy, w latach 1789—1793 przebudowany na willę przez Kammsetzera. Założono też park, ogród owocowy i kwiatowy. W latach 1818—1821 posesja znajdowała się w rękach Szymona Chôvota, restauratora z Miodowej, a później z Frascati, który swój nowy zakład nazwał Bagatelą (nazwa w 1870 r. przeszła na ulicę), w ogrodzie urządził między innymi mały zwierzyniec. Wobec bankructwa Chôvot posiadłość puścił na loterię. Szczęśliwym nabywcą stał się Julian Kaftański, który w roku 1824 cały obiekt sprzedał generałowi Aleksandrowi d’Alfonce, rysownikowi i miłośnikowi ogrodnictwa. W roku 1826 właścicielką Bagateli była generałowa Aleksandra Zajączkowa. W roku 1831 mieścił się w tym budynku szpital choleryczny. W roku 1843 Bagatelę z licytacji nabyła żona

P. A. Muchanowowa, Józefa z Mostowskich. Muchanow postawił tam nowy pałacyk i założył nowy ogród. W roku 1855 obiekt przeszedł w ręce Józefy z Moszczyńskich Szembekowej, która na pamiątkę stron rodzinnych nazwała go Pobereżem.³⁹ W roku 1884 Bagatelę kupił adwokat Jan Maurycy Kamiński i urządził w niej ogród zoologiczny, który z braku powodzenia został w roku 1891 zamknięty. W latach 1888—1890 mieściło się tu Muzeum Etnograficzne. W latach 1894—1902 obiekt był własnością i siedzibą Towarzystwa Ogrodniczego, na którego zlecenie według projektu Waleriana Kronenberga (1859—1934) założono nowy ogród ukończony w roku 1895. Od roku 1897 w Bagateli istniał teatr „Oaza” — od 1909 w nowym budynku według projektu Cz. P. Przybylskiego. W roku 1901 powstała ulica Flory. W okresie międzywojennym działka została rozparcelowana, przy czym wytyczono jeszcze jedną uliczkę — Bacciarellego. W ocalałej części „leśnego ogrodu” istniała cukiernia K. Dakowskiego, w części wschodniej zbudowano w roku 1935 siedzibę ambasady szwedzkiej. W czasie drugiej wojny dawny pałacyk i cukiernia zostały całkowicie zniszczone.³⁹ Po wojnie przy rogu ulicy Flory wzniesiono rezydencję ambasadora Wielkiej Brytanii.⁴⁰

DOLINA SZWAJCARSKA. Obecny skwer — to przez wiele lat ogród, miejsce imprez artystycznych oraz rozrywkowych i sportowych, przy rogu Alei Ujazdowskich i ulicy Chopina (nazwa od 1891 r.), w zagłębieniu pozostałym po wykopie pod fundamenty klasztoru i szkoły Bazylianów, którzy uchwałą sejmu z roku 1768 otrzymali ten teren. W roku 1784 rzekli się go z przyczyn wewnętrznych.

Dnia 10 maja 1823 roku Komisja Nadzoru Budowli Koronnych na 40 lat ten teren nadała Stanisławowi Śleszyńskiemu, kpt. saperów, który w 1827 wystawił na nim murowany budynek i domki w „stylu szwajcarskim”, urządził też ogród z altanami i wynajmował je na piwiarnie, cukiernie i występy orkiestr. Dnia 25 maja 1852 roku całość już pod nazwą Doliny Szwajcarskiej sprzedał S. Dziechcińskiemu i A. Winnickiemu, którzy w latach 1855—1856 zbudowali klasycystyczny pawilon zimowy według projektu arch. Ignacego Leopolda Essmanowskiego (ur. 1824), otwarty 11 października 1856 roku jako Salon Wielkiej Alei,⁴¹ w którym przez wiele lat odbywały się koncerty.

W końcu XIX stulecia część ogrodu od strony Alei Ujazdowskich została rozparcelowana i na rogu ulicy Chopina stanął dom M. Spokornego według projektu D. Lande. Większą jej część nabyło Warszawskie Towarzystwo Łyżwiarskie i w latach 1895—1898 budynek przebudowało według projektu arch. Władysława Adolfa Kozłowskiego (1859—1925). Dolina już poprzednio wykorzystywana zimą na ślizgawkę — od tego czasu stała się kolebką warszawskiego łyżwiarstwa sportowego i hokeja. Do ro-

83. Most Poniatowskiego — wygląd od roku 1912

84. Most Poniatowskiego po wysadzeniu przez wojska rosyjskie 5 VIII 1915 roku

85. Niemiecki most pontonowy w roku 1915

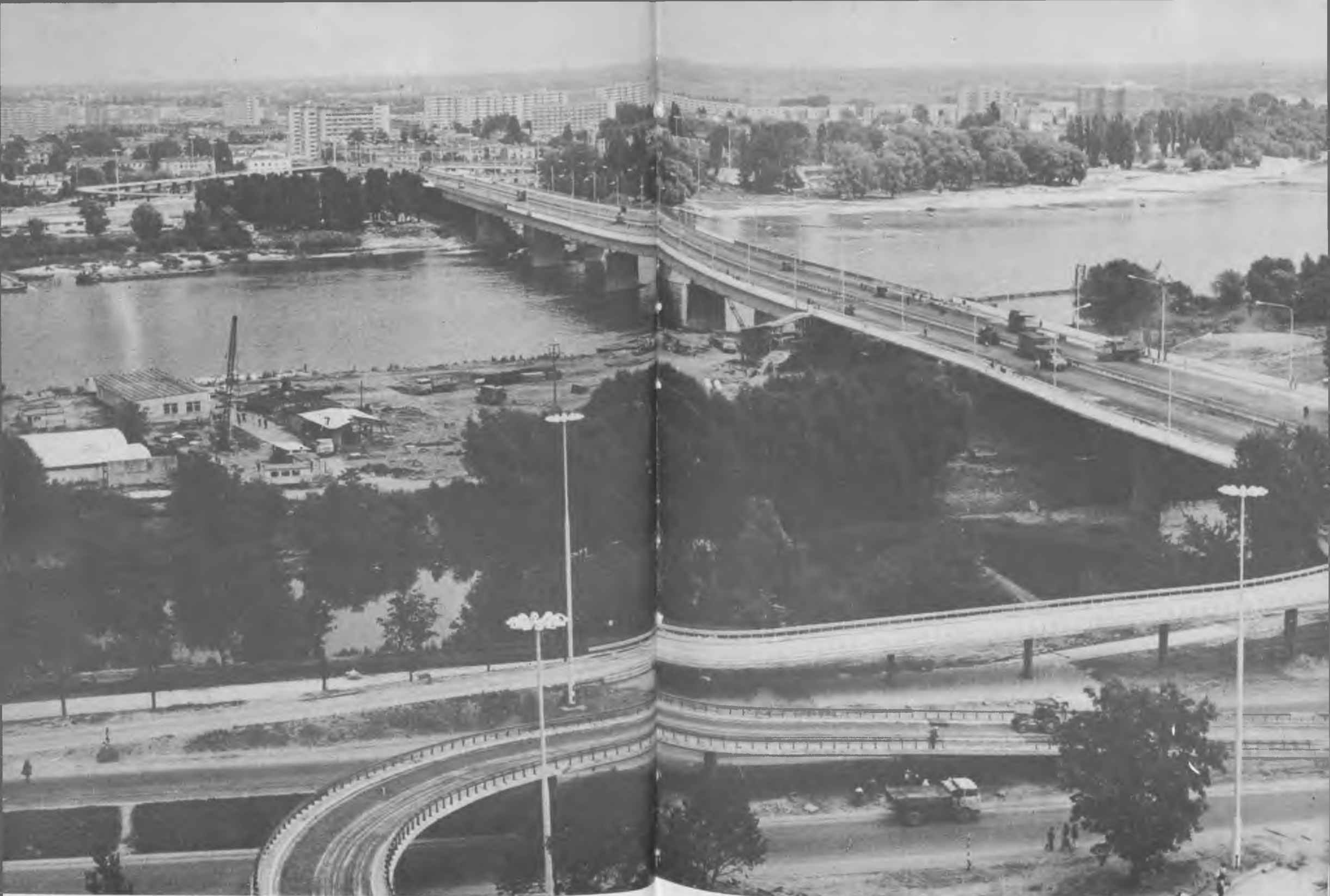

86. Most Poniatowski po wysadzeniu przez hitlerowców 13 IX 1944 roku oraz most Pontonowy położony przez saperów polskich i radzieckich 17—18 I 1945

87. Most Średnicowy — wygląd w latach 1933—1944

88. Most Łazienkowski w roku 1974

89. Most Średnicowy po odbudowie w roku 1959

90. Wiadukt z roku 1875, przeprowadzający linię kolejową do Mławy ponad linią kolejową do Białegostoku oraz linią obwodową i obecną ulicą Świerczewskiego i Radzywińską

91. Estakada na Wisłostradzie pod wzgórzem Bielańskim z roku 1975

ku 1939 odbywały się tu zawody krajowe i międzynarodowe.⁴² W czasie wojny wszystkie zabudowania zostały zniszczone. Dolina Szwajcarska została odbudowana w roku 1950 jako skwer o powierzchni 0,8 ha, w nowym układzie z małą sadzawką i fontanną według projektów prof. Zygmunta Stepińskiego i prof. Władysława Niemirskiego w pracowni inż. ogr. Ireny Kęsickiej-Dworakowskiej.

OGRÓD NA KOSZYKACH. Na dawnym folwarku, wydzielonym z dominium Ujazdowa, znajdował się ogród, który obejmował klin gruntu pomiędzy drogami założenia ujazdowskiego, obecnie między ulicami Śniadeckich, Noakowskiego i Koszykową. W roku 1778 król Stanisław August nadał go Maurycemu Glayre. Nowy właściciel wznosił pałacyk klasycystyczny w tym miejscu, gdzie obecnie krzyżują się ulice Koszykowa z Lwowską. W roku 1787 obiekt wrócił do króla i był użytkowany przez Marię Teresę Tyszkiewiczową, od 1794 przez Aleksandra Unruga i od 1798 przez księcia Józefa Poniatowskiego. W roku 1811 pałac zakupił hr. Tadeusz Morski, szambelan królewski, który go rozbudował, ogród przekształcił na angielski.

Od roku 1814 obiekt wraz z ręką pasierbicy Morskiego przeszedł na Konstantego Wolickiego, który w roku 1828 podarował go Szkole Górniczej. W roku 1846 Zarząd Górnictwa sprzedał ogród Brumerowi, ten zaś w 1858 Leonowi Krupeckiemu (od 1875 r. należał do spadkobierców) i w rękach jego rodziny stał się ogrodem publicznym „jako prawdziwa wieś w środku miasta, ale od 1862 r. upiękniona starannie”.⁴³

Od roku 1880 obszar ten zaczęto parcelować, a w 1904 przeprowadzono przezeń ulicę Lwowską, burząc pałac i ogród. Na części terenu w latach 1906—1908 stała hala targowa „na Koszykach” według projektu arch. Juliusza Dzierżanowskiego (1873—1943).⁴⁴

FRASCATI. „Góra” ogrodów księcia Kazimierza Poniatowskiego na części obszaru, które otrzymał w roku 1765 od brata króla Stanisława Augusta, między ulicami Rozbrat, Wiejską, Książęcą i późniejszym Sejmem. Projektował je Szymon Bogumił Zug. Książę Kazimierz Poniatowski wznosił tu około roku 1779 drewnianą austerię-oberżę, przerobioną następnie na dom mieszkalny księcia, pałacyk reprezentacyjny i budynek, również według projektu Zuga. Na początku XIX wieku mieściła się tam łoża maśońska. Na tym terenie znajdował się również dom własny Dominika Merliniego. W ogrodzie zbudowano oranżerę i ananasarnię, z drzew utworzono kilka altan. Od roku 1803 posesja należała do kupca Klemensa Bernau i od 1811 do księcia Józefa Poniatowskiego, który wkrótce odstąpił ją Dominikowi Radziwiłłowi, a ten w 1815 wydzierżawił restauratorowi Sz. Chôvotowi. Chôvot urządził tu ogród restauracyjno-rozrywkowy, nadając mu

²² Urządzenia kom. W-wy

nazwę Frascati.⁴⁵ W tych czasach na tym terenie mieszkał osławiony Nowosilcow.

Przed rokiem 1870 obiekt znalazł się w rękach Branickich, którzy wznieśli tu nowy pałac pseudogotycki według projektu Leandra Marconiego. Ogrody dla Branickich urządził Czech, Józef Stiche w latach 1871—1892.⁴⁶

W okresie międzywojennym pałac był siedzibą ambasady francuskiej, w roku 1939 został zupełnie zniszczony. W pałacyku reprezentacyjnym natomiast, w tym czasie, mieściła się ambasada chińska.⁴⁷ W dawnej loży masonskiej Konstanty Branicki (1824—1884) założył muzeum przyrodnicze stanowiące zaczątek Muzeum Ziemi powstałego po drugiej wojnie w pałacyku i w loży.

Na placu przy głównej osi dawnego parku w roku 1939 stanął pomnik Francesco Nullo (1826—1863), pułkownika włoskiego, generała polskiego, dowódcy ochotników włoskich — garibaldczyków, poległego pod Krzykawką w powstaniu styczniowym. Pomnik ten dłuta G. Ramuzzi jest darem miasta Bergamo, zniszczony przez hitlerowców, został po wojnie odbudowany i postawiony na dawnym miejscu.

OGRÓD PRZY PAŁACU MNISZCHÓW. Na tym miejscu, gdzie obecnie znajduje się Muzeum Wojska Polskiego, Muzeum Narodowe i Dom Partii, w pierwszej połowie XVIII stulecia znajdował się pałac wraz z dwuhektarowym ogrodem zdobno-użytkowym, stanowiący osiem kwater ułożonych parami wzdłuż osi głównej pałacu, podkreślonej kolistymi placami na skrzyżowaniu alejek oraz podziałem diagonalnym kwater, tworzącym zarys dwu rombów. Bezpośrednie otoczenie pałacu przy skarpie stanowił parter kwiatowy.⁴⁸ Po Mniszchach obiekt dziedziczyli Opalińscy, w końcu był własnością Piaskowskich. Zrujnowany pałac nabył w roku 1818 Mateusz Zrazowski i odbudował, po czym sprzedał go rządowi Królestwa Polskiego, który budynek rozebrał i przy rogu Nowego Świata postawił gmach Zarządu Komunikacji Lądowych i Wodnych (w okresie międzywojennym Ministerstwo Komunikacji).⁴⁹ Blżej skarpy mieścił się ogród Wahla i ogród Raua, miejsce zabaw dzieci i młodzieży.

CENTRALNY PARK KULTURY NA POWIŚLU. Został on założony w roku 1951 na gruzach dawnej zabudowy między Wisłą, skarpią, aleją 3 Maja i ulicą Górnośląską, z enklawami pozostałej zabudowy o powierzchni 90 hektarów. Powierzchnia całego założenia wynosi 240 hektarów. Obejmuje ona prawie w całości tereny ogrodów księcia Kazimierza Poniatowskiego „na Książęcem” oraz park sejmowy. Projektantami parku byli inżynierowie: Alina Scholtz, Longin Majdecki i Zygmunt Stępiński. Główna aleja parku prowadzi od placu Trzech Krzyży ulicą Bolesława Prusa po monumentalnych schodach z podświetloną fontanną do płyty desantowej na

Czerniakowie, przez podziemne przejście pod Wisłostradą, przy którym w dniu 9 maja 1975 roku odsłonięto pomnik „Chwała Saperom” według projektu profesora Stanisława Kulona. Oprócz niego w parku tym znajduje się pomnik Elizy Orzeszkowej dłuta Romana Zerycha. W pobliżu ulicy Zagórnej odbudowano osiemnastowieczny pałacyk Szymona Szymonowicza. W jego pobliżu w roku 1973 stanął hotel „Solec”. W parku obok miejsc zabaw dla dzieci i ośrodka małego sportu znajduje się krąg taneczny i letnie kino „Jutrzenka”.⁵⁰

FOKSAL. W roku 1746 biskup Walenty Aleksander Czapski dawny pałac wraz z ogrodem sprzedał Marii Annie z Kolowrathów Brühlowej, żonie Henryka, która w latach 1747—1750 „z tego ogrodu uczyniła jeden z najwspanialszych pod owe czasy w Warszawie”.⁵¹ Projektantem jego i wykonawcą był Jan Fryderyk Knobel (1724—1792). Ogród położony był między dziedzińcem z dwiema oficynami przy wjeździe a niewielkim pałacem wystawionym na wysokim cokole nad skarpą, z widokiem na Wisłę i ogród. Część środkową ogrodu tworzył parter złożony z czterech podłużnych kwater, które otaczały boskiety z kilkoma gabinetami ogrodowymi w środku. Przednia część ogrodu od strony Nowego Świata miała charakter użytkowy.⁵² Po śmierci Anny Brühlowej sprzedano ogród Teodorowi Wesslowi. W następnych latach posesja znajdowała się w wielu rękach, między innymi Józefa Rzewuskiego i Ignacego Krasickiego. Wreszcie w roku 1766 stała się własnością Fryderyka Kabryta (Cabrit), bankiera (1745—1801) i Franciszka Ryxa, kamerdynera królewskiego, starosty piaseczyńskiego, którzy tu dnia 15 maja 1776 roku otwarli ogród rozrywkowy z atrakcjami (m. in. wloty balonów np. Jana Blanchard 10 V 1789 r.) i nazwali go Vauxhall na wzór ogródków rozrywkowych, które jako pierwsze tego rodzaju wprowadził w Londynie Francuz Vaux — stąd nazwa — Vauxhall, spolszczona na Foksal (nazwa ulicy od roku 1880).

Od roku 1803 posesja była własnością geometry Mikołaja Kajzera, od 1832 przeszła w ręce Andrzeja Hrycikiewicza, a w 1844 wykupił ją Aleksander Przedziecki, który wkrótce odprzedał Wiktorowi Ossolińskiemu. Ten zaś w 1873 Potockim. Ostatnimi jej właścicielami do roku 1945 byli Zamoyscy, którzy już w roku 1878 rozpoczęli jej parcelację.

Ogrody znajdowały się przy pałacyku Przedzieckich (nr 6) i Zamoyskich (nr 1—2—4), zbudowanym w latach 1875—1877 przez Leandra Marconiego w tym miejscu, gdzie kiedyś znajdował się pałac Brühlowski.⁵³ Pałac ów odbudowany po zniszczeniach drugiej wojny został siedzibą Stowarzyszenia Architektów Rzeczypospolitej Polskiej (SARP). W latach 1965—1968 przybudowano do niego od północy pawilon wystawowy o przeszklonej konstrukcji stalowej według projektu architektów: M. Bieniewskiego, J. Józefowicza, K. Moldzyńskiego i J. Paradowskiego.

Na wschód od Foksalu na skarpie i u jej podnóża znajduje się jedyny w dzielnicy Śródmieście 4,2 hektarowy sad i ogród warzywny (pomiędzy nasypem kolejowym, ulicą Kruczkowskiego i Tamką) należący do Zakładu św. Kazimierza, prowadzonego przez szarytki, który w roku 1659 założyła żona Jana Kazimierza, Ludwika Maria.⁵⁴

DYNASY — to ogród na terenie jednego z folwarków dawnej wsi Kałęczyn (Bożydar), który książę Bolesław mazowiecki darował Pawłowi z Pomnichowa, przodkowi Obrąpalskich, z których jeden, Jerzy, część owego folwarku w roku 1597 sprzedał Januszowi Ostrogskiemu, ten zaś wcielił ją do swej ordynacji i podarował książętom Zasławskim. Aleksander Zasławski w roku 1670 utworzył jurydykę Aleksandrię (o zmiennych w dziejach granicach)⁵⁵, która po jego śmierci odziedziczyła siostra Teofila, wnosząc ją w posagu swemu drugiemu mężowi, Józefowi Karolowi Lubomirskiemu, zmarłemu w roku 1702. W końcu XVII wieku znajdował się tam dwór parterowy, w pierwszej połowie wieku XVIII już piętrowy, obydwie drewniane. Po Aleksandrze Dominiku Lubomirskim, zmarłym w roku 1720, pałac przeszedł na jego siostrę Mariannę, która wyszła za Pawła Karola Sanguszkę. Syn ich Janusz Aleksander w roku 1754 sprzedał obiekt Janowi Małachowskiemu, ten zaś w tym samym roku Barbarze z Małachowskich Gozdzkiej, żonie Stanisława Bernarda. Istniejący w tych czasach pałac był wzniesiony już z muru pruskiego. Przed rokiem 1762 został też założony ogród. Pałac spłonął z niewiadomych przyczyn w roku 1776.

Po śmierci Gozdzkiego w roku 1771 dziedziczką Aleksandrii została jego córka Karolina, żona Janusza Sanguszki. Małżeństwo to rozpadło się w roku 1778 i Karolina w dwa lata później wyszła za mąż za księcia Karola Ottona Siegen de Nassau (1745—1808). Stąd nazwa Dynasy. Na miejscu pałacu Gozdzkich wzniesli oni wspaniały nowy pałac z salą teatralną (wystawiono w niej m. in. *Wesele Figara* Beaumarchais'go) według projektu Zuga. I ten pałac spłonął w roku 1787 albo 1788.

Do roku 1845 Dynasy znajdowały się w rękach wychowawcy książąt de Nassau, Greczynki i jej męża Butiagina, a następnie ich dzieci. W tym roku całość nabył hr. Seweryn Uruski, na którego zlecenie architekt Franciszek Maria Lanci już w roku 1846 wznosił dwupiętrowy budynek na rzucie podkowy, wykorzystując częściowo ruiny i założenia pałacu Zuga. Dom ów miał wielorakie zastosowanie: mieszkania, sklepy, restauracje, na podwórku — bazar. W nim również mieściło się gimnazjum E. Kopczyńskiego przed przeniesieniem na ulicę Sewerynowek. Dom ten w roku 1937 został rozebrany, a jego miejsce zajęły siedmiopiętrowe kamienice na skarpie, pozostała jedynie nazwa ulicy Sewerynow. Po śmierci Uruskiego w roku 1890 dziedzicząca po nim majątek córka, księżna Świato-

pek-Czetwertyńska, wraz z mężem Włodzimierzem, część ogrodu z sadzawką wdzierzała Warszawskiemu Towarzystwu Cyklistów, które w roku 1892 wokół tejże sadzawki zbudowało pierwszy tor kolarski w Warszawie według projektu arch. Józefa Husa (1846—1904) oraz własną siedzibę według projektu arch. Stefana Szyllera, rozbudowaną w 1926 roku przez inż. Franciszka Szymczaka. Tor ten wraz z wygaśnięciem dzierżawy w roku 1937 został zamknięty (następny powstał dopiero w r. 1972 przy ul. Podskarbińskiej na Pradze). Dynasy były kolebką warszawskiego i polskiego sportu kolarskiego i niektórych gałęzi sportu motorowego. Odbýwały się tutaj zawody krajowe i międzynarodowe.⁵⁶

W połowie wieku XIX na terenie Gór Dynasowskich prowadzono teatrzyk ogródkowy „Dynasy”, postawiono okrągły budynek z panoramą Tatr i inne. W latach 1913—1935 istniał tu wzniesiony przez E. Kamińską teatr żydowski im. A. Kamińskiego, później urządzono w nim garaże i warsztat samochodowy.⁵⁷

Całość założenia ogrodowego między ulicami: Obozną, Wisłą, Tamką i późniejszym Sewerynowem, składała się z trzech głównych części. Pierwszą stanowiły dwa wyodrębnione ogrodzeniem niewielkie ogródki kwiatowe po obu stronach bocznych skrzydeł pałacu. Część druga obejmowała skarpe ukształtowaną jako zespół czterech dużych tarasów ziemnych ze schodami na osi głównej i bocznymi rampami oraz parterami kwiatowymi. Część trzecia, czyli ogród dolny, przecinał duży kanał ogrodowy w kształcie litery T. Kanał ten (wykorzystujący istniejącą sadzawkę) z ramieniem poprzecznym u podnóża skarpy miał długość 240 m, zakończony był poszerzonym basenem i łączył się z Wisłą. Do obu stron kanału przylegały symetrycznie dwa obszerne boskiety z gwiazdzistym układem dróg. Ogród należał do największych w Warszawie; zajmował powierzchnię 12,5 ha. Ślady układu przetrwały do końca wieku XIX, natomiast ogród dolny z kanałem już na początku wieku XIX uległ przekształceniom i zmniejszeniu (przeprowadzono przezeń ul. Dobrą i Topiel).⁵⁸ Projekt odbudowy ogrodu opracował w roku 1974 prof. L. Majdecki. Zrealizowana część na górze znajduje się na trasie „ścieżki na skarpie”.

SKWER JANA HENRYKA DĄBROWSKIEGO. Znajduje się on między ulicami Kredytową, Jasną, Szkolną i Rysią. Od około roku 1730 był to „lasek do promenady” przy pałacu marszałka F. Bielińskiego, od 1757 rynek jurydyki Bielino obudowany parterowymi domami projektu Jakuba Fontany. W końcu wieku XVIII był ogrodem, od roku 1816 targowiskiem (tak zwany Pociejów), od 1820 zwany był placem Zielonym i został połączony w 1879 z ulicą Marszałkowską. W roku 1894 na placu tym postawiono przeniesiony z placu Saskiego pomnik generałów polskich poległych w nocy z 29 na 30 listopada 1830. Pomnik ten rozebrano w roku

1916. W zbudowanym w latach 1881—1883 pałacu Szlenkierów według projektu Witolda Lanci, od 1930 mieści się ambasada włoska. Po drugiej wojnie światowej na skwerze nad sztuczną sadzawką umieszczono rzeźbę Stanisława Jackowskiego (187—1951) *Igraszki z krokodylem*.⁵⁹

OGRÓD KAZIMIERZOWSKI PRZY VILLA REGIA. W latach 1636—1641 Władysław IV założył ogród nad samą skarpą. Sięgał on Krakowskiego Przedmieścia i wejście miał od strony kościoła Wizytek, od południa znajdowały się stajnie królewskie przy późniejszej ulicy Oboźnej. Zbocze skarpy i teren na dole zajmował zwierzyniec. Według Jarzębskiego był to jeden z najświetniejszych ówczesnych ogrodów warszawskich, pełen fontann, grot, altan, rzeźb. Pozostałością urządzeń wodociagowych jest istniejąca do dziś wieżyczka przy Instytucie Geografii UW. Pałac, który wszedł do historii jako Kazimierzowski, został wzniesiony przez Tytusa Liviusa Boratiniego.

W czasie wojen szwedzkich rezydencja uległa zniszczeniu i chociaż Jan Kazimierz ją odbudował — pożar w roku 1660, a później dzierżawa całej posiadłości — spowodowały ponowny jej upadek.

Po śmierci Jana III — królewicz Konstanty teren przy dawnych stajniach rozparcelował na około 20 działek (co utworzyło zwarty ciąg zabudowy od strony Krakowskiego Przedmieścia), a w roku 1727 całą posiadłość sprzedał Augustowi II. Między rokiem 1728 a 1731 na miejscu ogrodu przed pałacem wzniesiono około 40 pawilonów koszarowych i okazałą bramę od strony Krakowskiego Przedmieścia. Odbudowano ogród pod skarpą. W roku 1735 August II przekazał pałac Kazimierzowi Józefowi Sułkowskiemu, który przebudował go w latach 1737—1739 i doprowadził do dawnej świetności. Dalsze dzieje obiektu związane są ze Szkołą Rycerską, utworzoną w roku 1765, a zlikwidowaną 30 listopada 1794. Przebudowa pałacu według projektu Dominika Merliniego została podjęta w roku 1765. Ogród ozdobny ograniczono do niewielkiego parteru kwiatowego na tarasie za pałacem od strony Wisły, natomiast zbocza i tereny podskarpowe do końca XVIII wieku pozostały niezagospodarowane, znajdował się na nich jedynie nieregularny układ cieków, stawów i mokradeł zasilanych ze źródeł podskarpowych.⁶⁰

W czasach pruskich obok władz sądowych mieściły się tu władze szkolne, mieszkania, sklepy, rzemieślnicy, szynki, jatki, stragany itp. Ogród służył do wypasu bydła. W czasach Księstwa Warszawskiego urządzono lazarety, w roku 1809 otwarto Szkołę Lekarską i dla jej potrzeb dnia 8 kwietnia 1811 roku pod skarpą założono ogród botaniczny. Pożar w dniu 29 na 30 czerwca 1814 roku zniszczył 32 pawilony, oficyny, stajnie z ogólnej liczby 40 tego rodzaju budynków istniejących od roku 1731. Otwarcie Uniwersytetu dnia 19 lipca 1816 roku zmieniło wreszcie sytuację ca-

tego obiektu. W latach 1815—1817 pałac przebudował Hilary Szpilowski (1753—1827), a w parę lat później arkadowy portyk wykonał Wacław Ritschel (1794—1872). W tych latach powstały oficyny północna i południowa (obecnie po obydwu stronach biblioteki) oraz wschodnia i zachodnia (równoległe do Krakowskiego Przedmieścia). W roku 1823 splantowano dziedziniec i założono klomby, ogród na skarpie za pałacem starannie utrzymywano. Po powstaniu i zamknięciu uniwersytetu teren uległ zaniedbaniu aż do powołania w roku 1839 Okręgu Naukowego Warszawskiego, „kiedy władza edukacyjna wróciła do poprzedniej swej siedziby i otoczyła się zakładami naukowymi”.⁶¹ Dla istniejącej w latach 1862—1869 Szkoły Głównej przystosowano dawny budynek według projektu B. P. Podczaszyńskiego. W roku 1894 dla Biblioteki Uniwersyteckiej wystawiono nowy według projektu Antoniego Jasieńczyka-Jabłońskiego (1854—1918) i Stefana Szyllera (1857—1933). Uniwersytet rosyjski funkcjonował w latach 1869—1915, a na jesieni tegoż roku powstał polski, który z przerwą 1939—1945 rozwija tu swą działalność.

W latach międzywojennych pod skarpą prowadzono ogród farmakognostyczny Wydziału Lekarskiego UW. Po drugiej wojnie Akademia Medyczna z niego zrezygnowała. W latach sześćdziesiątych usunięto mur odgradzający ogród Kazimierzowski od ulicy Oboźnej, Browarnej i Ślimaka im. dr. St. Markiewicza, uporządkowano, połączono z zieleńcem z sadzawką, według projektu prof. L. Majdeckiego i oddano do użytku publicznego. Powierzchnia jego wynosi 6 hektarów. Przez jego obszar przechodzi „ścieżka na skarpie”.

OGRÓD KONIECPOLSKICH. Przy pałacu Koniecpolskich znanym też później pod nazwą Namiestnikowski, na Krakowskim Przedmieściu 38—40 znajdował się jeden z największych ogrodów na skarpie. Został on zbudowany w latach 1643—1645 według projektu K. Tencalli dla hetmana Stanisława Koniecpolskiego. W posiadaniu Lubomirskich od roku 1661 został powiększony o grunty nabyte od karmelitów. W XVIII wieku obiekt należał do Radziwiłłów, którzy nadali mu nowy kształt. Ogród składał się wówczas z trzech tarasów, powiązanych schodami, partery były wyposażone w szpalery, baseny z fontannami oraz kwietniki, po bokach mieściły się dwa niewielkie pawilony. Ogólny układ ogrodu z XVIII wieku przetrwał do naszych czasów, pałac zaś nabyty w roku 1818 przez rząd Królestwa Polskiego dla namiestnika, w postaci, którą mu w roku 1818—1819 nadał Aigner.

W okresie międzywojennym i po drugiej wojnie pałac wraz z ogrodem stanowi siedzibę Prezydium Rady Ministrów.⁶²

OGRÓD PRZY PAŁACU KAZANOWSKICH. Na Krakowskim Przedmieściu został wzniesiony przez marszałka Adama Kazanowskiego plac wraz

z ogrodem w latach 1637—1643 według projektu Konstantego Tencalli. Pałac zniszczony w czasie najazdu szwedzkiego w roku 1663 został w części zajęty na kaplicę i klasztor Karmelitanek. Po zlikwidowaniu zakonu w roku 1819 stał się własnością Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności, dla którego w tymże roku frontowy budynek z napisem „Res sacra miser” zaprojektował Corazzi. Obecnie siedziba Zrzeszenia Katolików „Caritas” Krakowskie Przedmieście 62.⁶³

Ogród pałacowy obejmował przestrzeń między Krakowskim Przedmieściem a Wisłą (która płynęła wówczas bliżej skarpy). Od północy graniczył z klasztorem Bernardynów, od południa z ulicą Bednarską, posadowiony był na murowanym tarasie z widokowymi pawilonami w narożach.⁶⁴ W roku 1949 na ceglanej skarpie tego ogrodu od strony Mariensztatu umieszczono tablicę upamiętniającą rzekomą walkę Zagłoby z małpami, opisaną przez Henryka Sienkiewicza w *Potopie*.

SKWER NA KRAKOWSKIM PRZEDMIEŚCIU. W roku 1861 Rada Administracyjna Królestwa Polskiego postanowiła zburzyć 14 domów na 12 posesjach — od figury Matki Boskiej Passawskiej do placu przed kościołem Karmelitów. Do burzenia zabrano się w roku 1862, mimo że rząd centralny w Petersburgu na rozbiórkę nie wyraził zgody, ówczesny namiestnik Berg sprowadził „murzyków” i domy rozebrał — pisze W. Przyborowski. Na tym miejscu, gdzie w roku 1898 stanął pomnik A. Mickiewicza, Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych dnia 5 marca 1866 roku poleciła zbudować wodotrysk ze spiżu. Uruchomiono go dnia 10 lipca 1867 roku według projektu architektonicznego inż. Józefa Orłowskiego, rzeźbiarskiego Leonarda Marconiego i hydrotechnicznego Alfonsa Grotowskiego. Wodotrysk ten w związku z budową pomnika Adama Mickiewicza w roku 1897 przeniesiono na plac Bankowy, a w 1951 w związku z budową placu Dzierżyńskiego — przed pałac Mostowskich, obok kina „Muranów”.

Jednocześnie z fontanną założono skwer nazwany Konstantynowskim, według projektu Jana Dobrowolskiego. W latach 1922—1928 pośrodku skweru znajdowała się rzeźba *Kobiety kartagińskiej* z barwionego piaskowca Ksawerego Dunikowskiego, symbol „Wdzięczności Ameryce” za pomoc dla dzieci polskich w powojennym okresie, organizowaną przez H. C. Hoovera (1874—1964), prezydenta USA w latach 1929—1933. Jego też imieniem nazwano skwer.⁶⁵

OGRÓD ZAMKOWY. Już w wieku XVII na zboczu skarpy znajdował się „ogród niewielki, w nim są kwiatki, owoc wszelki”⁶⁶, były też zioła lekarские⁶⁷. W roku 1621 przez dolną część ogrodu u podnóża skarpy przeprowadzono mur obronny i przeciwpowodziowy z dwoma bastionami. Nowy ogród założony na górnym tarasie miał kształt nieregularnego czworo-

boku o powierzchni niecałego hektara (0,75 ha) i tworzył parter kwiatowy złożony z sześciu kwater. Tak było do końca wieku XVII i pierwszej połowy XVIII. Za panowania Stanisława Augusta założono szpalery na tarasie górnym i dolnym (muru i bastionów już nie było), zbudowano drogę z Zamku do Wisły i uporządkowano zbocza sąsiadującej Gnojnej Góry. W latach 1818—1821 według projektu Jakuba Kubickiego (1758—1833) wzniesiono taras arkadowy, a na nim i od niego do Wisły ogród spacerowy.⁶⁸ Przy Zamku odbudowywanym od roku 1971 ogród będzie założony według projektu prof. Jana Bogusławskiego i prof. Longina Majdeckiego.

OGRÓD ŁAZARZOWSKI. Pierwszą zwartą grupą wysokiej zieleni wśród miejskiej zabudowy Starego i Nowego Miasta był ogród przy szpitalu Łazarzowskim. Istniał on w XV i XVI wieku, pomiędzy murami obronnymi, wieżą Marszałkowską, barbakanem, ulicą Mostową i Brzozową.⁶⁹

PODZAMCZE — to park ze sztucznym stawem-brodzianką u podnóża Starego i Nowego Miasta od Gnojnej Góry do ulicy Sanguszkki, ukończony 30 lipca 1971 roku; powierzchnia jego wynosi 12,9 hektara. Został on zbudowany przez młodzież w czynie społecznym w czasie odbudowy Zamku Królewskiego według projektu prof. L. Majdeckiego.

WYBRZEŻE KOŚCIUSZKOWSKIE. Między mostami Kierbedzia i Poniatowskiego, po uregulowaniu nabrzeża w roku 1910⁷⁰ na powierzchni 15,4 hektara rozciąga się pas zieleni. Nazwę otrzymał w stulecie śmierci Tadeusza Kościuszki. Jest to dawne Powiśle, od Solca do Zamku, na którego obszarze w wieku XVIII i do połowy XIX rozwijał się przemysł. Charakter Powiśla w drugiej połowie wieku XIX opisali: Bolesław Prus w *Lalce*, Wacław Berent w *Oziminie*, Stefan Żeromski w *Ludziach bezdomnych*, utrwalił w obrazach Aleksander Gierymski, np. *Trąbki*, *Piaskarze*.

Zagospodarowanie parkowe terenu 23 maja 1915 roku powierzono firmom ogrodniczym Hoser i Ulrych według projektu braci Zaykowskich: Wacława, ogrodnika-planisty (zm. 1940 r.) i Stanisława, budowniczego.⁷¹ W roku 1930 wśród zieleni postawiono pomnik poległego Dowborczyka według projektu M. Kamińskiego (zniesiony po II wojnie), a w 1938 u wyłotu Tamki statuę Syreny dłuta Ludwika Kraskowskiej-Nitschowej.⁷²

OGRÓD SASKI. Powstał on jako jeden z czterech elementów założenia urbanistycznego na osi o długości 1,65 kilometra od Krakowskiego Przedmieścia do koszar Mirowskich zbudowanych w roku 1732. Założenie to o charakterze pałacowo-ogrodowym składało się z placu-podwórca (obecnie plac Zwycięstwa) okolonego budynkami wojskowymi i gospodarczymi.

pałacu i ogrodu oraz terenu nie zagospodarowanego przez Sasów, nazwanego później Za Żelazną Bramą. Od czasów piastowskich do końca XVI wieku były to role starostwa warszawskiego. W wieku XVII pola te zostały zabudowane przez Morsztynów, Tarłów, Leszczyńskich, Denhoffów, Lubomirskich, Wielopolskich, Małachowskich i zakon bonifratów. Posiadłości ostatnie wykupił August II w latach 1713—1726. Dwór Morsztynów, postawiony w roku 1657 przez Tylmana z Gameren, w latach 1713—1727 Karol Fryderyk i Mateusz Daniel Pöppelmannowie oraz Jan Daniel Jauch przebudowali na pałac późnobarokowy.⁷³ W roku 1838 został on rozebrany i na tym samym miejscu w latach 1839—1842 Adam Idźkowski wznosił pałac klasycystyczny. Jediną jego resztkę stanowi część kolumnady, pod którą w roku 1925 umieszczono Grób Nieznanego Żołnierza, odbudowany po drugiej wojnie. Ogród, którego maksymalna powierzchnia wynosiła 17 hektarów (obecnie 14,3 ha), jako geometryczny ogród francuski zaprojektowali wymienieni architekci.

W czasach saskich oprócz głównego pałacu znajdowały się w nim mniejsze barokowe budynki i obiekty małej architektury, między innymi Wielki Salon — monumentalny pawilon od zachodu na głównej osi, mały salon, oranżeria, ujeżdżalnia, strzelnica itp. oraz „operalnia”, pierwszy warszawski budynek teatralny istniejący w latach 1746—1773. Ogród ozdabiał również piaskowcowe, poziacane posągi alegoryczne dłuta F. K. Deybla. Jedyne one stanowią saski relikw, który przetrwał do naszych czasów. Wszystkie bowiem wyliczone wyżej obiekty wraz z ogrodzeniem, w którym od zachodniej strony znajdowała się Żelazna Brama w kamiennym obramowaniu (stąd nazwa placu), zostały około roku 1818 rozebrane, a ogrodzenie zamienione na żelazne pręty usunięte przez hitlerowców.

W czasach Królestwa Polskiego ogród zupełnie zmienił oblicze. James Savage, Anglik, ogrodnik Czartoryskich z Puław, z pomocą Jana Strobla przekomponował ogród na krajobrazowy, angielski⁷⁴. Powstały też kolejno nowe obiekty, wśród nich w roku 1820 ujeżdżalnia, zaprojektowana przez Jakuba Kubickiego, w 1877 przebudowana na giełdę przez W. Lanciego zburzona przez hitlerowców. W roku 1842 powstał wspomniany już nowy pałac — dzieło Idźkowskiego, następnie w 1847 Instytut Wód Mineralnych, w 1855 zbiornik wody na wzgórzu, oraz wielka fontanna — dzieło Henryka Marconiego. W roku 1863 z fundacji Antoniego Magiera stanął istniejący przy fontannie zegar słoneczny, w 1870 drewniany Teatr Letni projektu Aleksandra Zabierzowskiego, spalony w 1939.⁷⁵

Jeszcze w roku 1936 przez skrawek ogrodu od zachodu poprowadzono przedłużenie ulicy Marszałkowskiej do placu Bankowego — obecnie Dzierżyńskiego, w 1948 trasą tą przeszły tory tramwajowe. W tym też czasie przyłączono ogród Zamoyskich od strony ulicy Senatorskiej i ogród przedwojennego MSZ od strony ulicy Wierzbowej. Główna aleja zyskała per-

spektywiczne zamknięcie przez odwrócenie w roku 1970 pałacu Lubomirskich, który znalazł się na jej osi. 7 maja 1965 roku w głównej alei od zachodu położono tablicę upamiętniającą walkę i śmierć 800 tysięcy mieszkańców Warszawy w czasie najazdu hitlerowskiego. 22 maja 1966 roku w pobliżu pałacu Błękitnego stanął pomnik Marii Konopnickiej dłuta Stanisława Kulona.

Ogród Saski, mimo niewielkich rozmiarów i braku przyrodzonych walorów położenia, odegrał znaczną rolę w miejskim życiu Warszawy zarówno w wieku XVIII, dzięki udostępnieniu go publiczności już w roku 1727 — gdy stał się pierwszym na skraju miasta miejscem spacerów wśród dzieł sztuki budowlanej i ogrodniczej, zwłaszcza w okresie sejmu czteroletniego — jak i w wieku XIX, gdy znajdując się w centrum Warszawy, był jej salonem.

OGRÓD PRZY PAŁACU BRÜHLOWSKIM NA WIERZBOWEJ. Obok Ogrodu Saskiego. Teren stanowił pierwotnie część gruntów folwarku starościńskiego. Pierwszymi właścicielami stojącego tu dworku byli Zebrzydowscy, od których w roku 1641 posesję nabył kanclerz wielki koronny Jerzy Ossoliński (1595—1650) i pałac przebudował według projektu Tylmana z Gameren. Jako wiano Heleny Tekli Ossolińskiej pałac znalazł się w rękach Aleksandra Lubomirskiego, starosty sandomierskiego (stąd pałac Sandomierski). W tym czasie w roku 1694 został przebudowany przez Józefa Szymona Bellottiego (zm. w 1708 r.). W roku 1720 przeszedł drogą spadku na własność Sanguszków, od których w 1750 nabył go Henryk Brühl i w latach 1756—1759 przebudował według projektu D. Jaucha, J. F. Knöbla i J. K. Knöffla (odtąd pałac Brühlowski). Po śmierci Brühla w roku 1763 pałac przechodził zmienne koleje. W 1764 mieściła się w nim ambasada rosyjska, w 1775 nabył go Adam Poniński, by w 1787 sprzedać skarbowi koronnemu. Po roku 1795 pałac był siedzibą władz pruskich, francuskich, w okresie Królestwa Polskiego stanowił (obok Belwederu) rezydencję księcia Konstantego. Mieszkał tu wówczas między innymi Nowosilcow, w latach sześćdziesiątych Aleksander Wielopolski. Od roku 1882 mieścił się w nim Centralny Urząd Telegraficzny i w tym czasie zostały całkowicie zniszczone wnętrza pałacowe; przebudowy w latach 1886—1887 dokonał inż. Karol Kozłowski (1847—1902). W latach międzywojennych rekonstrukcję w stylu rokoka wraz z dobudową skrzydła od strony ulicy Fredry przeprowadził prof. Bohdan Pniewski (1897—1965). Pałac do wybuchu drugiej wojny był siedzibą Ministerstwa Spraw Zagranicznych, w czasie okupacji zaś Ludwiga Fischera, hitlerowskiego gubernatora Warszawy i dystryktu warszawskiego powieszono w roku 1947. Pałac po upadku powstania wysadzili hitlerowcy w powietrze.⁷⁶

Przy pałacu za czasów Sanguszków rozciągał się dwuhektarowy ogród

w kształcie wachlarza, sięgający niemal do kościoła Reformatów przy ulicy Senatorskiej. Projekt jego przypisuje się Danielowi Janowi Jauchowi. W późniejszych latach ogród został przekształcony, tracąc całkowicie swój promienisto-wachlarzowy układ.⁷⁷ Przez ogród ten w latach siedemdziesiątych XIX wieku przeprowadzono ulice Niecałą i Fredry, a w 1890 zlikwidowano zupełnie.

OGRÓD PRZY PAŁACU BŁĘKITNYM. Pałac został wzniesiony w roku 1726 przez króla Augusta II dla córki Anny Orzelskiej. W roku 1732 założono niewielki ogród według projektu D. M. Pöppelmana. Ogród ten był zbudowany w formie półkolistego salonu parterów⁷⁸, z treliazami⁷⁹ i dwurzędową aleją lipową. Widok zamykała wielka przyścienna fontanna z posągami Merkurego. Obiekt ów do roku 1945 należący do Zamoyskich został włączony do Ogrodu Saskiego. W pałacu obecnie mieści się zarząd Miejskich Zakładów Komunikacyjnych (ul. Senatorska 37).⁸⁰

OGRÓD MNISZCHÓW. Przy obecnej ulicy Senatorskiej 38—40 znajduje się pałac Mniszchów, który powstał na miejscu drewnianego dworu na zlecenie Józefa Wandalina Mniszcha około roku 1730 w stylu rokoko według projektu Piotra Ricaud de Tirregaille. Później obiekt ten drogą spadku przeszedł w ręce Potockich. Jeden z nich, Jan Potocki, dnia 14 maja 1790 roku wznosił się balonem właśnie z tego przypałacowego ogrodu. W roku 1829 Adolf Schuch przebudował pałac w stylu klasycystycznym, a ogród — francuskim. Od roku 1839 obiekt był własnością Resursy Obywatelskiej, która mieściła się w nim już od chwili przebudowy przez Schucha.⁸¹ Dnia 4 sierpnia 1944 roku w szpitalu Maltańskim, który mieścił się tu od września 1939 roku, hitlerowcy wymordowali rannych i personel szpitala. Po odbudowie obiekt stał się siedzibą ambasady belgijskiej.⁸²

PARK MIROWSKI. O powierzchni 4 hektarów powstał w latach sześćdziesiątych pomiędzy ulicami Marchlewskiego i Marszałkowską, obejmując sąsiedztwo Domu Żołnierza (d. pałac Lubomirskich), Hal Mirowskich i wieżowców NSM „Oświata”. Na jego terenie znajduje się pomnik Juliana Marchlewskiego dłuta Z. Wolskiej-Łodziąny, odsłonięty dnia 21 lipca 1968 roku.⁸³

Nazwa nawiązuje do koszar Mirowskich wzniesionych w roku 1732.

OGRÓD BORCHA. Przy pałacu na ulicy Miodowej 17. Znajdował się on na tym miejscu, na którym w wieku XVII stał dwór marszałka A. Połubińskiego, a od roku 1681 W. Wodnickiego. Ogród wraz z pałacem przeszedł w posiadanie bankiera Piotra Riaucourta i jego syna Andrzeja, któ-

ry w roku 1768 sprzedał go Janowi Borchowi, kanclerzowi wielkiemu koronnemu (1715—1780). Na polecenie Borchy Dominik Merlini około roku 1780 pałac i ogród zbudował czy też przebudował.⁸⁴

Za czasów Borchów „bogaty układ parterów, wypełniających salon ogrodowy, ujmowały po bokach cieniste chodniki, a w zakończeniu półkolista budowla z oranżerią i kwatery. Zachowany do dziś w ogrodzie na osi pałacu rokokowy pawilon jest jednym z nielicznych tego typu w Warszawie”.⁸⁵ W latach 1800—1847 znajdowały się tu Hôtel de l'Europe, restauracja, szulernia, kawiarnia, ogród rozrywkowy Nestiego i Chôvota.

Od roku 1847 obiekt jest własnością konsystorza warszawskiego, obecnie jako pałac arcybiskupi-prymasowski.

OGRÓD KRASIŃSKICH. W latach 1677—1683 na posesjach mieszczkańskich nabytych przez Jana Dobrogosta Krasińskiego (zm. 1697) powstał pałac wraz z ogrodem, który wznosił Tylman z Gameren. Ogród barokowy o powierzchni 3,36 ha (120×280 m) wyposażony był w dodatkowe obiekty, takie, jak: oranżerie, altany, figarnia oraz skarbczyk i zbrojownia. Dnia 5 grudnia 1765 roku oraz 24 lutego 1766 (oficyny) całość nabył skarbowy i jako pałac Rzeczypospolitej przeznaczył na pomieszczenie różnych urzędów. Renowację pałacu w latach 1769—1773 przeprowadził Jakub Fontana, Knackfus zaś ogrodu. Ogród dla publiczności otwarto dnia 1 kwietnia 1768 roku. Po trzydniowym pożarze, który wybuchł dnia 15 grudnia 1728 roku, odbudowy dokonał Dominik Merlini. Pałac i ogród nadal służyły celom publicznym. Ogród w latach 1891—1895 został stworzony na angielski przez Fr. Szaniora. Po zniszczeniach drugiej wojny światowej został on odrestaurowany w poprzedniej postaci i powiększony do 10 hektarów w kierunku ulic Długiej, Nowotki i Świętojerskiej.⁸⁶

OGRÓD CHREPTOWICZA. Przy ulicy Długiej 20—543 znajdował się ogród kanclerza wielkiego litewskiego Joachima Chreptowicza. Projektował go Dionizy Mac Clair (Mikler) (1762—1855), Irlandczyk, syn majora wojsk polskich „o sławie niezrównanego ogrodnika krajobrazowego, artysty w wielkim stylu”.⁸⁷

OGRÓD PRZY PAŁACU DÜCKERTA. W wieku XVIII był też znany pod nazwą Pod Osobami lub Pod Czterema Wiatrami, obecnie przy ulicy Długiej 38—40. Najstarszy pałac został wzniesiony w roku 1680, w latach 1769—1780 przebudował go Szymon Bogumił Zug dla Piotra Fergussona Teppera. Ogród Zuga miał układ kwatery asymetryczny i składał się z 16 kwatery, z których tylko dwie od strony ulicy Długiej zostały połączone i przybrały formę płaskiego parteru. Pozostałe kwatery tworzyły ogród ozdobno-użytkowy, połączony z oranżerią w północno-wschodnim naroż-

niki. W ciągu całego XIX wieku obiekt był własnością rodziny Dückerów. W latach 1824—1875 mieścił się w nim Instytut Wód Mineralnych, z którego korzystała również publiczność przyległego ogrodu Krasińskich. Po drugiej wojnie pałac odbudował w osiemnastowiecznej postaci arch. Ludwik Borawski.⁸⁸ Mieszczą się w nim agendy służby zdrowia.

OGRÓD MURANOWSKI. Został on założony przy pałacu wystawionym przez Józefa Szymona Bellottiego (zm. 1708 r.), budowniczego królewskiego, na podobieństwo polskiego dworu w roku 1686 (lub po 1693 r.).⁸⁹ Nazwa wzięła się stąd, że ród Bellottich wywodził się z włoskiej wyspy Murano, której nazwę Bellotti na pamiątkę rodzinnych stron nadał zbudowanemu pałacowi. Znajdował się on u zbiegu obecnych ulic: Stawki, Marcelego Nowotki i Muranowskiej. Pałac został zburzony około roku 1900, ogród wcześniej, a obudowa placu na jego miejscu powstałego — w 1950.⁹⁰

PARK TRAUGUTTA — leży między ulicami Mariana Buczka i Bonifraterską oraz Wybrzeżem Gdańskim, między stadionem KKS „Polonia” oraz fortami Traugutta i Legionów, przecięty ulicami Zakroczymską, Międzyparkową i Wenedów. Założony został w latach 1925—1929 na powierzchni 20,9 hektara według projektu Leona Danielewicza i Edwarda Strausa. Po wojnie obszar pomiędzy ulicami Buczka, Międzyparkową i Bonifraterską został wydzielony i zamieniony na Szkolny Wojewódzki Ośrodek Sportowy nr 3 im. Janusza Kusocińskiego. W roku 1959 z obszaru obydwu parków odcięto pasma gruntu pod budowę dojazdów do wiaduktu mostu Gdańskiego. Obecnie mieszczą się one na 17,7 hektarach. W parku Traugutta (10,7 ha) znajduje się: Krzyż, Zdrój Królewski, głaz ku czci pracy nauczycielstwa oraz rzeźba *Trzy kobiety*.

Krzyż po raz pierwszy postawiono 5 sierpnia 1916 roku w domniemanym (gdyż nie zostało dokładnie określone) miejscu stracenia Romualda Traugutta i jego czterech towarzyszy w dniu 5 sierpnia 1864 roku. Odnawiano go później parokrotnie. Krzyż ten 5 sierpnia 1972 roku otrzymał odpowiednią oprawę architektoniczną i rzeźbiarską według projektu plastyka Jerzego Chojnackiego, staraniem i kosztem Cechu Rzemiosł Włókienniczych i Odzieżowych.

Zdrój Królewski, znajdujący się we wgłębieniu, przy zbiegu ulic Zakroczymskiej i Wenedów, został po raz pierwszy obudowany za czasów Augusta II, następnie ujęty w barokową obudowę (prawdopodobnie według projektu Dominika Merliniego) z zachowanym napisem łacińskim: „Stanisław August w trosce o zdrowie publiczne źródło to odnowić kazał. R. 1771.” Źródło w czasie wznoszenia fortów Cytadeli zostało zasypane. W roku 1836 inżynierowie, Edward Klopmann i Teodor Urbański, uporzędkowali je i ponownie oddali do użytku. Wówczas otrzymało ono obu-

dowę neogotycką, taką, jaką oglądamy obecnie (prawdopodobnie według projektu Henryka Marconiego). W latach 1932—1933 zdroj został odnowiony z inicjatywy gen. Felicjana Sławoj-Składkowskiego przez architektów Płoskiego i Węgrzewskiego, kosztem Przemysłowców Budowlanych, w roku 1959 — staraniem inż. Józefa Sigalina.

W pobliżu Wisłostrady w roku 1938 został położony głaz z cytatem S. Staszica dla uczczenia pracy Nauczycielstwa Polskiego, w roku 1944 został zniszczony, w roku 1958 postawiono go na nowo.

W pobliżu, na wzniesieniu, w latach sześćdziesiątych umieszczono rzeźbę *Trzy kobiety*^{90a}, której autorką jest Zofia Woźna (ur. 1911 r.).

PARK JANUSZA KUSOCIŃSKIEGO. Powstał w roku 1958, wyodrębniony jako Szkolny Wojewódzki Ośrodek Sportowy nr 3, z parku Traugutta. Po zniszczeniach uporządkowano go, a następnie w roku 1959 zmniejszono z 11 do 7 hektarów (w związku z budową dojazdów do wiaduktu mostu Gdańskiego), przekomponowano i przystosowano do nowych potrzeb według projektu inżynierów Tadeusza Nurkiewicza i Stanisława Bolka.⁹¹

PARK PRZY PAŁACU KULTURY I NAUKI — o powierzchni 6 hektarów ozdobiony czterema fontannami, oddany został do użytku 22 lipca 1955 roku według projektu inż. Tadeusza Nurkiewicza.

2. MOKOTÓW

SKARPA PUŁAWSKA — to nazwa wielkiego założenia ogrodowego na Mokotowie, pomiędzy ulicą Dolną a Idzikowskiego oraz ulicami Puławską a Jana Sobieskiego i ulicą Stegny. Budowę od początku lat siedemdziesiątych prowadzą zespoły pod kierunkiem Elżbiety Jankowskiej i Katarzyny Janikowskiej. Na terenie tym, na skarpie, znajdują się: stadion „Warszawianki” z halą sportową, zespół basenów kąpielowych, park „Arkadia”, park i pałac Królikarnia, skocznia narciarska przy ulicy Stegny, gdzie uregulowano małe stawki i kanały, buduje się sztuczne lodowisko do szybkiej jazdy na łyżwach.⁹²

„MORSKIE OKO”. „Na północ od średniowiecznej wsi Mokotów”, obecnie przy ulicy Puławskiej 53—55, znajdował się pałac, a przy nim ogród. Na gruzach zniszczonego przez najazd szwedzki dworu mieszczanina Jerzego Burbacha w latach 1772—1774, Efraim Schröger wzniósł dla Izabeli z Czartoryskich Lubomirskiej niewielki klasycystyczny pałacyk, który zewnętrznie skromny, otrzymał artystyczny wystrój wewnętrzny i bogate wyposażenie.

Na skarpie od strony obecnej ulicy Puławskiej powstał według projektu

Schrögera geometryczny ogród użytkowy przyozdobiony romantycznymi budowlami: wieżą z gołębnikiem i maurytańskim pawilonem, zaprojektowanym w latach 1776—1780 przez Zuga. Po stronie wschodniej na zboczu skarpy i u jej podnóża powstał park angielski zaprojektowany również przez Zuga oraz Godfryda Simona, Jana Chrystiana Schucha i Karola Barthla, a wzorowany między innymi na *Nowej Heloizie* J. J. Rousseau. Obiekt ten jego założycielka nazwała „Mon coteau — Moje wzgórze”. W latach 1821—1825, gdy jego właścicielką była Anetka z Tyszkiewiczów Wąsowiczowa, Henryk Marconi przebudował pałac w stylu pseudogotyku angielskiego. W roku 1845 następny właściciel, litograf, Franciszek Szuster, założył tu dochodowe letnisko, zaś z końcem XIX wieku dzierżawcy zamienili je na ogród publiczny z restauracją o nazwie „Promenada”. W czasie ostatniej wojny pałac został spalony, park zdewastowany. Po wojnie gołębnik i pawilon maurytański odbudowano w postaci najstarszej, pałac zaś w 1966 na siedzibę Warszawskiego Towarzystwa Muzycznego w postaci, jaką mu nadał Marconi. W odnowionym ogrodzie uporządkowano cztery sadzawki. Na zboczu skarpy odrestaurowano grobowiec Szustrów z datą 1899. Obecny park, o nazwie Morskie Oko, o powierzchni 18 hektarów, zrekonstruowany według projektu inż. Elżbiety Jankowskiej przecięty schodami ulicy Dworkowej, sięga od ulicy Willowej do ulicy Morskie Oko i ulicy Promenada.⁹³

PARK MOKOTOWSKI. Między ulicami Puławską, Odyńca, Niepodległości i Ursynowską został założony w roku 1938, na miejscu dawnej fosy fortu Mokotowskiego o powierzchni 5 hektarów, park im. gen. Gustawa Orlicz-Dreszera (1889—1936) według projektu inż. Z. Hellwiga. Jest on przedzielony ulicą Krasickiego, część przylegająca do alei Niepodległości — to ogródek jordanowski. W czasie i po powstaniu był jednym z największych cmentarzy prowizorycznych do chwili ekshumacji pogrzebanych. Po odbudowie w roku 1951 został przemianowany na — Mokotowski.⁹⁴

PARK SIELECKI. Na terenach nadanych w XV wieku przez księcia Janusza Starszego dziekanowi kapituły warszawskiej znajdowały się przez długi czas dwór, folwark i wieś, wydzierżawiane między innymi w XVII wieku architektowi Izidorowi Affaicie, a w 1775 królowi Stanisławowi Poniatowskiemu, który na gruntach folwarku, na przedłużeniu obecnych ulic Zakrzewskiej i Sieleckiej, założył ogród w części północnej regularny z zabudowaniami od wschodu, w części południowej — krajobrazowy. Centrum tego ogrodu stanowił staw zasilany przez okoliczne strumienie (obecnie dwa) z lekkimi mostkami (obecnie jeden). Od 20 czerwca 1820 roku ogród ten został włączony do posiadłości belwederskich i księstwa łowickiego i powiększony do 11 hektarów o tereny między ulicą Książęcą (na

część Konstantego, obecnie Chełmską) a Królewską, obecnie Sobieskiego. W drugiej połowie XIX wieku park ten otrzymał romantyczną, neorenesansową willę (po której nie ma śladu) i stał się jednym z modnych podwarszawskich parków wypoczynkowych i rozrywkowych (po stawie pływano łódkami).⁹⁵ Około roku 1860 na terenie dawnego folwarku powstał zakład hodowli jedwabników. W czasie ostatniej wojny park i jego otoczenie uległy dużej dewastacji, ale zachował się spory zespół starodrzewia i zdołano odbudować trzy klasycystyczne budynki mieszkalne. Obecnie park, urządzony według projektu prof. L. Majdeckiego, o powierzchni 5 hektarów (w r. 1939 18,0 ha) od ulicy Chełmskiej zasłonięty jest przez kościół Zmartwychwstańców (zbudowany w 1917 r.) i Wytwórnię Filmów Dokumentalnych, od południa przylega do poszerzonej w 1975 alei Sobieskiego. W tym mniej więcej miejscu znajdował się Marcelin (park i willa z r. 1867) z osławioną podmiejską restauracją.⁹⁶

ARKADIA. W roku 1678 Stanisław Herakliusz Lubomirski nabył grunt, zwany Zdrojem, położony na Mokotowie między wioską Baryczki (później Łoskich) a rolą kmiecia Wendyka (obecnie między Królikarnią a ulicą W. Żywnego) aż po granice Sielc. W roku 1680 postawił na nim według projektu Tylmana z Gameren piękny pałacyk z ogrodem i nazwał Arkadią. Od Łoskich Arkadię nabył podskarbi Ossoliński, od niego zaś w roku 1720 król August II ze względu na źródła, które miały zasilać w wodę kanały w Ujazdowie (późniejszych Łazienkach), zwłaszcza zaś świeżo zbudowany kanał Piaseczyński. Prócz nadal bijącego źródła z obiektu tego nie dochowało się do naszych czasów nic. Dopiero w latach siedemdziesiątych naszego stulecia — według projektu prof. Majdeckiego — założono w tym miejscu nowy park o tej samej nazwie, stanowiący jeden z członów wielkiego założenia ogrodowego, Skarpa Puławska.⁹⁷

KRÓLIKARNIA. Pierwotnie był to folwark „do trzymania zwierząt”, głównie królików służących do polowania — został założony w roku 1732 przez Augusta II. Folwark ów składał się z budynku głównego, dwu oficyn i czterech budynków gospodarczych oraz mostu, przerzuconego przez jeden z jarów. U podnóża skarpy wykopano kwadratowy basen i połączono go z kanałem przecinającym łąki, który związany był z systemem wodnym Łazienek. W roku 1748 Mokotów, którego częścią była Królikarnia, otrzymał Henryk Brühl, nie wiadomo jednak, czy prowadził tu jakiegokolwiek roboty. W roku 1775 właścicielami Mokotowa zostali Izabela i Stanisław Lubomirscy, którzy część zawierającą Królikarnię sprzedali Karolowi Aleksandrowi Tomatisowi (Thomatis), szambelanowi królewskiemu. On tu w latach 1786—1789 zbudował pałac z towarzyszącymi obiektami według projektu Dominika Merliniego. Z tych czasów oprócz pałacu zachowały się

dwie, prostopadłe do ulicy Puławskiej 113a, oficyny: domek administracyjny i gospodarczy budynek późniejszego sąsiedniego szpitala, most na jarze oraz kuchnia „na kształt monumentu Cecylii Metelli pod Rzymem zwanego Capo di Bove”. Nie zachowały się „wodociągi kamienne, które się od razu zepsuły i zniszczyły”. Artystycznie i luksusowo wykończone wnętrze oraz otoczenie stało się miejscem przyjęć i zabaw towarzystwa stołecznego wraz z królem.⁹⁸

Zaplanowany został wielki ogród francuski „z cieplarniami i oranżeriami”, do którego w roku 1784 rozpoczęto wprowadzać „znaczne wysady”. „Resztę wzgórza zdobią najpiękniejsze drzewa owocowe, sprowadzone z Włoch; wąwozy, prowadzące w dolinę u stóp wzgórza, otoczone są starymi brzoźami, topolami i innymi; góra okryta jest wszelkiego rodzaju włoskim winogradem” — pisał S. B. Zug.⁹⁹ Podczas insurekcji w dniach 10—14 lipca 1794 roku miał w Królikarni swą kwaterę Tadeusz Kościuszko. Aczkolwiek większych walk w pobliżu nie było, zniszczeniu jednak uległy budynki gospodarcze i ogrodzenia. Po śmierci Tomatisa obiekt przeszedł na jego córkę i syna, którzy w roku 1816 sprzedali go Michałowi Radziwiłłowi. Radziwiłł umieścił w pałacu wspaniałą kolekcję dzieł malarskich (573 pozycje) i zbiory numizmatyczne. W czasie powstania listopadowego Królikarnia była kwaterą wojsk polskich i rosyjskich, mimo to większych szkód nie doznała.

Po restauracji pałacu w roku 1846 przekształcono ogród, zastępując jego francuski układ kompozycją romantyczną. Zmieniono również sytuację mostu (według projektu F. M. Lanciego), którego oś skierowano na portyk pałacu. W roku 1849 Królikarnia przeszła w posiadanie Ksawerego Pusłowskiego, który pomieścił w pałacu wiele dzieł sztuki, cenną bibliotekę oraz kolekcję gobelinów. W dawnych budynkach gospodarczych umieścił w roku 1852 Instytut Moralnie Zaniedbanych Dzieci, który w dziesięć lat później przeniósł do nowego budynku na Wierzbnie, w obrębie zaś zabudowań gospodarczych wznosił według projektu architekta Wojciecha Bobińskiego (1823—1869) nowy obiekt z kaplicą w stylu romańskim z obrazem (Niepokalanego Poczęcia pędzla Józefa Simmlera). W roku 1879 pałac spłonął (oprócz suterenu), już jednak w roku 1880 został odbudowany przez Wandalina Pusłowskiego według projektu Józefa Husa (1845—1904). W roku 1884 Królikarnię kupił książę Lubecki, w roku 1889 jej właścicielką stała się Marta Krasińska z Pusłowskich, która w budynku wzniesionym przez Bobińskiego otwarła przytułek dla nieuleczalnie chorych kobiet.

We wrześniu 1939 roku hitlerowcy pałac spalili granatami rzuconymi przez okna dla wymordowania kryjącej się tam służby. W stanie ruiny przetrwał on do powstania, ulegając dalszym zniszczeniom, gdyż mieściła się w nim reduta AK. Odbudowę według projektu arch. J. Bienkowskiego (pałac) i prof. L. Majdeckiego (ogród) zakończono 26 stycznia 1965 roku

otwarcie w pałacu Muzeum Xawerego Dunikowskiego. Obiekt należy obecnie do założenia ogrodowego Skarpa Puławska. Powierzchnia Królikarni, nie zmieniana od początku, wynosi 13 hektarów.

PARK DĄBROWSKIEGO NA SADYBIE. W okolicy ulicy Okrężnej, a później Morszyńskiej oraz fosy fortu Czerniakowskiego został założony w okresie międzywojennym park. Po wojnie rozbudowany na obszarze 2,9 ha według projektu inżynierów K. Kozłowskiego i Kiejatha.¹⁰⁰

OGRÓD I PARK PRZY PAŁACU W WILANOWIE. Jest on położony na krawędzi niższego tarasu wiślanego (4 m). Do XVII wieku miejscowość tam położoną zwano Milanowem. Należała ona w średniowieczu do benedyktynów, później była własnością księcia mazowieckiego Trojdena i protoplasty Milanowskich — Stanisława ze Strzelczykowa. W XVII wieku właścicielami jej byli Komorowscy, Leszczyńscy, wreszcie Stanisław Krzycki, od którego Milanów odkupił Jan III Siebieński dnia 23 kwietnia 1677 roku; wówczas nastąpiła zmiana jego nazwy na Villa Nuova, szybko spolonizowana na Wilanów. Około roku 1680 „pałac w murach dopiero co zaczęty” przez poprzedniego właściciela architekt Augustyn Wincenty Locci wykończył jako parterowy dwór ziemiański. Ponieważ budynek okazał się za mały, postanowiono go rozbudować, upodabniając do ogrodowej wili włoskiej o bogatej dekoracji architektonicznej i plastycznej elewacji oraz wnętrzu. Rozbudowę zakończono w roku 1692.

Przed frontem pałacu powstał wspinały dziedziniec, za nim zaś dwupoziomowy ogród włoski ozdobiony połączanymi figurami mitologicznymi, fontannami i dekoracyjnymi altanami. W ćwierć wieku po śmierci króla, która nastąpiła w roku 1696, Wilanów od jego synów nabyła Elżbieta z Lubomirskich Sieniawska i w latach 1721—1729 prowadziła zapoczątkowaną przez Sobieskiego budowę bocznych skrzydeł pałacu. Budowę tę zakończyła jej córka Maria Zofia Denhoffowa-Czartoryska i dzierżawiący pałac w latach 1730—1733 (do śmierci) August II. Generalnym projektantem pałacu był w tym czasie arch. Jan Zygmunt Deybel (zm. 1752), który około roku 1749 wznosił na północ od pałacu Pomarańczarnię i dokończył budowę obydwu skrzydeł pałacu. Od roku 1733 Wilanów powrócił we władanie Marii Zofii Denhoffowej (zm. w 1771 r.) i jej drugiego męża Augusta Czartoryskiego (1697—1782), a od roku 1782 do 1799 należał do ich córki Izabeli Lubomirskiej (1733—1816). Z jej inicjatywy w latach 1775—1778 wzniesiono wspinałą „łazienkę” połączoną z apartamentem mieszkalnym, oficyną kuchenną i kordegardę według projektów Szymona Bogumiła Zuga. Pałac na zewnątrz i wewnątrz zdobiły rzeźby, freski, sztukaterie i malowidła mistrzów krajowych i zagranicznych, nie mówiąc już o meblach, zwierciadłach, tkaninach, obrazach i portretach. Ogród założony

za życia Jana III, według projektu A. W. Locciego wykonany przez Adolfa Boya gdańszczanina, został około roku 1784 od północy powiększony o nowy park angielsko-chiński według projektu Zuga, zrealizowany przez Gotfryda i Krystiana Symonów, Jana Chrystiana Schucha i Karola Bartheła. W tym też czasie założono wraz z „górami bachusową” ozdobny ogród rokokowy od południowej strony. Izabela Lubomirska, po paroletnim pobycie w Paryżu, powróciła do kraju po wybuchu rewolucji francuskiej w roku 1789 i postanowiła osiąść w Łańcucie. W związku z tym ogłosiła swoje dwory i pałace, z Wilanowem włącznie (nawet kominki wyjęto ze ścian) i wszystko powędrowało drogą wodną do Tryńczi nad Wisłą, a stamtąd do Łańcuta. Podczas insurekcji kościuszkowskiej w roku 1794 pałac został pozbawiony miedzianych dachów, które zastąpiono gontem. Wojska polskie i rosyjskie dokonały poważnej dewastacji wewnątrz, poobdzierano tkaniny z łoża Augusta II, obicia z kanap, foteli itp., zdjęto firanki, galony, sukna, zrabowano część mebli, z ogrodu zabrano czterdzieści cztery ołowiane figury i czternaście waz, wylamano żelazne ogrodzenia. 19 września 1799 roku Izabela Lubomirska przekazała Wilanów córce Aleksandrze, której mąż Stanisław Kostka Potocki (1755—1821) postanowił „dom ręką bohatera [Sobieskiego] wzniesiony” do dawnej świetności przywrócić i „udostępnić szerokim kręgom społeczeństwa”, czego dokonał przed śmiercią. Przez szacunek dla Jana III nie mieszkał wraz z rodziną w głównym korpusie, lecz w skrzydłach. Głównym architektem S. K. Potockiego w Wilanowie był Chrystian Piotr Aigner. Urządzono wówczas między innymi galerię malarstwa i rzeźby oraz bibliotekę, otaczającą zieleń zamieniono na „jeden z największych ogrodów wodnych Europy”, powstały romantyczne urządzenia, pawilony i budowle, jak „kiosk chiński”, „most rzymski”, brama w kształcie ruin łuku tryumfalnego, „domek pustelniczy” i ujeżdżalnia. W roku 1809 na wyspie postawiono grobowiec rzymski jako pomnik bitwy raszyńskiej — monument ku czci kapitana Ksawerego Burskiego, poległego podczas ataku na posterunek wojsk austriackich w Wilanowie.

Po śmierci S. K. Potockiego w roku 1821 prace budowlane, dekoracyjne i ogrodowe kontynuowała jego żona Aleksandra i ich syn Aleksander (zm. w 1845 r.), który w roku 1836 według projektu Henryka Marconiego, z rzeźbami Jakuba Tatarkiewicza i Konstantego Hegla, wznosił wspaniałą neogotycki grobowiec swym rodzicom.

W roku 1840 Wilanów otrzymał w posiadanie syn poprzednich właścicieli, August (zmarły w r. 1867), gdy ożenił się z Aleksandrą, córką Stanisława Septyma Potockiego i Katarzyny z Branickich. Oboje kontynuowali dzieło dziadka i ojca. Przeróbki i nowe budowle były wykonywane według projektów Franciszka Marii Lanciego i Henryka Marconiego do roku 1855, od roku 1863 przez Leandro Marconiego i jego stryjecznego brata Leonarda, rzeźbiarza i sztukatora. Od roku 1867 do 1892 o wszystkim

w Wilanowie decydowała Aleksandra Augustowa Potocka. W roku 1855 i 1856 zmiany w ogrodzie zaprojektował Bolesław Paweł Podczaszyński (1822—1876), a doskonałym ich wykonawcą i opiekunem był ogrodnik Stanisław Górski. Powstały wtedy: pergola, stajnia, ujeżdżalnia, wozownia, psiarnia, kręgielnia, dom Peldy, pompownia. Zniszczono, niestety, wartościową architektonicznie i dekoracyjnie łazienkę Izabeli Lubomirskiej. Po bezpotomnej śmierci Aleksandry Augustowej Potockiej w roku 1892 spadkobiercą Wilanowa został jej kuzyn Ksawery Branicki, ożeniony z Anną Potocką z Krzeszowic, który mniej przerabiał, natomiast przeprowadził wiele zabiegów konserwatorskich i restauracyjnych. W czasie pierwszej wojny światowej Niemcy zajęli pałac na pomieszczenie sztabów i szpitali wojskowych, zdjęli z dachu spatynowaną blachę miedzianą, zastępując ją nietrwałą cynkową, co spowodowało zacieki i destrukcję wewnątrz. Od roku 1918 podjęto prace ratunkowe, którymi kierował prof. Kazimierz Skórewicz, a w latach 1922—1929 architekci Jarosław Wojciechowski i Tymoteusz Sawicki.

Przy końcu życia Ksawery Branicki powziął zamiar sprzedaży antykwarium paryskim i londyńskim kilkudziesięciu obrazów za sumę 20 milionów franków. Ujawnił to opinii publicznej przebywający za granicą porucznik Andrzej Miszewski, a kampania prasowa przeprowadzona przez Antoniego Słonimskiego na łamach „Kuriera Polskiego” pokrzyżowała plany Branickiego.

W pałacu tym prezydent Wojciechowski, w towarzystwie premiera Witosa, 14 maja 1926 roku podpisał akt rezygnacji z prezydentury. Po śmierci Ksawerego Branickiego 18 czerwca 1926 roku posiadłość objął jego jedyny syn Adam, ostatni właściciel Wilanowa. Nie dokonując żadnych zmian utrzymywał pałac w należyтым porządku. Podejmował natomiast wiele prób sprzedaży dzieł sztuki za granicę, często udaremnianych przez opinię, ale czasem, niestety, udanych, jak na przykład rysunków, między innymi Van Dycka, lub kolekcji fajansów z Delft.

Pałac wilanowski uległ ogromnej dewastacji w czasie drugiej wojny. Już w roku 1939 do 1940 hitlerowcy zrabowali większość dzieł sztuki, a kończyli swe dzieło zniszczenia w czasie i po powstaniu warszawskim w roku 1944.

W pierwszym etapie pod komendą Josepha Mühlmanna zabrano 89 dzieł „pierwszej jakości”, stanowiących obrazy i przedmioty sztuki zdobniczej oraz wielką ilość dzieł „drugiej jakości”, której wartość wynosiła cztery i pół miliona złotych, tj. trzykrotnie przekraczała wartość dzieł zrabowanych w Zamku Królewskim i dziewięciokrotnie zrabowanych w Nieborowie. Po tym etapie, na prośbę złożoną przez Beatę Branicką na ręce prof. Stanisława Lorentza — Muzeum Narodowe w Warszawie objęło „cichą opiekę nad budowlami pałacowymi, zbiorami sztuki i archiwum”. Nad

opracowaniem i zabezpieczeniem ocalałych jeszcze zbiorów pracowali w czasie okupacji: Jan Morawiński, Stefan Kozakiewicz, Maria Bernhard, Adam Stebelski, Stanisław Pękalski, Gerard Ciołek i Stefan Tworowski.

W czasie powstania Niemcy urządzili koszary i szpital wojskowy; pod komendą Alfreda Schellenberga splądrowali cały pałac, powyrywali zamurowane w czasie okupacji schowki mające zabezpieczyć choć część zbiorów. Zabrali wówczas między innymi biurko Jana III, dar papieża Innocentego XI.

Kolejnej grabieży dokonały oddziały węgierskie na służbie niemieckiej pod dowództwem gen. László Szabo i jego oficera sztabowego Bradleya.

W ogrodzie pałacowym już we wrześniu 1939 roku bomby lotnicze zburzyły oranżerię i altanę chińską, kamienne statuy i ławy. Później hitlerowcy wysadzili w powietrze najstarsze i najpotężniejsze drzewa związane tradycją z królem Janem III Sobieskim. Dnia 2 sierpnia 1944 roku w parku tym rozstrzelano kilkunastu powstańców.

Natychmiast po oswobodzeniu Warszawy, dnia 28 stycznia 1945 roku, Muzeum Narodowe utworzyło w Wilanowie swój oddział. Po upaństwowieniu obiektu, w którym znajdowało się zaledwie dwadzieścia procent przedmiotów dawnego wyposażenia wewnątrz pałacowych, kustoszem został Jan Morawiński.

Już 1 lipca 1945 roku udostępniono publiczności kilka sal z niewielką ekspozycją portretów polskich i obcych, a 17 czerwca 1946 roku — 250 rocznica zgonu Jana III Sobieskiego — wystawę pamiątek po królu. Prowadzono oczywiście od samego początku intensywną akcję rewindykacji dzieł sztuki, ich konserwacji oraz prace budowlane, zabezpieczające.

Na mocy uchwały Prezydium Rządu z 18 grudnia 1954 roku podjęto generalną odbudowę zespołu pałacowo-ogrodowego Wilanowa. Otwarcie pierwszej części odrestaurowanego i na nowo urządzonego pałacu wilanowskiego nastąpiło 10 września 1962 roku, a ostatniej partii 22 lipca 1964. Ogród pałacowy gruntownie odnowiono według wstępnego projektu prof. Gerarda Ciołka wraz z odbudowanymi obiektami w latach 1960—1971. Ogród ozdobny rozciąga się na powierzchni 13,5 hektara, całość zaś terenów zielonych i wód na 85 hektarach.

Pracami restauracyjnymi Wilanowa początkowo kierował architekt Stefan Deubel, a od roku 1959 — Jacek Cydzik. Kustoszem od roku 1954 jest doc. Wojciech Fijałkowski. Według jego koncepcji „korpusowi głównemu postanowiono przywrócić charakter barokowy wieku XVII, skrzydłom bocznym styl wieków XVIII i XIX, dopuszczając wyjątki podyktowane ważnymi względami artystycznymi, jak też historycznymi”.

Obiekt odpowiednio wyposażono i udostępniono szerokim masom społeczeństwa (przewija się przez niego rocznie około ćwierć miliona zwie-

dzających). Służy on również jako czasowa siedziba najdostojniejszych gości naszego rządu. Mieszkali w nim Ch. de Gaulle, Willi Brandt, prezydenci USA: R. Nixon, H. Ford, J. Carter i inni.¹⁰¹

MORYSIN. Jest to krajobrazowe i kompozycyjne przedłużenie założenia pałacowo-ogrodowego Wilanowa po północno-wschodniej stronie jeziora Wilanowskiego, przed półtora wiekiem zwane Laskiem na Kępie. Na początku XIX stulecia teren ten otrzymał nazwę Morysin od imienia Maurycy, najmłodszego wnuka Aleksandry i Stanisława Kostki Potockich, do których wówczas Wilanów należał. Romantyczny park okolony z dwu stron wodami jeziora i rzeczki Wilanówki uformowany został w pierwszej ćwierci XIX wieku, gdy Aleksandra Potocka poleciła las łęgowy przekształcić w park angielski. Z jej inicjatywy w roku 1811 nad jeziorem wzniesiono pałacyk przypominający rzymską świątynię Westy z parterową przybudówką, prawdopodobnie według projektu męża oraz Ch. P. Aignera. W roku 1825 w parku postawiono figurę pogańskiego bóstwa dłuta Władysława Czerwińskiego i dwie kolumny wykute przez Jana Hagenę. Gdy właścicielem obiektu był August Potocki, około roku 1850 według projektu Franciszka Marii Lanci wzniesiono neorenesansowy domek dla dozorczy i drewnianą gajówkę. Wcześniej na przedłużeniu osi pałacu Wilanowskiego powstała ceglana, pseudośredniowieczna brama, jako mieszkanie dozorczy według projektu Henryka Marconiego, z ceramicznymi dekoracjami jego brata Ferrante. Całość parku przetrwała do drugiej wojny światowej, podczas której został on zdewastowany, a pałacyk popadł w ruinę. Po wojnie park włączono do zespołu pałacowo-ogrodowego Wilanowa, tereny zaś na wprost pałacu z bramą przeszły pod zarząd rolniczego Zakładu Doświadczalnego SGGW. Pierwszy projekt zagospodarowania przestrzennego obu części o powierzchni 160 hektarów opracował około roku 1960 prof. Gerard Ciołek, drugi — inż. Stanisław Bolek w roku 1966 (170 ha). Dotychczas jednak Miejskie Przedsiębiorstwo Robót Ogrodniczych opiekuje się (bez inwestycji) jedynie terenem o powierzchni 39 hektarów.¹⁰²

GUCIN-GAJ. Znajduje się on w Służewie na skarpie, obok kościoła Św. Katarzyny (r. 1238, 1742, 1848, F. M. Lanci), i u jej podnóża wzdłuż potoku służewskiego ze stawem o powierzchni 7,5 hektara. Nazwa pochodzi od imienia Augusta, wnuka Stanisława Kostki Potockiego (1755—1821), który w tym miejscu urządził w latach 1817—1821 swą siedzibę rodzinną, przebudowując wspólnie z Ch. P. Aignerem stary „dwór wojewodziański”, żona zaś jego, Aleksandra z Lubomirskich, dla uczczenia pamięci męża i jego brata, Ingacego (1750—1809) w latach 1821—1830 urządziła Gaj, na który składały się: sarkofag, obeliski, pamiątkowe kamienie oraz drzewa sadzone przez krewnych i przyjaciół obu zmarłych. Do roku 1856 obiekt znajdował

się w rękach Potockich: Aleksandra, zmarłego w roku 1836, i Augusta, zmarłego w 1856, następnie był dzierżawiony przez różnych użytkowników.¹⁰³

Od roku 1895 wraz z Wilanowem Gucin był własnością Ksawerego Branickiego, następnie Adama Branickiego, który w okresie międzywojennym sprzedał Gucin parafii w Służewie. Oprócz wspomnianego budynku głównego, drewnianego, na podmurówce z sześcioma pomieszczeniami i przybudówką (rozsyłał się ze starości dopiero w 1950 r.) znajdowały się pawilony mieszkalne dla gości, altana nad stawem (350×70 m), a później na jego środku, na wyspie, grotta-lodownia oraz obiekty małej architektury, z których największy (z r. 1824), sarkofag zbudowany przez St. K. Potockiego, wzorowany na antycznym grobowcu Scypiona, i obelisk uwieńczony marmurową urną, jako jedyne ocalałe, zostały w roku 1963 przeniesione do parku Wilanowskiego. Ostatnie bowiem ślady założenia parkowego na skarpie zostały zniszczone przez rowy przeciwczołgowe kopane przez hitlerowców w latach 1944—1945.¹⁰⁴

URSYNÓW. „Kwadratowa włóka lasu” między Służewem a Wolica na skarpie, którą w latach 1775—1780 zagospodarowała Izabela Lubomirska, a w roku 1776 pod nazwą Rozkosz przeznaczyła na spędzenie „miesiąca miodowego” swej córce, Aleksandrze, jako żonie Stanisława Kostki Potockiego. Był tu według Sz. B. Zuga „ładny domek z dwoma skrzydłami odosobnionymi, piękny sad, dzika przechadzka, grotta, u jej stóp źródło”. St. K. Potocki już jako właściciel osiadł tu w latach 1784—1799 i w latach 1785—1788 wraz z Ch. P. Aignerem przebudował domek na pałacyk. W roku 1799 Rozkosz nabył inny szambelan, Kacper Wykowski. Od kolejnego zaś właściciela, Ignacego Korwin-Kochanowskiego, w roku 1822 kupił Rozkosz (22 morgi) Julian Ursyn Niemcewicz i od swego rodzowego zawołania nazwał Ursynowem. Cieszył się nim niestety tylko do roku 1831, w którym udał się na emigrację do Paryża. Posiadłość została skonfiskowana przez rząd carski.

W latach 1832—1840 Ursynów dzierżawił Wilhelm Malcz, znany lekarz warszawski, a w 1842 odkupił go od rządu August Potocki.¹⁰⁵ Mimo zmiany użytkowników Aignerowski pałac do połowy wieku XIX zachował się w niezminionej postaci. Dopiero gdy w roku 1858 właścicielem Ursynowa został Ludwik Krasieński, miejsce pałacyku zajął piętrowy pałac zbudowany w roku 1860 w stylu włoskiego renesansu według projektu arch. Zygmunta Rozpendowskiego (1827—1890). W tej postaci obiekt ów przetrwał do naszych czasów.

Ogród jednak uległ zaniedbaniu. Jediną pozostałością po dawnym budynku jest tablica marmurowa z łacińskim dwuwierszem Horacego, wykutym na polecenie Niemcewicza, wmurowana nad wejściem, zachowana do

dnia dzisiejszego. Napis w polskim tłumaczeniu brzmi: „Niechaj ta siedziba będzie przystanią mej starości po trudach wędrówek po lądzie, morzu i służbie publicznej.” Spośród drzew ocalał tylko jeden orzech włoski.¹⁰⁶

W budynku wzniesionym obok pałacu według projektu arch. Mariana Kontkiewicza (1884—1926), z inicjatywy Antoniego Osuchowskiego, prezesa Macierzy Szkolnej, dnia 1 października 1908 roku otwarto Seminarium Nauczycielskie (z wydziałem ogrodniczym). Ówczesny właściciel Ursynowa, Adam Krasieński (zm. w 1908 r.) podarował szkole „pałac wraz z dwuwłókowym parkiem i sporym kawałkiem gruntu ornego”. Seminarium to uruchomiono dzięki moralnej i materialnej pomocy: H. Sienkiewicza, B. Prusa, L. Kronenberga, J. Ostrowskiego, P. Drzewieckiego, Cz. Klarnera, F. Sobańskiego, C. Platerowej, T. Potockiego, J. Wiemanowej i innych.¹⁰⁷ Po drugiej wojnie światowej Ursynów stał się siedzibą (w 1977 roku jeszcze niecałkowicie) Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego (Akademii Rolniczej). Budowa pomieszczeń odbywa się według projektu prof. Stefana Tworowskiego. Górną część ogrodu i podjazd wykonano według projektu prof. Alfonsa Zielonki.

NATOLIN — to pierwotnie bażantarnia króla Jana III Sobieskiego. W roku 1780—1781 August Czartoryski na tym terenie założył park i zbudował nieduży klasycystyczny pałac według projektu Zuga i przeznaczył dla córki Izabeli Lubomirskiej. Bażantarnia po przejściu w ręce Stanisława Kostki Potockiego została nazwana Natolinem od imienia jego wnuczki Natalii. Po przejściu obiektu przez syna Stanisława Kostki Aleksandra (zmarłego w 1836 r.) i jego żonę Annę z Tyszkiewiczów park z jeziorkiem przebudowano w stylu angielskim, wzbogacając go różnymi elementami architektury i rzeźby ogrodowej. Twórcą parku był Karol Barthel (1770—1855), empirowych domów i holenderni Aigner, a świątyni gotyckiej, akweduktu i bramy maurytańskiej Henryk Marconi; on też wspólnie z Ludwikiem Kaufmanem zbudował sarkofag Natalii. Poza tym Aigner przebudował sam pałac, przydając mu od wschodu potężny taras, wsparty na pięciu wysokich arkadach. Po śmierci Aleksandra Potockiego następnym właścicielem Natolina, August Potocki, prócz zabawy urządzonej 7 czerwca 1853 roku dla szerokich rzesz społeczeństwa warszawskiego, obiektem się nie interesował, podobnie było i w latach następnych po objęciu majątku od roku 1892 przez Branickich, aż do drugiej wojny światowej, kiedy to hitlerowcy w roku 1944 zrabowali całe wyposażenie.

Po objęciu pałacu i parku (110 hektarów) w styczniu 1945 roku przez Muzeum Narodowe do roku 1951 została przywrócona dawna świetność z przeznaczeniem na potrzeby reprezentacyjno-mieszkaniowe najwyższych władz państwowych.¹⁰⁸

LAS KABACKI. Ta leśna przestrzeń o powierzchni 920 ha, pomiędzy Powsinem a Pyrami nabyta została przez miasto od Branickich 31 grudnia 1938 roku.¹⁰⁹

W latach 1935—1939 w lesie tym, w pobliżu Pyr, znajdował się dobrze zamaskowany, prowadzony przez Sztab Generalny „ośrodek kryptologiczny niemieckiego szyfru maszynowego «Enigma»”, który rozwiązał jego tajemnicę i produkował tam odpowiednie urządzenia, umożliwiające rozszyfrowywanie w czasie wojny depeesz wysyłanych i otrzymywanych przez hitlerowskie naczelne dowództwo.¹¹⁰

Na części tego lasu w roku 1950 założono Park Kultury, obejmujący różne formy wypoczynku, z kąpieliskami, terenami do gier i zabaw dla dzieci i dorosłych oraz dla imprez kulturalnych i artystycznych. Na jego wschodnim skraju powstaje nowy ogród botaniczny.

3. OCHOTA

POLE MOKOTOWSKIE. Jest to park wypoczynkowo-rozrywkowy. Teren pierwotnie należał do dominium Ujazdowa, granice jego od XVIII wieku stanowiły z dwu stron okopy miejskie Lubomorskiego, nieco przesunięte w roku 1825 i zniesione w 1875. Granice te przebiegały od obecnego placu Unii Lubelskiej ulicą Polną i linią Nowowiejskiej przez Stację Filtrów w kierunku Grójeckiej, od zachodu linią obecnej ulicy Wolnej Wszechnicy, od południa Drogą, obecnie ulicami Rakowiecką, Rostafińskiego i Banacha. Obecnie obszar ten łączy trzy dzielnice — Ochotę, Śródmieście i Mokotów. Od roku 1820 nosił on nazwę Wojennego Pola Mokotowskiego i był miejscem ćwiczeń kawalerii rosyjskiej. Tor Wyścigów Konnych, założony w roku 1841, znajdował się pierwotnie na Polu (przed powstaniem ul. Wawelskiej ok. r. 1870) przy ulicy Nowowiejskiej, pomiędzy ulicą Topolową a Suchą (obecnie L. Krzywickiego), a od 1887 do 1939 przy zbiegu ulic Polnej i Nowowiejskiej, po czym został przeniesiony na Służewiec przy Puławskiej. Zieleń toru Wyścigów Konnych (zupełnie zniszczona w czasie drugiej wojny) przy Polnej zaprojektował w roku 1898 Walerian Kronenberg, a toru na Służewcu Alina Scholtz.

Od roku 1910 do 1936 na Polu Mokotowskim znajdowało się lotnisko sportowe, cywilne i wojskowe oraz miejsce startów balonowych wraz z hangarami i warsztatami. W roku 1935 lotnisko zostało przeniesione na Okęcie.

W latach 1935—1939 Pole zostało przecięte aleją Niepodległości, która wchłonęła ulicę Topolową od północy i ulicę Włodarską (do 1922 r. Spokojną) na południu. Zabudowa ulicy Wawelskiej (tylko po północnej stronie) rozpoczęła się w roku 1925 (kolonie — Staszica, Lubeckiego), Rakowieckiej zaś, dotąd zabudowywanej od południa — po północnej stronie, czyli kosztem Pola Mokotowskiego od 1924 (szkły wyższe, instytuty), a po

drugiej wojnie wzdłuż dwu nowych ulic Batorego i Bruna. Na środku Pola w roku 1936 stanął gmach Urzędu Patentowego według projektu prof. R. Świerczyńskiego (1887—1943).

W czasie drugiej wojny w ruinach budynku portu lotniczego, w miejscu przebiegu wykopu Trasy Łazienkowskiej, między ulicą Lekarską a GUS przez cztery lata pracowała drukarnia „Biuletynu Informacyjnego”, wykryta przez hitlerowców w czerwcu 1944.

W roku 1945 przy rogu alei Niepodległości i Wawelskiej postawiono wśród zieleni (topole i żywopłoty), zaprojektowanej przez inż. Irenę Kęsicą-Dworakowską, 167 domków fińskich z 250 lokalami. Ostatnie usunięto w roku 1976. W roku 1955 oddano do użytku gmach Głównego Urzędu Statystycznego przy zbiegu ulic Armii Ludowej (przedłużenia ku wschodowi ul. Wawelskiej) i alei Niepodległości według projektu prof. R. Gutta (1888—1974). Powstały w latach 1948—1955 stadion BKS „Skra” stanowi trwały element parku, podobnie jak od około 1960 „Syrena”, boisko AZS w pobliżu ulic Polnej i Batorego oraz od roku 1973 zespół basenów pływackich obok „Skry”. Zakładanie wysokiej zieleni na Polu zapoczątkowane przy domkach fińskich, kontynuowano w latach 1946—1948, gdy po obydwu stronach alei Niepodległości z inicjatywy Aliny Scholtz i Zofii Brzywczy-Kunińskiej, dyrektorki Wydziału Ogrodniczego Zarządu Miejskiego, i dzięki dostarczeniu przez nią odpowiedniego materiału w parku w roku 1946 studenci SGGW posadzili 200 drzew, które przy zakładaniu jako 25-letnie okazy stanowiły wartościowy wkład. O innej akcji sadzenia drzew na Polu świadczy kamienny monolit z napisem: „Dąbrowa 1000-lecia posadzona w czynie społecznym 1960 r.” Rezultat przemian przestrzennych Pola Mokotowskiego przedstawia się następująco. W roku 1912 jego powierzchnia wynosiła 140 hektarów, po sześćdziesięciu latach, w roku 1972, budowniczy parku (główny projektant inżynier Stanisław Bolek) otrzymali do zagospodarowania 76 hektarów (w tym cztery przeznaczone dla Biblioteki Narodowej). Dodając jednak powierzchnię wyliczonych wyżej obiektów sportowych, ogólna przestrzeń całego zespołu stanowi 105 hektarów. Po trzech latach pracy kilku przedsiębiorstw i siedemdziesięciu tysięcy osób w czynie społecznym dnia 19 listopada 1975 roku oddano do użytku wielofunkcyjny ośrodek wypoczynkowo-rozrywkowy po wyburzeniu wielu baraków, ruder i prowizorek, między innymi schroniska dla zwierząt które tu istniało w latach 1961—1974, i wywiezieniu 38 tysięcy metrów sześciennych gruzu. W parku posadzono pięć tysięcy drzew i krzewów, wśród nich duże rozarium (dar hodowców ze Szczecina), wykopano staw połączony strumykiem z czterema mniejszymi, założono sieć wodociągową, kanalizacyjną, elektryczną oraz sieć uliczek parkowych z latarniami, zbudowano sześć kawiarni. W roku 1977 obydwie części parku spięto kładką nad aleją Niepodległości.¹¹¹

SKWER GROTOWSKIEGO. Przy ulicy Starynkiewicza — jak głosi napis na kamieniu — znajduje się „Skwer imienia inżyniera Alfonsa Grotowskiego, współtwórcy wodociągów i kanalizacji Warszawy, w 50 rocznicę ich uruchomienia (1888—1936)”, założony w roku 1905¹¹³ na placu między tą ulicą a ulicą W. H. Lindleya (nazwaną tak w r. 1936 również na cześć budowniczego wodociągów i kanalizacji) oraz pomiędzy Alejami Jerozolimskimi a ulicą Koszykową. Ponieważ część placu stanowi pętlę, do której swego czasu dochodziły docelowo tramwaje z napisem „Starynkiewicza” — plac ze skwerem nazywano Starynkiewicza i tak już zostało, o Grotowskim zapomniano.¹¹³ Skwer na powierzchni 1,8 hektara.

PARK WIELKOPOLSKI. Leży on między ulicami Wawelską a Filtrową oraz Krzyckiego i Łęczycką o powierzchni 5 hektarów. Został założony w roku 1935 według projektu Zygmunta Hellwiga. Ozdobę jego stanowi wspaniała aleja piramidalnych topól.¹¹⁴

SKWER MARIII SKŁODOWSKIEJ-CURIE. Został założony przy Instytucie Onkologicznym między ulicami Wawelską, Hoffmanowej i Skłodowskiej-Curie w roku 1934—1935, według projektu inżyniera St. Zadory-Życieńskiego. Powierzchnia jego wynosi 4300 m². W ogrodzie 6 września 1935 roku stanął pomnik Marii Skłodowskiej-Curie dłuta Ludwika Kraskowskiej-Nitschowej.¹¹⁵

PARK SZCZĘŚLIWICKI. Między ulicami Włodarzewską i Drawską miejsce dawnych glinianek i wysypisk gruzu wykorzystano na park. Usypisko, najwyżej położony punkt ziemny w Warszawie, o wysokości 40 m, służy jako tor saneczkowy i zjazd narciarski z wyciągiem. Istniejące oczko wodne o powierzchni 5 hektarów dostosowano do sportów wodnych i otwarto jako kąpielisko. Prócz niego zbudowano tutaj basen o powierzchni 2300 m² dla nie pływających. Obiekt o powierzchni 35 hektarów według projektu inż. S. Bolka i T. Nurkiewicza zaczęto budować w roku 1961, a otwarto go 22 lipca 1964.¹¹⁶

PARK WE WŁOCHACH, PRZY ULICY MIKOWEJ 2. Pałac wzniesiony w połowie wieku XVII przez prymasa Andrzeja Leszczyńskiego uległ zniszczeniu w czasie najazdu szwedzkiego. Następnie obiekt był własnością Konstancji z Platerów Hilzenowej; w wieku XVIII Lubomirskich, a od roku 1795 — Tadeusza Mostowskiego (1766—1842). On zbudował tutaj neorenesansowy pałac i park z sadzawką, urządzony przez dyrektora Ogrodu Botanicznego w Warszawie Michała Szuberta, a przekształcony w roku 1842 przez Anglika Jamesa.¹¹⁷

W latach 1844—1928 posiadłość znajdowała się w rękach rodziny Kölichenów, dla której pałac przed rokiem 1870 przebudował Aleksander Zambierzowski (1818—1870).

Obecnie w pałacu tym mieści się biblioteka dla dzieci i młodzieży. Park, który zachował układ osiemnastowieczny, został w roku 1960 zaadaptowany i rozbudowany na obszarze czterech i pół hektara według projektu Kazimierza Kozłowskiego, co zostało upamiętnione napisem na kamieniu przy wejściu od strony przystanku PKP.

4. WOLA

OGRÓD OHMA. Był też znany jako „Prado”. Znajdował się na obszarze Sadurki na Woli. Zmieniał właścicieli często. W połowie wieku XVIII należał do Henryka Brühla, następnie do Karola Schultza (zm. 1796 r.) oraz Aleksandra Unruga (1726—1806). W roku 1801 był własnością Fryderyka Herthena, później znajdował się „na gruntach miejskich”; wreszcie jego właścicielem był S. Orgelbrand. W różnych czasach ogród ten służył „złotej młodzieży” i „uboższej ludności”. Od roku 1788 w ogrodzie Schultza, który został zniszczony w roku 1806, prowadziła kawiarnię Kolsonowa. W roku 1825 Ł. Gołębiowski pisze jeszcze o ogrodzie Unruga. W roku 1832 był on w rękach Rudolfa Ohma, później Klemensa Ohma. W roku 1860 architekt Jerzy Karol Volck (1811—1882) wznosił dla niego „zabudowania rozrywkowe”, ale w roku 1896 był już „opuszczony i zaniedbany”. Na miejscu tego obiektu powstały: fabryka J. Franaszka, założona w roku 1870, szpital zakaźny Św. Stanisława, otwarty w roku 1882 na obszarze 1,7 ha (obydwa obiekty przy ulicy Wolskiej róg Młynarskiej).¹¹⁸

LASEK NA CZYSTEM. Był to ogród spacerowo-rozrywkowy istniejący od początku wieku XIX do około roku 1880 w tym miejscu, gdzie od roku 1888 znajduje się gazownia i od 1902 — Szpital Starozakonnych, obecnie Wolski Św. Ducha. Prawdopodobnie jego kontynuacją jest teraz duży piękny skwer w rozwidleniu ulic Prądzińskiego i Bryłowskiej.¹¹⁹

PARK SOWIŃSKIEGO. Przylega do wolskiego cmentarza Prawosławnego u zbiegu ulic Wolskiej i Elekcyjnej, na obszarze 8,3 ha. Otwarty został dnia 3 sierpnia 1936 roku. W jego centralnym miejscu dnia 28 listopada 1937 roku odsłonięto pomnik gen. Józefa Sowińskiego, dłuta prof. Tadeusza Breyera. Park ten powstał na terenie dawnych glinianek według projektu inżynierów Z. Hellwiga i K. Kozłowskiego.¹²⁰ W sierpniu 1944 roku hitlerowcy zamordowali w parku około 1500 osób i spalili zwłoki 6000 ofiar rzezi na Woli.

OGRÓD BRÜHLA. Ogród przy letnim, drewnianym pałacu, wzniesionym w latach 1750—1752 na Woli dla Henryka Brühla. Znajdował się w tym miejscu, gdzie obecnie mamy park Sowińskiego i cmentarz Prawosławny. Obszerny, piętrowy pałac miał 15 osi frontu i trzyosiową nadbudówkę, bogato wyposażony wewnątrz, był zewnętrznie skromny, poza ornamentem z inicjałami właściciela w tympanonie wieńczącym piętro. Ogród na planie wydłużonego prostokąta podzielony był na kilka kwater, a w każdej z nich wpleciono małe placzki, dekoracyjne rokokowe gabinety, pergole, partery trawników i boskiety.¹²¹ Z prawej strony ogrodu zaprojektowano aleję do gry w kręgle, zakończoną od strony północnej pawilonem. Autorem pierwszego nie dokończonego projektu ogrodu był Karol Fryderyk Pöppelmann, a ostatniego Jan Fryderyk Knöbel (1724—1792). Całość została zupełnie zniszczona podczas oblężenia Warszawy przez Prusaków w lipcu i sierpniu 1794 roku.¹²²

PARK NA MOCZYDLE. Między ulicami Górczewską, Deotymy, Czorszyńską i Rewolucji Październikowej na obszarze 37 hektarów powstał wielofunkcyjny ośrodek wypoczynkowo-rozrywkowy. W jego obrębie znajduje się między innymi KS „Olimpia”-Waryński z boiskami, kortami tenisowymi, wyciągiem narciarskim. Park rozciąga się częściowo na wzgórku dawnego wysypiska, częściowo wśród dawnych glinianek zamienionych na piękne stawy oraz na miejscu bezwartościowej zniszczonej zabudowy mieszkaniowej. Budowę parku rozpoczęto w roku 1962, ukończono około roku 1970.¹²³

PARK SZYMAŃSKIEGO. Przylega on do parku Na Moczydle od północy i do parku Sowińskiego od zachodu, znajduje się między ulicami Górczewską, Elekcyjną, Wolską i Rewolucji Październikowej na obszarze 27 hektarów. Nosi imię Edwarda Szymańskiego (1907—1943) poety, satyryka, tłumacza, działacza lewicy społecznej, mieszkańca Woli, zamordowanego przez hitlerowców w Oświęcimiu. Teren i sposób zagospodarowania parku jest taki sam jak moczydłowski, według projektu inżynierów Kazimierza Kozłowskiego i Jakuba Krzemkowskiego. Prace nad jego założeniem rozpoczęto w roku 1974. Według planów ma on powiązać park Sowińskiego z parkiem Na Moczydle.¹²⁴

PARK POWSTAŃCÓW. Leży obok cmentarza Wolskiego i cmentarza Powstańców Warszawy 1944 roku, na przedłużeniu ulicy Sowińskiego i przylega do ulicy Wolskiej. Powierzchnia jego wynosi 13,3 ha wraz z sadzawką. W parku tym dnia 1 września 1973 roku odsłonięto pomnik „Pollegli — Niepokonani” dłuta Gustawa Zemły. Rozbudowa parku dokonana została według projektu inż. Kazimierza Kozłowskiego.¹²⁵

LASEK NA KOLE — to park leśny urządzony przed drugą wojną światową na północ od ulicy Dobrogniewa, po obydwu stronach linii obwodowej. Powierzchnia jego w roku 1949 wynosiła 33 hektary, a w 1975 roku 44,06 ha.¹²⁶

LAS BEMOWO. Obejmuje powierzchnię 460,37 hektara, w tym 279,37 poza granicą Warszawy (Bemowo dawniej Boernerowo na Woli).¹²⁷

5. ŻOLIBORZ

PARK HIBNERA. Znajduje się w korycie dawnej rzeczki Drny, później fosy przy północnym murze Cytadeli, obok Wybrzeża Gdańskiego i poniżej ulicy Kaniowskiej. W okresie międzywojennym wykonano tu ponad 300 wyroków śmierci. Tutaj w dniu 21 sierpnia 1925 roku zostali rozstrzelani — W. Hibner, W. Kniewski i H. Rutkowski. Pośrodku parku znajduje się ich mauzoleum. Park z piękną zielenią i stawem został założony w roku 1953 według projektu inżynierów Z. Stępińskiego i K. Onitzchowej. Powierzchnia parku wynosi 17 hektarów. Na skraju parku przy Wisłostradzie znajduje się płyta ku czci żołnierzy 6 p.p. I Armii WP poległych w dniach 18—20 IX 1944 na przyczółku Żoliborskim.¹²⁸

PARK IM. STEFANA ŻEROMSKIEGO NA ŻOLIBORZU. Leży między ulicami Mickiewicza, Krasińskiego i Czarneckiego, na dawnym forcie im. gen. Michała Sokolnickiego. Został założony w latach 1925—1932 według projektu Stanisława Zadory-Życieńskiego, staraniem Towarzystwa Przyjaciół Żoliborza. Przy jego budowie pracowało sześciuset bezrobotnych. Z racji otwarcia parku w dniu 23 czerwca 1932 roku młodzież szkolna posadziła na nim nowe drzewa.

Przy głównym wejściu od placu Wilsona (obecnie Komuny Paryskiej), przy małym basenie z fontanną, znajduje się rzeźba Henryka Kuny *Alina* (dziewczyna z dzbanem), a o parę metrów dalej — kamień z napisem: „1918—1933. Na piętnastolecie odzyskania niepodległości R.P. W stulecie odbudowy — mieszkańcy Żoliborza.” W roku 1833 ta część Żoliborza została zburzona pod budowę Cytadeli. Przed powstaniem 1944 roku na terenie parku pracownicy Wydziału Ogrodniczego ukrywali broń. Powierzchnia jego wynosi 6 hektarów.¹²⁹

PARK MONIUSZKI NA MARYMONCIE — pomiędzy ulicami Gwiazdztą i Promyka o powierzchni 16 hektarów, został założony w latach trzydziestych również według projektu St. Zadory-Życieńskiego. W pierwszych latach po drugiej wojnie światowej zamieniono go na kolonię ogródków działkowych.¹³⁰

KĘPA POTOCKA. Jest to park w korycie odnogi Wisły, oddzielającej dawniej trzy kępy od lewego brzegu, wzdłuż obecnej ulicy Gwiazdzistej do Wisłostrady (Wybrzeże Gdynskie) między ulicą Krasieńskiego a Lasem Bielańskim. Jego powierzchnia wynosi 20 hektarów, w tym 4 i pół hektara wody starorzecza. Zakładany od roku 1961 według projektu inż. ogr. E. Jankowskiej i K. Kozłowskiego, został zakończony około roku 1970. W bezpośrednim sąsiedztwie mieszczą się 10-hektarowe tereny KS „Marymont” i ogródki działkowe. W roku 1977 został w północnej części przecięty Trasa Toruńską.¹³¹

KASKADA. Obok wzniesionego przez króla Jana III w roku 1691 pałacyku pod nazwą Marie Mont, według projektu Tylmana z Gameren, rozciągał się „marymoncki majątek Sobieskich, wynoszący około 100 morgów. Składał się on głównie z dębowego lasu, resztę stanowiły pola, łąki i trzy stawy.” W latach 1726—1763 jako własność Augusta II i Augusta III pałacyk był willą myśliwską, a otoczenie zwierzyńcem do polowania. W roku 1763 Marymont wydzierżawiono posłowi angielskiemu T. Wrangthornowi, który na górnym tarasie urządził amfiteatr „dla widoku na gościniec”, zasadził „grupy drzew” i park udostępnił publiczności, która „uznała to miejsce za «najulubieńsze», szczególnie w czasie lata”. Od roku 1771 obiekt dzierżawił marsz. Franciszek Rzewuski, który rozbudowywał i upiększał park, ale go zamknął dla mieszkańców Warszawy. W roku 1783 Rzewuski wyjechał z Polski, Marymont jednak do roku 1796 jeszcze pozostawał pod zarządem oficjalistów Rzewuskich, po czym przez elektorów Saskich, których był własnością, został sprzedany rządowi pruskiemu; w roku 1806 przeszedł na własność Księstwa Warszawskiego.¹³² W latach 1816—1861 pałac marymoncki był siedzibą Instytutu Agronomicznego, po drugiej wojnie światowej przebudowano go na kościół.

Na części omawianego obszaru w roku 1824 stanął parterowy dwór gen. Józefa Rautenstraucha (1773—1842), w którym urządzono restaurację, wokół niej nad stawem i kaskadą (stąd nazwa) ogród rozrywkowy z atrakcjami, od roku 1863 „chętnie uczęszczany”, w końcu wieku XIX — zaniedbany.¹³³ W roku 1951 park urządzono na nowo według projektu inż. Ludwika Lawina, w 1965—1967, po powiększeniu do 9 hektarów, według projektu prof. L. Majdeckiego. W roku 1977 park przecięto wykopem mostowej Trasy Toruńskiej.

PARK OLSZYNA. Został on założony w latach 1974—1976 pomiędzy ulicami Magiera, Fontany, Staffa, Gąbińską, Włociańską, Broniewskiego i Duracza, przecięty ulicami Perzyńskiego i Duracza. Projektantem jego był inż. Stanisław Bolek. Park wyposażono w wodociągową sieć zraszającą.

92. Wisłostrada, przejście podziemne na Podzamczu z roku 1974

93. Kładka nad ulicą Chłodną łącząca małe getto z dużym w latach okupacji hitlerowskiej

94. Trasa Łazienkowska. Kładka na osi ulicy Jazdów z roku 1974

95. Kładka na Wisłostradzie na Bielanych z roku 1975

96. Omnibus z połowy wieku XIX. Rysunek J. Kossaka

97. Tramwaj konny międzywzorcowy, kursujący w latach 1866—1880. Rysunek W. Gersona

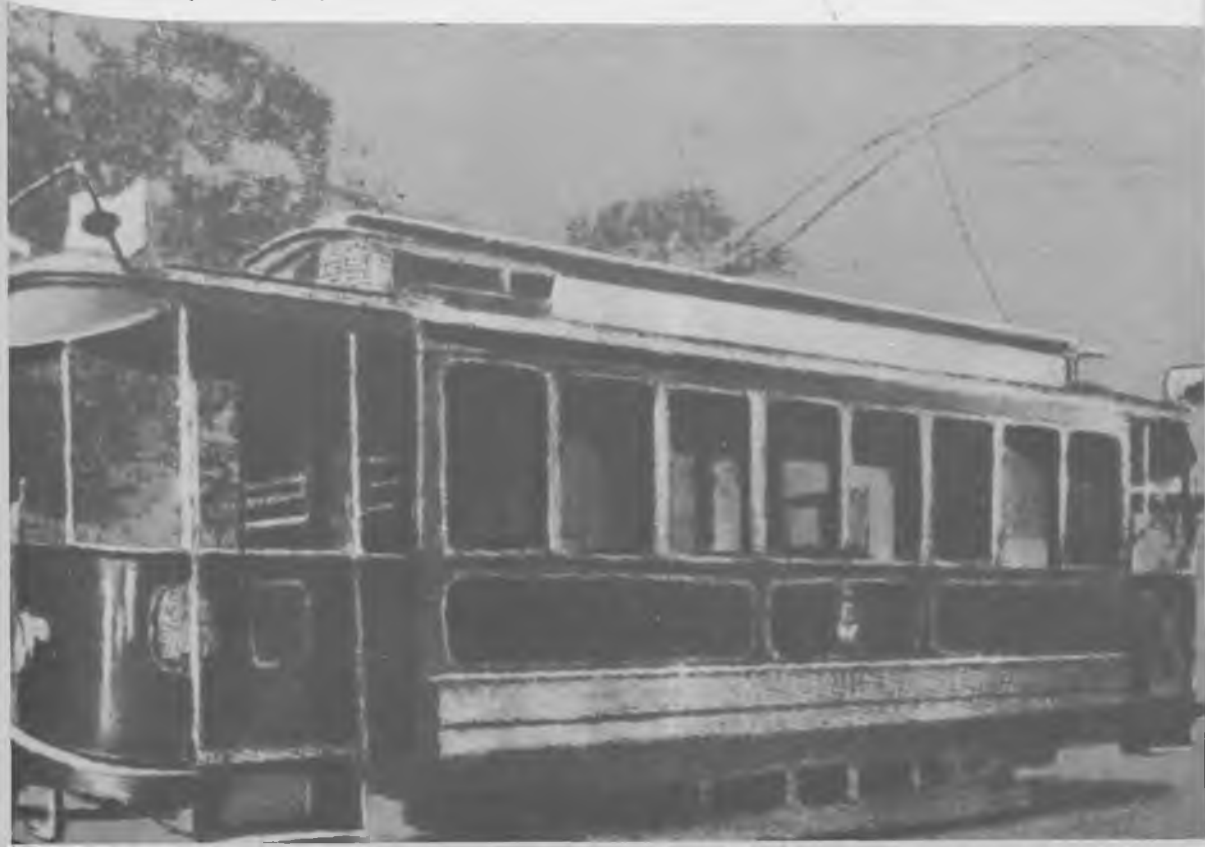

98. Tramwaj konny belgijski kursujący w latach 1881—1921

99. Tramwaj elektryczny z roku 1908

100. Tramwaj 105N „Konstal” kursujący od roku 1975

101. Zajeżdźnia tramwajowa przy ulicy Woronicza

102. Autobus „Chausson” kursujący w latach czterdziestych i pięćdziesiątych

PARK POWĄŻKOWSKI. Mowa tu o ogrodowej rezydencji Izabeli Czartoryskiej, obok istniejącej od połowy XIV wieku wioski zwanej Mostki (na Rudawce) lub Powązki. Swój początek wzięła ona z królewskiej, którą król Stanisław August przywilejem z dnia 24 września 1770 roku wydzierżawił Adamowi i Izabeli z Flemingów Czartoryskim. Urządzenie rezydencji zaczęto w roku 1771, a w 1774 już w niej zamieszkało. Cały obiekt, wraz z dodatkowymi terenami uzyskanymi od Fryderyka Alojzego Brühla obejmował około 35 hektarów. Granice stanowiły obecne ulice: Elbląska, Libawska, Literacka i Powązkowska. Teren ten nie miał nigdy wspólnego z cmentarzem rzymskokatolickim na Powązkach ani wojuskowym (obecnie komunalnym) — znajdował się naprzeciwko dzisiejszego cmentarza Komunalnego, po drugiej stronie ulicy Powązkowskiej.

Przeplływając wówczas przez ten teren rzeczkę Rudawkę wykorzystano do utworzenia stawu, sztucznego strumyka i dwu wysp. Obiekt składał się z „grupy małych domków wiejskich, różnych form i wielkości z małymi ogródkami, otoczonymi niezbyt wysokimi płotkami”. Były to „proste, kryte słomą drewniane chaty, wewnątrz umeblowane z nie spotykanym smakiem i przepychem”. Na osi wjazdu znajdowała się nieco większa chata właścicielki, wewnątrz również zachwycająca, a wyróżniająca się łazienką wykładaną kaflami holenderskimi. Poza tym w ogrodzie znajdowały się obiekty romantycznego ogrodu: ruiny, kolumny, zameczek, amfiteatr itp., ale bez grot i oranżerii, nawet bez ogrodzenia całości, gdyż miał to być ogród naturalny, jak najbardziej angielski. Twórcami całości, zwłaszcza ogrodu, byli — Izabela Czartoryska, Jan Piotr Norblin oraz Szymon Bogumił Zug, który obok ogrodu zaprojektował wszystkie budynki. Czartoryscy w roku 1789 przenieśli się do następnej nowej siedziby w Puławach, a ich ogród na Powązkach w roku 1794 uległ spustoszeniu w czasie oblężenia Warszawy przez Prusaków. Od roku 1821 na dużej przestrzeni, naokoło książęcego ogrodu, znajdował się obóz „wojsk obydwu narodów”, na miejscu chaty księżnej „wydział szpitalny”, a po drugiej stronie ulicy Powązkowskiej drewniana cerkiewka. Następne duże zniszczenia spowodował szturm na Powązki w dniach 6—7 września 1831 roku odpierany przez dywizję gen. Ludwika Bogusławskiego wraz z 10 pułkiem Piotra Wysockiego. W latach czterdziestych XIX stulecia obiekt znajdował się w rękach Banku Polskiego, który sprzedał go Ickowi Lejbie Kohnowi. Ten grunty rozparcelował, czego następstwem było powstanie miasteczka Powązki, liczącego w 1880 roku 3000 mieszkańców, przyłączonego do Warszawy w roku 1916.²⁴

LAS BIELAŃSKI. Przez las ten przechodził trakt zakroczymski (obecnie ulica Marymoncka) na skarpie i droga lokalna wzdłuż brzegu Wisły, Kiełbaśna (obecnie Gwiaździsta i Dewajtis) przez wieś Polków, która wraz

²⁴ Urządzenia kom. W-wy

z lasem była własnością książąt, później królów i stanowiła część gruntów starostwa warszawskiego. Przez las ten przepływały strumienie Rudawka z Polkówką i Potok Bielański.

W roku 1639 król Władysław IV podarował kamedułom (w białych habitach), sprowadzonym z Bielan podkrakowskich, Górę Polkowską, zwaną też Górą Królewską (22 m nad poziomem Wisły) o obwodzie 750 m, w roku zaś 1641 wieś Polków. Las zawsze pozostawał własnością króla, a więc państwa. W tym czasie na wzgórzu powstała drewniana kaplica z eremami- pustelniami (małe domki, miejsca kontemplacji religijnej), wśród nich jeden dla króla. Eremy te stawiali też następni królowie oraz wielmoże. Do końca wieku XVII było ich trzynaście i tyle zachowało się do naszych czasów. Kościół, którego fundamenty położono z fundacji króla Korybuta Wiśniowieckiego w roku 1669, został wykończony dopiero w roku 1758 przez Jana Kazimierza Brzezińskiego, podkomorzego nurskiego. Kościół ten największe straty poniósł w czasie drugiej wojny (prezbiterium i jedna wieża zostały zburzone), jego gruntowną restaurację zakończono w roku 1965. W późniejszych czasach wydarzeniem historycznym było pogrzebanie obok kościoła Stanisława Staszica w roku 1826 i postawienie w 1876 (50-lecie śmierci) na grobie pomnika, ufundowanego przez Hrubieszowskie Towarzystwo Rolnicze, przez niego założone. W roku 1835 źródło doskonałej wody bijące pod klasztorem obudowali uczniowie Instytutu Agronomicznego w Marymoncie według projektu Henryka Marconiego. Wobec kasaty zakonów w Królestwie Polskim w roku 1864 i wstrzymania nowicjatu kamedułów utrzymali się tylko do początku wieku XX na Bielanach. Później zastępowali ich księża świeccy. W roku 1915 kościół objęli księża marianie, którzy postawione w roku 1903 przez Rosjan naprzeciwko kościoła pomieszczenie dla inwalidów w 1918 roku zamienili na gimnazjum. Budynek został wysadzony przez hitlerowców w roku 1944 i dotąd leży w ruinie. Znajdująca się po drugiej stronie kościoła Akademia Teologii Katolickiej mieści się w budynku wzniesionym w latach 1933—1936 jako Dom Księży Marianów.

Mowa tu dotychczas wyłącznie o zbudowie Góry Królewskiej, stanowiącej wyniesione jądro Lasu Bielańskiego. Las Bielański przetrwał okres Polski przedrozbiorowej jako najpiękniejsza i najbliższej stolicy położona — w obrębie dóbr królewskich — dąbrowa. Wynikało to, wobec ubóstwa krajobrazu podwarszawskiego, ze szczególnej przydatności tego terenu do łowów królewskich, odbywających się do połowy wieku XVIII. Wiek najstarszych dębów świadczy o istniejącym już wówczas zakazie wycięcia. Tradycja odpustów i zabaw odegrała poważną rolę w zachowaniu w ogóle lasu w okresie rozbiorów, ale tłumny napływ pieszych i pojazdów łącznie z wypasem była uniemożliwiała odnawianie się dąbrowy. W lesie występuje bogate zróżnicowanie naturalnych zespołów leśnych, a mianowicie las

olchowy, olchowo-dębowy, grabowo-dębowy, dębowy, dębowo-sosnowy i sosnowy. W roku 1907 rosło w nim 30 479 dębów. Ochroną prawną w roku 1973 jako rezerwat krajobrazowy objęto jedynie część, wytyczoną przez ekspertów, obszaru znajdującego się między brzegiem Wisły a ulicą Marymoncką oraz połączeniem Wisłostrady z ulicami Marymoncką i Pułkową a ulicą Podleśną. Reszta zielonych terenów wraz z AWF stanowi otulinę dla najwartościowszego zespołu.

Na obrzeżach lasu w ciągu trzech wieków zachodziły zmiany, nie interesujące nas tu bezpośrednio, które wpływały na jego biologiczne życie. Zakładano wokół niego młyny, browary, gorzelnie, wojska szwedzkie w roku 1705 oraz kościuszkowskie i pruskie budowały umocnienia. Po powstaniu listopadowym Rosjanie wzniesli tu jeden z fortów Cytadeli, a wzdłuż ulicy Marymonckiej założyli obóz wojskowy mieszczący się w małych barakowych budynkach, których liczba doszła do stu pięćdziesięciu. Kilka z nich przetrwało do pierwszych lat niepodległości.

W roku 1886, wykorzystując koryto Potoku Bielańskiego, przeprowadzono pod wzgórzem wylot głównego kolektora ścieków warszawskich (przeniesiony w latach siedemdziesiątych do Młocin). Umocnienia obronne, wznoszone w roku 1914 przez armię rosyjską, przyczyniły się do przerwania ciągu leśnego między lasem Bielańskim a Młocińskim (obecnie kładka i dwupoziomowe połączenie Wisłostrady z ulicami Marymoncką i Pułkową). W latach dwudziestych powstało lotnisko po drugiej stronie ulicy Marymonckiej. W roku 1927 założono cmentarz żołnierzy włoskich. W latach 1925—1927 wzgórze bielańskie zostało obwałowane od strony Wisły, w roku 1928 odgrodzono od lasu 73 hektary (w tym 20 ha lasu dębowego), przeznaczając je dla Akademii Wychowania Fizycznego. Otwarta w roku 1975 Wisłostrada w myśl nakazów ochrony przyrody, pod wzgórzem bielańskim przechodzi na dwu estakadach. Bielany odegrały pewną rolę w dziejach obyczaju warszawskiego. W roku 1643 odbyła się pierwsza pielgrzymka z Warszawy na Bielany z udziałem króla Władysława IV. Po uroczystościach religijnych urządono zabawę. W następnych latach, w ciągu trzech dni Zielonych Świątek, imprezy takie stały się warszawską tradycją z udziałem „sfer wyższych i ludu”, a od połowy wieku XIX tylko „ludu”, przy czym element zabawy na łonie natury odgrywał coraz większą rolę. Zabawa stawała się coraz huczniejsza, z wyszynkiem, tańcami, urządzeniami, takimi jak huśtawki, karuzele, strzelnice itp. Na terenie tym w różnych czasach prosperowało pięć karczem, spośród których, ostatnia, Bochenka, została zbombardowana w roku 1939. Jeszcze w okresie międzywojennym w czasie odpustu bielańskiego Pogotowie Ratunkowe instalowało na miejscu punkt opatrunkowy z lazaretem, a policja areszt w namiotach na siedemdziesiąt osób.

Las już w okresie międzywojennym zaczął tracić monopolistyczną funk-

cję miejsca wypoczynku warszawiaków. Przyczyniły się do tego elektryfikacja kolei podmiejskich i uruchomienie autobusów podmiejskich, stwarzające możliwości wyjazdu w różne strony poza miasto. Dopiero w roku 1916 w związku ze zmianą granic miasta część lasu na południe od ulicy Dewajtis znalazła się w jego obrębie, cały zaś las po zmianie granic — w roku 1930. Przez władze miejskie został przejęty w roku 1934 i dnia 9 grudnia tegoż roku uznany za zabytek przyrody. W roku 1936 wycięto wiele starych drzew i posadzono kilkaset młodych dębów i obcych temu środowisku brzoź, wysypano dróżki, postawiono ławki i kosze do śmieci. Usunięto kramy i urządzenia rozrywkowe, umieszczając je przy ulicy, a później w Młocinach, gdzie też otwarto przystań statków dla Bielan. Do roku 1939 wszystkie doraźne zarządzenia mające na celu ochronę lasu były już przestrzegane. Po wojnie w roku 1950 zorganizowano w lesie Park Kultury i wyposażono w odpowiednie urządzenia.

W roku 1973 ochronie Lasu Bielańskiego nadano formę prawną, tworząc na jego obszarze wynoszącym 130,35 hektara rezerwat krajobrazowy. Wszelkie zabiegi mające na celu ochronę i rozwój roślinności przeprowadza obecnie Miejskie Przedsiębiorstwo Robót Ogrodniczych.¹³⁵

LAS MŁOCIŃSKI. Już w czasach piastowskich był znanym zwierzyńcem, w którym polowali książęta, królowie i starostowie warszawscy. W roku 1748 otrzymał go Henryk Brühl i na skarpie wiślanej o wysokości 10 m wznosił po roku 1753 pałacyk rokokowy z pomocniczymi budynkami i małą architekturę parkową, według projektu arch. Jana Fryderyka Knöbla. W roku 1786 na polecenie Fryderyka Alojzego Brühla przebudowy pałacu w stylu klasycystycznym dokonał Szymon Bogumił Zug.

Ogród zaprojektowano jednocześnie z pałacem. Do kompozycji przestrzennej parku ozdobnego włączono leśny zwierzyńiec oraz krajobraz nadwiślański. Elementy te połączono traktami komunikacyjnymi, zaprojektowanymi jako aleje widokowe na planie krzyża, zachowanym częściowo do dzisiaj. Część ozdobna znajdowała się na stoku skarpy i na tarasie górnym. W roku 1768 postanowiono przekomponować park w kierunku podkreślenia naturalnych form terenowych i roślinnych, zasadzono więc między innymi bujnie rosnące topole włoskie. W latach 1773—1783 parkiem zajmował się Jan Chrystian Menke. Przekształcenia parku na modłę angielską około roku 1781 dokonał Jan Chrystian Schuch. Park miał swobodnie wijące się na stoku skarpy ścieżki spacerowe wśród „klombów” drzew, zwierzyńiec zachował cechy pierwotnego, surowego, geometrycznego rozmieszczenia ciągów komunikacyjnych. Nad Wisłą znajdował się tu wówczas wiatrak holenderski, austeria, karczma wiejska, altana. Od roku 1790 Młociny przechodziły przez wiele rąk. Największy obszar od połowy XIX wieku był w posiadaniu rodziny Poths i od niej w roku 1907 magistrat

warszawski nabył 113,69 ha na ogród podmiejski. Sześć hektarów pozostało przy pałacu i do drugiej wojny światowej należało do Grodzickich.

Po nabyciu dawnego zwierzyńca przez miasto zaplanowano ponownie sieć ścieżek na nadbrzeżu Wisły, wykorzystano gliniankę po starej, dwieście lat liczącej, cegielni jako ozdobny element wodny. Prace planistyczne wykonał inż. Stanisław Rutkowski, główny ogrodnik Warszawy w latach 1911—1921.

W roku 1934 w Młocinach zbudowano przystań dla statków celem odciążenia Lasku Bielańskiego. Obecnie przystani nie ma, wielu urządzeń również, ale Lasek Młociński (o powierzchni 103 hektarów) jest pięknym wypoczynkowym parkiem leśnym. Pałac z sześćohektarowym ogrodem obecnie odbudowuje się na dom pracy twórczej.

W zdewastowanym przez wojnę pałacu w latach 1946—1971 mieściło się Państwowe Muzeum Etnograficzne. Około roku 1970 przez Las Młociński przeprowadzono ujście i wylot do Wisły głównego kolektora kanalizacji lewobrzeżnej części miasta i skasowano istniejące od roku 1886 pod Lasem Bielańskim.¹³⁶

6. PRAGA POŁUDNIE

PARK SKARYSZEWSKI (między 1929 a 1945 r. im. I. J. Paderewskiego). Na Kamionku, między ulicami — Zieleniecką, Waszyngtona, Międzynarodową i Stanisława Augusta, od roku 1905 zakładano park (zatrudnianie bezrobotnych), który został otwarty w roku 1915, wykończony jednak dopiero w 1922 według projektu inż. Franciszka Szaniora (1853—1945) i w 1928 powiększony przez inż. Leona Danielewicza. Park miał wówczas 57,9 hektara powierzchni. Budowle i budynki na jego terenie wzniesiono w latach 1905—1913 według projektu arch. Juliusza Dzierżanowskiego (1873—1943). W roku 1915 powstało tu pierwsze w Warszawie boisko gimnastyczne o powierzchni 8100 m² i korty tenisowe 3400 m².¹³⁷

Po drugiej wojnie światowej w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych ulega powiększeniu (w czynach społecznych) w kierunku wschodnim według projektów inż. Stanisława Bolka na sąsiednie obszary: jeziorko Kamionkowskie (7,70 ha), Bulwar Stanisława Augusta (6,60 ha), ośrodek wypoczynkowo-sportowy Waszyngtona (11,38 ha).

Park rozciąga się nad jeziorkiem Kamionkowskim, dwoma stawami i kanałem przepływającym przez ulicę Zieleniecką pod mostem ze śluzą. Na jego terenie znajduje się też przepompownia wód melioracyjnych. Zdobią go rzeźby: *Tancerka* St. Jackowskiego (r. 1927), *Kąpiąca się* Olgi Niewskiej, *Rytm* H. Kuny (r. 1929), *Faun* J. Biernackiego (r. 1930). Pomnik polityka amerykańskiego płk. E. M. House'a (1858—1938), postawiony w roku 1932 kosztem I. J. Paderewskiego, którego był przyjacielem, został znisz-

czony w czasie wojny. W roku 1945 w wejściu na rondo Waszyngtona ustawiono pomnik „Wdzięczności” dłuta A. Nenka, poświęcony żołnierzom radzieckim poległym przy wyzwolaniu Pragi we wrześniu 1944 roku; pomnik ten w związku z przebudową ronda w 1968 roku cofnięto w głąb parku.¹³⁸ W parku znajduje się boisko KS „Drukarz”.

SASKA KĘPA. Poprzednie jej nazwy to — Kępa Solecka, Kępa Kawcza, Kępa Holenderska (gdy w wieku XVII gospodarowali na niej koloniści holenderscy), pierwotnie własność Solca. Później dzierżawili ją Denhoffowie, Jakub Sobieski (ojciec króla), wreszcie Sasi August II i August III, stąd nazwa, która przetrwała do naszych czasów. Saska Kępa pokryta była wówczas lasem dębowym. Od końca wieku XVIII do początku XX była celem wycieczek podmiejskich, miejscem zabaw ludowych. U jej wybrzeży powstały pierwsze masowe plaże. Na pewnej części jej obszaru, poza zabudową, znajdują się obecnie park Skaryszewski (od 1915) i Stadion Dzieściolecia (od 1955).¹³⁹

PARK HANKI SAWICKIEJ — o obszarze 3 hektarów — znajduje się w obrębie ulic: Grochowskiej, Podskarbińskiej, Weterynaryjnej i Kobielskiej. Założony został według projektu inż. Zygmunta Hellwiga w roku 1953 na miejscu dawnego targowiska przy Instytucie Weterynaryjnym.¹⁴⁰

PARK IM. TRZYNASTEGO WRZEŚNIA 1944 R. (data wyzwolenia Pragi) — o powierzchni 5,5 hektara — jest położony między ulicami Bitwy Grochowskiej, Kwatery Głównej, Osowską i Trembowelską. Park ów powstał w końcu XVIII wieku przy klasycystycznym dworcu dwukondygnacyjnym, prawdopodobnie letniej rezydencji prymasa Michała Poniatowskiego (1736—1794). W XIX wieku obiekt był własnością między innymi Osterloffów, od 1925 Andrzeja Wierzbickiego, prezesa „Lewiatana” (1877—1962), na którego zlecenie arch. Maksymilian Goldberg (1895—1942) przeprowadził gruntowną restaurację pałacyku. Po zniszczeniach drugiej wojny światowej został on odnowiony według projektu inż. Zygmunta Hellwiga około roku 1951, a następnie zaadaptowany na szkołę z internatem dla trudnych wychowawczo dziewcząt, był też siedzibą komisji poborowej.¹⁴¹

OLSZYŃKA GROCHOWSKA — to historyczny lasek między obecnymi ulicami: Marsa, Szeroką, Chłopickiego i linią kolejową. Tam bowiem w dniu 25 lutego 1831 roku stoczono bitwę między wojskami rosyjskimi i polskimi. W roku 1935 w lesie tym ścięto rzekomo ostatnią uschniętą olchę z 1831. W roku 1936 Zarząd Miejski wykupił 85 hektarów lasu z rąk prywatnych i założył park o powierzchni ogólnej stu hektarów. W czasie

drugiej wojny światowej okoliczna ludność z braku opalu las wyrąbała. Po wojnie został on zalesiony na nowo. Na jego terenie znajduje się pamiątkowa tablica i krzyż postawiony w roku 1836 przez Towarzystwo Przyjaciół Grochowa. W roku 1975 jego powierzchnia wynosiła 69,3 hektara.¹⁴²

PARK MATKI MOJEJ. W Aninie, który w roku 1951 wszedł w obręb wielkiej Warszawy, założony został w roku 1943 z inicjatywy ówczesnego wójta gminy Wawer Stanisława Krupki oraz skupionych wokół niego działaczy, zaprojektowany przez konspiracyjną grupę architektów warszawskich: Jabłońskiego, Ochnio i Rogowskiego — park leśny. Na podstawie uchwały Rady Gminnej wyznaczone tereny zniwelowano i ogrodzono siatką drucianą. W sierpniu i wrześniu 1944 roku w czasie działań wojennych park uległ zniszczeniu, ocalałe resztki dnia 7 października 1964 roku przekazano Oddziałowi Zieleni Wydziału Inżynierii Miejskiej. Obecnie powierzchnia parku wynosi 14,68 ha.¹⁴³

LAS SOBIESKIEGO (im. Króla Jana Sobieskiego) — to rezerwat przyrody w Marysinie Wawerskim przy ulicy Śnieżki i Bronisława Czecha. Wobec groźby rozparcelowania 870-hektarowego obszaru leśnego, stanowiącego resztkę puszczy mazowieckiej, przez Zarząd Dóbr Wilanowskich — podjęto akcję ratowania go. W akcji tej wzięli udział prof. Bolesław Hryniewiecki, profesorowie Roman Kobendza, Jan Miklaszewski, inspektor lasów inż. Bieńkowski i b. prezydent Warszawy Piotr Drzewiecki. W roku 1932 uzyskano decyzją Ministerstwa Rolnictwa i Reform Rolnych objęcia ochroną, niestety tylko 311 hektarów lasu (z braku podstaw prawnych), resztę Zarząd Dóbr Wilanowskich miał prawo rozparcelować. Ponieważ jednak akcja parcelacyjna nie rozwinęła się poważnie, do naszych czasów zachowało się 516,23 hektara tego lasu, z czego 113,6 ha jako rezerwat ścisły, reszta pod opieką MPRO jako park leśny.

Na skraju rezerwatu od strony ulicy Śnieżki znajduje się Cmentarz Ofiar Wojny 1939—1945.¹⁴⁴

7. PRAGA PÓLNOĆ

PARK PRASKI. Ukaz Aleksandra II z dnia 4 kwietnia 1865 roku, skierowany do Rady Administracyjnej, nakazywał po usunięciu dzierżawców założenie esplanady na gruntach miejskich od fortu Śliwickiego (mostu kolejowego jeszcze nie było) do osi mostu Kierbedzia i zezwalał na założenie parku.¹⁴⁵ Na obszarze tym, poszerzonym na całej długości do ulicy Stalin-gradzkiej i skróconym o nasyp kolejowy i ulicę S. Starzyńskiego, mieści się obecnie Ogród Zoologiczny o powierzchni 39 hektarów i park Praski —

19 hektarów oraz od roku 1640 kościół Matki Boskiej Loretańskiej wraz z klasztorem przy ulicy Ratuszowej 5, która całość przecina ze wschodu na zachód. Uprzednio było to miejsce, na które wychodził most Jagielloński i most łyżwowy istniejący w latach 1828—1830, teren, na którym znajdowało się miasteczko Gołędzinów, osiedle Garbarze i miejsce wyburzeń pod umocnienia napoleońskie w latach 1807—1811.¹⁴⁶

Park Praski (do roku 1916 — Aleksandrowski albo Aleksandryjski) został zaprojektowany przez Jana Dobrowolskiego, kierownika ogrodu Kraśnińskich, później Saskiego. Zakładany od 1865 na obszarze 6,4 ha, otwarty został w roku 1871. Przy głównej alei parkowej znajduje się na niewielkim postumencie spiżowa głowa Elizy Orzeszkowej, wykonana przez L. Kranca i T. Łempickiego z napisem: „Społeczność ludzka trwa tylko przez sprawiedliwość, wierzę że nienawiść umilknie.” Przy wejściu do parku od alei Karola Świerczewskiego istniał w latach 1902—1939 pierwszy na Pradze stały teatr Praski, zbudowany przez Kuratorium Trzeźwości, spalony przez hitlerowców.

OGRÓD ZOOLOGICZNY (ZOO). Położony na dawnym Gołędzinowie, na Pradze między ulicami: Ratuszową, Stalingradzką, Starzyńskiego i Wybrzeżem Helskim, obecnie o powierzchni 40 hektarów, został otwarty dnia 11 marca 1928 roku, na części parku Praskiego.

W dawnych wiekach zakładano księżęce, a później królewskie zwierzyńce, czyli wybrane miejsca w puszczy lub na jej skraju, przygotowane do spędu zwierzyny i polowania na nią, w wybranym czasie i zakresie. W obrębie Warszawy najdawniejsze, sięgające czasów piastowskich i wykorzystywane do połowy XVIII wieku, to: Ujazdów, Las Młociński, Las Bielański i leżący między nimi las na obszarze od późniejszego pałacu Kazimierzowskiego do Solca. Miejscem polowań królewskich był również Marymont, założony w XVII wieku przez króla Sobieskiego, a służący później obu Sasom.

W XVII i XVIII wieku, z nakazu mody, hodowano egzotyczne zwierzęta obok egzotycznych roślin w ogrodach pałacowych, stanowiących, ze względu na brak znajomości rzeczy — więzienie dla jednych i drugich. Jedynie Jan III Sobieski, o czym pisze Jan Chryzostom Pasek, ze szczerego zamiłowania, utrzymywał sporą gromadę dzikich zwierząt krajowych i egzotycznych w parku Wilanowskim na wolności.

O menażeriach wędrownych ze zwierzętami egzotycznymi, których początkiem było „chodzenie z niedźwiedziem”, należy tu wspomnieć z tego względu, że bawią one w cyrku po dziś dzień zwłaszcza dzieci.

Pierwszym dydaktycznym ogrodem zoologicznym trzeba nazwać mały prywatny ogródek przy ulicy Hożej 23, założony około roku 1872 przez Fryderyka Bartelsa, który mimo otrzymania 600 rb zapomogi od Towa-

rzystwa Opieki nad Zwierzętami w roku 1874 nie utrzymał się długo.¹⁴⁷ Podobnie było z następnymi.

W roku 1884 spółka udziałowa: Władysław Chudzyński, Napoleon Milicer, Józef Sporny i adwokat Jan Maurycy Kamiński jako zarządca, nabyła pałacyk i ogród Bagatela i otworzyła ogród zoologiczny ze zwierzętami zakupionymi w Hamburgu oraz pochodzącymi z darów, a więc prawdopodobnie krajowymi. Z braku frekwencji ogród został zamknięty w roku 1891, chociaż miał pewne aspiracje naukowe, o czym świadczy założenie przy nim w roku 1889 przez profesora Józefa Nusbauma pracowni zoologicznej.¹⁴⁸

W latach 1904—1916, już z inicjatywy społecznej, mianowicie Towarzystwa Miłośników Przyrody, podejmowano starania o założenie takiego ogrodu, szukano dla niego miejsca: Za Żelazną Bramą (w 1906 r.), w parku Praskim (w 1910 r.), obok parku Skaryszewskiego (w 1911 r.), w Agrykoli (w 1913 r.) i jeszcze raz w parku Praskim (w 1916 r.)¹⁴⁹ Na tym się wówczas skończyło.

Po odzyskaniu niepodległości jeszcze dwukrotnie, skromnymi środkami, podejmowano próbę założenia ogrodu zoologicznego. Dnia 10 lipca 1926 roku Mieczysław Pągowski otworzył mały ogródek na tyłach kamienicy przy ulicy Koszykowej 47, a następnie przy alei 3 Maja 12 na obszarze jednego hektara. W tym samym roku z inicjatywy kilku nauczycieli przyrody i przy poparciu Zarządu Miejskiego 20 lipca 1926 roku otwarto małą menażerię pod nazwą Studium Biologiczne w tym miejscu, gdzie obecnie wznosi się Muzeum Narodowe przy alei 3 Maja 13/15. Obydwie te imprezy nie mogły jednak zaspokoić ambicji stolicy.

Dnia 14 czerwca 1927 roku Zarząd Miejski podjął uchwałę o założeniu miejskiego ogrodu zoologicznego, w którym umieszczono inwentarz żywy obydwu wymienionych ogrodów. W listopadzie 1927 roku na stanowisko pierwszego kierownika nowego ogrodu powołano Wenantego Burdzińskiego (1864—1928) (kamień poświęcony jego pamięci znajduje się w ogrodzie), założyciela w 1907 roku i dyrektora ZOO w Kijowie. On opracował plan zagospodarowania ogrodu i pomieszczeń dla zwierząt, kierował pracami budowlanymi i organizowaniem całego zakładu. Ogród został otwarty dla publiczności dnia 11 marca 1928 roku. Burdziński zmarł 17 grudnia tegoż roku. Następcą jego w latach 1929—1951 z przerwą 1939—1945, kiedy ogród po kompletnej dewastacji został zamknięty, był doc. dr Jan Żabiński (1897—1974). Postawił on ogród na europejskim poziomie pod wieli względami. Wprowadził nowoczesne pomieszczenia dla zwierząt (jak najmniej klatek, jak najwięcej wybiegów w naturalnych warunkach), żywienie zapewniające nie tylko względną długowieczność, ale i płodność w niewoli oraz należyłą opiekę lekarską. Ogród stał się zakładem służącym

naukom biologicznym, został powiązany z odpowiednimi organizacjami międzynarodowymi przed wojną i po wojnie.

W okresie przedwojennym na obszarze 28,5 hektara znajdowało się dwieście gatunków zwierząt. Frekwencja zaś wynosiła 300—400 tysięcy osób rocznie. Po wojnie ogród został otwarty już wiosną 1948 roku i przyjął 95 tysięcy gości. Na powiększonym obszarze nowa zieleń, sieć uliczek i wybiegów zostały wykonane według projektu prof. Władysława Nurkiewicza. Od kwietnia 1951 roku do śmierci dyrektorem ZOO był dr Jan Landowski (1913—1972), od marca zaś 1973 jest nim mgr Zbigniew Woliński.

Ogród rozwija się nadal we wszystkich dziedzinach, ma własne ambulatorium weterynaryjne i laboratorium fizjologiczne, zwierzostan liczy ponad 300 gatunków. Frekwencja waha się od 850 do 970 tysięcy osób rocznie.

Warszawski ogród zoologiczny jest czwartym chronologicznie ogrodem tego typu w Polsce, starsze od niego są ogrody we Wrocławiu, Poznaniu i Zamościu.¹⁵⁰

TARGÓWEK — to park o powierzchni 4,2 hektara przy Dzielnicowym Domu Kultury obok skrzyżowania ulic Kołowej i Prałatowskiej.¹⁵¹

BIAŁOŁĘKA — to las komunalny o powierzchni 44,88 hektara.¹⁵²

Tablica 71

ZIELEŃ OSIEDLOWA W HA

Rok	ha	Rok	ha	Rok	ha	Rok	ha
1965	235	1970	618	1972	773	1975	1334
1969	577	1971	708	1973	818	1976	1359
						1977	1406

Zródło: Rocznik statystyczny Warszawy z odpowiednich lat.

Tablica 72

LICZBA DRZEW NA ULICACH

Rok	Liczba	Rok	Liczba	Rok	Liczba
1895	6 290	1916	14 115	1936	39 680
1900	8 491	1923	18 478	1938	43 039
1904	10 315	1925	20 811	1945	13 803
1910	12 972	1930	25 750	1948	27 245
1913	13 536	1934	31 036	1962	82 311

Zródła: Obzor goroda Warszawy, Rocznik statystyczny m.st. Warszawy, Warszawa w liczbach, Rocznik statystyczny Warszawy z odpowiednich lat.

Tablica 73

ZIELEŃCE (SKWERY) I PASY ZIELENI ULICZNEJ

Rok	Liczba	Rok	Liczba
1864	1	1907	71
1869	5	1911	85
1879	11	1913	100
1896	28	1916	123
1897	35	1938	146
1899	37	1947	20
1902	43	1948	28
1903	53	1974	326

Zródła: Obzor goroda Warszawy, Rocznik statystyczny m.st. Warszawy, Warszawa w liczbach, Rocznik statystyczny Warszawy z odpowiednich lat.

Uwaga: Powierzchnia ich w roku 1936 wynosiła 81 ha, w roku 1975 — 1068,1 ha.

Tablica 74

OGRODY DZIAŁKOWE W LATACH 1939—1974

Rok	Liczba działek	Powierzchnia ha	Rok	Liczba działek	Powierzchnia ha
1939	1 710	106	1950	5 145	319
1941	15 000	460	1955	9 597	582
1942	25 800	1025	1960	12 225	563
1945	3 207	148	1965	15 741	711
1946	4 434	237	1970	20 063	881
1947	5 182	307	1974		869

Zródło: Rocznik statystyczny Warszawy z odpowiednich lat.

Tablica 75

POWIERZCHNIA MIASTA WEDŁUG CHARAKTERU UŻYTKOWANIA W ROKU 1975 W HA

	Powierzchnia miasta ogółem	ha	o
		44 601,7	100,0
I	Tereny A B C D E	13 004,6	29,3
A	Tereny przemysłu, składów i magazynów	1 974,0	4,4
B	Komunikacja zewnętrzna (kolej – 1186,1 ha, bazy PKS – 148,7 ha, porty – 11,4 ha)	1 346,2	3,1
C	Budynki służby zdrowia, oświaty, nauki, kultury itp. oraz biurowce	1 375,5	3,2
D	Budynki mieszkalne (bez zieleni osiedlowej)	5 790,0	13,0
E	Urządzenia komunalne (ulice, place, mosty, wiadukty – 2134,7 ha, bazy wodociągów i kanalizacji – 146 ha, bazy elektroenergetyki, gazownictwa i ogrzewnictwa – 151,2 ha)	2 518,9	5,6
II	F Tereny zieleni i wód	28 703,2	64,3
	a. parki, zieleńce, ogrody historyczne, dydaktyczne, wówr ¹⁵³ , ośrodki nadwodne, bazy produkcji i konserwacji zieleni	1 345,0	
	b. zieleń osiedlowa	900,5	
	c. ogródki działkowe	868,8	
	d. cmentarze	360,2	
	e. tereny sportu (w tym zieleń Wyścigów Konnych 81,5 ha)	410,5	
	f. tereny lotnisk	1 540,3	
	g. grunty uprawne, sady, ogrody	15 413,1	
	h. lasy wypoczynkowe, produkcyjne, ochronne ¹⁵⁴	52 62,6	
	i. wody otwarte (w tym Wisła 1574 ha)	2 602,2	
III	G Nieużytki	2 893,9	6,4

Zródło: Biuro Planowania Rozwoju Warszawy.

ROZDZIAŁ XVI. GRZEBALNICTWO

Prawie do końca XVIII wieku zwłoki grzebano w podziemiach kościołów i w ich ogrójkach, czyli cmentarzach przykościelnych oraz przy szpitalach. Z biegiem czasu wzrastająca liczba zwłok grzebanych w ten sposób na terenie miasta, wśród jego zabudowy, stawała się niebezpieczna dla otoczenia ze względów sanitarnych. Zarówno władze duchowne, jak i świeckie były co do tego zgodne. W roku 1745 pierwsi, za przykładem Francji, księża misjonarze przy kościele Św. Krzyża na Krakowskim Przedmieściu podjęli odpowiednią akcję uświadamiającą i praktyczną, zakładając na Koszykach cmentarz „polowy”, zwany Świętokrzyskim, otwarty w roku 1783 w tym miejscu, gdzie obecnie znajduje się kościół Św. Piotra i Pawła oraz dawna kaplica cmentarna Św. Barbary między ulicami Emilii Plater, Wspólną i Barbary¹. Jego poprzednikiem, zresztą krótkotrwałym, był cmentarz na Nowym Świecie nr 1258a na posesji panien marcinkanek, wymieniony jedynie przez Sobieszczańskiego.

Przywiązanie do „odwiecznego zwyczaju” i niechęć do grzebania „w polu”, czyli wprost w ziemi, zostały tylko częściowo przełamane wtedy, kiedy biskup Gabriel Wodzyński kazał w testamencie pogrzebać się „w polu” na Koszykach, co nastąpiło w 1788 roku. Na Koszykach i na Powązkach (cmentarz „polowy” otwarty w 1793 r.) zastosowano postać pośrednią — katakumby, specjalne budowle murowane o 5—7 kondygnacji, do których wsuwano trumny, co chroniło je od zakopywania, a zarazem oddalało od kościołów i miejskiej zabudowy. Długo jednak jeszcze grzebanie „w polu” warszawiacy uważali „za zniewagę dla ciała i krzywdę dla duszy”. Sabotowali zarządzenia, m. in. zarządzenie bp. Antoniego Okęckiego (1729—1793) z roku 1782, w nocy podrzucając zwłoki pod kościoły. Również między władzami duchownymi i państwowymi dochodziło w tym czasie do kontrowersji, m. in. na tle opłat. Komisja Policji Obojga Narodów do końca swego istnienia, to jest do 1792 roku sprawy ostatecznie załatwić nie zdołała². Nastąpił moment, gdy Warszawa pogodziła się z nowym miejscem i sposobem grzebania. Zarówno w literaturze świeckiej, jak

i w kościelnej fakt ten i data są przemilczane lub zupełnie bałamutnie podawane, mimo że ks. Franciszek Ksawery Kurowski w swoich *Pamiętkach miasta Warszawy*, które zdaniem prof. Szwankowskiego zapoczątkował w roku 1833, podaje lapidarnie: „13 II 1795 r. zakaz grzebania umarłych po kościołach”.³ Książd Kurowski na pewno wiedział o poprzednich zakazach, wiedziałby również o ewentualnych późniejszych. Widocznie to był ostatni i właśnie ten, który osiągnął skutek i w społeczeństwie warszawskim przełamał stary zwyczaj, a pogodził go z nowym. Również Sobieszczański pisze: „Obwieszczeniem 13 lutego 1795 roku grzebanie zmarłych po kościołach, gdy pomimo poprzedniego zakazu miało miejsce, surowo zakazano.”⁴ Obecnie przepisy kościelne wyjątkowo zezwalają na grzebanie w podziemiach kościołów jedynie biskupów, mnichów oraz mniszki, chowanych zresztą również na cmentarzach ogólnych. Szczególnym wyjątkiem było złożenie w Katedrze warszawskiej zwłok Henryka Sienkiewicza oraz pierwszego prezydenta Polski Gabriela Narutowicza.

Ze względu na znaczenie tego zarządzenia podaję niżej tekst dokumentu ogłoszonego przez magistrat miasta Warszawy dnia 13 lutego 1795 roku: „Magistrat miasta Warszawy. Wszystkim, komu o tym wiedzieć należy, mianowicie zaś przełożonym i rządcom kościołów tak świeckich, jako i zakonnych zgromadzeń i klasztorów oraz szpitalów, tudzież wszystkim mieszkańcom miasta tego do wiadomości podaje się, iż gdy pomimo dawniejszych urzędzeń już to policyjnych, jako też od zwierzchności duchownej stanowiących po cmentarzach i grobach kościelnych w mieście i na przedmieściach chowania ciał zmarłych zabraniających, przełożeni oraz rządcy kościołów i szpitalów chowanie ciał ludzi zmarłych w tych miejscach praktykować poważają się, przez co nie tylko winnemu zwierzchności posłuszeństwu, ale też i proweniencji, która rządcom głównych cmentarzy jako kosztem znacznym sporządzonych przynależy — ubliżają, a nadto mieszczenie ciał takowych pomiędzy tak znaczną ludnością w mieście szkodliwe zdrowiu ludzkiemu zrządzić może skutki. Mieszkańcy także niektórzy czyli to z powodu ubóstwa, czyli inną powodowani przyczyną ciała zmarłych pod mury kościołów składają, gdy przecież obwieszczeniem od policji pod dniem 21 III 1793 do wiadomości powszechnej podanym, iż zwierzchność duchowna ubogich ciała bez opłaty grzebać oświadczyła — zapewnieni zostali. Przeto z wyraźnej woli i zalecenia JW Būxhōvdena gen. majora wojsk rosyjskich w m. Warszawie komenderującego, za poprzedzającym oraz porozumieniem z duchowną miejscową zwierzchnością, Magistrat przykazuje: Aby odtąd przełożeni i rządcy kościołów parafialnych i zakonnych tudzież wszelkich szpitalów żadnych ciał jakiegokolwiek stanu, dostojności i kondycji ludzi zmarłych, a nawet samychże osób duchownych świeckiego i zakonnego powołania chociażby za życia urzędem i dostojenstwem jakim zaszczyconych w grobach kościelnych lub na

cmentarzach prywatnych w mieście — chować i grzebać, zaś mieszkańcy ciała zmarłych pod mury kościołów, klasztorów i cmentarzy podnosić lub podwozić pod karą w sądzie policyjnym miejscowym ukazać mianą — nie wazyli się, lecz raczej wszystkie ciała ludzi zmarłych na cmentarzach głównych, za miastem będących, grzebać, a nadto groby dotąd będące i trupami dawniej napelnione, zgniliznę zdrowiu ludzkiemu szkodliwą w murach swych utrzymujące, z tychże trupów jak najrychlej uprzatnąć, zaś mieszkańcy o ciałach ubogich, rządcom cmentarzy głównych donosić w celu pozyskania pogrzebu bez opłaty starali się — zaleca.

Które to ostrzeżenie, aby do powszechnej dojść mogło wiadomości — po kościołach parafialnych i klasztornych, na drzwiach kościelnych poprzylepiać — nakazuje.

Dan w Warszawie na sesji Magistratu 13 II 1795 Józef Łukaszewicz PMW [Prezydent Miasta Warszawy] Andrzej Rafałowicz PMW”.⁵

W ten sposób i w tym czasie zakończył się wielowiekowy (od czasów przyjęcia rytuału chrześcijańskiego) okres grzebania zmarłych w kościołach oraz przy kościołach, klasztorach i szpitalach. Zaznaczyć trzeba, że dotyczy to wyłącznie grzebalnictwa rzymskokatolickiego. Cmentarze wszystkich innych wyznań chrześcijańskich i niechrześcijańskich były w Warszawie z zasady i od początku cmentarzami „polowymi”, z dodatkową informacją, że na wielu cmentarzach chrześcijańskich wszystkich wyznań wznoszono większe lub mniejsze kaplice cmentarne, na niechrześcijańskich zaś — nie.

Z lokalizacją cmentarzy „w polu” za miastem wiąże się pojawienie „wozów śmiertelnych”, czyli karawanów, co nastąpiło po raz pierwszy około roku 1783 z chwilą otwarcia cmentarza Świętokrzyskiego, a przepisami zostało uregulowane w 1834.⁶

Remiza karawanów w latach 1836—1866 mieściła się przy rogu ulicy Świętokrzyskiej i ówczesnego placu Wareckiego, a od roku 1866 naprzeciwko cmentarza Powązkowskiego, gdzie jeszcze dziś można oglądać jej resztki.⁷ Karawany konne około roku 1930 u niektórych właścicieli zakładów pogrzebowych zostały zastąpione przez autokary zabierające trumnę wraz z uczestnikami pogrzebu. Od roku 1945 spółdzielcze przedsiębiorstwa pogrzebowe zwiększały stale ich liczbę, a Miejskie Przedsiębiorstwo Pogrzebowe od 1950 posługuje się już nimi wyłącznie. Te zmiany środka transportu i lokomocji przyniosły kres konduktowi pogrzebowemu, przeciągającemu przez ulice warszawskie jeszcze do czasów drugiej wojny.

O innych zwyczajach pogrzebowych (które zasadniczo nie należą do tematu niniejszego opracowania) warto krótko wspomnieć. A więc „kartki pogrzebowe”, czyli klepsydry, naklejane na murach, pojawiły się po raz pierwszy w roku 1799.⁸ Nekrologi umieszczane w czasopiśmie mają około stu lat.⁹

Zwyczaj składania kwiatów i wieńców na trumnach i grobach pojawił się też w tym mniej więcej czasie. Jeszcze około roku 1870 Deotyma uważała go za obyczaj barbarzyński, staropogański.

Noszenie żałobnej odzieży, zwłaszcza przez kobiety, było po powstaniu styczniowym manifestacją patriotyczną, zakazaną przez carską policję. Toteż jeszcze w roku 1873 na jej noszenie trzeba było mieć pozwolenie oberpolicmajstra.

Dopiero po drugiej wojnie zniknęły „dziady cmentarne” i „konsolacje”, czyli stypy wyprawiane w knajpach tuż przy bramach cmentarza Powązkowskiego i Bródnowskiego.

Oprócz grobów indywidualnych i rodzinnych na cmentarzach „półowych”, a najpewniej i na cmentarzach przykościelnych znajdowały się „groby jeneralne”, czyli „doły wspólne dla pospólstwa i dzieci do lat 7”, w których grzebano zmarłych bez trumien.

Od roku 1845 przez pewien czas przy ulicy Wareckiej znajdowała się tak zwana „morga”, czyli przedpogrzebowe pomieszczenie dla zmarłych na ulicy nie rozpoznanych, bez rodziny.¹⁰ Wcześniej jeszcze podobna „morga” dla topielców istniała na Kanonii.

Dnia 6 lutego 1908 roku dokonano odbioru, a 1 października 1908 otwarto nową „morgę” w specjalnie na ten cel wystawionym budynku na Pradze u zbiegu dzisiejszych ulic Floriańskiej, Karola Wójcika i Jagiellońskiej. Jego projekt opracował Wincenty Rakiewicz (1834—1899), budową kierował Władysław Czosnowski (1841—1916). Obiekt ten dawno projektowany (istniał też projekt Henryka Juliana Gaya (1875—1936)), długo budowany, po wykończeniu mało był wykorzystywany przez Wydział Lekarski Uniwersytetu Warszawskiego, na co liczył magistrat.¹¹ Później dopiero rolę tę przejęło prosekatorium przy Uniwersytecie i tak jest do dzisiaj.

Grzebaniem nie rozpoznanych osób i ubogich bez rodziny zajmowały się organizacje charytatywne i gminy wyznaniowe, obecnie miejska opieka społeczna lub prokuratura. Zamożniejsi czynili to we własnym zakresie, a od połowy XIX wieku mieli do swej dyspozycji wyspecjalizowane przedsiębiorstwa, które w zależności od wysokości opłaty zajmowały się wszystkimi czynnościami: przewozem, grzebaniem zwłok i odpowiednią wystawnością.

Przewodnik po Warszawie Guzowskiego z 1910 roku i *Branchen Verzeichnis* z czasów pierwszej okupacji niemieckiej wymieniają najstarsze renomowane firmy.¹²

Charytatywna żydowska „Ostatnia Posługa” znajdowała się przy Grzybowskiej 11. Pierwsze żydowskie biuro pogrzebowe w Polsce „Wieczność” (dla zamożniejszych), przy Grzybowskiej 24, powstało dopiero w roku 1935 pod kierownictwem M. Pinkierca, radnego gminy żydowskiej w Warszawie.

Ogólna liczba zakładów pogrzebowych wraz z filiami (punktami usługowymi) w roku 1936 wynosiła 29.

Pierwsze Miejskie Przedsiębiorstwo Pogrzebowe powstało 1 lipca 1945 roku przy ulicy Bagatela 10 (jego dyrektorem był Gontarczyk), które z dniem 1 lutego 1955 roku przejęło wszystkie powstałe po wojnie zakłady spółdzielcze (prywatnych już nie rejestrowano) i od tego czasu monopolistycznie dla wszystkich wyznań i na wszystkie cmentarze świadczy usługi pogrzebowe wraz z ekshumacjami i przewozem zwłok do i z innych miejscowości. W roku 1970 miało ono 13 punktów usługowych i zatrudniało ogółem 128 osób. W roku 1973 było 10 kantorów. Z dniem 22 maja 1973 roku zmieniono nazwę tego przedsiębiorstwa na Miejskie Przedsiębiorstwo Usług Komunalnych w m. st. Warszawie, ul. Redutowa 25.

Przed powstaniem cmentarzy „połowych” ofiary epidemii grzebano, obok kościoła Zdjęcia z Krzyża, na Żoliborzu, o czym mowa jest w innym miejscu. W XIX wieku zmarłych tych chowano w wydzielonych kwaterach odpowiednich cmentarzy, a więc na Powązkach i po raz ostatni na Bródnie. Istniał też cmentarz specjalny, o którym pisze ksiądz W. Niemyski w monografii o cmentarzu Bródnowskim. Znajdował się on na Gołędzinowie, obok fortu Śliwickiego, w późniejszym rozwidleniu nasypów kolejowych, gdzie jeszcze w roku 1934 znajdował się kamienny krzyż z napisem: „Tu spoczywają szczątki 478 ofiar zarazy cholerycznej z lat 1872—1873 zebrane pod tą wspólną mogiłą po zniesieniu cmentarza cholerycznego, przy budowie węzła kolejowego w 1908 r.”¹³

Ofiary wojen grzebane były najliczniej na polu bitwy lub obok prowizorycznych lazaretów, materialne jednak upamiętnienie tych miejsc przeżyło do naszych czasów nie dotrwało. Część dowódców była chowana na zawsze przepelnionych cmentarzach, ale i o ich grobach pamięć z czasem zanikła.

Oto chronologiczny przegląd — na pewno nie wyczerpujący domniemyanych miejsc pochówka poległych na obszarze dzisiejszej Warszawy.

Pierwsze od czasu zburzenia przez Litwinów w dniu 23 czerwca 1262 roku małego gródka drewnianego w Jazdowie wielkie boje na obszarze Warszawy staczano w latach 1655—1657 w czasie wojen szwedzkich. Od Wejnerta wiemy, że pewna liczba poległych Szwedów została pochowana na Polkowie i na cmentarzu na Kamionku. W listopadzie 1973 roku na terenie odbudowującego się Zamku znaleziono dwa szwedzkie szkielety z tych czasów.¹⁴ Również o miejscu spoczynku tylko małej części Polaków dowiadujemy się z napisu na pomniku postawionym w czasie sypania wałów ochronnych w latach 1905—1909. Znajduje się on na styku wału Gocławskiego i Miedzeszyńskiego i głosi: „Poległym w obronie Ojczyzny w bitwie ze Szwedami 28—29 i 30 lipca 1656 r.” Kto postawił ten pomnik — nie wiadomo. Prawdopodobnie w czasie robót znaleziono kości „80

²⁵ Urządzenia kom. W-wy

niemal szlachty, samych gospodarzy z bełskiego pospolitego ruszenia”, którzy w ucieczce przed atakiem szwedzkim utonęli tam w bagnach. Wielu poległych w owych dniach pogrzebano na cmentarzu Kamionkowskim.

Żadnych śladów nie pozostawiła bitwa stoczona dnia 31 lipca 1705 roku na Woli, w okolicach dzisiejszej Okopowej i Karolkowej, między wojskami szwedzkimi z jednej a polskimi i saskimi z drugiej strony. To samo należy powiedzieć o poległych w czasie insurekcji kościuszkowskiej, natomiast ofiary rzezi Pragi w dniu 4 listopada 1794 roku prawdopodobnie w większości spoczywają na cmentarzu Kamionkowskim, czego śladem jest jedynie tablica na murze kościoła Bożego Ciała przy ulicy Grochowskiej 365, poświęcona głównie pamięci gen. Jakuba Jasińskiego. Jeszcze w roku 1796 na cmentarzu tym kamień z odpowiednim napisem wierszowanym położył Rajmund Korsak, ale „po 1831 r. wszystko zniknęło”.¹⁵

Z insurekcją kościuszkowską związany jest też pomnik pułkownika Jana Kilińskiego (1760—1819), dłuta Stanisława Jackowskiego (1887—1951), postawiony w roku 1936 na placu Krasińskich, usunięty przez hitlerowców w lutym 1942 roku, przechowany w Muzeum Narodowym, umieszczony w roku 1959 na Podwalu na tle murów obronnych na osi ulicy Kapitulnej.

W znacznej mierze wyrazem hołdu — również dla tych, którzy w latach 1792—1815 walczyli o niepodległość Polski i jej honor — jest pomnik księcia Józefa Poniatowskiego na Krakowskim Przedmieściu.¹⁶

Większą liczbą pomników uczyły obydwie walczące strony poległych w wojnie polsko-rosyjskiej, czyli w powstaniu listopadowym 1830—1831 roku.

Dnia 29 listopada 1841 roku na placu Saskim stanął z rozkazu cara Mikołaja I według projektu Antoniego Corazziego, z rzeźbami Konstantego Hegla, pomnik ku czci „Polaków poległych w 1830 roku za wierność swemu monarsze”.¹⁷ Pomnik ten w roku 1894 został przeniesiony na plac Zielony, obecnie H. Dąbrowskiego, a w 1917 rozebrany.¹⁸

Groby kilku wyższych oficerów carskich poległych w czasie powstania listopadowego znajdują się na cmentarzu Powązkowskim, kilku na cmentarzu Prawosławnym na Woli oraz prawdopodobnie na zniesionym cmentarzu starowierców przy ulicy Grochowskiej. Rosyjski pomnik postawiony na Pradze w roku 1846 przy rogu ulic Terespolskiej (dawniej Pomnikowej) i Groszowickiej, zniesiony we wrześniu 1917 roku był dużym monumentem z lanego żelaza, w stylu bizantyńskim, z tablicami sławiącymi poległych w bitwie o Olszynkę Grochowską w dniu 25 lutego 1831 roku pod dowództwem gen. Iwan Dybicza.

Analogiczny pomnik ku czci Rosjan poległych przy zdobywaniu Reduty Wolskiej, postawiony i zniesiony w tym samym czasie co poprzedni, znaj-

dował się przy ulicy dotychczas noszącej nazwę Pomnikowej na Szczęśliwiczach w pobliżu Dworca Zachodniego.

Pierwszym polskim pomnikiem bitwy grochowskiej był drewniany krzyż postawiony dnia 12 lipca 1916 roku przy rogu ulic Traczy i Szerokiej, dnia 1 marca 1931 roku zamieniony na metalowy, a w 1936 zaopatrzony w tablicę z napisem: „Przechodniu, powiedz współbraciom, że walczyliśmy mężnie i umierali bez trwogi, ale z troską w sercu o losy Polski — losy przyszłych pokoleń — o wasze losy.” „Ku czci bohaterów Olszynki Grochowskiej poległych dnia 25 II 1831 r. Towarzystwo Przyjaciół Grochowa w XX-lecie swego istnienia 1936 r.”

W stulecie bitwy grochowskiej, na jej miejscu przy placu Szembeka, podjęto według projektu Włocha, architekta, Andrea Boni (1894—1962) budowę kościoła pod wezwaniem Najczystszego Serca Marii, który zakończony zasadniczo w roku 1941, uszkodzony w czasie wojny, po wyzwoleniu odbudowany — w 1949 został konsekrowany jako „świątynia, pomnik na Olszynie Grochowskiej”.¹⁹

W lewobrzeżnej Warszawie w roku 1930 na ulicy Świętojerskiej przy rogu Nowotki położono kamień z napisem: „Roku 1830 dnia 29 listopada o godzinie wieczornej część batalionu 4 pułku piechoty liniowej stoczyła tu zwycięską walkę z batalionem gwardii rosyjskiej, przechylając szalę Powstania Narodowego.”

Od roku 1938 przy rogu ulic Mszczonowskiej i Włochowskiej znajduje się kamień ku czci poległych obrońców Reduty Orzona. Również pomnik Sowińskiego dłuta Tadeusza Breyera (1874—1952), wzniesiony w roku 1936 w parku jego imienia przy ulicy Wolskiej, jest wyrazem hołdu dla poległych w roku 1831 w obronie Warszawy. Wreszcie na cmentarzu Komunalnym na Powązkach, w głównej alei, znajduje się mogiła z prochami żołnierzy polskich poległych w dniach 6—7 września 1831 roku w reducie na Piaskach.²⁰

Powstanie styczniowe 1863 roku, jak wiadomo, w czasie swego trwania w Warszawie nie było krwawe. Ofiary padały przed jego wybuchem i po upadku. Okres przedpowstaniowy symbolizuje Grób Pięciu Poległych na cmentarzu Powązkowskim, a popowstaniowy Krzyż Traugutta przy Zakroczymskiej, który postawiony po raz pierwszy 5 sierpnia 1916 roku, parokrotnie odnawiany, dnia 5 sierpnia 1972 otrzymał odpowiednią oprawę architektoniczną i rzeźbiarską według projektu artysty-plastyka Jerzego Chojnackiego.

Cytadela warszawska w latach 1835—1915 była głównym miejscem rozprawy zaborcy z niepodległościowcami i rewolucjonistami — tam też największą ich stracono. Toteż na jej stokach, od strony Wisły, pod Bramą Straców około roku 1930 założono symboliczny Cmentarz Pamięci Narodowej. W północnej fosie Cytadeli, zamienionej w roku 1950 na park Hibnera,

znajduje się wspólny grobowiec trzech polskich komunistów rozstrzelanych dnia 21 sierpnia 1925 roku: Władysława Hibnera, Władysława Kniewskiego i Henryka Rutkowskiego.

Zmarli z ran w warszawskich szpitalach w latach 1914—1918 żołnierze rosyjscy, niemieccy i innych narodowości byli grzebani na obecnym cmentarzu komunalnym na Powązkach — wówczas wojskowym cmentarzu rosyjskim. Żołnierzy polskich do roku 1918 chowano na cmentarzach ogólnych, zaś od 1919 na tymże cmentarzu — byłym rosyjskim, wówczas wojskowym polskim. Na nim również spoczywają w małych kwaterach ofiary wybuchu prochowni w Cytadeli w roku 1923 i ofiary wypadków majowych z 1926.

W roku 1925 pod arkadami kolumnady pałacu saskiego według projektu Stanisława Kazimierza Ostrowskiego (1879—1947) powstał Grób Nieznanego Żołnierza. Po wojnie mimo zburzenia pałacu grób zachowano i odbudowano. Oprawę metaloplastyczną nadał mu artysta plastyk — Henryk Grunwald (1904—1958).

Zniszczone przez hitlerowców nie zostały już odbudowane po wojnie pomniki poległych: Dowborczyka dłuta Michała Rolicz-Kamieńskiego, postawiony w 1930 roku na Wybrzeżu Kościuszkowskim w pobliżu ulicy Karowej i „Sapera” dłuta Mieczysława Lubelskiego (1886—1965), postawiony w 1933 roku przy rogu alei Niepodległości i ulicy Nowowiejskiej. Pomnik poległego Peowiaka dłuta Edwarda Wittiga, postawiony w 1933 roku na placu Małachowskiego przed Zachętą, ma swoją kopię na jednym z grobowców na cmentarzu Powązkowskim. Dnia 22 lipca 1975 roku przy Wisłostradzie, naprzeciw płyty desantowej, odsłonięto nowy pomnik „Chwała Saperom” według projektu Stanisława Kulona.

Zabici we wrześniu 1939 roku w czasie działań wojennych, z miejsc prozorycznych po kapitulacji zostali ekshumowani i przewiezieni na cmentarze i możliwie dokładnie zewidencjonowani. Założona kartoteka na podstawie protokołów ekshumacyjnych Straży Obywatelskiej i kart zgonu objęła około 13 tysięcy osób.²¹

Zupełnie wyjątkową kartę w dziejach grzebalnictwa warszawskiego stanowi wywiezienie w roku 1943 przez hitlerowców, głównie do Treblinki, i spalenie trzeciej części mieszkańców stolicy — głównie Żydów, tj. około 350 tysięcy osób. Również, jak wiadomo, wiele tysięcy warszawiaków zostało zamordowanych, spalonych i pogrzebanych poza granicami swego miasta, w obozach zagłady w kraju, w Niemczech i Austrii. W chwili wyzwolenia część zwłok była niepogrzebana w ogóle, część spalona przez Niemców, a groby znajdowały się dosłownie na całym obszarze miasta.

Chowaniem zwłok zajęły się powracające rodziny z pomocą różnych instytucji, jak Polski Czerwony Krzyż, Zakład Oczyszczania Miasta i utworzony 1 lipca 1945 roku Miejski Zakład Pogrzebowy (od stycznia

1951 Miejskie Przedsiębiorstwo Pogrzebowe). Największą jednak akcją przeprowadził Komitet do Spraw Ekshumacji, powołany 6 lutego 1945 roku pod kierownictwem dr. Juliusza Majkowskiego i technicznym — inż. Marka Kozińskiego, przekształcony od 19 lutego 1945 roku na Referat Ekshumacyjny Wydziału Sanitarnego Resortu Zdrowia i Opieki Społecznej, którym kierował dr. Jan Rutkiewicz. Akcja prowadzona do 8 maja 1945 roku wyłącznie w lewobrzeżnej części miasta, polegała na: a) zarejestrowaniu jeszcze w kwietniu około 25 tysięcy grobów pojedynczych i zbiorowych, b) w miarę możliwości identyfikacji zmarłych oraz c) inhumacji w 87 wielkich mogiłach zbiorowych, zlokalizowanych na większych skwerach i placach 28 981 zwłok pogrzebanych prowizorycznie w czasie walk lub wcale nie pogrzebanych, znajdujących wśród gruzów, na podwórkach, skwerach itp. Inhumacja była tragiczną osobliwością wojennego grzebalnictwa warszawskiego. Polegała na tym, że najpierw grzebano zwłoki w zbiorowej mogile, a później ekshumowano je i grzebano ostatecznie na cmentarzach. Zwłoki były donoszone lub dowożone na ręcznych wózkach, gdyż odleglejszy przewóz był niemożliwy nie tylko z braku środków transportu, ale i z powodu nieprzejezdności ulic, zawalonych gruzami. Ekshumacją ostateczną, czyli przewozem zwłok na cmentarz zajął się później Miejski Zakład Pogrzebowy.

Oprócz podanych wyżej do 8 maja 1945 roku zostało pochowanych przez rodziny za zgodą Referatu Ekshumacyjnego 6750 zwłok.²² Ekshumowani zostali przeniesieni na cmentarze z dawna istniejące i na tereny, o które powiększono istniejące oraz na cmentarze nowe.

Upamiętnianie miejsc walki, męczeństwa i śmierci rozpoczęto już w roku 1939, o czym w części szczegółowej.

Pierwszym takim czynem było założenie cmentarza Ofiar Wojny wraz z prowizorycznym pomnikiem w Wawrze w listopadzie 1939 roku.²³ Drugim — a pierwszym po wojnie — postawienie przez pracowników cmentarza Bródnowskiego w dniu 5 sierpnia 1945 roku pomnika na grobie 62 rozstrzelanych w dniu 2 sierpnia 1944 roku. Następnie dnia 19 kwietnia 1948 roku przy ulicy Zamenhofs odślonięto pomnik Bohaterów Getta dłuta N. Rappaporta według projektu architekta L. M. Suzina.

Polegli we wrześniu 1944 roku w desantach I Armii Wojska Polskiego, uczczeni zostali tablicami nad Wisłą przy ulicy Solec na osi głównej alei Parku Kultury na Powiślu, gdzie poległo 2276 żołnierzy 9 pp. 3 dywizji piechoty, oraz przy parku Hibnera na Wybrzeżu Gdyńskim, gdzie zginęło kilkuset żołnierzy 6 pp. 2 dywizji piechoty.

Dnia 9 maja 1950 roku nastąpiło otwarcie cmentarza-mauzoleum żołnierzy radzieckich przy alei Żwirki i Wigury. Żołnierze radzieccy polegli na Pradze zostali czasowo pochowani przy rondzie Waszyngtona w parku Skaryszewskim i uczczeni pomnikiem dłuta A. Nenka. Po przeniesieniu

zwłok na cmentarz przy alei Żwirki i Wigury pomnik przesunięto w głąb parku.

W roku 1958 położono staraniem Dzielnicowej Rady Narodowej przy rogu ulic Mickiewicza i Zajęczka tablicę ku czci poległych żołnierzy AK dnia 20—21 sierpnia 1944 roku w ataku na Dworzec Gdański.

W roku 1962 przy rogu Nowego Świata i ulicy Smolnej stanął pomnik poległego partyzanta dłuta Wacława Kowalika. W dwudziestą rocznicę bitwy pod Lenino przy ulicy Nowotki postawiono pomnik Żołnierzy I Armii Wojska Polskiego dnia 12 października 1963 roku, dłuta Xawerego Dunińskiego (1875—1964). W tym samym roku na fundamentach wysadzonego przez hitlerowców dnia 21 sierpnia 1944 roku więzienia zwanego Pawiakiem przy ulicy Dzielnej i rogu Marchlewskiego, w którym zginęło około 36 tysięcy osób, wzniesiono mauzoleum według projektu prof. Romualda Gutta (1888—1974), Mieczysława Mołdawy, Tadeusza Łodzińskiego i Z. Kann-Puciłowskiej (obelisk). W roku 1965 po drugiej stronie ulicy Marchlewskiego została położona tablica w tym miejscu, gdzie znajdował się kobiecy oddział Pawiaka — Serbia.

Dnia 20 lipca 1964 roku na placu Teatralnym w 20 rocznicę powstania stanął główny pomnik Bohaterom Warszawy zwany potocznie Nike, dłuta Mariana Koniecznego.

Dnia 7 maja 1965 w głównej alei Ogrodu Saskiego położono płytę upamiętniającą walkę i śmierć 800 tysięcy mieszkańców Warszawy w latach 1939—1944.

W 1967 roku na skrzyżowaniu alei Żwirki i Wigury z ulicą Wawelską stanął pomnik Poległego Lotnika, odtworzony z zachowanej miniatury przez artystę rzeźbiarza Alfreda Jesiona. Po raz pierwszy został on postawiony na placu Unii Lubelskiej w roku 1932 jako dzieło Edwarda Wittiga (1879—1941), po powstaniu całkowicie zniszczony przez hitlerowców.

Na skwerze Krakowskiego Przedmieścia obok figury Matki Boskiej Pasawskiej znajduje się grobowiec członków sztabu dowództwa Armii Ludowej, poległych w czasie powstania warszawskiego 26 sierpnia 1944 roku w domu przy ulicy Freta 16. Byli to: Bolesław Kowalski, Stanisław Kurland, Edward Lanota, Anastazy Matywiecki i Stanisław Nowicki. Zwłoki ich w tym miejscu pogrzebano w maju 1945 roku w myśl rozkazu marszałka Michała Roli-Żymierskiego. Prowizoryczną tablicę zastąpiono w roku 1968 nową, zaprojektowaną przez inżyniera Zygmunta Stępińskiego.²⁴

Należy tu również wymienić Italski Cmentarz Wojskowy przy ulicy Marymonckiej, założony w roku 1927 przez ambasadę włoską, stale pozostający pod jej opieką.²⁵ Spoczywają na nim żołnierze włoscy zmarli w czasie pierwszej i drugiej wojny na obszarze Polski. W czasie drugiej wojny w jenieckich obozach hitlerowskich na naszych ziemiach zginęło około 30 tysięcy Włochów.

Wyżej wymieniono jedynie najważniejsze z narodowego punktu widzenia pomniki śmierci. Setki tablic na murach zewnętrznych i wewnętrznych gmachów publicznych, kościołów, szkół wszystkich stopni, zakładów przemysłowych, instytutów i instytucji społecznych — umieszczonych w ubiegłym trzydziestoleciu — oddaje hołd pamięci bojowników. W dniu 2 lipca 1947 roku powołano Radę Ochrony Pomników Walki i Męczeństwa, działającą pod przewodnictwem Zygmunta Balickiego (do 1953 r.), Kazimierza Banacha (do 1955 r.) i Janusza Wieczorka od 1960, której głównym dziełem obok większych obiektów było ustawienie na terenie całego miasta 448 pomników z napisem „Miejsce uświęcone krwią Polaków” oraz liczbą poległych: od jednej osoby do pięciu tysięcy (na Woli), według projektu artysty rzeźbiarza Karola Tchorka. Rada realizuje też, dzięki szerokiej zbiorce funduszy w kraju i za granicą, budowę pomnika dzieci pomordowanych przez hitlerowców, w postaci Centrum Zdrowia Dziecka w Międzyzlesiu.

*

Zgodnie z ustalonym przez Główny Urząd Statystyczny określeniem — za cmentarz uznaje się oddzielony teren przeznaczony do grzebania zmarłych, na którym mogiły są wyraźnie zarysowane w zwyczajowo przyjętej formie wizualnej.

Poszczególne cmentarze zarówno czynne, jak i nieczynne zgrupowano niżej według wyznań i czasu założenia bez względu na to, kiedy wraz z obsługiwany obszarem, znalazły się w granicach miasta Warszawy obowiązujących do dnia 31 lipca 1977 roku.

I. CMEN TARZE KATOLICKIE

1. CZYNNE

„STARY CMEN TARZ SŁUŻEWSKI” przy ulicy Fosa i Anyżkowej, sięgający prawdopodobnie XIII wieku. Po zniszczeniu go w roku 1831 ponownie został poświęcony w 1839, zaś powiększony i otoczony murem w 1850 i jeszcze raz powiększony w 1876. Na cmentarzu tym (bez kwater wojennych) spoczywa między innymi Krystyna Krahełska (1914—1944), która w roku 1938 pozowała Ludwice Kraskowskiej-Nitschowej do statui Syreny przy Wybrzeżu Kościuszkowskim (obok Tamki); ona również napisała słowa pieśni: „Hej, chłopcy! Bagnet na broń...” i jako plutonowy-sanitariusz 7 pułku ułanów WP poległa w pierwszym dniu powstania warszawskiego. Obok grób Wandy Krahełskiej-Filipowicz (1886—1968), która rzuciła bombę na Skalona.

Powierzchnia cmentarza w roku 1975 wynosiła 1,3 ha. W 1969 roku złożono na nim 40 zwłok, w 1975 — 93.²⁶

CMENTARZ W TARCHOMINIE przy ulicy Mehoffera (dawniej Kościelna) został założony w roku 1518. Na przyłączonym w roku 1945 terenie nieczynnego cmentarza luterńskiego (0,1 ha) złożono jako pierwszych 10 akowców ze zgrupowania „Marianowo”, poległych w czasie powstania warszawskiego w Kampinosie. Powiększenie tego cmentarza nastąpiło też w roku 1959 z daru Leona Hajdzonego. Jego powierzchnia w roku 1975 wynosiła 2,2 ha; w roku 1969 złożono na nim 50 zwłok, w 1975 — 100.²⁷

CMENTARZ W POWSINIE przy ulicy Przyczółkowej został założony w roku 1720, w 1950/51 powiększony o 0,5 ha. Powierzchnia cmentarza w roku 1975 wynosiła 1,6 ha; W 1969 roku odbyło się na nim 85 pogrzebów, w 1975 — 58.²⁸

CMENTARZ POWĄZKOWSKI — ulica Powązkowska 1/3/5. Powstał on jako chronologicznie drugi cmentarz „polowy” po Świętokrzyskim. Realizacja tego zamierzenia królewskiego nastąpiła dnia 4 listopada 1790 roku dzięki darowiźnie Melchiora Szymanowskiego (właściciela jurydyki szymanowskiej) wynoszącej 2 ha 609 m² gruntu przylegającego do wsi Powązki. Dnia 20 maja 1792 roku nastąpiło poświęcenie kamienia węgielnego pod kościół według projektu Dominika Merliniego, a 6 listopada 1793 — konsekracja.²⁹ Pierwszym pochowanym (w katakumbach) w roku 1793 był Jerzy Sylwestrowicz, łowczy wileński. Początkowo cmentarz służył tylko trzem parafiom, był nawet podzielony na trzy części, wkrótce jednak zaniechano podziału, zwłaszcza po zamknięciu w roku 1836 cmentarza Świętokrzyskiego, odkąd cmentarz Powązkowski zaczął obsługiwać następne dwie parafie. Do roku 1884, czyli do otwarcia cmentarza Bródnowskiego, cmentarz ten był jedynym miejscem grzebania katolików lewobrzeżnej Warszawy.

Budynki gospodarcze przy ulicy Powązkowskiej 14 (zarząd, stajnie i wozownie dla karawanów) zbudowano w roku 1858 według projektu arch. Anzelma Dobromira Krysińskiego (1836—1885) pod kierunkiem Feliksa Walerego Zygodlewicza (1819—1897). Kościół gruntownie przebudowany w latach 1891—1898 przez Józefa Piusa Dziekońskiego, pozbawiony został cech stylu Merliniego. Katakumby rozbudowywane — przedłużone były w latach 1837, 1843, 1846, 1851 i na początku XX wieku do 113,5 m. W rok po założeniu 26 sierpnia 1794 roku zarówno kościół, jak i cmentarz zostały uszkodzone w czasie bitwy z Prusakami. Podczas drugiej wojny światowej był on wielokrotnie bombardowany, a w czasie powstania 1944 roku hitlerowcy na teren zabudowań gospodarczych cmentarza wprowadzili dużą liczbę koni, na cmentarz zaś czołgi. Odbudowa kościoła pod kierunkiem

Stanisława Marzyńskiego trwała od roku 1950 do 1960, a katakumb od 1946 do 1970. Nowy budynek zarządu wzniesiono w roku 1966 według projektu Mieczysława Kuzmy.

Obszar cmentarza drogą zakupów, darów i wywłaszczeń był wielokrotnie powiększany.³⁰ Powierzchnia jego w roku założenia w 1790 (przypominam) wynosiła 2 ha 609 m², w 1887 — 19 ha 2368 m², w 1906 — 40 ha 6300 m², w 1975 — 43 ha 3000 m². Obecnie jest otoczony następującymi ulicami: Powązkowską, Tatarską, Ostroroga, murem cmentarza Żydowskiego i ulicą Spokojną. Od ulicy Powązkowskiej (między kościołem a rogim Okopowej) znajduje się: brama I (zamknięta); brama II w oprawie architektonicznej i rzeźbiarskiej Leopolda Wasilkowskiego, odsłonięta dnia 16 czerwca 1915 roku kosztem Mieczysława Landsberga dla uczczenia pamięci żony Honoraty ze Zwolińskich; brama III zniszczona w czasie nalotu w 1942 roku, została zamurowana i wypadła z numeracji, i brama IV, najbardziej obok bramy II wykorzystywana. Od ulicy Tatarskiej brama V służy potrzebom gospodarczym, a dla odwiedzających otwierana jest tylko w dni zaduszne, podobnie jak i brama VI od ulicy Ostroroga (na osi Wawrzyszewskiej). Brama VII wychodzi na cmentarz Żydowski — obok niej znajdowała się kwatery dla zmarłych na cholere. Wreszcie na ulicę Spokojną prowadzi furtka. W granicach miasta cmentarz znalazł się w roku 1857.

Od roku 1882 do cmentarza można było dojeżdżać tramwajem konnym, a od 1909 elektrycznym. Podobnie i na innych cmentarzach były tu kwatery dla samobójców i groby zbiorowe, zwane „jeneralne dla ubóstwa i dzieci do lat 7” oraz choleryczne.

W katakumbach w latach dziewięćdziesiątych XIX wieku stosowano „piec do oczyszczania powietrza i niedopuszczania wilgoci oraz windę na kołach do podnoszenia trumien na wyższe kondygnacje”, których ogółem jest siedem. Do roku 1889 złożono w nich około 1000 zwłok, a do 1914 — 1500.

W roku 1925 przy tylnej ścianie katakumb powstała Aleja Zasłużonych, w której jako pierwsze złożono zwłoki Władysława Stanisława Reymonta.

Wacław Jeziorowski w roku 1915 napisał: „...księgi cmentarne, w porządku utrzymywane, datują się dopiero od 1836 r. (od 1870 po rosyjsku)”,³¹ sam jednak dokładne roczne liczby pogrzebanych podał dopiero od roku 1854 (na 1914 roku skończył; zob. tablica nr 76).

W latach międzywojennych liczby pogrzebanych osób przedstawiają się następująco: w roku 1922 pochowano 2110 osób, w 1923 — 2208, w 1924 — 2105, w 1925 — 2040, w 1926 — 2109, w 1927 — 1773, w 1928 — 1913, w 1929 — 1886, w 1930 — 1764, w 1937 — 1806.

Wobec całkowitego zniszczenia archiwum tego cmentarza w czasie drugiej wojny światowej ani dla lat 1793—1853, ani dla 1915—1921 oraz

1938—1944 żadnych liczb uzyskać nie można. Dla lat zaś 1945—1976 zob. tablica 77.

Przed pierwszą wojną światową podejmowano próby określenia liczby pogrzebanych w latach 1793—1853. Wł. K. Zieliński (w 1889) i W. Jeziorowski (w 1915 r.) szacowali ją na 200 tysięcy.³² Z obliczeń szacunkowych wynika, że na cmentarzu tym w ciągu 183 lat (1793—1976) pogrzebano około 650 tysięcy zmarłych.

CMENTARZ WILANOWSKI. Założony został około roku 1816 jako cmentarz „w polu”, z dala od dawnego cmentarza przy kościele Św. Anny w rozwidleniu Gościńca Królewskiego (al. Wilanowska) i Drogi Wilanowskiej (ul. Wiertnicza), z inicjatywy Aleksandry z Lubomirskich Potockiej, żony Stanisława Kostki Potockiego. W latach 1823—1826 wzniesiono tam neogotycką kaplicę, w której w sarkofagach złożono zwłoki Stanisława Kostki i Ignacego Potockich (w 1867 roku przeniesiono je do kościoła parafialnego Św. Anny). Kaplicę projektował Piotr Aigner.

Około roku 1860 Henryk Marconi powiększył cmentarz przez dodanie terenu nadając mu kształt czterech ramion krzyża greckiego, wznosił też dekoracyjną bramę i nowe ogrodzenie z półkolistych kształtek ceramicznych. W latach 1887—1888 zaokrąglono granice cmentarza w oparciu o istniejące ramiona, w 1945 nastąpiło dalsze powiększenie.

Pochowano tu kilkunastu uczestników powstania styczniowego.

Na prawo od wejścia znajdują się 2 kwatery z 10 grobami zbiorowymi rozpoznanych (w tym 2 nazwiska żydowskie) i nieznanymi żołnierzy kampanii 1939 roku, nadto 7 kwater z 32 mogiłami zbiorowymi po 5 do 11 rozpoznanych, w niektórych do 7 nieznanymi żołnierzy zgrupowania „Oaza” pułku „Baszta”, zgrupowania „Grochów”, dywizjonu „Jeleń” i 36 pp. Legii Akademickiej, poległych 26—27 sierpnia 1944 roku przy zdobywaniu Sadyby. Tutaj też pogrzebano kilkanaście osób cywilnych, rozstrzelanych przez Niemców w parku Wilanowskim. Przy kaplicy powstał grób rodziny Radziwiłłów.

Powierzchnia cmentarza w roku 1975 wynosiła 2,8 ha, w 1969 roku pogrzebano na nim 107 osób, w 1975 — 138.³³

CMENTARZ W WAWRZYSZEWIE przy ulicy Wólczyńskiej. Założony został w roku 1830. Cmentarz został powiększony z daru Adama Bratsmana. Na wydzielonych kwaterach znajduje się pomnik z napisem: „500 żołnierzy 30 pułku Strzelców Kaniowskich tu spoczęło po ofiarnej walce z Niemcami hitlerowskimi w obronie swej stolicy we wrześniu 1939 r.” (bitwa trwała od 24 do 27 września) opodal „Kwatera Żołnierzy Powstania Warszawskiego poległych w walce z najeźdźcą hitlerowskim 1 VIII — 30 IX 1944 ”

W roku 1975 powierzchnia cmentarza wynosiła 6,4 ha. W 1969 roku odbyło się na nim 329 pogrzebów, w 1975 — 600.³⁴

CMENTARZ WOLSKI przy ulicy Wolskiej 180/182. Według oświadczenia (przy braku dokumentów) prałata ks. inż. Jana Podbielskiego cmentarz ten, „na księżej włóce”, powstał w roku 1854 wraz z reaktywowaniem parafii Św. Stanisława przy drewnianym wówczas kościele pod tym samym wezwaniem z fundacji Biernackich przy obecnej ulicy Bema 73/75 — parafii zniesionej w 1834 w związku z zamianą na cerkiew kościoła Św. Stanisława i Św. Wawrzyńca w reducie nr 56 przy Wolskiej. W roku 1874 nastąpiło powiększenie cmentarza nie wiadomo o ile, następnie w 1882 o 3,36 ha („Kwadrat przy szosie”), w 1899 o dalsze 2,61 ha.³⁵

W latach 1925—1937 jego powierzchnia wynosiła 9,1 ha.

W roku 1962/63 na miejscu drewnianej kapliczki na cmentarzu zbudowano kościół murowany pod wezwaniem Św. Grzegorza Wielkiego, a w 1970 nową dzwonnice.

Powierzchnia cmentarza w roku 1975 wynosiła 11,3 ha. W roku 1969 pogrzebano na nim 1187 zwłok, w 1975 — 681. W bezpośrednim sąsiedztwie tego cmentarza założono w roku 1945 Cmentarz Powstańców Warszawy i park z pomnikiem „Polegli-Niepokonani.”³⁶

CMENTARZ BRÓDNOWSKI przy ul. Św. Wincentego 83. W roku 1883 Warszawa przekroczyła liczbę 400 tysięcy mieszkańców, w tym Praga 32 tysiące. Na wniosek powołanej przez prezydenta Sokratesa Starynkiewicza komisji, złożonej z członków dozorów cmentarnych i urzędników magistrackich, miasto nabyło tak zwane Łyse Góry na cmentarz na Bródnie i natychmiast przystąpiło do niwelacji terenu, grodzienia i budowy dojazdu od drogi prowadzącej do Jabłonny. W piśmie z 11 listopada 1884 roku do arcybiskupa warszawskiego Wincentego T. Chościaka-Popiela Starynkiewicz zawiadomił, że z braku miejsc cmentarz Kamionkowski należy zamknąć i wobec zakończenia przygotowań na nowym, Bródnowskim, można rozpocząć grzebanie. Dnia 20 listopada 1884 roku arcybiskup dokonał konsekracji i tegoż dnia na cmentarzu odbył się pierwszy pogrzeb — jedno-rocznego dziecka, Marii Skibniewskiej.

Dla upamiętnienia oddania cmentarza do użytku przy głównym wejściu umieszczono na kopcu krzyż z napisem łacińskim: „Alexandro tertio regnante...” Napis ten po odzyskaniu niepodległości został usunięty, a na tym miejscu w roku 1938 złożono zwłoki kardynała Aleksandra Kakowskiego (1862—1938).

Od 13 listopada 1885 roku zezwolono na grzebanie na cmentarzu Bródnowskim również mieszkańców lewobrzeżnej Warszawy — na razie jednak tylko zmarłych w szpitalach i przytułkach, chowanych na koszt miasta.

W dwa lata potem, dnia 14 czerwca 1887 roku, gen.-gubernator zamknął cmentarz na Kamionku, na Powązkach zaś place wolno było nabywać jedynie na własność. Powązki stały się cmentarzem klas wyższych i bogatszych. Bródno zaś miejscem spoczynku proletariatu i najuboższych całej Warszawy. Wobec tego że liczba pogrzebów na Powązkach z 10 tysięcy w roku 1882 i 7 tysięcy w 1887 zmalała od około 2000 — w 1889 roku, kapelana cmentarnego przeniesiono z Powązek na Bródno, gdzie od tegoż roku grzebano ponad 8 tysięcy zwłok.

Cmentarz Bródnowski założono na gruntach ofiarowanych przez ks. Annę mazowiecką w XIV wieku szpitalowi Św. Ducha, znajdującemu się wówczas przy ulicy Pivnej obok kościoła Św. Marcina. Nabyto je od Rady Zakładów Dobroczyńnych, dziedziczki wspomnianego szpitala. Znajdowały się one między ulicami Odrowąża (od zachodu), Św. Wincentego (od wschodu), cmentarzem żydowskim i przedmieściem Targówek — obecnie ulicą Rzeszowską i Podobną (od południa) oraz przedmieściem Nowe Bródno i polami wsi Stare Bródno — w tej chwili Budowlana (od północy). Nabyte tereny o powierzchni 65 ha 2857 m², przystosowano stopniowo do grzebania zwłok i poświęcano³⁷ w miarę postępu robót. W 1893 dozór cmentarny odstąpił 4 ha 518 m² wojskowej prochowni od strony Targówka. Powiększenie terenu nastąpiło 14 marca 1916 roku dzięki zakupowi po raz wtóry od szpitala Św. Ducha 30 ha 5693 m² oraz 28 września 1921 roku od polskich władz wojskowych przez przejęcie całej prochowni o powierzchni 16 ha 9845 m², co wraz ze szkółką drzew i skwerem stanowiło 113 ha 2992 m². Małe zakupy i dary od prywatnych właścicieli oraz odcięcie skrawków ziemi pod budowę ulic nie zmieniły tego stanu i taką powierzchnię — nie zmienioną od pięćdziesięciu lat podaje zarząd cmentarza. Geodezja miejska podaje 110,1 ha, gdyż około 3 ha przewidziano pod budowę mostowej Trasy Toruńskiej.

Dnia 1 lipca 1887 roku prezydent Starynkiewicz wystąpił z propozycją budowy kaplicy cmentarnej i przekazał na ten cel drewno z rusztowań użytych do wymiany i restauracji kolumny Zygmunta, zakończonej 6 września 1887 roku. Kaplica pod wezwaniem Św. Wincentego à Paulo o wymiarach 22×10×10 m według projektu arch. Edwarda Cichockiego z Ukrzyżowanym w wielkim ołtarzu — dłuta Panasiuka została poświęcona 28 października 1888 roku i dotychczas służy cmentarzowi. W granicach miasta cmentarz znalazł się dopiero w roku 1916.

W roku 1934 z racji pięćdziesięciolecia cmentarza naprzeciwko kaplicy wzniesiono betonową dzwonnice. W roku 1960 na cmentarzu zbudowano murowany kościół pod wezwaniem Najświętszej Marii Panny, do którego budowy wykorzystano materiał i elementy rzeźbiarskie (m. in. portal główny) kaplicy Przeddzieckich, przeniesionej z sąsiedztwa kościoła Św. Piotra i Pawła na ulicy Emilii Plater, a zniszczonej w 1939 i 1944.

Drewnianą kancelarię, budynki gospodarcze (m. in. stajnie na 8 koni) w roku 1926 zastąpiono murowanymi. Ogrodzenie (4958 m) budowano od roku 1883 do 1927.

Bram początkowo było pięć: dwie od ulicy Św. Wincentego i trzy od Odrowąża; obecnie od wschodu są cztery (jedna do nowego kościoła), a od zachodu trzy. Główne wejście od ulicy Św. Wincentego do Odrowąża łączy wewnętrzna aleja o długości 1250 m.

Komunikację z cmentarzem od roku 1883 stanowiła wąska jezdnia bez chodników o długości 1475 m, prowadząca od drogi do Jabłonny, w 1894 nieco ją ulepszono, a w 1900 położono chodniki. Tramwaj konny (od r. 1881) i elektryczny (od 1908) chodził przez długie lata tylko do obecnego Dworca Wileńskiego. Stąd trzeba było jeszcze cztery kilometry iść lub jechać konnym pojazdem z postoju przy cerkwi. Następnie tramwaj dochodził do ulicy Stalowej, później do Odrowąża, wreszcie od 1933 roku ulicą Św. Wincentego.

Dnia 28 września 1892 roku kwaterę 50-A wydzielono dla zmarłych na cholere, pierwszym z nich był Jan Łyjak.³⁸ W latach 1906—1914 grzebano na Bródnie mariawitów do czasu otrzymania przez nich terenu pod cmentarz na Woli.

Dnia 21 lutego 1929 roku decyzją kardynała Kakowskiego wydzielono kwaterę dla bezwyznaniowców.³⁹ Dla tej kwatery zrobiono oddzielną bramę na osi ulicy Wejherowskiej.

W kwaterze 114-W spoczywa 1500 bezimiennych żołnierzy polskich poległych we wrześniu 1939 roku, pochowanych w czasie okupacji, a w kwaterze 28 — 750 ekshumowanych przez Miejskie Przedsiębiorstwo Oczyszczania w 1944 roku, po wyzwoleniu.

W kwaterze 33-C pogrzebano 28 żołnierzy-socjalistów, poległych w czasie powstania, w kwaterze 35-D żołnierzy AK, którzy 6 kwietnia 1944 roku zginęli przy obronie wytwórni broni na ulicy Solec 103.

W kwaterze 114-H na grobie 62 osób rozstrzelanych przez hitlerowców dnia 2 sierpnia 1944 roku pracownicy zarządu cmentarza własnymi siłami wzniesli 5 sierpnia 1945 roku pomnik — pierwszy na terenie Warszawy po wyzwoleniu. Na cmentarzu tym spoczywa również 279 żołnierzy radzieckich, poległych w 1944/45 roku oraz zmarłych z ran w szpitalach warszawskich do 1949.

Wśród znanych szerszemu ogółowi spoczywają tu: kardynał Aleksander Kakowski (1938), Roman Dmowski (1939), wicemarszałek Sejmu Ludwik Gdyk, ojciec marszałka Konstantego Rokossowskiego również Konstanty (1902), kontradmirał Adam Mohuczy (1953), rodzice Hanki Sawickiej-Szapiro.⁴⁰

W ciągu 92 lat (1884—1976) na cmentarzu tym pogrzebano 742 626 osób (zob. tablica 78).

CMENTARZ W ZERZENIU przy ulicy Cylichowskiej. Najstarszy nagrobek nosi datę 1896 rok, choć cmentarz jest niewątpliwie starszy. Jeszcze w czasie okupacji 1939—1944 komitet, powstały z inicjatywy Izydora Królaka, pogrzebał w zbiorowej mogile żołnierzy z grupy płk. Mariana Kalińskiego z 13 dywizji piechoty, poległych w dniach 19—20 września 1939 roku i wystawił pomnik według projektu inż. Seweryna Nirnsztejna i Wiesława Chorosiewicza, z rzeźbą orła wykonaną przez Wacława Piotrowskiego. Pogrzebani tam kościuszkowcy spoczywają w kwaterze z napisem: „Poległym Żołnierzom na polu chwały. Styczeń 1945.”

Powierzchnia cmentarza w 1975 roku wynosiła 2,3 ha, w 1969 roku odbyły się na nim 53 pogrzeby, a w 1975 — 37.⁴¹

„NOWY CMENTARZ SŁUŻEWSKI” przy ulicy Wałbrzyskiej i Wróblej, założony w roku 1900, a w 1955 powiększony został o 20 m na całej długości. Na wydzielonych kwaterach wojennych znajduje się prostokątny obelisk kamienny z płaskorzeźbami, obok pozioma tablica z napisem: „Niech na zawsze zostaną w pamięci narodu ci, którzy w walce z najeźdźcą hitlerowskim złożyli swe życie.” Na mniejszej tablicy napis: „Cmentarz wojenny, na którym pochowano w kwaterze A: 493 rozpoznanych i 1224 nie rozpoznanych żołnierzy WP i osób cywilnych — ofiar nalotów i bombardowania broniącej się Warszawy w 1939 r.; w kwaterze B: 39 rozpoznanych i 43 nie rozpoznanych żołnierzy AK pułku «Baszta», poległych w czasie powstania warszawskiego 1944 r.”

Powierzchnia cmentarza w roku 1975 wynosiła 3,75 ha. W roku 1969 złożono na nim 330 zwłok, w 1975 — 287.⁴²

CMENTARZ NA CZERNIAKOWIE przy ulicy Powsińskiej i Bonifacego. Przy głównym wejściu na teren cmentarza stoi kamienny krzyż z napisem: „Dnia 11 VIII 1907 r. pomnik postawiony na pamiątkę założenia i poświęcenia nowego cmentarza parafialnego przez J. E. biskupa Ruszkiewicza, za staraniem ks. Marcina Kominka, pierwszego proboszcza czerniakowskiego, z fundacji Józefa i Józefy z Wojdynów małżonków Wardeckich.”

W latach dwudziestych XX stulecia cmentarz został powiększony dzięki darowi rodziny Zatwarnickich, powiększono go też w 1945 i 1951; w roku 1975 powierzchnia jego wynosiła 2,2 ha. W 1969 roku złożono na nim 235 zwłok, w 1975 — 172.⁴³

Na cmentarzu tym spoczywają m. in. Feliks Gwiżdż (1885—1952), poeta Podhala i senator, Adam Dobosz (1885—1952), śpiewak operowy.

W północnym rogu cmentarza od ulicy Powsińskiej znajduje się zbiorowa mogiła, przykryta kamienną płytą z Krzyżem Grunwaldu, niewiadomej liczby bezimiennych akowców zabitych dn. 27 sierpnia 1944 roku przy zdobywaniu Sadyby i Sielec z napisem: „Tu spoczywają prochy boha-

terskich powstańców batalionu «Oaza» poległych w walce z hitleryzmem w obronie ojczyzny w czasie powstania warszawskiego. Cześć ich pamięci.”

CMENTARZ W REMBERTOWIE przy ulicy Grzybowej — został założony w roku 1928. W roku 1975 miał 4,2 ha powierzchni. W 1969 roku odbyło się na nim 168 pogrzebów, w 1975 — 180.⁴⁴

CMENTARZ W RADOŚCI przy ulicy Izbickiej. Został założony w roku 1932. Znajduje się na nim symboliczna mogiła o wymiarach 2×3 m z napisem: „Obrońcom Ojczyzny — dzieci Radości 1939 r.” Mogiła ta pozostaje pod stałą opieką miejscowej Ochotniczej Straży Pożarnej.

W roku 1969 miał on 1,2 ha, a odbyły się na nim 53 pogrzeby.⁴⁵

CMENTARZ WE WŁOCHACH przy ulicy Kleszczowej (dawniej Mickiewicza 29) — powstał w roku 1937, powiększony w 1951. W pobliżu fortu znajduje się na nim symboliczna mogiła z obeliskiem o wysokości 3 m ozdobionym tarczami z Krzyżem Grunwaldzkim, na którym znajduje się napis: „Wieczna chwała patriotom, bojownikom o wolność ojczyzny, pomordowanym w hitlerowskich obozach koncentracyjnych.”

W roku 1975 cmentarz miał powierzchnię 4,7 ha. W roku 1969 odbyło się na nim 150 pogrzebów, w 1975 — 245.⁴⁶

CMENTARZ W WAWRZE przy ulicy Korkowej (dawniej Klasztornej) — został założony w roku 1942 w związku z powstaniem nowej parafii. W 1975 jego powierzchnia wynosiła 6 ha. W roku 1969 odbyło się na nim 208 pogrzebów, w 1975 — 300.⁴⁷

CMENTARZ W PYRACH przy ulicy Łagiewnickiej. Założony najpewniej w roku 1945, poświęcony bowiem został dnia 24 marca 1946. Znajdują się na nim dwie kwatery wojenne, i na jednej z nich leży granitowy głaz z wrytym Krzyżem Grunwaldu i z napisem: „Na tym cmentarzu spoczywają prochy bohaterskich żołnierzy ruchu oporu poległych na polach Pyr i w Lasach Kabackich w walce o wolność ojczyzny w czasie powstania warszawskiego oraz rozstrzelanych więźniów Pawiaka w latach 1939—1944. Cześć ich pamięci.”

W roku 1975 miał on 2,5 ha powierzchni. W roku 1969 odbyło się tutaj 30 pogrzebów, w 1975 — 70.⁴⁸

2. NICZYNNE

CMENTARZ W WILANOWIE (Milanowie). Znajdował się on przy drewnianym kościółku zbudowanym między północnym skrzydłem pałacu a oranżerią, następnie, również przy drewnianym kościółku postawionym w tym miejscu, gdzie w latach 1857—1870 wzniesiono murowany — pod wezwaniem Św. Anny według projektu Henryka Marconiego. Cmentarz pierwszy według opinii archeologów pochodził z XIII wieku. Obok bowiem dominujących już śladów obrządku chrześcijańskiego (trumny i obrączki ślubne) zawierał jeszcze resztki obrządku pogańskiego (na przykład nóż z prawej strony głowy). Wobec istnienia tych relikwów pogańskich cmentarz ten można uznać za pierwszy chrześcijański na obszarze dzisiejszej Warszawy.

Cmentarz drugi — przykościelny — pełnił swą funkcję najpewniej do chwili założenia w roku 1816 cmentarza „w polu”, o którym mowa w innym miejscu.⁴⁹

CMENTARZ NA KAMIONKU (Kamionie) z XIII wieku znajduje się przy drewnianym kościółku, który w różnych czasach „znikał”. Parafia bowiem była erygowana trzykrotnie: w wieku XIII, w roku 1616 i w 1917. Cmentarz stracił statut parafialnego dnia 4 lutego 1681 roku na rzecz cmentarza przy kościółku Św. Stanisława w Skaryszewie założonym w roku 1635, a odzyskał w 1807, gdy zarówno kościół, jak i cmentarz Skaryszewski zostały zniesione w związku z budową umocnień napoleońskich. Na głazie przy kościele wzniesionym w latach 1929—1931 według projektu Konstantego Sylwina Jakimowicza (1879—1960) umieszczono napis: „Poległym na polach Kamionka w bitwie ze Szwedami o Warszawę w dniach 29—30—31 lipca 1656 r. na tym cmentarzu pogrzebanym — wdzięczna pamięć.” W wieku XVII cmentarz ten odwiedziony był „ziemnym wałem i drewnianym płotem”. W roku 1704 Karol XII odwiedził złożonych tu poległych Szwedów. Tutaj też pochowano część obrońców Pragi i ofiar rzezi 1794 roku. Wójcicki pisze, że na kamieniu położonym w roku 1796 przez Rajmunda Korsaka znajdowały się słowa: „Jakubowi Jasińskiemu poległemu dnia 4 listopada 1794. Niebo twym grobem, napis wieków podziwienie. Rodacy! schylcie czoło na jego wspomnienie.”⁵⁰ Były też i inne nagrobki, ale „po 1831 r. wszystko zniknęło.”⁵¹ Dopiero w okresie międzywojennym na murze nowego kościoła umieszczono tablicę ze słowami: „Śp. Jakóbowi Jasińskiemu generałowi artylerii, pułkownikowi i synowi jego porucznikowi Górskiemu, Aleksandrowi Wisłockiemu i wielu dziś z imienia nieznanym poległym na szancach Pragi 4 listopada 1794, tu na cmentarzu spoczywającym cześć i sława.” „Polegli w bitwie grochowskiej w roku 1831 pogrzebani bez pomników.” I oni zostali upamiętnieni tablicą na murze no-

103. Trolejbus „Škoda” kursujący w latach 1955—1973

104. Michał Szubert, założyciel (1819) i dyrektor Ogrodu Botanicznego do 1846 roku

105. Franciszek Szanior, główny ogrodnik Warszawy w latach 1877—1906, twórca parków Ujazdowskiego i Skaryszewskiego

106. Sztuczny wodospad w parku Ujazdowskim z roku 1896

107. Partery kwiatowe w parku Wilanowskim

108. Stawki w parku „Pole Mokotowskie” (w zimie)

109. Schody na skarpie pod pałacem Ujazdowskim wg projektu L. Majdeckiego z roku 1974

110. Kanał Piaseczyński z roku 1720 u podnóża pałacu Ujazdowskiego

111. Najstarszy w Warszawie nagrobek z roku 1708 pod gołym niebem na cmentarzu cholerycznym w Głodnej Wsi na Starym Bródnie przy ulicy Ostródzkiej

wego kościoła: „Poległym za wolność Ojczyzny 25 II 1831 w bitwie pod Grochowem i na Kamionku Bezimiennym Bohaterom w grobach cmentarza tego pochowanym — Chwała.”

W następnych latach wypełniający się cmentarz został w roku 1850 uporządkowany i obwiedziony murem, ale starania o powiększenie go nie odnosiły skutku. Przeciwnie, w związku z otwarciem w roku 1884 cmentarza na Bródnie — Kamionkowski, znajdujący się wówczas wśród zagęszczającej się szybko zabudowy, został dnia 14 czerwca 1887 roku rozporządzeniem generała-gubernatora warszawskiego zamknięty. Zezwolono jedynie trzydziestu rodzinom na składanie zwłok w grobach rodzinnych w ciągu dwunastu lat. W roku 1886 było na nim 248 grobów trwałych. Termin ten był jeszcze nieco przedłużany, ale cmentarz przestał już być czynny od początku XX wieku, chociaż do dnia dzisiejszego znajduje się na nim kilka kamiennych nagrobków.

W końcu XIX wieku na tym cmentarzu powstała drewniana kaplica przedpogrzebowa, rozbudowana w roku 1912 kosztem Michałowej Radziwiłłowej; przy kaplicy dnia 22 lutego 1917 roku kardynał Kakowski erygował po raz trzeci parafię, a w 1931 na jej miejscu otwarto kościół, o którym wspomniano wyżej.

Powierzchnia cmentarza w roku 1916 (na którym znajdowało się wówczas jeszcze 144 nagrobki i groby murowane, nie licząc ziemnych) wynosiła 14 476 m². Obecnie jest to już od dawna tylko procesjonalny cmentarz przykościelny.⁵²

CMENARZ FARSKI (nazwa użyta w 1743 r.). Powstał on w XIII wieku przy późniejszej farze Św. Jana, a następnie katedrze. Zajmował obszar dzisiejszej Kanonii. W czasach księcia Janusza Starszego (1340—1429) został odgradzony dwoma kamiennymi słupami (szkopułami) od gruntów miejskich. Zamknięto go w roku 1780. Dotąd zachował się jeden z jego nagrobków w postaci rokokowej figury Madonny w niszy ściany prezbiterium, z datą 1771 i nieczytelnym napisem.⁵³

CMENARZ PRZY KOŚCIELE ŚW. WAWRZYŃCA — na rogu ulicy Wolskiej i Redutowej. Pierwsza wzmianka o kościele pochodzi z roku 1288 jako o filialnym (drewnianym) parafii Św. Jana na Starym Mieście. Od roku 1611 był on kościołem parafialnym, a więc miał cmentarz; na nim też w roku 1656 pogrzebano pierwsze wojenne ofiary w czasie najazdu Szwedów, którzy kościół spalili.

Budowę nowego, murowanego kościoła rozpoczęto za sprawą Marysieńki Sobieskiej według projektu Daniela Jaucha w roku 1695, który po licznych przebudowach do dziś istnieje.

W roku 1794, w czasie insurekcji kościuszkowskiej, kościół wraz z oto-

czaniem był terenem bitwy, a w 1831 redutą numer 56, tragiczną dla powstania listopadowego. Tam to po bitwie stoczonej dnia 6 sierpnia 1831 roku pogrzebano zdobywców i pokonanych wraz z gen. Józefem Sowińskim (1777—1831). Kościół wraz z cmentarzem odebrano katolikom w roku 1834 i oddano prawosławnym. Dzieje tego obiektu w latach 1831—1916 zostały więc z konieczności przedstawione w opisie cmentarza Prawosławnego przy ulicy Wolskiej 138/140. Natomiast katolicy, mieszkańcy Woli, w tym czasie byli grzebani na cmentarzu Powązkowskim lub na sąsiednich cmentarzach wiejskich, od roku 1854 na cmentarzu Wolskim. W roku 1916 odzyskano kościół, w 1921 odgrodzono jego otoczenie od cmentarza Prawosławnego, a w 1923 parafię katolicką przywrócono, ale cmentarza już nie reaktywowano. Uczyniono jedynie wyjątek dla proboszcza ks. Witolda Prądyńskiego (1871—1929), który przeprowadził rewindykację oraz odbudowę i obok kościoła został pochowany.

Na terenie otaczającym kościół Św. Wawrzyńca, w granicach wałów reduty z 1831 roku, znajduje się cmentarz poległych w latach 1656, 1794, 1831, 1939 i 1944. Na zagospodarowanej ogrodzonej części znajduje się sześć mogił. Wśród nich dwie zbiorowe z roku 1831, na których tablice mówią — lewa: „Tu leżą zwłoki 13 żołnierzy polskich poległych 6 i 7 września 1831 roku w obronie reduty wolskiej”, prawa: „Tu leżą zwłoki 23 żołnierzy polskich 7 i 8 p. piechoty liniowej poległych 6 i 7 września 1831 roku w obronie reduty wolskiej.” W ich sąsiedztwie znajdują się trzy mogiły żołnierzy 3 batalionu 40 pp. poległych w roku 1939 broniących reduty do ostatniego dnia kapitulacji Warszawy 27 września. W dniu 1 listopada 1963 roku podczas uroczystości przekazania zagospodarowanej reduty społeczeństwu Woli generał Juliusz Rómmel (1881—1967), dowódca obrony Warszawy, zapalił znicz.

Wreszcie ostatni grób to mogiła zbiorowa — około 1500 mieszkańców Woli wymordowanych przez hitlerowców w sierpniu 1944 roku. W piątą rocznicę rzezi Woli dnia 5 sierpnia 1949 roku odsłonięto pomnik.

Na południowej, zewnętrznej, ścianie kościoła znajduje się tablica ku czci gen. Józefa Sowińskiego, dłuta R. Zerycha ufundowana w roku 1928 przez Legię Inwalidów Wojennych.⁵⁴

CMENTARZ PRZY KOŚCIELE ŚW. JERZEGO (ul. Świętojerska 12 hip. 1766). Jest on wzmiankowany po raz pierwszy w roku 1339. Do roku 1785 grzebano na nim ludzi traconych na Rynku Starego i Nowego Miasta na mocy wyroków sądowych, między innymi w roku 1689 — Kazimierza Łyszczyńskiego za ateizm, Strawińskiego i Łukawskiego, konfederatów barskich, którzy w 1771 dokonali zamachu na króla Stanisława Augusta. Po roku 1785 do 1817, to jest do chwili likwidacji, chowano na nim wyłącznie samobójców. Kościół zamknięto w roku 1818, a budynek przegna-

czono na cele przemysłowe. Ostatnie fragmenty murów tego kościoła zostały rozebrane w październiku 1962 roku.⁵⁵

CMENTARZ PRZY SZPITALU ŚW. DUCHA, którego początki sięgają roku 1388, znajdował się obok kościoła Św. Ducha i klasztoru (od 1662) paulinów przy ulicy Nowomiejskiej i Podwala. Wiktor Gomulicki pisze, że w pewnym okresie były to dwa cmentarze „przed i za klasztorem”. Szpital w tym miejscu istniał do roku 1821. Kiedy zaś cmentarz został zlikwidowany, nie wiadomo, ale już w roku 1573 zmarłych w nim grzebano obok kościoła Zdjęcia z Krzyża na Żoliborzu.⁵⁶

CMENTARZ PRZY KOŚCIELE PARAFIALNYM ŚW. TRÓJCY. Od XIV wieku na Solcu istniał cmentarz, pierwotnie w tym miejscu, gdzie obecnie znajduje się figura św. Barbary, na rogu ulicy Ludnej. Został on w roku 1493 zniesiony przez wylew Wisły. W latach 1685—1721 z inicjatywy Marii Kazimiery wzniesiono na obecnym miejscu murowany kościół Św. Trójcy — trynitarzy, w którego podziemiach grzebano tylko zakonników, mieszkańców zaś Solca w latach 1594—1818 na cmentarzu Ujazdowskim (obecnie teren Belwederu.)⁶⁷

CMENTARZ PRZY KOŚCIELE PANNY MARII przy ul. Kościelnej Na Nowym Mieście, istniejącym od roku 1411,⁵⁸ nie wiadomo, kiedy zlikwidowany.

CMENTARZ PRZYKLASZTORNY PRZY KOŚCIELE ŚW. ANNY na Krakowskim Przedmieściu. Założony wraz z klasztorem bernardynów w roku 1454, w 1643 został udostępniony dla zmarłych świeckich. Fakt ten upamiętniono postawieniem kolumnki między kościołem a dzwonnica, która nosi datę 1643. Kiedy cmentarz został zamknięty, nie wiadomo.⁵⁹

CMENTARZ PRZY KOŚCIELE ŚW. KRZYŻA. Na Krakowskim Przedmieściu w czworoboku dzisiejszych ulic: Krakowskie Przedmieście, Świętokrzyska, Czackiego i Traugutta, był cmentarz, który powstał w roku 1526 na placu podarowanym przez Annę księżną mazowiecką obok drewnianego kościoła zbudowanego w tym samym roku. W roku 1572 przy kościele założono „szpital dla kilku ubogich”. Ponieważ jednak szpital był mały i nie funkcjonował długo, cmentarz zaś służył, zwłaszcza po założeniu parafii w roku 1626, nie tylko zmarłym w szpitalu, zaliczono go w niniejszym opracowaniu do przykościelnych. Około roku 1780 grzebano na nim 385 zwłok rocznie.

Mimo że misjonarze (sprowadzeni w r. 1653) już w roku 1745 podjęli

starania o założenie „cmentarza w polu” i cel ten osiągnęli w 1783 — cmentarz przy ich kościele zamknięto dopiero w roku 1826.⁶⁰

CMENTARZ PRZY KOŚCIELE POD WEZWANIEM ZDJĘCIA Z KRZYŻA (kościół św. Krzyża w „polu”, kościół gwardiacki). Lustracja województwa mazowieckiego z roku 1564 wymienia kaplicę Św. Krzyża, „której przeznaczeniem było przygotowywanie na śmierć skazańców chowanych następnie na przyległym cmentarzu”. Miejsce to, zwane Łysą Górą lub Górą Szubieniczną, znajdowało się naprzeciw jednej z trzech wysp wiślanych — Kępy Półkowej (Kępy Potockiej), obok której już w roku 1605 topiono zmarłych na zarazę, a na której w latach 1624—1625 założono izolatorium dla chorych w czasie nowej epidemii, dzielnie zwalczanej przez „burmistrza powietrznego”, Łukasza Drewno. Izolatorium składało się z siedmiu domków i zbiorowej kuchni. Zmarłych grzebano na cmentarzu przy kościele. Kościół ten, dotychczas drewniany, zastąpiono murowanym w 1753 roku w związku z budową przez Stanisława Poniatowskiego, ojca ostatniego króla Polski, koszar dla Gwardii Pieszej Koronnej. Od tego roku na cmentarzu przykościelnym grzebano między innymi zmarłych w szpitalach Św. Ducha i Św. Łazarza. Następny właściciel posesji August Czertwertyński po roku 1762 przeznaczył kościół na użytek wojska, a księdzu wyznaczył gażę porucznika. Kościół wraz z cmentarzem znalazł się przy zbiegu ulic Fawory i Gwardii. Cmentarz miał 3177,90 m² powierzchni. Niżej na stokach wzgórza, bliżej Wisły znajdował się w innym miejscu omówiony cmentarz Ewangelicki.

W latach 1814—1815 kościół gwardiacki znalazł się w rękach pijarów, ale 13 listopada 1816 roku objął go znów ks. Gutowski jako naczelny kapelan wojska polskiego. W związku z budową Cytadeli kościół w roku 1833 został zamknięty, prochy zaś wojskowych katolików przeniesiono „na cmentarz poza Powązki” — prawdopodobnie na późniejszy wojskowy (a dzisiejszy Komunalny).⁶¹

CMENTARZ UJAZDOWSKI PRZY KOŚCIELE ŚW. ANNY I ŚW. MAŁGORZATY. Wystawiony w roku 1593 kościół na prośbę Anny Jęgiellonki został uznany za parafialny przez biskupa Łukasza Kościeleckiego w związku „z przeniesieniem parafii z Solca do Jazdowa”. Znajdował się on na obecnym terenie (od 1662 r.) Belwederu, a „cmentarz przylegający doń od północy miał 43,6 m frontu”. Grzebano na nim zmarłych nie tylko z Solca, ale również z Nowej Wsi (późniejsza ulica Nowowiejska). Kościół i cmentarz zamknięto reskryptem Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych Królestwa Polskiego z dnia 22 lutego 1818 roku. Kościół rozebrano, zaś zwłoki z cmentarza znaczniejszych osób, jak Kazimierza Poniatowskiego (1781—1800), przeniesiono do podziemi kościoła Św. Krzyża, Marcello

Bacciarellego (1731—1818) z żoną do podziemi katedry Św. Jana, innych na cmentrz Świętokrzyski.⁶²

CMENTARZ PRZY SZPITALU SIÓSTR MARCINKANEK — Św. Ducha. Znajdował się on za kościołem Św. Marcina — augustianów na Piwnej. „Wielki cmentarz, słynny z mnóstwa wspaniałych nagrobków uczonych, artystów, muzyków, złotników itp.” — powstał w XV stuleciu. Kiedy został zlikwidowany, nie wiadomo.⁶³

CMENTARZ PRZY KOŚCIELE DOMINIKANÓW — ulica Freta — istniejący od roku 1603 znajdował się „przy murze od ulicy”, poza tym w jego wnętrzu, pod posadzką, pogrzebano wielu wybitnych mieszczan i szlachty.⁶⁴

CMENTARZ PRZY SZPITALU ŚW. ŁAZARZA na rogu ulic Mostowej i Brzozowej, dawnej Łazarzowskiej. Szpital w tym miejscu istniał w latach 1621—1832. Kiedy cmentarz został zlikwidowany, nie wiadomo, ale i w tym przypadku od 1753 roku zmarłych u Łazarza grzebano na Żoliborzu.⁶⁵

CMENTARZ PRZY KOŚCIELE ŚW. ANTONIEGO, na ulicy Senatorskiej, istniejącym od roku 1635 znajdował się „obszerny cmentarz otaczający kościół”. Zakaz biskupa Okęckiego w roku 1782 i uznanie szkodliwości dla zdrowia warszawiaków skłonił braci do likwidacji cmentarza i na jego części urządzenia ogrodu.⁶⁶

CMENTARZ BERNARDYŃSKI na Pradze na ulicy Ratuszowej, przy kościele istniejącym w latach 1640—1811 został skasowany w roku 1807 w związku z budową umocnień napoleońskich.⁶⁷

CMENTARZ BONIFRATRÓW przy szpitalu i kościele Jana Bożego na Lesznie nr 66 hip. 682 (w tym miejscu, gdzie w roku 1899—1900 wzniesiono gmach szkoły im. S. Konarskiego) istniał od około 1650 roku z fundacji Bogusława Leszczyńskiego. Został zniszczony w czasie najazdu szwedzkiego.⁶⁸

CMENTARZ BONIFRATRÓW przy szpitalu i kościele Jana Bożego na ulicy Królewskiej na terenie obecnego placu S. Małachowskiego istniał od roku 1666 do 1726 z fundacji Tobiasza i Andrzeja Morsztynów. Około roku 1750 teren ten nabył mieszczanin Szubert i w 1775 sprzedał gminie ewangelicko-augsburskiej, ta zaś na jego części wzniosła zbór w latach 1777—1779. Bonifratrzy w roku 1726 zbudowali szpital i kościół przy rogu

ulicy Bonifraterskiej i Konwiktorskiej z fundacji króla Augusta II, nie ma jednak dowodów na to, by tam założyli cmentarz.⁶⁹

CMENTARZ SKARYSZEWSKI przy kościele parafialnym w Skaryszewie (na Pradze) istniał od połowy XVII wieku. Kościół został rozebrany, a cmentarz zniwelowany w związku z budową umocnień napoleońskich w latach 1806—1811.⁷⁰

CMENTARZ PRZY KOŚCIELE KAPUCYNÓW na ulicy Miodowej, na którym w latach 1700—1840 (zamknięcie) pogrzebano około 1300 osób, wśród nich zmarłych na zarazę w roku 1708 i powstańców poległych w 1794.⁷¹

CMENTARZ PRZY KOŚCIELE ŚW. BENONA (Redemptorystów) na ulicy Pieszej na Nowym Mieście, który został wzniesiony około roku 1713, a zamknięty w 1808.⁷²

CMENTARZ EPIDEMICZNY u zbiegu ulic Wincentego, Ostródzkiej i Malborskiej — Głodna Wieś, Stare Bródno. Pozostał po nim nagrobek w kształcie kolumny z napisem: „Tu Michał Walemberger powietrzem ruszony z synem i córką leży, który od swej żony te pamiątkę odbiera, prosząc mijających do Boga o westchnienie za dusze leżących, w dzień drugi września wieku skończył, doczekał w rok Pański tysiąc siedemsetnyósmy.” Jest to najstarszy nagrobek warszawski pod gołym niebem.⁷³

CMENTARZ PRZY KOŚCIELE KARMELITÓW na Lesznie (obecnie ul. Świerczewskiego 78), który pod wezwaniem Narodzenia Najświętszej Marii Panny został wzniesiony w roku 1731, „niegdyś obszerny, a od roku 1827 od ulicy Karmelickiej już kamienicami zabudowany”.⁷⁴

CMENTARZ PRZY KOŚCIELE FRANCISZKANÓW przy ulicy Franciszkańskiej i Zakroczymskiej, istniejący od roku 1732, został w 1774 ogrodzony żelazną kratą i bramą, a w 1819 skasowany.⁷⁵

CMENTARZ PRZY SZPITALU DZIECIĄTKA JEZUS. Szpital założony staraniem księdza Gabriela Piotra Baudonina (1689—1768); istniał w latach 1754—1901 w tym miejscu, przy którym w latach 1823—1826 powstał plac nazwany w roku 1839 placem Dzieciątka Jezus, w 1870 — Wareckim, w 1921 — Napoleona, a w 1964 — Powstańców Warszawy. W roku 1901 szpital został przeniesiony do zespołu nowych budynków między ulicami Chałubińskiego, Nowogrodzką, Koszykową i Oczki. O cmentarzu mówi zachowany do dziś przy rogu ulicy Nowogrodziej i Lindleya kamienny obelisk — z napisem na jednej stronie: „Boże, bądź miłościw zmarłym w szpi-

talu od 1757 roku, a tu do 30 000 pogrzebionych AD 1799", na drugiej wykuty szkic — plan cmentarza, podaje w łokciach długość każdego boku czworokąta (według ks. Smidody) od ulicy Sienkiewicza 53 ł, od ulicy Zgoda (Hibnera) — 75 ł, od ulicy Baudonina 33 ł i od Jasnej 59 ł, a wewnątrz prostokąt z napisem „plac”, na którym pierwotnie stanął omawiany obelisk w „ogródku założonym na dawnych mogiłach”, po zamknięciu cmentarza przez Królewską Południowo-Pruską Kamerę Wojny i Dóbr, gdyż było to za rządów pruskich. Już zresztą wcześniej obowiązywał zakaz grzebania zmarłych przy kościołach i szpitalach i nakaz chowania ich „na cmentarzach głównych za miastem będących”. Obelisk w późniejszych czasach znalazł się przy kościółku Dzieciątka Jezus (ul. Moniuszki 3a) zbudowanym w roku 1762, zburzonym w 1944 roku w czasie powstania warszawskiego, a na róg Nowogrodzkiej i Lindleya (napis na trzeciej stronie został) „przeniesiony z dawnego szpitala 1901”, co nastąpiło z inicjatywy siostry zakonnej Józefy Freisler.

Napis na czwartej stronie obelisku mówi: „Szczątki zmarłych pochowano na cmentarzu Św. Wincentego 1901” (na Bródnie). Były to może kości z nieczynnego już wówczas od stu lat cmentarza, a może znalezione przy ulicy Hortensji (obecnie ul. Wojciecha Górskiego) w roku 1892, o czym pisze 1893 Eryk Jachowicz.⁷⁶

Na pocmentarnym placu o powierzchni 825 m² w roku 1904—1905 wzniesiono gmach wydawnictwa Gebethner i Wolff, w roku 1913 Teatr Nowoczesny i w latach 1912—1917 Bank Towarzystw Spółdzielczych („Pod Orłami”).⁷⁷

CMENTARZ PRZY KOŚCIELE WIZYTEK na Krakowskim Przedmieściu istniejący od 1762 roku, nie wiadomo kiedy został zlikwidowany.⁷⁸

CMENTARZ PRZY KOŚCIELE KARMELITÓW na Krakowskim Przedmieściu, powstał w związku z jego budową w 1782; nie wiadomo, kiedy cmentarz został zlikwidowany.⁷⁹

CMENTARZ ŚWIĘTOKRZYSKI. Pierwszym, nie licząc cholerycznych, cmentarzem „polowym” lub w „polu” albo „głównym” (jednym z głównych w nomenklaturze rozporządzenia magistratu z roku 1795) był cmentarz Świętorzyski otwarty w 1783, a zamknięty w 1836. Znajdował się on między ulicami Marszałkowską, Nowogrodzką, Emilii Plater i Wspólną, na obszarze 14 971,77 m², na części folwarku świętokrzyskiego, tak zwanej „szerokiej włóce”, nabytej w roku 1678 od ojców paulinów przez misjonarzy przy kościele Św. Krzyża na Krakowskim Przedmieściu. Wokół niego Komisja Brukowa wytyczyła strefę 69,12 m, wyłączoną od zabudowania. Starania o założenie tego pierwszego zamiejskiego cmentarza, podjęte przez

misjonarzy w roku 1745 długo nie dawały wyników. Świadczy o tym podana przez K. Wł. Wójcickiego korespondencja rozpoczęta dnia 23 sierpnia 1770 roku między marszałkiem wielkim koronnym Stanisławem Lubomirskim a kanclerzem wielkim koronnym biskupem Stanisławem Andrzejem Młodziejowskim (1716—1780). Jego następca biskup Antoni Onufry Okęcki (1729—1793) jeszcze energiczniej poparł to zamierzenie. Od roku 1781 począwszy, pod kierownictwem księdza Mikołaja Siemieńskiego (1717—1788), proboszcza Św. Krzyża, misjonarze zbudowali kaplicę pod wezwaniem Św. Barbary, trzy budynki katakumb na 836 trumien, dwie kostnice, plebanię, domek dla grabarzy, wytyczyli kwatery po 800 grobów, postawili murowane ogrodzenie, wjazd od Nowogrodzkiej i krzyż jako drogowskaz na rogu tej ulicy i Marszałkowskiej. Poświęcenia tego cmentarza dnia 9 sierpnia 1783 roku w obecności króla Stanisława Augusta dokonał biskup Okęcki.

Pierwszy w dniu 19 września 1783 roku został pochowany 84-letni Jan Souchaj, następnie księży, zakonnicy, zakonnice, świeccy natomiast mieszkańcy nadal nie chcieli być grzebani „w polu”. Początkowo grzebano na nim tylko parafian świętokrzyskich i zmarłych w szpitalu Św. Rocha, następnie poległych w roku 1794, a od 1799 zmarłych w szpitalu Dzieciątka Jezus, w latach 1806—1809 zmarłych w wojskowym szpitalu Ujazdowskim, w koszarach radziwiłłowskich przy Pięknej i w siedmiu lazaretach (wśród nich Francuzów i Rosjan). Przed rokiem 1818 przeniesiono nań prochy wojskowych pochowanych na terenie późniejszego Ogrodu Botanicznego, a w 1818 wraz z pomnikami prochy ze zlikwidowanego cmentarza na Ujazdowie. Na Świętokrzyskim cmentarzu pogrzebano powieszonych w dniu 9 maja 1794 roku: Józefa Ankwicza, który pierwszy podpisał drugi rozbiór oraz hetmanów Piotra Ożarowskiego i Józefa Zabiellę, a także zmarłego 23 lipca 1798 roku Adama Ponińskiego marszałka sejmu 1793—1795.

Spoczęli na nim m. in. w roku 1810 Elżbieta z Szydłowskich Grabowska, morganatyczna żona króla Stanisława Augusta, w 1816 gen. Michał Sokolnicki, w 1827 — arch. Hilary Szpilowski, w tym samym roku historyk-ekonomista Wawrzyniec Surowiecki.

Teren cmentarza był podmokły, wody zaskórne dały się we znaki zwłaszcza w roku 1816 i 1817. Niewiele pomogły zabiegi melioracyjne wykonane z legatu Tekli Rapackiej (drenaż, rowy dookoła cmentarza, kanał odprowadzający wzdłuż ul. Nowogrodzkiej do Żurawiej).

Zapełnienie cmentarza, na którym do roku 1823 złożono około 100 tysięcy zwłok, nastąpiło już w latach dwudziestych. Ilość poległych i zmarłych na cholere w czasie powstania listopadowego spowodowała konieczność założenia w 1831 roku cmentarza „odciążającego” („na Koszykach”) i zamknięcie Świętokrzyskiego najpierw 29 lipca 1831 roku, a ostatecz-

nie 17 marca 1836 (przez KRSW), kiedy liczba pogrzebanych osiągnęła 130 tysięcy.

Zamknięty cmentarz prawie przez 30 lat znajdował się w zaniedbaniu i ulegał naturalnej dewastacji, na przykład w październiku 1851 roku zawałiła się pierwsza część katakumb i dopiero „w 1863 roku stał się miejscem przechadzki i wypoczynku okolicznej ludności” dlatego, że przedtem „kolejarze z majstrem Hipolitem Świdorskim” (w czynie społecznym) zwłoki z katakumb złożyli w jednej mogile, 307 ocalałych tablic nagrobnych wmurowali w ogrodzenie i grobowiec Grabowskich przerobili na kaplicę Św. Józefa (zamknięta w 1881 r.). Kaplica Św. Barbary (przy ul. Wspólnej) stała się kościołem parafialnym dnia 8 września 1866, a obok niej od 1886 rozpoczęto wznoszenie dużego kościoła Św. Piotra i Pawła według projektu Józefa Piusa Dziekońskiego. Kościół ten, zburzony całkowicie w roku 1944, został po wojnie odbudowany według znacznie zmienionego projektu arch. Stanisława Marzyńskiego, podobnie jak i kaplica Św. Barbary. Mauzoleum Przeddzieckich (od strony ul. Nowogrodzkiej) uszkodzone w latach 1939 i 1944 rozebrano i przeniesiono na cmentarz Bródnowski.⁸⁰

CMENTARZ „NA GÓRNEJ AGRYKOLI”, naprzeciw szpitala Ujazdowskiego między rzekomymi fundamentami świątyni Opatrzności (właściwie: między resztką ostatniej stacji Kalwaryjskiej) a ogrodzeniem późniejszego Ogrodu Botanicznego. Od roku 1797 do końca października 1806 chowano na nim oficerów wojska pruskiego (m. in. mjr Dycelski, mjr Mleczek, kpt. Donopp, zmarli w latach 1801—1803). W związku z zakładaniem Ogrodu Botanicznego w roku 1818 szczątki pogrzebanych zostały przeniesione na cmentarz Świętokrzyski.⁸¹

CMENTARZ „NA KOSZYKACH”. Cmentarz ten zwany urzędowo Ujazdowskim „powstał z woli ks. Konstantego”. Znajdował się przy dawnym folwarku Koszyki (nr hip. 1783) na części czworokąta między ul. Koszykową, Topolową (obecnie al. Niepodległości), Nowowiejską i Polną (obecnie Noakowskiego), na gruntach „od zarządu wojskowego” o powierzchni 36 857,2 m². Był swego rodzaju wyposażeniem kościoła Św. Aleksandra i miał zastąpić dawny cmentarz Ujazdowski (później teren Belwederu), zamknięty w roku 1818. Był przeznaczony do grzebania głównie zmarłych w szpitalu Ujazdowskim. Został poświęcony dnia 30 lipca 1831 roku. Był otoczony rowem i murem, przecinały go trzy drogi i siedem poprzecznych z dwunastu kwaterami. Znajdowała się na nim dzwonnica, domek dla grabarzy, szpaler grabowy; wjazd był od ulicy Koszykowej. Zamknięto go 1 października 1838 roku, ale w 1840 widziano na nim jeszcze 19 kamiennych pomników (m. in. Michaliny Ziemięckiej i Antoniego Bobrowskiego)

i 180 drewnianych krzyży. Długi czas na tym miejscu uprawiano warzywa, był rozgrodzony i zarośnięty topolami, od których zapewne otrzymała nazwę ulica łącząca Nowowiejską z Koszykową (obecnie odcinek al. Niepodległości). W roku 1883 główny inżynier miasta Alfons Grotowski obszar dawnego cmentarza powiększył o dwa morgi (11 200 m²), ogrodził i zamienił na szkółkę drzew dla plantacji miejskich, którą prowadził ogrodnik Kujawski. W latach 1899—1901 na terenie tym wzniesiono gmachy Politechniki Warszawskiej.⁸²

II. CMENTARZE KOMUNALNE

CMENTARZ KOMUNALNY — POWĄŻKI przy ulicy Powązkowskiej 43. Rodowód wojskowy tego cmentarza sięga „nocy listopadowej”, tutaj bowiem pogrzebano podchorążych poległych na ulicach Warszawy 29—30 listopada 1830 roku. Ponadto w kwaterze 20A znajduje się tablica z napisem: „Tu spoczywają prochy żołnierzy poległych w walce z rosyjskim najeźdźcą w dniu 6 i 7 września 1831 r.” Prochy te około roku 1935 przewieziono z terenu pobliskich Piasków (Parysowa), gdzie w 1831 znajdowała się reduta.

Na tym terenie grzebano żołnierzy WP, zmarłych z ran i na cholere w lazaretach obozów nr 1 i nr 2, znajdujących się w roku 1831 między cmentarzem Powązkowskim a obecnym Komunalnym. Tutaj też w związku z budową Cytadeli w roku 1832 przeniesiono prochy wojskowych katolików, spoczywających od lat przy kościele pod wezwaniem Zdjęcie z Krzyża na Żoliborzu, przebudowanym na magazyn.

W roku 1912 założono tu cmentarz dla wojskowych rosyjskich (kwatery 37D); po wybuchu pierwszej wojny światowej w 1914 rozszerzono go, gdy — jak podaje „Kurier Warszawski” z 2 listopada 1915 roku — trzeba było grzebać „tysiące wojaków z różnych krańców ziemi” nie tylko Rosjan, ale i jeńców zmarłych w szpitalach: „Polaków, Niemców, Węgrów, Chorwatów, Czechów, Słowaków”. Dwa groby i kamienny krzyż na małym kopcu przy torze kolejowym zachowane do dziś, stanowią relikwii tych lat (kwatery 37D i 39C).

W latach 1915—1918 grzebano tu wojskowych niemieckich (kwatery 4, 6, 8).

Obszar 16,5 ha stał się w roku 1921 polskim cmentarzem wojskowym z inicjatywy gen. bryg. Mieczysława Poniatowskiego (1867—1961), kiedy międzyresortowa komisja (Ministerstwa Spraw Wojskowych i Ministerstwa Spraw Wewnętrznych) przeprowadziła ekshumację żołnierzy poległych i zmarłych z ran w szpitalach w latach 1918—1920, pogrzebanych w okolicach Warszawy, i przeniosła ich na ten teren. Od tego czasu grzeba-

no tu wojskowych zmarłych w czasie pokoju oraz cywilnych członków ich rodzin.

Z czasem powstały odrębne kwatery: poległych w latach 1918—1919, w 1920, poległych i zmarłych żołnierzy I Brygady Legionów Polskich i POW (Polskiej Organizacji Wojskowej), halerczyków (II Brygady Legionów Polskich), dowórczyków (Pierwszy Korpus Polski w Rosji), wreszcie poległych w wypadkach majowych w roku 1926. W roku 1925 zapoczątkowano aleję zasłużonych (obecna aleja główna) wybitnych wojskowych i osób cywilnych.

W latach 1937—1938 staraniem Towarzystwa Przyjaciół Weteranów w okazałej architektonicznie kwaterze, zaprojektowanej i wykonanej przez architekta Jana Kraskowskiego, zmarłego w roku 1943, umieszczono groby 90 ostatnich weteranów powstania 1863 roku, zmarłych głównie w Warszawie. Na ścianie, stanowiącej tło kwatery, wmurowano 205 brązowych plakiet z nazwiskami weteranów zmarłych w ostatnich latach na obszarze Polski (kwatery 15C). Jest to zapewne jeden z pierwszych symbolicznych grobów osób zmarłych lub poległych w innej miejscowości, zapoczątkujący, szeroko po drugiej wojnie stosowany, zwyczaj zarówno w Warszawie, jak i poza nią. Obok tej kwatery powstały mniejsze i mniej okazałe kwatery sybiraków, powstańców śląskich i wielkopolskich zmarłych w Warszawie.

Dnia 3 maja 1922 roku kardynał Aleksander Kakowski dokonał konsekracji kościoła parafialnego pod wezwaniem Św. Józefata Kuncewicza w dawnej drewnianej, prawosławnej cerkwi wojskowej z roku 1872, znajdującej się poza obrębem cmentarza, a na wydzielonej części cmentarza wojskowego powstał cmentarz parafialny. Powierzchnia całego cmentarza w latach 1925—1937 wynosiła 17,2 ha.

W czasie drugiej wojny Niemcy zajęli dla siebie 5-hektarowy teren od strony ulicy Powązkowskiej, nakazawszy w roku 1941 przeniesienie na inne miejsce znajdujących się tam zwłok 59 żołnierzy polskich.

Wydział Ogrodniczy Zarządu Miejskiego, któremu Niemcy zlecieli opiekę nad swymi grobami, przeznaczał znaczną część przydzielanych środków pieniężnych na utrzymanie cmentarza żołnierzy polskich zmarłych w szpitalu Ujazdowskim. Na cmentarzu tym Niemcy grzebali również jeńców radzieckich. Fakt ten upamiętniono symboliczną mogiłą i tablicą przy torze kolejowym z napisem: „Żołnierze Armii Czerwonej zamordowani przez barbarzyńców hitlerowskich 1941—1945” (kwatery 37B). W czasie okupacji rektor cmentarza ks. Mieczysław Żemralski wraz z popem Subbotinem z cerkwi przy Podwału opiekowali się starymi grobami rosyjskimi.

Pierwsi po wyzwoleniu do grzebania poległych w kwaterach zbiorowych, według przynależności do poszczególnych oddziałów powstańczych, przystąpili członkowie ich rodzin i koledzy ze zgrupowania płk. „Rado-

sława". Następnym z kolei organizatorem masowego przenoszenia na cmentarz cywilnych i wojskowych pogrzebanych na obszarze całego miasta był, powołany przez Zarząd Miejski dnia 6 lutego 1945 roku, Komitet do Spraw Ekshumacji. Dnia 18 sierpnia 1945 roku przy wschodniej granicy cmentarza wojskowego założono na obszarze 7,8 ha cmentarz miejski niewyznaniowy, nazywany komunalnym, który wówczas przeznaczono głównie dla osób cywilnych, poległych w czasie powstania.

Na część wojskową przeniesiono prochy 6854 żołnierzy poległych w roku 1939 w Warszawie, Modlinie i nad Bzurą wraz z generałami: Franciszkiem Sewerynem Władem, Mikołajem Bołtuciem i Stanisławem Grzmot-Skotnickim, 3700 żołnierzy Ludowego Wojska Polskiego poległych w roku 1944 na Pradze, pod Cytadela, na przyczółku Czerniakowskim i w rejonie Jabłonna-Legionowo. W kwaterach AK spoczywają żołnierze zgrupowań: „Żywiciel”, „Chrobry II”, „Gozdawa”, „Gurt”, „Leśnik”, pułków powstańczych: „Baszta” i „Garłuch”, batalionów: „Zośka”, „Miotła”, „Parasol”, „Wigry”, „Chrobry I”, „Kuba”, „Gustaw”, „Czata 49”, „Korpus Bezpieczeństwa” oraz „Szarych Szeregów”. W kwaterze AL spoczywają żołnierze I i II batalionu „Czwartaków”. We własnej kwaterze leżą również obrońcy Elektrowni Warszawskiej, jej pracownicy i żołnierze przybyłych oddziałów w liczbie około 600. Obok wyodrębnionych kwater występują symboliczne mogiły, tablice i pomniki, a między nimi: pomnik 54 członków PPR straconych 16 grudnia 1942 roku, pomnik I Brygady Spadochroniarzy poległych pod Arnhem, pomnik Cichociemnych, jeńców wojennych rozstrzelanych w Woldenbergu, Polek zmarłych i zamordowanych w Rawensbrück, wreszcie pomnik lotników kanadyjskich straconych nad Warszawą dnia 15 sierpnia 1944 roku. W alei zasłużonych spoczywają między innymi Bolesław Bierut, Julian Marchlewski, Aleksander Zawadzki; generałowie: Karol Świerczewski, Tadeusz Kutrzeba, Jerzy Kirchmayer, Wiktor Thomée, Franciszek Seweryn Wład, Aleksander Waszkiewicz; ministrowie: Adam Rapacki, Tadeusz Ditrich, Zygmunt Modzelewski, Stanisław Sroka, oraz wielu wybitnych ludzi nauki i sztuki.

Na mocy uchwały Rady Narodowej m. st. Warszawy z dnia 23 grudnia 1963 roku obydwie części, wojskowa i cywilna, zostały z dniem 1 stycznia 1964 roku przejęte przez miasto pod nazwą: Cmentarz Komunalny — Powązki.

W latach 1964—1966 drewniany kościół obok cmentarza został zastąpiony murowanym według projektu Mariana Laurmana, konsekrowanym dnia 31 maja 1967 roku przez kardynała Stefana Wyszyńskiego.

W latach 1965—1969 cmentarz został zagospodarowany przestrzennie, otrzymał odpowiednią oprawę architektoniczną i wyposażenie w instalacje komunalne. Plan ogólny opracowała Elżbieta Jankowska, przedpogrzebowy dom niewyznaniowy, projektował Zbigniew Gnass, a jego kon-

strukcję Eligia Wakulicz, budynki administracyjne, gospodarcze i ogrodzenie — Jerzy Cander, kwatery z pomnikiem ku czci poległych żołnierzy w roku 1939 — Jan Tarczyński.

W roku 1975 powierzchnia cmentarza wynosiła 24,3 ha. W 1969 roku złożono na nim 535 osób, a w 1975 — 686.⁸³

CMENTARZ KOMUNALNY—PÓŁNOC przy ulicy Czcionki 33. Założony on został według projektu Longina Majdeckiego na powierzchni 168 ha (do 1980 r.) w Młocinach (w pobliżu Węglowej Wólki i Placówki), na skraju Puszczy Kampinoskiej. W latach 1969—1976 na obszarze 46 ha (pierwszy etap budowy) założono betonowe ogrodzenie, wykonano niwelację, zbudowano asfaltowe alejki i dojazdy, wytyczono kwatery, posadzono tysiące drzew i krzewów, wzniesiono budynki, w których znajdują się cztery sale ceremonii (trzy mniejsze na ukończeniu), trzy przechowalnie trumien, kwiaciarnia, pomieszczenie zarządu i biuro. Ma być również zbudowane krematorium. Pierwszy na tym cmentarzu pochówek to grzeb 60-letniej Janiny Górskiej, zmarłej 2 lutego 1973 roku.

Na cmentarzu tym pogrzebano w roku 1973 — 1026 osób, w 1974 — 1821, w 1975 — 2697, a w 1976 — 3368, w kwietniu 1977 przekroczone liczbę dziesięciu tysięcy pochowanych.⁸⁴

III. CMENTARZE EWANGELICKIE

Wspólny **CMENTARZ EWANGELICKI NA LESZNIE**. Do roku 1792 ewangelickie cmentarze były wspólne dla obu wyznań. Najstarszy według przypuszczeń Wejnerta pojawił się w roku 1624/25 w czasie epidemii poza budynkiem arsenału, a więc na terenie późniejszej jurydyki Leszno. Prawdopodobnie to miejsce, jak domyśla się Eugeniusz Szulc, już Batory przyznał ewangelikom, ale cmentarz wtedy jeszcze nie powstał. Z tekstu przywileju (na strzelnicę) Jana Kazimierza z dnia 10 czerwca 1652 roku wynika, że w jej sąsiedztwie „między wodociągiem” a „cajghauzem” (arsenałem) jest „miejsce na chowanie ciał dysydentów, oparkanione”, miało ono powierzchni 2065,8 m².

W roku 1671 konieczne było znów pozwolenie biskupa Stefana Wierzbowskiego na ogrodzenie. Przywilej Jana Sobieskiego z 10 czerwca 1680 roku przekazał strzelnicę w wieczyste władanie dysydentom, zastrzegając jednak powszechną używalność studni i źródła. W roku 1725 od wojewody płockiego Krasińskiego gmina uzyskała pas gruntu szerokości 6 łokci na przejście do ulicy Leszno. W 1733 roku biskup poznański Stanisław Hozjusz zezwolił na ponowne ogrodzenie cmentarza i postawienie na nim krzyża. Aktem z dnia 14 lipca 1736 roku został on powiększony przez Jana

Adolfa Rybińskiego, generała artylerii koronnej o pas ziemi równy 990 m², liczył więc ogółem około 3100 m². W tymże roku 1736 biskup Hozjusz zezwolił na zbudowanie na cmentarzu pierwszego drewnianego budynku, w którym oprócz mieszkania grabarza znajdowała się izba dla chorych.

Fakt ten i datę uznano później za początek szpitala Ewangelickiego w Warszawie. Obok pierwszego budynku w 1741 roku wzniesiono drugi o ośmiu izbach. W roku 1760 Piotr Tepper przy rogu Karmelickiej i Mylnej wymurował wspólny grobowiec — katakumby, w którym z czasem znalazło się 60 trumien. Nad katakumbami powstała następna izba szpitalna, a w roku 1769 trzeci budynek o tym samym przeznaczeniu.

Na mocy przywileju króla Stanisława Augusta z dnia 17 marca 1777 roku, przy cmentarzu w domu nabytym w 1775, dnia 23 marca 1777 otwarto w nim pierwszy kościół kalwiński, po roku 1791 został przystosowany do celów sakralnych przez Samuela Bogumiła Zuga, twórcy kościoła luterkańskiego w 1781 roku (na obecnym placu Małachowskiego). Budynek pełnił swą funkcję do roku 1880, do chwili ukończenia nowego kościoła przy ulicy Leszno według projektu Adolfa Adama Loewe (1811—1885), a później był jedną z kaplic przedpogrzebowych; obecnie mieści się w nim teatr STS.

W roku 1777 administrację cmentarza oddzielono od administracji szpitala. Cmentarzem administrowali na zmianę przedstawiciele obu gmin, ale w roku 1782 kalwiniści zostali przez luteran usunięci z zarządu. Grzebano na nim również prawosławnych i unitów. Według późniejszej numeracji cmentarz znajdował się przy ulicy Leszno 664 i Mylnej w połączeniu z Karmelicką 2484, poza okopami (z 1621—1622 r.) poza miasteczkiem Leszno; w roku 1785 został ogrodzony murem przez J. Ragge-Rogowskiego. Zamknięty został w roku 1792, jego powierzchnia wynosiła wówczas 7237,20 m². Teren (jeszcze raz ogrodzony w r. 1803) na mocy wyroku z dnia 7 października 1806 roku Trybunału Rewizyjnego w Berlinie, do którego odwołały się strony, został dnia 10 sierpnia 1807 w jednej trzeciej przyznany kalwinistom, a w dwu trzecich luteranom. Podział ten został dnia 20 maja 1808 roku zatwierdzony dekretem Fryderyka Augusta księcia warszawskiego. Dnia 2 sierpnia 1813 roku, tym razem kosztem Piotra Fergussona Teppera młodszego (zm. w 1794 r.), otwarto drugą kaplicę przedpogrzebową i „pomieszczenie dla czterech ubogich chorych”.

Dnia 8 czerwca 1821 roku położono kamień węgielny pod nowy szpital według projektu Adolfa Schucha, który otwarto 17 września 1837 roku dzięki staraniom i darowiźnie dr. Jana Wilhelma Malcza (1795—1852) oraz pomocy władz. Szpital w następnych latach rozbudowywany i doskonalony, został całkowicie zburzony w roku 1943.

W roku 1928 na terenie szpitala znajdowało się jeszcze 10 tablic cmentarnych, najdłużej, bo do około 1955, zachował się nagrobek z 1771 J. H.

Bützau, hajduka Stanisława Augusta, zabitego w czasie zamachu na króla. Dnia 4 lutego 1822 roku Teresa z Poniatowskich Tyszkiewiczowa na odnowienie tego nagrobka przeznaczyła 1100 złp.

Teren dawnego cmentarza i szpitala został w roku 1949 zabudowany budynkami mieszkalnymi osiedla Muranów. Kościół i dawny pałac Działyńskich⁸⁵ należą do parafii kalwińskiej.

CMENTARZ EWANGELICKO-AUGSBURSKI (luteranski) przy ulicy Młynarskiej 54/58 (hip. 3106CD). Został on wytyczony przez Sz. B. Zuga. Na nie istniejącej już dziś tablicy umieszczonej na nie istniejącej też bramie od wschodniej strony był napis: „ARS MDCCXCII, Regni Stanislai Augusti XXIX aream ossibus sacram muro cinxit Coetus Evangelicus Varsoviensis”, w przekładzie ks. pastora Rygiera: „Roku 1792-ego, a panowania Stanisława Augusta 29-go plac ten poświęcony na szczątki doczesne, otoczył murem Zbór Ewangelicki Warszawski.” Jako pierwszy został na nim pogrzebany Gottlieb Rauch, z pochodzenia Sas, 77-letni krawiec.

Na nowym miejscu obydwie cmentarze znalazły się również poza okopem, tym razem z roku 1770. Aby uzyskać dostęp i dojazd do cmentarza, kolegia obu wyznań zbudowały bramę i most przez fosę na linii ulicy Nowolipie, na co dnia 28 listopada 1792 roku otrzymały „submisję” od marszałka wielkiego koronnego Michała Mniszcha.

Podobnie jak cmentarz kalwiński i ten był niszczone w czasie walk 1794, 1831, 1939 i 1944. Dnia 27 marca 1835 roku poświęcono na nim przedpogrzebową „kaplicę Halpertów”, wzniesioną kosztem Marii ze Słuckich Halpertowej według projektu Adolfa Schucha z rzeźbami Pawła Malińskiego (data na frontonie 1834 r.).

Do roku 1841 grzebano na cmentarzu luteranskim również prawosławnych i unitów. Aczkolwiek w roku 1838 gmina luteraska ze swego terenu od strony Młynarskiej odstąpiła 1200 m² przylegających do cmentarza Żydowskiego pod cmentarz Mahometański, to w dwadzieścia lat później, w roku 1858, powiększono go o 12 004 m² nabytych od rodziny Acsmannów. W roku 1890 zbudowano mur od strony cmentarza Żydowskiego na koszt Jungowej. W roku 1857 cmentarz znalazł się w granicach miasta.

W latach 1792—1907 na tym cmentarzu pogrzebano 55 002 osoby.⁸⁶ Powierzchnia cmentarza w latach 1925—1975 wynosiła 7,5 ha. W 1969 roku odbyło się na nim 130 pogrzebów, a w 1975 — 155.

Na cmentarzu spoczywają między innymi Michał Gröll (1722—1798), drukarz i wydawca, Zygmunt Vogel (1764—1826), malarz-ryownik, Jan Wincenty Bandtkie-Stężyński (1783—1846), prof. historyk, Bogumił Samuel Linde (1771—1847), twórca słownika, Bronisław Szwarce (1834—1904), działacz „czerwonych” 1863 r., Edward Lilpop (1844—1911), ar-

chitekt, Juliusz Bursche (1862—1942), superindendent kościoła ewangelicko-augsburskiego, bojownik o polskość Śląska, Warmii i Mazur, zmarły w szpitalu policyjnym w Berlinie.^{86a}

CMENTARZ EWANGELICKO-REFORMOWANY (kalwiński) przy ulicy Żytniej 42/44 (hip. 3106D). Powstał na placu nabytym przez gminę kalwińską od bankiera Karola Schultza dnia 2 maja 1792 roku o powierzchni 2654,4 m², przy czym część grzebalna zajęła początkowo 2240,7 m² (na pozostałej znajdowało się 109 drzew owocowych), resztę pod groby przeznaczono w roku 1828. Dotychczas zachowała się w dwu egzemplarzach kamienna tablica z napisem: „Stanislao Augusto Alma affulsit lux. innoxio tumulo, nunc ossa tacuntur nostrorum. Legi obediens, Coetus Reformatae Confessionis, anno Domini MDCCXCII.” Tablica z tekstem polskim przetrwała tylko do roku 1890. „Za Stanisława Augusta ożywcze zajaśniało światło z zimnego grobu, w którym teraz milczące nasze kości. Prawu posłuszne Zgromadzenie Wyznania Reformowanego. R.P. 1792.”

W czasie powstania kościuszkowskiego w maju 1794 roku wzniesiono na cmentarzu szańce, a w czasie walk w lipcu i sierpniu spłonęły budynki cmentarne i zniszczono ogrodzenie. To samo nastąpiło w czasie powstania listopadowego, gdy 7 września 1831 roku obrońcy pod dowództwem pułkownika Bobińskiego walczyli na bagnety z nacierającymi Rosjanami. W stanie zniszczenia cmentarz pozostawał aż do roku 1837, a kalwini byli grzebani na cmentarzu luterańskim lub na Powązkowskim. Do odbudowy i uporządkowania przystąpiono dopiero w latach 1837—1847 głównie dzięki staraniom architekta Adolfa Adama Loewe twórcy kościoła kalwińskiego na Lesznie. Dnia 10 czerwca 1911 roku nad grobem Leopolda Kronenberga (1812—1878) poświęcono wzniesioną według projektu Władysława Marconiego kaplicę przedpogrzebową. W latach 1925—1928 powierzchnia cmentarza wynosiła 1,0 ha.⁸⁷ Cmentarz w granicach miasta znalazł się w roku 1857.

W dniach 2—11 sierpnia 1944 roku obydwie cmentarze ewangelickie były terenem walk obronnych prowadzonych przez oddziały AK pod dowództwem płk. „Radosława”, bataliony „Zośka” i „Parasol” i znowu ich budynki i nagrobki uległy wielkim zniszczeniom. Odbudowa cmentarza kalwińskiego trwała do 1 listopada 1951 roku.

W roku 1975 powierzchnia jego wynosiła 1,8 ha, a złożono na nim 35 zwłok, w 1975 zaś 41. Na cmentarzu tym spoczywają między innymi Jan Salomon Mussonius pastor, Piotr Fergusson Tepper, finansista, Karol Woyda (1771—1846), prezydent Warszawy, Katarzyna ze Schrederów Sowińska (1777—1860), żona obrońcy Woli, Józef Simmler (1823—1868), malarz, Lucyna Ćwierciakiewiczowa (1829—1901), autorka znanej książki kucharskiej, Wojciech Gerson (1831—1901), malarz, Andrzej Niemojewski

112. Obelisk ku pamięci 30 tysięcy zmarłych w Szpitalu Dzieciatka Jezus, istniejącym do roku 1799 na placu Wareckim (Powstańców Warszawy). Od roku 1901 obelisk znajduje się na rogu ulicy Nowogrodzkiej i Lindleya

113. Cmentarz Powązkowski w pierwszych latach istnienia, Rysunek A. Majerskiego

114. Paradne karawany samochodowe przed drugą wojną światową

115. Kaplica przedpogrzebowa na cmentarzu Bródnowskim z roku 1884

116. Kaplica na cmentarzu Wilanowskim z roku 1826

117. Dom przedpogrzebowy na cmentarzu Komunalnym — Powązki z roku 1969

118. Zbiorowa mogiła żołnierzy poległych we wrześniu 1939 roku na cmentarzu Komunalnym — Powązki

119. Dom przedpogrzebowy na cmentarzu Komunalnym — Północnym (Węglowa Wólka) z roku 1975

120. Łańcuch Prezydenta m.st. Warszawy wg projektu A. Jabłońskiego z roku 1960

(1864—1921), pisarz, Stefan Żeromski (1864—1925), Jan Baudouin de Courtenay (1845—1929), prof. językoznawca, Tadeusz Hołowko (1889—1931), polityk, Władysław Spasowski (1877—1941), filozof i pedagog, Adam Próchnik (1892—1942), polityk, Stanisław Srokowski (1872—1950), prof. geograf, Juliusz Kaden-Bandrowski (1885—1944), literat, Jan Reychman (1919—1975) prof. orientalista i krajoznawca.⁸⁸

Oprócz wyżej omówionego wspólnego na Lesznie było jeszcze pięć cmentarzy ewangelickich po obu brzegach Wisły.

Ks. Kurowski pisze, że na Łysej Górze na Żoliborzu za Jana Kazimierza grzebano Szwedów, tamże za Augusta II chowano wojskowych chrześcijan niekatolików. W roku 1784 (przy ul. Czujnej nr hip. 2001) cmentarz ten był ogrodzony, na przełomie wieków XVIII i XIX zamknięty, najpewniej w związku z otwarciem nowych cmentarzy ewangelickich na Woli, ale na planie Bacha w roku 1808 jeszcze zaznaczony i w taryfie z 1825 wymieniony. Jego relikty przetrwały do roku 1832; został zlikwidowany w związku z budową Cytadeli.

Na Gołędzinowie, w związku z powstaniem samodzielnej gminy ewangelickiej w roku 1783, przy zborze założono w roku 1784 za sprawą J. Kristiana Lehmana inż. wojskowego cmentarz o powierzchni 1625 m² na zachód od ulicy Modlińskiej przed rogatkami. Po zniszczeniach 1794 roku został on odbudowany w 1807, w związku jednak z budową fortyfikacji zlikwidowany, w 1859 znów uporządkowany, ogrodzony i poświęcony przez pastora Leopolda Otto, w 1865 przy zakładaniu esplanady fortu Śliwickiego ostatecznie zlikwidowany. W roku 1890 gmina ewangelicko-augsburska czyniła bezskuteczne starania u władz wojskowych o zwrot terenu. Do końca XIX stulecia znajdowały się na nim nagrobki Szwajcarów-kalwinistów z francuskimi napisami. Jest to obecnie teren Ogrodu Zoologicznego.⁸⁹

W Marysinie Wawerskim (Wawer-Glinki) przy ulicy Śnieżki (d. Dębowa) istniał w pierwszej połowie, skasowany w drugiej połowie XIX wieku naprzeciw obecnego cmentarza wojennego — mały cmentarz ewangelicki założony przez kolonistów niemieckich.⁹⁰

Do tej kategorii, i w tych samych mniej więcej czasach powstały, należy cmentarz luteranski na Kępie Tarchomińskiej, zlikwidowany z powodu wylewów Wisły. Późniejszy zaś w Dąbrówce Szlacheckiej na terenie tarchomińskiego cmentarza katolickiego, o obszarze około 1000 m². Znajdował się na nim drewniany budynek, w którym była szkoła i zbór. Cmentarz z widocznymi jeszcze dzisiaj nagrobkami z lat 1924—1936 został zlikwidowany przez hitlerowców w 1941 w związku z przesiedleniem kolonistów niemieckich ze Świdrów i Kępy Tarchomińskiej na zachód, a budynek spalony przez żandarmerię w 1944 roku.⁹¹

²⁷ Urządzenia kom. W-wy

Na Kępie Zawadowskiej, obok szkółki i domu modlitwy „Olendrów” w latach 1832—1944 znajdował się cmentarz luterański, zlikwidowany w związku z wyjazdem kolonistów w lipcu 1944 roku do Niemiec.⁹²

IV. CMENTARZE PRAWOSŁAWNE

Przed założeniem cmentarza własnego prawosławni i grekokatolicy byli grzebani na cmentarzu ewangelickim, istniejącym w latach 1650—1792 przy ulicy Karmelickiej, od 1792 na cmentarzach obu wyznań ewangelickich przy ulicy Młynarskiej i Żytnej oraz na cmentarzach katolickich: Powązkowskim, Świętokrzyskim i Ujazdowskim.

CMENTARZ STAROBRZĘDOWCÓW (raskolników) przy ulicy Grochowskiej 307 (dawniej 73). Założono go w miejscu pogrzebania rosyjskich kirasjerów poległych w bitwie grochowskiej w lutym 1831 roku. Brak o nim przekazów w ciągu około 50 lat, gdyż od 1831 faktycznie, a od 1839 oficjalnie czynny był cmentarz prawosławny na Woli. Dopiero od około roku 1880 mówi się w różnych publikacjach o cmentarzu Staroobrzędowców na Grochowie, nie zapominając o kirasjerach. W tym zapewne okresie cmentarz ten stał się miejscem spoczynku członków sekty staroobrzędowców, czyli raskolników (raskoł-rozłam), powstałej w Rosji, skierowanej przeciw panującemu prawosławiu, wywołanej przez reformę Nikona (Nikity Minowa 1605—1681). Raskolnicy, prześladowani w Rosji, emigrowali między innymi do Polski. Polska prasa w roku 1885 podawała: „Cmentarz raskolników przy szosie brzeskiej pod Grochowem otoczył murem kupiec Machotkin, a śladu muru nie znajdziesz.”⁹³ Jednak w tymże roku 1885 „pułk małosyjskich kirasjerów położył nagrobek”.⁹⁴ Był to krzyż dwuramienny i najpewniej nowe ogrodzenie z okazałą bramą, która przetrwała do roku 1970. Fakt ten i datę potwierdzają notatki Korotyńskiego oraz inne przekazy.⁹⁵ Powierzchnia tego cmentarza w roku 1948 wynosiła 0,4 ha.

Utrzymujące się do dziś wśród duchowieństwa i wyznawców przeświadczenie, że cmentarz ten został założony w czasach króla Stanisława Augusta, nie znajduje potwierdzenia w dokumentach ani w kartografii. Malejąca grupa staroobrzędowców po drugiej wojnie światowej przenosiła stopniowo prochy swych zmarłych na cmentarz Wolski, wreszcie decyzją władz miejskich z dnia 27 lipca 1961 roku cmentarz staroobrzędowców zamknięto, a ekshumację zakończono 15 sierpnia 1961. Resztę zwłok przeniesiono wraz z kilkunastu charakterystycznymi kamiennymi nagrobkami w kształcie trumien do kwatery 69 cmentarza prawosławnego przy ulicy Wolskiej. Teren z pozostałym starodrzewiem zamieniono na skwer w roku 1970 po zniesieniu muru i żelaznej bramy.

CMENTARZ PRAWOSŁAWNY PRZY ULICY WOLSKIEJ 138/140. Po zdobyciu reduty nr 56, znajdującej się przy rogu ulicy Wolskiej i późniejszej Redutowej, 6 sierpnia 1831 roku polegli jej obrońcy i zwycięzcy zostali pogrzebani wokół parafialnego kościoła Św. Wawrzyńca, przy którym od dawna istniał cmentarz grzebalny (zob. s. 401).

Na mocy ukazu cara Mikołaja I z roku 1834 parafię rzymskokatolicką zniesiono, kościół przekształcono na cerkiew pod wezwaniem Matki Bożej Włodzimierskiej, a w 1836 na bezpośrednio przylegającym do reduty terenie o powierzchni 10 4650 ha założono cmentarz prawosławny, włączając doń obszar cmentarza katolickiego.⁶⁶ Na jego urządzenie zużyto między innymi 45 108 złp., stanowiących pozostałość funduszków, zbieranych przez społeczeństwo polskie od roku 1814 na budowę pomnika księcia Józefa Poniatowskiego.^{66a} Stało się to na rozkaz cara w roku 1835, pomnik zaś w rok później wywieziono do Modlina, a później do Homla. Kościół w roku 1841 według projektu Adama Idźkowskiego (1798—1879) przebudowano w stylu cerkiewnym (z żyrandolami z karabinów i szabel).

Obrazy religijne wykonał Aleksander Kokular (1793—1846). Sześć spizowanych, posrebrzanych tablic, odlanych w fabryce Mintera z tekstem opisującym dzieje 1831 roku, opracowanym przez namiestnika T. Berga, umieszczono wewnątrz kościoła w 1846. Naprzeciw wejścia na cmentarz przy ulicy Wolskiej 149 wybudowano dom dla duchowieństwa i personelu cmentarnego. Dom ten w roku 1970 został zburzony w związku z budową połączenia ulicy Kasprzaka z Wolską.

Poświęcenia cmentarza dnia 21 czerwca 1839 roku dokonał mnich Lełukowicz, a pierwszym jego zarządcą został pop Andrzej Kuszewicz. Cmentarz podzielono na cztery aleje przeznaczone dla: a) duchowieństwa, generałów oraz oficerów — kawalerów krzyża św. Jerzego i ich rodzin, b) wyższych oficerów i kupców, c) żołnierzy i mniej zamożnych mieszczan, d) ubogich i zmarłych w szpitalach.⁶⁷ Po ostatecznym urządzeniu cmentarz został oddany duchowieństwu w końcu roku 1839. Jednocześnie zarządzono, by wszyscy umierający w Warszawie prawosławni byli na nim grzebani, co w praktyce nastąpiło począwszy od roku 1842. Ale już wcześniej pochowano na nim zmarłego 19 czerwca 1836 roku N. P. Pankratiewa, warszawskiego gubernatora wojskowego i wielu ekshumowanych lub zmarłych z ran wojskowych, którzy brali udział w walkach 1830/1831. Ekshumacji podobnych dokonywano jeszcze w sto lat później — mianowicie: w roku 1932 przeniesiono z Włoch zwłoki gen. Jefimowicza, poległego 26 sierpnia 1831 roku, w 1942 roku ppłk. A. P. Sohna, dowódcy dywizjonu pułku małorosyjskich kirasjerów pod Olszynką Grochowską 25 lutego 1831 roku zmarłego z ran w 1833 i pochowanego początkowo w tym miejscu, gdzie walczył.

W latach pięćdziesiątych ubiegłego wieku cmentarz zapelniał się tak

szybko, że w roku 1857 dokupiono od Branickich 8,73 ha, przylegających od północy, i obwiedziono takim samym wałem i fosą jak redutę.⁹⁸ Murowane ogrodzenie zaczęto budować od roku 1831, a w 1858 liczbę sekcji z czterech powiększono do pięciu i odpowiednio przegrupowano. W 1903 roku arcybiskup Hieronim (Ilia T. Eksemplarskij) nabył działkę przy ulicy Wolskiej od strony wschodniej o powierzchni 1078 m², dzięki czemu ogólna powierzchnia cmentarza wynosiła wówczas 19,3088 ha. Na działce tej stała nowa cerkiew pod wezwaniem Św. Joana, poświęcona 1 października 1905 roku. Liczba Rosjan w Warszawie osiągnęła wtedy 30 tysięcy osób, a liczba pogrzebów na cmentarzu 1200—1500 rocznie.

W lipcu 1915 roku całe duchowieństwo prawosławne opuściło Warszawę i udało się do Rosji. Dopiero w sierpniu 1919 roku cmentarz i nową cerkiew objął duchowny Joan Kowalenko.

W latach 1915—1919 wszystkie czynności grzebalne i listę pochowanych prowadził dozorca N. Skibin. W roku 1916 kościół Św. Wawrzyńca ponownie objęli katolicy (w 1923 przywrócono parafię), w 1921 odgrodzono cmentarz prawosławny po przeniesieniu nań zwłok z pomnikami pogrzebanych przy kościele katolickim do „alei generalskiej” poza nową cerkiew. Wśród nich znajduje się grób Sokratesa Starynkiewicza. Przy kościele Św. Wawrzyńca pozostał jedynie mały teren niegrzebalny, na którym upamiętniono odpowiednimi nagrobkami i tablicami poległych w roku 1831, a później w 1939 i 1944. Rewindykacją i rekonstrukcją zajmował się ksiądz Witold Prądzyński zmarły w roku 1929.⁹⁹

Powierzchnia cmentarza w latach 1925—1937 wynosiła 18,4 ha.

Dnia 5 sierpnia 1944 roku hitlerowcy rozstrzelali na nim około stu dzieci i personel prawosławnego sierocińca (ich zbiorowy grób znajduje się między cerkwią a ulicą) oraz około 1500 mieszkańców sąsiednich domów; fakty te również zostały upamiętnione odpowiednimi tablicami.

W roku 1969 cmentarz zajmował powierzchnię 14,6 ha, odbyły się na nim 82 pogrzeby. W roku 1972 zarząd cmentarza zgodził się na grzebanie katolików — mieszkańców Woli na wydzielonym obszarze 1 ha w jego obrębie — wobec przepełnienia cmentarzy katolickich. W 1975 roku pogrzebano ogółem 380 osób.

ROSYJSKI CMENARZ WOJSKOWY przy ulicy Powązkowskiej 43. Istniał on w latach 1912—1915. Oprócz żołnierzy rosyjskich — w czasie pokoju i wojny — grzebano na tym cmentarzu w roku 1915 jeńców wojennych wielu narodowości, zmarłych w szpitalach warszawskich.

Mały drewniany dom przedpogrzebowy w stylu bizantyńskim został rozebrany około roku 1965. Cmentarz ten znajdował się na terenie obecnego Cmentarza Komunalnego — Powązki (kwatera 37 D).¹⁰⁰

V. CMENARZ MARIAWICKI

Cmentarz mariawicki na ulicy Wolskiej 186 parafii starokatolickiej mariawitów powstałej w roku 1907 po odłączeniu się od Kościoła rzymskokatolickiego w 1906. Na terenie cmentarza o powierzchni 0,6 ha znajduje się plebania i kościół pod wezwaniem Matki Boskiej Nieustającej Pomocy, zbudowany w latach 1928—1939, zniszczony w czasie drugiej wojny, obecnie całkowicie odbudowany. Cmentarz zajmuje część znacznie większego obszaru, podarowanego mariawitom przez władze rosyjskie tuż przed pierwszą wojną, kiedy wyznawców było około 10 tysięcy i na terenie Warszawy istniały cztery ich świątynie, a zmarłych, przed otwarciem cmentarza własnego około 1912 roku, grzebano na cmentarzu Bródnowskim. Obecnie jest około tysiąca wyznawców.

Druga parafia, istniejąca na Żoliborzu przy ulicy Wyspiańskiego 4a, korzysta również z cmentarza przy ulicy Wolskiej, na którym w roku 1969 odbyły się cztery pogrzeby, a w 1975 — 7.¹⁰¹

VI. CMENARZ KÓSCIOŁA POLSKOKATOLICKIEGO
(INACZEJ HODUROWCÓW)¹⁰²

Znajdował się on na trójkątnym placu przy drewnianej bramie cmentarza rzymskokatolickiego w Tarchominie; od roku 1945 nie jest użytkowany.

W roku 1956 wyznawcy tego kościoła na cmentarzu Komunalnym na Powązkach zbudowali kaplicę pod wezwaniem Matki Bożej Nieustającej Pomocy, wokół niej znajdują się groby członków tego wyznania.¹⁰³

VII. CMENARZE ŻYDOWSKIE

Mimo że w piśmie kapituły warszawskiej z roku 1531 jest mowa o budowie piekarni na miejscu dawnego „cmentarza żydowskiego” obok murowanej bóżnicy przy ulicy Żydowskiej w pobliżu Wąskiego Dunaju, na Starym Mieście, zarówno autorzy *Kształtów Warszawy*, jak i historyk żydowski dr Ignacy Schipper twierdzą, że pierwszy cmentarz żydowski znajdował się na przedmieściu Czerskim (późniejszym Krakowskim Przedmieściu), o czym jest wzmianka w przywileju ks. Bolesława V z roku 1481. Korotyński podaje, że znajdował się on tam, gdzie później wzniesiono pałac Tarnowskich, a w 1899 roku — hotel „Bristol”. Na pewno był on niewielki (okopisko), gdyż jak pisał Schipper, istniejąca w latach 1427 do 1498 gmina żydowska liczyła około 120 osób.

CMENTARZ ŻYDOWSKI NA TARGÓWKU. Według Schipperera cmentarz ten istniał już około 1740 roku, gdyż „na podstawie adnotacji znajdującej się w kancelarii cmentarnej” (istniejącej na początku drugiej wojny) „w 1743 roku została na nim pogrzebana Ruda, córka Znoi, w 1757 roku Menachem Mendel ha-Kohen, w 1760 roku Mordechaj syn Abrahama”. W latach 1760—1780 cmentarz był nieczynny wskutek presji reakcji katolickiej i Żydzi warszawscy grzebali swych zmarłych w Nowym Dworze, Grodzisku i Sochaczewie. Dopiero 26 lipca 1780 roku Szmul Jakubowicz Zbytkower uzyskał u króla Stanisława Augusta przywilej (zdaniem Schipperera było to zalegalizowanie istniejącego od dawna stanu rzeczy), na mocy którego został on zwierzchnikiem cmentarza o wymiarach $150 \times 150 \text{ ł} = 0,7465 \text{ ha}$ wydzielonego z dóbr Targówka prawem dzierżawy za opłatą 400 złp. rocznie. Zgodę biskupa płockiego Michała Jerzego Ciołka otrzymał pod warunkiem dostarczania kościołowi w Skaryszewie w dniu św. Jana 10 kamieni łożu na świece i zapewnienia, że na cmentarzu nie będzie głośnych śpiewów. W roku 1784 Gitla, żona Zbytkowera, a córka Jehudy Lejby Buki ufundowała murowane ogrodzenie. Zbudowano też dom przedpogrzebowy. Pierwszy zmarły, El-Ehanan syn Jekusjela, został pochowany na tym cmentarzu w roku 1784, Zbytkower zaś w 1801. Tam też złożono w roku 1842 zwłoki Abrahama Jakuba Sterna, matematyka, dyrektora szkoły rabinów, członka Towarzystwa Przyjaciół Nauk. W roku 1785 powstało „święte bractwo pogrzebowe” przy gminie. W granicach miasta cmentarz znalazł się w roku 1890.

W latach 1906—1908 na tym cmentarzu grzebano przeciętnie 3500 osób rocznie.¹⁰⁴

W chwili założenia powierzchnia cmentarza wynosiła 0,7470 ha, w latach 1925—1928 — 12,4 ha, w chwili zaś jego likwidacji w roku 1941 przez hitlerowców — 18,5 ha.

Hitlerowcy zniszczyli cmentarz całkowicie, ogrodzenie rozebrali, a płyty nagrobkowe (ok. 4 tys.) zużyli do budowy bunkrów i barykad. W roku 1951 jego teren został zalesiony. Cmentarz ten znajdował się między ulicami: Odrowąża, Rzeszowską, Rogowską i Św. Wincentego.

CMENTARZ ŻYDOWSKI PRZY ULICY OKOPOWEJ nr 49/51 hip. 3106 k. Między ulicami Okopową, Niską, Glinianą, Gęsią i Młynarską założono w roku 1799, a oddano do użytku w 1806. Powierzchnia jego wynosiła w wieku XIX 27,8 ha, w 1906 — 29,5 ha, obecnie 33,6 ha. Stawiane na nim początkowo pomniki skrzynkowo-tablicowe ulegały z czasem aktualnemu stylowi architektonicznemu. Dla cadyków i rabinów, przywożonych z całej Polski, założono zbiorowe mauzoleum (o hel). W okresie międzywojennym pojawiły się pomniki figuralne. Napisy były początkowo wyłącznie hebrajskie, później w języku jidysz i mieszane. Pierwszy napis

polski umieszczono w roku 1867 na grobie dyrektora szkoły rabinackiej Antoniego Eisenbauma. Daty na grobach są pojedyncze lub podwójne: rok 56..., 57... (od stworzenia świata) 18..., 19... (od nar. Chrystusa). W granicach miasta cmentarz znalazł się w roku 1857.

Dom przedpogrzebowy, dom modlitwy, poczekalnia i budynki gospodarcze były fundowane przez poszczególne osoby lub instytucje, na przykład „hydrostacja automatyczna do mycia rąk” — przez firmę „Gjot” w roku 1936. Modernizacją i porządkowaniem cmentarza gmina żydowska zajmowała się gorliwiej około roku 1876 i w latach 1936—1939.

W roku 1935 (o czym wyżej) powstało pierwsze w Polsce prywatne Żydowskie Biuro Pogrzebowe „Wieczność” przy ulicy Grzybowskiej 24. Miejsc mimo powiększania cmentarza zabrakło już w roku 1915. Od tego czasu stosowano tak zwane „nasypy” (na grobach po 50 latach), których liczba w roku 1936 doszła do 14, a liczba pogrzebanych od 1806 do około 130 tysięcy. W latach 1906—1908 na cmentarzu tym odbywało się około 1500 pogrzebów rocznie.

Od roku 1937 gmina żydowska wstrzymała grzebanie bezpłatne ubogich wyznawców stosując je wyłącznie na cmentarzu na Targówku.

Cmentarz przy Okopowej od dawna dostępny był tylko dla zamożnych, a nawet bogatych (podobnie jak Powązki).¹⁰⁵ Leży na nim warszawska elita żydowska XIX i XX wieku. Należy do niej Michał Landy (zm. 1863), poległy w powstaniu styczniowym, Samuel Orgelbrand (zm. 1868), wydawca m. in. *Encyklopedii powszechnej*, Beer Mayzels (zm. 1869), który jako jeden z duchownych prowadził kondukt pogrzebowy Pięciu Poległych w roku 1861, Ludwik Hirszfild (zm. 1876), prof. Szkoły Głównej, Hilary Nussbaum (zm. 1895), historyk, Ludwik Natanson (zm. 1896), wybitny lekarz, Maurycy Fajans (zm. 1897), właściciel Żeglugi Parowej na Wiśle, Hipolit Wawelberg (zm. 1901), założyciel Szkoły Technicznej, Chaim Zelik Słomski (zm. 1904), matematyk, astronom, Boruch Szulman (zm. 1906), członek Organizacji Bojowej PPS zabity po zamachu na oficera policji carskiej, Henryk Wohl (zm. 1907), skarbnik Rządu Narodowego w 1863 roku, sybirak, Ludwik Zamenhof (zm. 1917), twórca esperanta, Estera Rachel Kamińska (zm. 1926) „matka sceny żydowskiej”, Feliks Perl (zm. 1927 r.), redaktor naczelny „Robotnika”, przywódca PPS, Jakub Mortkowicz (zm. 1931), wydawca, Szymon Askenazy (zm. 1935), wybitny historyk, pierwszy przedstawiciel Polski w Lidze Narodów.

Ułamkowe dane dotyczące liczby pogrzebanych odnoszą się jedynie do lat 1922—1937.¹⁰⁶

Jak już podano wyżej, działający w czasie okupacji hitlerowskiej do 1 sierpnia 1944 roku Wydział Statystyczny Zarządu Miejskiego prowadził statystykę zgonów tylko do końca 1942 — później nie wolno mu było tego czynić. Według danych jego kierownika Franciszka Króla, znajdujących

się w APW — Warszawa (rkps 193) jedynie w ciągu roku 1941 i 1942 spośród zamkniętych w getcie zmarło 82 tysiące Żydów. Według zaś informacji obecnego administratora cmentarza ob. Szenicera zostali oni pogrzebani na tymże cmentarzu w wyrobisku po piasku, po prawej stronie głównej alei w pobliżu wejścia. Po odzyskaniu niepodległości na Cmentarzu Powstańców Warszawy na Woli — jak głosi tablica — w zbiorowej mogile pochowano zwłoki ekshumowanych 6588 Żydów, rozstrzelanych przez hitlerowców i prowizorycznie pogrzebanych na boisku „Skry” (wówczas przy ul. Okopowej, obok cmentarza). Najwięcej Żydów warszawskich oraz przywiezionych z innych miast i państw do getta zostało zamordowanych i spalonych głównie w Treblince w roku 1943, gdzie w latach 1959—1964 zbudowano cmentarz-mauzoleum według projektu Franciszka Duszenki, Adama Haupta i Franciszka Strynkiewicza.

Po wojnie cmentarz przy ulicy Okopowej jest nadal czynny, powierzchnia jego wynosi 33,6 ha, w roku 1969 odbyło się na nim 19 pogrzebów, a w 1975 — 13.¹⁰⁷

VIII. CMENTARZE MAHOMETAŃSKIE

Przed uzyskaniem własnego cmentarza mahometanie byli grzebani „w polu na Ujazdowie, Czerniakowie, Siekierkach, na gruntach Ossolińskich lub Potockich”.

CMENTARZ MAHOMETAŃSKI PRZY ULICY MŁYNARSKIEJ 60. Starania podjęte w roku 1836 doprowadziły w 1839 do nabycia od gminy ewangelicko-augsburskiej skrawka ziemi o powierzchni 998 m², przylegającego do cmentarza żydowskiego. Od roku 1840 grzebano na nim mahometan różnej narodowości i różnego pochodzenia. Napisy były arabskie, rosyjskie i polskie. Mimo niewielkiej liczby wyznawców cmentarz zapełniał się szybko, gdyż wyznanie to stosuje zasadę, że w miejscu, w którym został pochowany człowiek, nigdy nikt już pogrzebany być nie może. W roku 1885 cmentarz „przedstawił obraz zaniedbania i naturalnego zniszczenia”. Mimo to jednak i mimo że w roku 1944 był terenem walk powstańczych, do dziś zachowały się resztki kolumny z 1857 z polskim napisem rosyjskiego generała Zachariasza Kińskiego, a jeszcze w 1948, jak podaje profesor Jan Reychman (1910—1975), widoczny był nagrobek z 1911 roku.

Na cmentarzu tym został pochowany m. in. Aleksander Buczacki, którego staraniem w roku 1857 ukazało się polskie tłumaczenie Koranu.

W czasie okupacji hitlerowskiej pogrzebano tu trzy osoby wyznania karaimskiego, by zmylić rasistowską czujność Niemców, którzy Karaimów

uważali za Żydów. W roku 1969 obszar cmentarza wynosił 1200 m²; od czasu drugiej wojny nikogo już na nim nie grzebano.

CMENTARZ MAHOMETAŃSKI PRZY ULICY TATARSKIEJ 8. Starania o miejsce dla drugiego cmentarza podjął w roku 1867 Seifetdin Chosianow Siunajew, mułła, w wojsku rosyjskim i uzyskał je w związku z kolejną regulacją katolickiego cmentarza na Powązkach oraz wytyczeniem nowej ulicy, nazwanej później Tatarską.

Gomulicki pisze, że na tym cmentarzu „grzebano [...] ubogich na lewo, bogatych na prawo”. Potwierdzeniem tego — jak i na innych zresztą cmentarzach — jest dzisiejszy wygląd kwater z zapadniętymi bezimiennymi mogiłami w jednej części i szeregi trwałych kamiennych nagrobków w drugiej. Nagrobki starsze (z drugiej połowy XIX w.), półkoliste w górnej części, z napisami arabskimi, perskimi, tureckimi, rosyjskimi i polskimi kryją zwłoki różnych narodowości wojskowych rosyjskich oraz kupców, na przykład syryjskich, oraz rzemieślników, między innymi tureckich cukierników. Największą grupę wśród pogrzebanych w ostatnich latach stanowią Tatarzy litewscy, potomkowie osiedleńców księcia Witolda i króla Jana III, gruntownie spolszczeni, których potomkowie (po drugiej wojnie osiedli głównie w Warszawie) wydali spośród siebie wielu żołnierzy, naukowców i artystów. Wiele nagrobków zniszczyli hitlerowcy, wprowadzając czołgi na ten cmentarz, podobnie jak na sąsiedni katolicki w roku 1944.¹⁰⁸

W roku 1975 miał on powierzchnię 0,6 ha. W 1969 roku odbyło się na nim 5 pogrzebów, a w 1975 — 4.

CMENTARZ KARAIMSKI PRZY ULICY REDUTOWEJ 34. Powstał on około roku 1890 staraniem importerów tytoniu przybyłych z Krymu. Znajduje się na nim około 35 grobów, wśród nich Ananiasza Zajączkowskiego (1903—1970), profesora Uniwersytetu Warszawskiego, turkologa. Teren na ten cmentarz przylegający do wolskiej reduty nr 56 został nabyty od zarządu wolskiego cmentarza Prawosławnego, a ogrodzony dopiero po drugiej wojnie światowej. W roku 1969 powierzchnia jego wynosiła 600 m² i odbył się na nim jeden pogrzeb.¹⁰⁹

IX. CMENTARZE WOJENNE I WOJSKOWE

CMENTARZ SYMBOLICZNY na stokach Cytadeli pod Bramą Straceń od strony Wisły. Założony około roku 1930 przez Stowarzyszenie Więźniów Politycznych dla uczczenia pamięci niepodległościowców i rewolucjonistów

polskich straconych na terenie Cytadeli w latach 1835—1915. Znajduje się na nim 137 krzyży i 7 nagrobnych tablic żydowskich.

Po wojnie cmentarz został odbudowany i uporządkowany, Brama Straceń w roku 1952 przebudowana na mauzoleum, a X Pawilon od dnia 29 stycznia 1963 roku, po odbudowie, stał się Muzeum Historii Ruchu Rewolucyjnego.¹¹⁰

CMENTARZ WOJENNY WAWERSKI przy ulicy Śnieżki (Marysin Wawerski). Powstał jako Cmentarz Ofiar Wojny przy ulicy Dębowej (obecnie Śnieżki), o powierzchni 3120 m², obok klasztoru Felicjanek, na skraju Rezerwatu Przyrody im. J. Sobieskiego, staraniem grupy społeczników skupionych wokół zarządu gminnego w Wawrze, kierowanego przez wójta Stanisława Krupkę. Założono go według projektu Józefa Tarnasa i Aleksandra Zdanowicza. Otwarcie cmentarza dnia 12 listopada 1939 roku było przeniesienie z prowizorycznej mogiły żołnierza Kazimierza Grauzyniusa, poległego dnia 19 września 1939 roku w obronie Warszawy. W następnych tygodniach pogrzebano tu ekshumowanych innych poległych żołnierzy. Złożono ich po lewej stronie od wejścia, po prawej zaś większość spośród 106 osób rozstrzelanych przez hitlerowców dnia 27 grudnia 1939 roku w słynnej akcji w Wawrze. Dnia 2 kwietnia 1940 roku zostało pochowanych 5 osób rozstrzelanych, a 2 kwietnia 1942 — następnych 12. Po wyzwoleniu Pragi na cmentarzu w grudniu 1944 postawiono prowizoryczny pomnik, który w 1964 został zastąpiony trwałym według projektu Ewy Śliwińskiej (krzyże i tablice), Józefa Gazy (rzeźby) i Stanisława Zielińskiego (tablica i betonowe ogrodzenie).¹¹¹

CMENTARZ POWSTAŃCÓW WARSZAWY. W bezpośrednim sąsiedztwie cmentarza przy ulicy Wolskiej 180/182, od strony ulicy Baltazara, na obszarze 1,5 ha, dnia 29 listopada 1945 roku założono Cmentarz Powstańców Warszawy według projektu Romualda Gutta i Aliny Scholtz. Na tablicy widnieje napis: „Na cmentarzu pochowane są szczątki i prochy bohater-skiego ludu Warszawy, zorganizowanych członków ruchu oporu i żołnierzy WP, walczących o wyzwolenie stolicy z niewoli hitlerowskiej w latach 1939—1944—1945.” Na tablicach nagrobnych podano, że spoczywają tu rozeznani i nie rozeznani: żołnierze polegli we wrześniu 1939 roku, powstańcy z 1944, żołnierze I Dywizji Kościuszkowskiej polegli w 1945. W osobnych kwaterach złożono prochy pomordowanych i spalonych na ulicy Wolskiej i Górczewskiej, szczątki pomordowanych i spalonych na Pawiaku i w alei Szucha. Na jednej z kwater znajduje się napis: „W mogile tej spoczywają szczątki 6588 Żydów ofiar hitleryzmu, rozstrzelanych na boisku «Skra» — cześć ich pamięci.” W innej kwaterze dnia 6 sierpnia 1948 roku pogrzebano w 117 trumnach prochy o ciężarze 8646 kilogra-

mów. Jakiej to odpowiada liczbie ludzi, trudno było ustalić, przypuszcza się jednak, że na obszarze 1,5 ha złożono prochy i szczątki około 40 tysięcy ludzi. W roku 1973 wzniesiono przy nim monumentalny pomnik „Polegli-Niepokonani”, projektu Gustawa Zemły, odlany w czynie społecznym przez pracowników fabryki im. K. Świerczewskiego na Woli.¹¹²

CMENTARZ WOJENNY W POWSINIE przy ulicy Przyczółkowej. Znajdują się na nim dwie zbiorowe mogiły z czterema tablicami, zawierającymi 62 nazwiska i nieokreśloną liczbę bezimiennych, którzy „polegli w walce z okupantem hitlerowskim w powstaniu warszawskim 1944 r.” Pomnik z kształcie wysokiego krzyża obramowanego skrzydłami husarskimi z napisem: „Bóg, Honor i Ojczyzna.” Powierzchnia cmentarza wynosi 2700 m². Jako cmentarz pamięci narodowej — nie jest użytkowany.¹¹³

CMENTARZ NA OKĘCIU przy alei Krakowskiej i ulicy Rozwojowej obok fortu VI, o powierzchni 0,3 ha. Powstał on w roku 1939, gdy na tym terenie pogrzebano żołnierzy polskich poległych we wrześniu. W czasie okupacji chowano na nim zmarłych okolicznych mieszkańców i powstańców poległych w roku 1944. Po wojnie nadal do roku 1956 (ostatni grób) grzebano osoby cywilne. W czasie okupacji został ogrodzony drutem na betonowych słupach i żywopłotem. Nie wszedł on do rejestru cmentarzy katolickich ani nie został uznany za cmentarz wojenny. Żołnierze i powstańcy zostali ekshumowani i przeniesieni na Cmentarz Komunalny-Powązki, groby osób cywilnych w liczbie około trzystu pozostały na obszarze opuszczonym i zaniedbanym.¹¹⁴

CMENTARZ OBOK KOŚCIOŁA GARNIZONOWEGO pod wezwaniem Matki Boskiej Ostrobramskiej, zbudowanego w 1973 roku na miejscu drewnianego wojskowego, przy zbiegu ulic T. Kutrzeby i Lazurowej. W kruhcie znajduje się tablica z napisem: „Pamięci bohaterskich żołnierzy 1 i 2 armii Wojska Polskiego poległych na zwycięskim szlaku Lenino—Berlin — Księża Kapelani Wojska Polskiego 12 X 1975.”

Na cmentarzu znajduje się około 30 grobów osób wyłącznie cywilnych, pogrzebanych w latach 1944—1947.¹¹⁵

CMENTARZ-MAUZOLEUM ŻOŁNIERZY RADZIECKICH przy alei Żwirki i Wigury. Na obszarze (wraz z parkiem) 19,2 ha pogrzebano 21 500 żołnierzy radzieckich poległych w styczniu 1945 roku w Warszawie i jej okolicach. Projekt ogólny i architektoniczny wraz z 38-metrowym obeliskiem wykonał profesor Bohdan Lachert, rzeźby Jerzy Jarnuszkiewicz i Stanisław Lisowski, zielen Władysław Niemirski w pracowni Ireny Kęsickiej-Dworakowskiej. Uroczyste otwarcie odbyło się dnia 9 maja 1950 roku.¹¹⁶

CMENTARZ ŻOŁNIERZY WŁOSKICH PRZY ULICY MARYMONCKIEJ. Został on założony w roku 1927 według projektu Biura Technicznego Komisarjatu Głównego do Spraw Cmentarzy Wojskowych w Rzymie. Spoczywają na nim żołnierze włoscy zmarli w czasie pierwszej i drugiej wojny światowej na obszarze Polski. Wejście na cmentarz stanowi łuk z piaskowca z napisem w języku włoskim: „Cimatero Militare Italiano”. Ogrodzony jest kratą z gałęzi wawrzynu i tarcz legionów rzymskich. Cmentarz znajduje się pod opieką ambasady włoskiej; w roku 1970 został odnowiony. W czasie drugiej wojny w jenieckich obozach hitlerowskich na terenie Polski zginęło około 30 tysięcy Włochów.¹¹⁷

CMENTARZ W MIĘDZYLESIU OBOK OGRODU SZKOLNEGO. Założony został dla żołnierzy zmarłych z ran (w szpitalu zorganizowanym w szkole) odniesionych w obronie Warszawy we wrześniu 1939 roku. Staraniem Ochotniczej Straży Pożarnej w roku 1942 ujednociono mogiły zbiorowe i indywidualne — większość poległych nieznanymi.

W roku 1944 pogrzebano na nim 70 żołnierzy I Dywizji WP im. T. Kościuszki, którzy zginęli przy zdobywaniu Anina i fabryki Szpotańskiego. Spoczyły tu również osoby cywilne zabite w czasie walk. Cmentarz zlikwidowano w początku lat pięćdziesiątych, a zwłoki przeniesiono do odpowiednich kwater innych cmentarzy.¹¹⁸

CMENTARZ WOJSKOWY I WOJENNY W REMBERTOWIE przy ulicy Wieczorkiewiczza na terenie Akademii Sztabu Generalnego, o powierzchni 0,8 ha. Powstał on w okresie międzywojennym. Grzebano na nim wojskowych i cywilnych. Od wielu lat nieczynny. W lutym i marcu 1975 roku ukazały się w prasie urzędowe komunikaty o jego likwidacji. Ekshumowane zwłoki żołnierzy polskich przeniesiono na Cmentarz Komunalny, osób cywilnych na Cmentarz Powstańców na Woli, żołnierzy radzieckich na Cmentarz-Mauzoleum przy alei Żwirki i Wigury.

Tablica 76

LICZBA POCHOWANYCH NA CMENTARZU POWĄZKOWSKIM W LATACH 1854—1914

Rok	Liczba	Rok	Liczba	Rok	Liczba
1854	8 991	1875	7 797	1895	1 272
1855	10 759	1876	8 510	1896	1 210
1856	7 248	1877	9 006	1897	1 258
1857	5 860	1878	10 701	1898	1 362
1858	6 263	1879	7 944	1899	1 404
1859	6 101	1880	9 771	1900	1 435
1860	6 438	1881	9 861	1901	1 393
1861	7 070	1882	10 000	1902	1 496
1862	7 292	1883	8 584	1903	1 570
1863	7 561	1884	8 487	1904	1 636
1864	5 337	1885	7 546	1905	1 652
1865	6 162	1886	7 110	1906	1 757
1866	7 157	1887	7 028	1907	1 625
1867	8 293	1888	3 982	1908	1 646
1868	8 094	1889	2 270	1909	1 656
1869	6 876	1890	1 881	1910	1 650
1870	7 372	1891	1 452	1911	1 724
1871	6 946	1892	1 484	1912	1 725
1872	8 382	1893	1 354	1913	1 885
1873	9 078	1894	1 125	1914	1 964
1874	8 137			Razem	312630

Źródło: Według danych W. Jeziorowskiego.

Tablica 77

LICZBA POCHOWANYCH NA CMENTARZU POWĄZKOWSKIM W LATACH 1945—1976

Rok	Liczba	Rok	Liczba	Rok	Liczba
1945	2133	1956	1174	1967	2353
1946	1220	1957	1352	1968	2444
1947	1091	1958	1445	1969	2624
1948	1056	1959	1505	1970	2060
1949	1098	1960	1514	1971	1965
1950	1076	1961	1574	1972	1839
1951	1232	1962	1740	1973	1863
1952	1237	1963	1850	1974	1819
1953	1102	1964	1869	1975	1927
1954	1315	1965	2039	1976	1814
1955	1257	1966	2101	Razem	53 497

Źródło: Zarząd Cmentarza Powązkowskiego.

Tablica 78

LICZBA POCHOWANYCH NA CMENTARZU BRÓDNOWSKIM
OD DNIA 21 XI 1884 do 31 XII 1976 R.

Rok	Liczba	Rok	Liczba	Rok	Liczba	Rok	Liczba
1884	161	1908	10 507	1932	8 636	1956	4 387
1885	2 048	1909	11 304	1933	7 823	1957	4 602
1886	2 006	1910	10 901	1934	7 895	1958	4 447
1887	2 135	1911	11 361	1935	8 162	1959	4 665
1888	5 227	1912	10 298	1936	8 142	1960	4 562
1889	8 786	1913	10 933	1937	8 659	1961	4 547
1890	8 041	1914	12 257	1938	8 631	1962	4 822
1891	7 557	1915	11 591	1939	13 159	1963	4 867
1892	9 502	1916	11 747	1940	15 002	1964	4 851
1893	8 334	1917	16 583	1941	14 524	1965	5 266
1894	9 191	1918	11 915	1942	14 060	1966	5 203
1895	8 576	1919	10 655	1943	14 486	1967	5 556
1896	9 149	1920	10 550	1944	7 376	1968	5 652
1897	9 346	1921	8 100	1945	9 865	1969	6 117
1898	10 632	1922	8 551	1946	4 519	1970	6 325
1899	10 469	1923	7 563	1947	4 031	1971	6 831
1900	11 910	1924	8 220	1948	3 825	1972	6 341
1901	11 443	1925	8 395	1949	4 077	1973	5 238
1902	9 720	1926	8 640	1950	4 420	1974	4 787
1903	12 256	1927	8 854	1951	5 040	1975	4 576
1904	12 034	1928	8 623	1952	4 486	1976	4 481
1905	10 378	1929	8 876	1953	4 289		
1906	11 556	1930	8 716	1954	4 481		
1907	10 507	1931	8 547	1955	4 264		

Źródło: Zarząd Cmentarza Bródnowskiego.

Tablica 79

CMENTARZE CZYNNE I NIECZYNNE

Cmentarze	Czynne	Nieczynne	Razem
Rzymskokatolickie	16	31	47
Komunalne	2	—	2
Ewangelickie	2	6	8
Prawosławne	1	2	3
Mariawicki	1	—	1
Polskokatolickie	1	1	2
Żydowskie	1	3	4
Mohametańskie	1	1	2
Karaimski	1	—	1
Wojenne i wojskowe	—	10	10
Ogółem:	26	54	80

POCZET BURMISTRZÓW I PREZYDENTÓW M. ST. WARSZAWY

Zakładanie i eksploatacja urzędzeń komunalnych należały zawsze do zarządu miasta z burmistrzem, później prezydentem, na czele. Osobisty jego udział w tej dziedzinie mało zależał od stopnia samorządności miejskiej, uwarunkowany był głównie poziomem postępu technicznego, a przede wszystkim możliwościami finansowymi, których dysponentem zawsze było państwo. Udział ten mniej lub więcej aktywny, w żadnym razie nie mógł być bierny, zawsze naczelną władza miasta musiała być w tej sprawie zaangażowana, choćby przekazy piśmienne o tym nie mówiły. Toteż podanie pełnej posiadanej listy burmistrzów i prezydentów wydaje się celowe.

Zestawienie obejmuje nazwiska burmistrzów i prezydentów od roku 1409, a właściwie od 1436 do 1977, z lukami dla czterdziestu siedmiu lat z powodu braku dokumentów.

Ponieważ tytuł prezydenta był używany zwyczajowo już od pierwszej połowy wieku XVIII burmistrzowie i prezydenci znajdują się na jednej liście.¹

Leonard	— 1409	Hanusz Wilk	— 1458
brak danych	— 1410—1435	brak danych	— 1459—1461
Maciej	— 1436	Maciej Małodobry	— 1462—1463
brak danych	— 1437	brak danych	— 1464
Jan Gebel	— 1438	Mikołaj Lewko	— 1465
brak danych	— 1439	brak danych	— 1466—1468
Stanisław Trepka	— 1440	Kasper Wilk	— 1469—1472
brak danych	— 1441—1443	brak danych	— 1473—1475
Maciej	— 1444—1446	Jerzy Jurga	
Hanusz Wilk	— 1447	Bornbach	
brak danych	— 1448—1452	(Burnbach)	— 1476—1480
Hanusz Wilk	— 1453—1454	brak danych	— 1481—1492
brak danych	— 1455—1457	Andrzej Kazub	— 1493—1494

Marcin Rola	— 1495—1496	Jan Firląg	— 1544
Baltazar		Franciszek (Frącz)	
Burgholcer	— 1497	Łyszcz	— 1545—1549
Marcin Rola	— 1498	Franciszek Rola	— 1550
Maciej Twardostój	— 1499	Jan Długosz	— 1551—1552
Marcin Rola	— 1500	Franciszek (Frącz)	
Krzysztof		Łyszcz	— 1553
Małodobry	— 1501	Jan Giza	— 1554—1555
Maciej Twardostój	— 1502	Franciszek (Frącz)	
Wawrzyniec		Łyszcz	— 1556—1557
Crossen (z Krosna		Jan Giza	— 1558—1559
Odrzańskiego)	— 1503—1504	Franciszek (Frącz)	
Bernard Neysser	— 1505—1506	Łyszcz	— 1560—1565
Marcin Rola	— 1507	Mikołaj Filomed	— 1566
Wawrzyniec		Franciszek (Frącz)	
Crossen	— 1508—1509	Łyszcz	— 1567—1569
Marcin Rola	— 1510	Franciszek Szeliga	— 1570—1571
Serafin	— 1511	Jan Gracki	— 1572
Michał Filipowicz	— 1512—1516	Franciszek Szeliga	— 1573—1579
Wawrzyniec		brak danych	— 1580—1582
Crossen	— 1517—1519	Zygmunt Ulrych	
Mikołaj Kazub	— 1520—1523	Burgholcer	— 1583
Michał Filipowicz		brak danych	— 1584
i Jan Loczywoda	— 1524	Stanisław	
Stanisław		Pruszczyński	— 1585
Siedlarzewicz	— 1525	brak danych	— 1586—1589
Mikołaj Kazub	— 1526	Wojciech Kuliński	— 1590
Jerzy Jurga		Mikołaj	
Baryczka	— 1527	Aleksandrinus	
Stanisław		(Aleksandrowicz)	— 1591
Siedlarzewicz	— 1528—1529	Wojciech Kuliński	— 1592—1593
Jan Szeliga	— 1530	Jakub Giza	— 1594—1595
Stanisław		Zygmunt Ulrych	
Siedlarzewicz	— 1531—1532	Burgholcer	— 1596
Jerzy Bornbach	— 1533	Mikołaj Majeran	
Jan Firląg	— 1534	(Mariani)	— 1597—1601
Marcin Flis	— 1535	Tomasz Chawłosz	— 1602—1605
Jan Firląg	— 1536—1537	Mikołaj Majeran	
Jerzy Bornbach	— 1538—1539	(Mariani)	— 1606
Jan Klemens		Tomasz Chawłosz	— 1607—1608
z Radziwia	— 1540	brak danych	— 1609
Jerzy Bornbach	— 1541—1543		

Jan Zajdlicz	— 1610	Jan Czerski	— 1646
brak danych	— 1611	Baltazar Strubicz	— 1647
Paweł Zembrzuski		Jan Czerski	— 1648
(Klucznik)	— 1612	Baltazar Strubicz	— 1649
Jan Korb	— 1613	Jan Witthoff	— 1650
Stanisław		Walenty	
Jeleniewski		Kociszewski	— 1651
(Jeleń)	— 1614	Jan Czerski	— 1652
brak danych	— 1615—1617	Mateusz Latosz	— 1653
Henryk Plumhof	— 1618	Walenty	
brak danych	— 1619—1620	Kociszewski i	
Paweł Długosz	— 1621—1622	Jan Milewski	
Stanisław		(burmistrz	
Baryczka	— 1623	powietrzny)	— 1654
Jan Korb i Łukasz		Aleksander Giza	— 1655—1656
Drewno		Jan Landsberk	— 1657
(burmistrz		Juliusz Ginter	— 1658
powietrzny)	— 1624	Stanisław	
Henryk Plumhof		Falkowicz	— 1659
i Łukasz Drewno		Jan Landsberk	— 1660
(burmistrz		Stanisław	
powietrzny)	— 1625	Falkowicz	— 1661
brak danych	— 1626	Juliusz Ginter	— 1662—1663
Stanisław		Jan Andrychowicz	— 1664
Jeleniewski		Karol Zabrzieski	— 1665—1666
(Jeleń)	— 1627	Sebastian Szelert	— 1667
Stanisław		Jan Landsberk	— 1668
Baryczka	— 1628	Karol Zabrzieski	— 1669
Jan Horlemus		Sebastian Szelert	— 1670
(Orlemus)	— 1629	Augustyn	
brak danych	— 1630	Horlemus	— 1671
Henryk Plumhof	— 1631	Daniel Hennik	— 1672—1673
Łukasz Busser	— 1632—1636	Augustyn	
Balcer (Baltazar)		Horlemus	
Strubicz	— 1637—1638	(Orlemus)	— 1674—1676
Stanisław		brak danych	— 1677
Baryczka	— 1639	Daniel Hennik	— 1678
Łukasz Drewno	— 1640—1641	Sebastian Szelert	— 1679—1680
Mikołaj Giza	— 1642—1643	Wojciech	
Baltazar Strubicz	— 1644	Bochenkowicz	— 1681
Mikołaj Giza	— 1645	Sebastian Szelert	— 1682
Wojciech Giza,		Daniel Zappio	— 1683—1685

Augustyn		Wojciech	
Horlemus		Simonetti	— 1721
(Orlemus)	— 1686	Wilhelm Czamer	— 1722
Jan Loupia	— 1687—1688	Józef Benedykt	
Jan Czorn	— 1689	Loupia	— 1723—1727
Aleksander		Henryk Makini	
Czamer	— 1690—1691		— 1728
Jan Loupia	— 1692	Mateusz	
Augustyn		Kostrzewski	— 1729
Horlemus		brak danych	— 1730—1733
(Orlemus)	— 1693	Józef Benedykt	
Aleksander		Loupia	— 1734
Czamer	— 1694	Mateusz	
Jan Andrzej		Kostrzewski	— 1735
Münich	— 1695—1696	brak danych	— 1736
Jakub Sztyc	— 1697—1700	Mateusz Banioch	— 1737
Jan Andrzej		Mateusz	
Münich	— 1701	Kostrzewski	— 1738
Adam Buchholtz	— 1702	Jan Benedykt	
Aleksander		Loupia	— 1739
Czamer	— 1703	Samuel Klosse	— 1740
Jan Sztyc	— 1704	brak danych	— 1741—1742
Adam Buchholtz	— 1705—1706	Mateusz	
Jan Mayer	— 1707	Kostrzewski	— 1743
Adam Buchholtz	— 1708	Jan Ernest	
Jakub		Szyndler	— 1744
Schultzendorf	— 1709	Józef Benedykt	
Aleksander		Loupia	— 1745
Czamer	— 1710	brak danych	— 1746
Wilhelm Czamer	— 1711—1712	Józef Antoni	
Franciszek		Loupia	— 1747
Andrychowicz	— 1713—1714	brak danych	— 1748—1749
brak danych	— 1715	Paweł	
Mikołaj		Andrychowicz	— 1750—1753
Augustynowicz	— 1716	Jan Feliks Dulfus	— 1754—1756
Andrzej Knabe	— 1717	Paweł	
Mikołaj		Andrychowicz	— 1757—1759
Augustynowicz	— 1718	brak danych	— 1760
Mateusz		Michał Sacres	— 1761
Kostrzewski	— 1719	brak danych	— 1762—1763
Andrzej Knabe	— 1720	Jan Feliks Dulfus	— 1764

Paweł		Schimmelphen-	
Andrychowicz	— 1765	nick von der Oye	— 25 VII 1796
Michał Sacres	— 1766		—23 IV 1799
Jan Feliks Dulfus	— 1767	Friedrich Georg	
Michał Sacres	— 1768	Tilly	— 23 IV 1799—
Franciszek			25 XI 1806
Witthoff	— 1769—1771	Joachim	
Grzegorz		Moszyński	— 27 XI 1806—
Łyszkiewicz	— 1772		17 II 1807
Wojciech Lobert	— 1773—1776	Józef Łochocki	— wybrany
Jakub			18 II 1807
Maraszewski	— 1777		zrezygnował
Franciszek		Paweł Bieliński	— 17 IV 1807—
Witthoff	— 1778—1779		4 VII 1807
Grzegorz		Stanisław Kostka	
Łyszkiewicz	— 1780	Węgrzecki	— 17 IV 1807
Wojciech Lobert	— 1781—1788		wiceprezy-
Jan Dekert	— 23 I 1789 —		dent od VI
	4 X 1790		1807 prezy-
Józef Michał			dent do 1815
Łukaszewicz	— 22 II 1791 —	Karol Fryderyk	
	13 IV 1792	Woyda	— 16 I 1816—
Ignacy Wyssogota			29 XI 1830
Zakrzewski	— 14 IV —	Stanisław Kostka	
	25 VIII 1792	Węgrzecki	— 30 XI 1830—
Józef Michał			26 VI 1831
Łukaszewicz	— 30 VIII 1792	Jakub Józef	
	— 20 III 1793	Łaszczyński	— 1 VII 1831,
Andrzej			po upadku
Rafałowicz	— 21 III 1793 i		powstania
	5 III 1794 —		10 XI 1831—
	17 IV 1794		—1837
Ignacy Wyssogota		Aleksander	
Zakrzewski	— 18 IV 1794—	Graybner	— 1837—1842
	3 XI 1794		po., 31 III
Andrzej			1842—9 XI
Rafałowicz i			1847 prezy-
Józef Michał		Teodor Andrault	dent
Łukaszewicz	— 20 XI 1794—	de Langeron	— 28 X 1847—
	25 VII 1796		28 VII 1861

Kazimierz Woyda	— 16 I 1862— 4 VIII 1862	Zygmunt Słomiński	— 4 VII 1927— 15 II 1934
Zygmunt Wielopolski	— 4 VIII 1862 —4 IX 1863	Marian Zyndram Kościałkowski	— 3 III 1934— 28 VII 1934
Kalikst Witkowski	— 4 IX 1863— 8 IX 1875	Stefan Starzyński	— 2 VIII 1934 —27 X 1939
Sokrates Starynkiewicz	— 1 XII 1875— 20 IX 1892	Julian Kulski	— 28 X 1939— 5 VIII 1944
Nikołaj Bibikow	— 3 X 1892— 29 VI 1906	Marceli Porowski	— od 5 VIII w czasie po- wstania
Wiktor Litwinskij	— wiceprezy- dent, po. prezydenta V 1906— 19 IV 1909	Marian Spychalski	— 18 IX 1944— 1 III 1945
Aldr Miller	— 1 IX 1909— 4 VIII 1915	Stanisław Tołwiński	— 6 III 1945— 23 V 1950
Zdzisław Lubomirski	— 6 VIII 1916 —30 IX 1917	Jerzy Albrecht	— 23 V 1950— 14 V 1956
Piotr Drzewiecki	— 2 X 1917— 28 XI 1921	Janusz Zarzycki	— 14 V 1956— 17 XII 1956
Stanisław Nowodworski	— 28 XI 1921— 7 XII 1922	Zygmunt Dworakowski	— 7 XII 1956— 5 V 1960
Władysław Jabłoński	— 7 XII 1922— 23 VI 1927	Janusz Zarzycki	— 5 V 1960— 27 X 1967
		Jerzy Majewski	— od 27 X 1967

KALENDARIUM

- Wiek X — drewniany most przy gródku Bródno
- XI — kamienne umocnienia brzegu Wisły przy przewozie na Kamionku (Kamionie)
- XIII — chrześcijańskie cmentarze w Milanowie (Wilanowie), Służewie i na Kamionku
- XIV — dranicowe bruki na Rynku Starego Miasta
- 1379 — łaźnia miejska
- 1433 — piśmienna wzmianka o kanałach
- 1548 — porządek ogniowy królowej Bony
- 1561 — piśmienna wzmianka o staromiejskich wodociągach istniejących do połowy XIX w.
- 1573 — otwarcie mostu Jagiellońskiego istniejącego do r. 1621
- 1600 — piśmienna wzmianka o nowomiejskich wodociągach istniejących do końca XVII w.
- 1632—1648 — „pojazdy do najęcia” (późniejsze dorożki)
- 1708 — najstarszy istniejący nagrobek pod gołym niebem na cmentarzu epidemicznym w Głodnej Wsi, Stare Bródno ul. Ostródzka
- 1716 — pierwsze latarnie wokół Ratusza
- 1742—1766 — mosty murowane na Żurawce (Nowy Świat) i Belczącej (Zakroczymska).
- 1767—1768 — kamienica czynszowa (Wasilewskiego), prototyp wewnętrznego układu kamienicy dziewiętnastowiecznej przy Krakowskim Przedmieściu (północna część skweru)
- przed 1771 — kamienica z oficyną (Teppera) ul. Długa 38—40
- 1775 — most łyżwowy (sezonowy, zwodzony) pierwotnie A. Ponińskiego, od 1786 państwowy, od 1817 miejski, służył miastu do r. 1864
- 1776 — powstanie cechu kominiarzy
- 1777 — fiakry

- 1778 — lektyki
 1780 — cmentarz żydowski na Targówku
 1780 — kamienica (Jacobsona) z podwórkiem-studnią i paroma dziedzińcami ul. Świerczewskiego 105
 1781 — most kamienny na kanale w Łazienkach
 1783 — pierwszy „w polu” cmentarz Świętokrzyski
 1790 — cmentarz Powązkowski (pierwszy pochówek w r. 1793)
 1792 — cmentarz ewangelicko-augsburski
 1792 — cmentarz kalwiński
 1798 — drożki
 1806 — otwarcie cmentarza żydowskiego przy ul. Okopowej
 1819 — odblaskowe latarnie olejne
 1822 — omnibusy
 1825 — rozpoczęcie (ukończenie 1844) budowy wału ochronnego T. Urbańskiego na Powiślu
 1833 — łaźnia „Diana” przy ul. Chmielnej (Rutkowskiego) 13, czynna do dziś
 1836 — I zawodowa straż pożarna
 1840 — cmentarz mahometański
 1841 — dom mieszkalny (przy ul. Chmielnej, nie istniejący) z kaloryferami ogrzewanymi ciepłym powietrzem
 1844 — prawdopodobnie ostatnie kurne chaty
 1844 — omnibusy Steinkellera
 1846 — Nowy Zjazd F. Pancera zburzony w r. 1944
 1855, 16 VI — warszawskie wodociągi H. Marconiego działające do 1889 r.
 1856, 26 XII — latarnie gazowe i gazownia na Solcu działające do r. 1889
 1857, maj — gazowe oświetlenie mieszkań
 1861 — lampy naftowe
 1864, 22 XI — most Stanisława Kierbedzia
 1866, 11 XII — tramwaje konne międzydworcowe (do 1880)
 1867 — początek budowy wału Miedzeszyńskiego
 1867 — gaz i latarnie gazowe na Pradze
 1869, 17 X — praskie wodociągi A. Grotowskiego, działające do 1896 r.
 1869 — pierwszy warszawski bulwar spacerowy na Pradze
 1875 — most kolejowy (pierwszy) przy Cytadeli T. Chrzanowskiego
 1881, 18 X — tramwaje konne belgijskie (do r. 1921)
 1884 — cmentarz Bródnowski
 1885 — jednobudynkowe ogrzewanie centralne mieszkań wraz z dostawą wody do kuchni i łazienki

- 1886, 3 VII — wodociągi Lindleyowskie
1887 — kanalizacja Lindleyowska
1888 — gazownia na Woli
1892 — skanalizowane ustępy publiczne
1896 — elektryczne oświetlenie mieszkań z elektrowni blokowej
1897 — gazowe kuchenki, piece, żelazka itp.
1903 — elektryczne oświetlenie mieszkań z elektrowni centralnej na Powiślu
1905 — ślimak im. S. Markiewicza na ul. Karowej
1906 — latarnie elektryczne
1908, luty — elektrownia tramwajowa zburzona w r. 1944, w l. 1925—1944 elektrociepłownia
1908, 28 III — tramwaje elektryczne
1908, sierpień — most kolejowy (drugi) przy Cytadeli N. Bielelubskiego i zamiana pierwszego na most uliczny
1908 — taksówki
1908 — elektryczne kuchenki, żelazka itp.
1911 — Lindleyowska kanalizacja na Pradze
1912 — spalarnia śmieci zburzona w r. 1944
1912, lipiec — otwarcie mostu (bez wiaduktu) im. ks. J. Poniatowskiego, projektu Mieczysława Marszewskiego
1913, 13 VI — otwarcie mostu Poniatowskiego z wiaduktem
1914, 4 I — oficjalne otwarcie mostu Poniatowskiego
1915, 5 VIII — wysadzenie wszystkich czterech mostów przez wojska rosyjskie
1915—1916 — odbudowa obydwu mostów przy Cytadeli przez saperów niemieckich
1915 -- założenie drugiego warszawskiego bulwaru spacerowego — Wybrzeża Kościuszkowskiego
1916 — prowizoryczna odbudowa mostu Poniatowskiego i jego pożar
1916, 2 X — odbudowa mostu Kierbedzia
1918, 12 XI — przejęcie tramwajów przez miasto
1920 — autobusy (pierwsze) kursujące do r. 1925
1923 — przejęcie gazowni przez miasto
1923 — latarnie żarowe
1925 — odbudowa mostu Poniatowskiego w połowie szerokości
1925 — nowoczesny asfalt na jezdniach (ul. Mazowiecka) stosowany do dziś
1927, 1 IV — motoryzacja i powstanie Zakładu Oczyszczania Miasta
1927, październik — odbudowa mostu Poniatowskiego na całej szerokości

- 1928 — zakończenie motoryzacji Straży Pożarnej
- 1928 — autobusy (drugie) kursujące do r. 1942
- 1929, 23 XI — baza zieleni miejskiej przy ul. Rakowieckiej
- 1930 — osiedlowe, centralne ogrzewanie mieszkań WSM na Żoliborzu
- 1930 — zmotoryzowane karawany
- 1931 — chlorowanie wody wodociągowej
- most Średnicowy z tunelem (trzeci kolejowy) Aleksandra Pstrokońskiego
- 1933 — dra Pstrokońskiego
- 1934 — przejście elektrowni przez miasto
- 1935—1938 — bulwary Starzyńskiego pod Zamkiem
- 1938 — instalacje automatycznej regulacji ruchu na skrzyżowaniach ulic
- 1939, 24 IX — unieruchomienie elektrowni i wodociągów z powodu bombardowań
- 1939 — początek października wznowienie pracy obu tych zakładów
- 1939, 9 IX — przerwanie dostawy gazu i wznowienie 11 X
- 1944, 4 IX — przerwanie dostawy energii elektrycznej, 21 IX — wody, a 22 IX — gazu
- 1944, 13 IX — wysadzenie wszystkich pięciu mostów przez hitlerowców
- 1944, listopad — wznowienie dostawy energii elektrycznej i wody ze studzien artezyjskich (15 X) na Pradze
- 1945, 11 IV — wznowienie kursowania autobusów
- 1945, 29 V — wznowienie dostawy wody na lewym brzegu
- 1945, 12 III — wznowienie dostawy elektryczności na lewym brzegu
- 1945, 20 VI — wznowienie ruchu tramwajowego na Pradze
- 1945, 15 IX — wznowienie ruchu tramwajowego na lewym brzegu
- 1945, 23 VI — wznowienie dostawy gazu
- 1946, 5 I — uruchomienie trolejbusów kursujących do r. 1973
- 1946, 19 III — wznowienie ruchu na jednym torze drugiego mostu kolejowego przy Cytadeli (T. Ciszewski i M. Natorff)
- 1946, 22 VII — odbudowa mostu Poniatowskiego (S. Hempel)
- 1947, 22 VII — drugi tor na moście kolejowym
- 1949, 23 VI — odbudowa mostu Średnicowego (F. Szelański)
- 1949, 22 VII — odbudowa mostu Kierbedzia — Śląsko-Dąbrowskiego (J. Koziłek)
- 1951 — gaz ziemny z Podkarpacia (pierwsze dostawy)
- 1953 — elektryczne pralki domowe
- 1953 — elektrownia na Powiślu — elektrociepłownia
- 1953 — gaz płynny w butlach

- 1954 — elektrociepłownia „Żerań”
- 1958 — tunel pod Wisłą z ciepłowniczymi przewodami z Żerania na Żoliborz
- 1958 — latarnie fluoroscencyjne
- 1959, 22 VII — dwupoziomowy most Gdański (Janusz Ratyński)
- 1961 — latarnie rtęciowe
- 1962 — elektrociepłownia „Siekierki”
- 1962 — szybkobieżny tramwaj t. 13 N
- 1964 — poddenne ujęcie wody „Gruba Kaśka”
- 1965 — wodociąg falenicki
- 1965 — kompostownia „Dano”
- 1965 — zbiornik gazu ziemnego na Targówku
- 1966 — most Średnicowy otrzymał cztery tory
- 1970 — wprowadzenie wyłącznie gazu ziemnego i jego „rozkładu”
- 1970 i następne — bulwary Majewskiego pod Starym i Nowym Miastem
- 1973 — latarnie rtęciowo-halogenowe
- 1973 — autobusy Berliet — Jelcz PR-110
- 1974 — ciepłownia „Wola”
- 1974, 22 VII — most Łazienkowski (Jerzy Mazur), Trasa Łazienkowska i Wisłostrada
- 1975 — estakada na Bielanych na Wisłostradzie
- 1975 — ulepszony tramwaj szybkobieżny 105 N
- 1976 — estakada na Żeraniu na Trasie Toruńskiej
- 1977 — latarnie sodowe
- 1977 — rozpoczęto budowę mostu Toruńskiego (Witold Witkowski)

KOMENTARZE

I. MIESZKALNICTWO

- ¹ T. Wyderkowa, *Ludność Pragi w drugiej połowie XVIII w.*, w: *Warszawa XVIII wieku*, z. 1, Warszawa 1972, s. 150.
- ² Cz. Kotela, *Ludność oraz powierzchnie miast i zespołów miejskich*, w: *Warszawa na tle dużych miast świata*, Warszawa GUS 1969, s. XIV.
- ³ W. Szaniawska, *Mieszkańcy Warszawy w latach 1525—1655*, w: „*Rocznik Warszawski*” VII, Warszawa 1966, s. 131.
- ⁴ T. Szwankowski, *Warszawa. Rozwój urbanistyczny i architektoniczny*, Warszawa 1952, s. 27.
- ⁵ *Ibidem*, s. 29.
- ⁶ *Ibidem*, s. 67.
- ⁷ F. M. Sobieszczański, *Rys historyczno-statystyczny wzrostu i stanu miasta Warszawy od najdawniejszych czasów aż do 1847 roku*. Tekst opracował, wstępem i komentarzem opatrzył K. Zawadzki, Warszawa 1974, s. 54.
- ⁸ *Ibidem*, s. 58.
- ⁹ H. Szwankowska, *Drewniana zabudowa mieszkaniowa Warszawy oświecenia*, w: *Warszawa XVIII wieku*, z. 1, s. 195—196.
- ¹⁰ E. Szwankowski, *Warszawa*, s. 149.
- ¹¹ M. Kwiatkowski, *Kamienice warszawskie drugiej połowy XVIII wieku*, w: *Warszawa XVIII wieku*, z. 2, Warszawa 1973, s. 168.
- ¹² *Ibidem*, s. 175.
- ¹³ E. Szwankowski, *Warszawa*, s. 171.
- ¹⁴ A. Szczypiorski, *Czwierć wieku Warszawy 1806—1830*, Warszawa 1964, s. 121.
- ¹⁵ S. Herbst, *Ulica Marszałkowska*, Warszawa 1949, s. 86.
- ¹⁶ K. Dumała, *Z badań nad rozwojem przestrzennym i budowlanym Warszawy w latach 1831—1867*, w: *Warszawa XIX wieku*, Warszawa 1974, s. 142.
- ¹⁷ M. Gajewski, *Zabudowa miasta i urządzenia komunalne*, w: *Wielkomiejski rozwój Warszawy do 1918 roku*, Warszawa 1973, s. 104.
- ¹⁸ *Rezultaty spisu nieruchomości i mieszkań Wielkiej Warszawy 1919 rok*, Warszawa 1922—1923.
- ¹⁹ J. Cegielski, *Stosunki mieszkaniowe w Warszawie w latach 1864—1964*, Warszawa 1968, s. 275.
- ²⁰ „Pozycji” takich w r. 1564 było 706, w 1579 — 886, w 1620 — 844, w 1655 — 959, w 1659 — około 477, w 1669 — 966, w 1770 — 2317, w 1784 — 3141, w 1790 — 3230, w 1797/98 — 3619 (wraz z oficynami), w 1809 — 3370 (wraz z oficynami), w 1816 — 3302, w 1825 — 3132, w 1827 — 2961, w 1840 — 2870, w 1847 — 3053, w 1850 — 3170, w 1861 — 3288. (Na podstawie cytowanych wyżej prac W. Szaniawskiej, F. M. Sobieszczańskiego, H. Szwankowskiej, A. Szczypiorskiego i K. Dumały.)

- ²¹ S. Herbst, *Ulica Marszałkowska*, s. 89.
- ²² *Pożary w latach 1958—1968*, Warszawa GUS 1969, s. 43.
- ²³ F. M. Sobieszkański, *Rys historyczno-statystyczny...*
- ²⁴ T. Wyderko, *Urbanizacja i zagospodarowanie prawobrzeżnej Warszawy w okresie od XVI do początku XIX w.*, w: *Dzieje Pragi*, Warszawa 1970, s. 151.
- ²⁵ H. J. Mościcki, *Cytadela Warszawska*, Warszawa 1963, s. 37.
- ²⁶ Zob. przyp. 24 i 25.
- ²⁷ Przeciętna powierzchnia użytkowa mieszkania spółdzielczego wynosiła w r. 1959 — 48,0 m², w 1962 — 46,4 m², w 1963 — 44,7 m², w 1964 — 39,4 m², w 1965 — 38,2 m², w 1966 — 38,3 m², w 1970 — 42,0 m², w 1971 — 42,2 m², w 1972 — 42,4 m², w 1973 — 42,4 m², w 1974 — 42,7 m², w 1975 — 50,1 m², w 1976 — 54,4 m², w 1977 — 53,9 m². (*Rocznik statystyczny Warszawy z odpowiednich lat.*)
- ²⁸ Rezultaty spisu nieruchomości i mieszkań.
- ²⁹ Mianowicie: na ogólną liczbę 1 miliona 30 tysięcy izb, przed r. 1918 zbudowanych było 67 tysięcy (6,6 proc.) w l. 1918—1944 — 248 tysięcy (24,1 proc.), w l. 1945—1950 — 80 tysięcy (7,6 proc.), w l. 1951—1955 — 113 tysięcy (10,9 proc.), w l. 1956—1960 — 147 tysięcy (14,3 proc.), w l. 1961—1965 — 189 tysięcy (18,4 proc.), w l. 1965—1970 — 175 tysięcy (17,0 proc.), nie wiadomo kiedy — 11 tysięcy (1,1 proc.).
- ³⁰ Narodowy Spis Powszechny 8 XII 1970 r., *Zasoby i warunki mieszkaniowe*, Warszawa GUS grudzień 1972, s. 174.
- ³¹ T. Nowak, *Kazimierz Siemienowicz*, Warszawa 1969, s. 60.
- ³² Informacja prof. Jana Zachwatowicza z dnia 22 I 1972.
- ³³ Oprócz „Otis” importerami wind były firmy niemieckie „Unruh i Liebherr”, włoska „Stigler” i polska Kazimierz Patzer i in.
- ³⁴ *Dwadzieścia lat Zakładów Dźwigowych*, Warszawa 1969, *passim*.
- ³⁵ Informacje inż. Ryszarda Wąska z dnia 7 IV 1977 r.
- ³⁶ L. Chmielewski, *Luksus czy konieczność*, „Trybuna Ludu” z dnia 19 VIII 1975.
- ³⁷ *Technologia szkła*, Warszawa 1972, s. 29.
- ³⁸ Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska*, t. I, Warszawa 1958, s. 182.
- ³⁹ Cech szklany istniał w 1640 r. zob. szklarz Jan Baptista, *Rejestr poboru starej Warszawy*, w: *Źródła do dziejów Warszawy*. Oprac. J. Kazimierski, Warszawa 1963, s. 56.
- ⁴⁰ Wyniki spisu z dnia 14 lutego 1946 roku APW — Warszawa.
- ⁴¹ J. Cegielski, *Spoleczno-ekonomiczne zagadnienia dzikiego budownictwa w regionie warszawskim*, „Sprawy Mieszkaniowe” 1963, t. II, nr 43.
- ⁴² Chronologię i proporcje tych okresów oparto na ocenie prof. Wł. Tomkiewicza, liczbę izb ocalałych — na publikacji Miejskiego Urzędu Statystycznego. Zob. też: *Warszawa w liczbach 1945—1965*, Warszawa 1965, s. 182.
- ⁴³ Wg tych danych w r. 1945 odbudowano 29 165 izb, w l. 1946—1950 — 64 222 izb, w l. 1951—1955 — 7996 izb, w l. 1956—1960 — 11 731 izb, razem 113 114 izb. Zob. Spis powszechny z 6 XII 1960 r., *Mieszkanie, budynki mieszkalne*, Warszawa 1965, s. 24.
- ⁴⁴ H. Szwankowska, *Drewniana zabudowa mieszkaniowa...*, z. 1.
- ⁴⁵ J. Nechay, *Początki żelbetu w Polsce*, w: *Studia i materiały z dziejów nauki polskiej*, Warszawa 1956, s. 283—307.
- ⁴⁶ Narodowy Spis Powszechny 8 XII 1970, *Zasoby i warunki...*, jw, s. 182.
- ⁴⁷ *Polski słownik biograficzny*, hasło: M. Lutosławski oprac. Jerzy Kubiawski, t. XVIII, s. 152.
- ⁴⁸ T. Kluz, *Budowle żelbetowe z gotowych elementów fabrycznych*, „Inżynieria i Budownictwo” 1946, nr 1—3.
- ⁴⁹ Informacje prof. Romana Dowgirda z 18 IV 1977 r.

- ⁵⁰ K. Nowakowski, *Dwadzieścia lat temu — budowa gmachu Komisji Planowania przy pl. Trzech Krzyży*, „Przegląd Budowlany” 1968, nr 12.
- ⁵¹ Informacje inż. Kazimierza Nowakowskiego z 9 V 1977 r.
- ⁵² A. Kotarbiński, *Rozwój urbanistyki i architektury polskiej w latach 1944—1964*, Warszawa 1967, s. 76—78.
- ⁵³ Ich nazwy „BCM”, „WUF”, „WPP”, „OW-1700” oraz system „Warszawa”, stosujący podwójną „cegłę żerańską”, system „Stolica” — monolit, „Rama H” inż. T. Perzyńskiego i inne.
- ⁵⁴ K. Nowakowski, J. Szymański, *10 lat budownictwa Żerań*, „Przegląd Budowlany” 1969, nr 5.
- ⁵⁵ W. H. Minter, *Opisanie nowego sposobu nakrywania dachów blachą cynkową*, „Izys Polska” 1822—1823, t. III, s. 140—141.

II. HOTELARSTWO

- ¹ Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska*, Warszawa 1902, t. II, s. 204; t. III, s. 9 i 10.
- ² J. K. Haur, *Oekonomika ziemieńska generalna*, Kraków 1675.
- ³ „Gazeta Warszawska” 1776, nr 26.
- ⁴ F. Fryze, J. Chodorowicz, *Przewodnik po Warszawie*, Warszawa 1873, s. 57.
- ⁵ I. Baliński, *Wspomnienia o Warszawie*, Edynburg 1946.
- ⁶ „Trybuna Ludu” z 22 IX 1973.
- ⁷ A. Naruszewicz, *Historia narodu Polskiego*, t. VI, przypis na s. 85 oraz *Kodeks Wielkopolski*, t. II, s. 523.
- ⁸ W. Małcużyński, *Rozwój terytorialny miasta Warszawy*, Warszawa 1900, s. 8.
- ⁹ J. U. Niemcewicz, *Zbiór pamiątek o dawnej Polsce*, t. II, Warszawa 1822, s. 480.
- ¹⁰ F. M. Sobieszczański, *Dawne urzędnictwo w Warszawie*, *Kalendarz Warszawski popularno-naukowy* J. Ungra na r. 1865, s. 115.
- ¹¹ J. Wołowski, *Moja Warszawa*, „Życie Warszawy” 1975.
- ¹² T. Wierzbowski, *Przywileje królewskiego miasta stołecznego Starej Warszawy 1376—1772*, Warszawa 1913, Przywilej XXIII.
- ¹³ F. M. Sobieszczański, *Rys historyczno-statystyczny...*, s. 37 i 409.
- ¹⁴ T. Wierzbowski, *Przywileje królewskiego miasta...*, s. 77, XXVIII i XXIX.
- ¹⁵ F. M. Sobieszczański, *Rys historyczno-statystyczny...*, s. 37 i 409.
- ¹⁶ A. Magier, *Estetyka miasta stołecznego Warszawy*. Oprac. H. Szwankowska, Wrocław 1963, s. 140.
- ¹⁷ F. M. Sobieszczański, *Rys historyczno-statystyczny...*, s. 38.
- ¹⁸ A. Magier, *Estetyka miasta stołecznego Warszawy*, s. 140 i 363.
- ¹⁹ Ł. Gołębiowski, *Opisanie historyczno-statystyczne miasta Warszawy*, Warszawa 1827, s. 185—186.
- ²⁰ F. Fryze, J. Chodorowicz, *Przewodnik po Warszawie*, s. 55—56.
- ²¹ F. M. Sobieszczański, *Warszawa. Wybór publikacji*. Tekst oprac., wstępem i komentarzem opatrzył K. Zawadzki, t. I—II, Warszawa 1967; *Warszawa*, t. I, s. 336—337.
- ²² Ł. Gołębiowski, *Opisanie historyczno-statystyczne...*, s. 185—186.
- ²³ „Kurier Warszawski” 1894, nr 147.
- ²⁴ K. Wagner, *Hotele w Warszawie*, „Kronika Warszawy” 1937, z. 3.
- ²⁵ Ibidem.
- ²⁶ Ibidem.
- ²⁷ Ibidem.

²⁸ *Rocznik statystyczny Warszawy*, GUS 1976.

²⁹ K. Wagner, *Hotele w Warszawie*.

³⁰ Oto dane K. Wagnera dla r. 1937: Hotelarstwo dla przyjezdnych: a. prywatne: hotele, pensjonaty, pokoje umeblowane, pokoje noclegowe legalne, pokoje noclegowe nielegalne i domy noclegowe — 4573 łóżek; b. społeczne: hotele turystyczne, sportowe, związkowe i in. organizacje — 983 łóżka oraz c. domy akademickie — 3509 łóżek; d. przytulki noclegowe miejskie i charytatywne — 1433 łóżka; e. hotele emigracyjne — 720 łóżek.

Hoteli dużych (ponad 100 pokoi) było 3, średnich (40—99 pokoi) — 18, małych — 23, pensjonatów i pokoi umeblowanych — 31, pokoi noclegowych legalnych (z fiskalnego punktu widzenia) — 56, pokoi noclegowych nielegalnych — 160. Spośród 2621 pokoi w hotelach, pensjonatach i pokojach noclegowych legalnych (bez pokoi i domów noclegowych nielegalnych), z których 1848 było jednoosobowych, a 773 dwu- i wieloosobowych — 1159 (44,1 proc.) miało bieżącą wodę, 220 (8,3 proc.) łazienkę, 1100 (41,9 proc.) centralne ogrzewanie. Na 2405 pokoi bez łazienki przypadało 128 łazienek wspólnych, czyli jedna na 19 pokoi. (Ibidem.)

³¹ J. Kowalczyk, *Hotelarstwo warszawskie wczoraj i dziś*, Warszawa 1967, *passim*.

³² Dyrekcja Hoteli Miejskich, rozporządzając w r. 1946 sześcioma miejskimi hotelami z 824 łózkami, zorganizowała też noclegi w dwu hotelach prywatnych z 70 łózkami, w pięciu pensjonatach z 74 łózkami, w jedenastu domach noclegowych ze 156 łózkami, a nawet w dwu kąpieliskach, wstawiając 67 łózek, by otrzymać w sumie 1191 miejsc noclegowych. (*Warszawa w liczbach 1947*.)

³³ *Statystyczne zestawienie roczne m.st. Warszawy za 1946 r.* Wydział Statystyczny Zarządu Miejskiego, Warszawa 1947, s. 24.

³⁴ Ibidem, s. 25.

³⁵ Źródła imiennych list zajazdów, hoteli i pensjonatów od 1808 r. do naszych czasów: C. D. Bach, *Plan Warszawy wykonany w 1808 r., rytowany w Dreźnie w 1809 r.*; w: F. M. Sobieszczański, *Rys. historyczno-statystyczny...*, s. 174; J. W. Krasieński, *Przewodnik dla podróżujących w Polsce*, Warszawa 1821, s. 27—31; J. Unger, *Taryfa domów miasta Warszawy i przedmieścia Pragi*, Warszawa 1844; F. M. Sobieszczański, *Przewodnik po Warszawie*, Warszawa 1857, s. 2—7; *Kalendarz Jaworskiego. Stan z 1861*, Warszawa 1863, s. 160; W. Kolberg, *Plan miasta 1868; Kalendarz Jaworskiego. Stan 1869*, Warszawa 1872; *Russkij warszawskij sprawocznik — kalender na 1870 god*, Warszawa 1870; F. Fryze, L. Chodorowicz, *Przewodnik po Warszawie*, s. 55—57; *Kalendarz J. Ungra na r. 1875*, s. 20; *Karmannaja sprawocznaja książka goroda Warszawy*, Warszawa 1880, s. 225; *Kalendarz J. Ungra. Stan 1884*; E. Jachowicz, *Ilustrowany przewodnik po Warszawie*, Warszawa 1893, s. VII; E. Skiński, *Ilustrowany przewodnik po Warszawie, Łodzi i okolicach fabrycznych*, Warszawa 1896—1897; *Kalendarz J. Ungra na r. 1900*; W. Guzowski, *Przewodnik po Warszawie*, Warszawa 1910; A. E. Ziękowski, *Najnowszy ilustrowany przewodnik po Warszawie i okolicach*, Warszawa 1912; *Kalendarz J. Ungra na r. 1914*; O. Wahrendorff, *Warschau und Umgebung. Griebens Reiseführer*, Berlin 1917, s. 64; *Księga adresowa „Warszawa” na 1920 rok*, Warszawa 1920. St. Garztecki, *Hotele i pensjonaty w Polsce*, Warszawa 1930, s. 91—96; *Hotele i pensjonaty w Polsce*, wyd. 5, Warszawa 1937—1938, Nacz. Organ. Polskiego Przemysłu Hotelowego; *Hotele i pensjonaty w Polsce*, wyd. 6, Warszawa 1939—1940, s. 53—55; *Informator — Przewodnik m.st. Warszawy*, Warszawa 1947; *Informator — Kalendarz komunikacji Miejskiej w m.st. Warszawie*, Warszawa luty 1956.

³⁶ Zob. J. Unger, *Taryfa domów miasta Warszawy i przedmieścia Pragi*, oraz H. Świątkowski, *Taryfa domów miasta Warszawy i Pragi z planem ogólnym 128 szczegółowych planików, ulic i domów*, Warszawa 1852, s. 54.

- ³⁷ Ibidem.
- ³⁸ Ibidem oraz F. M. Sobieszczęński, *Rys historyczno-statystyczny...*, s. 146.
- ³⁹ Ibidem.
- ⁴⁰ H. Świątkowski, *Taryfa domów...*, s. 55.
- ⁴¹ F. M. Sobieszczęński, *Warszawa*, t. II, s. 103 i 123; Z. Bobrowski, *Budynki użyteczności publicznej oraz w Polsce wieku Oświecenia*, w: *Studia i materiały do teorii i historii architektury i urbanistyki*, t. III, Warszawa 1961, s. 25 i 30; A. Berdecka, *Zajazdy i hotele w dawnej Warszawie (XVI—XVIII w.)*, w: „Rocznik Warszawski”, XIV, Warszawa 1976; s. 154; J. W. Krasieński, *Przewodnik dla podróżujących w Polsce*, Warszawa 1821, s. 27—31.
- ⁴² Zob. Z. Bobrowski, *Budynki użyteczności publicznej...*, jw., s. 25.
- ⁴³ A. Berdecka, *Zajazdy i hotele...*, s. 148.
- ⁴⁴ A. Magier, *Estetyka...*, s. 52 i 278.
- ⁴⁵ F. M. Sobieszczęński, *Warszawa*, t. II, s. 87, 113 i 114.
- ⁴⁶ S. Łoza, *Architekci...*, s. 349 oraz *Księga adresowa „Warszawa” 1920*.
- ⁴⁷ H. Świątkowski, *Taryfa domów...*, s. 14; oraz *Księga adresowa „Warszawa” 1920*.
- ⁴⁸ F. M. Sobieszczęński, *Warszawa*, t. II, s. 87 i 114; tenże, *Rys historyczno-statystyczny...*, s. 175; J. Unger, *Taryfa domów...*
- ⁴⁹ *Kalendarz Jaworskiego na r. 1872*.
- ⁵⁰ *Księga adresowa „Warszawa” 1920*.
- ⁵¹ *Kalendarz Jaworskiego na r. 1872*.
- ⁵² *Księga adresowa „Warszawa” 1920*.
- ⁵³ *Kalendarz Jaworskiego na r. 1872*.
- ⁵⁴ S. Łoza, *Architekci i budowniczowie w Polsce*, Warszawa 1954, s. 303; I. Baliński, *Wspomnienia*, Edynburg 1946.
- ⁵⁵ *Informator — Przewodnik m.st. Warszawy 1947*.
- ⁵⁶ *Księga adresowa „Warszawa” 1920*.
- ⁵⁷ *Hotele i pensjonaty w Polsce*. Warszawa 1939—1940.
- ⁵⁸ *Informator — Kalendarz Komunikacji Miejskiej m.st. Warszawy*, Warszawa 1956.
- ⁵⁹ *Księga adresowa „Warszawa” 1920*.
- ⁶⁰ Ibidem.
- ⁶¹ *Informator — Przewodnik m.st. Warszawy 1947; Hotele i pensjonaty w Polsce*, Warszawa 1939—1940.
- ⁶² S. Łoza, *Architekci...*, s. 238.
- ⁶³ *Księga adresowa „Warszawa” 1920*.
- ⁶⁴ S. Garztecki, *Hotele i pensjonaty w Polsce oraz Informator — Przewodnik m.st. Warszawy 1947*.
- ⁶⁵ *Hotele i pensjonaty w Polsce*, Warszawa 1939—1940.
- ⁶⁶ *Księga adresowa „Warszawa” 1920*.
- ⁶⁷ Z. Bobrowski, *Budynki użyteczności...*, s. 25.
- ⁶⁸ A. Berdecka, *Zajazdy i hotele...*, jw., s. 147—149.
- ⁶⁹ A. Jarzębski, *Gościniec...*, s. 184 i 248.
- ⁷⁰ Ibidem oraz A. Berdecka, *Zajazdy i hotele...*, jw., s. 151.
- ⁷¹ A. Jarzębski, *Gościniec...*, s. 184 i 248.
- ⁷² Ibidem.
- ⁷³ F. M. Sobieszczęński, *Warszawa*, t. II, s. 52; A. Berdecka, *Zajazdy i hotele...*, jw., s. 149—150.
- ⁷⁴ Ibidem, s. 151.
- ⁷⁵ Ibidem.

⁷⁶ A. Jarzębski, *Gościniec...*, s. 184 i 248; F. M. Sobieszczęński, *Rys historyczno-statystyczny...*, s. 58.

⁷⁷ F. M. Sobieszczęński, *Warszawa*, t. II, s. 80—81 oraz tenże, *Rys historyczno-statystyczny...*, s. 175.

⁷⁸ *Ibidem*.

⁷⁹ F. M. Sobieszczęński, *Przewodnik po Warszawie oraz Kalendarz J. Ungra na r. 1875*.

⁸⁰ J. W. Krasieński, *Przewodnik dla podróżujących w Polsce*, Warszawa 1821, s. 27—31 oraz *Księga adresowa „Warszawa” 1920*.

⁸¹ F. M. Sobieszczęński, *Warszawa*, t. II, s. 88 i 114; J. W. Krasieński, *Przewodnik...*, s. 27—31; H. Świątkowski, *Taryfa domów...*, s. 13.

⁸² A. Berdecka, *Zajazdy i hotele...*, s. 155; H. Świątkowski, *Taryfa domów...*, s. 13; F. M. Sobieszczęński, *Rys historyczno-statystyczny...*, s. 175; *Księga adresowa „Warszawa” 1920*.

⁸³ F. M. Sobieszczęński, *Warszawa*, t. II, s. 51—52, 61—62; tenże, *Rys historyczno-statystyczny...*, s. 146 i 175; *Kalendarz J. Ungra na r. 1914*.

⁸⁴ *Księga adresowa „Warszawa” 1920*.

⁸⁵ *Ibidem*.

⁸⁶ *Kalendarz Jaworskiego na r. 1872*.

⁸⁷ *Księga adresowa „Warszawa” 1920*.

⁸⁸ H. Świątkowski, *Taryfa domów...*, s. 18.

⁸⁹ S. Garzdecki, *Hotele i pensjonaty...*, s. 91—96.

⁹⁰ *Kalendarz Jaworskiego na r. 1872*.

⁹¹ H. Świątkowski, *Taryfa domów...*, s. 38.

⁹² *Kalendarz Jaworskiego na r. 1872*.

⁹³ *Ibidem*.

⁹⁴ *Kalendarz J. Ungra na r. 1914*.

⁹⁵ *Kalendarz Jaworskiego na r. 1872*.

⁹⁶ F. M. Sobieszczęński, *Warszawa*, t. II, s. 52 i 62.

⁹⁷ *Kalendarz J. Ungra na r. 1844*.

⁹⁸ *Ibidem*.

⁹⁹ *Kalendarz Jaworskiego na r. 1872* oraz E. Skiwski, *Ilustrowany przewodnik...*

¹⁰⁰ *Kalendarz J. Ungra na r. 1885*.

¹⁰¹ Informacja ob. Bolesława Zandberga.

¹⁰² S. Herbst, *Ochota od połowy XVII w. do 1945 r.*, w: *Dzieje Ochoty*, s. 35.

¹⁰³ *Kalendarz Jaworskiego na r. 1872* oraz *Księga adresowa „Warszawa” 1920*.

¹⁰⁴ S. Herbst, *Ulica Marszałkowska*, s. 106; *Księga Adresowa „Warszawa” 1920*; *Hotele i pensjonaty...*, Warszawa 1939—1940.

¹⁰⁵ *Wykaz nieruchomości z 1819*, w: *Źródła do dziejów Warszawy*, II, s. 104.

¹⁰⁶ S. Łoza, *Architekci...*, s. 121 i 211; *Księga adresowa „Warszawa” 1920* oraz informacja ob. Bolesława Zandberga.

¹⁰⁷ *Księga adresowa „Warszawa” 1920*.

¹⁰⁸ *Hotele i pensjonaty...* Warszawa 1939—1940.

¹⁰⁹ *Księga adresowa „Warszawa” 1920*.

¹¹⁰ A. Berdecka, *Zajazdy i hotele...*, jw., s. 150.

¹¹¹ Z autopsji.

¹¹² E. Jachowicz, *Ilustrowany przewodnik po Warszawie*, s. 228.

¹¹³ *Księga adresowa „Warszawa” 1920*.

¹¹⁴ E. Szwanowski, *Ulice i place Warszawy*, Warszawa 1970, s. 85; Informacja

Aleksandra Turkowskiego z dnia 16 IV 1972; S. Łoza, *Architekci...*, s. 31 i 334; *Hotele i pensjonaty...*, Warszawa 1939—1940.

¹¹⁵ F. M. Sobieszkański, *Przewodnik po Warszawie*, s. 2—7.

¹¹⁶ Wg informacji z prasy.

¹¹⁷ A. Rottermund, *Hotel Europejski*, Warszawa 1972, s. 1—23.

¹¹⁸ Zob. A. Rottermund, *Hotel Europejski*; A. Steć, *Pamiętnik pokojówki z „Europejskiego”*, Warszawa 1972, oraz informacje ob. Al. Turkowskiego z 16 IV 1972 r.

¹¹⁹ Zbiór Przyborowskiego XV, s. 299; S. Łoza, *Architekci...*, s. 134 i 191 oraz informacje ob. Feliksa Sadowskiego, pracownika hotelu, z dnia 16 IV 1972 r.

¹²⁰ Z. Bobrowski, *Budynki użyteczności publicznej w Polsce wieku oświecenia*, w: *Studia i Materiały do Teorii i Historii Architektury i Urbanistyki 1961*, z. III, s. 25.

¹²¹ *Księga adresowa „Warszawa” 1920.*

¹²² Zob. *Kalendarz Jaworskiego na r. 1872* i Plan miasta Warszawy W. Kolberga z 1868 r. oraz J. Ungra *Taryfa domów...*

¹²³ H. Świątkowski, *Taryfa domów...*, s. 23.

¹²⁴ Informacje z prasy.

¹²⁵ Zob. *Księga adresowa „Warszawa” 1920.*

¹²⁶ W. Guzowski, *Przewodnik po Warszawie*, Warszawa 1910.

¹²⁷ *Księga adresowa „Warszawa” 1920.*

¹²⁸ Folder i informacje prasowe.

¹²⁹ *Księga adresowa „Warszawa” 1920.*

¹³⁰ Informacje z prasy.

¹³¹ *Księga adresowa „Warszawa” 1920.*

¹³² Zob. *Ibidem*; *Przewodnik po Warszawie na 1939/40* oraz S. Herbst, *Ulica Marszałkowska*, s. 86.

¹³³ *Księga adresowa „Warszawa” 1920.*

¹³⁴ *Hotele i pensjonaty w Polsce*, Warszawa 1934—1940.

¹³⁵ *Księga adresowa „Warszawa” 1920.*

¹³⁶ *Ibidem.*

¹³⁷ *Hotele i pensjonaty w Polsce*, Warszawa 1934—1940.

¹³⁸ *Ibidem.*

¹³⁹ *Księga adresowa „Warszawa” 1920.*

¹⁴⁰ S. Herbst, *Ulica Marszałkowska*, s. 128.

¹⁴¹ *Ibidem*, s. 106; S. Łoza, *Architekci...*; *Księga adresowa „Warszawa” 1920.*

¹⁴² S. Herbst, *Ulica Marszałkowska*, s. 148—150.

¹⁴³ *Ibidem*, s. 16, oraz E. Szwankowski, *Ulice...*, s. 101.

¹⁴⁴ *Kalendarz Jaworskiego na r. 1872.*

¹⁴⁵ *Ibidem.*

¹⁴⁶ *Ibidem.*

¹⁴⁷ S. Herbst, *Ulica Marszałkowska*, s. 95.

¹⁴⁸ Informacja personelu.

¹⁴⁹ F.M. Sobieszkański, Warszawa, t. I, s. 298—300; tenże: *Rys historyczno-statystyczny...*, s. 146 i 175.

^{149a} J. Kubiатовski, *Przypomnienie córki Traugutta*, „Tygodnik Powszechny” 1977, nr 41.

¹⁵⁰ Folder turystyczny.

¹⁵¹ *Hotele i pensjonaty w Polsce*, Warszawa 1939—1940.

¹⁵² *Kalendarz J. Ungra na r. 1914.*

- 153 *Kalendarz J. Ungra na r. 1885.*
- 154 *Księga adresowa „Warszawa” 1920.*
- 155 *Ibidem.*
- 156 *Kalendarz Jaworskiego na r. 1872.*
- 157 *Księga adresowa „Warszawa” 1920.*
- 158 *Ibidem oraz S. Łoza, Architekci..., s. 51.*
- 159 *E. Skiwski, Ilustrowany przewodnik... oraz Kalendarz J. Ungra na r. 1914.*
- 160 *E. Skiwski, Ilustrowany przewodnik...*
- 161 *Księga adresowa „Warszawa” 1920.*
- 162 *E. Skiwski, Ilustrowany przewodnik...*
- 163 *Ibidem.*
- 164 *Inf. doc. Haliny Duczmal-Pacowskiej.*
- 165 *Zob. S. Łoza, Architekci..., s. 169; Księga adresowa „Warszawa” 1920 oraz Przewodnik po Warszawie, 1939—1940 r.*
- 166 *Z autopsji.*
- 167 *Księga adresowa „Warszawa” 1920.*
- 168 *S. Garztecki, Hotele..., s. 91—96.*
- 169 *Księga adresowa „Warszawa” 1920.*
- 170 *E. Skiwski, Ilustrowany przewodnik...*
- 171 *Hotele i pensjonaty w Polsce, Warszawa 1939—1940 oraz Księga adresowa „Warszawa” 1920.*
- 172 *Hotele i pensjonaty w Polsce, Warszawa 1939—1940.*
- 173 *Zob. Kalendarz J. Ungra na r. 1875 oraz Kalendarz Jaworskiego na r. 1872.*
- 174 *Zob. F. M. Sobieszczkański, Rys. historyczno-statystyczny..., s. 517 oraz Hotele i pensjonaty w Polsce, Warszawa 1939—1940.*
- 175 *J. W. Krasiński, Przewodnik... oraz Kalendarz J. Ungra na r. 1875.*
- 176 *Księga adresowa „Warszawa” 1920.*
- 177 *Zob. A. Magier, Estetyka m.st. Warszawy, s. 278.*
- 178 *Księga adresowa „Warszawa” 1920.*
- 179 *Kalendarz J. Ungra na r. 1914.*
- 180 *Księga adresowa „Warszawa” 1920.*
- 181 *Ibidem.*
- 182 *Zob. „Przegląd Techniczny” 1906, nr 19 oraz S. Łoza, Architekci..., s. 57.*
- 183 *F. M. Sobieszczkański, Warszawa..., t. II, s. 101 oraz J. W. Krasiński, Przewodnik..., s. 27—31.*
- 184 *Księga adresowa „Warszawa” 1920.*
- 185 *Kalendarz Jaworskiego na r. 1872.*
- 186 *Kalendarz J. Ungra na r. 1885.*
- 187 *J.W. Krasiński, Przewodnik..., s. 27—31.*
- 188 *F.M. Sobieszczkański, Warszawa..., t. I, s. 266 i 271 oraz A. Berdecka, Zajazdy i hotele..., s. 148.*
- 189 *Księga adresowa „Warszawa” 1920.*
- 190 *Kalendarz J. Ungra z r. 1875 i 1885 oraz E. Skiwski, Ilustrowany przewodnik...*
- 191 *„Gazeta Narodowa i Obca” z 9 V 1792 (Suplement nr 37).*
- 192 *Księga adresowa „Warszawa” 1920.*
- 193 *Kalendarz Jaworskiego na r. 1872.*
- 194 *Wg informacji obecnych użytkowników budynku.*
- 195 *Szkice staromiejskie. Praca zbiorowa pod red. O. Puciaty, H. Szwankowskiej, E. Szwankowskiego, S. Żaryna, Warszawa 1955, s. 92.*
- 196 *Wg list hoteli z r. 1912 i 1917 oraz wg własnego folderu reklamowego.*

- ¹⁹⁷ A. Berdecka, *Zajazdy i hotele...*, s. 154 oraz F. M. Sobieszczański, *Rys historyczno-statystyczny...*, s. 122.
- ¹⁹⁸ F.M. Sobieszczański, *Warszawa*, t. II, s. 82, 83 i 112.
- ¹⁹⁹ S. Łoza, *Architekci...*, s. 168.
- ²⁰⁰ Zob. *Do dziejów bursy*, „Głos Nauczycielski” 1946, nr 8.
- ²⁰¹ Informacja inż. Z. Stępińskiego.
- ²⁰² „Kronika Warszawy” 1937, nr 4, s. 247.
- ²⁰³ *Księga adresowa „Warszawa” 1920.*
- ²⁰⁴ *Kalendarz J. Ungra na r. 1885.*
- ²⁰⁵ *Kalendarz Jaworskiego na r. 1872.*
- ²⁰⁶ F. M. Sobieszczański, *Warszawa*, t. II, s. 258.
- ²⁰⁷ *Kalendarz Jaworskiego na r. 1872.*
- ²⁰⁸ Folder turystyczny.
- ²⁰⁹ *Księga adresowa „Warszawa” 1920.*
- ²¹⁰ *Informator — Przewodnik m.st. Warszawy 1947.*
- ²¹¹ *Księga adresowa „Warszawa” 1920.*
- ²¹² *Informator — Przewodnik m.st. Warszawy 1947.*
- ²¹³ S. Łoza, *Architekci...*, s. 282.
- ²¹⁴ *Kalendarz Jaworskiego na r. 1872.*
- ²¹⁵ F. M. Sobieszczański, *Warszawa*, t. II, s. 31—38; własny folder reklamowy z r. 1912.
- ²¹⁶ *Księga adresowa „Warszawa” 1920.*
- ²¹⁷ A. Zahorski, *Wola w okresie 1746—1830*, w: *Dzieje Woli*, Warszawa 1974, s. 65.
- ²¹⁸ Folder i informacje prasowe.
- ²¹⁹ *Kalendarz Jaworskiego na r. 1872.*
- ²²⁰ *Hotele i pensjonaty w Polsce, Warszawa 1939—1940.*
- ²²¹ *Księga adresowa „Warszawa” 1920.*
- ²²² *Kalendarz J. Ungra na r. 1885.*
- ²²³ Informacje z prasy.
- ²²⁴ S. Herbst, *Ulica Marszałkowska*, s. 26.
- ²²⁵ Folder i informacje prasowe.
- ²²⁶ Wg informacji personelu hotelowego.
- ²²⁷ Zob. Mapa: Praga w 1779 r., w: W. Małcużyński, *Rozwój terytorialny miasta Warszawy*, oraz T. Wyderkowa, *Ludność Pragi w drugiej połowie XVIII w.*, jw., s. 163.
- ²²⁸ F. Pierzciński, *Opisanie sytuacji miasta Pragi z jurysdykcjami tamże będącymi*
- ¹⁷⁹⁰ r. [przez ...], *między 20 lipca a 16 sierpnia 1790.*
- ²²⁹ Ibidem.
- ²³⁰ Ibidem.
- ²³¹ *Informator — Przewodnik m.st. Warszawy, Warszawa 1947.*
- ²³² H. Wierzchowski, *Anin, Wawer*, Warszawa 1971, s. 16.
- ²³³ Ibidem, s. 14, 16, 18 i 28.
- ²³⁴ T. Wyderkowa, *Ludność Pragi...*, jw.
- ²³⁵ *Informator — Przewodnik m.st. Warszawy, Warszawa 1947.*
- ²³⁶ T. Wyderkowa, *Ludność Pragi...*, jw., s. 164.
- ²³⁷ *Księga adresowa „Warszawa” 1920.*
- ²³⁸ *Taryfa podymnego 1775*, w: W. Małcużyński, *Rozwój terytorialny miasta...*, s. 184.
- ²³⁹ *Informator — Przewodnik m.st. Warszawy, Warszawa 1947.*
- ²⁴⁰ *Kalendarz Jaworskiego na r. 1872.*

- ²⁴¹ *Polski kalendarz ilustrowany J. Jaworskiego 1869, Warszawa 1872 oraz dalej Kalendarz Jaworskiego.*
- ²⁴² *Kalendarz Jaworskiego.*
- ²⁴³ F. Pierzciński, *Opisanie sytuacji miasta Pragi...*
- ²⁴⁴ *Ibidem.*
- ²⁴⁵ *Ibidem.*
- ²⁴⁶ *Ibidem.*
- ²⁴⁷ *Ibidem.*
- ²⁴⁸ *Ibidem.*
- ²⁴⁹ *Hotele i pensjonaty w Polsce, Warszawa 1939—1940.*
- ²⁵⁰ W. Guzowski, *Przewodnik po Warszawie.*
- ²⁵¹ *Kalendarz Jaworskiego na r. 1972.*
- ²⁵² W. Guzowski, *Przewodnik po Warszawie.*
- ²⁵³ Informacje prasowe.
- ²⁵⁴ A. Berdecka, *Zajazdy i hotele...*, s. 153.
- ²⁵⁵ *Kalendarz J. Ungra na r. 1885.*
- ²⁵⁶ Informacje prasowe.
- ²⁵⁷ Informator Centralnego Komitetu Budowy Domu Chłopa w Warszawie 1960 r.
- ²⁵⁸ A. Rychłowska-Kozłowska, *Marywil, Warszawa 1975, passim.*
- ²⁵⁹ F. M. Sobieszkański, *Rys historyczno-statystyczny...*, s. 175.
- ²⁶⁰ Folder oraz informacje prasowe.
- ²⁶¹ S. Łoza, *Architekci...*, s. 356.
- ²⁶² *Warszawa w rysunkach Aleksandra Majewskiego, Warszawa 1958.*
- ²⁶³ S. Łoza, *Architekci...*, s. 388.
- ²⁶⁴ J. Wołowski, *Moja Warszawa, „Życie Warszawy” 1976.*
- ²⁶⁵ S. Łoza, *Architekci...*, s. 168.
- ²⁶⁶ W. Fijałkowski, *Wilanów, Warszawa 1973, s. 214—218.*
- ²⁶⁷ Zob. o pensjonatach: *Kalendarz J. Ungra na r. 1884; Obzor goroda Warszawy z lat 1884—1913; Księga adresowa „Warszawa” 1920; K. Wagner, Hotelarstwo w Warszawie, „Kronika Warszawy” 1937, z. 3; Warszawa w liczbach 1938.*

ROZDZIAŁ III. WODOCIĄGI

¹ Teki: „Zaopatrzenie wodą Warszawy”, Archiwum Główne Akt Dawnych, w aktach Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych Królestwa Polskiego (dalej AGAD — KRSW) 5952, s. 26.

² Następne renowacje „źródła królewskiego” przeprowadzono (w stylu neogotyckim) w 1851, 1860 i w 1932, ostatnio w r. 1959. (W. Rabczewski, S. Rutkowski, *Wodociągi i kanalizacja m.st. Warszawy 1886—1936, Warszawa 1937, s. 17.*)

³ Na tym miejscu w r. 1970 postawiono żeliwną obudowę studni z początku XX wieku, stanowiącą obecnie uliczny źródło wodociągowy.

⁴ A. Siewierska, *Nieznana studnia z ul. Mostowej, „Stolica” 1968, nr 10.*

⁵ *Przewodnik warszawski, czyli Nowy kalendarz M. Grölla na r. 1775.*

⁶ K. Gregorowicz, *Warszawa pod względem topograficznym, higienicznym i geologicznym, Warszawa 1862, s. 52.*

⁷ A. Grotowski, *Zarys historyczny wodociągów m. Warszawy, w: Kanalizacja, wodociągi i pomiary miasta Warszawy, Warszawa 1911, s. 6.*

⁸ W. Rabczewski, S. Rutkowski, *Wodociągi i kanalizacje m.st. Warszawy 1886—1936, s. 16.*

⁹ *Ibidem, s. 377.*

- ¹⁰ S. Rutkowski, *Wodociągi i kanalizacja m.st. Warszawy w okresie wojny i okupacji niemieckiej, powstania i po powstaniu 1939—1945*, Warszawa 1947, APW — Warszawa, rkps 186, s. 2.
- ¹¹ Dane Miejskiego Przedsiębiorstwa Wodociągów i Kanalizacji (dalej MPWiK).
- ¹² *Zaopatrzenie rolnictwa w wodę*, GUS Warszawa 1968, s. 78.
- ¹³ S. Łoza, *Architekci...*, s. 9.
- ¹⁴ F. Giedroyć, *Wodociągi i kanały miejskie*, Warszawa 1910, s. 72 i 74.
- ¹⁵ J. Gromski, *Kultura sanitarna Warszawy do końca XVIII wieku*, rkps.
- ¹⁶ Rurę stanowiła kłodzina sosnowa lub jodłowa zasadniczo o długości 9 m, o średnicy 28—30 cm z podłużnym otworem o średnicy 8—10 cm, które wiercono ręcznym świdrem. Poszczególne odcinki rur łączono buksami (rurami metalowymi o tej samej średnicy co otwór), uszczelnianymi targańcem (nasmołowane pakuły lub mech). Rury układano na głębokości około 175 cm. (Ibidem.)
- ¹⁷ Na zachód od powstałego później, bo w XVII w., cmentarza ewangelickiego, a XIX — szpitala na posesjach nr 2465 i 2466 ze studnią zbiorczą na posesji nr 2483. (Ibidem.)
- ¹⁸ Ibidem.
- ¹⁹ Ibidem.
- ²⁰ F. M. Sobieszkański, hasło: Magni, w: *Encyklopedia powszechna Orgelbranda*, Warszawa 1864, t. XVII, s. 796 i *Kalendarz J. Ungra na r. 1858*, s. 13.
- ²¹ Ów Maksymilian Magni (Magnus), w zakonie kapucynów Walerian, humanista, filozof i fizyk, prowadził badania m.in. nad próżnią, przebywał w Polsce w r. 1617 oraz w l. 1632—1648. Władysław IV korzystał z jego usług w różnych sprawach, również i dyplomatycznych. (Zob. *Polski słownik biograficzny*, Kraków 1974, t. XIX, 137—140.)
- ²² F. Giedroyć, *Wodociągi i kanały miejskie*, Warszawa 1910, s. 71.
- ²³ H. Krasieński, *Pogadanki naukowe o wodzie warszawskiej*, Warszawa 1879.
- ²⁴ Księga hipoteczna posesji nr 555 APW — Warszawa.
- ²⁵ F. Giedroyć, *Wodociągi i kanały miejskie*, s. 75.
- ²⁶ Były to późniejsze posesje nr 2248a i b, 2249 i 2285 przy zbiegu ulic: Nalewki i Gęsia, gdzie jeszcze na początku wieku XIX znajdowały się źródła i stawy. (Ibidem.)
- ²⁷ F. Giedroyć, *Wodociągi i kanały miejskie*, s. 74—78.
- ²⁸ A. Grotowski, *Zarys historyczny wodociągów...*, jw., s. 4.
- ²⁹ A. Jarzębski, *Gościniec albo Krótkie opisanie Warszawy*. Oprac. W. Tomkiewicz, Warszawa 1974, s. 234.
- ³⁰ W. Gomulicki, *Przewodnik po Warszawie*, Warszawa 1908, s. 209.
- ³¹ W. Rabczewski, S. Rutkowski, *Wodociągi i kanalizacje m. st. Warszawy 1886—1936*, s. 34.
- ³² A. Magier, *Estetyka miasta...*, s. 346.
- ³³ Ibidem, s. 76—77.
- ³⁴ F. Giedroyć, *Wodociągi i kanały miejskie*, s. 76 i 86; „Wodociągi”, w: *Kalendarz warszawski J. Ungra na r. 1854*.
- ³⁵ AGAD — KRSW, s. 14, 15; F. Giedroyć, *Wodociągi i kanały miejskie*, s. 85—86.
- ³⁶ S. Dziewulski, *Warszawa*, t. I, Warszawa 1915, s. 116.
- ³⁷ M. Gajewski, *Warszawskie wodociągi do 1939 r. Projekty i realizacje*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, R. XVII, Warszawa 1972, nr 1.
- ³⁸ K. Wolicki, *O zakładzie dostarczającym wodę na wszystkie piętra domów w Warszawie*, „Biblioteka Warszawska” listopad 1842 r., t. IV, s. 441.
- ³⁹ AGAD — KRSW, 5966, s. 18, 19.

- ⁴⁰ Ibidem, s. 57—58.
- ⁴¹ Ibidem, s. 41—44.
- ⁴² Ibidem, s. 45—54.
- ⁴³ Ibidem, s. 57—58.
- ⁴⁴ Ibidem, s. 70.
- ⁴⁵ F. Kucharzewski, *Wodociągi i kanalizacja w Warszawie*, Warszawa 1879, s. 21 oraz J. Majewski, *Pogląd na wodociągi w mieście Warszawskie*, „Dziennik Politechniczny” 1862, z. 4.
- ⁴⁶ F. Giedroyc, *Wodociągi i kanały miejskie*, s. 86—87.
- ⁴⁷ „Dziennik Warszawski” z 24 VII 1851, nr 107.
- ⁴⁸ Współpracownikami Marconiego byli: wspomniany już Wacław Ritschel, wybitny architekt, Hiacynt Świątkowski, inżynier miasta, Spiridonow, kapitan, później pułkownik rosyjskich wojsk inżynierskich, Singels, holenderski inżynier hydraulik, ekspert od mostów zwodzonych, który zgłosił uwagi m.in. do projektu filtrów. (Zob. AGAD — KRSW, 5967, s. 75.)
- ⁴⁹ „Kronika Wiadomości Krajowych i Zagranicznych” 1856, nr 43.
- ⁵⁰ Dnia 19 IV 1860 r. na wniosek M. Gorczakowa, ówczesnego namiestnika Królestwa, car Aleksander II przyznał Marconiemu nagrodę w wysokości 3900 rb, stanowiącą dwuroczną jego płacę, za to, „że włożone na niego polecenie wykonał z szczególnym pożytkiem”. (Zob. AGAD — KRSW — 5966, s. 72.)
- ⁵¹ A. Grotowski, *Zarys historyczny wodociągów...*, jw., s. 11.
- ⁵² „Kurier Codzienny” z 6 X 1869.
- ⁵³ J. Barcikowski, *Wodociąg pragski*, „Przegląd Techniczny” 1877, t. III, s. 277—283.
- ⁵⁴ M. Gajewski, *Warszawskie wodociągi do 1939 r.*, s. 25—44.
- ⁵⁵ Długość Lindelyowskiej sieci wodociągowej dla lewo- i prawobrzeżnej Warszawy miała wynosić w pierwszej fazie realizacji projektu Lindleya 674 230 stóp angielskich (205 505 m), a koszt wraz z zakładem 3 mil 30 tys. rb, czyli 19 mln. 998 tys. złp.
- ⁵⁶ *Projekt kanalizacji i wodociągu w mieście Warszawie sporządzony przez inżyniera W. Lindleya*, Warszawa 1879.
- ⁵⁷ Zob. M. Gajewski, *Warszawskie wodociągi H. Marconiego i praskie A. Grotowskiego*, w: *Warszawa XIX wieku*, z. 2, *Studia Warszawskie*, t. IX, Warszawa 1971, s. 95—132.
- ⁵⁸ Wieża ta została postawiona w tym miejscu, w którym do r. 1835 znajdowała się szubienica miejska, miejsce kaźni 26 XI 1833 r. m.in. Artura Zawiszy, ps. „Czarny” (1808—1833). (Inf. prof. St. Herbsta.)
- ⁵⁹ W. Rabczewski, S. Rutkowski, *Wodociągi i kanalizacja m.st. Warszawy 1886—1936*.
- ⁶⁰ Ibidem.
- ⁶¹ Ibidem.
- ⁶² *75 lat wodociągów i kanalizacji m.st. Warszawy 1886—1961*, Warszawa 1962.
- ⁶³ Warszawskie wodociągi, działające bez chwili przerwy od 3 VII 1886 r., były nieczynne w r. 1939 od 25 IX do 3 X i od 21 IX 1944 do 29 V 1945 r.
- ⁶⁴ Przedstawiony wyżej obraz pracy wodociągów w czasie wojny, okupacji i odbudowy opracowano na podstawie następujących publikacji: S. Rutkowskiej, *Wodociągi i kanalizacja m.st. Warszawy w okresie wojny, okupacji niemieckiej, powstania i po powstaniu 1939—1945*, Warszawa 1947, APW — Warszawa, rkps 186; *75 lat wodociągów i kanalizacji m.st. Warszawy 1886—1961*, A. Taff, *Rozwój wodociągów i kanalizacji w m.st. Warszawie w latach 1886—1966*, „Biuletyn Informacyjny PZLiTS”,

Warszawa 1966; J. Kłossowski, *80 lat pracy Miejskiego Przedsiębiorstwa Wodociągów i Kanalizacji dla mieszkańców Warszawy*, „Gospodarka Wodna” 1967, nr 4, s. 150—155; M. Gajewski, *Urządzenia komunalne m.st. Warszawy w latach 1939—1944*, w: *Warszawa lat wojny i okupacji*, Warszawa 1975, z. 4, s. 61—98; Tenże, *Odbudowa warszawskich urządzeń komunalnych w latach 1944—1951*, w: *Warszawa stolica Polski Ludowej*, Warszawa 1972, z. 2, s. 95—122.

⁶⁵ Dyrektorzy wodociągów i ich zastępcy od r. 1851 i kanalizacji od r. 1883:

- a) Wodociągi (Marconiego) lewobrzeżnej części miasta:
Henryk Marconi 1851—1855; Edward Crowe 1856—1862; Alfons Grotowski 1862—1876; Ludwik Biegański 1876—1889.
- b) Wodociągi (Grotowskiego) prawobrzeżnej części miasta:
Alfons Grotowski 1868—1876; Władysław Marzyński 1876—1896
- c) Ogólnomiejskie wodociągi i kanalizacja:
William Heerlein Lindley 1881—1915; Leszek Gembarzewski 1915—1923; Stanisław Rutkowski 1923—1924; Edward Szenfeld 1924—1928; Włodzimierz Rabczewski 1928—1942; Jan J. Kozłowski 1942—1944; Zygmunt Urban i Bolesław Pawłowski 1944—1945; Jan Woyniewicz 1945—1946; Stanisław Wojnarowicz 1946—1962; Wacław Morawski 1962—1966; Edward Klimek 1966—1971; Stefan Płuciennik od 1971.

⁶⁶ Zużycie wody w naszych mieszkaniach w ciągu doby na 1 osobę wynosiło w r. 1950 — 72 l, w 1960 — 131, w 1965 — 152, w 1970 — 204, w 1975 — 246 l. Analogicznych danych dla r. 1938 nie mamy, wiemy jednak, że w r. tym produkcja wody na 1 mieszkańca miasta na dobę wynosiła 81 l, w r. 1970 — 348, w 1974 — 385 l.

⁶⁷ W r. 1970 — 90 proc. mieszkań miało wodociąg, 83,1 proc. ustęp, 75 łazienkę, 73,5 centralne ogrzewanie wodne i 70,7 proc. — instalację ciepłej wody.

⁶⁸ Hydranty po raz pierwszy zastosowano w Warszawie na wodociągach Marconiego w r. 1855 w liczbie 32, w 1889 w liczbie 120 (wraz z wodociągami Grotowskiego — 148), w r. 1936 było ich 4367, w 1965 — 10 472, w 1974 — 14 034.

⁶⁹ W r. 1960 było 31 267 (10,2 proc.) mieszkań, w których żyło 103 477 (9,4 proc.) osób korzystających ze źródeł ulicznych, w r. 1970 mieszkań takich było 9061 (2,2 proc.), a osób 25 700 (2,0 proc.).

⁷⁰ W r. 1960 mieszkań takich było 26 352 (8,5 proc.), osób zaś 93 978 (8,5 proc.), w r. 1970 — mieszkań 22 724 (5,5 proc.), osób 71 632 (5,6 proc.).

IV. KANALIZACJA

¹ *Szkice staromiejskie*, s. 25.

² F. Giedroyć, *Wodociągi i kanały miejskie*, s. 3—4.

³ *Ibidem*, s. 5.

⁴ „Kurier Warszawski” 1874, nr 153.

⁵ E. Szwankowski, *Dzieło Komisji Brukowej*, maszynopis APW-Warszawa, pas-sim.

⁶ F. Kucharzewski, *Wodociągi i kanalizacja w Warszawie*.

⁷ M. Gajewski, *Warszawskie wodociągi Henryka Marconiego i praskie Alfonsa Grotowskiego*, jw., s. 104—105.

⁸ J. Gromski, *Hydrografia Żoliborza na początku XIX wieku*, w: *Żoliborz wczoraj, dziś i jutro*, Warszawa 1970.

⁹ Mostki owe były sosnowe, a od r. 1873 dębowe i żelazne, w tym miejskich było 458, z czego 56 żelaznych.

¹⁰ *Obzor goroda Warszawy z odpowiednich lat*.

¹¹ „Biblioteka Warszawska” 1853, t. II, s. 124—148.

¹² A. Sadkowski, *Kilka uwag odnoszących się do kanalizacji miasta Warszawy*, „Przegląd Techniczny” 1975, t. I, s. 273—305.

¹³ J. Koźniewski, *Szkic przedwstępny projektu kanalizacji Warszawy*, „Przegląd Techniczny” 1879, z. 306—309.

¹⁴ S. Starynkiewicz, Wstęp w: W Lindley, *Projekt kanalizacji i wodociągów w mieście Warszawie*, Warszawa 1879.

¹⁵ J.G. Bloch, *Głos w kwestii kanalizacji i łączenia nieruchomości z kanałami*, Warszawa 1889.

¹⁶ F. R. rolnik nadwiślański, *Kanalizacja miasta Warszawy jako narzędzie judaizmu i szarlatanerii w celu zniszczenia rolnictwa polskiego oraz wytopienia ludności słowiańskiej nad Wisłą*, Kraków 1900.

¹⁷ Kolektor A — od Stacji Filtrów, dalej przez Kaskadę; kolektor B — od ul. Mokotowskiej do połączenia z kolektorem A; kolektor C — od placu Unii Lubelskiej, do połączenia z kolektorem A; kolektor E (staromiejski) — od placu Zamkowego, do połączenia z kolektorem A.

¹⁸ Są to: kolektor D-1 biorący początek przy Zakątnej i kolektor D-2.

¹⁹ Burzowiec 1. pod ul. Solec o długości 81 m; 2. pod Al. Jerozolimskimi od ul. Marszałkowskiej o długości 1911 m; 3. pod ul. Karową, przed przepompownią, dla Powiśla o długości 110 m; 4. pod ul. Królewską w poprzek Krakowskiego Przedmieścia i skarpy o długości 1516 m; 5. pod ul. Długą, Mostową, Bolesę o długości 773 m; 6. pod ul. Gęsią, Franciszkańską i Kościelną o długości 1438 m i 7. pod ul. Krasiańskiego, Stołeczną, Kaniowską i pod wałem o długości 1666 m.

²⁰ Kolektor 1 — od ul. Grochowskiej do wylotu z przepompownią na Gołędzinowie. Jest to kolektor główny, zbierający ścieki z wszystkich następnych; 2 — od ul. Wileńskiej i dalej do połączenia z kolektorem 1; kolektor 2.a — 11 Listopada do połączenia z kolektorem 2; kolektor 2b — od ul. 11 Listopada do połączenia z kolektorem 1; kolektor 2.c — od ul. Radzywińskiej do połączenia z kolektorem 2.a; kolektor 3 — od ul. Kawęczyńskiej, Ząbkowską do połączenia z kolektorem 1; kolektor 3.a — ul. Radzywińską do połączenia z kolektorem 3; kolektor 3.a. — grzbietowy — od ul. Radzywińskiej do połączenia z kolektorem 3; kolektor 4 — od ul. Grochowskiej do połączenia z kolektorem 1; kolektor 4.a. — od ul. Mińskiej do połączenia z kolektorem 1; kolektor 5 — od ul. Sierakowskiego do połączenia z kolektorem 1.

²¹ W r. 1906 położono 219 m kanałów, w 1907 — 3125 m, w 1908 — 5218 m, w 1909 — 867 m, w 1910 — 2291 m; razem do końca tego roku 11 720 m. W r. 1911 gotową część sieci oddano do użytku. (Odsyłacz 17—21 na podstawie: W. Rabczewski, S. Rutkowski, *Wodociągi i kanalizacja m. st. Warszawy ...*, 147—163.)

²² Karol Pomianowski urodził się w 1874 r. we Lwowie, tam ukończył Politechnikę i w r. 1914 został profesorem wodociągów i kanalizacji, w 1918 objął katedrę budowy wodociągów na Politechnice Warszawskiej. Po drugiej wojnie światowej był dziekanem wydziału inżynierii Politechniki Gdańskiej. Zmarł w Rabce 2 VII 1948 r. (Zob. „Gospodarka Wodna” 1948, nr 9, s. 240.)

²³ W. Rabczewski, S. Rutkowski, *Wodociągi i kanalizacja m. st. Warszawy...*, s. 162.

²⁴ Ibidem, s. 519 i nn.

²⁵ Zob. E. Ostrowska, w *Alejach spacerują „tygrysy”*, Warszawa 1973.

²⁶ Podczas odbudowy i oczyszczania kanałów w r. 1945 w burzowcu pod Agrykolą znaleziono zwłoki 42 osób, w kanale pod ul. Podchorążych — 13, pod Zagórną — 8, pod Krakowskim Przedmieściem — 2, pod ul. Barską — 1 i pod Wawelską — 1. Dwaj pierwsi robotnicy, którzy weszli do kanałów w związku z tymi pracami, zmarli zatruci gazami.

²⁷ 75 lat wodociągów i kanalizacji m.st. Warszawy 1886—1961, Warszawa 1961, s. 42—43.

²⁸ W r. 1974 kanały murowane stanowiły — 45,5 proc., kamionkowe — 39,4, betonowe — 6,2, żeliwne — 2,2, stalowe — 0,4, żelbetowe — 5,5, azbestowo-cementowe — 0,8 proc.

²⁹ 75 lat wodociągów..., s. 43—45.

³⁰ Zasoby i warunki mieszkaniowe. Narodowy Spis Powszechny z 8 XII 1970 r., Warszawa GUS 1972, s. 124 i 133.

V. MELIORACJE MIEJSKIE

¹ W minionych stuleciach zanotowano: w w. XV — sześć powodzi, w XVI katastrofalne wezbrania nastąpiły w l. 1564, 1570 i 1593, w XVII w l. — 1605, 1635, 1647, 1667, 1671, w XVIII w l. — 1724, 1729, 1736, 1751, 1774, 1775, 1782 i 1788, w XIX w l. — 1813, 1814, 1830, 1837, 1839, 1840, 1844, 1855, 1860, 1866, 1880, 1888, w XX w l. — 1903, 1909, 1911, 1916, 1919, 1922, 1924, 1925, 1929, 1931, 1934, 1939, 1941, 1945, 1947, 1948, 1953, 1960 i 1962. (Wg *Encyklopedii Warszawy*, s. 745.)

² W. Rabczewski, S. Rutkowski, *Wodociągi i kanalizacja m.st. Warszawy...*, s. 27—28.

³ A. Gieysztor, *Praga najstarsza*, w: *Dzieje Pragi*, s. 17.

⁴ A. Wolff, *Najstarsze osadnictwo Warszawy prawobrzeżnej*, w: *Dzieje Pragi*, Warszawa 1970, s. 133.

⁵ F. M. Sobieszkański, *Warszawa*, t. I, s. 425.

⁶ W. Koleżak, *Powisłe Warszawy*, Warszawa 1901, s. 18.

⁷ T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta 1764—1794*, t. II, Kraków—Warszawa 1897, s. 68 i nn. oraz s. 360.

⁸ Zbiór przepisów administracyjnych. Wydział Komunikacji LiW., t. IV, s. 61 i nn.

⁹ *Kalendarz J. Jaworskiego na r. 1865*, s. 136.

¹⁰ „Przegląd Techniczny” 1878, s. 314.

¹¹ S. Smolka, *Polityka Lubeckiego przed powstaniem listopadowym*, t. I, Kraków 1907, s. 390.

¹² A. Przybylski, *Ulice i mosty Warszawy*, Warszawa 1936, s. 198.

¹³ W. Koleżak, *Powisłe Warszawy*, s. 21.

¹⁴ „Przegląd Techniczny” 1875, s. 398.

¹⁵ W. Koleżak, *Powisłe Warszawy*, s. 22.

¹⁶ *Ibidem*, s. 24.

¹⁷ A. Suligowski, *Warszawa i jej przedsiębiorstwa miejskie*, Warszawa 1903, s. 72, 77.

¹⁸ W. Wł. Wójcicki, *Cmentarz Powązkowski pod Warszawą*, t. I—III, Warszawa 1855—1858, t. III, s. 247.

¹⁹ A. Suligowski, *Warszawa i jej przedsiębiorstwa miejskie*, s. 78—79.

²⁰ M. P. Magnuski, *Wisła*, w: *Księga pamiątkowa «Kuriera Porannego» 1877—1902*, Warszawa 1903, s. 179—180.

²¹ A. Suligowski, *Warszawa i jej przedsiębiorstwa miejskie*, s. 73.

²² *Ibidem*, s. 69.

²³ W. Koleżak, *Powisłe Warszawy*, s. 25.

²⁴ *Ibidem*, s. 33.

²⁵ *Ibidem*, s. 31.

²⁶ H. Orleański, *Powodzie w Warszawie*, „Kronika Warszawy” 1934, nr 1—2.

²⁷ Pierwszą pływającą pogłębiarkę parową sprowadził z Niemiec prezydent S. Starynkiewicz. Ponieważ było to jakieś brakoróbstwo i maszyna nie nadawała się do użytku — Starynkiewicz z własnej kieszeni zwrócił miastu jej koszt wynoszący 10 tys. rb.

²⁸ Informacje inż. Mieczysława Zdunka.

²⁹ *Gospodarka wodna GUS*, Warszawa 1974, s. 202.

³⁰ J. Braun, *Szlak Wisły w rozwoju miasta*, w: *Wielkomięjski rozwój Warszawy do 1918 r.*, Warszawa 1973, s. 120.

³¹ W. Rabczewski, St. Rutkowski, *Wodociągi i kanalizacja...*, s. 29.

³² *Ibidem*, s. 29.

³³ *Gospodarka wodna GUS*, s. 262.

³⁴ W. Rabczewski, St. Rutkowski, *Wodociągi i kanalizacja...*, s. 21.

³⁵ F. M. Sobieszkański, hasło: Dominik Merlini, w: *Encyklopedia powszechna S. Orgelbranda*, t. XVIII, s. 382.

³⁶ Zbiór Przyborowskiego, t. XVIII, s. 5.

³⁷ St. Smolka, *Polityka Lubeckiego przed powstaniem listopadowym*, t. I. Kraków 1907, s. 390.

³⁸ H. Orleański, *Powódzie w Warszawie*, s. 4.

³⁹ Informacje inż. Mieczysława Zdunka.

⁴⁰ *Rocznik statystyczny Warszawy*, 1974, s. 29.

⁴¹ *Gospodarka wodna GUS*, s. 202.

⁴² *Rocznik statystyczny Warszawy*, 1974, s. 29.

⁴³ Dane Zarządu Melioracji Wodnych z 1970 r.

VI. GAZOWNICTWO

¹ Wcześniej niż Warszawa na ziemiach naszych gazownię otrzymały: Wrocław i Wałbrzych w r. 1847, Gdańsk, Szczecin i Głogów w 1852, w Poznaniu uruchomiono ją w listopadzie 1856 r. (w Krakowie w r. 1857).

² A. Szczypiorski, *Warszawa, jej gospodarka i ludność w latach 1832—1862*, Wrocław 1966, s. 111—112.

³ W r. 1910 stanowił 7,8 proc. kapitału zakładowego, w 1911 — 11,8, w 1912 — 12,0, w 1913 — 13,1 i osiągał milion rb rocznie. (*100 lat Gazowni Warszawskiej 1856—1956*, Warszawa 1956, s. 12—26.)

⁴ A. Suligowski, *Sprawa oświetlenia gazowego w Warszawie*, Warszawa 1911, s. 37.

⁵ E. Kwiatkowski, *Niemieckie Kontynentalne Towarzystwo w Dessau na terenie m.st. Warszawy*, „Przegląd Gazowniczy”, Lwów, luty 1922.

⁶ P. Januszewski, *Historia gazowni warszawskich, ich rozwój techniczny w stosunku do rozwoju gazownictwa zachodniego*, „Przegląd Gazowniczy i Wodociągowy”, Warszawa 1925, nr 11 i 12.

⁷ Informacje bratanka Karola Świdy z 15 III 1973.

⁸ *Gazownia Miejska m.st. Warszawy. Rozbudowa fabryki 1923—1931*, „Gaz i Woda” 1929, nr 1.

⁹ Do 1 VII 1940 r. na odbudowę wydano 12 mln zł, co umożliwiło napełnienie gazem 450 km sieci ulicznej i 120 km przyłączy do budynków oraz obsługę 62 tysięcy gazomierzy. Na naprawę sieci zużyto 7500 m rur stalowych i 900 m żeliwnych. Zapalono 3800 latarń o 19 tys. płomieniach (przed wojną — 6970 latarń o 32 844 płomieniach). W 1939/40 gazownia sprzedawała 51 mln m³ gazu, w 1943/44 — 52 mln. Wydaj-

ność gazu z 1 tony coraz gorszego węgla spadała z 630 m³ w r. 1939 do 560 m³ w 1943 r.

¹⁰ Gazownia zatrudniała w r. 1939 — 1096, w 1940 — 1472, w 1941 — 1470, w 1942 — 1325, w 1943 — 1326 i 1944 — 1325 osób. Wśród nich chroniono wielu wybitnych polskich fachowców i naukowców, zwłaszcza chemików oraz ludzi innych zawodów, zmuszonych do ukrywania się.

¹¹ Sieć miejska została zniszczona w 60 proc., na peryferiach w 30, latarnie uliczne w śródmieściu — w 100 proc., na peryferiach — w 80. Majątek gazowni został zniszczony w 46 proc. w stosunku do wartości. (J. Zieliński, *Historia Gazowni Miejskiej m.st. Warszawy podczas wojny i okupacji w latach 1939—1945*, Warszawa 1946, APW — Warszawa, rkps.)

¹² *100 lat Gazowni Warszawskiej...* s. 39—53.

¹³ Rozkład gazu ziemnego w postaci rodzimej polega na usuwaniu z niego nadmiaru siarki i wzbogacaniu go wodorem po to, by jego wysoką kaloryczność (9270 kal.) obniżyć do poziomu kaloryczności gazu miejskiego (4100—4300 kal.), do której były przystosowane setki tysięcy kuchenek i piecyków w naszych mieszkaniach. Po całej przeróbce urządzenia te wykorzystują pełną kaloryczność gazu rodzimego (ziemnego).

¹⁴ Informacje WOZG z 25 III 1973.

¹⁵ Np. wiemy, że w r. 1857 takich „płomieni” było 1500, w 1864 — 13 816.

¹⁶ W 1875 r. funkcjonowało 3526 gazomierzy, w 1894 — 6583, w 1896 — 7475, w 1897 — 3293, w 1898 — 8749.

¹⁷ „Dziennik Kujawski” 1925, nr 257.

¹⁸ J. Orlewski, *Kariera nafty*, Warszawa 1965, s. 37—46.

¹⁹ F. Fryze, J. Chodorowicz, *Przewodnik po Warszawie i okolicach*, s. XLVII—XLVIII.

²⁰ „Gazeta Warszawska” 1898, nr 2.

²¹ *Elektryczność w mieszkaniach*, „Kurier Warszawski” 1896, nr 89.

²² Wola, wyd. „Stolica”, Warszawa 1971, s. 32.

²³ A. Kühn, *Uwagi w sprawie budowy i eksploatacji elektrowni miejskich i oświetlenia miast*, w: *Technika w gospodarce miejskiej*, Warszawa 1918, s. 140.

²⁴ Były to w r. 1901 — N. Makowski, 1903 — Tow. Akc. K. Patzer, 1905 — „Auro-ra” Bracia Węglarscy, 1908 — E. Kuchn i Ska.

²⁵ F. M. Sobieszcański, *Warszawa*, t. II, s. 300—301.

²⁶ K. Konarski, *Warszawa w pierwszym jej stołecznym okresie*, Warszawa 1970, s. 122.

²⁷ F. M. Sobieszcański, *Rys historyczno-statystyczny...*, s. 75—76.

²⁸ F. Giedroyć, *Warunki higieniczne Warszawy w wieku XVIII*, Warszawa 1912, s. 38.

²⁹ F. M. Sobieszcański, *Rys historyczno-statystyczny...*, s. 88.

³⁰ Warszawa Ekonomiczna, AGAD 591, s. 523.

³¹ F. Giedroyć, *Warunki higieniczne...*, s. 42.

³² F. M. Sobieszcański, *Rys historyczno-statystyczny...*, s. 139.

³³ A. Szczypiorski, *Ćwierć wieku Warszawy 1807—1830*, s. 113—114.

³⁴ Liczba latarni wynosiła w r. 1816 — 80, w 1818 — 300, w 1828 — 588, w 1833 — 640, w 1836 — 700, w 1845 — 800. (A. Szczypiorski, *Warszawa, jej gospodarka...*, s. 111.)

³⁵ „Kurier Warszawski” z 1 I 1857 r.

³⁶ W r. 1925 pracowało 103 latarników, w 1926 — 139, w 1927 — 101, w 1928 — 64, w 1929 — 56, w 1930 — 47, w 1931 — 42, w 1932 — 39, w 1933 — 41 i w r. 1937 —

199 (w tym r. przejściowy nawrót do wykorzystywania oświetlenia gazowego) i w ostatnich latach: 1965 — 9, w 1972 — już tylko 5.

VII. ELEKTROENERGETYKA

¹ T. Żerański, *Ks. J. W. Osiński, pierwszy elektryk polski*, „Przegląd Elektrotechniczny” 1934, nr 10.

² *Kalendarz Jaworskiego na r. 1865.*

³ „Przegląd Tygodniowy” 1878, nr 46, oraz „Kurier Warszawski” 1879, nr 272.

⁴ F. M. Kwiatkowski, *Wspomnienia z dawnych lat*. „Przegląd Elektrotechniczny” 1938, s. 51.

⁵ J. Piłatowicz, *Początki elektryczności w Warszawie do 1906 r.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1976, nr 2.

⁶ „Kurier Warszawski” z dn. 19 IV 1884.

⁷ „Kurier Warszawski” 1884, nr 105, 108a, 109.

⁸ „Kurier Warszawski” 1885, nr 62b.

⁹ F. M. Kwiatkowski, *Wspomnienia z dawnych lat*, jw., s. 52; J. Piłatowicz, *Początki elektryczności w Warszawie*, jw.

¹⁰ Życiorys inż. Brunona Abakanowicza (1852—1900) zob. *Polski słownik biograficzny*, t. I, s. 1—2, oprac. M. Grotowski, oraz inż. Mariana Lutosławskiego (1871—1918), ibidem, t. XVIII, s. 152—163, oprac. inż. J. Kubiawski.

¹¹ F. M. Kwiatkowski, *Wspomnienia z dawnych lat*, jw., s. 53.

¹² F. Bilek, *Elektryfikacja Polski do 1918 r.*, rkps, cz. 1, s. 22.

¹³ Jeszcze w latach 1937—1938 zlikwidowano osiemnaście tego typu instalacji o łącznej mocy 4400 kW i produkcji rocznej ok. 8,5 mln kWh. Wszystkie one były na prąd stały z akumulatorami, napęd miały parowy (lokomobile, później kotły), gazowy (gaz ssany) i wreszcie spalinowy (Diesel). (J. Koźmiński, *Elektrownia Warszawska. Zarys czterolecia 1935—1938*, „Kronika Warszawy” 1938, nr 4, s. 237—275.)

¹⁴ F. Bilek, *Elektryfikacja Polski...*, rkps, cz. I, s. 23, cz. II, s. 45—47 i 62.

¹⁵ *Oświetlenie Zamku Królewskiego*, „Wiek” 1888, nr 36.

¹⁶ Informacja z 10 X 1972 r. Stanisława Jaroszewskiego, syna kierownika elektrowni zamkowej.

¹⁷ Dostarczyła ona energii 3 tys. żarówkom 16-świecowym, 24 lampom łukowym i silnikowi o mocy 75 KM do poruszania wind, pomp itp. (Zbiór Korotyńskich oraz życiorys M. Lutosławskiego.)

^{17a} Zob. „Kurier Warszawski” 1896, nr 39.

¹⁸ W Królestwie Polskim np. nawet Radom i Konstantynów-leśniko miały centralne elektrownie już w r. 1901, Łódź — tramwajową w 1898, Kraków zaś w 1901 r.

¹⁹ „Kurier Warszawski” 1909, nr 13.

²⁰ Elektrownię tę zbudował inż. Ksawery Gnoiński (1869—1929), w r. 1909 maszyny zainstalował przedstawiciel firmy „Siemens i Halske” inż. Maurycy Rothmil. („Zdrowie” 1909, nr 2.)

²¹ Jeszcze w tym samym roku w czerwcu uruchomiono drugi silnik tej samej mocy, a do 1913 następne: 150 KM i 250 KM — łącznie 470 KM. Generatory na prąd stały miały początkowo moc 25 kW, a ostatecznie 450 kW. (M. Kraheński, *Elektrownia Mokotowska*, „Przegląd Elektrotechniczny” 1922, nr 6, s. 85—86.)

²² Produkcja zakładu wynosiła: w r. 1910 — 88 tys. kWh, w 1911 — 145 tys. kWh, w 1912 — 281 tys. kWh, w 1921 — 478 tys. kWh (z czego na oświetlenie ulic 20 tys. kWh). („Świat” 1913, nr 9, s. 19.)

²³ W r. 1913 sieć liczyła 12,6 km i 182 abonentów, w 1921 — 660 abonentów na światło i 80 na siłę.

²⁴ Wg budżetu na r. 1920/21 personel jej składał się z: kierownika (inż. Stefan Siemaszko), buchaltera-referenta, inkasenta-rachmistrza, majstra, czterech maszynistów, starszego elektromontera-elektryka, pięciu robotników i stróża.

²⁵ *Elektrownia Miejska w Mokotowie*, rkps, Biblioteka Publiczna m.st. Warszawy. Budżet na 1920/21 zatwierdzony przez Magistrat 17 IV 1920 r. uchwałą nr 220.

²⁶ „Kurier Warszawski” 1910, nr 48.

²⁷ A. Szczypiorski, *Od Piotra Drzewieckiego do Stefana Starzyńskiego*, Warszawa 1969, s. 127.

²⁸ J. Koźmiński, *Elektrownia Warszawska*, „Kronika Warszawy” 1938, nr 4, s. 237—276.

²⁹ F. Bilek, A. Ligęza, *Rozwój elektryfikacji Okręgu Warszawskiego*, „Przegląd Elektrotechniczny” 1937, nr 8, s. 455—459.

³⁰ Od 18 XII 1930 r. sp. akc. Elektrownia Okręgu Warszawskiego (EOW).

³¹ 83 679 m² gruntu wraz z prowizoryczną elektrownią i wznoszonymi obiektami oraz siecią liczącą 25 km, z 400 drobnymi odbiorcami i 5 na siłę w Pruszkowie oraz 600 drobnymi i 5 na siłę na Woli. (H. Tarnawski, *Działalność elektryfikacyjna Elektrowni Okręgu Warszawskiego w latach 1920—1928*, „Przegląd Elektrotechniczny” 1939, nr 12, s. 553—568.)

³² Były to dwa turbozespoły o mocy 3500 i 5000 kW, korzystające z pracy czterech kotłów oraz dwie podstacje na Woli i w Morach.

³³ Moc Elektrowni Pruszkowskiej wynosiła: ok. 1917 r. 110 KM (lokomobila), 90 kVA (generator), od 4 VIII 1924 do I 1928 r. (2 turbiny) — 10 625 kW; od II 1928 do X 1932 r. (3 turbiny) — 18 625 kW; od XI 1932 do 16 I 1945 r. do chwili jej zniszczenia (4 turbiny) — 33 625 kW. Po uruchomieniu 18 XII 1945 r. (1 turbina) — 8000 kW; od 5 VIII 1947 r. (2 turbiny) — 13 000 kW. Sieć wysokiego i niskiego napięcia miała ogółem w r. 1920 — 40,0 km, w 1925 — 164,0 km, w 1932 — 670,1 km, w 1934 — 806,0 km, w 1936 — 918,9 km, w 1938 — 1032,3 km, 1 IX 1939 r. — 1111,0 km, 1 VIII 1944 — 1242,0 km, 16 I 1945 — 1024,7 km, w 1946 — 1121,6 km (z czego na obszarze Warszawy w r. 1920 — 25,0 km), w r. 1926 — 55,5 km, w 1927 — 60,3 km, w 1928 — 65,8 km, w 1929 — 73,0 km, w 1930 — 76,1 km, w 1931 — 78,4 km, w 1932 — 81,7 km, w 1933 — 84,2 km, w 1934 — 88,7 km, w 1935 — 90,1 km, w 1936 — 98,8 km, w 1937 — 100,3 km. *Gospodarka elektryczna w Polsce*. Wydawnictwo Związku Elektrowni Polskich pod Naczelną Redakcją inż. M. Kuźmickiego. Bydgoszcz 1935, s. 673—676; K. Wolff, *Wykres przedstawiający okres ruchu EOW od 4 VIII 1924 do 16 I 1945*, Archiwum Historyczne Elektroenergetyki Polskiej w Toruniu; *Rocznik statystyczny m.st. Warszawy* z odpowiednich lat.

³⁴ *Historia elektryki polskiej*, Warszawa 1971, t. V, s. 227—231.

³⁵ Dostawy na trakcję (tylko dla EKD) wynosiły w r. 1931 — 1877,0 kWh, a w 1932 — 1872,0 kWh. Dla EKD i PKP razem w r. 1935 — 3734,0 kWh, w 1936 — 4717,0 kWh, w 1939 — 19 699,3 kWh, w 1940 — 10 453,2 kWh, w 1942 — 19 566,4 kWh; dla PKP w r. 1937 — 10 710,4 kWh, w 1938 — 20 009,5 kWh. (Ankieta władz okupacyjnych z 27 III 1943 r., Archiwum GUS.)

³⁶ F. Bilek, *Elektrownia Okręgu Warszawskiego*, rkps 1947, Archiwum Historyczne Elektroenergetyki Polskiej w Toruniu.

³⁷ *Zakłady Elektryczne Okręgu Warszawskiego (ZEOW)*, Warszawa 1946, APW — Warszawa, R. 207.

³⁸ Informacje inż. Jerzego Kubiawskiego z SEP.

³⁹ K. Mech, *Statystyka elektrowni publicznych w Królestwie Polskim*, „Przegląd Techniczny” 1918, nr 33—52.

⁴⁰ „Monitor Polski” 1927, nr 190.

⁴¹ Ibidem.

⁴² W r. 1929 założono 10,5 km sieci w kierunku Warszawy do zakładów przemysłowych w Winnicy i firm „Spiess” i „Strem” w Tarchominie. W tym też roku zainstalowano generatory „Atlas Diesel” i ASEA oraz następny odcinek sieci o długości 15 km. Nakłady inwestycyjne do r. 1930 wyniosły 1200 tysięcy zł wyłącznie z prywatnej szkatuły Potockiego.

⁴³ „Przegląd Elektrotechniczny” 1937, nr 5, s. XXX.

⁴⁴ Ogólna długość sieci wynosiła w r. 1937 — 175 km, w 1938 — 220 km. W r. 1937 wyprodukowano 2 mln kWh, w 1938 — 3 mln kWh — jedną trzecią dla przemysłu, dwie trzecie na oświetlenie mieszkań (oświetlano też ulice).

⁴⁵ M. Kuźmicki, *Gospodarka elektryczna w Polsce*, Warszawa 1939, s. 649—651.

⁴⁶ Na oświetlenie mieszkań zużyto w r. 1930 — 156 tys. kWh, w 1936 — 368 tys. kWh; na oświetlenie ulic w r. 1930 — 12 tys. kWh, w 1936 — 29 tys. kWh; przemysł otrzymał w r. 1930 — 242 tys. kWh, w 1936 — 860 tys. kWh. (*Statystyka Zakładów Elektrycznych w Polsce*, Ministerstwo Przemysłu i Handlu, Warszawa 1928—1936.)

⁴⁷ Informacje inż. Henryka Joniewicza z dnia 13 IV 1974 r.

⁴⁸ *Statystyka Zakładów Elektrycznych w Polsce*, jw.

⁴⁹ Informacje inż. Stanisława Szumowskiego z dnia 15 V 1974 r.

⁵⁰ Ankieta przemysłowa GUS, Warszawa 1946.

⁵¹ Produkcja z 54 tys. kWh w r. 1929 wzrosła do 475 tys. kWh w 1935 i w r. 1936. Odbiorców (wyłącznie drobnych) w r. 1929 było 385, w 1936 — 3369; w r. 1930 dostarczono — 174 tys. kWh, w 1936 — 303 tys. kWh; na oświetlenie ulic zużyto w r. 1930 — 25 tys. kWh, w 1936 — 131 tys. kWh. (*Statystyka Zakładów Elektrycznych w Polsce*, jw.)

⁵² J. Sawicki, *Po prawej stronie Wisły — lata 1920—1952*, „Głos Energetyka” 1975, nr 20—22.

⁵³ Ibidem.

⁵⁴ B. Witwiński, *Sprawozdanie ogólne Zakładu Elektrycznego Okręgu Warszawskiego za czas od powstania ZEOW do 30 VI 1946*, rkps, s. 17.

⁵⁵ Ibidem, s. 32.

⁵⁶ Informacje inż. S. Szumowskiego z dnia 15 V 1974 r.

⁵⁷ Informacje inż. Czesława Auerbacha z dnia 21 V 1974 r.

⁵⁸ „Przegląd Elektrotechniczny” 1910, nr 38—40 i 42.

⁵⁹ Ustawiono sześć kotłów z fabryki „Fitzner i Gamper” w Sosnowcu, trzy turbiny sprzężone z generatorami prądu stałego o napięciu 600 V. Moc każdej turbiny wynosiła 1800 KM, a generatora 1200 kVA.

⁶⁰ W. Danielewicz, M. Iwanowski i in., *50 lat Warszawskich Tramwajów Elektrycznych 1908—1958*, Warszawa 1958, s. 13—17, oraz informacje inż. Henryka Lenartowicza, syna Józefa z 20 IV 1974 r.

⁶¹ S. M. Roguski, *W kwestii oświetlenia elektrycznością Warszawy*, „Przegląd Tygodniowy” 1889, nr 15.

⁶² A. Kipman, *Stacje centralne dla oświetlenia elektrycznego*. „Przegląd Tygodniowy” 1889, nr 18.

⁶³ „Kurier Warszawski” z 29 II 1892 r.

⁶⁴ Projekt stacji centralnej (elektrycznej) W. H. Lindley z dnia 8 II 1898, Zbiór Koryntyńskich IV — 387. Oświetlenie miasta i mieszkań, APW — Warszawa.

⁶⁵ Cz. Mejro, *Historia pierwszego projektu elektryfikacji Warszawy*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1958, nr 2, s. 276.

⁶⁶ F. Bilek, *Elektryfikacja Polski do 1918 r.*, rkps, cz. II, s. 48—50.

- ⁶⁷ Ibidem, s. 50.
- ⁶⁸ „Przegląd Techniczny” 1903, s. 538.
- ⁶⁹ „Schuckert et Co”, „Lahmayer et Co”, „Siemens-Halske”, „Kraft und Licht Union” oraz „Helios” i jedna firma francuska „Schneider-Creusot”, która bardzo szybko się wycofała. Zwyciężył „Schuckert et Co”, ale wraz z „AEG” i „Lahmayer et Co” jako Rosyjskie Towarzystwo „Schuckert et Co” z siedzibą w Petersburgu, które wykonanie koncesji przekazało w r. 1904 założonej dnia 15 I 1903 r. „Compagnie d’Electricité de Varsovie”.
- ⁷⁰ Z. Charlap, *Towarzystwo Elektryczności w Warszawie*, Warszawa 1936, passim.
- ⁷¹ *Odpisy akt sądowych procesu gminy m.st. Warszawy z Elektrownią Warszawską*. Zarząd Miejski, Warszawa 1936, s. 122.
- ⁷² T. Klarner, *Elektrownie Warszawskie*, Warszawa 1936, s. 15.
- ⁷³ Cz. Mejro, *Historia pierwszego projektu elektryfikacji Warszawy*, jw., s. 277.
- ⁷⁴ Sieć o długości 26 km obsługiwała wówczas 3200 żarówek, 20 lamp łukowych i 16 silników o ogólnej mocy 100 KM, w tym 9 wind łącznej mocy 70 KM.
- ⁷⁵ F. Bilek, *Elektryfikacja Polski do 1918 r.*, rkps, cz. II, s. 58.
- ⁷⁶ *Z powodu otwarcia centralnej stacji elektrycznej w Warszawie*, „Przegląd Techniczny” 1904, nr 46, s. 631.
- ⁷⁷ F. Bilek, *Elektryfikacja Polski do 1918 r.*, rkps, cz. II, s. 60.
- ⁷⁸ Ibidem, s. 64.
- ⁷⁹ Moc elektrowni wynosiła w r. 1904 — 1660 kW, w 1907 — 2360 kW, w 1908 — 3760 kW, w 1909 — 7360 kW, w 1911 — 11 360 kW, w 1914 — 15 360 kW.
- ⁸⁰ Silników u abonentów pracowało: w r. 1903 — 16, w 1904 — 96, w 1905 — 198, w 1906 — 586, w 1907 — 900, w 1908 — 1252, w 1909 — 1629, w 1910 — 2324, w 1911 — 3103, w 1912 — 4000. (St. Dziewulski, H. Radziszewski, *Gospodarstwo miejskie*, Warszawa 1915.)
- ⁸¹ Na bilans elektroenergetyczny Warszawy w r. 1914, wynoszący ok. 34,3 MW, składała się produkcja elektrowni na Powiślu — 18,4 MW (54,1 proc.), elektrowni tramwajowej — 7,9 MW (23,2 proc.), elektrowni blokowych w mieście — 8 MW (23,5 proc.) oraz małych elektrowni, mokotowskiej i wolskiej, na przedmieściach — 0,5 MW (0,2 proc.). Przy ogólnej liczbie ludności ok. 800 tys. osób dawało to zużycie energii 41,6 kWh na jednego mieszkańca. (F. Bilek, *Elektryfikacja Polski do 1918 r.*, rkps, cz. II, s. 67.)
- ⁸² Notatka o Elektrowni Warszawskiej. Zarząd Miejski w Warszawie, kwiecień 1937, s. 9.
- ⁸³ Wskaźniki nierównomiernego, w warunkach wojennych, rozwoju były oczywiste. Ogólna sprzedaż wynosiła w r. 1916 — 12 259,6 tys. kWh, w 1917 — 15 743,0 tys. kWh, w 1918 — 17 219,1 tys. kWh. Sprzedaż na oświetlenie wewnątrz w r. 1916 — 7126,0 tys. kWh, w 1917 — 7230,2 tys. kWh, w 1918 — 6421,3 tys. kWh. Liczba liczników w r. 1916 — 24 046, w 1917 — 27 343, w 1918 — 30 176. Duże ograniczenia nastąpiły w oświetleniu ulic. W r. 1916 było 269 latarń — 683,4 tys. kWh, w 1917 — 541 latarń — 359,0 tys. kWh, w r. 1918 578 latarń — 110,7 tys. kWh. Ograniczenia dotyczyły nie tylko liczby latarń, ale i czasu ich świecenia. (*Rocznik statystyczny m.st. Warszawy z r. 1916.*)
- ⁸⁴ T. Klarner, *Elektrownia Warszawska*, s. 16.
- ⁸⁵ Informacje inż. Bolesława Hacia z 3 VIII 1972 r.
- ⁸⁶ Informacje inż. J. Kubiawskiego z SEP z 1 III 1974 r.
- ⁸⁷ *Odpisy akt sądowych...*, s. 256 i nn.
- ⁸⁸ Informacje inż. J. Kubiawskiego.
- ⁸⁹ T. Klarner, *Elektrownia Warszawska*, s. 16.
- ⁹⁰ Ibidem, s. 17.

⁹¹ *Odpisy akt sądowych...*, s. 118.

⁹² M. in. rozebrano osiem najstarszych kotłów liczących po ok. 20 lat, na ich miejsce ustawiono sześć nowych typu okrętowego, zbudowano drugą kotłownię, zdemontowano dwa najstarsze turbogeneratory i zakupiono trzy nowe firmy AEG: pierwszy o mocy 10 MW w 1924 r., drugi o mocy 15 MW w 1927 r., trzeci o mocy 15 MW w 1930 r.

⁹³ Wg niej elektrownia w r. 1933 rozmieszczona była na placu o powierzchni 25 865 m² (w 1902 r. — 18 499 m²). Stara kotłownia o długości 60 m mieściła sześć kotłów Fitznera i Gampera z Sosnowca oraz osiem kotłów firmy „Babcock-Vilcox”; służyły jej dwa kominy, 40- oraz 80-metrowy, rozebrany ze względów estetycznych w r. 1938, i 7 kominów 26 - 28-metrowych. Nowa kotłownia liczyła 63 m długości i miała dziewięć kotłów. Prowadzono próby „oczyszczania dymu”. Ogólna moc turbozespołów zainstalowanych w l. 1909, 1911, 1914, 1923, 1924, 1927, 1930 wynosiła w r. 1933 57 900 kW. Rozdzielnia mierzyła 75 m długości, miała cztery kondygnacje. W mieście znajdowało się pięć podstacji transformatorowych i 1325 stacji transformatorów: 300 kioskowych, 53 podziemnych i 972 w budynkach. (*Elektrownia Warszawska. Krótki opis techniczny*, Towarzystwo Elektryczności w Warszawie 1 I 1933.)

⁹⁴ A. Szczypiorski, *Od Piotra Drzewieckiego do Stefana Starzyńskiego*, s. 128.

⁹⁵ *Odpisy akt sądowych...*, s. 40, 41, 45.

⁹⁶ *Ibidem*, s. 87.

⁹⁷ *Ibidem*, s. 56—92.

⁹⁸ *Ibidem*, s. 110—113.

⁹⁹ J. Koźmiński, *Elektrownia Warszawska*, „Kronika Warszawy” 1938, nr 4, s. 237—276.

¹⁰⁰ W czterolecie 1926—1929 wzrost produkcji wyniósł 40,0 mln kWh, w l. 1930—1933 zmalał o 6 mln kWh, a po objęciu elektrowni przez miasto w l. 1935—1938 podniósł się o 12,8 mln kWh. Liczba odbiorców w r. 1933 wynosiła 177 tys., w 1938 — zaś 256 tys. Cena sprzedażna 1 kWh wynosiła w r. 1933 — 33,6 gr, w 1934 — 29,7 gr, w 1935 — 27,7 gr, w 1936 — 25,8 gr, w 1937 — 22,9 gr, w r. 1939 — 20,5 gr. (St. Starzyński, *Rozwój stolicy*, Warszawa 1938, s. 45—47.)

¹⁰¹ J. Koźmiński, *Elektrownia Warszawska*, „Kronika Warszawy” 1938, nr 4, s. 237—276.

¹⁰² *Pięć lat rozwoju Pragi 1934—1938*, Warszawa 1938, s. 22.

¹⁰³ *Energetycy w służbie Warszawy 1902—1965*, Warszawa 1966, s. 21.

¹⁰⁴ J. Sawicki, *Po prawej stronie Wisły — lata 1920—1952*, „Głos Energetyka” 1975, nr 20—22.

¹⁰⁵ B. Hąc, *Rozwój wydarzeń w Elektrowni Warszawskiej w czasie wojny i okupacji niemieckiej od 1 IX 1939 do 17 I 1945 r.*, Warszawa 1956, APW — Warszawa, rkps, s. 101, passim.

¹⁰⁶ *Energetycy w służbie Warszawy...*, s. 42.

¹⁰⁷ Informacje prof. K. Kolbińskiego z dnia 2 IV 1974 r.

¹⁰⁸ Moc znamionowa elektrowni wynosiła: sierpień 1939 r. — 104,9 tys. kW; luty 1940 — 38,2 tys. kW; 31 III 1940 — 63,9 tys. kW, 31 III 1941 — 83,0 tys. kW, 31 III 1942 — 93,0 tys. kW i tak pozostało już do wybuchu powstania. (*Energetycy w służbie Warszawy...*, s. 42; B. Hąc, *Rozwój wydarzeń w Elektrowni Warszawskiej...*)

¹⁰⁹ W. Bartoszewski, B. Brzeziński, L. Moczulski, *Kronika wydarzeń w Warszawie 1939—1949*, Warszawa 1970, s. 74.

¹¹⁰ *Energetycy w służbie Warszawy...*, s. 43.

¹¹¹ *Ibidem*, s. 58—63.

- ¹¹² Ibidem, s. 64.
- ¹¹³ Ibidem, s. 65, oraz artykuł S. Skibniewskiego, *Zbrojne opanowanie Elektrowni Warszawskiej*, „Stolica” 1960, nr 31.
- ¹¹⁴ A. Nowakowski, *Światło dla Warszawy*, Warszawa 1973, s. 109—111.
- ¹¹⁵ Ibidem, s. 127—131.
- ¹¹⁶ B. Hác, *Rozwój wydarzeń w Elektrowni Warszawskiej...*
- ¹¹⁷ J. Sawicki, *Po prawej stronie Wisły — lata 1920—1952*, jw.
- ¹¹⁸ *Energetycy w służbie Warszawy...*, s. 76—77.
- ¹¹⁹ B. Witwiński, *Sprawozdanie ogólne Zakładu Elektrycznego Okręgu Warszawskiego...*, s. 17.
- ¹²⁰ Informacje inż. Jerzego Sawickiego z dnia 12 VII 1974 r.
- ¹²¹ *Energetycy w służbie Warszawy...*, s. 81.
- ¹²² Ibidem, s. 82.
- ¹²³ Ibidem, s. 84—85.
- ¹²⁴ Ibidem, s. 86.
- ¹²⁵ Od r. 1953 moc elektrowni na Powiślu 104,3 MW już nie była powiększana, w l. 1956—1963 wynosiła 102,3 MW, w r. 1965 — 92,0 MW. Również produkcja, osiągnąwszy szczyt 507 522 tys. kWh w r. 1953, malała w następnych latach i w r. 1966 wynosiła 150 900 tys. kWh. (Ibidem, s. 92.)
- ¹²⁶ Ibidem, s. 91.
- ¹²⁷ Informacja mgr inż. Kazimierza Barankiewicza z 3 I 1974 r.
- ¹²⁸ *Energetycy w służbie Warszawy...*, s. 102.
- ¹²⁹ Ibidem, s. 104.
- ¹³⁰ Ibidem, s. 95.
- ¹³¹ W r. 1919 — 13,2 proc., w 1946 — 79,2 proc., w 1950 — 87,8, w 1960 — 99,1, w r. 1970 — 99,4 proc., w 1975 r. — 99,7 proc. mieszkań było wyposażonych w instalację elektryczną.

VIII. OGRZEWNICTWO

- ¹ E. Burzyński, Z. Jarosz, A. Jaworski i in., *Opowieść o warszawskich strażakach*, Warszawa 1961, s. 18.
- ² A. Świechowska, *Kafle warszawskie*, w: *Szkice staromiejskie*, s. 164.
- ³ Zbiór Korotyńskich, APW-Warszawa „Solec I-137”.
- ⁴ Miał węglowy ze smołą formowany w cegiełki lub kule pod działaniem wysokiego ciśnienia i temperatury.
- ⁵ *Kalendarz Jaworskiego na r. 1867*, s. 123.
- ⁶ Ibidem, 1869, s. 82.
- ⁷ Ibidem, 1870, s. 34.
- ⁸ *Kalendarz J. Ungra na r. 1899*, s. IX
- ⁹ P. Januszewski, *Historia gazowni warszawskich*, Warszawa 1925.
- ¹⁰ *Warszawa w liczbach 1938*, s. 23—24.
- ¹¹ Ibidem, s. 164.
- ¹² H. Pawłowicz, *Okupacyjne dzieje samorządu Warszawy*, Warszawa 1974, s. 183.
- ¹³ B. Sikorski, *Handel Warszawy okupacyjnej*, w: *Warszawa lat wojny i okupacji 1939—1944*, t. I, Warszawa 1971, s. 32.
- ¹⁴ Członkami tego zrzeszenia byli hurtownicy warszawscy: Bolesław Borkowski — ul. Towarowa 13, Wacław Dąbrowski — Pierackiego 13, „Elibor” J.Ł. Borkowscy — Marszałkowska 117, „Giesche A.E.” — Królewska 43, Kopalniana Spółka Opałowa — Wilcza 31, „Oberschlesische Kohlenhandels-gesellschaft Fürst von Pless” — Prądyń-

skiego, „Silemin” — Mazowiecka 11, A.L. Sojka — Moniuszki 10, Bronisław Szymaniewicz — Kolejowa 12, „Węgloblok” S A — Ordynacka 11, Tadeusz Wróblewski — Marszałkowska 81a. („Branchen Warenverzeichnis”, Warschau 1940—1941.)

¹⁵ Wg ustaleń archeologów gorącym powietrzem ogrzewano już w X w. kościół w Nowogrodzie pod Łomżą, w XIII — zamek malborski, później zamek w Człuchowie i in.

¹⁶ T. Wyderkowa, *Urbanizacja i zagospodarowanie prawobrzeżnej Warszawy...*, jw., s. 149.

¹⁷ F. M. Sobieszcański, *Rys historyczno-statystyczny...*, s. 265 oraz W. Gomulicki, *Warszawa dawna i jej pamiątki. Przewodnik historyczno-pamiątkowy*, Warszawa 1916.

¹⁸ T. Szpadkowski, *Piece ogólne (kaloryfery)*, „Inżynieria i Budownictwo” 1885, nr 15.

¹⁹ K. Krzeczkowski, E. Strzelecki, *Rezultaty spisu nieruchomości i mieszkań 1919*, t. I—II, Warszawa 1922—1923.

²⁰ „Monitor Polski” 1951, nr A-31, poz. 390.

²¹ Z. Piłatowicz, *XV lat energetyki ciepłej w Warszawie*, „Gaz, Woda i Technika Sanitarna” 1967, z. spec. s. 2—3.

²² Informacje SPEC z 26 VII 1974.

²³ J. Rosada, *Systemy ogrzewania stosowane w Warszawie*, „Gaz, Woda i Technika Sanitarna” 1967, z. spec., s. 6—9.

²⁴ Długość sieci wraz z przyłączami oraz z siecią kotłowni osiedlowych (rejonowych) wynosiła w r. 1970 — 685,2 km, w 1971 — 711,8 km, w 1975 — 903,8 km, sieć zaś wspomnianych kotłowni w 1970 — 81,1 km, w 1971 — 73,9 km, w 1972 — 49,7 km. (*Statystyka rozwoju SPEC*, Warszawa 1973, s. 20).

²⁵ Z kotłowni tych otrzymywało ciepło w r. 1965 35,2 proc. w 1970 — 18,6 proc., w 1972 — 11,8 proc. budynków ogrzewanych przez SPEC, reszta zaś z elektrociepłowni. (*Ibidem*, s. 21.)

²⁶ Dostawy koksu dla nich oraz dla małych warsztatów rzemieślniczych dokonywanych przez Wojewódzkie Przedsiębiorstwo Handlu Opalem wyniosły (w tys. ton): w r. 1962 — 25, w 1963 — 33, w 1964 — 35, w 1965 — 36, w 1966 — 36, w 1967 — 37, w 1968 — 40, w 1969 — 44, w 1970 — 41, w 1971 — 33, w 1972 — 29 i w r. 1973 — 31.

IX. ŁAŻNIE I ŁAZIENKI

¹ T. Wierzbowski, *Przywileje królewskiego miasta stołecznego Starej Warszawy 1376—1772*.

² F. M. Sobieszcański, *Wiadomość historyczna o najdawniejszych kąpieliskach w Warszawie*, w: *Kalendarz J. Ungra na r. 1871*, s. 133—136.

³ Z. Tomaszewski, *Obwarowania Warszawy i obrona północnego wjazdu do miasta*, w: *Szkice staromiejskie*, s. 11.

⁴ P. Dąbkowski, *Prawo łaźiebne*, Kraków 1913, s. 63.

⁵ Dla porównania trzeba podać, że w Poznaniu pierwsza łaźnia powstała w r. 1308, w Krakowie w 1358, tam też w w. XIV było 12 łaźni, ale w 1669 już tylko jedna, ostatni zaś przywilej wydano w r. 1720 (J. Lachs, *Dawne łaźiebnictwo krakowskie*, Kraków 1919, s. 12.)

⁶ I. Schipper, *Najstarszy cmentarz żydowski w Warszawie*, „Głos Gminy Żydowskiej” 1937, nr 1, s. 37—39.

⁷ Zbiór Korotyńskich: „Łaźnie”.

- ⁶ A. Berdecka i in., *Ulice Starego Miasta*, w: *Szkice staromiejskie*, s. 31.
- ⁹ Ibidem, s. 84.
- ¹⁰ A. Wejnert, *Starożytności warszawskie* [od t. III: *Starożytności Warszawy*]. *Dzieł zbiorowo-zeszytowe*, Warszawa 1848—1858, 6 t.; t. IV, s. 133.
- ¹¹ F. M. Sobieszczański, *Wiadomość historyczna o najdawniejszych kąpieliskach w Warszawie*, jw., s. 133—136.
- ¹² J. Rutkowska, *Nowe Miasto w okresie utrwalania się stoleczności Warszawy 1609—1730*, w: *Szkice nowomiejskie*, Warszawa 1961, s. 76.
- ¹³ A. Jarzębski, *Gościniec...*, s. 184; zob. też s. 111.
- ¹⁴ F. M. Sobieszczański, *Dzielnica staromiejska w Warszawie*, *Szkice historyczno-obyczajowe...* Zebrał A. Kraushar, cz. I, Warszawa 1913, s. 170.
- ¹⁵ F. Giedroyć, *Wodociągi i kanały...*, s. 72.
- ¹⁶ F. M. Sobieszczański, *Dzielnica staromiejska w Warszawie*, s. 169—171.
- ¹⁷ Zbiór Korotyńskich: „Łaźnie”, „Księga Uchwał III”, s. 42, 91.
- ¹⁸ F. M. Sobieszczański, *Dzielnica staromiejska w Warszawie*, s. 169—171.
- ¹⁹ J. Lachs, *Dawne łaźiebnictwo krakowskie*, s. 13—16.
- ²⁰ Ch.H. Erndtel, *Varsavia phisice illustrata...*, Drezno 1730, s. 28.
- ²¹ F. M. Sobieszczański, *Wiadomość historyczna o najdawniejszych kąpieliskach w Warszawie*, jw., s. 133—136.
- ²² „Gazeta Warszawska” z 12 VII 1777. Suplement.
- ²³ A. Bardecka, I. Turnau, *Życie codzienne w Warszawie okresu Oświecenia*, Warszawa 1969, s. 92.
- ²⁴ F. M. Sobieszczański, *Przewodnik po Warszawie*, s. 29.
- ²⁵ „Gazeta Korespondenta Warszawskiego i Zagranicznego” z 11 VI 1811 r.
- ²⁶ F. Fryze i J. Chodorowicz, *Przewodnik po Warszawie i jej okolicach*, s. 428.
- ²⁷ Zbiór Korotyńskich: „Łaźnie”.
- ²⁸ F. M. Sobieszczański, *Wiadomość historyczna o najdawniejszych kąpieliskach w Warszawie*, jw., s. 133—136.
- ²⁹ E. Jachowicz, *Ilustrowany przewodnik po Warszawie*, Warszawa 1893, s. 242.
- ³⁰ J. C. F. Schulz, *Podróże Inflanctzyka z Rygi do Warszawy i po Polsce w l. 1791—1793*, Warszawa 1956, s. 189.
- ³¹ Józef Kwieciński (ok. 1719—1792) mieszczanin warszawski, trudniący się: handlem zbożem i piaskiem, budownictwem i różnymi operacjami bankierskimi, na których się wzbogacił. Był właścicielem łaźni, domu „Pod Łabędziem” przy ul. Mariensztat 9, czasowo Hotelu Angielskiego, i współfundatorem Aignerowskiej fasady kościoła św. Anny na Krakowskim Przedmieściu w r. 1787, o czym mówi napis na frontonie. („Gazeta Warszawska” z 27 VII 1785 r.; supl. nr 60.)
- ³² Czasowo: Józef Zwoliski (ok. 1869) przy Rybakach 14 (2571), Szmul Feinmesser (ok. 1869) Rybaki 6 (2566), Szaja Serów (1869) Rybaki 8 (2568), prowadząc łazienki zarówno letnie (pływające), jak i zimowe (parowe). W. Czajewski, *Przewodnik po Warszawie*, Warszawa 1892 i 1895; W. Dzierżanowski, *Przewodnik warszawski informacyjno-adresowy na 1869 i 1870 r.*, Warszawa 1870; F. Giedroyć, *Wodociągi i kanały miejskie*; *Kalendarz J. Ungra z różnych lat*; J. Czarniecki, *Przewodnik po Warszawie*, Warszawa—Kraków 1919; E. Skiwski, *Ilustrowany przewodnik...*; W. Guzowski, *Przewodnik po Warszawie*; *Ilustrowany informator adresowy*, Warszawa 1910; K. Strozecki, *Łaźnie w dawnej Polsce i konieczność ich wznowienia*, Warszawa 1933.
- ³³ Ł. Gołębiowski, *Opisanie historyczno-statystyczne Miasta Warszawy*, Warszawa 1827, s. 195.
- ³⁴ E. Jachowicz, *Ilustrowany przewodnik po Warszawie*, s. 176.
- ³⁵ Zbiór Korotyńskich: „Łaźnie”.

- ³⁶ Książka hipoteczna posesji przy ul. Długiej 555.
- ³⁷ *Kalendarz Jaworskiego na r. 1877.*
- ³⁸ Informacje Ob. Żurawskiej, żony Henryka z 10 VII 1971 r.
- ³⁹ Były to „Delfin” J. Dobrzyckiego w 1902 r. przy ul. Skierniewickiej 33, „Kąpiele Nowoczesne” K. Cichockiego przy Nowym Świecie 24, „Zdrowie” przy ul. Krucezej 46, „Wenecja” W. Morawskiego przy ul. Oboźnej 5, „Wisła” przy Nowym Świecie 23/25 z wejściem od ul. Chmielnej 5, F. Murawińskiej przy ul. Dobrej 16, W. Dworzynskiego na Rybakach 4, Adama hr. Ronikiera przy ul. Fabrycznej 6, i inne.
- ⁴⁰ H. Duninówna, *Niespodzianki warszawskie*, Warszawa 1956, s. 173.
- ⁴¹ A. Wejnert, [Apel], „Gazeta Warszawska” 1866, nr 106.
- ⁴² B. Prus, *Kroniki*, t. XIV, Warszawa 1964, s. 171.
- ⁴³ *Kąpiele ludowe w Warszawie*, Warszawa 1900.
- ⁴⁴ Zbiór Przyborowskiego 1900, t. XIV, s. 285.
- ⁴⁵ M.in. St. Rotwand 10 tys. rb, Czaban 5 tys. rb, Seweryn Lanval 600 rb, Ludwik Górski 500 rb i in.
- ⁴⁶ Wg *Taryfy domów* w r. 1869 mykw było 10, wg *Obzora goroda Warszawy* w 1898 — 14, wg *Warszawskiego skorowidza branżowego* w r. 1937 — 4.
- ⁴⁷ B. Bartkiewicz, *Statystyka kąpeli publicznych w Warszawie*, Warszawa 1900.
- ⁴⁸ Wydany w języku niemieckim przewodnik po Warszawie w 1917 r. polecał następujące zakłady kąpielowe: „Diana” — ul. Chmielna 13, „Hygiena” — Złota 8, Kąpiele — Książęca 4, Kąpiele Tow. Akcyjnego — Nowy Zjazd 1, „Muranowska” — ul. Muranowska 18, „Rzymskie” Fajansa — Krakowskie Przedmieście 58, „Terpidarium” — Leszno 80, „Nowoczesne” — Nowy Świat 24, „Centralne” — Krakowskie Przedmieście 16, „Parowe” — Dzielna 69, „Słowiańskie”, „Polonia” — Pańska 4, Prawdzicka — Targowa 14, i Łaźnie przy ul. Oboźnej 5. (Wahrendorff, *Warschau und Umgebung*, 1917.)
- ⁴⁹ Pod nazwą „Kąpieliska Miejskie” funkcjonowały one: Leszno 80, Stawki 10, Praga, ul. Nadwiślańska 19 i Jagiellońska 19. (Zob. *Chrześcijańska Warszawa. Księga informacyjna...*, Warszawa 1939; *Przewodnik po Warszawie na 1939/40 r.* (bez autora i wydawcy): *Warszawski skorowidz branżowy*, Ajencja Wschodnia, Warszawa 1936—1937; R. Danysz-Fleszarowa i J. Kołodziejczyk, *Warszawa — Przewodnik krajoznawczy*, Warszawa 1938.)
- ⁵⁰ I. Skoczkowa, *Wydział Techniczny Zarządu Miejskiego w Warszawie w l. 1939—1942*, APW-Warszawa, rkps 269.
- ⁵¹ Przy ul. Nowogrodzkiej 49 w gmachu „Romy” (obecnie Operetka), przy ul. Grochowskiej 337/9 i Nadwiślańskiej 19, kąpiące żołnierzy i cywilnych, w 1946 r. przy ul. Słowackiego 56, Belgijskiej, i w 1947 przy ul. Wolskiej.
- ⁵² Informacje dyrekcji Łaźni Miejskich z września 1973 r.
- ⁵³ Wg *Obzoru* w r. 1899 w Warszawie funkcjonowały: 3 łaźnie parowe bez wani — 964 miejsca; 16 łaźni wyłącznie z wannami — 190 m.; 5 łaźni parowych z wannami — 238 m.; 5 mykw bez wani — 266 m.; 9 mykw z wannami — 146 m.; 1 łaźnia z natryskami i 1 wanną — 12 m.; 13 łazienek wiślanych — 1850 m. Razem 52 zakłady z 3666 miejscami. (*Obzor goroda Warszawy* 1897, 1898, 1899.)
- ⁵⁴ W innych czasach, pomijając wiślane, sanitarne, ludowe i mykwy — Warszawa miała w r. 1825 — 11 łaźni, w 1851 — 13, w 1869 — 22, w 1899 — 25, w 1915 — ok. 30, w l. 1919—1939 — ok. 35, w 1952 — 6, w l. 1953 — 7, w l. 1954—1955 — 8, w l. 1956—1970 — 7, w l. 1971—1972 — 6, w 1973 — 5, w 1974 — 7, w 1975 — 7. (*Rocznik statystyczny m. st. Warszawy* l. 1916—1938, oraz *Rocznik statystyczny Warszawy* l. 1956—1973.)
- ⁵⁵ B. Bartkiewicz, *Statystyka kąpeli publicznych w Warszawie*, passim.

X. PRANIE, PRALNIE I PRALKI

- ¹ K. Moszyński, *Kultura ludowa Słowian*, t. I: *Kultura materialna*, Kraków 1929, s. 596—601.
- ² *Rocznik statystyczny Warszawy z odpowiednich lat.*
- ³ K. Moszyński, jw., *Kultura materialna*, s. 602.
- ⁴ *Rocznik statystyczny Warszawy z odpowiednich lat.*
- ⁵ K. Moszyński, jw., *Kultura materialna*, s. 606.
- ⁶ A. Wejnert, *Starożytności warszawskie*, t. II, s. 249.
- ⁷ Początkowo był jeden magiel, który w latach 1725—1733 przynosił rocznie 180 zł przeciętnie, w latach 1769—1773 — 280 zł; w 1774 zakupiono dwa nowe, później przy pięciu dochód wynosił 1341 zł rocznie. W r. 1869 magli publicznych było 185 (*Kalendarz Jaworskiego na r. 1872*, s. 25.)
- ⁸ Zbiór Przyborowskiego, t. XIV, s. 285.
- ⁹ *Kalendarz Jaworskiego na r. 1865*, s. 27.
- ¹⁰ Wiemy, że w r. 1819 było 212 praczek, w 1822 — 266, w 1824 — 370, gdy Warszawa miała około 125 tys. mieszkańców, w tym ok. 30 000 osób służby domowej. (A. Szczypiorski, *Ćwierć wieku Warszawy 1806—1830*, s. 183, s. Ł. Gołębiowski, *Opisanie historyczno-statystyczne miasta Warszawy*, s. 51.)
- ¹¹ A. Magier, *Estetyka miasta...*, s. 77.
- ¹² „Kurier Warszawski” 1826, nr 241.
- ¹³ „Kurier Warszawski” 1855, nr 175.
- ¹⁴ *Encyklopedia powszechna Orgelbranda*, t. XXI, s. 514.
- ¹⁵ Taryfa domów 1869.
- ¹⁶ J. Berger, *Dzieje Grochowa do 1916 r.*, „Rocznik Warszawski”, t. VI, Warszawa 1966.
- ¹⁷ *Kalendarz Jaworskiego na r. 1874.*
- ¹⁸ *Chrześcijańska Warszawa. Księga informacyjna...*, Warszawa 1939.
- ¹⁹ Były to: firma „Asko” przy Chłodnej 5, założona przez inż. Starkmana, z 11 kantorami, piorąca bieliznę białą i czyszcząca chemicznie; firma „Opus” przy Pawiej 61, założona przez Holcmana i inż. Neya, z 10 kantorami przyjmująca wyłącznie bieliznę białą, podobnie jak i firma „Hanka”, centrala przy ul. Targowej 33, a później na Karowej przy ślimaku z 9 kantorami. („Rocznik Polskiego Przemysłu i Handlu”, Związek Izb Przemysłowo-Handlowych, Warszawa 1938.)
- ²⁰ *Warszawski skorowidz branżowy*. Agencja Wschodnia, Warszawa 1936/37, s. 319 i 454.
- ²¹ Wśród nich wymienić wypada Nową Pralnię Parową J. Wąsila przy ul. Wali-ców 25 i E. Plater 5, Marty Rosner przy Nowy Świecie 28, Jana Milewskiego (od 1934) przy ul. Rejtana 3, wymienioną już firmę „Ch. Geber” przy ul. Lubelskiej 15/17 oraz firmę „Edward Jarząbek” przy Poznańskiej 18 — Hożej 41, przejętą w r. 1936, drogą koligacji przez inż. Mieczysława Wincentego Łopuskiego i prowadzoną po dru-giej wojnie pod nazwą „Opus” (bez żadnych powiązań z przedwojennym przedsię-wzięciem o tej samej nazwie), zatrudniająca 40 pracowników.
- ²² Informacje ob. Jana Milewskiego z 14 IX 1973 r.
- ²³ W. Guzowski, *Przewodnik po Warszawie*.
- ²⁴ Informacje prof. W. Kamlera z 22 X 1973 r.

XI. OCZYSZCZANIE MIASTA

- ¹ Nagromadzenie fekaliiów wraz z moczem wynosi około 500 kg — 0,5 m³ na 1 mieszkańca rocznie.

² J. Polak, *Wykład higieny miast*, Warszawa 1908, s. 451.

³ Z. W. Biegeleisen, *Przedsiębiorstwa komunalne wywozu i utylizacji odpadków domowych*, Warszawa 1935.

⁴ W. Koniński, *Oczyszczanie miast i osiedli. Metody i urządzenia*, Warszawa 1955, s. 21.

⁵ J. Just, *Higiena osiedli*, Warszawa 1959, s. 196.

⁶ Liczba zamieszkałych na 1 ha w obrębie murów Starego Miasta wynosiła: w w. XIV ok. 125 osób, po wyjściu poza mury przed „potopem” 100, po potopie 27, ok. r. 1776 — 34, w 1794 — ok. 75, po rozbiorach w l. 1800 do 1817 — 32 do 44, od r. 1820 do 1870 — 46 do 130, od 1884 do 1890 — 148 do 166, od 1893 do 1915 — 164 do 268, od 1917 do 1939 — 72 do 100, od r. 1944 do 1975 — 7 do 33.

⁷ „Zdrowie” 1905, z. 2—3, s. 56.

⁸ „Technik Sanitarny” 1928, nr 1.

⁹ W r. 1947 było ich 8001; w 1949 — 11 992; w 1960 — 65 500; w 1964 — 76 891; w 1967 — 119 200; w 1970 — 129 800; 1972 — 142 500+1700 innego typu, m.in. Bóbr na 1000 litrów; w 1973 — 113 800+5300; w 1975 — 143 976; w 1977—154 305. (Zob. dla lat 1947—1949 *Warszawa w liczbach*, dla 1960—1975 *Rocznik statystyczny Warszawy*.)

¹⁰ W r. 1947 koszy do śmieci było 150, w 1948 — 410; 1949 — 608; 1973 — 6000; 1974 — 10 000; 1975 — 15 000. (Zob. *Warszawa w liczbach* oraz prasa.)

¹¹ J. Polak, *Wykład higieny miast*, s. 448—450.

¹² Były to: plac pod Prochownią i taras pod Zamkiem, plac pod Dominikanami, ul. Dobrą, koniec Nowolipia, ul. Okopowa, Sienna, Wielka, Żelazna („dla wyrównania placów”), ul. Piękna i Nowa Wieś (ul. Nowowiejska). (Zob. A. Szczypiorski, *Ćwierć wieku Warszawy...*, s. 58—59.)

¹³ A. Berdecka, I. Turnau, *Życie codzienne w Warszawie okresu Oświecenia*, s. 68.

¹⁴ J. Gromski, *Kultura sanitarna...*

¹⁵ F. Giedroyc, *Warunki higieniczne Warszawy...*, s. 34—37.

¹⁶ AGAD — KRSW, s. 59, 57, 58 i 66.

¹⁷ S. Łoza, *Architektura...*, s. 167.

¹⁸ Spalarnia została wyposażona w dwa piece z kotłami zautomatyzowanymi firmy „Horsfall” w Leeds, które dostarczały pary do celów dezynfekcyjnych oraz do napędu prądnicy oświetlającej zakłady. W r. 1912 spalono w niej wraz z dodatkiem węgla i koksu 10 256 ton śmieci, w 1915 — 9138 ton, w 1916 — 8565 ton. Ok. r. 1928 spalano 20 ton śmieci dziennie, czyli ok. 7300 ton rocznie. Żużel, który stanowił 28 proc. ogólnej masy śmieci, wywożono na drogi. (H. Radziszewski, *Warszawa*, t. II: *Gospodarstwo miejskie*, s. 305—307.)

¹⁹ Cz. Wroczyński, *Sprawy zdrowia publicznego stolicy w okresie 1918—1928*, w: *Warszawa 1929*, Warszawa 1929, s. 157.

²⁰ W r. 1970 sprzedano ogrodnikom 5 tys. ton kompostu po 150 zł tona.

²¹ K. Gregorowicz, *Warszawa pod względem topograficznym, higienicznym i geologicznym*, s. 52.

²² *Kalendarz polski ilustrowany J. Jaworskiego*, Warszawa 1867, s. 121.

²³ Ilość nieczystości płynnych, wywożonych przez samochody asenizacyjne z zabudowy nieskanalizowanej, w r. 1947 wyniosła 1,6 tys. m³, w 1948 — 12,2 tys. m³, w 1952 — 148,4 tys. m³, w 1972 — 1480 tys. m³. (*Rocznik statystyczny Warszawy z odpowiednich lat*.)

²⁴ „Okolo roku 1852 niejaki Moselmann założył fabrykę pudretów na Pelcowiznie, ale próby zawiodły” (H. Radziszewski, *Warszawa* t. II, s. 119); „Buczyński za Pragę kilka lat temu taką fabrykę założył, która z jego winy upadła, narażając akcjonariuszy na straty.” „Dwa zakłady kompostu powstały za rogatkami wolskimi i jerozolimskimi” (*Kalendarz Jaworskiego na r. 1867*, s. 127); „Inż. Aleksander Bobrownicki wy-

produkował pudrety, które zdobyły uznanie Instytutu Agronomicznego w Paryżu.” (Zbiór Korotyńskich: „Solec I”; s. 137.)

²⁵ W. Rabczewski, S. Rutkowski i in., *Wodociągi i kanalizacja m.st. Warszawy 1886—1936*, s. 45.

²⁶ F. M. Sobieszcański, *Wiadomość historyczna o najdawniejszych kąpielach w Warszawie*, *Kalendarz Ungra na r. 1858*, s. 13.

²⁷ F. Giedroyc, *Warunki higieniczne Warszawy...*, s. 27.

²⁸ *Ibidem*, s. 31.

²⁹ W r. 1836 magazyn miał 51 koni, 51 kar i 14 beczek do polewania ulic. W l. 1873—1876 było 100 koni, 100 dwukółek i 20 wozów parokonnnych, w latach 1902—1911 — 124 konie i 62 wozy parokonne, od 1907 przykryte klapami na zawiasach (F. M. Sobieszcański, *Rys historyczno-statystyczny...*, s. 249; J. Polak, *Wykład higieny miast*, s. 469, 470; *Obzor goroda Warszawy z odpowiednich lat.*)

³⁰ Dnia 1 I 1939 r. rozporządził on 42 samochodowymi zmiatarkami i polewarkami, 72 samochodami ciężarowymi i 90 końmi. Pracowników liczył 1015, w tym 922 zmiataczy.

³¹ *Rocznik statystyczny Warszawy 1974*, s. 245 i 248.

³² J. Rutkiewicz, J. Majkowski, *Sprawozdanie Komisariatu Akcji Odświeżania Warszawy dla Prezydium Zarządu Miejskiego m.st. Warszawy*, Warszawa 1946.

³³ J. Polak, *Wykład higieny miast*, s. 457, 462.

³⁴ *Technika w gospodarce miejskiej*, Warszawa 1918, s. 51.

³⁵ F. M. Sobieszcański, *Kalendarz historyczny m. Warszawy*, s. 13.

³⁶ F. Giedroyc, *Warunki higieniczne Warszawy*, s. 31.

³⁷ H. Radziszewski, *Warszawa*, t. II: *Gospodarstwo miejskie*, s. 336—337.

³⁸ W latach siedemdziesiątych bazy Miejskiego Przedsiębiorstwa Oczyszczania miejsiły się: E1 Śródmieście — ul. Burakowska 14; E2 Południe — al. Niepodległości 213; E3 wraz z dyrekcją — ul. Obozowa 43; E4 Praga Północ — ul. Kopijników Ugory; E5 Praga Południe — ul. Korkowa, Marysin Wawerski; Centralne Zakłady Naprawcze — ul. Madalińskiego 10—16; Brygada Remontowa i Baza Sprzętu — al. Niepodległości 213 z magazynem przy ul. Wiktorskiej 18; Zakład Zlewni, Przejść Podziemnych i Szaletów — ul. Burakowska 14.

³⁹ Dział Rękopisów Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy.

⁴⁰ Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska*, t. III, s. 26.

⁴¹ Ł. Gołębiowski, *Opisanie historyczno-statystyczne miasta Warszawy*, s. 51.

⁴² H. Radziszewski, *Warszawa*, t. II, s. 393.

⁴³ „Świat” z dnia 2 VI 1928.

⁴⁴ Szczepień psów przeciw wściekliwości dokonano: w r. 1960 — 14 163, w 1965 — 26 834, 1969 — 40 031, 1970 — 41 522, 1971 — 48 045, 1972 — 45 746, w r. 1973 — 47 924. (T. Matecki, A. Szczypiorski, I. Kościakowska, *Trudnych problemów psich ciąg dalszy*, „Życie Warszawy” z 1 V 1971, oraz *Rocznik statystyczny Warszawy z odpowiednich lat.*)

⁴⁵ T. Matecki, *Ochrona zwierząt w Polsce*, Warszawa 1949, rkps.

⁴⁶ I. Golik, *Schludne i funkcjonalne, choć prowizoryczne schronisko dla zwierząt*, „Express Wieczorny” 1974, nr 135.

⁴⁷ „Express Wieczorny” 1974, nr 202.

XII. POŻARNICTWO

¹ E. Burzyński, Z. Jarosz i in. *Opowieść o warszawskich strażakach*, Warszawa 1961, s. 17.

- ² F. Giedroyć, *Porządek ogniowy w Warszawie*, Warszawa 1915, s. 27.
- ³ E. Burzyński, Z. Jarosz i in., *Opowieść o warszawskich strażakach*, s. 30.
- ⁴ J. Kosim, *Walka z pożarami i Towarzystwo Asekuracyjne od Ognia w latach okupacji pruskiej w Warszawie (1796—1806)*, „Rocznik Warszawski” XIV, Warszawa 1976, s. 184.
- ⁵ E. Burzyński, Z. Jarosz i in., *Opowieść o warszawskich strażakach*, s. 32 i 34.
- ⁶ W. Wikarski, *Rys historyczno-statystyczny Straży Ogniowej Warszawskiej od początku jej założenia aż po dzień dzisiejszy z uwzględnieniem stanu higienicznego i sanitarnego*, Warszawa 1897.
- ⁷ Ibidem, s. 37.
- ⁸ F. Giedroyć, *Porządek ogniowy w Warszawie*, s. 78.
- ⁹ S. Herbst, *Ulica Marszałkowska*, s. 60.
- ¹⁰ E. Burzyński, Z. Jarosz i in., *Opowieść o warszawskich strażakach*, s. 55.
- ¹¹ *Kalendarz J. Ungra na r. 1869*.
- ¹² E. Burzyński, Z. Jarosz i in., *Opowieść...*, s. 69, 59, 66, 92, 95.
- ¹³ „Historia kościoła NMP na Nowym Mieście”, tablica wywieszona w kruście kościoła.
- ¹⁴ S. Łoza, *Architekci...*, s. 174.
- ¹⁵ Ibidem, s. 73.
- ¹⁶ Informacje płk. Augustyna Jaworskiego z dnia 10 III 1977 r.
- ¹⁷ E. Burzyński, Z. Jarosz i in., *Opowieść o warszawskich strażakach*, s. 61.
- ¹⁸ Ibidem.
- ¹⁹ Ibidem, s. 60, 70.
- ²⁰ H. Pawłowicz, *Warszawska Straż Ogniowa, wrzesień 1939*, APW — Warszawa, rkps 290, s. 92 oraz passim.
- ²¹ A. Jaworski, J. E. Wilczur, *Strażacka wierność*, Warszawa 1977.
- ²² Pismo Komendy Straży Pożarnej w Warszawie z dnia 9 V 1977 r.
- ²³ E. Burzyński, Z. Jarosz i in., *Opowieść o warszawskich strażakach*, s. 72—83.
- ²⁴ Ibidem, s. 84—86.
- ²⁵ Komendanci Warszawskiej Straży Pożarnej: płk Jan Robosz 6 II 1835 — 31 XII 1843; płk Karol Nolken 1 I 1844 — 20 III 1850; płk Aleksander Hauke 21 III 1850 — 20 XII 1859; płk Jan Demonkal 21 XII 1859 — 1 X 1861; płk Urban Majewski 21 X 1861 — 3 III 1872; płk Jan Anienkow 3 IV 1872 — 2 VI 1879; płk Włodzimierz Onyprienko 3 VI 1879 — 1 V 1886; płk Włodzimierz Curikow 1 VI 1886 — 21 IV 1888; płk Sergiusz Curikow 22 IV 1888 — 1 III 1891; płk Mikołaj Popławko 30 VIII 1892 — 20 XII 1905; płk Anatol Sudrawski 21 XII 1905 — 1 VIII 1908; płk Edward Łund 2 VIII 1908 — 4 VII 1915; inż. Stanisław Szymanowski 23 VII 1915 — 4 IX 1915; płk inż. Józef Tuliszkowski 5 IX 1915 — 1 XI 1918; płk Józef Hłasko 2 XI 1918 — 25 X 1922; kpt Józef Dutkiewicz 1 II 1923 — 1 V 1926; płk dr Izydor Prokopp 1 VI 1926 — 31 XII 1934; por. Feliks Chociszewski 1 I 1935 — 21 XI 1935; ppłk Stanisław Gieysztor 1 I 1936 — 6 VI 1940; kpt. Henryk Markowski 7 VI 1940 — 30 V 1941; ppłk Adam Kalinowski 1 VI 1941 — 1 VIII 1944; por. Tadeusz Wilhelmi 21 IX — 15 II 1945; mjr Jan Pietraszkiewicz 15 II 1945 — 8 V 1945; kpt. Marian Kominek 9 V 1945 — 30 IV 1950; por. Józef Buchalski 1 V 1950 — 5 II 1951; ppor. Włodzimierz Kazimierzczak 5 II 1951 — 1 VIII 1952; mjr Czesław Jaworski 1 VIII 1952 — 22 IV 1955; ppłk Zygmunt Jarosz 22 IV 1955 — 31 VI 1966; płk Zbigniew Zalewski 1 VII 1966 — (E. Burzyński, Z. Jarosz i in., *Opowieść o warszawskich strażakach*, s. 123 oraz informacje płk. Augustyna Jaworskiego z 10 III 1977.)
- ²⁶ Z. Zalewski, *140 lat Warszawskiej Straży Pożarnej*, „Kronika Warszawy” 1977, nr 2, s. 98—108.

²⁷ J. Ruplewicz, *Podręcznik do egzaminowania w przemyśle kominarskim*, Poznań 1935.

XIII. ULICE, PLACE, MOSTY, WIADUKTY...

- ¹ E. Szwankowski, *Ulice i place Warszawy*, s. 8—10.
- ² A. Szczypiorski, *Cwierć wieku Warszawy...*, s. 113.
- ³ *Warszawa w liczbach*, Warszawa 1938, s. 4.
- ⁴ Powierzchnia największych z nich wynosiła w ha: Inwalidów 3,4, Marszałka Piłsudskiego (obecnie Zwycięstwa) — 3,0, Żelaznej Bramy 1,9, Teatralnego 2,0, Kazimierza Wielkiego (nie istniejący) 2,0, Wilsona (Komuny Paryskiej) 2,1, Kercelego (nie istniejący) 1,5 ha.
- ⁵ *Od Agrykolei do Żywnego*, Warszawa 1968, s. 5—11.
- ⁶ K. Handke, *Semantyczne i strukturalne typy nazw ulic Warszawy*, Warszawa 1970, *passim*.
- ⁷ A. Przybylski, *Ulice i mosty Warszawy*, Warszawa 1936.
- ⁸ T. Wierzbowski, *Przywileje królewskiego miasta...*, s. 64.
- ⁹ J.U. Niemcewicz, *Zbiór pamiątek o dawnej Polsce*, t. II, s. 160.
- ¹⁰ F. M. Sobieszkański, *Rys. historyczno-statystyczny...*, s. 52 i 416.
- ¹¹ *Ibidem*, s. 55 i 417.
- ¹² T. Wierzbowski, *Przywileje królewskiego miasta...*, s. XXXI.
- ¹³ F. M. Sobieszkański, *Rys historyczno-statystyczny...*, s. 62 i 421.
- ¹⁴ A. Przybylski, *Ulice i mosty Warszawy*, s. 60.
- ¹⁵ Marszałek F. Bieliński w l. 1744—1761 wydał na prowadzone przez siebie inwestycje 345 204 zł, z czego na bruki 248 388 zł (72 proc.), na kanały — 45 033 zł, na mosty i tamy — 17 631 zł, na administrację — 23 652 zł oraz na pomiary i plany — 10 500 zł. Pomiary wykonane w r. 1743, były dziełem Jakuba Fontany (1710—1773), a Piotr A. Ricaud de Tirregaille był twórcą doskonałego planu miasta z r. 1762.
- ¹⁶ Brukowano przeciętnie na szerokości 14 m (od 5 do 16 m). Łącznie ułożono bruków 39 645,5 sążnia kwadratowego = 118 371 m². Przeciętnie rocznie kładziono 2202,5 sąż.² = 6564,5 m²: najwięcej (7364 sąż.²) w 1754 r., najmniej (570 sąż.) w r. 1751.
- ¹⁷ E. Szwankowski, *Dzielo Komisji Brukowej*, Warszawa 1947, APW — Warszawa, rkps, s. 399.
- ¹⁸ B. Ślaski, *Pomniki publiczne w Warszawie*, Warszawa 1916.
- ¹⁹ A. Przybylski, *Ulice i mosty Warszawy*, s. 113.
- ²⁰ *Ibidem*, s. 194.
- ²¹ T. Żebrowski, *Policja ruchu ulicznego w Warszawie za Stanisława Augusta*, „Kronika Warszawy” 1929, nr 5.
- ²² H. Szwankowska, *Bruki Starego Miasta*, „Stolica” 1953, nr 29.
- ²³ J. U. Niemcewicz, *Zbiór pamiątek o dawnej Polsce*, t. II, s. 160.
- ²⁴ „Tygodnik Ilustrowany” z 3 IX 1859.
- ²⁵ W r. 1893 kostką tą wyłożono 1,0 ha ulic, w 1894 — 21,6 ha, w 1913 — 30,3 ha, w 1923 — 30,9 ha (maksimum), w r. 1938 — 4,0 ha. Zob. H. Radziszewski, *Warszawa*, t. II: *Gospodarstwo miejskie*, s. 150.)
- ²⁶ W r. 1869 nawierzchnia z otoczków leżała na 137,0 ha ulic, w 1913 — 208,8 ha, w 1919 — 171,2 ha, w 1939 — 264,9 ha, w 1968 — 151,7 ha, w 1973 — 191,5 ha. Wszystkie dane dotyczące powierzchni poszczególnych rodzajów nawierzchni pochodzą z: *Obzór goroda Warszawy, Rocznik statystyczny m. st. Warszawy, Rocznik statystycz-*

ny Warszawy, Warszawa w liczbach i Analiza techniczno-ekonomiczna Wojewódzkiego Zarządu Dróg i Mostów z odpowiednich lat.

²⁷ W r. 1893 klinkierem pokryto 0,2 ha ulic, w l. 1903—1907 — 0,4 ha, w r. 1913 — 0,35 ha, w 1937 — 3,0 ha, w 1968 — 13,8 ha, w 1969 — 12,8 ha, w 1970 — 13,0 ha, w 1971 — 13,9 ha, w 1972 — 14,5 ha i w r. 1973 — 15,1 ha. (Zob. Z. Sznuć, *Cel, zadania i sposoby umacniania powierzchni ulic i placów*, w: *Technika w gospodarce miejskiej*, Warszawa 1918, s. 1—50.)

²⁸ *Polski słownik biograficzny*, t. XX, s. 474.

²⁹ „Rzeczpospolita” z 26 VIII 1922 r., nr 233.

³⁰ „Kurier Warszawski” z 3 VI 1865 r.

³¹ Informacje syna Władysława z 23 II 1976 r.

³² H. Radziszewski, *Warszawa*, t. II: *Gospodarstwo miejskie*, s. 151—161.

³³ W r. 1871 kostka rzędowa pokrywała 2,1 ha jezdni, w 1913 — 41,5 ha, co stanowiło 14,5 proc. utwardzonej, a 57,6 proc. ulepszonej nawierzchni ulic.

³⁴ E. Klopmann, *O brukach i brukowaniu w miastach większych za granicą*, „Biblioteka Warszawska” 1845, t. II, s. 140—164.

³⁵ W. Kolberg, *Jeszcze słów kilka o brukach*, ibidem, s. 624—633.

³⁶ *Kalendarz J. Ungra na r. 1840*.

³⁷ Ibidem, 1875 r.

³⁸ J. Sporny, *Nowe gatunki bruków asfaltowych i glinkowych w Warszawie*, „Przełęcz Techniczny” 1879, z. II i III, s. 65—74.

³⁹ Były to m.in.: firma Katz i Leitgeber (1870), A. Tannet Co (1877), Towarzystwo Angielskie dostarczające asfaltu szwajcarskiego z Val de Travers (1878), Warszawskie Przedsiębiorstwo Asfaltowe — przedstawicielstwo firmy Asphalstène—Paris, właściciele Józef Sporny i Leitgeber (1879), Juliusz Ronquo, Wahl (1885) i inne.

⁴⁰ Asfalt na jezdniach ulic warszawskich zajął w r. 1871 0,2 ha, w 1898 — 0,9 ha (maksimum), w r. 1913 znów tylko 0,3 ha, na chodnikach w r. 1871 — 1,8 ha, w 1876 — 3,0 ha (maksimum), w r. 1912 — 0,6 ha.

⁴¹ *20 lat Miejskiego Przedsiębiorstwa Robót Drogowych*, Warszawa 1969, s. 12.

⁴² Powierzchnia chodników ulicznych wynosiła w r. 1847 — 6961 m², w 1867 — 13 644 m², w 1874 — 52 699 m², w 1893 — 171 072 m², w 1904 — 557 212 m², w 1916 (w nowych granicach) — 1 410 616 m²; w 1919 — 1 487 376 m² ogółem, w tym betonowych 880 796 m²; 1938 — 3 178 000 m² ogółem, w tym betonowych 1 413 000 m²; 1946 — 2 870 000 m² ogółem, w tym betonowych 1 570 000 m²; 1975 — 5 140 100 m² ogółem, w tym betonowych 5 091 700 m². (Zob. na ten temat: rok 1847: F. M. Sobieszkański, *Rys historyczno-statystyczny...*, s. 252; lata 1867—1874: *Polski kalendarz ilustrowany J. Jaworskiego*; lata 1893—1904: *Obzor goroda Warszawy*; lata 1916—1919: *Rocznik statystyczny m. st. Warszawy*; lata 1938—1946: informacje inż. Adolfa Zdrojewskiego z dnia 5 I 1976 r.; rok 1975: *Analiza techniczno-ekonomiczna Wojewódzkiego Zarządu Dróg i Mostów*, Warszawa 1976, s. 20.)

⁴³ W. Sterner, *Mosty Warszawy*, Warszawa 1960, s. 9—10.

⁴⁴ S. Kutrzeba, *Historia ustroju Polski w zarysie*. Korona, Warszawa 1949, s. 126.

⁴⁵ P. Dąbkowski, *Z dziejów mostu warszawskiego*, Lwów 1903, s. 6—7.

⁴⁶ A. Przybylski, *Ulice i mosty Warszawy*, s. 31, 34.

⁴⁷ P. Dąbkowski, *Z dziejów mostu warszawskiego*, s. 9.

⁴⁸ A. Wejnert, *Wiadomość o mostach na Wiśle pod Warszawą (1376—1864)*, „Rocznik Warszawski”, VIII, Warszawa 1970, s. 8—9.

⁴⁹ S. Furman, W. Suchorzewski, *Pierwszy most warszawski*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, Warszawa 1956, nr 1.

- ⁵⁰ T. Korzon, *Most przy ulicy Mostowej w Warszawie*, „Ziemia” 1911, nr 27. Tablica z napisem znajduje się w Muzeum Historycznym m. st. Warszawy.
- ⁵¹ M. Bielski, *Kronika wszystkiego świata*, Warszawa 1764, s. 593.
- ⁵² A. Przybylski, *Ulice i mosty Warszawy*, s. 20.
- ⁵³ J. Jankowski, *Mosty w Polsce i mostowcy polscy od czasów najdawniejszych do końca I wojny światowej*, Warszawa 1973, s. 25.
- ⁵⁴ P. Dąbrowski, *Z dziejów mostu warszawskiego*, s. 12.
- ⁵⁵ Ibidem, s. 13.
- ⁵⁶ J. Jankowski, *Mosty w Polsce...*, s. 25.
- ⁵⁷ P. Dąbkowski, *Z dziejów mostu warszawskiego*, s. 7.
- ⁵⁸ S. Łoza, *Architekci...*, s. 57.
- ⁵⁹ P. Dąbkowski, *Z dziejów mostu warszawskiego*, s. 10.
- ⁶⁰ *Ulice Starego Miasta*, w: *Szkice staromiejskie*, s. 77.
- ⁶¹ J. Jankowski, *Mosty w Polsce...*, s. 27.
- ⁶² W. Koleżak, *Powisłe Warszawy*, s. 42.
- ⁶³ A. Wejnert, *Wiadomość o mostach na Wiśle, pod Warszawą (1376—1864)*, jw., s. 11.
- ^{63^a} Ibidem.
- ⁶⁴ J. Jankowski, *Mosty w Polsce*, s. 44—45.
- ⁶⁵ S. Łoza, *Architekci...*, s. 34.
- ⁶⁶ A. Wejnert, *Wiadomość o mostach na Wiśle...*, s. 13—16.
- ⁶⁷ W. Sterner, *Mosty Warszawy*, s. 40.
- ⁶⁸ J. Jankowski, *Mosty w Polsce...*, s. 52.
- ⁶⁹ W. Sterner, *Mosty Warszawy*, s. 41.
- ⁷⁰ F. M. Sobieszczanski, *Rys historyczno-statystyczny...*, s. 169.
- ⁷¹ A. Wejnert, *Wiadomość o mostach na Wiśle...*, jw., s. 17—18.
- ⁷² W. Sterner, *Mosty Warszawy*, s. 43.
- ⁷³ Od 1 stycznia 1830 roku zniesiono „mostowe”, a podwyższono „rogatkowe”.
- ⁷⁴ A. Wejnert, *Wiadomość o mostach na Wiśle...*, s. 19—20.
- ⁷⁵ W. Koleżak, *Powisłe Warszawy*, s. 46.
- ⁷⁶ A. Przybylski, *Ulice i mosty Warszawy*, s. 201—202.
- ⁷⁷ A. Wejnert, *Wiadomość o mostach na Wiśle...*, jw., s. 21—22.
- ⁷⁸ Budynek Komory Wodnej na Pradze został wzniesiony w l. 1824—1825 prawdopodobnie według projektu Antoniego Corazziego, rzeźby zaś na tympanonie były dziełem Acciardiiego. (Zob. H. Szwankowska, *Komora Wodna na Pradze*, „Rocznik Warszawski” XII, Warszawa 1974, s. 81—109.)
- ⁷⁹ Budynek na lewym brzegu przy ul. Bednarskiej 2—4, obecnie szkoła podstawowa, został zbudowany w r. 1835 jako łaźnia przez Józefa Majewskiego (zob. rozdział „Łaźnie i łaźienki”) i z mostem nie miał nic wspólnego. (Zob. M. Gajewski, *Warszawskie wodociągi H. Marconiego i praskie A. Grotowskiego*, jw., s. 124.)
- ⁸⁰ H. J. Mościcki, *Cytadela Warszawska*, Warszawa 1963, s. 72.
- ⁸¹ W. Koleżak, *Powisłe Warszawy*, s. 55.
- ⁸² K. Dunin-Wasowicz, *Warszawa w pamiętnikach pierwszej wojny światowej*, Warszawa 1971, s. 502 i 509.
- ⁸³ Liczył on 23 przęsła po 23,5 m każde, szerokość jezdni wynosiła 6,5 m, chodników po 1,5 m. Konstrukcję nośną mostu stanowiły dwie drewniane belki kratowe o układzie trójkątnym, wysokie na 4,36 m.
- ⁸⁴ M. Gajewski, *Odbudowa warszawskich urządzeń komunalnych* jw., s. 105.
- ⁸⁵ W. Sterner, *Mosty Warszawy*, s. 46—50.
- ⁸⁶ A. Wejnert, *Wiadomość o mostach na Wiśle...*, jw., s. 22—25.
- ⁸⁷ L. Ch. Metzell zbudował statek o napędzie konnym, który pomagał przy układa-

niu mostu łyżwowego w r. 1828 na linii ul. Spadek i miał służyć do budowy projektowanego mostu łańcuchowego. Statek ten spłonął wraz ze „zwiedzionym” mostem w czasie wspomnianego desantu powstańców przy Kępie Gołędzinowskiej 3 III 1831 r.

⁸⁸ W. Sterner, *Mosty Warszawy*, s. 64—69.

⁸⁹ J. Jankowski, *Mosty w Polsce...*, s. 127.

⁹⁰ Obydwa te problemy zostały rozwiązane przez technikę światową dopiero w połowie XIX wieku. W latach 1846—1850 Stephensonowie, George, ojciec (1781—1848) i Robert, syn (1803—1859), zbudowali pierwszy most z przęsłami o rozpiętości 144 m dzięki zastosowaniu stalowej kratownicy. Około r. 1857 francuski inżynier Triger rozwiązał kwestię kesonu (odwróconego dzwonu), umożliwiającego — dzięki zastosowaniu sprężonego powietrza wraz z przejściową służą — pracę poniżej dna rzeki przy fundamentowaniu podpór. (Zob. W. Sterner, *Mosty Warszawy*, s. 74.)

⁹¹ H. Marconi, *Zbiór projektów architektonicznych*, poszyt 1—12, Warszawa 1838—1843.

⁹² Budowa wiaduktu trwała od 1 kwietnia 1844 r. do 24 X 1846. Pod kierunkiem F. Pancera pracowali inżynierowie: Aleksander Bakałowicz, St. Bakka, Stanisław Czernski, Kazimierz Łapczyński, Julian Majewski, Wł. Owczarski, Julian Surzycki, Władysław Witkowski, J. Wrotnowski i S. Zakrzewski.

⁹³ J. Jankowski, *Mosty w Polsce...*, s. 74—76.

⁹⁴ Dla zmontowania wielkich kratownicowych przęseł zbudowano wg projektu inż. J. Majewskiego w r. 1860 dwunastoprzęsłowy palowy most, który udostępniono również i przechodniom. Został on rozebrany natychmiast po zakończeniu robót.

⁹⁵ Kafar do budowy ścian szpuntpalowych, otaczających filary sprowadzono z firmy Nasmitka z Anglii. Roboty kesonowe prowadziła firma francuska P. Gouin (później „Batignolles”); ona też wykonała podpory oraz przęsła ze stalowych elementów produkcji zakładów „Schneider—Creusot” we Francji o ciężarze ogólnym 4565 ton. Przedstawicielami firmy przy budowie mostu byli inżynierowie Cotard i Stanisław Janicki (1836—1888).

⁹⁶ Odbudowę tę do 2 X 1916 r. prowadziło z ramienia polskiego Zarządu Miejskiego niemieckie przedsiębiorstwo „Jucho et Co” pod kierunkiem i wg projektu inż. Arndta przy udziale inż. Bronisława Plebińskiego.

⁹⁷ J. Jankowski, *Mosty w Polsce*, s. 127—131.

⁹⁸ Tramwaje te od r. 1881 zastąpiono siecią tramwajów belgijskich, a od 1908 elektrycznych oraz od r. 1928 autobusami.

⁹⁹ W. Sterner, *Mosty Warszawy*, s. 141.

¹⁰⁰ M. Gajewski, *Odbudowa warszawskich urzędzeń komunalnych...*, jw., s. 105.

¹⁰¹ *Warszawa w liczbach*, 1949, s. 24—25.

¹⁰² Przy budowie oczywiście pod kierownictwem inżyniera T. Chrzanowskiego pracowali inżynierowie: W. Brzezicki, St. Rohn, K. Sobolewski i A. Romanowicz. Elementy stalowe o ogólnym ciężarze 2800 ton sprowadzono z firm: „The Scerne Iron Works Company Limited” (Darlington) i „Rob. Health and Son” (Tunstall w Straffordshire) oraz „Société John Cockerill Seraing” (Belgia).

¹⁰³ J. Jankowski, *Mosty w Polsce...*, s. 133—136.

¹⁰⁴ Otwarto w tym samym roku nowy most kolejowy, dwutorowy, o mocniejszym posadowieniu i konstrukcji, odpowiadający bardziej wzmagającemu się ruchowi kolejowemu.

¹⁰⁵ J. Sigalin, *Obrachunek świąteczny na trasie mostowej Starzyńskiego*, „Problemy” 1959, s. 491—494.

¹⁰⁶ J. Jankowski, *Mosty w Polsce...*, s. 136—137.

¹⁰⁷ Most liczył 25 przęseł i miał 515,7 m długości wraz z nasypami ziemnymi (sam most 434,0 m), ubezpieczało go 15 izbic.

¹⁰⁸ M. Heykowski, *Drewniany most koto Cytadeli*, „Stolica” 1972, nr 7.

¹⁰⁹ Kierownikiem odbudowy z ramienia Ministerstwa Komunikacji był inż. Tadeusz Ciszewski (1866—1976), roboty zaś wykonywało prywatne zrzeczenie trzech firm mostowych „Sabo”, „M. Natorff” i „Stronczyński, Bojarski”, kierowane przez inż. Mieczysława Natorffa (1877—1970) i jego czterech synów. (Zob. W. Sterner, *Mosty Warszawy*, s. 254—255.)

¹¹⁰ Po uruchomieniu elektrociepłowni żerańskiej pod konstrukcją nośną zmontowano w r. 1955 dwa przewody dostarczające ciepłej wody północnej części lewobrzeżnej Warszawy.

¹¹¹ Pierwszym zastępcą Marszewskiego był architekt Stefan Szyller, drugim — inż. Bronisław Plebiński, z nim pracowali inżynierowie Stanisław Kozierski, Wojciech Baranowski, Jerzy Bajkiewicz, Franciszek Orbaczewski, prof. Wacław Paszkowski (wiadukt). Nadzór sprawowali inżynierowie Zygmunt Bystrzyński i Józef Bogumił Cwikiel.

¹¹² Ogólny ciężar konstrukcji stalowych wyniósł 6026 ton. Cztery filary rzeczne zostały posadowione za pomocą kesonów, pozostałe, jak również przyczółki mostowe, na palach. Most liczył 506,13 m długości, szerokości 21 m (15 m jezdni plus dwa chodniki po 3 m).

¹¹³ Roboty polegały na zasypaniu parowu, którym Al. Jerolimskie schodziły do Wisły i zbudowaniu ulicy na długości 475 m.

¹¹⁴ Roboty polegały na zbudowaniu poprzecznego muru oporowego o wysokości 13,27 m jako przyczółka wiaduktu i samego wiaduktu żelbetowego o długości 701 m na 87 filarach i żelaznej konstrukcji nośnej, o ogólnym ciężarze zużytej stali 6220 ton.

¹¹⁵ Z ramienia tej firmy przy moście pracowali inżynierowie W. Dunin-Borkowski, Hieropolitański, H. Kowalewski, Antoni Jabłoński i Ludwik Czapski.

¹¹⁶ Dowodów nie znaleziono, ale Marszewski został aresztowany i przetrzymany bez aktu oskarżenia na Pawiaku przez dwa lata. Zwolniony za kaucją, przez parę lat chorował ciężko, przeżył jednak otwarcie mostu w r. 1913 i jego zniszczenie w r. 1915; zmarł 29 XI 1916 r.

Na żądanie rodziny Sąd Okręgowy niepodległej Polski przeprowadził odpowiednie postępowanie i dnia 26 I 1924 r. postanowił sprawę umorzyć z powodu braku cech przestępstwa.

¹¹⁷ J. Jankowski, *Mosty w Polsce...*, s. 138—154.

¹¹⁸ W. Sterner, *Mosty Warszawy*, s. 126—127.

¹¹⁹ Ibidem, s. 153—155.

¹²⁰ Prace przy trasie rozpoczęto w 1921 r. od budowy lewobrzeżnych nasypów, wiaduktu i filarów rzecznych na cztery tory, przęseł na dwa tory. Filary rzeczne i lewobrzeżny wiadukt firma „K. Rudzki i Ska” ukończyła w r. 1923, ale konstrukcje stalowe zamówiono dopiero po czterech latach w firmach: „K. Rudzki i S-ka”, „Huta Królewska” „Zieleniewski”, „Fitzner i Gamper”.

¹²¹ Konstrukcja nośna wykonana była w formie dwuprzegubowego łuku ze ściągłem, z jazdą dołem. Ogólna jego długość wynosiła 493 m, a ciężar zużytej stali 5 tys. ton.

¹²² W. Sterner, *Mosty Warszawy*, s. 128—134.

¹²³ W ciągu lat 1945—1947 wydobyto z wody około 3300 ton żelastwa, co stanowiło ok. 66 proc. zwalonej ilości.

¹²⁴ Przebudowę (obniżenie o 5 m) filarów ze względu na nową konstrukcję mostu rozpoczęto jeszcze w r. 1946, a zakończono w listopadzie r. 1947.

¹²⁵ Całością budowy kierował inż. Tadeusz Ciszewski (1866—1976), jego zastępcą był inż. Wacław Biernacki. (Zob. T. Ciszewski, *Odbudowa mostu średnicowego przez Wisłę w Warszawie*, „Przegląd Budowlany” 1949, nr 5.)

¹²⁶ Węzeł ul. Waryńskiego—Marszałkowska, wiadukty nad ul. Paryską i na Grochowie budował — inż. Bolesław Korsak wraz z zespołem: Adolf Łukaszewski, Bolesław Sarata, Marek Łatowski, Tadeusz Ościsłowicz, Andrzej Koraszewski, Andrzej Wrzosek, Jacek Janczewski; Węzeł ul. Armii Ludowej—Rozdroże i górny taras Skarpy inż. Kazimierz Cywiński, Alicja Palmowska, Stanisław Tucholski i Witold Witkowski; Wiadukt nad Agrykołą, węzeł ulic Rozbrat—Łazienkowska — inżynierowie: Jerzy Umański, Marian Smolarczyk, Adam Brzostowiecki, Janusz Kucharczyk i Danuta Ruszczyńska; węzeł aleja Niepodległości—Wawelska — inż. Mieczysław Olszewski, J. Bukalo, Stanisław Michałow, Jerzy Blancard, Andrzej Zbierchowski, Antoni Podstawski, Zbigniew Zabrowski, Janina Strzałkowska, Bohdan Jabłonowski; zieleń całej Trasy — inż. Stanisław Bolek.

¹²⁷ Łączna długość wiaduktów i tuneli wynosi 2,0 km, estakad 1,7 km, przejść podziemnych dla pieszych 450 m, kładek dla pieszych 200 m. Łączna powierzchnia jezdnii i chodników stanowi 850 tys. m², powierzchnia zielenców 40 tys. m².

¹²⁸ A. Gieysztor, *Praga najstarsza*, jw., s. 12.

¹²⁹ F. M. Sobieszkański, *Warszawa*, t. I, s. 36—40 i 299.

¹³⁰ J. Jankowski, *Mosty w Polsce...*, s. 69.

¹³¹ Ludwik Chrystian Metzell, w: *Polski słownik biograficzny*, t. XX, s. 473.

¹³² Plan Warszawy z r. 1856.

¹³³ J. Jankowski, *Mosty w Polsce*, s. 147.

¹³⁴ Dane Wojewódzkiego Zarządu Dróg i Mostów.

¹³⁵ E. Dobija, *Transport i łączność*, w: *Warszawa, rozwój miasta w Polsce Ludowej*, Warszawa 1970, s. 169 i 171.

¹³⁶ Znajdują się one: nad ul. Wawelską przy ul. Łęczyckiej, nad ul. Armii Ludowej na osi ul. Czerwijowskiego (oddana w r. 1973), nad wykopem na osi ul. Jazdów, nad ul. Stanów Zjednoczonych na osi ul. Międzynarodowej, na osi ul. Międzyborskiej, przy węźle ul. Ostrobramskiej, dwie nad ul. Czerniakowską przy ul. Chełmskiej i przy ul. Gagarina oraz w wylotu estakady bielańskiej (oddano 5 XII 1975 r.).

¹³⁷ A. Berdecka, J. Turnau, *Ulice...*, s. 43.

¹³⁸ S. Łoza, *Architekci...*, s. 253.

XIV. KOMUNIKACJA MIEJSKA

¹ *Warszawa w liczbach*, 1948, s. 97.

² G. Bałtruszajtys, *Lektyki, fiakry, karetyienne. Kompanie komunikacji miejskiej w Warszawie w latach 1777—1781*, w: *Warszawa XVIII wieku*, Warszawa 1973, s. 273.

³ *Warszawa w liczbach*, 1948, s. 97.

⁴ W r. 1778 kursowało 16 fiaków, w 1779 — 24.

⁵ G. Bałtruszajtys, *Lektyki...*, jw., s. 261—278.

⁶ A. Magier, *Estetyka miasta...*, s. 125.

⁷ Ł. Gołębiowski, *Opisanie historyczno-statystyczne miasta Warszawy*, oraz kalendarze m.in. Ungra i Jaworskiego z odpowiednich lat.

⁸ *Obzor goroda Warszawy* z odpowiednich lat.

⁹ Samochodów osobowych w r. 1902 było 28, w 1903 — 35, w 1904 — 10, w 1905 — 7, 1906 — 7, w 1907 — 12, w 1909 — 62, w 1910 — 122, w 1911 — 163 i w r. 1913 — 217. (Ibidem.)

¹⁰ W r. 1902 rowerów było 2006, w 1903 — 2347, w 1904 — 2202, w 1905 — 1414, w 1906 — 1470, w 1907 — 1679, w 1909 — 2624, w 1910 — 2665, w 1911 — 2794, w 1912 — 2912, w r. 1913 — 2993. (Ibidem.)

¹¹ Po wyzwoleniu liczba samochodów osobowych w r. 1945 wynosiła 2059, w 1970 — 60 393, w 1973 — 85 230, w 1975 — 120 621, w 1976 — 145 676. (*Rocznik statystyczny Warszawy z odpowiednich lat.*)

¹² Mikrobusów w r. 1962 było — 8, w 1963 — 5, w 1964 — 6, w 1965 — 14, w 1966 — 13, w 1967 — 23, w 1968 — 22, w 1969 — 46, w 1970 — 48, w 1971 — 54, w 1972 — 50, w 1973 — 52, w 1974 — 58, w 1975 — 55, i przewiozły w tym roku 54 tys. pasażerów.

¹³ Liczba ryksz osobowych w czerwcu 1940 r. wynosiła 95, w marcu 1941 — 250, w styczniu 1943 — 275, w grudniu 1943 — 145, 1 VI 1944 — 204; 10 VI 1944 r. ukazał się zakaz kursowania ich po mieście. Ryksz towarowych w r. 1943 było 552. (T. Szarota. *Okupacyjnej Warszawy dzień powszedni*, Warszawa 1973, s. 275.)

¹⁴ W 1945 było 79 ryksz osobowych bez motoru i 8 z motorem, w 1946 odpowiednio: 23 i 24. (*Warszawa w liczbach*, 1949, s. 128.)

¹⁵ W Paryżu w r. 1819, w Moskwie — w 1840 i w Krakowie — w 1875. (Ł. Gołębiowski, *Opisanie historyczno-statystyczne miasta Warszawy*, s. 12.)

¹⁶ W r. 1867 omnibusów było 56, w 1869 — tyle samo, w r. 1873 — 50.

¹⁷ *Ilustrowany Kalendarz J. Jaworskiego na r. 1867*, s. 142, oraz następne lata.

¹⁸ W r. 1893 kursowały 92 omnibusy, w 1894 — 100, w 1896 — 125, w 1897, 1898 i 1899 po 126, w r. 1900 — 116, w 1902 — 124, 1903 — 126, w 1904 — 128 (maksimum, analogicznie było z dorożkami), w r. 1905 — 69, 1906 — 92, w 1907 — 104, w 1909 — 72, w 1910 — 65, w 1911 — 37, w 1912 — 36, w r. 1913 — 30; skończyły swą służbę z chwilą wybuchu I wojny. (*Obzor goroda Warszawy z odpowiednich lat.*)

¹⁹ Cz. Rudnicki, *Tramwaje warszawskie*, Warszawa 1915, s. 41.

²⁰ *Zarys historyczny i opis techniczny Tramwajów Miejskich i Autobusów m.st. Warszawy wydany dla upamiętnienia 25-lecia tramwajów elektrycznych w Warszawie 1908—1933*, Warszawa, marzec 1933, s. 76—80, oraz passim.

²¹ J. Fudakowski, *Dzieje Miejskich Zakładów Komunikacyjnych podczas wojny i okupacji w latach 1939—1945*, APW—Warszawa, rkps 31, passim.

²² M. Gajewski, *Odbudowa warszawskich urządzeń komunalnych...*, s. 109—110.

²³ Autobusy przegubowe budowano w dwu wersjach: o długości 18,0 m dla 156 osób i o długości 16,5 m dla 138 osób. Dłuższe okazały się niebezpieczne na zakrętach, zrezygnowano więc z ich produkcji. (Informacje inż. Aleksandra Wista z 23 XII 1972.)

²⁴ Jest to wóz na 97 miejsc, z czego 29 siedzących, stanowi on postępowanie w stosunku do poprzednich, stale ulega ulepszeniom (w końcu r. 1975 wyprodukowano pierwszych sześć trzydrzwiowych PR-110).

²⁵ *MZK, Analiza ekonomiczno-techniczna za rok 1974*, s. 15.

²⁶ Koszt budowy torów i taboru wyniósł 50 tys. rb.

²⁷ Cz. Rudnicki, *Tramwaje warszawskie*, s. 43.

²⁸ „Warszawska Gazeta Policyjna” 1866, nr 279.

²⁹ Wg wzoru z 13 VIII 1879 r., znajdującego się w Zbiorze Korotyńskiego IV — 392.

³⁰ Zob. w tym rozdz. przyp. 20.

³¹ Długość tramwajowego toru pojedynczego w r. 1882 wynosiła 32 km, w 1907 — 58 km, z czego 4 km pomocniczych i w zajezdniach. W 1883 r. personel stanowiło 250 ludzi, koni było 384, w dni powszednie kursowało 80 wozów, w świąteczne 96.

³² Cz. Rudnicki, *Tramwaje warszawskie*, s. 20.

³³ Konne w tym roku wykonały 2827,0 tys. wozokm (35,3 proc.), elektryczne 5119,0 tys. (64,7 proc.), razem 7946,0 tys. wozokm.

³⁴ M.in. w r. 1895 — Gdańsk, Elbląg, Bielsko-Biała, w 1896 — Bydgoszcz, w 1898 — Poznań, Łódź, w 1899 — Toruń, w 1900 — miasta górnośląskie i w 1901 — Kraków, Pabianice, Zgierz.

³⁵ W składzie: prezydent N. W. Bibikow (do 1906 r.), wiceprezydent A. Essen, W. Litwinski (od 1911 r. prezydent), A. Pułjanowski, inżynier miasta Kajetan Mościcki, prof. W. Wulf, kpt. J. Pułjanowski, architekt Władysław Marconi, S. Pfeiffer, E. Łagodziński, Seweryn Światopek — Czetwertyński, Maciej Radziwiłł, Maurycy Spokorny, naczelny inżynier budowy Józef Lenartowicz, sekretarz komitetu J. Roman i jego zastępca inż. Alfons Kühn.

³⁶ J. Lenartowicz, *Budowa tramwajów elektrycznych w Warszawie*, „Przegląd Techniczny” 1910, nr 38—40, 42.

³⁷ R. Podoski, *Tramwaje elektryczne miejskie w Warszawie*, „Przegląd Techniczny” 1910, nr 4, 7.

³⁸ E. Dąbkowski, *Tory tramwajów elektrycznych miejskich w Warszawie*, „Przegląd Techniczny” 1910, nr 23, 24, 27, 29.

³⁹ Długość toru pojedynczego wynosiła w r. 1908 — 79 124 m, w 1911 — 79 346 m, w 1913 — 87 452 m, w 1932 — 205 000 m, w 1937 — 244 000 m i w r. 1939 — 256 000 m.

⁴⁰ W r. 1923 zakupiono 45 takich samych wozów w Belgii i we Włoszech. Od r. 1925 — 70 silnikowych i 120 doczepnych dostarczyły wytwórnie: fabryka „Lilpop, Rau i Loewenstein” (w l. 1925—1928), fabryka wagonów Zieleniewskiego w Sanoku (w r. 1926), fabryka wagonów w Ostrowcu, w r. 1928 fabryka wagonów w Gdańsku 6 doczepnych i w r. 1929 znów fabryka w Sanoku 14 doczepnych. Były to już wozy większe 60-osobowe, o długości 10 400 cm i ciężarze: silnikowe 13 100 kg (Sanok), 12 000 kg (Lilpop) i 8440 (doczepne).

⁴¹ H. Radziszewski, *Warszawa*, t. II, s. 92—114; Cz. Rudnicki, *Tramwaje warszawskie*, s. 5—6, 11, 17; *50 lat Warszawskich Tramwajów Elektrycznych 1908—1958*, Warszawa 1958, *passim*.

⁴² We wrześniu 1939 r. 9 wozów silnikowych zostało spalonych, a 238 uszkodzonych, 10 wozów doczepnych spalonych i 184 uszkodzonych. Sieć górna była zerwana w 80 procentach, tory w dziesiątkach miejsc uszkodzone.

⁴³ nr 15 — Młynarska, Wolska, Chłodna, Żelazna, Leszno, Karmelicka, Dzielna, Zamenhofska, Gęsia, Nalewki, Muranów; nr 28 — Starynkiewicza, Żelazna, Leszno, Karmelicka, Dzielna, Zamenhofska, Muranowska, pl. Muranowski; nr 29 — Okopowa, Gęsia, Nalewki, pl. Muranowski, ul. Muranowska, a z powrotem Bonifraterska i Franciszkańska.

⁴⁴ Pl. Muranowski, ul. Muranowska, Zamenhofska, Gęsia, Nowolipie, Żelazna, Leszno, Karmelicka, Dzika, Zamenhofska, Gęsia, Nalewki, pl. Muranowski.

⁴⁵ Informacje inż. Wacława Danielewicza z 12 III 1973 r.

⁴⁶ Informacje MZK z 13 XI 1975 r.

⁴⁷ Wcześniej niż Warszawa trolejbusy otrzymał Poznań w 1935 r. i Gdynia w 1941. W listopadzie 1947 r. zakupiono 5, w I półroczu 1948 — 7, a w r. 1949 — 14 nowocześniejszych wozów francuskich marki „Vetra”.

⁴⁸ Informacje inż. Jana Kabańskiego z 10 III 1973 r.

⁴⁹ We wrześniu 1946 r. 20 kobiet po raz pierwszy w dziejach Warszawy przywdziało mundury konduktorek komunikacji miejskiej. W r. 1975 na ogólną liczbę 1061 motorniczych tramwajowych — kobiet było 246, czyli 23 proc. Dyrektorzy komunikacji miejskiej: Słobodziński 1866—1880, Bolesław Chorąży 1881—1899, Maurycy

Spokorny 1899—1916, Alfons Kühn 1918—1928, Ludwik Fuks 1928—1932, Alfons Kühn 1932—1934, Zygmunt Słomiński 1934—1935, Wacław Głazek 1935—1937, Michał Butkiewicz 1937—1939, Julian Niepokoyczycki 1939—1940, Tadeusz Kozłowski 1940—1944, Antoni Kulczycki 1944—1945, Jan Kubalski 1945—1948, Stanisław Guzicki 1948—1949, Piotr Michałowicz 1949—1950, Kazimierz Ostaszewski 1950—1952, Zbigniew Lilpop 1952—1965, Edward Kubik 1965—1968, Bogdan Kontowicz od 1968. (Informacje MZK z 15 XI 1975 r.)

⁵⁰ S. Surgiewicz, *Warszawskie ciuchcie*, Warszawa 1972, s. 9—12; J. Braun, *Warszawskie kolejki dojazdowe*, w: *Wielkomiejski rozwój Warszawy do 1918 r.*, Warszawa 1973, s. 140—146 oraz informacje Ministerstwa Komunikacji z 28 X 1974 r.

⁵¹ Jeszcze w r. 1911 „Kurier Warszawski” doniósł, że zdymisjonowany ppłk S. Łempicki wraz z inż. A. Dowkontem otrzymali zgodę rządu gubernialnego na budowę tramwaju elektrycznego do Łomianek od cmentarza Powązkowskiego, pomiędzy wsią Powązki i Izabelinem oraz Słodowcem, wzdłuż szosy zakroczymskiej, z linią dodatkową od granic miasta przy szosie zakroczymskiej do Czerwonego Dworu. Impreza nie doszła do skutku. (Informacje inż. Wiktora Przelaskowskiego z 28 II 1974 r.)

⁵² W r. 1928 EKD przewiozła 1,1 mln, w 1932 — 1,7 mln, w 1939 — 4,2 mln pasażerów, po wojnie zaś: w 1946 — 8,9 mln, w 1947 — 12,0 mln, w 1948 — 13,0 mln, w 1963 — 15,5 mln pasażerów.

⁵³ W r. 1940 wynosiła 7,3 mln, w 1941 — 10,3 mln, w 1944 — 5,7 mln, w 1945 — 4,5 mln.

⁵⁴ W 45 rocznicę powstania EKD w grudniu 1972 roku zakończono renowację całej linii wraz z wszystkimi urządzeniami i wprowadzono nowy tabor — czterdzieści pociągów dwuczłonowych typu EN-94 z Pafawagu we Wrocławiu.

⁵⁵ W. Przelaskowski, *Elektryczne Koleje Dojazdowe (EKD)*, w: *Historia elektryki polskiej*, t. V, Warszawa 1971, s. 221—236.

⁵⁶ W. Przelaskowski, *Elektryfikacja Warszawskiego Węzła Kolejowego*, ibidem, s. 203—220.

XV. ZIELEŃ MIEJSKA

¹ F. M. Sobieszczański, *Warszawa*, t. I, s. 382.

² G. Ciołek, *Ogrody polskie*, Warszawa 1954.

³ A. Jarzębski, *Gościniec...*, s. 184.

⁴ L. Majdecki, *Ogrody warszawskie w XVIII wieku*, w: *Warszawa XVIII wieku*, Warszawa 1973, s. 247—248.

⁵ A. Szczypiorski, *Ćwierć wieku Warszawy*, s. 107.

⁶ E. Jankowski, *Wspomnienia ogrodnika*, Warszawa 1972, s. 223.

⁷ Mokotów: Las Kabacki — 920,82 ha.

Praga Południe: Las Sobieskiego — 516,23 ha, Olszynka Grochowska — 69,39 ha, Las Matki Mojej — 14,68 ha; razem 600,30 ha

Praga Północ: Henryków — 49,80 ha, Dąbrówka — 27,71 ha, Białoleka — 44,88 ha, Wydma Żerańska — 19,54 ha; razem 141,93 ha.

Wola: Bemowo — 460,37 (z tego 279,37 ha poza granicami miasta), Lasek na Kole — 44,06 ha; razem 504,43 ha.

Zoliborz: Las Bielański wraz z Akademią Wychowania Fizycznego — 145,75 ha, Las Młociński — 103,13 ha, las przy ulicy Lindego — 20,49 ha, las przy cmentarzu włoskim — 6,20 ha, lasy ochronne przy hucie „Warszawa” (od południa) 15,85 ha i (od północy) tzw. Nowa Warszawa 130,48 ha (z czego 6,28 ha poza granicami miasta);

razem 421,90 ha (Śródmieście i Ochota lasów nie mają).

⁸ Dane Miejskiego Przedsiębiorstwa Robót Ogrodniczych.

⁹ A. Wiślicki, *Ogródek freblowski w Warszawie*, w: *Kalendarz J. Ungra na r. 1871*, s. 168—171.

¹⁰ W Warszawie w r. 1904 było ich 12, w 1939 — 13 o powierzchni 10 ha, w 1949 — 10, w 1956 — 14 (19 ha), w 1966 — 15 (26,6 ha), w 1972 — 13.

¹¹ E. Jankowski, *Wspomnienia ogrodnika*, s. 311.

¹² Małe i przestarzałe zakłady w Ogrodzie Saskim i Pomologicznym przy ul. Emilii Plater zostały zlikwidowane.

¹³ Dyrektorem Wydziału Ogrodniczego był od r. 1921 inż. Leon Danielewicz wywieziony 8 VIII 1944 r. do Niemiec, skąd powrócił po sześciu miesiącach, już po wyzwoleniu; jego zastępcą został prof. Stanisław Wójcicki, planistą zaś — inż. Zygmunt Hellwig.

¹⁴ W jednym roku — 1,5 mln sztuk rozsady kapusty, 1,2 mln pomidorów, 3 mln cebuli, 50 tys. kalafiorów. (St. Kaczmarski, P. Orłóżeński, *Wydział Ogrodniczy m.st. Warszawy w latach 1939—1944*, APW—Warszawa, Warszawa 1946, rkps, passim.)

¹⁵ Od r. 1952 dyrektorem MPRO był Stanisław Wudarski, następnie Waław Przemysławski. (Z. Brzywczy-Kunińska, *Krótki zarys mojej pracy w Miejskim Przedsiębiorstwie Ogrodniczym m.st. Warszawy w latach 1946—1952*, Warszawa 1971, rkps, passim.)

¹⁶ L. Majdecki, *Historia ogrodów*, Warszawa 1972, s. 7, 11, 9, 413—414.

¹⁷ Wg informacji inż. Zygmunta Stępińskiego i prof. Stanisława Różańskiego.

¹⁸ Wł. Tatarkiewicz, *Łazienki warszawskie*, Warszawa 1957, s. 10, 24, passim, oraz tenże: *Łazienki królewskie i ich osobliwości*, Warszawa 1967, s. 432.

¹⁹ A. Lutostańska, *Z historii Ujazdowa*, „Kronika Warszawy” 1975, nr 2, s. 25—27.

²⁰ S. Łoza, *Architekci...*, s. 34 i 350.

²¹ A. Lutostańska, *Z historii Ujazdowa*, jw.

²² L. Majdecki, *Łazienki*, „Rejestr Ogrodów Polskich”, Warszawa 1969, z. 7.

²³ Belweder — pałacyk, pawilon, altana na wzniesieniu z tarasem, z którego się odsłania widok na okolice.

²⁴ F. M. Sobieszcański, *Warszawa*, t. I, s. 380; t. II, s. 75—76.

²⁵ Aleksander Alfonse, w: *Polski słownik biograficzny*, t. I, s. 76.

²⁶ Z Szubertem naukowo współpracowali Antoni Waga (1799—1890) przyrodnik, entomolog, Jakub Ignacy Waga (1800—1872), autor *Flory polskiej*, Wojciech Jastrzębowski (1799—1882) botanik, profesor Instytutu Agronomicznego i inni.

²⁷ W skład Rady Nadzorczej wchodził: Tytus Chałubiński (1820—1889), lekarz i botanik (przewodniczący), W. Werner i J. Aleksandrowicz.

²⁸ J. Kołodziejczyk, *Ogród Botaniczny Uniwersytetu Warszawskiego (1818—1918)*, Warszawa 1918, s. 103.

²⁹ Ibidem, s. 88—89.

³⁰ L. Karpowiczowa, *150 lat Ogrodu Botanicznego Uniwersytetu Warszawskiego*, Warszawa 1967, s. 72.

³¹ J. Kobendzina, *Warszawskie ogrody botaniczne*, „Kronika Warszawy” 1975, nr 2, s. 57—60.

³² Ibidem.

³³ J. Kołodziejczyk, *Ogród Botaniczny Uniwersytetu Warszawskiego*, s. 80.

³⁴ E. Jankowski, *Wspomnienia ogrodnika*, s. 29—39.

³⁵ S. Łoza, *Architekci...*, s. 160, oraz z autopsji.

³⁶ F. M. Sobieszcański, *Rys historyczno-statystyczny...*, s. 504.

³⁷ L. Majdecki, *Ogrody warszawskie w XVIII wieku*, jw., s. 235.

³⁸ F. M. Sobieszcański, *Warszawa*, t. II, s. 75 i 107—108.

³⁹ E. Szwankowski, *Ulice i place Warszawy*, s. 14.

- ⁴⁰ S. Szenic, J. Chudek, *Najstarszy szlak Warszawy. Krakowskie Przedmieście, Nowy Świat, Aleje Ujazdowskie*, Warszawa 1955, s. 321.
- ⁴¹ Następny właściciel (1867—1873) A. Włodkowski powiększył budynek według projektu arch. Ludwika Zychlińskiego (1822—1890), dzięki czemu powstała największa wówczas w Warszawie sala o powierzchni 531 m², w której odbywały się koncerty Bilsego, Straussa, Fliege, Mansfelda, Lauba, Osmańskiego, Namysłowskiego i innych oraz bale, maskarady. (F. M. Sobieszczęński, *Warszawa*, t. II, s. 101.)
- ⁴² S. Łoza, *Architekci...*, 72, 156, 169, 349.
- ⁴³ E. Szwankowski, *Ulice i place Warszawy*, s. 82.
- ⁴⁴ F. M. Sobieszczęński, *Warszawa*, t. I, s. 397 i 441.
- ⁴⁵ Ibidem, t. I, s. 126; t. II, s. 81—82, 111, 271.
- ⁴⁶ G. Ciólek, *Ogrody polskie*, s. 235.
- ⁴⁷ E. Szwankowski, *Ulice i place Warszawy*, s. 49—50.
- ⁴⁸ L. Majdecki, *Ogrody warszawskie w XVIII wieku*, jw., s. 233—234.
- ⁴⁹ F. M. Sobieszczęński, *Warszawa*, t. I, s. 338.
- ⁵⁰ Wg informacji inż. Zygmunta Stepińskiego.
- ⁵¹ F. M. Sobieszczęński, *Warszawa*, t. II, s. 280—285.
- ⁵² L. Majdecki, *Ogrody warszawskie w XVIII wieku*, jw., s. 233.
- ⁵³ S. Łoza, *Architekci...*, s. 191.
- ⁵⁴ Informacje Zakładu Św. Kazimierza.
- ⁵⁵ F. M. Sobieszczęński, *Warszawa*, t. I, s. 379.
- ⁵⁶ M. Kwiatkowski, *Dynasy*, „Rocznik Warszawski”, III, Warszawa 1962, s. 77, 80, 82, 84, 86, 98, 99, 104—107.
- ⁵⁷ E. Szwankowski, *Ulice i place Warszawy*, s. 150.
- ⁵⁸ L. Majdecki, *Ogrody warszawskie w XVIII w.*, s. 232.
- ⁵⁹ E. Szwankowski, *Ulice i place Warszawy*, s. 35—36.
- ⁶⁰ L. Majdecki, *Ogrody warszawskie XVIII wieku*, s. 222—224.
- ⁶¹ F. M. Sobieszczęński, *Warszawa*, t. II, s. 69—73.
- ⁶² L. Majdecki, *Ogrody warszawskie w XVIII wieku*, jw., s. 231—232.
- ⁶³ F. M. Sobieszczęński, *Rys historyczno-statystyczny...*, s. 412.
- ⁶⁴ L. Majdecki, *Ogrody warszawskie w XVIII wieku*, jw., s. 222.
- ⁶⁵ M. Gajewski, *Warszawskie wodociągi Henryka Marconiego i praskie Alfonsa Grotowskiego*, jw., s. 118.
- ⁶⁶ A. Jarzębski, *Gościniec...*, s. 100.
- ⁶⁷ J. Kołodziejczyk, *Ogród Botaniczny...*, s. 23.
- ⁶⁸ L. Majdecki, *Ogrody warszawskie w XVIII wieku*, jw., s. 221—222.
- ⁶⁹ F. M. Sobieszczęński, *Warszawa*, t. I, s. 382.
- ⁷⁰ K. Dunin-Wąsowicz, *Warszawa w pamiętnikach pierwszej wojny światowej*, s. 499.
- ⁷¹ E. Jankowski, *Wspomnienia ogrodnika*, s. 411.
- ⁷² *Warszawa. Przewodnik*, Warszawa 1966, s. 100.
- ⁷³ L. Majdecki, *Ogrody warszawskie w XVIII wieku*, jw., s. 224—228.
- ⁷⁴ F. M. Sobieszczęński, *Warszawa*, t. II, s. 74.
- ⁷⁵ J. Drège, *Ogrody w Polsce*, w: *Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana*, seria II, t. III—IV, Warszawa 1904, s. 914—918.
- ⁷⁶ F. M. Sobieszczęński, *Warszawa*, t. II, s. 109.
- ⁷⁷ L. Majdecki, *Ogrody warszawskie w XVIII wieku*, jw., s. 239.
- ⁷⁸ Salon parterów — s a l o n: ogrodowy odpowiednik salonu pałacowego, zakładany na planie kwadratu, wydłużonego prostokąta lub półkola, otoczony wysokimi ścianami szpalerów i boskietów, o powierzchni zdobionej parterami, fontannami, posągami

gami i formowanymi drzewkami; parter: płaski kwietnik, pokryty ornamentem z darniny, roślin obwódkowych i kwiatów, na tle żwiru lub piasku.

⁷⁹ Treliaż — krata drewniana, obrośnięta pnączami, tworząca ściany ogrodowych wnętrz i ciągów.

⁸⁰ J. Ciołek, *Ogrody polskie*, s. 74.

⁸¹ F. M. Sobieszczański, *Warszawa*, t. II, s. 90.

⁸² E. Szwankowski, *Ulice i place Warszawy*, s. 192—193.

⁸³ Wykaz Miejskiego Przedsiębiorstwa Robót Ogrodniczych z 31 XI 1974 r.

⁸⁴ F. M. Sobieszczański, *Warszawa*, t. I, s. 298—300.

⁸⁵ L. Majdecki, *Ogrody warszawskie w XVIII wieku*, jw., s. 237.

⁸⁶ F. M. Sobieszczański, *Warszawa*, t. II, s. 50—64 oraz 273—279.

⁸⁷ E. Ciołek, *Ogrody polskie*, s. 201—202.

⁸⁸ L. Majdecki, *Ogrody Warszawy w XVIII wieku*, jw., s. 242.

⁸⁹ F. M. Sobieszczański, *Warszawa*, t. I, s. 405—406.

⁹⁰ E. Szwankowski, *Ulice i place Warszawy*, s. 131.

^{90a} Informacje Miejskiego Przedsiębiorstwa Robót Ogrodniczych; W. Rabczewski, S. Rutkowski, *Wodociągi i kanalizacja m.st. Warszawy...*, s. 17, oraz informacje prasowe.

⁹¹ Informacja Biura Projektów Budownictwa Komunalnego „Stolica”.

⁹² Informacja BPBK „Stolica” i prasowe.

⁹³ W. Fijałkowski, *Zabytki dzielnicy Mokotów*, w: *Dzieje Mokotowa*, Warszawa 1971, s. 61—65.

⁹⁴ Informacja BPBK „Stolica”.

⁹⁵ W. Fijałkowski, *Zabytki dzielnicy Mokotów*, jw., s. 73.

⁹⁶ E. Szwankowski, *Ulice i place Warszawy*, s. 26—27.

⁹⁷ L. Majdecki, *Łazienki*, „Rejestr Ogrodów Polskich”, z. 7, Warszawa 1969, s. 131—134.

⁹⁸ M. Kwiatkowski, *Dzieje Królikarni*, „Rocznik Warszawski” VIII, Warszawa 1970, passim.

⁹⁹ S. B. Zug, *Ogrody w Warszawie i jej okolicach*, Warszawa 1784.

¹⁰⁰ Informacje Miejskiego Przedsiębiorstwa Robót Ogrodniczych.

¹⁰¹ W. Fijałkowski, *Wilanów*, passim.

¹⁰² Ibidem, s. 233—241 oraz Wykaz MPRO z 15 IV 1975.

¹⁰³ L. Majdecki, *Gucin-Gaj*, „Rejestr Ogrodów Polskich”, z. 4, Warszawa 1965, s. 70.

¹⁰⁴ W. Fijałkowski, *Zabytki dzielnicy Mokotów*, jw., s. 84—85.

¹⁰⁵ Ibidem, s. 85—88.

¹⁰⁶ I. Tłoczek, *Ursynów, jakiego nie znamy*, „Barwy” 1975, nr 3.

¹⁰⁷ „Kurier Warszawski” 1908, nr 222.

¹⁰⁸ W. Fijałkowski, *Zabytki dzielnicy Mokotów*, jw. s. 83.

¹⁰⁹ St. Kaczmarski, P. Orliczeński, *Wydział Ogrodniczy m.st. Warszawy w latach 1939—1944*, Warszawa 1946, APW — Warszawa, rkps, s. 30.

¹¹⁰ W. Kozaczuk, „Enigma”, „Stolica” 1975, nr 6—9.

¹¹¹ E. Szwankowski, *Ulice i place Warszawy*, passim oraz informacje BPBK „Stolica” i prasowe.

¹¹² „Ogrodnik Polski” 1905, nr 8.

¹¹³ F. Ornowski, *Dlaczego skwer im. inż. A. Grotowskiego*, „Stolica” 1962, nr 42.

¹¹⁴ *Warszawa w liczbach*, 1949, s. 27.

¹¹⁵ E. Szwankowski, *Ulice i place Warszawy*, s. 237.

¹¹⁶ Informacja BPBK „Stolica”.

- ¹¹⁷ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. XIII, hasło: Włochy; S. Łoza, *Architekci...*, s. 338, 419.
- ¹¹⁸ A. Magier, *Estetyka miasta...*, s. 145, 365; F. M. Sobieszczański, *Rys historyczno-statystyczny...*, s. 140, 308, 455; S. Łoza, *Architekci...*, s. 321; A. Sokołowska, *Z dziejów Woli*, w: *Dzieje Woli*, s. 86.
- ¹¹⁹ A. Magier, *Estetyka miasta...*, s. 144—145 oraz z autopsji.
- ¹²⁰ Informacja MPRO.
- ¹²¹ Gabinety, pergole... boskiety — gabinet: element przestrzenny, utworzony przez strzyżone ściany szpalerów grabowych lub lipowych; pergola: weranda, altana, budowla ogrodowa składająca się z jednego lub dwu rzędów słupów podtrzymujących poziomą konstrukcję kratową, na której rozpinane są pnące roślinne; boskiety: zwarty masyw drzew wysokopiennych i krzewów, ujęty w ściany żywopłotów.
- ¹²² A. Sokołowska, *Z dziejów Woli*, jw. s. 80—84.
- ¹²³ Informacja BPBK „Stolica”.
- ¹²⁴ Ibidem.
- ¹²⁵ Ibidem.
- ¹²⁶ *Warszawa w liczbach*, 1949, s. 27, oraz wykaz Miejskiego Przedsiębiorstwa Robót Publicznych.
- ¹²⁷ Wykaz Miejskiego Przedsiębiorstwa Robót Ogrodniczych z dnia 15 IV 1975 r.
- ¹²⁸ Informacje inż. Zygmunta Stępińskiego.
- ¹²⁹ St. Kaczmarek, P. Orłowski, *Wydział Ogrodniczy m.st. Warszawy w latach 1939—1944*, s. 30.
- ¹³⁰ *Warszawa w liczbach*, 1949, s. 27.
- ¹³¹ Informacja BPBK „Stolica”.
- ¹³² A. Król, *Marymont*, „Rocznik Warszawski”, I, Warszawa 1960, s. 35—51.
- ¹³³ W. Gomulicki, *Przewodnik po Warszawie*, s. 205.
- ¹³⁴ M. Kwiatkowski, *Powązki*, „Rocznik Warszawski”, IX, Warszawa 1969, s. 123—161.
- ¹³⁵ Wg: D. Kosacka, *Historia Lasu Bielańskiego* oraz B. Czechowicz, *Srodowisko przyrodnicze*, „Rocznik Warszawski” IV, 1963, s. 295—356; E. Szwanowski, *Ulice...*, s. 61.
- ¹³⁶ K. Sokołowska-Grzeszczyk, *Ogród i pałac w Młocinach*, „Rocznik Warszawski”, III, Warszawa 1962, passim.
- ¹³⁷ Zob. St. Rutkowski, *Ogrody w Warszawie*, „Przegląd Techniczny” 1915, nr 35/36.
- ¹³⁸ *Warszawa. Przewodnik*, 1966, s. 226.
- ¹³⁹ F. M. Sobieszczański, *Warszawa*, t. II, s. 120.
- ¹⁴⁰ Informacje MPRO.
- ¹⁴¹ Wg informacji mgr. Jana Bergera.
- ¹⁴² Wg E. Szwanowski, *Ulice i place Warszawy*, s. 58, oraz wykaz Miejskiego Przedsiębiorstwa Robót Ogrodniczych.
- ¹⁴³ H. Wierzchowski, *Anin Wawer*, Warszawa 1971, s. 59—60.
- ¹⁴⁴ Ibidem, s. 37, 45—47, oraz wykaz Miejskiego Przedsiębiorstwa Robót Ogrodniczych.
- ¹⁴⁵ W. Gomulicki, *Przewodnik po Warszawie*, s. 194—195.
- ¹⁴⁶ F. M. Sobieszczański, *Warszawa*, s. 286—289.
- ¹⁴⁷ „Kurier Warszawski” 1874, nr 177.
- ¹⁴⁸ A. Grąbczewski, *Ogrody zoologiczne, Kalendarz Ungra na r. 1886*, s. 83.
- ¹⁴⁹ Wiadomości prasowe.
- ¹⁵⁰ *ZOO Warszawa. Przewodnik*, 1975, passim.
- ¹⁵¹ Wg wykazu Miejskiego Przedsiębiorstwa Robót Ogrodniczych.

¹⁵² Ibidem.

¹⁵³ Ogrody dydaktyczne to botaniczny i zoologiczny; wówr to wielofunkcyjny ośrodek wypoczynkowo-rozrywkowy np. Szczęśliwice, Moczydło, Pole Mokotowskie.

¹⁵⁴ Ogólna powierzchnia lasów w granicach Warszawy — 5262,6 ha — jest większa od powierzchni Puszczy Białowieskiej, wynoszącej 5059 ha (rezerwat ścisły — 4716 ha). Jest to cała zieleń w granicach administracyjnych miasta oprócz tej, która na niewydziałonych działkach znajduje się przy szkołach, szpitalach, zakładach i instytucjach oraz jednorodzinnych domkach prywatnych (poza zielenią osiedlową).

XVI. GRZEBALNICTWO

¹ K. Wł. Wójcicki, *Cmentarz Powązkowski pod Warszawą*, Warszawa 1855—1858, t. III, s. 1—2.

² A. Zaborski, *Centralne instytucje policyjne w Polsce w dobie rozbiorów*, Warszawa 1959, s. 166—167.

³ F. K. Kurowski, *Pamiętki miasta Warszawy*. Oprac. E. Szwanowski, t. I—III, Warszawa 1949; t. III: Kalendarium, s. 40.

⁴ F. M. Sobieszczański, *Rys historyczno-statystyczny...*, s. 127.

⁵ „Gazeta Warszawska”, 1795 r., nr 48.

⁶ F. M. Sobieszczański, *Rys historyczno-statystyczny...*, s. 276.

⁷ „Kurier Warszawski” 1911, nr 101.

⁸ K. Wł. Wójcicki, *Cmentarz Powązkowski...*, t. III, s. 198.

⁹ Za pierwszy należy uznać nekrolog, który starsi Zgromadzenia Kupców wydrukowali w „Kurierze Warszawskim” z dn. 13 IV 1878 r., nr 86, zawiadamiający o pogrzebie Leopolda Kronenberga.

¹⁰ F. M. Sobieszczański, *Rys historyczno-statystyczny...*, s. 276.

¹¹ Z. Trzebiński, „Morga” w Warszawie, w: Zbiór Przyborowskiego, t. XXVI, s. 161—164.

¹² Oto one: T. Wodczyński (od 1896 r.) przy pl. Trzech Krzyży, przy ul. Marszałkowskiej 66 i Zgoda 8; S. Stanisławski (od 1899 r.) przy ul. Jasnej 24; Adamski i Syn — Nowy Świat 2; B. Drzewiecki — Nowy Świat 38; Z. Fijałkowski — Senatorska 26 i Marszałkowska 62; Br. Kamiński — Nowy Świat 70; P. W. Łopacki — Krakowskie Przedmieście 10; J. Michalczyk — Nowolipie 49; St. Ojrzanowski — Senatorska 31; J. Oźga — Książęca 19; J. Pełczyński — Nowy Świat 50; St. Siemianowski — Podwałe 46; C. Szwejkowski — Marszałkowska 86 i 104, Nowy Świat 42; T. Tyszka — Nowy Świat 28; Br. Feliksiak — Chłodna 21; L. Sawnor — pl. Trzech Krzyży 14.

¹³ W. Niemyski, *Warszawski rzymsko-katolicki cmentarz Św. Wincentego na Bródnie 1884—1934*, Warszawa 1934, passim.

¹⁴ Informacje dr Al. Świechowskiej z dnia 18 IX 1973 r.

¹⁵ W. Trojanowski, *Kamionek i Praga*, Warszawa 1920.

¹⁶ H. Kotkowska-Bareja, *Pomnik Poniatowskiego*, Warszawa 1971.

¹⁷ Byli to generałowie: Ignacy Blumer, Maurycy Hauke, Filip Męciszewski, Tomasz Siemiątkowski, Stanisław Potocki, Stanisław Trębicki i Józef Nowicki, zabici, jak wskazują badania historyków, w większości niesłusznie przez podchorążych w noc listopadową.

¹⁸ F. M. Sobieszczański, *Rys historyczno-statystyczny...*, s. 261—263 oraz 516.

¹⁹ Duże tablice w kruchcie tego kościoła czczą pamięć poległych ze Szwedami w r. 1656, z Austriakami w 1809, z Rosjanami w 1831, z Niemcami w 1939—1944.

²⁰ Informacje Ob. Skrzyneckiego, b. dyrektora cmentarza komunalnego na Powązkach z 4 VI 1973 r.

²¹ W i. 1934—1938 przeciętna roczna liczba zgonów w Warszawie wynosiła 13 400, w r. 1941 — 64 tys. (21 tys. chrześcijan i 43 tys. Żydów), w 1942 — 59 tys. (20 tys. chrześcijan i 39 tys. Żydów). Od tego roku statystyka zgonów przestała istnieć (F. Król, *Działalność Wydziału Statystycznego Z.M.*)

²² J. Rutkiewicz, J. Majkowski, *Sprawozdanie Komisariatu AOS dla Prezydium Zarządu Miejskiego m.st. Warszawy z dnia 12 XII 1946.*

²³ H. Wierchowski, *Anin Wawer*, s. 62.

²⁴ Informacje inż. Zygmunta Stępińskiego z 15 XII 1976 r.

²⁵ *Słownik historii Polski*, Warszawa 1973, s. 279.

²⁶ Zob. *Rocznik Archidiecezji Warszawskiej*, Warszawa 1958, tablica w kruście kościoła oraz nagrobki.

²⁷ Dane wg *Rocznika Archidiecezji Warszawskiej*, Warszawa 1958.

²⁸ *Ibidem.*

²⁹ Z ofiarami na budowę katakumb i kościoła pod wezwaniem Św. Karola Boromeusza pospieszyli: bp Antoni Okęcki 12 900 złp.; prymas Michał Poniatowski 9000 złp., król 7200 złp., tyleż ks. Stefan Łuski i ks. Karol Wyrwicz, bezimiennie 6655 złp., Franciszek Ryks 1800 złp., ks. Adam Czartoryski 756 złp. i 21 tys. cegieł, kapituła i parafianie kościołów Św. Jana, N.M. Panny na Nowym Mieście i Św. Andrzeja (Bonifratów), dla których cmentarz ten przeznaczono — 12 tysięcy złp., wreszcie drobne datki — 23 924 złp.

³⁰ W l. 1790, 1817, 1820, 1822, 1830, 1832, 1837, 1838, 1840, 1844, 1845, 1846, 1857, 1864, 1865, 1871, 1873, 1887, 1906, 1914—1916.

³¹ W. Jeziorowski, *Album Powązek*, cz. I, Warszawa 1915.

³² Oprac. wg: *Encyklopedia powszechna*, t. V, Warszawa 1861, F. M. Sobieszczański, *Przewodnik po Warszawie*, W. K. Zieliński, *Przewodnik po cmentarzu Powązkowskim*, Warszawa 1889, s. 16; M. Kielarski, *Powązki Miasto umarłych*, Warszawa b.r. (po II wojnie); K. Klimek, *Powązki. Przewodnik po cmentarzu*, Warszawa 1948; *Przewodnik po cmentarzu Powązkowskim*, Warszawa 1976. Tablica w kruście kościoła; Tablica na ścianie katakumb.

³³ Oprac. wg: W. Fijałkowski, *Cmentarz Wilanowski*, „Stolica” 1972, nr 44; tenże, *Wilanów*, s. 225—229, *Rocznik Archidiecezji Warszawskiej*, Warszawa 1958.

³⁴ *Ibidem*, oraz nagrobki.

³⁵ W okresie międzywojennym pogrzebano na nim: w r. 1922 — 1270 osób, 1923 — 1139, 1924 — 1188, 1925 — 1068, 1926 — 1130, 1927 — 1119, 1928 — 1081, 1929 — 1060, 1930 — 996, 1937 — 1019.

³⁶ Informacje ks. prałata Jana Podbielskiego i ks. rektora Mieczysława Grabowskiego.

³⁷ Po pierwszej konsekracji w dniu 20 XI 1884 r. następnych dokonał ks. Antoni Gucewicz w dniach 22 III 1892 r., 18 I 1894 i 16 IV 1895 r.

³⁸ Była to ostatnia tego rodzaju epidemia w Warszawie.

³⁹ Pierwszym z nich był 35-letni Michał Kożennikow, pracownik misji radzieckiej, zmarły na gruźlicę w szpitalu Ewangelickim.

⁴⁰ Oprac. wg: ks. W. Niemyski, *Warszawski rzymsko-katolicki cmentarz Św. Wincentego na Bródnie 1884—1934*, Warszawa 1934, s. 81 i passim; H. Radziszewski, *Warszawa*, t. II, s. 323; ks. A. Fajęcki, *50-lecie cmentarza Bródnowskiego w Warszawie*, „Wiadomości Archidiecezjalne Warszawskie” 1934, nr 12; F. Galiński, *Gawędy o Warszawie*, Warszawa 1937, s. 311—313.

⁴¹ H. Wierchowski, *Anin Wawer*, s. 62.

⁴² *Rocznik Archidiecezji Warszawskiej*, Warszawa 1958 i nagrobków.

⁴³ W okresie międzywojennym złożono na nim zwłok w l. 1922 — 220, 1923 — 215, 1924 — 209, 1925 — 225, 1926 — 245, 1927 — 240, 1928 — 263, 1929 — 216, 1930 — 213. (*Rocznik Archidiecezji Warszawskiej*, 1958.)

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ Ibidem.

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ Ibidem.

⁴⁸ Ibidem.

⁴⁹ Zob.: B. Gierlach, *Kultura materialna warszawskiego zespołu miejskiego w okresie jego narodzin VII—XIV w.*, w: *Warszawa średniowieczna*, Warszawa 1972, z. 1, s. 41.

⁵⁰ K. Wł. Wójcicki, *Cmentarz Powązkowski oraz cmentarze katolickie...*, t. III, s. 202.

⁵¹ W. Trojanowski, *Kamionek i Praga*, Warszawa 1920, s. 22.

⁵² Zob. też na ten temat: „Kurier Warszawski” 1866, nr 348, w: Niemyski, *Warszawski rzymsko-katolicki cmentarz Św. Wincentego na Bródnie 1884—1934*; Plan cmentarza Kamionkowskiego. Inwentarz drzew i grobów 11 VII 1916, w: *Zbiór Korotyńskich — Cmentarze*, APW—Warszawa.

⁵³ *Ulice Starego Miasta*, w: *Szkice staromiejskie*, s. 34.

⁵⁴ E. Szwankowski, *Ulice i place Warszawy*, s. 246.

⁵⁵ Oprac. wg: Ł. Gołębiowski, *Opisanie historyczno-statystyczne miasta Warszawy*; *Zbiór Korotyńskich, Cmentarze i pogrzeby gr. V-80*; A. Świechowska, *Początki osadnictwa na terenie Nowego Miasta*, w: *Szkice nowomiejskie*, s. 25; K. Zawadzki, *Komentarz do: F. M. Sobieszczański, Warszawa*, t. I, s. 445.

⁵⁶ Zob. A. Wejnert, *Starożytności Warszawy*, t. V., s. 202—204; F. M. Sobieszczański, *Warszawa*, t. I, s. 244 i 246; t. II, s. 195, 196; W. Gomulicki, *Przewodnik po Warszawie*, s. 96.

⁵⁷ Informacje ks. proboszcza z maja 1973 r.

⁵⁸ E. Szwankowski, *Ulice i place Warszawy*, s. 172.

⁵⁹ Zob. F. M. Sobieszczański, *Warszawa*, t. II, s. 209—214.

⁶⁰ Zob. L. Petrzyk, *Kościół Św. Krzyża w Warszawie*, Warszawa 1920, *passim*.

⁶¹ T. Jabłoński, *Północny trakt Warszawy*, Warszawa 1959, s. 11, 16, 40, 44, 45, 71; A. Wejnert, *Starożytności Warszawy*, t. V, s. 202—204, i 222—228.

⁶² Oprac. wg: K. Wł. Wójcicki, *Cmentarz Powązkowski...*, t. III, s. 73; *Zbiór Korotyńskich: Cmentarze i pogrzeby, gr. V-80*; J. Łukaszewicz, *Opis historyczny kościołów parochialnych dawnej diecezji poznańskiej*, t. III, Poznań 1863, s. 3, 113 i 336.

⁶³ F. M. Sobieszczański, *Warszawa*, t. I, s. 194; t. II, s. 371—374.

⁶⁴ Ibidem, t. I, s. 278.

⁶⁵ Ibidem, t. I, s. 229—230, 382—383; A. Wejnert, *Starożytności Warszawy*, t. V, s. 202—204.

⁶⁶ Zob. F. M. Sobieszczański, *Warszawa*, t. I, s. 323.

⁶⁷ W. Trojanowski, *Kamionek i Praga*, s. 26.

⁶⁸ Zob. F. M. Sobieszczański, *Warszawa*, t. I, s. 354.

⁶⁹ Ibidem, t. II, s. 234.

⁷⁰ T. Wyderko, *Urbanizacja i zagospodarowanie prawobrzeżnej Warszawy*, jw., s. 142—151.

⁷¹ F. Galiński, *Gawędy o Warszawie*.

⁷² F. M. Sobieszczański, *Warszawa*, t. II, s. 194.

⁷³ J. Kasprzycki, *Warszawskie pożegnania*, seria IV, „Życie Warszawy” z dnia 23—24 IV 1977 oraz z autopsji.

- ⁷⁴ F. M. Sobieszkański, *Warszawa*, t. II, s. 218.
- ⁷⁵ Wg J. Bartoszewicz, *Kościół warszawskie rzymsko-katolickie*, Warszawa 1855, s. 211—212.
- ⁷⁶ E. Jachowicz, *Ilustrowany przewodnik po Warszawie*.
- ⁷⁷ F. Smidoda, *Ksiądz Gabriel Piotr Baudouin i jego dzieło w latach 1732—1768*, Warszawa 1938, s. 87, 91, 106,
- ⁷⁸ E. Szwankowski, *Ulice i place Warszawy*, s. 91.
- ⁷⁹ Ibidem.
- ⁸⁰ Zob. K. Wł. Wójcicki, *Cmentarz Powązkowski...*, t. III, s. 1; St. Herbst, *Ulica Marszałkowska*, s. 37, 44, 50, 64 i 118; L. Petrzyk, *Kościół Św. Krzyża w Warszawie*; J. I. Starożyk, *Cmentarz na Koszykach*, „Tygodnik Ilustrowany” 1883, nr 44; tenże, *Dawny cmentarz Świętokrzyski przy ul. Nowogrodzkiej*, „Tygodnik Ilustrowany” 1885, nr 128; tenże, *Grobowiec na b. cmentarzu Świętokrzyskim*, „Tygodnik Ilustrowany” 1898, nr 39; Zbiór Korotyńskich, *Cmentarze i pogrzeby gr. V-493*, APW—Warszawa.
- ⁸¹ Zbiór Korotyńskich, *Cmentarze i pogrzeby*, gr. V-80; E. Jachowicz, *Ilustrowany przewodnik po Warszawie*, s. 265.
- ⁸² F. K. Kurowski, *Pamiętki miasta Warszawy*; Zbiór Korotyńskich, *Cmentarze i pogrzeby gr V-493*; art. bez daty i miejsca druku J. I. Starożyk E. Jachowicz, *Ilustrowany przewodnik po Warszawie*, s. 216; K. Wł. Wójcicki, *Cmentarz Powązkowski...*
- ⁸³ Zob. „Kurier Warszawski” z 2 XI 1915; S. Kaczmarek, P. Orłowski, *Wydział Ogrodniczy m.st. Warszawy w latach 1939—1944*, s. 30. Informacje arch. Lecha Dunina (członek rady prymasowskiej), Wacława Hahna (kamieniarz cmentarny), inż. ogr. Elżbiety Jankowskiej, płk. Juliusza Malczewskiego (autor monografii tego cmentarza), dyr. Kazimierza Sokolnickiego (b. dyrektor cmentarza), ks. Mieczysława Żemalskiego (kapelan cmentarza w czasie okupacji).
- ⁸⁴ Wg informacji prasowych oraz obecnego dyrektora cmentarza Piotra Kurowskiego.
- ⁸⁵ Zob. K. Neugebauer, *Rys historyczny szpitala ewangelickiego w Warszawie*, „Medycyna” 1931, nr 7, s. 3—22; E. Szulc, *Ewangelickie cmentarze w Warszawie*, „Zwiąstun” 1965, nr 17, s. 210—217.
- ⁸⁶ O liczbie pochowanych później zachowały się dane tylko dla lat: 1904 — 607, 1905 — 595, 1906 — 564, 1922 — 339, 1923 — 321, 1924 — 360, 1925 — 307, 1926 — 357, 1927 — 302, 1928 — 314, 1929 — 334, 1930 — 283.
- ^{86a} Zob. L. Otto, *Przyczynek do historii zboru ewangelicko-augsburskiego warszawskiego 1650—1781*, Warszawa 1881; L. Jenike, *Kronika zboru Ewangelicko-Augsburskiego w Warszawie 1782—1890*, Warszawa 1891.
- ⁸⁷ W okresie międzywojennym złożono na nim zwłoki: w r. 1922 — 38, 1923 — 34, 1924 — 30, 1925 — 44, 1926 — 50, 1927 — 43, 1928 — 49, 1929 — 68, 1930 — 43. (*Rocznik statystyczny m.st. Warszawy z odpowiednich lat.*)
- ⁸⁸ E. Diehl, *Wiadomości historyczne o cmentarzu Ewangelicko-Reformowanym*, Warszawa 1893, passim; E. Szulc, *Z dziejów cmentarzy warszawskiej parafii ewangelicko-reformowanej*, „Jednota” 1976, nr 7—8; W. Pruss, *Leszno — jurydyka, ulica, kościół*, „Jednota” 1976, nr 7—8; K. Wł. Wójcicki, *Cmentarz Powązkowski...*, t. III, s. 252.
- ⁸⁹ T. Wyderko, *Urbanizacja i zagospodarowanie prawobrzeżnej Warszawy*, s. 146; E. Szwankowski, *Cmentarz ewangelicki na Gołędzinowie*, APW—Warszawa III, rkps 39.
- ⁹⁰ Informacja Henryka Wierchowskiego, prezesa Oddziału Grochów Towarzystwa Przyjaciół Warszawy z dnia 5 V 1972 r.
- ⁹¹ Na podstawie autopsji i informacji pobliskich mieszkańców z dnia 5 IX 1972 r.
- ⁹² Zob. J. Kazimierzczak, *Kępa Zawadowska — wieś Olendrów w granicach Warszawy (1819—1944)*, „Rocznik Warszawski”, V, 1964, s. 239.

- ⁹³ „Dziennik dla Wszystkich” 1885, nr 146.
- ⁹⁴ W. Trojanowski, *Kamionek i Praga*, s. 26.
- ⁹⁵ Cmentarze, w: Zbiór Korotyńskich, V-493.
- ⁹⁶ A. Grigorowicz, *Wolskoje prawosławnoje kładbiszcze w Warszawie*, „Cierkownyj Wiestnik” 1971, październik, passim.
- ^{96a} H. Kotkowska-Bareja, *Pomnik Poniatowskiego*, s. 51.
- ⁹⁷ W. Gomulicki, *Przewodnik po Warszawie*, s. 207.
- ⁹⁸ F. M. Sobieszczański, *Przewodnik po Warszawie*, s. 43.
- ⁹⁹ Liczba pogrzebów wynosiła w l. 1922 — 146, 1923 — 39, 1924 — 41, 1925 — 65, 1926 — 125, 1927 — 119, 1928 — 93, 1929 — 114, 1930 — 75, 1937 — 130. (Zob. *Rocznik statystyczny m.st. Warszawy*.)
- ¹⁰⁰ Z autopsji.
- ¹⁰¹ Informacje otrzymane od proboszcza.
- ¹⁰² Organizacji kościelnej, niezależnej od Kościoła rzymskokatolickiego, założonego pod koniec wieku XIX przez księdza katolickiego Franciszka Hodura w Stanach Zjednoczonych. W Polsce kościół ten rozwinął działalność od r. 1919. Obecnie jego wyznawcy w Polsce liczą ok. 60 tysięcy osób, *Wielka encyklopedia powszechna*, PWN, t. IV, s. 708.
- ¹⁰³ Z autopsji.
- ¹⁰⁴ Pogrzebano na nim osób w r. 1922 — 2157, 1923 — 1990, 1924 — 1467, 1925 — 2113, 1926 — 2061, 1927 — 2003, 1928 — 1870, 1929 — 1864, 1930 — 1974, 1937 — 2555.
- ¹⁰⁵ Pobierane na nim wysokie opłaty przeznaczano w znacznej części na grzebanie niezamożnych na Targówku.
- ¹⁰⁶ R. 1922 — 2259, 1923 — 2280, 1924 — 2617, 1925 — 2916, 1927 — 2617, 1928 — 2747, 1929 — 2699, 1930 — 2489, 1937 — 2352. (*Rocznik statystyczny m.st. Warszawy* z odpowiednich lat.)
- ¹⁰⁷ Zob. J. Schipper, *Cmentarze żydowskie w Warszawie*, Warszawa 1938, s. 4—5; tenże, *Najstarszy cmentarz żydowski w Warszawie i założenie cmentarza na Pradze*, „Głos Gminy Żydowskiej” 1937, nr 1; L. Przysuski, *Cmentarze żydowskie w Warszawie*, Warszawa 1936 oraz noty w: „Głos Gminy Żydowskiej” 1937, nr 5 i 1938, nr 2; W. Gomulicki, *Przewodnik po Warszawie*, s. 193.
- ¹⁰⁸ Wg: J. Reychman, *Zabytki orientalne w Polsce i potrzeba ich ochrony*, „Ochrona Zabytków” 1957, nr 1, s. 63—68; W. Gomulicki, *Przewodnik po Warszawie*, s. 193; informacje inż. Bekira Assanowicza z listopada 1972 r.
- ¹⁰⁹ Informacje dr Aleksandra Dubińskiego, wykładowcy UW, prowadzącego książkę cmentarną, z dnia 18 X 1972 r.
- ¹¹⁰ Wg: H. J. Mościcki, *Cytadela Warszawska*, s. 111.
- ¹¹¹ H. Wierzchowski, *Anin Wawer*, s. 64, 91, 201.
- ¹¹² Oprac. z autopsji.
- ¹¹³ Oprac. z autopsji.
- ¹¹⁴ Na podstawie autopsji i rozmów z sąsiadującymi mieszkańcami w dniu 25 III 1977 r.
- ¹¹⁵ Z autopsji i rozmów z kościelnym w dniu 7 kwietnia 1977 r.
- ¹¹⁶ Oprac. z autopsji.
- ¹¹⁷ Zob. *Słownik historii Polski*, Warszawa 1973, s. 279.
- ¹¹⁸ H. Wierzchowski, *Anin Wawer*, s. 63.

POCZET BURMISTRZÓW I PREZYDENTÓW M.ST. WARSZAWY

¹ Oprac. wg: A. Wolff, *Księga radziecka miasta starej Warszawy*, Warszawa 1963; W. Małcużyński, *Rozwój terytorialny...*, Warszawa 1900; F. Kurowski, *Pamiętki miasta Warszawy*, Warszawa 1949; W. Smoleński, *Mieszczanstwo warszawskie w końcu wieku XVIII*, Warszawa 1976; A. Szczypiorski, *Ćwierć wieku Warszawy 1806—1830*, Warszawa 1964; tenże, *Warszawa, jej gospodarka i ludność w latach 1832—1862*, Warszawa 1966; *Od Piotra Drzewieckiego do Stefana Starzyńskiego 1915—1939*, Warszawa 1968 oraz informacje kalendarzy rosyjskich (*Karmannaja kniżka*) i prasy.

Oddając czytelnikowi zarys dziejów ważnej gałęzi gospodarki miejskiej jestem przeświadczony, że praca mogła być wykonana nie tylko dzięki wykorzystaniu materiałów archiwalnych, opracowań technicznych i statystycznych oraz relikwów materialnych i obiektów istniejących lub znanych tylko z ikonografii — ale również dzięki informacjom, wskazówkom i radom udzielanym łaskawie przez specjalistów nie szczędzących czasu ani często własnego trudu, co — obok doraźnego pożytku — stanowiło dla piszącego zachętę i dodawało sił do wykończenia zamierzonego zadania.

Szczególnie wiele zawdzięczam takim osobom, jak: Tadeusz Baczyński, Kazimierz Barankiewicz, Edward Bartman, Jan Berger, Emilia Borecka, Jerzy Cegielski, Wacław Danielewicz, Maciej Demel, Roman Dowgird, Marian Marek Drozdowski, Krzysztof Dunin-Źasowicz, Juliusz Goryński, Jan Górski, Jerzy Gromski, Stanisław Herbst, Elżbieta Jankowska, Zygmunt Jastrzębski, Augustyn Jaworski, Włod Kamler, Ewa Kicińska, Zygmunt Kleyff, Ryszard Kołodziejczyk, Bogdan Kontowicz, Jan Kosim, Jan Kotus, Kazimierz Kozłowski, Marian Krupa, Jerzy Kubiawowski, Piotr Kurowski, Janina Leskiewicz, Longin Majdecki, Włodysław Niemirski, Ryszard Nieporęcki, Kazimierz Nowakowski, Stefan Nowicki, Mirosław Ornowski, Jan Pazdur, Wiktor Petrozolin, Stefan Płuciennik, Maria Prodan, Zbigniew Pustuła, Jan Rogala, Janusz Rosada, Jan Rutkiewicz, Jerzy Sawicki, Adam Słomczyński, Kazimierz Sokolnicki, Zygmunt Stępiński, Hanna Szwanowska, Aleksander Taff, Irena Tessaro-Kosimowa, Ignacy Tłoczek, Barbara Tupalska, Stefania Wójcikowa, Stanisław Zakrzewski, Stanisława Zatwarnicka-Karpińska, Mieczysław Zdunek.

INDEKS OSÓB

- Abakanowicz-Abdank Brunon zob. Abdank-Abakanowicz Brunon
Abdank-Abakanowicz Brunon, inż. 151, 152, 462
Acciardi, rzeźbiarz 477
Acsmanowie, ród 415
Affaita Izydor, arch. 352
Agricola Karol Ludwik, inż. 246
Ahrens, nadzorca niemiecki w Elektrowni Warszawskiej 170
Aigner Chrystian Piotr, arch. 81, 82, 330, 343, 356, 359—361, 394, 469
Akerman Jan, ogrodnik 330
Alberti Otto, dyr. Gazowni Warszawskiej 131
Albertz Hipolit, nadzorca niemiecki 301
Albrecht J., przedsiębiorca 120
Albrecht Jerzy, prezydent 436
Aleksander I, car 328, 330
Aleksander II, car 375, 456
Aleksander III, car 93
Aleksandrinus (Aleksandrowicz) Mikołaj, burmistrz 432
Aleksandrowicz Jerzy, botanik 331, 334, 484
Alfonce Aleksander, gen. 329, 335, 484
Aliburdon Mikołaj, właściciel zajazdu 71
Anderson (Anders), inż. 87, 93
Andrault Langeron Theodor de, prezydent 435
Andrychowicz Franciszek, burmistrz 434
Andrychowicz Jan, burmistrz 433
Andrychowicz Paweł, burmistrz i skarbnik Komisji Brukowej 248, 434
Anienkow Jan, komendant Straży Pożarnej 474
Ankiewicz Julian, arch. 202
Ankwicz Józef, kasztelan sądecki 408
Anna Jagiellonka, królowa polska 47, 105, 258, 259, 327, 329, 404
Anna, księżna mazowiecka 195, 396, 403
Anna, księżna mazowiecka z Radziwiłłów 325
Anna Wazówna, królowa szwedzka 329
Antoniewicz Teodor, inż. 321
Apte Hersz, właściciel zajazdu 72
Arndt, inż. mostowiec 478
Askenazy Szymon 423
Assanowicz Bekir, inż. 492
Asser, arbiter międzynarodowy 166
Auer von Welsbach, wynalazca siatki żarowej 141
Auerbach Czesław, inż. 159, 464
August II Mocny 49, 81, 125, 217, 242, 244, 248, 260, 316, 317, 326, 327, 342, 346, 348, 350, 353, 355, 356, 368, 374, 376, 406, 417
August III 140, 242, 244, 248, 326, 368, 374, 376
Augustynowicz Mikołaj, burmistrz 434

- Babiński, poległy pracownik Elektrowni 171
- Bacciarelli Marcello, malarz 328, 335, 404—405
- Bach Carl Daniel, twórca planu Warszawy 78, 448
- Baczyński Tadeusz, inż. 494
- Bagiński Ludwik, inż. 89
- Bajkiewicz Jerzy, inż. 479
- Bakalowicz Aleksander, inż. 478
- Bakka St., inż. 478
- Balcerzak Elżbieta 83
- Balicki Tadeusz, inż. 120
- Balicki Zygmunt, inż. 391
- Baliński Ignacy, pisarz, senator 46, 447, 449
- Bałtruszajtis Grażyna, historyk 480
- Banach Kazimierz, działacz ZSL 391
- Bandrowski-Kaden Juliusz 417
- Bandtkie-Stężyński Jan Wincenty, historyk 415
- Baniewicz Tadeusz, inż. 307
- Banioch Mateusz, burmistrz 434
- Banzemer Helena z Kurtzów, właścicielka łaźni 199
- Banzemer Klementyna, właścicielka łaźni 199, 201, 202
- Baptista Jan, szklarz 446
- Barankiewicz Kazimierz, inż. 467 494
- Baranowski Ignacy, lekarz 203
- Baranowski Wojciech, inż. 479
- Barcikowski J., inż. 456
- Barcikowski Michał, inż. 121
- Bareja Hanna zob. Kotkowska-Bareja Hanna
- Bartels Fryderyk, właściciel ogrodu zoologicznego 376
- Barthel Karol, ogrodnik 352, 356, 361
- Bartkiewicz Bronisław, lekarz 203, 205, 206, 470
- Bartman Edward, prof. SGGW 494
- Bartcszewicz Julian, historyk 491
- Bartoszewski Władysław, historyk 466
- Bartlet Edward, inż. 137
- Baryczka Jan, właściciel zajazdu 55
- Baryczka Jerzy Jurga, burmistrz i właściciel zajazdu 47, 55, 432
- Baryczka Stanisław, burmistrz 433
- Baudouin de Courtenay Jan Niecisław, językoznawca 417
- Baudouin Gabriel Piotr, ksiądz, założyciel Szpitala Dzieciątka Jezus 406, 491
- Baum Jan, inż. 53
- Bauman J., pracownik kanalizacji 113
- Bauman Szlama, właściciel zajazdu 72
- Baumgart Jan, właściciel łaźni 201
- Bądryński, inż. 95
- Beaumarchais Pierre, franc. komediopisarz 340
- Bednarczyk K., właściciel hotelu 70
- Belotti Józef Szymon, arch. 347, 350
- Beniger Stanisław, inż. 175
- Benzemer, właściciel łaźni 200
- Berdecka Anna, historyk 449, 454, 469, 472, 480
- Berends Michał, właściciel hotelu 52
- Berendt Marcei, arch. 60
- Berent Waclaw, pisarz 345
- Berg Teodor, namiestnik 90, 246, 344, 419
- Berger Dawid, właściciel zajazdu 67
- Berger Jan, historyk 471, 487, 494
- Berman A., właściciel hotelu 66
- Bernaux Klemens, kupiec 337
- Bernhard Maria, historyk 358
- Bernhardi (Bernacki) Marcin, botanik 329
- Białkowski Leon, plastyk 67
- Bibikow Nikołaj, prezydent 162, 269, 296, 297, 435
- Biegański Ludwik, inż. 457
- Biegański Piotr, prof. arch. 327
- Biegeleisen Leon Władysław, ekonomista 215, 472
- Bielajew W., dyr. Ogrodu Botanicznego 331
- Bielelubski Nikołaj, prof. mostowiec 268, 439
- Bieliński Andrzej, inż. mostowiec 272
- Bieliński Franciszek, marszałek wielki koronny 11, 64, 106, 217, 221, 230, 248—250, 285, 341, 475
- Bieliński Paweł, prezydent 435
- Bielski Marcin, historyk 259, 477
- Bieniewski M., architekt 339
- Bieńkowski, inspektor lasów 375
- Bieńkowski Jan, arch. 354
- Bieńkuński Stanisław 63
- Biernacki Jan Antoni, rzeźbiarz 373

- Biernacki Jan Chryzostom Poraj, właściciel zajazdu 68
 Biernacki Waław, inż. mostowiec 480
 Biernat Tadeusz, inż. 136
 Bierut Bolesław 412
 Bilek Franciszek, prof. elektr. 152, 163, 462—464
 Bilsz Benjamin, dyrygent 485
 Biłowicki Stanisław, dyr. ZOM 227
 Binsztok Fel., właściciel hotelu 66
 Birencwajg Rachmil, właściciel zajazdu 69
 Blancard Jerzy, inż. mostowiec 480
 Blanchard Jan, wleciał balonem 339
 Bloch Jan Gotlib, finansista 109, 458
 Blochman Jerzy Maurycy Zygmunt, podpisał umowę na budowę Gazowni 129
 Blumental Mikołaj, podpisał umowę na budowę tramwajów konnych 296
 Blumer Ignacy, gen. 488
 Błaszczuk Jan, dzierżawca łazienek 60
 Błaszczuk Waław, prof. 112, 113
 Bobiński Franciszek, płk 416
 Bobiński Józef 59
 Bobiński Wojciech, arch. 354
 Bobrowski Zbigniew, dr nauk technicznych 63, 449, 451
 Bochenkowicz Wojciech, burmistrz 433
 Bocquet Aleksander, właściciel hotelu 67
 Bocquet W., właściciel hotelu 64
 Bogacki Marian, inż. mostowiec 272
 Bogaczyk Łucja, arch. 282
 Bogaert Van den, przedsiębiorca 118
 Bogdan Piotr, strażak rozstrzelany przez hitlerowców 237
 Bogusławski Jan, prof. arch. 345
 Bogusławski Ludwik, gen. 369
 Bojarska, właścicielka zajazdu 66
 Bolek Stanisław, inż. krajobrazu 351, 359, 363, 364, 368, 373, 480
 Bolenbach Heinrich, komendant Werk-schutzu 133, 171
 Bolesław V, książę mazowiecki 117, 195, 340, 421
 Bolidaniuk Waldemar, dyr. Gazowni 137
 Bołtuć Mikołaj, gen. 412
 Bona (Bona Sforza d'Aragone), królowa polska 229, 316, 325, 327, 329, 437
 Boni Andreo, arch. 387
 Boratini Tytus Liwiusz, mechanik wynalazca 86, 260, 325, 342
 Boratyński Polikarp, ogrodnik 283, 326
 Borawski Ludwik, arch. 350
 Borch Jan, kanclerz wielki koronny 65, 349
 Bordziłowski Borys, inż. 159
 Borecka Emilia, historyk 494
 Borkowski Chaim, właściciel zajazdu 63
 Borkowski Dunin W., inż. mostowiec 479
 Bornbach (Burnbach) Jerzy Jurga, burmistrz 431, 432
 Borsir, inż. 164
 Borysiewicz Władysław, inż. 135
 Bosz, ogrodnik 328
 Boy Adolf, ogrodnik 356
 Bradley, oficer węgierski 358
 Brandt Willi 359
 Braniccy 338, 361, 362, 420
 Branicka Anna z Potockich 357
 Branicka Beata 357
 Branicki Adam, ostatni właściciel Wilanowa 357, 360
 Branicki Konstanty 338
 Branicki Ksawery 357, 360
 Bratsman Adam, właściciel dóbr 394
 Brauliński Waldemar, sekretarz PZPR dzielnicy Śródmieście 325
 Braun Julian, historyk 460, 483
 Brencwajg Ryfka, właścicielka zajazdu 54
 Breyer Tadeusz, prof. rzeźbiarz 365, 387
 Brock Fryderyk, podpisał umowę na budowę elektrowni 162
 Brudziński Józef, rektor UW 332, 333
 Brühl Fryderyk Alojzy 369, 372
 Brühl Henryk 339, 347, 353, 365, 366, 372
 Brühlowa Maria Anna z Kolowratów 339
 Brumer, właściciel ogrodu Na Koszykach 337
 Bryła Stefan, prof. rozstrzelany przez hitlerowców 73, 132
 Brzezicki W., inż. 478
 Brzezińscy, ród 56

- Brzeziński Bogdan, historyk 466
 Brzeziński Jan Kazimierz, fundator kościoła na Bielanach 370
 Brzostowiecki Adam, inż. mostowiec 480
 Brzostowscy, właściciele kamienicy Długa 12: 55
 Brzuchowski Julian, arch. 59
 Brzywczy-Kunińska Zofia, dyrektor Miejskiego Przedsiębiorstwa Robót Ogrodniczych 322, 363, 484
 Büb, wynalazca pieca do wytwarzania gazu 129
 Buchalski Józef, por. poź. 474
 Buchholtz Adam, burmistrz 434
 Buchner Józef, inż. mostowiec 272
 Buczacki Aleksander 424
 Buczyński, właściciel fabryki pudretów 472
 Budny Kazimierz 61
 Budzyński Zygmunt 97
 Buka Jehuda Lejba 422
 Bukało Janusz, inż. drogowiec 280, 480
 Burbach Jerzy 351
 Burdziński Wenanty, dyr. ogrodu zoologicznego 377
 Burgholcer Baltazar, burmistrz 432
 Burgholcer Zygmunt Ulrych, burmistrz 432
 Bursche Juliusz, superintendent 415—416
 Burski Ksawery 356
 Bursze Teodor, inż. 69
 Burzyński Edward 467, 473, 474
 Busser Łukasz, burmistrz 433
 Butiagin Elżbieta (2 v. Cetnarowa) 340
 Butkiewicz Michał, dyr. MZK 301
 Bützau J. H., hajduk 415
 Buxhövdén, gen. ros. 249, 382
 Byczkowski J., ks. 56
 Bystron Jan Stanisław, prof. etnolog i socjolog 289
 Bystrzyński Zygmunt 479
 Bzdak Ryszard, inż. 137

 Cander Jerzy 413
 Caron, chemik 210
 Carter Jimmy 359
 Castelli Mateusz 325
 Cegielski Jerzy, prof. 26, 37, 40, 145, 192, 445, 446, 494
 Cel Marian, dyr. Łaźni Miejskich 205
 Chałubiński Tytus, lekarz 484
 Chamski-Gryf zob. Gryf-Chamski
 Charlap Zofia, dziennikarz 465
 Chawiosz Tomasz, burmistrz 432
 Chełmiński Józef, inż. 303
 Chełmoński Józef, malarz 61
 Chevreul Michel Eugène, wynalazca 138
 Chmielewski L., dziennikarz 446
 Chmielewski Marian, dyr. MPO 227
 Chmielewskij Wikientij, dyr. Ogrodu Botanicznego 61
 Chmielowski Adam (brat Albert), malarz 61
 Chociszewski Feliks, por. poź. 474
 Chodorowicz Ignacy, autor przewodnika 198, 447, 448, 461, 469
 Chodziński Jan, inż. 171
 Chojecki, dzierżawca zajazdu 73
 Chojnacki Jerzy, plastyk 350, 387
 Chorąży Bolesław, dyr. Tramwajów Konnych 296, 482
 Chorosiewicz Wiesław, inż. 398
 Chościak-Popiel Wincenty T., abp 395
 Chôvot Szymon, właściciel hotelu 65, 335, 337
 Chreptowicz Joachim, kanclerz wielki litewski 349
 Chruścielewski Grzegorz, arch. 63
 Chrzanowski Aleksander, inż. 111
 Chrzanowski Tadeusz, inż. 265, 267, 438, 478
 Chudek Józef, arch. 485
 Chudzyński Władysław, współwłaściciel ogrodu zoologicznego 377
 Cichocki Edward, arch. 90, 396
 Ciechanowski Aleksander, kierowca w MPWK 96
 Cieleccy, rodzina 68
 Ciemski Stanisław, właściciel łaźni 199
 Ciepliński Jan, właściciel hotelu 72
 Ciszewski Florian, właściciel zajazdu 54
 Cieśla Jakub, majster, doprowadził wodociąg do Zamku 84
 Ciołek Gerard, prof. 358, 359, 483, 485, 486
 Ciołek Michał Jerzy, bp 422
 Ciszewski Tadeusz, inż. mostowiec 271, 272, 440, 479, 480
 Clair Charles-Henri, kompanista 289, 290

- Collin Elżbieta, właścicielka hotelu 52
Corazzi Antoni, arch. 52, 54, 65, 66, 344, 386, 477
Cotard, inż. mostowiec 478
Crossen Wawrzyniec (Z Krosna Od-
rzańskiego), burmistrz 432
Crowe Edward, dyr. wodociągów 89, 457
„Cubryna” kpt. zob. Skibniewski Sta-
nisław
Cunrath (Konrad), łąziebnik 195
Curikow Sergiusz, komendant Straży
Pożarnej 474
Curikow Włodzimierz, komendant Stra-
ży Pożarnej 474
Cybulski Hipolit, ogrodnik 331
Cydzik Jacek, arch. 75, 358
Cydzikowa Zofia, arch. 75
Cygowa Tekla, botanik 332
Cylichowski Stefan, pomolog 334
Cywiński Kazimierz, inż. 480
Czaban, kapitalista 470
Czajewski Wiktor, autor przewodników
469
Czamer Aleksander, burmistrz 434
Czamer Wilhelm, burmistrz 434
Czaplicki Tadeusz, prof. elektryk 174
Czapnik Sylwester, dyr. Łaźni Miejs-
kich 205
Czapska Maria zob. Hutten-Czapska
Maria
Czapski Jan, komendant Poznańskiej
Straży Pożarnej 234, 237
Czapski Ludwik, inż. mostowiec 479
Czapski Walenty Aleksander, bp 339
Czarliński Wiktor Paweł, inż. 118
Czarnecka Hanna, inż. hydrolog 83
Czarnecki Juliusz, autor przewodnika
469
„Czarnecki Mikołaj” zob. Traugutt Ro-
muald
Czartoryska Izabela z Flemmingów 369
Czartoryska Maria Zofia zob. Denhoffo-
wa-Czartoryska Maria Zofia
Czartoryski Adam 369, 489
Czartoryski August 355, 361
Czechowicz Belin, inż. fizjograf 487
Czempiński Jerzy, dyr. Łaźni Miejskich
205
Czemski Stanisław, inż. mostowiec 478
Czerniewski Bronisław, inż. mostowiec
273
Czerski Jan, burmistrz 433
Czerwiński Władysław, rzeźbiarz 359
Czetwertyński August 404
Czetwertyński Józef, właściciel hotelu
59, 299
Czetwertyński Leopold, właściciel ho-
telu 59
Cziotho Erazm, budowniczy mostu Ja-
giellońskiego 259
Czorn Jan, burmistrz 434
Czosnowski Bronisław, inż. 67
Czosnowski Czesław, inż. 29
Czosnowski Władysław, inż. 384
Czuma Walerian, gen. 234
Czumer Andrzej, inż. 304
Ćwierciakiewiczowa Lucyna, autorka
książki kucharskiej 416
Ćwikiel Józef Bogumił, inż. 119, 120,
479
Däcke S., dyr. techniczny w Gazowni
131
Dajbor Stefan, kierowca w MPWiK 96
Dangel Jan, ekonomista 39
Danielewicz Leon, dyr. Wydziału Ogrod-
niczego 350, 373, 484
Danielewicz Wacław, inż. 303, 464, 482,
494
Dankowski Kazimierz, inż. 282
Dannenberg Piotr, gen. ros. 57
Danysz-Fleszarowa Regina, autorka
przewodnika 470
Dawidsson William, prof. chemii 329
Dąbek Kacper, właściciel zajazdu 56
Dąbkowski Edward, inż. 298, 482
Dąbkowski Przemysław, prof. historyk
195, 258, 261, 469, 476
Dąbrowski Antoni, właściciel wytwór-
ni maszyn pralniczych 211
Dąbrowski Jan, prof. arch. 327, 333
Dąbrowski Zbigniew, inż. 29
Dąbski, właściciel austerii 72
Dehn Iwan, gen. ros. 262
Dekert Jan, prezydent 435
Demel Maciej, historyk 494
Demonkal Jan, komendant Straży Po-
zarnej 474
Denel Alfred, nadzorca niemiecki 301

- Denhoff Teodor 325
 Denhoffowa-Czartoryska Maria Zofia 355
 Denhoffowie, ród 346, 374
 Devars, inż. 118, 251
 Deybel F. K., rzeźbiarz 346
 Deybel Jan Zygmunt, arch. 355, 358
 Diehl, inż. 119
 Diehl Edmund 491
 Dieterich Arnold, inż. w Gazowni 131
 Ditmar Rudolf, opatentował lampę naftową 138
 Ditrich Tadeusz, min. skarbu 412
 Długosz Jan, burmistrz 432
 Długosz Paweł, burmistrz 433
 Dmowski Roman 397
 Dobija Edward, wiceprezydent 480
 Dobosz Adam, śpiewak operowy 398
 Dobrowski Jan, ogrodnik 54, 318, 344, 376
 „Dom”, poległy pracownik Elektrowni 171
 Domaszewski Stanisław, właściciel łaźni 199
 Donopp, pruski kpt. 409
 Döring Eugeniusz, inż. poż. 238
 Doroszevska Wanda, dyr. Ogrodu Botanicznego 333
 Dowbor Tadeusz, właściciel wytwórni klinkieru 251
 Dowgird Roman, prof. 29, 446, 494
 Dowkont A., inż. 483
 Downarowicz Stanisław, inż. 96
 Drege Józef, ogrodnik 485
 Drewno Łukasz, burmistrz 404, 433
 Drozdowski Adam, właściciel austerii 71
 Drozdowski Marian Marek, prof. historii 494
 Drucki-Lubecki Franciszek Ksawery, książę, minister skarbu 126, 354, 460
 Drzewiecki Piotr, prezydent zmarły w Moabicie 361, 375, 436, 463, 466, 493
 Dubiński Aleksander, wykładowca UW 492
 Dückerowie, rodzina 56
 Duczmal-Pacowska Halina, geolog 452
 Dudnikow Gawryło, właściciel zajazdu 72
 Dulfus Jan Feliks, burmistrz 85, 140, 434, 435
 Dumala Krzysztof, historyk 445
 Dunikowski Xawery, rzeźbiarz 344, 390
 Dunin Lech, arch. 491
 Dunin-Borkowski W. zob. Borkowski-Dunin W.
 Dunin-Wasowicz Krzysztof zob. Wasowicz-Dunin Krzysztof
 Duninówna Helena, literatka 470
 Dürrfeld Ernst, niemiecki decydet przedsiębiorstw miejskich 301
 Dusznik Franciszek, rzeźbiarz 424
 Dutkiewicz Józef, kpt. Straży Pożarnej 474
 Dutkiewicz M., właściciel zakładu fotograficznego 151
 Dworakowska Irena zob. Kęsicka-Dworakowska Irena
 Dworakowski Zygmunt, prezydent 436
 Dybicz Iwan, gen. ros. 386
 Dycelski, mjr pruski 409
 Dziechciński E., właściciel hotelu 56
 Dziechciński S., właściciel Doliny Szwajcarskiej 336
 Dziekoński Józef Pius, arch. 392, 409
 Dzierżanowski Juliusz, arch. 202, 218, 300, 337, 373
 Dzierżanowski W., autor przewodnika 469
 Dziewulska Zofia, arch. 122
 Dziewulski Andrzej, dyr. MPO 227
 Dziewulski Henryk, przedstawiciel tow. akcyjnego 224
 Dziewulski Stanisław, arch. 189, 455, 465
 Eberhard Julian, inż., minister komunikacji 269
 Ehlert Christian Ewald, kapelusznik, właściciel hotelu 55
 Eigenbrodt H., inż. 111
 Eisenbaum Antoni, dyr. szkoły rabinackiej 423
 Eksztajn Beniamin, właściciel zajazdu 72
 Elsner Józef, nauczyciel Chopina 63
 Epstein Adam, bankier 128
 Epstein Adam, technik w Gazowni 137
 Epstein Mieczysław, bankier 296
 Erndtel Chrystian Henryk, lekarz, botanik 197, 469

- Essen Antonin, wiceprezydent 120, 130, 482
- Essmanowski Ignacy Leopold, arch. 336
- Evans Thomas Moore, przemysłowiec 128
- F. R., rolnik nadwiślański 109, 458
- Fajans Efraim, właściciel zajazdu 72
- Fajans Maksymilian,, fotograf i właściciel Łaźni Rzymskiej 201—202
- Fajans Maurycy, właściciel Żeglugi Parowej na Wiśle 423
- Fajęcki Aleksander, ks. 489
- Falkowicz Stanisław, burmistrz 433
- Falkowski Emil, arch. 232
- Falkowski Józef, inż. mostowiec 265
- Feinmesser Szmul, właściciel łaźni 469
- Ficki Zdzisław, prof. 170
- Fichte Johann, filozof niemiecki 56
- Fierling Christian, arch. 261, 264
- Fijałkowski Stanisław, monter 159
- Fijałkowski Wojciech, kustosz Wilanowa 358, 454, 486
- Filipczyński Wiktor, arch. 131
- Filipowicz Michał, burmistrz 432
- Filipowicz Wanda, zob. Krahelska-Filipowicz Wanda
- Filipowski Edward, dyrektor Gazowni 137
- Filomel Mikołaj, burmistrz 432
- Finkelsztajn Lajzer, właściciel zajazdu 72
- Firląg Jan, burmistrz 432
- Fischer Ludwig, hitlerowski gubernator warszawski 347
- Fischer von Waldheim A., dyr. Ogrodu Botanicznego 331
- Flachat, bracia, hydrologi 82
- Flakier Berek, właściciel zajazdu 73
- Fleszarowa Regina zob. Danysz-Fleszarowa Regina
- Fliederbaum Paweł, inż. 271
- Flis Marcin, burmistrz 432
- Fok Stanisław, właściciel hotelu 67
- Foltański Gustaw, inż. 111
- Fontana Jakub, arch. 17, 87, 326, 341, 349, 475
- Fontana Jan Kanty, arch. 199
- Fontana Józef, arch. 329
- Ford Gerald Rudolph, prezydent USA 359
- Fortajł Abram, właściciel zajazdu 57
- Fraenkel Antoni Edward, przemysłowiec 118
- Franklin Benjamin, fizyk 151
- Franz Zenon, inż. 282
- Frazer Derek, inż. 74
- Freisler Józefa, zakonnica 407
- Frejlich Szmul, właściciel zajazdu 69
- Friedland, właściciel Towarzystwa Bohemsko-Praskiego 128
- Frycz Karol, malarz 70
- Fryderyk August, książe warszawski 414
- Frydman Jankiel, właściciel zajazdu 70
- Frydrych Piotr, inż. 64
- Fryś Adam, inż. 304
- Fryze Feliks, redaktor i wydawca 46, 49, 198, 447, 448, 461, 469
- Fuchs Karol, inż. w Gazowni 137
- Fudakowski J. 481
- Führer Hans, nadzorca hitlerowski 156
- Fuks Ludwik, dyr. MZK 483
- Furman Stanisław, inż. 258, 476
- Gaetano Enrico, kardynał 46, 247
- Gajewska Józefa z Sokołowskich 5
- Gajewski Marian 445, 455, 457, 477, 478, 481, 485
- Gajewski Wacław, prof. 332
- Galard Jerzy, inż. 175, 190
- Galiński Franciszek, literat 489, 490
- Galle Karol Henryk, arch. 53, 264
- Gałęzowski Józef, arch. 68
- Garnier Piotr, arch. 64
- Garztecki Stanisław, autor przewodnika 448—450, 452
- Gaulle Charles de 359
- Gay Henryk Julian, arch. 384
- Gayer, właściciel łaźni 204
- Gaza Józef, rzeźbiarz 426
- Gąbka T., właściciel hotelu 63
- Gądzikiewicz Stanisław Ludwik, inż. 320
- Gąsiorek, właściciel zajazdu 55
- Gąsiorowski Feliks, właściciel hotelu 70
- Gąsiorowski Tomasz, właściciel hotelu 70
- Gdyk Ludwik, wicemarszałek 397
- Gebel Jan, burmistrz 431
- Geber Charles de, właściciel pralni 210
- Gebethner Jan, sędzia 166

- Gei Bartłomiej, ogrodnik 329
 Gembarzewski Leszek, dyr. MPWiK 111, 457
 Gerlach Ferdynand, właściciel hotelu 59
 Gerlach Rozalia z Giżewskich, właścicielka hotelu 59
 Gerlicz Wiesław, inż. 306
 Gerson Wojciech, malarz 416
 Getkant Fryderyk, płk 256
 Giedroyć Franciszek, lekarz 83, 85, 455—457, 461, 469, 472, 474
 Gielg Stefan, sędzia 166
 Gierlach Bogusław, archeolog 490
 Giersz Mateusz, właściciel hotelu 68
 Gierymski Aleksander, malarz 345
 Gięsztor Aleksander, prof. historyk 459, 480
 Gięsztor Jerzy, inż. 112
 Gięsztor Stanisław, komendant Straży Pożarnej 234, 236, 474
 Gil Czesław, inż. 303
 Ginter Juliusz, burmistrz 433
 Gislén (Gislenus) Jan Baptysta, arch. 325
 Giza Aleksander, dzierżawca przewozu i burmistrz 255, 433
 Giza Jakub, właściciel zajazdu i burmistrz 55, 58, 432
 Giza Jan, burmistrz 432
 Giza Mikołaj, burmistrz 433
 Giza Mikołaj Konstanty, dzierżawca przewozu 255
 Giza Wojciech, burmistrz 433
 Glayre Maurycy, właściciel pałacu 337
 Glinojcki Jan, proponował założenie kopalni torfu 183, 184
 Gloger Zygmunt, historyk 45, 446, 447, 473
 Głazek Waclaw, dyr. MZK 483
 Głogowiec Florian, dyr. Gazowni 137
 Gnass Zbigniew, arch. 412
 Gnoiński Ksawery, inż. 462
 Godecki, właściciel przedsiębiorstwa omnibusów 292
 Godlewski Kazimierz, dyr. hotelu 72
 Goede Tadeusz, inż. 170
 Goldberg Gustaw, arch. 70
 Goldberg Maksymilian, arch. 374
 Golik Ignacy, redaktor 473
 Gołębiowski Łukasz, autor przewodnika 45, 48, 49, 309, 365, 447, 469, 471, 473, 480, 481, 490
 Gołowski Andrzej, arch. 187
 Gomoliński Rafał, inż. 112
 Gomulicki Wiktor, literat 403, 425, 468, 487, 490, 492
 Gorączko Erazm, przydział węgiel w czasie okupacji 185
 Gontarczyk, dyr. Miejskiego Przedsiębiorstwa Pogrzebowego 385
 Gorczakow Michał, namiestnik 92, 456
 Gorol Edward, rzeźbiarz 333
 Goryński Juliusz, założyciel ZOR, wice-minister 494
 Gozdźka Barbara z Małachowskich, właścicielka późniejszych Dynasów 340
 Gozdźki Stanisław Bernard, właściciel późniejszych Dynasów 340
 Górski, por. poległy w 1794 r. 400
 Górski Franciszek, finansista 298
 Górski Jan, historyk 494
 Górski Ludwik, finansista 470
 Górski Stanisław, ogrodnik 357
 Grabowska Elżbieta z Szydłowskich, żona Stanisława Augusta 408
 Grabowski Mieczysław, ksiądz 489
 Grauzynius Kazimierz, żołnierz 426
 Graybner Aleksander, prezydent 435
 Grąbczewski Adam, dziennikarz 487
 Gracki Jan, burmistrz 432
 Gregorowicz Karol, lekarz 454, 472
 Grigorowicz Aleksandr, historyk 492
 Grochowicz Stanisław, arch. 62
 Grodziccy, rodzina 373
 Grodzicki Jerzy, zob. Grynbaum Izrael
 Gröll Michał, księgarz 415
 Gromski Jerzy, historyk 83—85, 107, 455, 457, 472, 494
 Groniowski Roman, inż. 22
 Grot-Rowecki Stefan zob. Rowecki-Grot Stefan
 Grotowski Alfons, inż. 82, 89—93, 119, 295, 326, 344, 364, 410, 454—457, 462, 485
 Grunwald Henryk, metaloplastyk 388
 Gruszczyński Leszek, arch. 272
 Gryf-Chamski, z-ca dyr. ZEOW 173
 Grynbaum Izrael (Grodzicki Jerzy), dyr. Łaźni Miejskich 205

- Grzeszczyk Kazimiera zob. Sokołowska-Grzeszczyk Kazimiera
Grzmot-Skotnicki Stanisław, gen. 412
Gucewicz Antoni, ksiądz 489
Guderski J., kpt. 271
„Gula”, pracownik Elektrowni 171
Günter Gotlib, ogrodnik 330
Gurowski Władysław, marszałek nadworny litewski 221
Gustowski, ksiądz 404
Gutt Romuald, prof. 363, 390, 426
Guzicki Stanisław, dyr. MZK 483
Guzowski W., autor przewodnika 384, 448, 451, 454, 469, 471
Gwiżdż Feliks, literat, senator 398
Hać Bolesław, inż. 164, 169, 465—467
Hagen Jan, rzeźbiarz 359
Hahn Wacław, kamieniarz 491
Haik Jakub, ogrodnik 329
Hajdziony Leon, właściciel dóbr 392
Halpertowa Maria ze Słuckich 415
Handtke Bernard, przemysłowiec 151
Handzelewicz-Wacławkowa Maria Matgorzata, arch. 74
Hannothiaux Eugène, dyr. Elektrowni 162—165
Hanusz, cieśla królewski 84
Hanusz Ignacy, kierownik Ogrodu Botanicznego 330, 331
Hauke Aleksander, komendant Straży Pożarnej 474
Hauke Maurycy, gen. 488
Haupt Adam, rzeźbiarz 424
Haur Jakub Kazimierz, ekonomista 45, 447
Hawskley Thomas, inż. 93
Hazik Roman, inż. 175, 190
Head, inż. 60
Hebisz Henryk, inż. 158, 172
Hegel Konstanty, rzeźbiarz 356, 386
Heine Paul, dyr. Elektrowni Warszawskiej w Paryżu 162
Heinz, nadzorca niemiecki w Elektrowni 170
Heitzing, nadzorca niemiecki hotelu 62
Helbing, właściciel domu 57
Hellwig Zygmunt, inż. 352, 364, 365, 374, 484
Helman Włodzimierz, prof. inż. 157
Hempel Stanisław, prof. mostowiec 271, 440
Hennik Daniel, burmistrz 433
Henryk Walezy, król polski 258
Herbst Stanisław, prof. historyk 445, 446, 450, 451, 453, 456, 474, 491, 494
Herman (Hernani) Bertold, szpieg 60
Herman Juliusz, finansista 298, 299
Hermanowski Władysław, urzędnik Zarządu Miejskiego 185
Herszkowicz Lejba, właściciel zajazdu 65
Herler Wilhelm, prof., hitlerowski niszczyciel Ogrodu Botanicznego 332
Herthen Fryderyk, właściciel późniejszego ogrodu Ohma 365
Heurich Jan, arch. 300
Heykowski Michał, publicysta 479
Hibner Władysław, działacz ruchu robotniczego rozstrzelany 367, 388
Hieronim (Ilia T. Eksemplarskij) abp prawosławny 420
Hieropolitański, inż. mostowiec 479
Hilzenowa Konstancja z Platerów 364
Hintz Adolf Karol, inż. 164, 169
Hipsz Adolf, przyjaciel zwierząt 226
Hirszel Władysław, arch. 70
Hirszfeld Ludwik, prof. 423
Hiż Franciszek, płk arch. 224
Hiż Jan August, gen. mjr 249
Hłasko Józef, komendant Straży Pożarnej 233, 474
Hoch, inż. 154
Hochier Jan, ławnik 140
Hodur Franciszek, bp Polskiego Narodowego Kościoła Katolickiego 492
Hoffmann Jakub Fryderyk, dyr. Ogrodu Botanicznego 330
Holewiński Józef, arch. 58
Holfeier Otto, nadzorca hitlerowski 170
Hołówko Tadeusz, polityk 417
Hoover Herbert Clarc, prezydent USA 344
Horacy 360, 361
Horlemus (Orlemus) Augustyn, burmistrz 433, 434
Horlemus (Orlemus) Jan, burmistrz 433
Hornstein Naum, arch. 203
Horowitz Samuel, właściciel zajazdu 64
Hozjusz Stanisław, kardynał 413, 414

- Hrycikiewicz Andrzej, właściciel Fok-salu 339
- Hryckiewicz Nikodem, wynalazca stro-pu NH 29
- Hryniewiecki Bolesław, prof. botanik 332, 333, 375
- Hryniewiecki Jerzy, prof. arch. 226
- Hughes John, inż. 83
- Hultin Knut, arch. 74
- Humięcki Wiktor, inż. 282
- Huss Henryk, inż. 305
- Huss Józef, inż. 341, 354
- Hutten-Czapska Maria, właścicielka ho-telu 61
- Idźkowski Adam, inż. 264, 346, 419
- Ignar Stefan, prof. 73
- Ignatowicz Jan, pracownik Elektrowni 172
- Imeretyński Aleksandr, gen. gub. 119, 152
- Innocenty XI (Benedetto Odescalchi), papież 358
- Iwanowski Mieczysław, inż. 464
- Jabłonowski Bogdan, inż. 480
- Jabłoński, arch. 375
- Jabłoński Adam, plastyk 589
- Jabłoński Antoni, inż. mostowiec 479
- Jabłoński Czesław, arch. 167
- Jabłoński Tadeusz, historyk 490
- Jabłoński Władysław, prezydent 111, 436
- Jabłoński-Jasieńczyk Antoni zob. Ja-sieńczyk-Jabłoński Antoni
- Jachowicz Eryk, autor przewodnika 407, 448, 450, 469, 491
- Jachowicz Stanisław, poeta 327
- Jackowski Stanisław, rzeźbiarz 373, 386
- Jacobi Chajm, właściciel zajazdu 56, 58
- Jacobson Fryderyk, złotnik królewski 17
- Jaguta Wojciech, budowniczy przy mo-scie Jagiellońskim 259
- Jakimowicz Konstanty Sylwin, arch. 400
- James, ogrodnik 364
- Jan, książę mazowiecki 195
- Jan Kazimierz, król polski 194, 229, 247, 255, 260, 325, 329, 340, 342, 413, 417
- Jan Klemens z Radziwiał, burmistrz 432
- Jan III Sobieski 74, 248, 342, 355—358, 361, 368, 376, 413, 425
- Janczewski Henryk, inż. 97
- Janczewski Jacek, inż. 480
- Janicki Stanisław, inż. 478
- Janikowska Katarzyna, inż. krajobrazu 351
- Jankowska Elżbieta, inż. krajobrazu 351, 352, 368, 412, 491, 494
- Jankowski Edmund, inż. ogrodnik 318, 320, 483, 484
- Jankowski Janusz, inż. mostowiec 271, 477—480
- Jankowski Karol, arch. 131
- Jankowski Mieczysław, wiceprezydent 320
- Jankowski Stanisław, arch. 73
- Janusz I (Starszy), książę mazowiecki 194, 195, 255, 352, 401
- Januszewski Piotr, inż. Gazowni 144, 146—148, 460, 467
- Janze de, wicehrabia 163
- Jarnuszkiewicz Jerzy, rzeźbiarz 427
- Jarocho Ferdynand, rzeźbiarz 333
- Jarosiński Roman, strażak zabity we wrześniu 1939: 235
- Jarosz Aleksander, przewodniczący ra-dy zakładowej MZK 303
- Jarosz Zygmunt, komendant główny Straży Pożarnych 467, 473, 474
- Jaroszewski Stanisław, kierownik elek-trowni zamkowej 153, 462
- Jarzębski Adam, autor *Gościńca* 46, 55,, 82, 86, 195, 196, 342, 449, 455, 469, 483, 485
- Jasieńczyk-Jabłoński Antoni, arch. 343
- Jasińska Franciszkowa, właścicielka za-jazdu 56
- Jasiński Franciszek 56
- Jasiński Jakub, gen. 386
- Jaspenthal Dawid, właściciel zajazdu 70
- Jastrzębski Wojciech, prof. botanik 484
- Jastrzębski Zygmunt, pracownik Urzę-du Miasta 494
- Jaśkiewicz Mikołaj, inż. Gazowni 135
- Jauch Jan Daniel, arch. 316, 346—348, 401
- Jawornicki Adam, przedstawiciel fran-cuskiego towarzystwa budowy ustę-pów 224

- Jawornicki Antoni Aleksander, arch. 61, 62
- Jaworski Aleksander, inż. Gazowni 135
- Jaworski Augustyn, oficer Straży Pożarnej 474, 494
- Jaworski Czesław, komendant Straży Pożarnej 474
- Jaworski Jan, redaktor Kalendarza 78, 496
- Jaworski Leon, inż. Elektrowni 164
- Jaworski Paweł, właściciel zajazdu 67
- Jaworski Stefan, kierownik pralni miejskiej 211
- Jaworski Tadeusz, arch. 74
- Jefimowicz, gen. 419
- Jekusjel El-Ehanan 422
- Jeleniewski (Jeleń) Stanisław, burmistrz 433
- Jenike Ludwik, autor Kroniki Zboru *Ewang-Augsb.* 491
- Jeremicz Stanisław, inż. 157
- Jesion Alfred, rzeźbiarz 390
- Jesionowski Chaim Markus, właściciel mostu na lasze 274
- Jeżowski Aleksander, właściciel hotelu 68
- Jeziński Jacek, właściciel łaźni 199, 200
- Jeziorański Leon, chemik technolog 216, 228
- Jeziorowski Wacław, autor pracy o cmentarzu Powązkowskim 393, 429, 489
- Jeżowski Stanisław, dzierżawca przewozu 255, 258
- Jodko-Narkiewicz Aleksander, inż. miasta 119
- Joniewicz Henryk, inż. 157, 464
- Jordan Henryk, twórca ogródków dziecięcych 320
- Jordan Józef, właściciel hotelu 70
- Józefowicz, właściciel hotelu 56
- Józefowicz J., arch. 339
- Jung Teodor, nadzorca hitlerowski 133, 301
- Jungowa, fundatorka muru cmentarnego 415
- Jurkiewicz Karol, prof. 318
- Just Jan, prof. 215, 472
- Juszczakowa Urszula, właścicielka hotelu 67
- Kabański Jan, inż. MZK 482
- Kabryt (Cabrit) Fryderyk, bankier 55, 339
- Kaczmarek Stanisław, ogrodnik 484, 486, 487, 491
- Kaczorowski Michał, prof. 272, 333
- Kaden-Bandrowski Juliusz zob. Bandrowski-Kaden Juliusz
- Kado Michał, arch. 330
- Kaftański Julian, właściciel Bagateli 335
- Kahl Edward, właściciel hotelu 54
- Kahl Tadeusz („Kowalski”), prof. 171
- Kajzer Mikołaj, właściciel Foksalu 339
- Kakowski Aleksander, kardynał 395, 397, 401, 411
- Kalina, właściciel zajazdu 55
- Kalinowski, komendant Łódzkiej Straży Pożarnej 234
- Kalinowski Adam, komendant Straży Pożarnej 474
- Kaliński Marian, płk 398
- Kamiński-Rolicz Michał zob. Rolicz-Kamiński Michał
- Kamińska Ester Rachel, kierowniczka teatru żydowskiego 341, 423
- Kamińska Zofia zob. Trzcicka-Kamińska Zofia
- Kamiński Andrzej, inż. 99
- Kamiński Jan Maurycy, właściciel ogrodu zoologicznego 336, 377
- Kamler Józef, właściciel wytwórni maszyn pralniczych 211
- Kamler Witold, prof. 189, 471, 494
- Kammsetzer Jan Chryzostom, arch. 81, 264, 327, 335
- Kann-Puciłowska Zofia, rzeźbiarka 390
- Kapisz, pracownik łaźni warszawskich 204
- Karol XII, król szwedzki 260, 400
- Karpińska Stanisława, zob. Zatwarnicka-Karpińska Stanisława
- Karpowiczowa Ludmiła, dyr. Ogrodu Botanicznego 333, 484
- Kars Józef, właściciel hotelu 67
- Kars Stanisław, właściciel hotelu 67
- Karwowski Stanisław, dyr. Miejskich Zakładów Opałowych 185
- Kasprzycki Jerzy, dziennikarz 490
- Kaufman Ludwik, rzeźbiarz 361
- Kawalec Stanisław, inż. MZK 303

- Kazanowski Adam 343
 Kazmierczak Jan, historyk 491
 Kazmierczak Włodzimirz, komendant
 Straży Pożarnej 474
 Kazmierz, książę mazowiecki 195
 Kazmierz Wielki, król polski 46
 Kazub Andrzej, burmistrz 431
 Kazub Mikołaj, burmistrz 432
 Keller, właściciel firmy „Nowa Gwiaz-
 da” 305
 Kerner K., właściciel pałacu Miodowa
 17: 65
 Kęsicka-Dworakowska Irena, inż. kra-
 jobrazu 337, 363, 427
 Kicińska Ewa, inż. krajobrazu 494
 Kicki Onufry, właściciel Belwederu 329
 Kiejath, inż. ogrodnik 355
 Kiel-Kierski Bolesław, dyr. Łaźni Miejs-
 kich 204
 Kielarski Marian, autor pracy o cmen-
 tarzu Powązkowskim 489
 Kieński Zachariasz, gen. rosyjski 424
 Kiepal Andrzej, inż. 99
 Kierbedź Stanisław, inż. mostowiec 99,
 252, 265—267
 Kiernik Władysław, minister 135
 Kierski-Kiel Bolesław zob. Kiel-Kier-
 ski Bolesław
 Kierzkowski Jan, właściciel hotelu 66
 Kiersnowski Krzysztof, właściciel ko-
 lejki Jabłonna—Wawer 305
 Kijowicz Bohdan, arch. 62
 Kipman Adolf, inż. 161, 464
 Kircheisen, twórca tajnego kodu 167
 Kisłakowski, inż. 295
 Kiślański Władysław, adwokat 296
 Kiślański Zygmunt, arch. 90, 296
 Klarner Czesław 361
 Klarner Tadeusz, inż. 162, 465
 Klawier, właściciel fiaków 290
 Kleinpoldt (Małopolski) Erhard, radny
 miejski 56
 Klemens VIII (Ippolito Aldobrandini),
 papież 46
 Kleyff Zygmunt, prof. arch. 28, 30, 494
 Klimek Edward, dyr. MPWiK oraz
 SPEC 189, 457
 Klimek Karol, autor pracy o cmenta-
 rzu Powązkowskim 489
 Klopmann Edward, inż. miasta 81, 88,
 118, 230, 253, 350, 476
 Klosse Samuel, burmistrz 434
 Klucznik zob. Zembrzuski Paweł
 Kluz Tomasz, prof. 29, 446
 Kłobukowski Czesław, inż. 132
 Kłopocki Mateusz, właściciel pałacu 53
 Kłossowski Jerzy 457
 Knabe Andrzej, burmistrz 434
 Knackfus, ogrodnik 349
 Kniewski Władysław 367, 388
 Knöbel Jan Fryderyk, arch. 339, 347,
 366, 372
 Knöffel Jan Krzysztof, arch. 347
 Knothe Jan, arch. 73, 267, 272
 Kobendza Jadwiga, prof. geograf 332,
 484
 Kobendza Roman, prof. botanik 332—
 —334, 375
 Kobos Waclaw, inż. Gazowni 134, 135,
 137
 Kobylński Franciszek, inż. dyrektor
 Elektrowni 164, 165, 167
 Kochanowski-Korwin Ignacy, właściciel
 późniejszego Ursynowa 360
 Kociszewski Walenty, burmistrz 433
 Koeltz (Kiele) Jan, właściciel zajazdu
 63
 Kohn Icek Lejba, nabywca terenów re-
 zydencji I. Czarторыskiej na Powąz-
 kach 369
 Kokoszczyński Zygmunt, inż. 174, 190
 Kokular Aleksander, malarz 419
 Kolberg Wilhelm, inż. 117, 253, 264, 265,
 448, 451, 476
 Kolbiński Kazmierz, prof. 170, 466
 Kolbiński L., pracownik MPWiK 97
 Koleżak Władysław, inż. 117, 120, 259,
 459, 477
 Kölichenowie, ród 365
 Kołdoń Marian, inż. Gazowni 135
 Kołodziejczyk January, botanik 331,
 484, 485
 Kołodziejczyk Józef, autor przewodnika
 470
 Kołodziejczyk Ryszard, prof. historyk
 494
 Kominek Marcin, ksiądz 398
 Kominek Marian, komendant Straży
 Pożarnej 474
 Komorowscy, ród 355
 Konarski Kazmierz, dyr. AGAD 461

- Konieczpolski Stanisław, hetman WK 343
Konieczny Marian, prof. rzeźbiarz 390
Koniński Wacław, ekonomista 472
Koniuszy Bolesław, rzeźbiarz 62
Konrad, książę mazowiecki 195
Konrad II, książę warszawski 255
Konrad III, książę mazowiecki 325
Konstanty Pawłowicz, książę rosyjski 347
Kontkiewicz Marian, arch. 361
Kontowicz Bogdan, dyr. MZK 291, 483, 494
Kończca (Kuńczca), obywatel warsz. 255
Koprowski, właściciel hotelu 54
Korabiewski Wiktor, inż. 117
Koralewski Henryk, kierownik spalarni śmieci 219
Koraszewski Andrzej, inż. 480
Korb Jan, burmistrz 68, 433
Korotyński Wincenty, dziennikarz, wydawca 35, 418
Korpet Władysław, urzędnik Zarządu Miejskiego 185
Korpet Władysław, urzędnik Zarządu Miejskiego 185
Korsak Bolesław, inż. 480
Korsak Rajmund 386, 400
Korwin Kochanowski Ignacy zob. Kochanowski-Korwin Ignacy
Korybut Wiśniowiecki, król polski 370
Korzeniowski Leszek, pracownik Ogrodu Botanicznego 332
Korzon Tadeusz, historyk 117, 258, 459, 477
Kosacka Daniela, historyk 85, 487
Kosecki Marian, arch. 211
Kosim Jan, historyk 474, 494
Kosimowa Irena zob. Tessaro-Kosimowa Irena
Kosiński Bolesław, dyr. hotelu 61
Kossak Wojciech, malarz 62
Kossowscy (ród) 53
Kostka Węgrzecki Stanisław zob. Węgrzecki-Kostka Stanisław
Kostrzewski Mateusz, burmistrz 434
Kosztowski Wincenty, właściciel zajazdu 54
Kościąłkowska Irena, członek zarządu Towarzystwa Opieki nad Zwierzętami 473
Kościąłkowski Zyndram Marian, minister, prezydent Warszawy 436
Kościelecki Łukasz, bp 404
Kościeniecki Józef, inż. 119
Kościuszko Tadeusz 120, 345, 354
Kotarbiński Adam, arch. 447
Kotela Czesław, inż. wiceminister 445
Kotkowska-Bareja Hanna, historyk 488, 492
Kotus Jan, inż. 494
Kowalczyk Jerzy 448
Kowalenko Joan, pop 420
Kowalewski H., inż. mostowiec 479
Kowalik Wacław, rzeźbiarz 390
„Kowalski” por. zob. Kahl Tadeusz
Kowalski Bolesław, członek sztabu AL 390
Kowalski Jerzy, inż. Gazowni 135
Kowalski W., prac. przepompowni ścieków 113
Kowalski Władysław, inż. 99
Kozakiewicz Stefan, historyk sztuki 358
Kozielek Jerzy, inż. mostowiec 440
Kozieradzki H., właściciel hotelu 58
Kozierowski Józef, inż. 189
Kozierski Stanisław, inż. 479
Koziański Marek, inż. 389
Kozłowska A. zob. Rychłowska Kozłowska
Kozłowska Krystyna, plastyk 62
Kozłowski Jan, majster mostowy 264
Kozłowski Jan J., dyr. MPWiK 457
Kozłowski Kazimierz, inż. krajobrazu 355, 365, 366, 368, 494
Kozłowski Władysław Adolf, arch. 336
Kozłowski Karol, arch. 187, 347
Kozłowski Tadeusz, dyr. MZK 301, 483
Kozmiński Julian, inż. 164, 167, 462, 463, 466
Kozńiewski Jan, inż. 108, 458
Kraft, gen. 129
Krahelska Krystyna 391
Krahelska-Filipowicz Wanda, dziennikarz, członek organizacji bojowej PPS 391
Krahelski Marian, inż. 154, 462
Krajewski, inż. 158, 159
Krajewski Rafał, inż. 202
Kranc L., rzeźbiarz 376
Kraśnińska Maria z Pusłowskich 354

- Krasieński Adam Stanisław, bp 361, 413
 Krasieński Hubert, dr med. 455
 Krasieński Jan Dobrogost 56, 349
 Krasieński Józef Wawrzyniec, autor przewodnika 448—450, 452
 Krasieński Ludwik 119, 283
 Kraskowska-Nitschowa Ludwika, rzeźbiarka 345, 364, 391
 Kraskowski Jan, arch. 411
 Kraszewski Józef Ignacy 58
 Kraushar Aleksander, historyk 469
 Krokosiński, budowniczy tamy na Wiśle 117
 Kronenberg Leopold, finansista 118, 361, 416, 488
 Kronenberg Samuel Eleazar, właściciel zajazdu 58
 Kronenberg Walerian, inż. planista 332, 334, 336, 362
 Kropiwnicki Alfons, arch. 67, 201
 Król Aleksander, arch. 487
 Król Franciszek, statystyk 391, 423
 Królak Izidor 398
 Krubsacius Fryderyk August, arch. 73
 Krupa Marian, dyr. Wojewódzkiego Urzędu Statystycznego 494
 Krupecki Leon, właściciel ogrodu Na Koszykach 337
 Krupka Stanisław, wójt gminy Wawer 375, 426
 Krupnik Józef, robotnik, zginął przy odbudowie mostu Poniatowskiego 271
 Krysiński Anzelm Dobromil, arch. 392
 Krywult Aleksander, prowadził salon wystawowy 61
 Krzeczkowski Konstanty, ekonomista, statystyk 192, 468
 Krzemiński, właściciel hotelu 54
 Krzemkowski Jakub, inż. krajobrazu 366
 Krzesak Anna, właścicielka hotelu 58
 Krzycki Stanisław 355
 Kubalski Jan, dyr. MZK 483
 Kubiatowski Jerzy, inż. 446, 451, 462, 465, 494
 Kubicki Jakub, arch. 264, 329, 345, 346
 Kubik Edward, dyr. MZK 483
 Kucharczyk Janusz, inż. 480
 Kucharzewski Feliks, inż. 106, 119, 456, 457
 Kühn Alfons, minister, dyr. MZK i Elektrowni 167, 168, 170, 298, 299, 461, 482, 483
 Kühn Stanisław, jeden z właścicieli Hotelu Europejskiego 61
 Kujawski, ogrodnik 410
 Kula Kazimierz, inż. 268
 Kulczycki Antoni, dyr. MZK 303, 483
 Kuliński Wojciech, burmistrz 432
 Kulon Stanisław, prof. rzeźbiarz 339, 347, 388
 Kulski Julian, prezydent 301, 436
 Kuna Henryk, rzeźbiarz 367, 373
 Kunińska Zofia zob. Brzywczy-Kunińska Zofia
 Kuntze, właściciel hotelu 53
 Kurcjuś, inż. 120
 Kurella Józef Karol 53
 Kurkowski Franciszek, dzierżawca zajazdu 72
 Kurland Stanisław, członek sztabu AL 390
 Kurowski Franciszek Ksawery, ksiądz, 224, 382, 417, 488, 491, 493
 Kurowski Piotr, dyr. Cmentarza Komunalnego-Północ 491, 494
 Kurtz, gestapowiec 61
 Kurtz, właściciel łaźni 200
 Küster Michał, właściciel łaźni 201
 Küster Teofil, właściciel łaźni 201
 Küsterowa Rozalia z Zellerów, właścicielka łaźni 201
 Kuszewicz Andrzej, pop 419
 Kutrzeba Stanisław, historyk 256, 476
 Kutrzeba Tadeusz, gen. 412
 Kutschera Franz, dowódca SS i Policji na dystrykt warszawski 266
 Kuzma Mieczysław, konserwator arch. 393
 Kuźmicki Mieczysław, inż. 463, 464
 Kuźmiński, pracownik Gazowni 135
 Kwiatkowski Eugeniusz, wicepremier 67, 130, 460
 Kwiatkowski Franciszek Marian, inż. 151, 152, 462
 Kwiatkowski Marek 17, 485—487
 Kwieciński Lucjan 119
 Kwieciński Józef 46, 70, 86, 87, 199, 260
 Lachert Bohdan, prof. arch. 188, 427
 Lachs Jan, historyk 196, 468, 469
 Lajourdie Marek, inż. 118

- Lalewicz Marian, prof. arch. 217
Lanci Franciszek Maria, arch. 68, 75, 340, 354, 356, 359
Lanci Witold, arch. 66, 346
Lande Dawid, arch. 336
Landowski Jan, dyr. ZOO 378
Landsberg Honorata ze Zwolińskich 393
Landsberg Mieczysław 393
Landsberk Jan, burmistrz 433
Landy Michał, poległy w powstaniu styczniowym 423
Lang, mjr niemiecki 163
Lange Jan, inż. Gazowni 132
Langner Bogumił Gottlieb, właściciel hoteli 53
Lanota Edward, członek sztabu AL 390
Lanval Seweryn, finansista 470
Lasoccy, rodzina 56
Latham Baldwin, inż. 109
Latosz Mateusz, burmistrz 433
Laub, muzyk 485
Laurman Marian, arch. 412
Lauter Gustaw, sędzia 166
Lawin Ludwik, inż. ogrodnik 368
„Lawina”, por. 266
Lebensbaum Menasze, właściciel hotelu 68
Ledóchowski, właściciel hotelu 68
Ledóchowski Antoni Filip 290
Lehmann Jan Krystian, inż. mostowiec 71, 261, 417
Lelelew Jan Paweł, inż. mostowiec 264
Lelukowicz, mnich 419
Lemański Józef, inż. 272, 283
Lembke Teofil Tytus, arch. 131
Lenartowicz Henryk, inż. 464
Lenartowicz Józef, prof. 159, 160, 188, 298, 464, 482
Lenczewski Henryk, prof. 267
Leonard, burmistrz 431
Leskiewicz Janina, prof. 494
Lessel Józef Grzegorz K., arch. 203, 232
Leszczyńscy, ród 346, 353
Leszczyński Andrzej, prymas 364
Leszczyński Bogusław, fundator kościoła 405
Lewandowski Jan, dyr. MPT 291
Lewiński Jakub, właściciel pałacu Przebendowskich 53
Lewko Mikołaj, burmistrz 431
Lędziakowski Piotr, palacz Elektrowni, zginął w katastrofie 299
Liczywoda Jan, burmistrz 432
Liedke Franciszek, właściciel łaźni 202
Liedke Henryk, właściciel łaźni 202, 204
Ligeża-Stamirowski Antoni, członek konsorcjum 300, 463
Lilpop Edward, arch. 415
Lilpop Zbigniew, dyr. MZK 483
Linde Bogumił Samuel, autor słownika 415
Lindeman Emil, malarz 67
Lindley William, inż. 89, 90—95, 105, 108—110, 112, 113, 458
Lindley William Heerlein, inż. 92—95, 109, 113, 161, 162, 198, 206, 296, 326, 456, 457, 464
Lindstädt Karl, dyr. Gazowni 131
Lisek Bohdan, inż. 219
Lisowski Stanisław, rzeźbiarz 427
Litwinskij Wiktor, prezydent 435, 482
Lobert Wojciech, burmistrz 435
Locci Augustyn Wincenty, arch. 75, 355
Loewenberg Jakub 92
Loibl Franz, nadzorca hitlerowski 133
Lorentz Stanisław, prof. 357
Lorkin Icek, właściciel hotelu 65
Lotak Marcella, właścicielka hotelu 53
Löwe Adolf Adam, arch. 414, 416
Löwe Kazimierz, arch. 200
Loupia Jan, burmistrz 434
Loupia Józef Antoni, burmistrz 434
Loupia Józef Benedykt, burmistrz 434
Lubecki-Drucki Franciszek Ksawery zob. Drucki-Lubecki Franciszek Ksawery
Lubelski Mieczysław, rzeźbiarz 388
Lubicki Aleksy, inż. mostowiec 269, 270
Lubomirscy, ród 59, 329, 343, 346, 364
Lubomirska Aleksandra 356, 357
Lubomirska Izabela (Elżbieta) z Czartoryskich 75, 86, 196, 326, 351, 353, 356, 361
Lubomirska Marianna zob. Sanguszko
Marianna z Lubomirskich
Lubomirska Natalia 361
Lubomirski Aleksander 347
Lubomirski Aleksander Dominik 340
Lubomirski Jan Tadeusz 296
Lubomirski Jerzy 260

- Lubomirski Józef Karol 340
 Lubomirski K., właściciel hotelu 146
 Lubomirski Stanisław Herakliusz 13, 16,
 140, 197, 221, 224, 230, 248—250, 325—
 327, 353, 408
 Lubomirski Stefan 305
 Lubomirski Teodor 326
 Lubomirski Zdzisław 436
 Lubowicka Anna, inż. krajobrazu 328
 Ludwika Maria, królowa polska 340
 Luksemburg Ignacy, właściciel hotelu
 68
 Luksemburg Maksymilian, właściciel
 hotelu 68
 Luśniak W., właściciel hotelu 69
 Lutosławski Marian, inż. 29, 62, 152, 446,
 462
 Lutostańska Alicja, historyk 484
 Lutostański Ludwik, właściciel hotelu 52
- Łada Franciszek, klucznik wodociągów
 96
 Łapczyński Kazimierz, inż. mostowiec
 478
 Łaszczyński Jakub Józef, prezydent
 230, 262, 435
 Łatowski Marek, inż. mostowiec 480
 Łatwin Antoni, właściciel pensjonatu
 75
 Ławrynienko K. D., płk inż. 173
 Łempicki S., ppłk 483
 Łempicki Tadeusz, rzeźbiarz 376
 Łempicki Zygmunt, gen. 306
 Łochocki Józef, prezydent 435
 Łodziana Tadeusz, arch. 390
 Łodziana Zofia zob. Wolska-Łodziana
 Zofia
 Łopuski Mieczysław Wincenty, inż. 471
 Łoza Stanisław, historyk 449—455, 472,
 474, 477, 480, 484, 485, 487
 Łubieński Krzysztof 272
 Łukasiewicz Ignacy, wynalazca lampy
 naftowej 138
 Łukaszewicz Józef, historyk 490
 Łukaszewicz Józef Michał, prezydent
 miasta 249, 383, 435
 Łukaszewski Adolf, inż. mostowiec 480
 Łukawski Walery, konfederat barski
 402
 Łukowski Zygmunt, dyr. MPO 227
- Lund Edward, komendant Straży Po-
 żarnej 474
 Łuski Stefan, ksiądz 489
 Łyjak Jan 397
 Łypaczewska Jadwiga, właścicielka
 pralni 210
 Łypaczewski Stanisław, właściciel pral-
 ni 210
 Łypaczewski Tadeusz, właściciel pralni
 210
 Łyszcz Franciszek (Frącz), burmistrz
 432
 Łyszczyński Kazimierz 402
 Łyszkievicz Grzegorz, burmistrz 435
- Mac Adam John London, wynalazca na-
 wierzchni szosowej 251
 Mac Clair (Mikler) Dionizy, ogrodnik
 349
 Machotkin, kupiec 418
 Maciej, burmistrz 431
 Mader, właściciel hotelu 58
 Magier Antoni, meteorolog i kronikarz
 48, 140, 210, 289, 290, 346, 447, 449,
 452, 455, 471, 487
 Magni (Magnus) Maksymilian, ksiądz,
 fizyk 85, 455
 Magnus Wiktor, dyr. spółdzielni 305
 Magnuski M.P., dziennikarz 459
 Majdecki Longin, prof. krajobrazu 328,
 335, 338, 341, 345, 353, 354, 368, 413,
 483—486, 494
 Majeran (Mariani) Mikołaj, burmistrz
 432
 Majewska Teodozja, właścicielka łaźni
 201
 Majewski Jerzy, prezydent 436
 Majewski Józef, właściciel łaźni 201,
 477
 Majewski Julian Adam, inż. mostowiec
 92, 93, 107, 119, 265, 456, 478
 Majewski Urban, komendant Straży
 Pożarnej 474
 Majkowski Juliusz, lekarz 222, 389, 473,
 489
 Makini (Makin) Henryk, burmistrz 434
 Malcz Jan Wilhelm, lekarz 360, 414
 Malczewski Antoni 53
 Malczewski Juliusz, płk historyk 491
 Maliński Paweł, rzeźbiarz 415
 Maliszewski W., właściciel hotelu 67

- Mallet-Malletski Jan, gen. inż. 261, 262
Malletski Mallet Jan zob. Mallet-Malletski Jan
Małachowscy 346
Małachowski Jan 340
Małcużyński Witold, historyk, 447, 453
Małodobry Krzysztof, burmistrz 432
Małodobry Maciej, burmistrz 431
Mansfeld, muzyk 485
Marszewski Jakub, burmistrz 435
Marchlewski Julian, działacz polityczny 412
Marcinkowski Władysław, współwłaściciel wytwórni maszyn pralniczych 211
Marciński T., inż. drogowiec 280
Marconi Ferrante, sztukator 60, 359
Marconi Henryk (ojciec), arch. 60, 74, 81, 83, 85, 87—89, 91—93, 201, 206, 265, 267, 346, 351, 352, 356, 359, 370, 394, 400, 456, 457, 478
Marconi Henryk (syn), inż. 267
Marconi Karol Antoni Tytus, malarz 60
Marconi Leandro Jan Ludwik, arch. 338, 339, 356
Marconi Leonard, arch i rzeźbiarz 60, 344, 356
Marconi Władysław, arch. 62, 300, 416, 482
Maria Kazimiera (Marysienka Sobieska), królowa, 401, 403
Maringe Wiktor, właściciel hotelu 64
Marisy Bailleux de, prezes Towarzystwa Elektryczności 163
Markiewicz Stanisław, lekarz 203, 282, 318
Markowski Andrzej, wiceminister inż. 254
Markowski Henryk, kpt. poż. 237, 474
Marmont Auguste-Frédéric 70
Marszewski Mieczysław, inż. mostowiec 120, 269—270, 439, 479
Marysienka Sobieska zob. Maria Kazimiera
Marzyński Stanisław, prof. arch. 272, 393, 409
Marzyński Władysław, inż. wodociągowiec 90, 457
Matecki Kazimierz, inż. 187
Matecki Tadeusz, inż. prezes Towarzystwa Opieki nad Zwierzętami 226, 473
Matthes Teodor, właściciel szkoły pływania 198
Matywiecki Anastazy, członek sztabu AL 390
Mayer Jan, burmistrz 434
Mayzels Beer, rabin 423
Mazur Jerzy, inż. mostowiec 272, 441
Mazurkiewicz Jan („Radosław”), ppłk 411—412, 416
Mączyńska Teresa, właścicielka hotelu 53
Mąkasa Jerzy, inż. mostowiec 272—273
Mech K., inż. 463
Medem Nikolaï, gubernator warszawski 90
Meyer Kazimierz, dyr. ZOM 227
Mejro Czesław, prof. 161, 176, 189, 464, 465
Menke Jan Chrystian, ogrodnik 372
Merkiel Ludwik, inż. 188
Merlini Dominik, arch. 65, 81, 125, 274, 326, 327, 337, 342, 349, 350, 353, 392
Mesjasz Kazimierz, inż. 175
Messal Lucyna, śpiewaczka 202
Metelski Władysław, inż. 29
Metzell Ludwik Chrystian, inż. 87, 107, 251, 262, 264, 265, 274, 477, 480
Męciszewski Filip, gen. 488
Mękarski Ludwik, inż. 298
Michalak Tadeusz, dyr. SPEC 189
Michalczyk W., ogrodnik 328
Michalewicz Piotr, dyr. MZK 483
Michalik J., inż. drogowiec 280
Michałow Stanisław, inż. mostowiec 180
Michałowski Henryk, właściciel hotelu 54
Michałowski Witold, właściciel hotelu 54
Michałowski Zygmunt, właściciel hotelu 54
Mieczkowski Jan, fotograf 60
Mier Wilhelm, gen. 232
Mierzanowski Władysław, arch. 60
Miklaszewski Jan, leśnik 375
Mikołaj I, car 70, 88, 262, 326, 386
Mikołaj II, car 152
Mikołajczyk Kazimierz, dyr. Gazowni 132
Milewski Jan, rzeczczownik sądowy pralnictwa 210, 471
Milewski Jan, burmistrz 433

- Milicer Napoleon, współwłaściciel ogrodu zoologicznego 377
- Miller Aldr, prezydent 162, 435
- Miller Romuald, arch. 95
- Miłkowski, inż. 120
- Minorski Sergiusz, inż. 175
- Minow (Nikon) Nikita, reformator religijny 418
- Minter Wilhelm Henryk, przemysłowiec 447
- Miński Jusek, właściciel zajazdu 57
- Misiaszek Tomasz, ogrodnik 332
- Miszewski Andrzej, por. 357
- Mitkiewicz Jan, właściciel domu z kaloryferami 187
- Miturski Józef, inż. mostowiec 272
- Mleczek, mjr pruski 409
- Mleczek T., kierowniczka ogródka jordanowskiego 319
- Mławski J., właściciel domu Nalewki 15 — Dzika 12: 65
- Młodziejowski Stanisław Andrzej, bp 408
- Mniszchowie, ród 338
- Mniszech Jerzy August, marszałek nadworny 248
- Mniszech Józef Wandalin, marszałek wielki koronny 348
- Mniszech Michał Jerzy, marszałek wielki koronny 140, 199, 221, 223, 249, 254, 255, 415
- Moczulski Lech, historyk 466
- Mioduszewski, inż. 211
- Modzelewski Zygmunt, minister 412
- Mohuczy Adam, kontradmirał 397
- Mojcho Karol, właściciel hotelu 55
- Moldzyński Krzysztof, arch. 339
- Molski Bogusław, biolog 334
- Moidwa Mieczysław, arch. 390
- Montfrenille Andrzej, kupiec 68
- Morawiński Jan, historyk sztuki 358
- Morawski Waclaw, dyr. MPWiK 457
- Mordechaj Abraham 422
- Mordko Lapan, właściciel zajazdu 69
- Moreau Jean Victor, gen. 70
- Morski Tadeusz 337
- Morsztyn Andrzej, fundator kościoła 405
- Morsztyn Tobiasz, fundator kościoła 405
- Morsztynowie, ród 346
- Mortkowicz Jakub, księgarz 423
- Morzyski Piotr, arch. 75
- Moselmann, właściciel fabryki pudrów 472
- Mosiejewicz-Safuta Teresa, arch. 283
- Mostowski Tadeusz, minister 364
- Moszyński August, arch. 327, 328
- Moszyński Joachim, prezydent 435
- Moszyński Kazimierz, etnolog 471
- Mościcki Henryk J., historyk 446, 477, 492
- Mościcki Ignacy, prezydent RP 132
- Mościcki Kajetan, inż. miasta 119, 120, 161, 162, 218, 318, 482
- Mroczek Jan, właściciel hotelu 64
- Mucante Paul Jean, sekretarz kardynała 46, 247
- Muchanow Józefa z Mostowskich 336
- Müller, właściciel hotelu 56
- Münich Jan Andrzej, burmistrz 434
- Mussonius Jan Salomon, pastor 416
- Nagórski Juliusz, arch. 58
- Naimski Józef, właściciel łaźni 200
- Naimski M., właściciel łaźni 200
- Naimski Władysław, właściciel łaźni 200
- Nałęcz-Swaryczewska, właścicielka pensjonatu 76
- Namysłowski Karol, dyrygent 485
- Napoleon I Bonaparte 70, 246, 261, 283
- Narkiewicz-Jodko Aleksander zob. Jodko-Narkiewicz Aleksander
- Naruszewicz Adam, bp, historyk 46, 447
- Narutowicz Gabriel, prezydent RP 382
- Natanson Ludwik, lekarz 423
- Natanson Selig, właściciel zajazdu 56
- Natorff Mieczysław, inż. mostowiec 440, 479
- Nawrocka Bogumiła, inż. 137
- Nechay Jerzy, prof. 30, 446
- Lenko A., rzeźbiarz 373, 389
- Nesti Ludwik, restaurator i hotelarz 65, 70
- Neugebauer K., historyk 491
- Neuhardt, senator rosyjski 270
- Neyman-Spława Waclaw, zob. Spława-Neyman Waclaw
- Neysser Bernard, burmistrz 432
- Niemcewicz Julian Ursyn, poeta i polityk 330, 360, 447, 475

- Niemira Wojciech, właściciel dworku 53
- Niemirski Władysław, prof. krajobrazu 337, 427, 494
- Niemojewski Andrzej, literat 416
- Niemyski Wacław, ksiądz 385, 488, 489
- Nieniewski Apoloniusz Paweł, arch. 187
- Niepokoczycki Juliusz, dyr. MZK 301, 483
- Nieporęcki Ryszard, dyr. Miejskich Zakładów Sanitarnych 494
- Niewiadomski Stanisław, inż. mostowiec 272
- Niewska Olga, rzeźbiarka 373
- Nikon zob. Mindo Nikita
- Nirnsztejn Seweryn, arch. 398
- Nitschowa Ludwika zob. Kraskowska-Nitschowa Ludwika
- Nixon Richard Milhous, prezydent USA 359
- Nolken Karol, komendant Straży Pożarnej 474
- Norblin Piotr, malarz 369
- Nowak Henryk, inż. 254
- Nowak Tadeusz, historyk 446
- Nowakowski, właściciel hotelu 67
- Nowakowski Antoni, spawacz z Elektrowni 171, 172, 467
- Nowakowski Jan, właściciel hotelu 56
- Nowakowski Kazimierz, inż. 28—31, 447, 495
- Nowakowski Mateusz, właściciel hotelu 53
- Nowicki Józef, gen. 488
- Nowicki Stanisław, członek sztabu AL 390
- Nowicki Stefan, kierownik w Gazowni 137, 494
- Nowodworski Stanisław, prezydent 436
- Nowosilcow Nikołaj, polityk 338
- Nurkiewicz Tadeusz, prof. krajobrazu 328, 351, 364
- Nurkiewicz Władysław, prof. krajobrazu 378
- Nusbaum Józef, prof. zoolog 377
- Nussbaum Hilary, historyk 423
- Oborski Jan, właściciel dworu 59
- Obrąpalski Jan, prof. 170
- Obrąpalski Jerzy, właściciel Dynasów 340
- Obrębowicz Kazimierz, prof. 187
- Ochelhäuser, dyr. Tow. Dessauskiego 131
- Ochnio, arch. 375
- Oczkowski Adam, arch. 64
- Odrowąż-Wysocki Stanisław zob. Wysocki-Odrowąż Stanisław
- Ogińscy, ród 59
- Ogiński Michał, wojewoda wileński 217
- Ohm Klemens, właściciel ogrodu 365
- Ohm Rudolf, właściciel ogrodu 365
- Okęcki Antoni, bp 381, 405, 408, 489
- Okoń Konstanty, właściciel omnibusów 292
- Olszewski Mieczysław, inż. 280
- Olszewski Stanisław, inż. mostowiec 271
- Olszowski Kazimierz, adwokat 153
- Onitzchowa Krystyna, inż. 367
- Onypryjenko Włodzimierz, komendant Straży Pożarnej 474
- Opalińscy, ród 338
- Opęchowski Edward, dyr. Elektrowni 164, 165, 167
- Orbaczewski Franciszek, inż. 479
- Orgelbrand Samuel, księgarz, wydawca 365, 423
- Orleański Henryk, inż. 459, 460
- Orlewski Jerzy, autor podręczników 461
- Orłowski Józef, arch. 52, 232, 344
- Orłowieński P., ogrodnik 484, 486, 487, 491
- Ornowski Feliks, inż. 96, 320, 486
- Ornowski Mirosław, lekarz 494
- Orzelska Anna, córka Augusta II: 348
- Osiński Józef Herman, ksiądz elektryk 151, 462
- Osmański Wojciech, dyrektor 485
- Ossolińska Helena Tekla, jedna z właścicielek pałacu Ossolińskich 347
- Ossoliński Jerzy, kanclerz wielki koronny 347, 353
- Ossoliński Wiktor, właściciel Foksalu 339
- Ossowski Jan Sylwester, właściciel łaźni 85, 201
- Ossudy d' 289, 290
- Ostaszewski Kazimierz, dyr. MZK 483
- Osterloffowie, kapitaliści 374

- Ostrogski Janusz, książę wojewoda wołyński 340
- Ostrowska Elżbieta, literatka 458
- Ostrowski Antoni, prymas 66
- Ostrowski Bolesław dyr. SPEC 189
- Ostrowski Jan Wincenty, właściciel hotelu 55
- Ostrowski Janusz, inż. 268
- Ostrowski Józef, polityk 361
- Ostrowski Ryszard, inż. 268, 273
- Ostrowski Stanisław Kazimierz, rzeźbiarz 388
- Ostrowski Wacław, prof. urbanista 189
- Osuchowski Antoni, prezes Polskiej Macierzy Szkolnej 361
- Ościłowicz Tadeusz, inż. mostowiec 480
- Otto Leopold Marcin, pastor 491
- Owczarski Wł., inż. 478
- Ożarowski Piotr, hetman wielki koronny 408
- Pac Krzysztof, kanclerz wielki litewski 329
- Pachocki Mieczysław, inż., kierownik Oddziału Wodno-Melioracyjnego 121
- Pacowska Halina zob. Duczmal-Pacowska Halina
- Paderewski Ignacy Józef 62, 373
- Palmowska Alicja, inż. 480
- Panasiuk, rzeźbiarz 396
- Pancer Feliks, inż. mostowiec 72, 87, 88, 92, 99, 108, 117, 264, 265, 478
- Pancer Teodor, dzierżawca zajazdu 72
- Pankratiew N., gubernator 419
- Paradowski Jan, arch. 339
- Paradowski Józef, kierowca MPWiK 96
- Parieenberg Eliasz, właściciel zajazdu 57
- Parypiński F., pracownik MPWiK 97
- Pasek Jan Chryzostom, pamiętnikarz 376
- Paskiewicz Iwan, namiestnik 70, 88, 128, 129, 187, 217, 262
- Paszkowski, krawiec 305
- Paszkowski Wacław, prof. 216, 282—283, 479
- Patryka, pracownik Gazowni 135
- Patzer Kazimierz, właściciel firmy elektrotechnicznej 446
- Pawelski Zbigniew, arch. 74
- Paweł z Pomnichowa, przodek Obrapalskich 340
- Pawłak Ryszard, strażak rozstrzelany przez hitlerowców 237
- Pawłowicz Henryk, wiceprezydent 467, 474
- Pawłowski Bolesław, kierownik MPWiK 98, 457
- Pawłowski Tadeusz, por. poz. rozstrzelany w Palmirach 237
- Pazdur Jan, prof. 494
- Pągowski Mieczysław, właściciel ogrodu zoologicznego 377
- Pecque Adolf, właściciel pralni 210
- Penkala Julian, dzierżawca hotelu 61
- Pereswiew Sołtan M., współwłaściciel fabryki żarówek 139
- Perl Feliks, polityk 423
- Perthées Karol de, kartograf 72
- Perzyński Stefan, inż., dyr. ZEOW 173
- Perzyński T., inż. 447
- Petrozolin Wiktor, inż. 98, 494
- Petrzyk Leopold, ksiądz 490, 491
- Pękalski Leonard, malarz 358
- Pękiel Bartłomiej, muzyk 329
- Pęczkowski, członek Deputacji Brukowej 249
- Pfeiffer Stanisław, fabrykant 482
- Piaskowscy 338
- Pick Jakub, optyk 210
- Pielgrzym Piotr, wójt, dzierżawca łąki 194
- Pierziński F., urzędnik miejski 453, 454
- Pietraszkiewicz Jan, komendant Straży Pożarnej 474
- Pietraszkiewicz Stanisław, inż. 139
- Piętka Gustaw, inż. 159
- Piklikiewicz Tomasz, kierownik Magazynu Karowego 231
- Piłatowicz Józef, historyk 462
- Piłatowicz Zdzisław, dyr. SPEC 189, 468
- Pinck Franciszek, rzeźbiarz 274, 327
- Pinkiert M., kierownik żydowskiego zakładu pogrzebowego 384
- Piotr I, car 260, 261
- Piotr z Zakrocymia, ojciec budowniczego mostu Jagiellońskiego 47, 259
- Piotrowski Antoni, malarz 61
- Piotrowski Jakub, właściciel pałacu Przebendowskich 53

- Piotrowski Wacław, rzeźbiarz 398
 Piotrowski Wł., poległ w Elektrowni 171
 Piróg Wojciech, inż. dyr. SPB 29
 Piwoński Stefan, inż. 268
 Plat, członek Deputacji Brukowej 249
 Plater-Zyberkówna Cecylia 361
 Płaskowski Jan, inż. 157
 Plebiński Bronisław, inż. mostowiec 269, 271, 478, 479
 Plebiński Marcei, arch. 54
 Plersch Jan Bogumił, malarz 326
 Plumhof Henryk, burmistrz 433
 Płaczkowski (Plackowski) Maciej, właściciel zajazdu 55
 Płodowski, płk, kierownik ZOM 227
 Płoski, inż. 81, 351
 Pluciennik Stefan, dyr. MPWiK 457, 494
 Pniakowski Józef, inż. 267
 Pniewski, właściciel zajazdu 72
 Pniewski Bohdan, prof. arch. 61, 62, 69, 74, 347
 Pobratym Jan, właściciel hotelu 70
 Podbielski Jan, ksiądz 395, 489
 Podczaszyński Bolesław Paweł, prof. arch. 59, 92, 265, 343, 357
 Podgórski Władysław, właściciel wytwórni lamp naftowych 138
 Podoski Jan, prof. 307
 Podoski Roman, prof. 298, 307, 308, 482
 Podstawski Antoni, inż. 480
 Pojawski Mieczysław, inż. 96
 Polak Józef, lekarz 215, 218, 223, 228, 472, 473
 Poltz Jan, właściciel hotelu 53, 68
 Poltz Jakub, właściciel hotelu 68
 Połubiński Aleksander, marszałek 65, 348
 Pomianowski Karol, prof. 111—113, 458
 Poniątkowski Józef, książę 65, 262, 269, 328, 329, 337
 Poniątkowski Kazimierz 81, 86, 196, 337, 338, 404
 Poniątkowski Michał, prymas polski 374, 489
 Poniątkowski Mieczysław, gen. 410
 Poniątkowski Stanisław, bratanek króla 46, 72, 73
 Poniątkowski Stanisław, ojciec króla 404
 Poniński Adam, marszałek sejmu rozbiorowego 261, 347, 408
 Popiel Chościak Wincenty T. zob. Chościak-Popiel Wincenty T.
 Popławko Mikołaj, komendant Straży Pożarnej 474
 Poppelman D. M., ogrodnik 348
 Pöppelmann Karol Fryderyk, arch. 346, 366
 Pöppelmann Mateusz Daniel, arch. 346
 Porowski Marcei, prezes Związku Miast 436
 Possiet, minister komunikacji w Petersburgu 119
 Post Bruno, inż., nadzorca hitlerowski 301
 Potemski Edward, inż. 139
 Poths, ród 372
 Potoccy, ród 75, 348
 Potocka Aleksandra z Lubomirskich 356, 357, 359, 360, 394
 Potocka Aleksandra z Potockich 356, 357
 Potocka Anna z Tyszkiewiczów 361
 Potocka Katarzyna z Branickich 356
 Potocki Adam 123
 Potocki Aleksander 356, 360, 361
 Potocki August 357, 359—361
 Potocki Ignacy 359, 394
 Potocki Jan 348
 Potocki Maurycy 157, 185, 359, 464
 Potocki Stanisław, gen. 488
 Potocki Stanisław Kostka 356, 359—361, 394
 Potocki Stanisław Septym 356
 Potocki T., filantrop 361
 Poustomis, dyr. finansowy Elektrowni 162
 Prądyński Ignacy, gen. 57
 Prądyński Witold, ksiądz 402, 420
 Prodan Maria, urzędniczka MPO 494
 Prokopp Izidor, komendant Straży Pożarnej 233, 474
 Próchnik Adam, polityk 417
 Prószański Benjamin, właściciel zajazdu 65
 Prus Bolesław (właśc. Aleksander Głowacki) 141, 203, 345, 361, 470
 Pruss Witold 491
 Pruszczyński Stanisław, burmistrz 432
 Przebendowscy, ród 53
 Przelaskowski Wiktor, inż. 307, 483
 Przerwa-Tetmajer Kazimierz zob. Tetmajer-Przerwa Kazimierz

- Przeworscy, rodzina 67
 Przedzieccy, ród 409
 Przedziecka Zofia zob. Światopełkowa-
 -Cztertyńska Zofia
 Przedziecki Aleksander, właściciel ho-
 telu 59, 60, 339
 Przedziecki Gustaw, właściciel hotelu
 61
 Przedziecki Jan, właściciel hotelu 61
 Przedziecki Konstanty, właściciel hote-
 lu 58, 61
 Przedziecki Rajnold, właściciel hotelu
 61
 Przedziecki Stefan, właściciel hotelu 61
 Przyborowski Walery, pisarz 344, 451,
 460
 Przybylski A., inż. 118, 258, 459, 475—
 —477
 Przybylski Czesław Piotr, arch. 68, 336
 Przychodzień Józef, dyr. MPO 227
 Przychodzki Jan, inż. 111
 Przyłęcki Henryk, kierownik Stacji
 Doświadczalnej 216
 Przysuski Leon, historyk 492
 Pstrokoński Aleksander, inż. mostowiec
 268, 440
 Pszczółkowski Edmund, działacz ludo-
 wy 73
 Puciata Olgiard, historyk 452
 Puciłowska Zofia zob. Kann-Puciłowska
 Zofia
 Pułski Józef, starosta warecki 67
 Pułjanowski J., kpt. 482
 Puśłowski Franciszek 61
 Puśłowski Ksawery 59, 60, 354
 Puśłowski Wandalin 354
 Puśłowski Władysław 59—61
 Puśłowski Wojciech 61
 Puśłowski Zygmunt 61
 Pustuła Zbigniew, historyk 494
 Putowski Stefan, arch. 122
 Pużyna Józef, właściciel hotelu 59
- Raabe Oskar, nadzorca hitlerowski 321
 Rabczewski Włodzimierz, dyr. MPWiK
 454—460, 473
 Raczyński Eryk, kierownik Danu 219
 Radomczyk Tomasz, dzierżawca łąni
 83, 195
 „Radosław” zob. Mazurkiewicz Jan
 Radziejowski Michał, prymas 248
 Radziejowski Władysław, inż. 268
 Radziszewski Franciszek, właściciel ho-
 telu 52
 Radziszewski Henryk, historyk 146, 148,
 465, 472, 473, 475, 476, 482, 489
 Radziwiłł Dominik 337
 Radziwiłł Janusz, właściciel pałacu
 Przebendowskich 53
 Radziwiłł Maciej, członek grupy Zarządu
 Tramwajów 298, 299, 306, 482
 Radziwiłł Michał, właściciel Ustronia
 335, 354
 Radziwiłłowa Michałowa, fundatorka
 kaplicy na Kamionku 401
 Radziwiłłowie, ród 59, 72, 343
 Radziwiłłówna Anna, żona Konrada III:
 325
 Raeck L. de, inż. rzeczoznawca z Bruk-
 seli 111
 Rafałowicz Andrzej, prezydent 383, 435
 Ragge-Rogowski J., fundator ogrodzenia
 cmentarza Ewangelickiego 414
 Rakiewicz Wincenty, arch. 283, 384
 Rakowski, właściciel łąni 200
 Ramuzzi G., rzeźbiarz 338
 Raniecki Zygmunt, inż. 188
 Ransonetti, właściciel łąni 197, 199
 Rapacka Tekla, fundatorka melioracji
 cmentarza Świętokrzyskiego 408
 Rapacki Adam, minister 412
 Rappaport Natan, rzeźbiarz 389
 Rasztubowski Józef, właściciel hotelu 52
 Ratyński Janusz, inż. 268, 441
 Ratyński Stanisław, inż. 108
 Ratzer Józef, właściciel zajazdu 63
 Rau William Ellis, fundator ogródków
 dziecięcych 319
 Rauch Gottlieb 415
 Rechowicz Gabriel, plastyk 74
 Reguński Tadeusz, wicedyrektor EKD do
 spraw gospodarczych 307
 Reichenbach, złożył pierwszą ofertę w
 sprawie Gazowni 128
 Remiszewski Wacław, dyr. MPRO 484
 Reszke Edward, śpiewak, właściciel ho-
 telu 59
 Reszke Jan, śpiewak 59
 Reszke Józef, założyciel hotelu 59
 Reszke Józefina, śpiewaczka 59
 Reychman Jan, prof. orientalista 417,
 424, 492

- Reymont Władysław Stanisław, pisarz 393
- Riaucourt Andrzej, T. 65, 348
- Riaucourt Piotr, ojciec Adrzeja, właściciel pałacu 65
- Ritschel Wacław, inż. 88, 343, 456
- Robosz Jan, komendant Straży Pożarnej 230, 474
- Rodzewicz Rosenzweig Zygmunt zob. Rosenzweig-Rodzewicz Zygmunt
- Roesler Edmund, właściciel hotelu 56
- Roga Błażej, dyr. Gazowni 132
- Rogała Jan, pracownik biblioteki APW—
—Warszawa 494
- Rogiński Antoni, inż. 154
- Rogowski, arch. 375
- Rogowski Ragge J. zob. Ragge-Rogowski J.
- Roguski S. M., inż. 118, 161, 464
- Rohn Stanisław, inż. 271, 478
- Rokossowski Konstantin, ojciec marszałka 397
- Rola Franciszek, burmistrz 432
- Rola Marcin, burmistrz 432
- Rola Żymierski Michał zob. Żymierski—
—Rola Michał
- Rolicz-Kamieński Michał, rzeźbiarz 388
- Roman J., sekretarz Komitetu Budowy Elektrowni 482
- Romanowicz A., inż. mostowiec 478
- Rondthaler Aleksander, inż. Elektrowni, 171
- Ronikier Adam, właściciel łaźni 470
- Rosada Janusz, inż. 189, 468, 494
- Rosenzweig-Rodzewicz Zygmunt, dyr. MPT 291
- Rosłoński Romuald, prof. inż. 111
- Rosmann Henryk, płk inż. 119
- Rososiński Wiesław, inż. 272, 273
- Rostek Ignacy, inż. 301
- Rostworowski Jan, właściciel hotelu 53
- Rozsak W., ogrodnik 328
- Rote Robert de, inż. 163
- Roth, rzeźbiarz 333
- Rotherth Aleksander, prof. 161
- Rothmil Maurycy, inż. 462
- Rottermund Andrzej, historyk sztuki 451
- Rotwand Stanisław, właściciel hotelu i filantrop 70, 203, 470
- Rousseau Jean Jacques, pisarz i filozof 352
- Rowecki-Grot Stefan (Józef Sokołowski, ps.) gen. 134
- Rowenna Mikołaj, dzierżawca łaźni 196
- Rozdżestwienski, inż. 173
- Rozengart, właściciel hotelu 53, 68
- Rozengart Lewek, właściciel zajazdu 68
- Rozhar Chaim, właściciel zajazdu 65
- Rozpędowski Zygmunt, arch. 360
- Rómmel Juliusz, gen. 402
- Rózański Stanisław, prof. 325, 484
- Rudnicki Czesław, inż. 312, 313, 481, 482
- Rudnicki Jan, inicjator zorganizowania zawodowej straży pożarnej 230
- Rudowski Edward, współwłaściciel Elektrowni Mokotowskiej 153
- Rummel, kpt. inż. niemiecki 163
- Rumplewicz Józef, autor pracy o kominiarstwie 475
- Ruszczyńska Danuta, inż. 480
- Ruszkiewicz Kazimierz, bp 398
- Ruśkiewicz Tomasz, inż. 139
- Rutkiewicz Jan, wiceminister 222, 389, 489, 494
- Rutkowska Janina, historyk 195, 469, 473
- Rutkowski Henryk, działacz ruchu robotniczego 367, 388
- Rutkowski Stanisław, główny ogrodnik miasta 318, 332, 373, 487
- Rutkowski Stanisław, inż., dyr. MPWiK 454—460, 473, 486
- Rybiński Jan Adolf, gen. 413—414
- Rychłowska-Kozłowska Anna, historyk 454
- Rychłowski Stanisław, arch. 63
- Rygier, pastor 415
- Ryks Franciszek, kamerdyner królewski 339, 489
- Ryl Władysław, właściciel pralni 210
- Rządkowski Stefan, monter w elektrowni 158, 159
- Rzepakowski Antoni, palacz w elektrowni 169
- Rzewuscy, ród 368
- Rzewuski Franciszek, marszałek nadworny 199, 368
- Rzewuski Józef, właściciel Foksalu 339
- Sachnowski Antoni, dyr. Gazowni 132
- Sacres Michał, burmistrz 434, 435
- Sadkowski Aleksander, inż. 108, 118, 120, 458

- Sadowski Feliks, pracownik hotelu 451
Safuta Janusz, inż. 283
Safuta Teresa zob. Mosiejewicz-Safuta
Teresa
Sambor Bronisław, inż. 157
Samuelson Lund Stefan, arch. 63
Sanguszko Janusz Aleksander, właściciel Dynasów 340
Sanguszko Karolina z Gozdzkich (2v. Siegen de Nassau) 340
Sanguszko Marianna z Lubomirskich, właścicielka Dynasów 340
Sanguszko Paweł Karol, właściciel Dynasów 340
Sanguszkowie, ród 347
Sapieha Kazimierz Jan, właściciel hotelu 55
Sapieha Michał Jan, właściciel hotelu 55
Sapieha Paweł, hetman 260
Sapiehowie, ród 187
Sarata Bolesław, inż. 480
Sarnowiec Ludwik, inż. w Elektrowni Tramwajowej 160
Sauvan Ludwik, lekarz 80
Savage James, ogrodnik 346
Sawicka-Szapiro Hanka, działaczka ruchu młodzieżowego 397
Sawicki Jerzy, inż. 158, 168, 172, 464, 466, 467, 494
Sawicki Tymoteusz, arch. 357
Sbarbori Jan Teofil, arch. 201
Scheiermann Otto Hugo, nadzorca hitlerowski 133
Schellenberg Alfred, rabował pałac wilanowski 358
Schimmelpennick von de Oye, prezydent 435
Schipper Ignacy, historyk 421, 422, 468, 492
Schneider, ogrodnik 328
Schoenig, właściciel hotelu 66
Scholtz Alina, inż. krajobrazu 338, 362, 363, 426
Schröger (Schroeger) Efraim, arch. 48, 53, 261, 326, 351, 352
Schuch Adolf Grzegorz, arch., wiceprezydent 53, 348, 414, 415
Schuch Jan Chrystian, ogrodnik 328, 352, 356, 372
Schultz Karol, bankier 48, 52, 53, 70, 365, 416
Schulz, ogrodnik 328
Schulz Fryderyk, inflantczyk, podróżnik 140, 199, 200
Schulz Jan, dyr. MPO i MPT 227, 291
Schulzendorf Jakub, burmistrz 434
Szczaniecki Jan U., właściciel hotelu 55
Seifert Henryk, właściciel gospody 54
Seligmann Cecylia, właścicielka łaźni 201
Serafin, burmistrz 432
Seyfert Mieczysław, dyr. Gazowni 132
Sencerz F., prac. przepompowni ścieków 113
Serkowski Jan, właściciel wytwórni lamp naftowych 138
Sieczkowski Józef, inż. 282
Siedlarzewicz Stanisław, burmistrz 432
Siemaszko Stefan, inż. 463
Serów Szaja, właściciel łaźni 469
Siemens Ernst Werner von, wynalazca tramwaju elektrycznego 297
Siemiątkowski Tomasz, gen. 488
Siemienowicz Kazimierz, inż. 446
Siemień Jerzy, inż. 273
Siemieński Mikołaj, ksiądz 408
Sieniawska Elżbieta z Lubomirskich, właścicielka Wilanowa 75, 355
Sienkiewicz Henryk 344, 361, 382
Sigalin Józef, inż. 73, 267, 268, 272, 351, 478
Sikora Hersz, właściciel zajazdu 65
Sikora K., właściciel hotelu 64
Sikorski Brunon 467
Silbersztejn Ajzyk, właściciel zajazdu 57
Silbersztejn Lipka, właściciel zajazdu 57
Simmler Józef, malarz 354, 416
Simonetti Wojciech, burmistrz 434
Simon Godfryd, ogrodnik 352
Simons Albert, właściciel pasaży 56
Singels, inż. hydraulik 456
Siunajew Seifetdin Chosianow, duchowny mahometański 425
Skabiczewski Grzegorz 224
Skalón Georgij, gen. gub. 270, 391
Skibin N., dozorca cmentarza Prawosławnego 420
Skibniewski Stanisław („Cubryna”), dyr. Elektrowni 167, 170, 171, 467
Skiwski Emil, autor przewodnika 148, 450, 452

- Składkowski-Sławoj Felicjan, minister 351
- Skłodowska Helena, współzałożycielka ogródka freblowskiego 319
- Skoczkowa Irena, urzędniczka Zarządu Miejskiego 470
- Skonieczny J., pracownik przepompowni ścieków 113
- Skoraszewski Włodzimierz, inż. 99
- Skorupski Michał, „brandmajster” 231
- Skoryna Klara, właścicielka zajazdu 72
- Skotnicki Grzmot Stanisław zob. Grzmot-Skotnicki Stanisław
- Skórewicz Kazimierz, prof. arch. 69, 357
- Skrzypczak, kierownik zakładu „Dano” 219
- Sławoj Składkowski Felicjan zob. Składkowski-Sławoj Felicjan
- Słobodziński, dyr. komunikacji miejskiej 482
- Słomczyński Adam, archiwista, historyk 494
- Słomiński Zygmunt, prezydent 111, 225, 436, 483
- Słonimski Antoni, literat 357
- Słonimski Chain Zelik, matematyk, astronom 423
- Słuszkowie, ród 59
- Smidoda F., ksiądz 407, 491
- Smolarczyk Marian, inż. 480
- Smoleński Tadeusz, rachmistrz MPWiK 96
- Smoleński Władysław, prof. historyk 493
- Smolikowski S., ppłk, inż. mostowiec 265
- Smolikowski Seweryn, właściciel hotelu 54
- Smolka Stanisław, historyk 459, 460
- Smuglewicz Antoni, malarz 326
- Smyczyński Jerzy, inż. 175
- Sobański Feliks 361
- Sobierański Wacław, inż. Gazowni 134
- Sobieski Jakub, ojciec króla 374
- Sobieski Konstanty, królewicz 342
- Sobieszczanski Franciszek Maksymilian, historyk 20, 37, 47—49, 78, 83, 194, 196, 198, 224, 244, 245, 285, 316, 381, 382, 445—455, 459—461, 468, 469, 473, 475, 477, 480, 483—489, 491, 492
- Sobolewski K., inż. mostowiec 478
- Sohn A. P., płk ros. 419
- Sokal Emil, inż. 203
- Sokolnicki Kazimierz, dyr. Cmentarza Komunalnego-Powązki, 488, 491, 494
- Sokolnicki Michał, gen. 408
- Sokołowska Alina, historyk 487
- Sokołowska-Grzeszczyk Kazimiera, historyk 487
- Sokołowski Józef zob. Rowecki-Grot Stefan
- Sokołowski Marian, inż. 282
- Solari Bonawentura, arch. 261
- Sołogub Jan, właściciel hotelu 67
- Solonowicz Leszek, arch. 74
- Sowińska Katarzyna ze Schrederów 416
- Sowiński Józef, gen. 402, 416
- Spasowski Władysław, filozof i pedagog 417
- Spiridonow, inż. 456
- Splawa-Neyman Wacław 168
- Spokorny Maurycy, kierownik grupy Zarządu Tramwajów 298, 299, 336, 482, 483
- Sporny Józef, inż. 82, 92, 107, 207, 377, 476
- Spychalski Marian, prezydent 436
- Sroka Stanisław, minister 412
- Srokowska R., właścicielka hotelu 63
- Srokowski Stanisław, prof. 417
- Stachowski M., inż. drogowiec 280
- Stamatello Henryk, inż. 267
- Stamirowski Ligęza Antoni zob. Ligęza-Stamirowski Antoni
- Stanisław August Poniatowski 16, 48, 69, 81, 85, 117, 125, 140, 238, 249, 260, 316, 317, 326, 328—330, 335, 337, 345, 350, 352, 369, 402, 404, 408, 414—416, 418, 422, 459
- Stanisław ze Strzelczykowa, protoplasta Milanowskich 355
- Staroświecki Abram, właściciel zajazdu 56
- Starożyk J. I. 491
- Starynkiewicz Sokrates, prezydent 93, 95, 109, 118, 119, 129, 224, 295, 296, 364, 395, 396, 420, 435, 458, 460
- Starzyński L., właściciel hotelu 54
- Starzyński Stefan, prezydent 20, 122, 123, 166, 167, 169, 234, 235, 301, 321, 325, 463, 466, 493
- Staszic Stanisław 264, 351
- Stebelski Adam, historyk, archiwista 358
- Steć Anna, autorka pamiątnika 451

- Stefan Batory, król polski 258, 259, 325, 413, 474
- Stefanicki Jacek, kierownik zakładu „Dano” 219
- Stefańczyk Janusz, inż. 99
- Stein Ryszard, inż. w Gazowni 131
- Steinkeller Piotr Antoni, przedsiębiorca i działacz gospodarczy 87, 88, 92, 118, 122, 251, 262, 292
- Stephenson George, wynalazca parowozu 478
- Stephenson Robert, inż. mostowiec 478
- Stern Abraham Jakub, mechanik, wynalazca 422
- Sterner Wacław, inż. 476—479
- Stępiński Zygmunt, arch. 63, 69, 70, 73, 81, 120, 122, 267, 324, 337, 338, 367, 390, 453, 484, 485, 487, 489, 494
- Stępniewski Ryszard, inż. 97
- Stężyński Bandtkie Jan Wincenty zob. Bandtkie-Stężyński Jan Wincenty
- Stiche Józef, ogrodnik 338
- Stoffregen Adolf, dzierżawca hotelu 61
- Stolcman Karol, inż. mostowiec 271
- Stołypin Piotr, minister rosyjski 270
- Straszewski Kazimierz, dyr. Elektrowni Pruszkowskiej 156—157
- Straus Edward, ogrodnik 350
- Strauss Johann, muzyk 485
- Strawiński Stanisław, konfederat barski 402
- Strobel Jan, ogrodnik 346
- Stróżecki Kazimierz, autor książki o łaźniach 469
- Strubicz Balcer (Baltazar), burmistrz 433
- Strynkiewicz Franciszek, rzeźbiarz 424
- Strzałkowska Janina, inż. 280, 480
- Strzelecki Edward, ekonomista, statystyk 192, 468
- Strzelecki Józef, właściciel zajazdu 72
- Subbotin, pop 411
- Suchara Kazimierz, monter-elektryk 172
- Suchorzewski Wojciech, inż. 258, 476
- Sudrawski Anatol, komendant Straży Pożarnej 474
- Suligowski Adolf, prof., ekonomista 120, 130, 459, 460
- Sułkowski Antoni, właściciel zajazdu 66
- Sułkowski August, właściciel „Rydzy-ny” 66
- Sułkowski Józef, właściciel pałacu Kazimierzowskiego 342
- Sułkowski Tadeusz Jan, inż. 306
- Surgiewicz Symeon, pracownik kolejek dojazdowych 483
- Surma Kazimierz, inż. 29
- Surowiecki Wawrzyniec, ekonomista 408
- Surzycki Julian, inż. 92, 107, 265, 478
- Suszyński Leon, arch. 64
- Suszyński Stanisław, inż. 271
- Suworow Aleksander, gen. rosyjski 20, 261
- Suzin L. M., arch. 389
- Sygietyński Aleksander, arch. 328
- Sylwestrowicz Jerzy 392
- Symon Gotfryd, ogrodnik 356
- Symon Krystian, ogrodnik 356
- Śynek Edward, inż. 301
- Szadloch Kasper, ksiądz 259
- Szałapski, właściciel zajazdu 55
- Szaniawska Elżbieta z Lubomirskich, właścicielka Wilanowa 71
- Szaniawska Wanda, historyk 15, 35, 445
- Szaniawski, dyr. hotelu 62
- Szaniawski M., właściciel hotelu 58
- Szanior Franciszek, główny ogrodnik miasta 318, 320, 326, 349, 373
- Szapiro Hanka zob. Sawicka-Szapiro Hanka
- Szarbinowski, właściciel Tow. Bohemsko-Praskiego 128
- Szarota Tomasz, historyk 481
- Szczawiński Andrzej, inż. 127
- Szczeniowski Szczepan, inż. 216, 255
- Szczudlarek Czesław, inż. 272
- Szczypiorski Adam, historyk 37, 40, 166, 445, 460, 461, 463, 466, 471—473, 475, 483, 493
- Szelągowski Franciszek, prof. mostowiec 269, 272, 440
- Szelert Sebastian, burmistrz 433
- Szeliga Franciszek, burmistrz 432
- Szeliga Jan, burmistrz 432
- Szembekowa Józefa z Moszczyńskich, właścicielka Bagateli 336
- Szenfeld Edward, dyr. MPWiK 457
- Szenic Stanisław, historyk 485
- Szenicer, administrator cmentarza Żydowskiego przy Okopowej 424

- Szlacheta Stefan, ogrodnik 332
Sznuk Zdzisław, inż. 223, 476
Szpadkowski Telesfor, inż. 187, 468
Szpilowski Hilary, arch. 343, 408
Sztyc Jakub, burmistrz 434
Szubert, mieszczanin 405
Szubert E., przewodniczący rady zakładowej 98
Szubert Michał, dyr. Ogrodu Botanicznego 330, 332, 333, 364, 484
Szule Eugeniusz, historyk 413, 491
Szulman Boruch, członek OBPPS 423
Szuman Witold, prof. 189
Szumowski Stanisław, inż. 159, 464
Szuster Franciszek, litograf i właściciel Morskiego Oka 352
Szuszkiewicz Wiesław, dyr. Elektrociepłowni „Zerań” 175
Szwankowska Hanna, historyk 28, 43, 44, 83, 445—447, 452, 477, 494
Szwankowski Eugeniusz, prof. historyk 285, 382, 445, 450, 452, 457, 475, 484—488, 490, 491
Szarce Bronisław, działacz „czerwonych” w powstaniu styczniowym 415
Szwart Matias, właściciel pralni 210
Szyller Stefan, arch. 54, 95, 269, 270, 282, 341, 343
Szymanowski Stanisław, komendant Straży Pożarnej 474
Szymanowski Wacław, rzeźbiarz 328
Szymański Edward, poeta 366
Szymański Emil, inż. w Gazowni 132
Szymański Jan, inż. 447
Szymański Stefan, inż. 168
Szymański Tadeusz, ogrodnik 328
Szymczak Franciszek, inż. 341
Szyndler Jan Ernest, burmistrz 434
Ścisło Jan, malarz 326
Ślaski Bolesław, autor pracy o pomnikach 475
Ślaski Władysław, współwłaściciel hotelu 61
Śleszyński Stanisław, właściciel Doliny Szwajcarskiej 336
Ślęzak Michał, majster MPWiK 96
Śliwińska Ewa, arch. 426
Światopełk-Czetwertyńska Włodzimierzowa z Uruskich 341
Światopełkowa-Czetwertyńska Zofia z Przędzieckich 61
Światopełk-Czetwertyński Seweryn 61, 298, 340, 482
Światopełk-Czetwertyński Włodzimierz 341
Świątkowski Hiacynt, inż. miasta 78, 224, 448—451, 456
Świda Emil, inż. dyr. Gazowni 132
Świda Karol 460
Świdorski Hipolit, majster 409
Świdorski Włodzimierz, inż. 97
Świechowska Aleksandra, archeolog 83, 467, 488, 490
Świerczewski Czesław, prof., dyr. Gazowni 131, 132
Świerczewski Karol („Walter”), gen. 412
Świerczyński Rudolf, prof. arch. 363
Świerchała Baltazar, dzierżawca łąźni 196
Święcka-Skoczkowa Halina 470
Świętochowska Aleksandra 83
Taff Aleksander, inż. 96, 456, 494
Taranek Szymon, budowniczy wodociągu 84
Tarczyński Jan, inż. 413
Targoński Józef, właściciel pralni 210
Targosz-Kretowa Karolina historyk 85
Tarłowie, ród 55
Tarnas Józef, arch. 426
Tarnawa Lech, inż. 175
Tarnawski Henryk, dyr. Elektrowni Pruszkowskiej 157, 463
Tarnowscy, ród 185
Tatarkiewicz Jakub, rzeźbiarz 356
Tatarkiewicz Władysław, prof. 484
Tehorek Karol, rzeźbiarz 391
Tempel F., członek konsorcjum 306
Tencalla Constante, arch. 325, 343, 344
Tepper Piotr, bankier 414
Tepper Piotr Fergusson, bankier 56, 349, 414, 416
Tessaro-Kosimowa Irena, historyk 494
Tetmajer-Przerwa Kazimierz 61, 64
Thomas Jan William, hydraulik 87
Thoméé Wiktor, gen. 412
Tilly Friedrich Georg, prezydent 249, 435
Tirregaille Pierre Ricaud de, kartograf 348, 475

- Tłoczek Ignacy, prof. 486, 494
 Toczyłowski F., właściciel hotelu 67
 Toeplitz Bonawentura, inicjator ogrodów Raua 319
 Tołłoczko Kazimierz, prof. arch. 50
 Tołwiński Mikołaj, prof. arch. 300
 Tołwiński Stanisław, prezydent 135, 435
 Tołwiński Tadeusz, prof. arch. 300
 Tomaszewicz Jan, dyr. MPO 227
 Tomaszewski Zdzisław, historyk 468
 Tomatis (Thomatis) Karol Aleksander, szambelan królewski 353, 354
 Tomkiewicz Władysław, prof. historyk 446, 455
 Traugutt Romuald („Mikołaj Czarnecki”) 56, 59, 65, 324, 350, 451
 Trauguttówna Alojza, córka Romualda 65, 451
 Trepka Stanisław, burmistrz 431
 Trębicki Stanisław, gen. 488
 Triger, inż. mostowiec 478
 Trojanowski Edward, arch. 68
 Trojanowski Wincenty, ksiądz 488, 490, 492
 Trojden, ksiązę mazowiecki 355
 Tryliński Władysław, inż., wynalazca trylinek 252
 Tryliński Władysław, syn, prof. 476
 Trzcńska-Kamińska Zofia, rzeźbiarka 328
 Trzebiński Jan, botanik 332
 Tucholski Stanisław, inż. 480
 Tuliszkowski Józef, komendant Straży Pożarnej 233, 474
 Tupalska Barbara, wicedyrektor MPO 494
 Turkowski Aleksander, pracownik Hotelu Europejskiego 451
 Turnau Irena, historyk 469, 480
 Turno S., właściciel pałacu 55
 Twardostój Maciej, burmistrz 432
 Twardowski Stanisław, inż. 95, 98
 Tworkowski Stefan, prof. 188, 358, 361
 Tyblewski Michał, majster MPWiK 96
 Tylman z Gameren, arch. 74, 248, 325, 326, 346, 347, 349, 353, 368
 Tymowski Józef, sekretarz stanu 128
 Tyszkiewiczowa Maria Teresa z Poniatowskich 328, 337, 415
 Tytus Karol Antoni, malarz 60
 Umański Jerzy, inż. 480
 Umiałowski Roman, płk 234, 293
 Ungelstern Izrael, właściciel zajazdu 54
 Unger Józef, wydawca kalendarza 151, 448, 449
 Unrug Aleksander, dyr. mennicy 337, 365
 Urban Zygmunt, kierownik MPWiK 98, 457
 Urbański Kazimierz, monter elektryk 158
 Urbański Teodor, płk inż. 87, 93, 118, 120, 122, 350
 Uruski Seweryn, właściciel terenów dawnych Dynasów 68, 340
 Vaux, założyciel Vauxchallu w Londynie 339
 Vernois du Verdy, pruski agent 60
 Vogel Zygmunt, malarz, rysownik 264, 274, 415
 Volck Jerzy Karol, arch. 365
 Waclawkowa Maria Małgorzata zob. Handzelewicz-Waclawkowa Maria Małgorzata
 Waga Antoni, entomolog 484
 Waga Jakub Ignacy, botanik 332, 333, 484
 Wagner Kazimierz 50, 78, 79, 447, 448, 454
 Wahrendorff O., autor przewodnika 448, 470
 Wakulicz Eligia, inż. 413
 Walendziak Aleksander, właściciel hotelu 66
 Wagner Otto, architekt wnętrz 62
 Wantuch Zdzisław, dyr. SPEC 189
 Wardecka Józefa z Wojdynów, ofiarodawczyni gruntu pod cmentarz 398
 Wardecki Józef 398
 Wasilewska C., właścicielka pensjonatu 76
 Wasilkowski Leopold, arch. 393
 Wasylyszyn Grzegorz, inż. Gazowni 135
 Wawelberg Hipolit, bankier i filantrop 23, 423
 Wawrzecki Tomasz, naczelnik powstania po Kościuszcze 261
 Wąsek Ryszard, inż. 446

- Wąsowicz-Dunin Krzysztof, prof. 477, 485, 494
- Wąsowiczowa Aneta z Tyszkiewiczów, właścicielka parku Morskie Oko 352
- Wegener Herman, inż. w Elektrowni Tramwajowej 160
- Weinfeld Marcin, arch. 73
- Wejnert Aleksander, historyk 83, 202, 203, 209, 260, 264, 385, 413, 469—471, 476, 477, 490
- Welke Adolf, inż. Gazowni 131
- Weloński Pius, rzeźbiarz 327
- Werner W. 484
- Wertheim, członek Zarządu Tramwajów 299
- Weschke Bernard, właściciel pralni 210
- Wessel Teodor, podskarbi wielki koronny 339
- Wędziagolski Paweł, inż. 300
- Węgrzecki-Kostka Stanisław, prezydent 216, 435
- Węgrzewski, inż. 81, 351
- Węgrzynowicz T., inż. mostów 265
- Wieczorek Janusz, minister 391
- Wielopolski Aleksander, polityk 55, 347
- Wielopolski Zygmunt, prezydent 435
- Wiemanowa Julia 361
- Wiemanowie, rodzina, właściciele hotelu 67
- Wierzbicki Andrzej, prezes „Lewiatana” 374
- Wierzbowski Stefan, bp 59, 413
- Wierzbowski Teodor, historyk 194, 447, 468, 475
- Wierzchowski Henryk, historyk 453, 489, 492
- Więckowski Aleksander, arch. 63
- Wikarski Witold, weterynarz w Straży Ogniowej 240, 474
- Wilczur Jacek E., autor pracy o strażakach 474
- Wilhelmi Tadeusz, komendant Straży Pożarnej 237, 474
- „Wilk” por. 266
- Wilk Hanusz, burmistrz 195, 431
- Wilk Kasper, burmistrz 431
- Wilk Martinus, właściciel łąźni 195
- Wilson Józef, właściciel posesji na Rybakach 87
- Winiarski Andrzej, dyr. MPT 291
- Winkler Lejba, właściciel zajazdu 65
- Winnicki A., właściciel Doliny Szwajcarskiej 336
- Winter A. J., niem. zarządca 211
- Wisłocki Aleksander 400
- Wist Aleksander, inż. 294, 481
- Wiślicki Adam, publicysta 319, 484
- Wiśniewski Tadeusz, botanik 332
- Wiśniowiecki Michał, król polski 329
- Witkiewicz Stanisław, malarz 61
- Witkowski, właściciel domu Nalewki 29: 66
- Witkowski Jakub, właściciel hotelu 58
- Witkowski Kalikst, prezydent 90, 203, 295, 435
- Witkowski Teodor, arch. 64
- Witkowski Władysław, inż. 478
- Witkowski Witold, inż. mostowiec 268, 273, 283, 441, 480
- Witold, książę litewski 425
- Witos Wincenty, polityk 357
- Witosławscy, ród, zbudowali Hotel Polski 55
- Wittemberg Otto, pastor 170
- Witthoff Franciszek, burmistrz 435
- Witthoff Jan, burmistrz 433
- Wittig Edward, rzeźbiarz 327, 388, 390
- Witwiński Bolesław, inż. 168, 173, 189, 464, 467
- Wład Franciszek Seweryn, gen. 412
- Władysław IV, król polski 85, 247, 289, 329, 370, 371, 455
- Własow J., oberpolicmajster 295
- Włodarczyk Jan, dyr. MPT 291
- Włodarski J., właściciel hotelu 66
- Włodkowski A., właściciel Doliny Szwajcarskiej 485
- Wodnicki W., właściciel dworu Miodowa 17: 348
- Wodzicki W., właściciel hotelu 65
- Wodzyński Gabriel, bp 381
- Wohl Henryk, skarbnik Rządu Narodowego powstania styczniowego 423
- Wojciechowski Jarosław, arch. 357
- Wojciechowski Stanisław, prezyd. RP 357
- Wojdak, pracownik hotelu „Polonia” 50
- Wojnarowicz Stanisław, dyr. MPWiK 98, 99, 457

- Wolff Adam, prof. historyk 459, 493
 Wolff Kazimierz, inż. 157, 463
 Wolfson Józef, sekretarz dyrektora Elek-
 trowni 163
 Wolicki Konstanty, finansista, działacz
 gospodarczy 87, 262, 337, 455
 Woliński Adolf, arch. 59, 65
 Woliński Zenon, inż. mostowiec 271
 Woliński Zbigniew, dyr. ZOO 378
 Wolska-Lodziana Zofia, rzeźbiarka 348
 Wolski Franciszek, wójt tykociński 259
 Wolski J., inż. w Gazowni 132
 Wolski Włodzimierz, poeta 52
 Wolski Zygmunt, kasztelan czerski, sta-
 rosta warszawski 259
 Wołowski Jacek, dziennikarz 447, 454
 Woroniecki Michał, członek grupy Za-
 rządu Tramwajów 298, 299
 Woyda Karol Fryderyk, prezydent 255,
 416, 435
 Woyda Kazimierz, prezydent 435
 Woydyga Jan, rzeźbiarz 282
 Woynewicz Jan, dyr. MPWiK 98, 457
 Woyten Jan Jerzy, budowniczy ostat-
 niego mostu elekcyjnego 260, 264
 Woyzbun Karol, inż. 139
 Woźna Zofia, rzeźbiarka 351
 Wójcicki Kazimierz Władysław, histo-
 ryk 400, 408, 459, 488, 490, 491
 Wójcicki Stanisław, prof. 484
 Wójcikowa Stefania, dyrektorka Biblio-
 teki APW—Warszawa 494
 Wóycicki Zygmunt, prof. dyr. Ogrodu
 Botanicznego 332, 333
 Wroczyński Czesław, lekarz 472
 Wrongthon T., poseł ang. 368
 Wrotnowski J., inż. 478
 Wrotnowski Lucjan, inż. 298
 Wrzosek Andrzej, inż. 480
 Wulf W., prof. 482
 Wyderkowa Teresa, historyk 445, 446,
 453, 468, 490, 491
 Wykowski Kacper, szambelan królew-
 ski 360
 Wyrwicz Karol, książę 489
 Wysakowscy, właściciele budynku
 Wierzbowa 6—613: 70
 Wysocki Piotr, płk 369
 Wysocki Stanisław, inż. 253
 Wysocki Odrowąż Stanisław zob. Odro-
 wąż-Wysocki Stanisław
 Wysogota Zakrzewski Ignacy zob. Za-
 krzewski-Wyssogota Ignacy
 Wyszynski Stefan, kardynał 412
 Zabiello Józef, hetman polny litewski
 408
 Zabierzowski Aleksander, arch. 346, 365
 Zabłocki, właściciel hotelu 66
 Zabłocki Jan, dyr. SPEC 189
 Zaborowski Zbigniew, inż. 480
 Zabrzeski Karol, burmistrz 433
 Zachwatowicz Jan, prof. 22, 446
 Zadora-Życieński Stanisław zob. Życień-
 ski-Zadora Stanisław
 Zadrzyński Eugeniusz, inż. 175
 Zagórski A., wiceprezes Banku Polskie-
 go 296
 Zagrodziński Paweł, właściciel hotelu 64
 Zahorski Andrzej, prof. historyk 453, 488
 Zajac Michał, dyr. ZOM 227
 Zajączek Józef, gen. namiestnik 107,
 117, 140, 238, 262, 264, 330
 Zajączkowa Aleksandra, właścicielka
 Bagateli 335
 Zajączkowski Ananiasz, prof. orientali-
 sta 425
 Zajączkowski Józef, inż. 273
 Zajdlisz Jan, burmistrz 433
 Zakon Aron, właściciel zajazdu 73
 Zakrzewski Bolesław, właściciel hote-
 lu 68
 Zakrzewski Seweryn 478
 Zakrzewski Stanisław 494
 Zakrzewski Wysogota Ignacy, prezy-
 dent 435
 Zalewski K., właściciel hotelu 59
 Zalewski M., właściciel hotelu 54
 Zalewski Zbigniew, komendant Straży
 Pożarnej 474
 Załuski Andrzej, bp, właściciel pałacu
 Pod Czeremą Wiatrami 56
 Zambrzycki A., właściciel hotelu 64
 Zambrzycki J., właściciel hotelu 64
 Zamenhof Ludwik, twórca esperanta 423
 Zamoyski Andrzej, właściciel żeglugi
 parowej na Wiśle 123
 Zamoyski Tomasz, właściciel kolejki
 grójeckiej 298, 305
 Zandberg Bolesław, dyr. hoteli miejskich
 51, 58, 450
 Zappio Daniel, burmistrz 434

- Zarzycki Janusz, prezydent 436
 Zasławska Teofila, właścicielka terenów
 późniejszych Dynasów 340
 Zasławski Aleksander, właściciel tere-
 nów późniejszych Dynasów 340
 Zatwarnicka-Karpińska Stanisława,
 właścicielka dworku modrzewiowe-
 go 494
 Zatwarniccy, ród ofiarodawcy gruntu
 pod cmentarz 398
 Zawadzki Aleksander, przewodniczący
 Rady Państwa 412
 Zawadzki Konrad, historyk 445, 447, 490
 Zawadzki Stanisław, arch. 326, 335
 Zawierucha Szczepan, właściciel hote-
 lu 68
 Zawisza Artur („Czarny”), stracony za
 udział w wyprawie J. Zaliwskiego 456
 Zawisza Jan, właściciel pałacu Prze-
 bendowskich 53
 Zaykowski Stanisław, budowniczy 345
 Zaykowski Wacław, ogrodnik 345
 Zbierzchowski Andrzej, inż. 480
 Zborowski Bruno, arch. 53
 Zbytkower Gitla, założycielka cmenta-
 rza Żydowskiego na Targówku 422
 Zbytkower Szmul Jakubowicz, założy-
 ciel cmentarza Żydowskiego na Tar-
 gówku 422
 Zdanowicz Aleksander, arch. 426
 Zdrojewski Adolf, inż. 476
 Zdunek Mieczysław, inż. 460, 494
 Zebrzydowscy, ród 347
 Zembrzuski Paweł (Klucznik), bur-
 mistrz 433
 Zemła Gustaw, rzeźbiarz 366, 427
 Zerych Roman, rzeźbiarz 339, 402
 Zieliński Józef, wicedyr. Gazowni 135,
 146, 147, 461
 Zieliński Stanisław, arch. 426
 Zieliński Stefan, inż. 271
 Zieliński Władysław Korneliusz, autor
 przewodnika po cmentarzu Powąz-
 kowskim 489
 Zielke O., dyr. techniczny w Gazowni
 131
 Zielonko Alfons, prof. krajobrazu 361
 Ziemowit III, książę mazowiecki 229
 Zięckowski A. F., autor przewodnika
 448
 Zimmerman Albert, nadzorca hitlerow-
 ski 133
 Zimnoch Stanisław, inż. 121
 Ziółek Edward, dyr. MPT 291
 Zrazowski Mateusz, właściciel zajazdu
 67, 338
 Zug Szymon Bogumił, arch. 17, 48, 52,
 56, 66, 82, 337, 340, 349, 352, 354—356,
 360, 361, 372, 414, 415, 486
 Zwoliński Józef, właściciel łaźni 469
 Zyberkówna Cecylia zob. Plater-Zyber-
 kówna Cecylia
 Zych Władysław, plastyk 74
 Zygadlewicz Feliks Walery, budowni-
 czy 392
 Zygmunt I Stary 20, 195, 259
 Zygmunt II August 47, 247, 258—260
 Zygmunt III Waza 13, 16, 325, 329
 Zylberberg Aron, właściciel zajazdu 54
 Zyndram Kościakowski Marian zob.
 Kościakowski-Zyndram Marian
 Żabiński Jan, dyr. Ogrodu Botaniczne-
 go 377
 Żaryn Stanisław, arch. 452
 Żebrowski Tadeusz, historyk 475
 Żegilewiczowa M. A., właścicielka pen-
 sjonatu 76
 Żeleński-Boy Tadeusz 202
 Żemralski Mieczysław, ksiądz 411, 491
 Żeniewski Sławomir, kierownik „Dano”
 219
 Żerański Tadeusz, inż. 462
 Żeromski Stefan 345, 417
 Żurawska, właścicielka łaźni 204
 Żurawski Henryk, właściciel łaźni 202
 Żwan Aniela, właścicielka hotelu 64
 Żwan Antoni, właściciel hotelu 64
 Żychliński Ludwik, arch. 53, 485
 Życieński-Zadora Stanisław, inż. ogrod-
 nik 326, 364, 367
 Żymierski-Rola Michał, marszałek 390
 Żywny Wojciech, muzyk, nauczyciel
 Chopina 475

INDEKS RZECZOWY

- AEG zob. Fabryki, firmy: Allgemeine Elektrizitäts-Gesellschaft
- AGAD zob. Archiwum Główne Akt Dawnych
- Akademia Medyczna 343
- Akademia Sztabu Generalnego 428
- Akademia Teologii Katolickiej 370
- Akademia Wychowania Fizycznego (AWF) 371, 483
- Akademicki Związek Sportowy 363
- Ambasady
- Ambasada belgijska 348
  - Ambasada chińska 338
  - Ambasada francuska 338
  - Ambasada szwedzka 336
  - Ambasada włoska 342
  - Ambasada ZSRR 67
- Aparat Bergera 220
- APW-Warszawa zob. Archiwum Państwowe m. st. Warszawy i Województwa Warszawskiego
- Archiwum hipoteczne na Miodowej 187
- Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD) 259, 454, 455, 456, 461, 472
- Archiwum Historyczne Elektroenergetyki Polskiej w Toruniu 463
- Archiwum Państwowe m. st. Warszawy i Województwa Warszawskiego (APW-Warszawa) 25, 424, 455—
- 457, 461, 464, 466, 467, 470, 474, 481, 486, 490, 491
- Arsenał na Długiej 237, 413
- Asenizacyjne samochody 220, 228, 472
- Asfalt 253, 431
- Austerie zob. Zajazdy
- Autobusy 291—294, 311, 312, 439—441, 478, 481
- marki „Benz” 292
  - marki „Berliet” 294
  - marki „Berliet-Jelcz” 44, 294
  - marki „Chausson” 294
  - marki „Chevrolet” 293
  - marki „Ikarus” 441
  - marki „Jelcz-Mex” 294
  - marki „Leyland” 294
  - marki „Saurer” 292
  - marki „Somua” 293
  - marki „Zawrat” 293
- AWF zob. Akademia Wychowania Fizycznego
- AZS zob. Akademicki Związek Sportowy
- Bacutil zob. Fabryki firmy: „Bacutil”
- Banie 203
- Banki
- Bank Cukrownictwa 62
  - Bank Kabryta 55
  - Bank Polski 128, 253, 369

- Bank Towarzystw Spółdzielczych („Pod Orłami”) 407
- Bank Wawelberga i Rotwanda 152
- Banque de Commerce et l'Industria 162
- Baraki dla bezdomnych rodzin 51
- Annapol 51, 237
- Polus 51
- Barbakan 345
- Baseny i „kąpiele” 198—199
- Basen w Domu Akademickim na pl. Narutowicza 199
- Basen w gmachu Kasy Chorych na ul. Wolskiej 199
- Basen w Łażni Centralnej 199
- Basen w parku Szczęśliwickim 364
- Kąpiele żelazne na Grzybowie 205
- Bazy oczyszczania miasta 473
- Bazy zieleni miejskiej 318, 320, 484
- Biblioteki
- Biblioteka dla dzieci i młodzieży we Włochach 365
- Biblioteka Kasy im. J. Mianowskiego 321
- Biblioteka Narodowa 363
- Biblioteka Publiczna m. st. Warszawy 463, 473
- Biblioteka Uniwersytecka 343
- „Bieda — budownictwo” 25
- Biura
- Biuro Nowoczesnej Reklamy na Frascati 246
- Biuro Odbudowy Stolicy (BOS) 334
- Biuro Planowania Rozwoju Warszawy 380
- Biuro Projektów Budownictwa Komunalnego „Stolica” (BPBK) 304, 334, 486, 487
- Biuro Projektów „Gazoprojekt” we Wrocławiu 136
- Biuro Studiów i Projektów Instalacji Przemysłowych
- „Instal” 24
- Centralny Ośrodek Badawczo-Rozwojowy 24
- Biuro Techniczne Komisariatu Głównego do Spraw Cmentarzy Wojskowych w Rzymie 428
- „Bloczki muranowskie” 28
- Błony 24; zob. też: Szkło płaskie
- „Bobry” 228
- Bojlery (worniki) 160
- BOS zob. Biuro Odbudowy Stolicy
- Bóżnica na Starym Mieście 421
- BPBK zob. Biuro Projektów Budownictwa Komunalnego „Stolica”
- Brama Straceń zob. Cmentarz symboliczny na stokach Cytadeli
- Brama Żelazna przy pl. Za Żelazną Bramą 346
- Bramy miejskie
- Brama Biała (Wieża Rybacka) 283
- Brama Krakowska 20, 84, 140
- Brama Mostowa 117
- Brama Nowomiejska 140
- Brama Poboczna 83, 84
- Brody 255, 256
- Browar Habermuscha 96
- Brykiety 183, 467
- Budynki mieszkalne 15—44; zob. też: Gmachy; Kamienice
- liczba 35, 36, 41, 43, 44, 445
- materiał ścian 43
- pokrycie dachu 29, 31, 44
- wysokość 18, 19, 36
- Budynek Komory Wodnej na Pradze 262, 477
- Budynek mieszkalny pracowników MZK na Siedmiogrodzkiej: 160
- Budynek portu lotniczego na Polu Mokotowskim 363
- Budynek szkolny w parku Ursynów 361
- Budynek w parku Ursynów 360—361
- Budynek Uruskiego na Dynasach 340
- Budynek „w stylu szwajcarskim” w Dolinie Szwajcarskiej 336
- Budynek z panoramą Tatr na Dynasach 341
- Budynki klasycystyczne w parku Sieleckim 353
- Budynki w ogrodzie Kazimierzowskim 342
- Budynki w parku Skaryszewskim 373
- Bulwary 119, 122, 124
- Bulwar Praski 280, 438
- Bulwarek Steinkellera 283
- Bulwarek Urbańskiego 118, 120, 438
- Bulwary Majewskiego pod Starym i Nowym Miastem 441
- Bulwary Starzyńskiego pod Zamkiem 440

- Bursa dla nauczycielek studiujących w Warszawie zob. Domy akademickie:
Bursa
Burzowce 110, 112, 113, 458
- CC zob. Fabryki, firmy: Contractors Commetee for the Electrification of Polish Railways
- Cech kominarzy 239, 437
Cech łaźniaków 197
Cech Rzemiosł Włókienniczych i Odzieżowych 350
„Cedergren”. Polska Akcyjna Spółka Telefoniczna (PAST) 28, 169
Cegła ceramiczna 28
Cegła muranowska 28
Cegła żerańska: 31
Centralna Rada Związków Zawodowych (CRZZ) 53, 320
Centralne Biuro Studiów i Projektów Budownictwa Wodnego „Hydroprojekt” 122
Centralne Laboratorium Gazownictwa 137
Rozdzielnia Krajowa Dyspozycji Gazu 137
Centralne Warsztaty Autobusowe MZK 294
Centralny Komitet Budowy Domu Chłopa ZSL 73, 454
Centralny Ośrodek Badawczo-Rozwojowy zob. Biuro Studiów i Projektów Instalacji Przemysłowych: Centralny Ośrodek Badawczo-Rozwojowy
Centralny Urząd Telegraficzny w pałacu Brühla na Wierzbowej: 347
Centrum Zdrowia Dziecka w Międzyzlesiu zob. Pomniki
Cerkwie zob. Kościoły, kaplice
Cesarские Towarzystwo Żegluga 123
Chambres garnies zob. Pensjonaty
Chaty kurne 25
Chemiczne środki gaśnicze 231
Chlorowanie wody 95
„Ciepłobudowa” 189
Chodniki, jezdnie zob. Ulice
Ciepłownia „Wola” 175, 180, 441
Cmentarze 381—430
Cmentarze ewangeliczne 413—417
Cmentarz Ewangelicki (kalwiński) na Lesznie (nieczynny) 95, 404, 413—416, 418, 438
— Izby — szpital zob. Szpitale
— Katakumby 414
Cmentarz Ewangelicki na Łysej Górze na Żoliborzu (nieczynny) 417
Cmentarz Ewangelicki w Marysinie Wawerskim (Wawer-Glinki) (nieczynny) 417
Cmentarz Ewangelicko-Augsburski (luterński) na Młynarskiej (czynny) 415—416, 438
— Kaplica Halpertów zob. kościoły
Cmentarz Ewangelicko-Reformowany (kalwiński) przy Żytniej (czynny) 416, 418
Cmentarz luterński na cmentarzu katolickim w Dąbrówce Szlacheckiej (nieczynny) 417
Cmentarz luterński na Gołędzinowie (wojskowy — nieczynny) 417
Cmentarz luterński na Kępie Zawadowskiej (nieczynny) 418
Cmentarz luterński na Kępie Tarchomińskiej (nieczynny) 417, 392
Cmentarze katolickie czynne
Cmentarz Bródnowski 384, 385, 388, 392, 395—397, 401, 407, 409, 421, 438, 488—490
— Bramy I—V 397
— Pomnik na grobie 62 rozstrzelanych w dniu 2 VIII 1944 zob. Pomniki
Cmentarz na Czerniakowie 398—399
— Zbiorowa mogiła żołnierzy AK 398
Cmentarz Powązkowski 218, 369, 383—388, 392—394, 396, 402, 410, 416, 418, 423, 425, 438, 459, 483, 488, 489
— Aleja Zasłużonych 393
— Bramy I—VII 393
— Katakumby 392, 393, 489
Cmentarz Służewski (Nowy) 398
— Kwatera A—B żołnierzy WP oraz osób cywilnych — ofiar nalotów 1939: 398
Cmentarz Służewski (Stary) 391—392
Cmentarz Wolski 366, 395, 402, 426
Cmentarz w Powsinie 392

- Cmentarz w Pyrach 399
 — Kwatery wojenne 399
 Cmentarz w Radości 399
 — Symboliczna mogiła: „Obróńcom Ojczyzny — dzieci Radości” 399
 Cmentarz w Rembertowie 399
 Cmentarz w Tarchominie 392
 Cmentarz w Wawrze 399, 489
 Cmentarz w Wawrzyszewie 394—395
 — Kwatery Żołnierzy Powstania Warszawskiego 394
 — Pomnik 500 żołnierzy 30 pułku Strzelców Kaniowskich zob. Pomniki
 Cmentarz wilanowski 394
 Cmentarz we Włochach 399
 — Symboliczna mogiła: Wieczna chwała patriotom... pomordowanym w hitlerowskich obozach koncentracyjnych 399
 Cmentarz w Zerzeniu 398
 Cmentarze katolickie nieczynne
 Cmentarz Bernardyński przy kościele na Ratuszowej 405
 Cmentarz Św. Krzyża na Krakowskim Przedmieściu 403
 Cmentarz choleryczny w Głodnej Wsi u zbiegu ul. Św. Wincentego, Ostródzkiej, Malborskiej 406, 437
 Cmentarz Farski przy katedrze Św. Jana 401
 Cmentarz Kamionkowski 386, 395, 396, 400, 490
 Cmentarz „na Górnej Agrykoli” 409
 Cmentarz na Koszykach 409—410, 491
 Cmentarz Karmelicki na Krakowskim Przedmieściu 407
 Cmentarz Panien Marcinkanek na Nowym Świecie: 381
 Cmentarz przy kościele (drewnianym) na Kamionku: 400—401
 Cmentarz przy kościele (drewnianym) w Wilanowie 394, 400, 489
 Cmentarz przy kościele Narodzenia NMP (Karmelitów) na Lesznie 406
 Cmentarz przy kościele Panny Marii na Nowym Mieście 403
 Cmentarz przy kościele Opieki Św. Józefa (Wizytek) 407
 Cmentarz przy kościele Przemienienia Pańskiego (Kapucynów) 406
 Cmentarz przy kościele Św. Anny na Krakowskim Przedmieściu 403—404
 Cmentarz przy kościele Św. Antoniego (Reformatów) 405
 Cmentarz przy kościele Św. Benona (Redemptorystów) 406
 Cmentarz przy kościele Św. Franciszka (Franciszkanów) 406
 Cmentarz przy kościele Św. Jacka (Dominikanów) 405
 Cmentarz przy kościele Św. Jerzego 402—403
 Cmentarz przy kościele Św. Stanisława w Skaryszewie 400
 Cmentarz przy kościele Św. Trójcy na Solcu 403
 Cmentarz przy kościele Św. Wawrzyńca na Woli 401—402
 — Mogiły zbiorowe polskich żołnierzy poległych w r. 1831 zob. Kwatery wojenne
 Cmentarz przy kościele Zdjęcie z Krzyża 385, 403, 404, 410
 Cmentarz przy Szpitalu Dzieciątka Jezus 406
 Cmentarz przy Szpitalu Jana Bożego (Bonifratrów) na Królewskiej zob. Cmentarz przy Szpitalu Jana Bożego (Bonifratrów) na Lesznie 405
 Cmentarz przy Szpitalu Św. Jana Bożego (Bonifratrów) na Lesznie 405—406
 Cmentarz przy Szpitalu Św. Ducha (Marcinkanek) 405
 Cmentarz Św. Ducha przy Podwału 403
 Cmentarz przy Szpitalu Św. Łazarza 405
 Cmentarz Świętokrzyski przy Nowogrodzkiej 381, 383, 392, 405, 407—409, 418, 438, 491
 — Katakumby 408, 409
 — Mauzoleum-grobowiec Przedziedzicznych 409, 491
 Cmentarz Ujazdowski przy kościele Św. Anny i Św. Małgorzaty 403—405, 409—410, 418

- Cmentarz w Dąbrówce Szlacheckiej 417
- Cmentarz na Belwederze 329
- Cmentarz w Rembertowie 399
- Cmentarz Karaimski przy Redutowej (czynny) 425
- Cmentarze komunalne czynne
- Cmentarz Komunalny — Powązki 236, 369, 387, 388, 404, 410—413, 420, 427, 428
- Aleja Zasłużonych 411
- Dom przedpogrzebowy 412
- Grobowiec symboliczny powstańców 1863 r. (kwatery 15 C) 410, 411
- Grobowiec symboliczny Żołnierzy Armii Czerwonej (kwatery 37 B) 411
- Kwatery obrońców Elektrowni Warszawskiej 412
- Kwatery Pierwszej Brygady Legionów Polskich i POW 411
- Kwatery Pierwszego Korpusu Polskiego w Rosji 411
- Kwatery Drugiej Brygady Legionów Polskich 411
- Kwatery 20 A z prochami żołnierzy poległych na reducie Piaski 6 i 7 IX 1831 r. 410
- Kwatery 37 D — żołnierzy rosyjskich 420
- Kwatery AK 412
- Kwatery AL 412
- Pomnik Cichociemnych 412
- Pomnik Członków PPR 412
- Pomnik ku czci poległych żołnierzy w 1939 r. 413
- Pomnik lotników kanadyjskich 412
- Pomnik I Brygady Spadochroniarzy 412
- Pomnik Polek zamordowanych w Ravensbrück 412
- Cmentarz Komunalny — Północ 413
- Cmentarze Kościoła Polskokatolickiego 421
- Cmentarz Kościoła Polskokatolickiego przy bramie cmentarza rzymskokatolickiego w Tarchominie 421
- Cmentarze mahometańskie
- Cmentarz Mahometański przy Tatarskiej (czynny) 425, 438
- Cmentarz Mahometański przy Miynarskiej (nieczynny) 415, 424—425
- Cmentarz Mariawicki przy Wolskiej (czynny) 421
- Cmentarze prawosławne 418—420
- Cmentarz Prawosławny przy Wolskiej (czynny) 366, 386, 402, 418—421, 425
- Zbiorowy grób rozstrzelanych przez hitlerowców dzieci z sierocińca 410
- Cmentarz Starobrzędowców (raskolników-nieczynny) na Grochowskiej: 386, 418
- Rosyjski cmentarz Wojskowy przy Powązkowskiej (nieczynny) 420
- Cmentarze przykościelne 381—383
- Cmentarze wojskowe i wojenne (nieczynne)
- Cmentarz Italski Żołnierzy Włoskich przy Marymonckiej 390, 428, 483
- Cmentarz na Okęciu 427
- Cmentarz Ofiar Wojny w Marysinie Wawerskim zob. Cmentarz Wojenny Wawerski
- Cmentarz Ofiar Wojny w Lesie Sobieskiego 375, 389
- Cmentarz Powstańców Warszawy na Woli 366, 395, 424, 426—428
- Kwatery szczątków rozstrzelanych 6588 Żydów 426
- Kwatery 117 trumien z prochami ok. 40 tysięcy ofiar hitleryzmu 426
- Pomnik powstańców zob. Pomniki
- Cmentarz powstańczy w parku Mokotowskim 352
- Cmentarz przy kościele Matki Boskiej Ostrobramskiej (Garnizonowy) 427
- Cmentarz Symboliczny (Pamięci Narodowej) na stokach Cytadeli 387, 425, 426
- Brama Straceń 287, 387, 425—426
- X Pawilon 426
- Muzeum Historii Ruchu Rewolucyjnego zob. Muzea
- Cmentarz w Międzylesiu 428
- Cmentarz w Powsinie 427
- Pomnik poległych w Powstaniu Warszawskim zob. Pomniki
- Cmentarz wojskowy i wojenny w Rembertowie 428

- Cmentarz — Mauzoleum Żołnierzy Radzieckich 389, 427, 428
 Cmentarz Wojenny Wawerski (Cmentarz Ofiar Wojny) 426
 Cmentarze żydowskie 421—424
 Cmentarz Żydowski przy Okopowej (czynny) 393, 415, 422—424, 438
 — Mauzolea 422
 — Nasypy 423
 Cmentarz Żydowski na Krakowskim Przedmieściu (nieczynny) 421
 Cmentarz Żydowski na Starym Mieście (nieczynny) 421
 Cmentarz Żydowski na Targówku (nieczynny) 422, 423, 438
 — Płyty nagrobkowe 422
 Cmentarz Żydowski w Grodzisku 422
 Cmentarz Żydowski w Nowym Dworze 422
 Cmentarz Żydowski w Sochaczewie 422
 C.O. zob. Centralne ogrzewanie pomieszczeń
 C.W. zob. Centralne Zaopatrzenie w ciepłą wodę
 Centralne ogrzewanie pomieszczeń (C.O.) 190, 192, 193
 Centralne Zaopatrywanie w ciepłą wodę kuchni i łazienki (C.W.) 190, 193
 „Compagnie d'Electricité de Varsovie” zob. Towarzystwa: Compagnie
 CRZZ zob. Centralna Rada Związków Zawodowych
 Cukiernia K. Dakowskiego w parku Bagatela 336
 Cukiernia Contiego zob. Hotel Europejski: Cukiernia Contiego
 Cukrownia w Józefowie 156
 Cypel Czerniakowski 122, 123
 Cytadela 13, 20, 81, 82, 118, 121, 122, 135, 235, 242, 243, 247, 257, 263, 264, 268, 270, 278, 281, 295, 308, 317, 318, 321, 331, 334, 350, 367, 387, 388, 404, 412, 417, 425, 426, 438—440, 446, 477, 492
 Brama Straceń, zob. Bramy
 Cmentarz Pamięci Narodowej zob. Cmentarze
 Czerwona Karczma zob. Zajazd „Pociecha”
 „Dano”. Zakład przerabiania śmieci na nawozy 218, 219
 Departament Policji w Warszawie 289
 Deputacja Brukowa 249
 Deratyzacja 226, 227
 Destylarnia ropy naftowej w Polance 138
 Dezynsekcja 226, 227
 DKLiW zob. Dyrekcja Komunikacji Lądowych i Wodnych
 DOKP zob. Dyrekcja Okręgowa Kolei Państwowych
 Dom Chłopa zob. Hotele
 Dom Gościnny na Sewerynowie: 68
 Dom Księża Marianów na Bielanach 370
 Dom Merliniego w Ogrodzie Frascati 337
 Dom na ul. Bruna 34: 11
 Dom „Na rurach” 201; zob. też: Łaźnia parowa Ossowskiego
 Dom na Świętojańskiej 21: 48
 Dom „Nad Kanałem” zob. Mansjonaria
 Dom Nauczyciela na Wybrzeżu Kościuszkowskim: 69
 Dom PKO na Brzozowej: 217
 Dom pod „Czterema Wiatrami” („Pod Osobami”) 56
 Dom „Pod Filarami” zob. Komora Wodna na Szerokiej
 Dom „Pod Łabędziem” na Mariensztacie 469
 Dom Poselski zob. Hotel Sejmowy
 Dom M. Spokornego w Al. Ujazdowskich i Chopina: 152, 336
 Domki fińskie na Polu Mokotowskim 27, 363
 Domki fińskie przy Górnośląskiej: 335
 Domy akademickie (najstarsze) 50, 448; zob. też: Studenckie Biuro Kwater
 Bursa dla nauczycieli studiujących w Warszawie na Smulikowskiego: 69
 Dom Akademicki dla Żydów na Tamce: 50
 Dom Akademicki na pl. Narutowicza: 50
 Dom Akademicki na Górnośląskiej: 50
 Dom Akademicki na Polnej: 50
 Dom Akademicki na Żurawiej: 50
 Koszary Blocha na Solcu: 50

- Domy gościnne zob. Zajazdy
 Domy mieszkalne 15—44; zob. też: Budynki mieszkalne
 Domy noclegowe dla najuboższych 49
   „Berówka” na Pradze: 49
   „Cyrk” na Dzikiej: 49
 Dom noclegowy na Jagiellońskiej: 49
 Dom noclegowy na Lesznie: 49
 Dom Sierot Starozakonnych 210
 Tani Dom Noclegowy dla Włościan na Mostowej: 65
   „Tanie domy” Wawelberga przy Górczewskiej: 23
 Domy turystyczne
   Dom Turysty na Starynkiewicza: 50, 69, 205
   Dom Turysty PTTK na Krakowskim Przedmieściu: 59
 Domy wjazdne zob. Zajazdy
 Domy zajezdne zob. Zajazdy
 Dorożki (fiakry, karety, lektyki) 289—
   —291, 309, 437—438
 Dozorcy 222
 Drewno opałowe 185
 Drenaż wód zaskórnych 125
 Drogi zob. Ulice, aleje
 Droga Kalwaryjska 316; zob. też: Aleje Ujazdowskie
 Drukarnie
   Dom Słowa Polskiego 244
   Drukarnia Biuletynu Informacyjnego na Polu Mokotowskim 363
   Drukarnia „Gońca” 152
   Drukarnia „Życia Warszawy” 158
 Dworce
   Dworzec Centralny 22, 272, 277, 281
   Dworzec Gdański 244, 305, 306, 308, 390
   Dworzec Główny 235
   Dworzec Petersburski zob. Dworzec Wileński
   Dworzec Terespolski zob. Dworzec Wschodni
   Dworzec Warszawa-Praga 308
   Dworzec Warszawa-Śródmieście 307
   Dworzec Warszawsko-Wiedeński 233, 265, 266, 292, 295
   — Składy 233
   Dworzec Wileński (Petersburski) 235, 265, 266, 295
   Dworzec Wschodni (Terespolski, Warszawa Wschodnia) 152, 266, 280, 295, 308
   Dworzec Zachodni 279, 280, 307, 387
   Dworzec PKS przy Żytniej 291
 Dwory 28, 82
   Czerwony Dwór 483
   Dvorek drewniany 16
   Dwór Burbacha we wsi Mokotów 351
   Dwór dziekana kapituły warszawskiej w parku Sieleckim 352
   Dwór Gdański zob. Hotele: Dwór Gdański
   Dwór Mniszchów w ogrodzie Mniszchów 348
   Dwór Morsztynów w Ogrodzie Saskim 346
   Dwór Niemiry na Bielańskiej 53
   Dwór Oborskiego na Krakowskim Przedmieściu 59
   Dwór Polubińskiego w ogrodzie Borcha 64, 348; zob. też: Hotele: Hotel de l'Europa; Hotel Paryski; Instytut: Instytut Aleksandryjski Wychowania Panien
   Dwór M. Poniatowskiego w parku Trzynastego Września 1944 r.: 374; zob. też: Szkoła z internatem dla trudnych dziewcząt
   Dwór J. Rautenstraucha na Kaskadzie 368
   Dwór Sanguszków na Senatorskiej 68
   Dwór Tarłów na Długiej 55
 Dyrekcja Hoteli Miejskich 50, 448
 Dyrekcja Komunikacji Lądowych i Wodnych (DKL i W) 118
 Dyrekcja Mostowej Trasy Łazienkowskiej 273
 Dyrekcja Okręgowa Kolei Państwowych (DOKP) 307
 Dyrekcja Wodociągów i Kanalizacji 41, 111
 Dyspozycje Urzędu Marszałkowskiego 289
 Dziekanka zob. Hotele: Dziekanka
 Dzielnice i miejscowości w obrębie miasta
   Aleksandria zob. Dynasy
   Anin 158, 274, 282, 375, 428, 487, 489, 492
   Bemowo 277, 483
   Białoleka 126, 127, 483

- Bielany 81, 100, 121, 126, 127, 135, 141,
155, 198, 243, 251, 263, 276, 292, 320,
321
- Bielino 13, 341
- Blizne 155
- Bołta 127
- Boernerowo zob. Bemomo
- Bożydar zob. Kałęczyn
- Bródno 86, 113, 126, 184, 255, 273, 385—
397, 437
- Budy 154
- Buraków 111, 112, 126, 331
- Celestynów 226
- Chwaliszew (Wieliszew) 258 zob. też:
Ulice: Mostowa
- Czajki 114
- Czerniaków 125—127, 243, 305, 339, 398,
424
- Czyste 130, 154; zob. też: Wola
- Dąbrówka 74, 157, 305, 483
- Dąbrówka Szlachecka 417
- Dembowszczyzna 231
- Dziekanka 13, 66
- Falenica 158, 172, 226
- Freta 13
- Gać zob. Radiowo
- Garbarze 376
- Głodna Wieś 406, 437
- Goławek 111, 126, 127, 172, 322
- Gołędzinów 13, 71, 72, 110, 112—114,
198, 260, 376, 385, 417
- Grochów 98, 111, 126, 127, 158, 172,
210, 238, 322, 480
- Grzybów 13, 205, 244
- Henryków 153, 157, 483
- Izabelin 483
- Janówek 334
- Jazdów zob. Ujazdów
- Jelonki 50, 113, 175, 238
- Kałęczyn (Bożydar) 340
- Kamień zob. Kamion
- Kamionek zob. Kamion
- Kamion (Kamień, Kamionek) 116, 255,
373, 385, 388, 437, 492
- Kawęczyn 127, 340
- Kępa Potocka (Kępa Półkowa) 107,
404
- Kępa Półkowa zob. Kępa Potocka
- Kępa Tarchomińska 417
- Kępa Zawadowska 121, 122, 125, 127,
418, 491
- Koło 31, 100, 135, 154, 211, 217, 243
- Las 127
- Leszno 13, 49, 243, 413, 414, 416, 482
- Marcelin 154, 305
- Mariensztat 13, 117, 199, 200, 244, 248,
261, 344
- Marymont 31, 107, 126, 127, 184, 292,
331, 369, 376
- Marysin Wawerski 375, 417, 426, 473
- Miedzeszyn 99, 121, 158, 226, 255
- Międzylesie 158
- Milanów (Milanówek) zob. Wilanów
- Mirów 57, 317
- Młociny 74, 80, 114, 122, 127, 243, 292,
306, 316, 321, 371—373, 413
- Moczydło 125
- Mokotów 15, 27, 86, 111, 135, 153, 154,
211, 243, 304, 316, 351, 362, 483, 486
- Mostki zob. Powązki
- Muranów 244, 296, 298, 482
- Natolin 361
- Nowa Wieś 327, 404
- Nowe Bródno 396
- Nowe Miasto (Nowa Warszawa) 13, 15,
16, 46, 59, 83, 85—87, 89, 106, 195,
197, 216, 217, 229, 248, 283, 345, 402,
403, 406, 441
- Ochota 15, 57, 243, 279, 323, 362—365,
483
- Okęcie 113, 234, 237, 362, 427
- Okęcie-Paluch 226
- Olszynka Grochowska 185, 321, 386,
387
- Ordynackie 106
- Pelcowizna 121
- Parysów 410
- Piaski 387, 410
- Placówka 413
- Płudy 157
- Pociejów 341
- Polków (Połkowo) 260, 369, 370, 385
- Potok 370, 371
- Potok-Marymont 183—184
- Powązki 316, 381, 385, 392, 483, 487
- Powiśle 82, 89, 95—99, 108, 113, 120,
122, 141, 152—156, 158, 161—176, 188,
189, 216, 217, 223, 243, 270, 276, 282,
322, 324, 345, 438, 458, 465, 477

- Powsin 75, 184, 199, 334, 362, 427
 Powsinek 127
 Praga 16, 22, 27, 36, 46, 49, 71, 82, 90,
 98, 107—113, 118, 129, 135, 141, 142,
 158, 169, 172—175, 187, 198, 203, 232,
 237, 242—244, 261, 262, 274, 278, 280,
 293, 296, 298, 303, 321, 341, 374, 384,
 386, 389, 395, 400, 406, 412, 467, 470,
 472, 477, 488, 492
 — Praga Południe 15, 211, 373—375,
 473, 483
 — Praga Północ (Garbarze) 15, 86,
 243, 375—377, 473, 483; zob. też:
 Ogród Zoologiczny; Park Praski
 — Stara Praga 13
 — Targowe Wielkie 244
 Pyry 362, 399
 Radiowo (Gać) 218
 Radość 99, 158, 238, 399
 Rakowiec 125
 Raków 307
 Rembertów 158, 159, 172, 199, 205
 Ruda 331
 Sadurka 365
 Sadyba 113, 243, 394, 398
 Saska Kępa 108, 111—113, 118, 121,
 123, 126, 243, 260, 262, 263, 274
 Siekierki 93, 125, 188, 217, 424
 Sielce 154, 352, 353, 398
 Skaryszew 13, 400, 406
 Skorosze 155
 Skurcza zob. Brodnia
 Słodowiec 483
 Służew 75, 135, 155, 184, 359, 360, 398
 Służewiec 22, 113, 127, 238, 305, 362
 Solec 13, 128, 132, 244, 249, 260, 261, 271,
 274, 280, 329, 345, 374, 376, 403, 404
 Stare Bródno 396, 406, 437
 Stare Miasto (Stara Warszawa) 13, 15,
 16, 55, 83, 85—89, 194, 195, 216, 217,
 229, 235—237, 247, 251, 259, 283, 291,
 326, 345, 401, 402, 421, 441, 447, 469
 Szczęśliwice 132, 156, 217, 278, 307, 387
 Szmułowizna 183
 Szopy Polskie 125
 Szymanowszczyzna 392
 Śródmieście 15, 20, 236, 324—351, 362,
 473, 483
 Świętojurska 15; zob. też: Ulice: Świę-
 tojurska
- Świdry 417
 Tamka 13, 249, 282, 391
 Tarchomin 109, 157, 392
 Targowe Wielkie zob. Praga: Stara
 Praga
 Targówek 86, 111, 126, 127, 226, 237,
 306, 396, 422, 423, 492
 Tłumackie 52
 Ugory 126, 127, 473
 Ujazdów 249, 316, 325, 329, 334, 335,
 337, 362, 385, 404, 424, 484
 Ursus 132, 134, 170, 291
 Ursynów 127. 360—361
 Wawer 72, 126, 127, 305, 306, 375, 389,
 399, 426, 487, 489, 492
 Wawer-Glinki 417
 Wawrzyszew 394
 Wielka Wola 242; zob. też: Wola
 Wielopole 217
 Wierzbno 354
 Wilanów 23, 75, 119, 121, 127, 157, 305,
 306, 322, 394, 400, 437
 Wiśniewo 157
 Wiśniowa Góra 282
 Włochy 113, 306, 364—365, 399
 Wola 15, 129—134, 154, 155, 175, 249,
 279, 293, 298, 302, 316, 323, 365—367,
 402, 416—418, 420, 461, 463, 483
 Wolica 360
 Wójtówka 305
 Wólka Węglowa 291, 413
 Zacisze 127, 238, 274
 Zerzeń 127, 398
 Żerań 31, 110, 111, 114, 121, 123, 126,
 127, 157, 174, 188
 Żoliborz 15, 20, 27, 50, 107, 111, 113,
 127, 135, 175, 188, 243, 248, 304, 320,
 367—373, 385, 403, 405, 417, 457, 483
 Dzielnicowy Dom Kultury na Targów-
 ku 378
 Dźwigi zob. Windy
- EKD zob. Elektryczne Koleje Dojazdowe
 EKD Warszawa—Grodzisk 155, 156
 Elektrownie 151—182, 440; zob. też. Elek-
 trociepownie
 Elektrownia centralna na Powiślu zob.
 Elektrownia Warszawska
 Elektrownia Miejska na Powiślu zob.
 Elektrownia Warszawska

- Elektrownia Miejska w Mokotowie
zob. Elektrownia Mokotowska
- Elektrownia Mokotowska 153, 154, 462
463
- Elektrownia Rembertowska 153, 159,
168, 172
- Elektrownia Wilanowska 153, 157
- Elektrownia Wolska 153—154
- Elektrownia Frybosa w Markach 157,
158, 173
- Elektrownia gminy Falenica (Falenicka) 153, 158—159, 168, 172, 173
- Elektrownia Jabłonowska zob. Elektrownia M. Potockiego w Jabłonie
- Elektrownia miasta Wołomin 173
- Elektrownia Mińska Mazowieckiego 173
- Elektrownia Okręgowa w Pruszkowie (Pruszkowska) zob. Elektrownia Okręgu Warszawskiego w Pruszkowie
- Elektrownia Okręgu Warszawskiego w Pruszkowie 153—157, 168, 169, 173, 174, 306, 307, 463
- Elektrownia Otwocka 173
- Elektrownia Okręgu Warszawskiego (EOW) 155, 156, 463
- Elektrownia M. Potockiego w Jabłonie 153, 155, 157, 158, 168, 172, 173, 464
- Elektrownia Warszawska 133, 134, 139, 152—155, 161—172, 178, 179, 189, 235, 299, 439, 462—466
- Elektrownia zastępcza w czasie II wojny w dawnym Zakładzie Marconiego na Karowej 95, 96
- Elektrownie blokowe 139, 152—153, 439, 462
- Elektrownia na Dworcu Terespolskim (Wschodnim) 152
- Elektrownia w Banku Wawelberga i Rotwonda 152
- Elektrownia w domu Spokornego 152
- Elektrownia w domach przy ul. Marszałkowskiej, Zielnej, Bagno: 153
- Elektrownia w drukarni „Gońca” 152
- Elektrownia w Filharmonii 152
- Elektrownia w gmachu Stowarzyszenia Techników 152
- Elektrownia w Halach Mirowskich 153
- Elektrownia w hotelu „Bristol” 62, 153
- Elektrownia w pałacu Teppera 152
- Elektrownia w pasażu Simonsa 152, 153
- Elektrownia na Politechnice Warszawskiej 153
- Elektrownia w Ratuszu 152
- Elektrownia w tatarsalu przy Okólniku 152
- Elektrownia w Teatrze Wielkim 152
- Elektrownia w Towarzystwie Ubezpieczeń „Rosija” 152
- Elektrownia w Więzieniu Mokotowskim 152
- Elektrownia w Zamku 152, 153
- Elektrownia Tramwajowa 153, 159—161, 163, 164, 177, 188, 298—302, 439
- Elektrownia tramwajowa w Łodzi 173, 462
- Elektrownie tramwajowe w Krakowie 462
- Elektrociepłownie 173—176, 189, 190; zob. też: Ciepłownia
- Elektrociepłownia „Powiśle” 174, 178, 180, 189; zob. też: Elektrownia Warszawska
- Elektrociepłownia „Siekierki” 126, 175, 176, 180, 190, 441
- Elektrociepłownia Tramwajowa 160, 188, 299, 300
- Elektrociepłownia „Żerań” 123, 168, 174—176, 179, 180, 190, 441, 479
- Elektroenergetyka 151—182; zob. też: Państwowa Dyspozycja Mocy
- Elektryczne Koleje Dojazdowe (EKD) 155, 305—307, 463, 483
- Elektryfikacja podmiejskich linii PKP 305—308
- Energoprojekt-Warszawa 174, 175, 190
- EOW zob. Elektrownia Okręgu Warszawskiego
- Estakady zob. Wiadukty
- Fabryki, firmy
- Allgemeine Elektrizitäts-Gesellschaft (AEG) (niemiecka firma budowy elektrowni) 152, 162, 465, 466
- „Asea” (firma elektryfikacji kolei) 307
- „Asea — Graham” (wytwórnia dźwięków) 22

- Asphaltène-Paris 476
- „Aurora”. Bracia Węglarscy (zakład elektrotechniczny) 461
- „Babcock-Vilcox” (wytwórnia kotłów) 466
- „Bacutil”. Przedsiębiorstwo Przetwórcze Przemysłu Paszowego 226
- „Batignoles” (konstrukcje mostowe) 478, 479
- „Bracia Borkowscy” (instalacje elektryczne) 158
- „Bracia Briggs” (fabryka kotłów w Markach) 160, 299
- „Bracia Ewans” na Świętojerskiej 83, 128
- „Bracia Jenike” (wytwórnia dźwigów) 22
- „Brown-Boveri” 157, 160, 188
- „Krzysztof Brun i Syn” (import wind) 22
- Continental Gesellschaft für Elektrische Unternehmungen Nürnberg 162
- Contractors Committee for the Electrification of Polish Railways (CC) 307—308
- „Cykron”. Fabryka lamp elektrycznych 139; zob. też: Polskie Zakłady Philipsa
- „Dick et Co”. Przedsiębiorstwo budowy sprzętu gaśniczego 231
- „Dźwigar”. Przedsiębiorstwo budowy zajezdni 304
- „Elektrodźwig” na Służewcu 22
- „Elewator” w Katowicach 284
- Fabryka chemiczna 130—133; zob. też: Gazownia Miejska
- Fabryka Elementów Betonowych „Faelbet” na Żeraniu 31, 447
- Fabryka Lilpopa. Towarzystwo Przemysłowe Zakładów Mechanicznych „Lilpop, Rau, Loewenstein” 267, 482
- Fabryka Machin na Solcu 128
- Fabryka Obić Papierowych i Papierów Kolorowych J. Franaszka na Woli 365
- Fabryka papy na Marymoncie 31
- Fabryka St. Pfeiffera. Garbarnia na Smoczej 203
- Fabryka pomp S. Twardowskiego (zakłady mechaniczne) 95
- Fabryka pudretów na Pelcowiznie 472
- Fabryka saletry na Gnojnjej Górze (Stare Miasto) 217
- Fabryka Samochodów Osobowych (FSO) na Żeraniu 280
- Fabryka sikawek ręcznych na Dembowszczyźnie (Marszałkowska) 231
- Fabryka stearyny i świec stearynowych w Warszawie 138
- Fabryka stearyny i świec stearynowych w Wiedniu 138
- Fabryka wagonów tramwajowych Gostyńskiego 300
- Fabryka wagonów w Gdańsku 482
- Fabryka wagonów w Ostrowcu 482
- Fabryka wagonów L. Zieleniewskiego w Sanoku 482
- Fabryka WYROBÓW PRECYZYJNYCH im. gen. K. Świerczewskiego 427
- Fabryki domów 31
- Fabryki lamp naftowych 138
- „Faelbet” zob. Fabryka Elementów Betonowych „Faelbet” na Żeraniu
- „Fitzner i Gamper” (wytwórnia kotłów w Sosnowcu) 464, 466, 479
- „Fleuder et Berger” (niem. firma budowy mostów w Kolonii) 270
- „J. Franaszek” zob. Fabryka Obić Papierowych i Papierów Kolorowych J. Franaszek
- FSO zob. Fabryka Samochodów Osobowych
- „Ganz” (budowa elektrowni) 161
- „Gazobudowa”. Przedsiębiorstwo Państwowe w Bytomiu 135
- „Gąsiorowski, Ćwierciakiewicz i S-ka” (wytwórnia asfaltu) 253
- Gesellschaft für Elektrische Unternehmungen w Berlinie 154, 155
- „Gjot” (fabryka pomp turbinowych) 423
- „P. Gouin” (franc. firma budowy mostów) 478
- „R. Groniowski”. Warszawska Fabryka Dźwigów 22
- „B. Handtke” na Woli 151, 203
- „Helios” (wytwórnia żarówek) 465
- „Horsfall” (fabryka kotłów w Leeds) 472

- „Huta Królewska” 479
„Ibeg-Viag” (budowa urządzeń gazowych) 136
„Jucho et Co” (niem. firma budowy mostów) 478
„Katz i Leitgeber” (wytwórnia asfaltu) 476
„Konstal” w Chorzowie 303
Kraft und Licht Union 465
„E. Kuhn i Ska” (biuro instalacji elektrycznych) 461
„Kuksz, Lüdtke i Gräther” (firma instalacji elektrycznych) 151
„Lahmayer et Co” 465
„S. Majewski”. Fabryka ołówków w Pruszkowie 156
„N. Makowski” (firma instalacji gazowych) 461
„Minter” na ul. Świętokrzyskiej 419
„Moc” (importer dźwigów) 22
„Mostostal” 135, 267
„Nasmitka” (ang. firma budowy mostów) 478
„M. Natorff” (firma budowy mostów) 479
„Ortwein i Karasiński” na Pradze 233
„Otis” (wytwórnia wind) 22, 446
Pafawag zob. Państwowa Fabryka Wagonów we Wrocławiu
Państwowa Fabryka Wagonów we Wrocławiu (Pafawag) 483
Państwowa Wytwórnia Papierów Wartościowych 96
„K. Patzer”. Towarzystwo Akcyjne (zakłady elektrotechniczne) 461
Petrochemia w Gdańsku 254
Petrochemia w Płocku 254
„Wł. Podgórski”. Fabryka lamp naftalinowych 138
„Polar”. Fabryka pralek we Wrocławiu 208
Polskie Towarzystwo Asfaltowe 253
Polskie Zakłady Elektrotechniczne „Brown Boveri” zob. „Brown Boveri”
Polskie Zakłady Philipsa 139
„Power and Fraction Finance Co Ltd.” 306
„PTE” (fabryka wagonów tramwajowych) 300
„Rob. Heath and Son” (firma budowy mostów) 478
„Rohn-Zieliński” (fabryka wagonów tramwajowych) 300
„J. Ronquo, Wahl” (firma asfaltowa) 476
Rosyjskie Towarzystwo „Schuckert et Co” 162, 465
„K. Rudzki i S-ka” (firma budowy mostów) 270, 271, 479
„Sabo” (firma budowy mostów) 479
„Saintape-Brice” (przedsiębiorstwo budowlane) 71
„Schicht.” Fabryka mydła i środków piorących 200
„Schneider-Creusot” (firma budowy mostów) 465, 478
„Schuckert et Co” zob. Rosyjskie Towarzystwo „Schuckert et Co”
„J. Serkowski”. Fabryka lamp naftalinowych 138
„Siemens i Halske” (elektryfikacja tramwajów) 151, 152, 159, 161, 162, 170, 297, 298, 462, 465
„Siemens-Schuckert” (elektryfikacja tramwajów) 298—300
„Siła i Światło”. Sp. Akc. 154, 155, 306
Skanska Cementgjuteriet (przedsiębiorstwo budowlane) 63, 70, 74
„Škoda” (fabryka wagonów tramwajowych) 300
Société Generale de Tramways Siége à Bruilles-Tramways Varsoviens 295
Société Industrielle d’Energie Electrique SA 162
Société John Cocerrill Seraing (belgijska firma budowy mostów) 478
„Sodateg” (przedsiębiorstwo budowlane) 71
„L. Spiess i Syn” (przedsiębiorstwo farmaceutyczne) 464
„Józef Sporny i Leitgeber” (firma asfaltowa) 476
„Stigler” (import dźwigów) 22, 446
„Strem” (zakłady chemiczne w Tarchoinnie) 464
„Stronczyński, Bojarski” (firma budowy mostów) 479
„K. Szpotański i Ska”. Fabryka Aparatów Elektrycznych 158, 428
„A. Tannet Co” (firma dostarczająca asfalt) 476
„Tantal” (wytwórnia żarówek) 153

- „The Scerne Iron Works Company Limited” 478
 The Power and Traction Finance Company (Poland) Ltd 155
 Tomaszowska Fabryka Sztucznego Jedwabiu 209
 Towarzystwo Akcyjne J. A. John (firma budowy maszyn pralniczych) 211
 Towarzystwo Angielskie (firma dostarczająca asfalt) 476
 „Trwałe Drogi” (budowa ulic) 253
 „Tungsram” (wytwórnia żarówek) 139
 „Union”. Fabryka „tabaczna” 106
 „Unruh i Liebich” (import dźwigów) 446
 „Viag” (budowa urządzeń gazownicznych) 135
 „Vignon et Carlier” (firma sprzętu gaśniczego) 231
 Warszawskie Przedsiębiorstwo Asfaltowe 476
 E. Wedel. SA. Fabryka Czekolady 96, 169
 „Westinghouse” (budowa sieci tramwajowej) 298
 West’s Gas Improvement Co Ltd. 132
 Wytwórnia Maszyn i Urządzeń Pralniczych A. Dąbrowskiego, J. Kamlera i W. Marcinkowskiego 211
 Zakłady im. T. Dąbala (żelazek elektrycznych) w Nowej Dębie 209
 Zakłady Ostrowieckie 132, 252
 Zakłady Urządzeń Dźwigowych na ul. Postępu 22
 „Zieleniewski” (budowa mostów) 479
 Fekalia, śmieci 80, 81, 109, 214—218, 471, 472
 Fiakry zob. Dorożki, fiakry, karety, lektyki
 Filharmonia Warszawska 152
 Filtry 87, 95, 96
 Filtry „Degremont” 99
 Folwark w Królikarni 354
 Folwark Koszyki 409
 Fontanny zob. Wodotryski
 Forty
 Fort Czerniakowski 125, 355
 Fort Legionów 350
 Fort Mokotowski 352
 Fort Sokolnickiego 367
 Fort Śliwickiego 121, 375, 385, 417
 Fort Traugutta 350
 Fort Włodzimierski 268
 Forty Cytadeli 371
 Fosa przy Bernardyńskiej Wodzie 305
 FSO zob. Fabryki, firmy: Fabryka Samochodów Osobowych na Żeraniu
 Fundusz Budowlany Skarbowy i Miejski 17
 Garaż Forum na Nowogrodzkiej 63
 Gańnice kamienne 140
 Gańnice strażackie 231
 Gazownictwo 128—150, 189
 Gaz koksowniczy 136
 Gaz miejski 136
 Gaz płynny 136—138
 Gaz węglowy 136—138
 Gaz ziemny 136—138
 Gazociąg gazu koksowniczego 136
 Gazociąg gazu ziemnego 135
 Gazociąg na moście Kierbedzia 132
 Gazociąg niskoprężny 135
 Gazociąg z Częstochowy 136
 Gazomierze 137
 Gazownia Miejska m. st. Warszawy zob. Gazownia Warszawska
 Gazownia Warszawska 131—137, 139, 146—149, 153, 161, 460, 461, 466, 467
 Benzolownia 132
 Zakład gazu przy Dworskiej (Kasprzaka) 96, 129, 130, 132, 134, 365
 Zakład gazu przy Ludnej 129, 132, 137, 183, 438
 — Piece Büba 129, 135
 — Piece ceramiczne 129
 — Piece Clegga 129
 — Piece pionowe 133
 — Piecownia Glover-West 132, 135, 136
 Zarząd 131
 „Gesfürel” zob. Fabryki, firmy: Gesellschaft für Elektrische Unternehmen
 Getto 243, 281
 Gięda zob. Zajazdy
 Gimnazjum E. Kopczyńskiego zob. Budynek Uruskiego na Dynasach
 Główne Towarzystwo Dróg Żelaznych Rosyjskich 265, 295, 296
 Główny Inspektorat Sił Zbrojnych (GISZ) 235

- Główny Komitet Kultury Fizycznej i Turystyki zob. Główny Urząd Turystyki
- Główny Urząd Statystyczny (GUS) 192, 193, 363, 391, 445, 446, 455, 459, 460, 463, 464
- Główny Urząd Turystyki 51
- Gmachy
- Gmach Domu Partii 88, 233, 338
- Gmach Dyrekcji Elektrowni Warszawskiej na Wybrzeżu Kościuszkowskim 171
- Gmach Dyrekcji MZK na Młynarskiej 160
- Gmach Głównego Urzędu Statystycznego 363
- Gmach Komisji Planowania 447
- Gmach PKO na Świętokrzyskiej 235, 301
- Gmach „Romy” 470; zob. też: Operetka
- Gmach Sejmu 235
- Gmach Szkoły im. S. Konarskiego na Lesznie 405
- Gmach Szkoły Tramwajowej na Rogalińskiej 160
- Gmach Urzędu Patentowego na Polu Mokotowskim 363
- Gmach Wydawnictwa Gebethner i Wolff na Sienkiewicza 407
- Gmina m. st. Warszawy 161, 167
- Gnojna Góra na Nowym Mieście 217, 345
- Gnojna Góra na Starym Mieście 84, 217, 219, 283, 345
- Gomółki zob. Szyby
- „Gorset” Kościennieckiego 119
- Gospody 45—47; zob. też: Zajazdy; Domy noclegowe
- Gospody cechowe 49
- Gospody furmańskie 57
- Gospoda dla „berliniarzy” 54
- Góry
- „Góra bachusowa” w parku Wilanowskim 356
- Góra Królewska zob. Góra Polkowska
- Góra Polkowska (Królewska) na Bielanych 370
- Góra Szubieniczna (Łysa Góra) na Polkowie 404, 417
- Góra Zielona na Starym Mieście 217
- Góry Dynasowskie 341
- Łysa Góra na Polkowie zob. Góra Szubieniczna
- Lyse Góry na Bródnie 395
- Groble zob. Tamy
- Grobowiec Cecylii Metelli w parku Łazienkowskim zob. Źródła: Źródło „Okraglak”
- Grobowiec Scypiona 360
- Groby „jeneralne” 384
- Gródek drewniany na Bródnie 255
- Gródek drewniany w Jazdowie 385
- „Gruba Kaśka”, poddenne ujęcie wody 53, 82, 99, 441
- Gruzoceówki 28
- GUS zob. Główny Urząd Statystyczny
- Hala targowa „na Koszykach” zob. Targowiska
- Hale Mirowskie zob. Targowiska
- Hotele 45—79, 447—454; zob. też: Domy noclegowe dla najuboższych; Domy turystyczne; Hotele emigracyjne; Hotele robotnicze; Hotele turystyczne; Pensjonaty; Zajazdy
- Dom Chłopa 51, 73—74
- Dom Pruski zob. Dwór Brandenburski
- Dom Żołnierza w pałacu Lubomirskich 348
- Dwór Brandenburski 53
- Dwór Gdański 67, 68
- Dziekanka 106
- Grand Hotel „Express” 69
- Grand Hotel „Galeria Luksemburga” 68
- Grand Hotel „Garni” 54
- Grand Hotel „Orbis” 49, 51, 63, 70, 71
- Hotel d’Allemagne zob. Hotel Niemiecki
- Hotel Amerykański 54
- Hotel „Andlon” 67
- Hotel Angielski (D’Angleterre) 46, 48, 70, 202, 469; zob. też: Hotel „De Prusse”; Zajazd dla Panów
- Hotel „Astoria” 54
- Hotel Bawarski 52
- Hotel Belgijski 67
- Hotel Berliński 65
- Hotel Białostocki na Bielańskiej: 53
- Hotel Białostocki na Nalewkach: 65
- Hotel Białostocki na Nowolipkach: 66

- Hotel „Bristol” 29, 51, 62, 74, 153, 171, 421
 Hotel „Britania” 66
 Hotel Brühlowski 66
 Hotel „Central” w Alejach Jerozolimskich 51, 58
 Hotel „Central” na Marszałkowskiej 64
 Hotel „Continental” 63
 Hotel „Cristal” 66
 Hotel Czeski 64
 Hotel „De Bon Gôut” zob. Pałac Saski: Hotel „De Bon Gôut”
 Hotel De Dresde zob. Hotel Drezdeński
 Hotel De l’Europe 349
 Hotel „De la Liberté” 68
 Hotel „De Pologne” 68
 Hotel „De Prusse” 70
 Hotel Drezdeński (De Dresde) 48, 56, 201, 202; zob. też: Dom „Pod Osobami”; Harmonia; Ministerstwo Zdrowia i Opieki Społecznej; Pałace: Pałac Dückerta
 Hotel „Druh” 66
 Hotel Du Nord (Północny) 66
 Hotel Dworcowy 51, 69
 Hotel „Eden” 69
 Hotel Emigracyjny na Chocimskiej 50
 Hotel Emigracyjny na Kozielskiej 50
 Hotel Emigracyjny na Powązkowskiej 50
 Hotel D’Engleterre zob. Hotel Angielski
 Hotel Europejski 49, 59, 60, 61, 74, 188, 202
 — Cukiernia Contiego zob. Kawiarnie
 — Kawiarnia Loursa zob. Kawiarnie
 — Księgarnia Trzaski, Ewerta i Michalskiego zob. Księgarnie
 — Sala Pompejańska 60
 Hotel „Forum” 22, 49, 63, 74
 Hotel Francuski (De France) na Długiej: 55
 Hotel Francuski na Marszałkowskiej 112: 64
 Hotel Francuski na Marszałkowskiej 146: 64
 Hotel Garnizonowy — Oficerski na Mazowieckiej 65; zob. też: Patria: Hotel Garnizonowy
 Hotel Garnizonowy na Jasińskiego 51, 71
 Hotel Gdański zob. Hotel Kupiecki na Nalewkach 66
 Hotel Gerlacha 59, 60; zob. też: Dwór Oborskiego; Księgarnia Zawadzkiego; Pałac bpa Wierzbowskiego; Wystawa Sztuki Towarzystwa Zachęty Sztuk Pięknych
 Hotel Hamburski (de Hamburg) na Bielańskiej 53
 Hotel Hamburski na Gęsiej: 57
 Hotel Hamburski na Nalewkach: 66
 Hotel Handlowy 65
 Hotel Hiszpański 54
 Hotel „Hrabiego” 68
 Hotel „Imperial” 64
 Hotel „Indie” („India”) 68
 Hotel Japoński 69
 Hotel Kaliski 63
 Hotel Kielecki 73
 Hotel Kowieński 58
 Hotel Krakowski 53
 Hotel Kupiecki 65
 Hotel Lipski 53
 Hotel Litewski na Chmielnej: 54
 Hotel Litewski na Franciszkańskiej: 57
 Hotel Litewski na Nowosenatorskiej 48, 67
 Hotel Londyński 66
 Hotel „Lowrana” („Lovran”) 54
 Hotel „Marywil” („Marieville”) 74
 Hotel Mazowiecki na Chmielnej: 54
 Hotel Mazowiecki na Marszałkowskiej 64
 Hotel Mazowiecki na Nowogrodzkiej: 66
 Hotel MDM na pl. Konsyliacji: 51, 73
 Hotel „Metropol” na Marszałkowskiej 99; 49, 63
 Hotel „Metropol” na Marszałkowskiej 114: 64 zob. też: Hotel Mazowiecki
 Hotel „Monopol” 64
 Hotel „Montreal” 67
 Hotel „Na Zrazowskim” 67
 Hotel Nadwiślański 52
 Hotel Narodowy na Chmielnej: 54

- Hotel Narodowy w Alejach Jerozolimskich: 58
 Hotel „National” 63
 Hotel „Neapol” 67
 Hotel Niemiecki (d’Allemagne) 48, 56
 Hotel „Nowa Praga” na B. Brechta: 71
 Hotel „Nowa Praga” na Stalowej: 51, 72
 Hotel Nowopolski 63
 Hotel „Novotel” 71
 Hotel „Oaza” 54
 Hotel Oficerski 50, 73
 Hotel de Paris zob. Hotel Paryski na Długiej
 Hotel Paryski na Bielańskiej: 53, 202
 Hotel Paryski (de Paris) na Długiej: 55
 Hotel Paryski na Marszałkowskiej: 64
 Hotel Paryski na Miodowej: 48, 65
 Hotel „Pasaż” 56
 Hotel Petersburski 57
 Hotel Płocki 59
 Hotel „Pod Białym Orłem” 48, 52, 53
 Hotel „Pod Osobami” 56
 Hotel „Pod Trzema Liliami” 73
 Hotel Podlaski 48, 52
 Hotel „Polonia” w Alejach Jerozolimskich: 58
 Hotel „Polonia” na Poznańskiej: 46, 50, 51
 Hotel „Polonia Palace” zob. Hotel „Polonia” w Al. Jerozolimskich
 Hotel Polski na Długiej 25: 55, 56; zob. też: Dwór Tarłów
 Hotel Polski na Długiej 29: 48, 54
 Hotel Poznański na Elektorальной: 56, 57
 Hotel Poznański na pl. Grzybowskim: 73
 Hotel Praski 72
 Hotel „Pretoria” 70
 Hotel przy Bielańskiej 48
 Hotel Radomski na Grzybowskiej 57
 Hotel Radomski na Twardej 69
 Hotel „Renoma” 57
 Hotel „Rosja” 66
 Hotel „Royal” 54, 56
 Hotel Rzymski 66, 67, 202
 — Ambasada ZSRR zob. Ambasady
 Hotel Sandomierski 57
 Hotel „Sarmacja” 54
 Hotel Saski na rogu Koziej i Krakowskiego Przedmieścia 51, 59
 Hotel Saski na Żabiej 71
 Hotel „Savoy” 67
 Hotel Sejmowy — Dom Poselski 49—51, 69
 Hotel Słowiański 68
 Hotel Smoleński 52
 Hotel „Solec” 70, 74, 339
 Hotel „Sport” 67
 Hotel Sportowy 65
 Hotel „Skra” (sportowy) 69
 Hotel „Syrena” 51, 57
 Hotel Szlachecki 67
 Hotel Szwajcarski 66
 Hotel Terespolski 68
 Hotel „Terminus” 51, 54
 Hotel „Tramp” ZHP 58
 Hotel „Transwał” 70
 Hotel Ukraiński 73
 Hotel „Uniwersal” 64
 Hotel „Victoria” na Jasnej 8: 57, 58
 Hotel „Victoria” na Jasnej 26: 57, 58
 Hotel „Victoria” na pl. Zwycięstwa 74
 Hotel de Vilna zob. Hotel „Pod Białym Orłem”
 Hotel „Warszawa” 51, 73
 Hotel Warszawski 67
 Hotel Warszawsko-Wiedeński 64; zob. też: Hotel Wiedeński
 Hotel „Wawel” 58
 Hotel Wenecki 65
 Hotel Wiedeński 64
 Hotel Wileński na Franciszkańskiej 57
 Hotel Wileński na Tłumackiem 48
 Hotel Wileński zob. Hotel „Pod Białym Orłem”
 Hotel Wóycickiego na Podwalu 67
 Hotel Wrocławski 65
 Hotel Zakopiański 54
 Hotel „Zgoda” na Szpitalnej 1: 69
 Hotel „Zgoda” na Szpitalnej 6: 69
 Hotel Ziemiański 64
 Hotele emigracyjne 50, 448
 Hotele robotnicze 51
 Hotele turystyczne 50, 448
 Hotel turystyczny (Stadion „Legii” na Łazienkowskiej) 50

- Hotel turystyczny na Starynkiewicza 50
- Hrubieszowskie Towarzystwo Rolnicze 370
- „Hultaje” zob. rynny
- Hurtownie opałowe
- Hurtownia węgla Borkowskiego 467
- Hurtownia węgla Dąbrowskiego 467
- Hurtownia węgla „Elibor” Borkowskich 467
- Hurtownia węgla „Giesche” 467
- Hurtownia węgla Sojka 468
- Hurtownia węgla Szymankiewicza 468
- Hurtownia węgla Wróblewskiego 468
- Kopalniana Spółka Opałowa 467
- „Oberschlesische Kohlenhandelsgesellschaft Fürst von Pless” 467—468
- „Silemin” 468
- „Węgloblok”. SA 468
- Huta Królewska w Katowicach 300
- Huta „Laura” w Katowicach 300
- Huta „Pokój” 269
- Huta „Warszawa” 483
- Hydranty pożarowe 89, 90, 100, 231, 457
- „Hydroprojekt” zob. Centralne Biuro Studiów i Projektów Budownictwa Wodnego
- Instituty
- Institut Agronomiczny na Marymoncie 334, 368, 370, 484
- Institut Aleksandryjski Wychowania Panien 65
- Institut Biochemii i Biofizyki PAN 332
- Institut Geografii PAN 332
- Institut Geografii UW 86, 342
- Institut Gospodarki Komunalnej 111—112, 216, 333
- Stacja Doświadczalna Oczyszczania Ścieków 98, 112, 216
- Institut Historii Kultury Materialnej 17
- Institut Inżynierów Komunikacji w Petersburgu 268
- Institut Kąpieli Lekarskich na Wiejskiej: 201
- Institut Moralnie Zaniedbanych Dzieci w Królikarni 354
- Institut Onkologii im. Marii Skłodowskiej Curie 364
- Institut Projektowania Architektonicznego Politechniki Warszawskiej 226
- Institut Sztuki PAN 56
- Institut Weterynaryjny 374
- Institut Wód Mineralnych w ogrodzie Dückerta 350
- Institut Wód Mineralnych w Ogrodzie Saskim 346
- Institut Agronomiczny w Paryżu 473
- Intercontinental 63
- Izba Edukacyjna 330
- Izby mieszkalne 37, 38
- Liczba 37
- Odbudowa 27, 446
- Przyrosty 19, 27, 28, 38
- Ubytki 20, 29
- Zagęszczenie 40
- Zniszczenia 26
- Izolatorium dla chorych na Kępie Półkowej 404
- Jeziora, jeziorka 80; zob. też: Stawy
- Jeziro Czerniakowskie 125, 127
- Jeziro Kamionkowskie 123, 270, 373
- Jeziro Lisowskie 125
- Jeziro w parku Natolińskim 361
- Kabiny — łazienki 31
- Kafle warszawskie 467
- Kaganki 138
- Kaloryfery 187—188, 468
- Kalwaria Ujazdowska 248, 326, 409; zob. też: Aleje Ujazdowskie; Droga Kalwaryjska
- Kamienice 15—44
- Kamienica Jacobsona na Świerczewskiego: 438
- Kamienica „Rydzyna” na Nowosena-torskiej: 66; zob. też: Zajazd „Nowa Rydzyna”
- Kamienica Teppera z oficyną na ul. Długiej: 437
- Kamienica Wasilewskiego na Krakowskim Przedmieściu: 437
- Kamienica ze schodami ruchomymi na Krakowskim Przedmieściu: 23
- Kamienica na Długiej 4/6: 55

- Kamienica na Długiej 38/40: 17
 Kamienica na Łyżwiarskiej: 30
 Kamienica na Madalińskiego: 30
 Kamienica na Marszałkowskiej: 18
 Kamienica na Sarbiewskiego: 27
 Kamienica w al. Niepodległości 127: 30
 Kamienica w al. Niepodległości 135: 30
 Kamienice-wieżowce z wielkiej płyty na Górczewskiej: 31
 Ściana Wschodnia 18
 Kanalizacja rozdzielcza 113, 115
 Kanały 30, 80, 105—115, 161, 454—457, 459, 460
 Kanały pierwotne 105—108
 Kanały Lindleyowskie 107, 109—113, 124, 439
 Kanał „Powiśle” 171—172
 Kanały zbiorcze zob. Kolektory
 Kanały melioracyjne 126
 Kanał Bródnowski 127, 274
 Kanał Główny (1823 r.) 126
 Kanał Królewski zob. Kanał Piaseczyński
 Kanał Nowe Ujście 127
 Kanał Piaseczyński (Królewski, Saski, Ujazdowski) 274, 327, 328, 353
 Kanał Saski zob. Kanał Piaseczyński
 Kanał Ujazdowski zob. Kanał Piaseczyński
 Kanał Ulgi 127
 Kanał w parku Skaryszewskim 373
 Kanał z Rakowca zob. Strumienie
 Kanał Żerański (żeglowny) 126, 274, 319
 Kanał Metzłowski 106—108
 Kanały portowe 123
 Karawany 383, 440
 Karbidówki 171
 Karczmy zob. Zajazdy
 Karety zob. Dorożki, karety, lektyki
 Kartki pogrzebowe zob. Klepsydry
 Kawiarnie, cukiernie
 Cukiernia w Hotelu Europejskim 60
 Kawiarnia Kolsonowej w ogrodzie Ohma 365
 Kawiarnia Loursa w Hotelu Europejskim 61
 Kawiarnia „Maryla” w hotelu „Continental” 63
 Kawiarnia „Telimena” 59
 Kawiarnia w ogrodzie Borcha 349
 Kawiarnie na Polu Mokotowskim 363
 Kąpiele żelazne na Grzybowie zob. Basyeny i „kąpiele”
 Kino „Jutrzenka” 339
 Kino „Moskwa” 296
 Klasztory
 Klasztor Augustianów na Piwnej: 81
 Klasztor Benonitów na Nowym Mieście: 195
 Klasztor Bernardynów na Krakowskim Przedmieściu: 344
 Klasztor Dominikanów na Freta: 472
 Klasztor Felicjanek w Marysinie Wawerskim 426
 Klasztor Karmelitanek na Wierzbowej: 197
 Klasztor Karmelitów na Krakowskim Przedmieściu: 106, 197, 344
 Klasztor Szarytek na Tamce 340; zob. też: Zakład Św. Kazimierza
 Klasztor Wizytek na Krakowskim Przedmieściu: 106
 Klepsydry („kartki pogrzebowe”) 383
 Kluby sportowe
 Boisko „Skry” przy Okopowej 424, 426
 Golf-Klub w Powsinie 334
 Klub Sportowy „Drukarz” w parku Skaryszewskim 374
 Klub Sportowy „Marymont” 368
 Klub Sportowy „Olimpia” Waryński 366
 Klub Sportowy „Polonia” 334—335
 Klub „Warszawianka” 199
 Ośrodek wypoczynkowo-sportowy w parku Skaryszewskim 373
 Kładki (przejścia nadziemne) 281—282, 288, 480
 Kolej Warszawsko-Wiedeńska 184
 Kolejki dojazdowe 305—308
 Kolej Elektryczna Warszawa—Grodzisk Mazowiecki 306
 Kolej Elektryczna Warszawa—Młociny—Modlin 306
 Kolejka Grójecka 305
 Kolejka Jabłonowska 305
 Kolejka Karczewska 306
 Kolejka Marecka 306
 Kolejka Wilanowska 305
 Kolektory 105—108, 110, 112, 171, 458; zob. też: Burzowce

- Kolonia Lubeckiego 362
 Kolonia Staszica 362
 Komenda Miasta (r. 1939) 234
 Komenda Karowa 223, 224
 Komenda Stołecznej Straży Pożarnej na Nalewkach: 232
 Komenda Straży Pożarnej w Warszawie 474
 Komenda Warszawskiego Ośrodka Przeciwożarowego 234
 Kominiarstwo 238—239
 Komisariat Akcji Odświecenia Stolicy 222, 773
 Komisariat Cywilnej Obrony Warszawy 235
 Komisja Badań Dawnej Warszawy 83, 476
 Komisja Brukowa 8, 106, 221, 223, 224, 245, 248, 249, 273, 285, 407, 457; zob. też: Deputacja Brukowa
 Komisja Dobrego Porządku 245
 Komisja Gazowa 129, 130
 Komisja Ministerstwa Komunikacji 307
 Komisja Nadzoru Budowli Koronnych 336
 Komisja Planowania przy Radzie Ministrów 30
 Komisja Policji Obojga Narodów 381
 Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych Królestwa Polskiego (KRSW) 128, 344, 404, 409, 454—456, 472
 Komisja Rządowa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (KRWRiOP) 330, 331
 Komisja Skarbu Koronnego 261
 Komisja Warszawska 247
 Komitet Botaniczny PAN 334
 Komitet Budowy Mostu (Poniatowskiego) 269
 Komitet do Spraw Ekshumacji 389, 412
 Komitet Gazowy zob. Komisja Gazowa
 Komitet Obywatelski 233
 Komitet Opieki nad Plantacjami m. Warszawy 318, 319, 326
 Komitet Organizacyjny Ogrodu Botanicznego 344
 Komitet Plantacyjny zob. Komitet Opieki nad Plantacjami m. Warszawy
 Komitet Techniczno-Budowlany zob. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych w Petersburgu: Komitet Techniczno-Budowlany
 Komora dezynfekcyjna (odwszalnia) w gazowni na Woli 134
 Komora Wodna na Szerokiej (Praga) 90
 Konfederacja Generalna 247
 Konfraternia kupiecka 86
 Kopalnia ropy naftowej w Polance 138
 Korpus Pontonierów JKMości 264
 Koszary Blocha zob. Domy akademickie: Koszary Blocha
 Koszary
   Koszary Artylerii Konnej Gwardii na Nalewkach: 232
   Koszary Artylerii Konnej Królewsko-Polskiej 224
   Koszary Gwardii Pieszej Koronnej 317, 404
   Koszary Konnej Gwardii Koronnej na Chłodnej 232
   Koszary Mirowskie 345, 348
   Koszary przy ul. Marcinkowskiego 335
   Koszary pułku gwardii na Polu Mokotowskim 154
   Koszary radziwiłłowskie przy Pięknej: 335, 408
   Koszary żoliborskie przy al. Gwardii: 242
 Kosze na śmieci 216
 „Kościarki” 216
 Kościoły, kaplice, świątynie 381; zob. też: Klasztory
   Cerkiew Matki Boskiej Włodzimierskiej 419
   Cerkiew Św. Magdaleny 188
   Cerkiew prawosławna przy Powązkowskiej (drewniana) 411
   Cerkiew przy Podwału 411
   Cerkiew Św. Joanna na cmentarzu prawosławnym przy Wolskiej 420
   Dom modlitwy „Olendrów” luterski na Kępie Zawadowskiej 418
   Kaplica Halpertów na cmentarzu Ewangelicko-Augsburskim 415
   Kaplica Karmelitanek w ogrodzie Kazanowskich 343—344
   Kaplica na Marywilo 74
   Kaplica przedpogrzebowa na cmentarzu Ewangelicko-Reformowanym 416

- Grobowiec Leopolda Kronenberga 416
- Kaplica Przeddzieckich na ul. Emilii Plater: 396; zob. też Kościół parafialny Najświętszej Marii Panny na cmentarzu Bródnowskim
- Kaplica Św. Barbary (cmentarna) przy Wspólnej: 381, 408, 409
- Kaplica Św. Józefa na cmentarzu Świętokrzyskim 409
- Kaplica Św. Wincentego a Paulo na cmentarzu Bródnowskim 396
- Kaplica w Lesie Bielańskim (drewniana) 370
- Kaplica w Królikarni 354
- Katedra Św. Jana 235, 382, 401, 405, 489
- Kościół Bernardynów na Pradze 405; zob. też: Kościół Matki Boskiej Loretańskiej na Pradze
- Kościół Bożego Ciała zob. Kościół Matki Boskiej Zwycięskiej
- Kościół Dzieciątka Jezus 407
- Kościół Ewangelicki na Lesznie 414, 415
- Kościół kalwiński przy cmentarzu Ewangelickim na Lesznie 414
- Kościół luterański na Małachowskiego: 107, 144
- Kościół Matki Boskiej Loretańskiej (Bernardynów) na Pradze 72, 376, 405
- Kościół Matki Boskiej Ostrobramskiej (Garnizonowy) 427
- Kościół Matki Boskiej Zwycięskiej 386, 400, 401
- Kościół Matki Boskiej Nieustającej Pomocy (mariawicki) 421
- Kościół Matki Bożej Nieustającej Pomocy Kościoła Polskokatolickiego na cmentarzu Komunalnym-Powązki 421
- Kościół Najczystsze Serca Marii 387
- Kościół Najświętszej Marii Panny na cmentarzu Bródnowskim 396
- Kościół Najświętszej Marii Panny od Zwycięstwa (Dominikanów Obserwantów przy Nowym Świecie: 20; zob. też: Pałac Staszica
- Kościół na Karnionku (drewniany) 400
- Kościół na Marymoncie 368; zob. też: Pałac Marysienki na Marymoncie
- Kościół Narodzenia Najświętszej Marii Panny (Karmelitów Trzewiczkowych) na Lesznie 406
- Kościół Nawiedzenia Najświętszej Panny Marii zob. Kościół Panny Marii na Nowym Mieście
- Kościół Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny (Kamedułów) 370
- Kościół Opieki Św. Józefa (Wizytek) 342, 407
- Kościół Panny Marii na Nowym Mieście 232, 283, 403, 474, 489
- Kościół Przemienienia Pańskiego (Kapucynów) 406
- Kościół Św. Aleksandra 409
- Kościół Św. Andrzeja (Bonifratrów) 489
- Kościół Św. Anny (Bernardynów) na Krakowskim Przedmieściu 47, 87, 107, 199, 200, 295, 403, 469
- Kościół Św. Anny w Wilanowie 394, 400
- Kościół Św. Anny i Św. Małgorzaty na Solcu zob. Kościół Św. Anny i Św. Małgorzaty w parku Belwederskim
- Kościół Św. Anny i Św. Małgorzaty w parku Belwederskim (drewniany) 329, 404—405
- Kościół Św. Antoniego (Reformatów) 348, 405
- Kościół Św. Benona (Redemptorystów) 406
- Kościół Św. Karola Boromeusza przy Powązkowskiej 392, 489
- Kościół Św. Ducha (Paulinów) 403
- Kościół Św. Floriana 244
- Kościół Św. Franciszka (Franciszkanów) 406
- Kościół Św. Grzegorza Wielkiego na cmentarzu Wolskim 395
- Kościół Św. Jacka (Dominikanów) 405
- Kościół Św. Jana Bożego (Bonifratrów) 405—406
- Kościół Św. Jerzego 402

- Kościół Św. Józefata Kuncewicza 411, 412; zob. też: Cerkiew prawosławna przy Powązkowskiej
- Kościół Św. Katarzyny 359
- Kościół Św. Kazimierza (Zmartwychwstańców) 353
- Kościół Św. Krzyża (Misjonarski) na Krakowskim Przedmieściu: 381, 403—404, 407—408, 490
- Kościół Św. Krzyża „w polu” (Gwardiacki) zob. Kościół Zdjęcia z Krzyża
- Kościół Św. Marcina (Augustynów) 396, 405
- Kościół Św. Piotra i Pawła 381, 396, 409
- Kościół Św. Stanisława (drewniany) na Woli 395; zob. też: Kościół Św. Wawrzyńca przy Wolskiej
- Kościół Św. Stanisława w Skaryszewie 400
- Kościół Św. Trójcy (Brygidek) na Długiej: 84
- Kościół Św. Trójcy (Trynitarzy) na Solcu 403
- Kościół Św. Wawrzyńca na Woli 395, 401, 402, 419, 420; zob. też: Cerkiew Matki Boskiej Włodzimierskiej
- Kościół Ujazdowski zob. Kościół Św. Anny i Św. Małgorzaty
- Kościół w Skaryszewie 422
- Kościół w Wilanowie (drewniany) 394, 400
- Kościół Zbawiciela 64
- Kościół Zdjęcia z Krzyża 385, 403, 404
- Sobór na placu Saskim 188
- Zbór Ewangelicki 415
- Kościół w Nowogrodzie pod Łomżą 468
- Kotłownie lokalne (jednobudynkowe) 190
- Kotłownie osiedlowe (rejonowe) 190
- Krajowa Rada Narodowa 237
- Królewska Południowo-Pruska Kamera Wojny i Dóbr 407
- KRSW zob. Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych Królestwa Polskiego
- KRWRIOP zob. Komisja Rządowa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego
- Księgarnie
- Księgarnia Trzaski, Everta i Michalskiego w Hotelu Europejskim 61
- Księgarnia Zawadzkiego w Hotelu Gerlacha 59
- Kuchenki elektryczne 439
- Kuchenki gazowe 139
- Kuratorium Trzeźwości 376
- Kwatery gościnne 47
- Kwatery wojenne 395, 398, 399, 402
- Laboratorium Wysokich Napięć zob. Zakłady Elektryczne Okręgu Centralnego: Laboratorium Wysokich Napięć
- La fontaine d'Agricola zob. Źródła naturalne: Źródło „Anny Jagiellonki”
- Lampy w mieszkaniach
- Lampy elektryczne 151
- Lampy karbidowe 138, 139
- Lampy naftowe 138, 438
- Lampy olejne 138
- Latarnicy 140, 141, 461
- Latarnie uliczne 16, 138—142, 148—150
- Latarnie elektryczne 139, 141, 142, 144, 150, 153, 162, 439, 441
- Latarnie fluoroscencyjne 142, 441
- Latarnie gazowe 139—142, 148—149, 438
- Latarnie łukowe 142, 151, 152
- Latarnie olejne odbłaskowe 438, 461
- Latarnie rtęciowe 441
- Latarnie rtęciowo-halogenowe 441
- Latarnie sodowe 441
- Latarnie żarowe 439
- Lasy, laski, puszcze, rezerваты
- Kampinoski Park Narodowy zob. Puszcza Kampinowska
- Las Bemowo 367
- Las Białoleka 378
- Las Bielański 110, 122, 319, 320, 368—373, 376, 483, 487
- Dom dla inwalidów zob. Gimnazjum
- Dom Księży Marianów zob. Budynki
- Eremy — pustelnie 370
- Gimnazjum 370
- Grobowiec Stanisława Staszica zob. Pomniki
- Kaplica zob. Kościoły, kaplice

- Karczma Bochenka 371
- Kościół Kamedułów zob. Kościoły
- Park Kultury zob. Parki, ogrody
- Źródło zob. Źródła
- Las Kabacki 321, 334, 362, 399, 483
- Park Kultury zob. Parki, ogrody 362
- Las im. Króla Jana Sobieskiego w Marysinie Wawerskim 321, 375, 426, 483
- Cmentarz Ofiar Wojny zob. Cmentarze
- Las Langa i Kosińskiego na Powązkach 317
- Las na Czystem 317, 365; zob. też: Skwer przy ul. Prądzyńskiego i Bryłowskiej
- Las na Kępie zob. Morysin
- Las na Kole 320, 367, 483
- Las Młociński 121, 319, 371—373, 376, 483
- Pałac zob. Pałace
- Państwowe Muzeum Etnograficzne zob. Muzea
- Przystań statków 373
- Zwierzyniec 373
- Las przy ul. Lindego: 483
- Lasy komunalne 319
- Lasy produkcyjne 319, 483
- Puszcza Augustowska 258
- Puszcza Białowieska 488
- Puszcza Kampinoska (Kampinowski Park Narodowy) 332, 392, 413
- Puszcza Kozienicka 258
- Puszcza „Pustelnik” 258
- Legia Inwalidów Wojennych 402
- Lektyki zob. Dorożki
- Libertacja 48
- Linie kolejowe 267
  - Warszawa-Kowel (Nadwiślańska) 267
  - Warszawa-Mława (Nadwiślańska) 267
  - Warszawa-Terespol 267
- Lofiks (naftalen nasycony pakiem) 185
- Ludność Warszawy 14, 15, 27, 34, 35
- Zagęszczenie 472
- Łazienki, łaźnieki 194—207, 468—470
  - Łazienki mieszkaniowe 42, 43, 196, 206, 457
  - Łazienki wiślane 197—198
  - Łazienki Ciszewskich 197
  - Łazienki Kozłowskich 197, 201
  - Łazienki Sitkowskich 197, 201
  - Łazienki Wróblów 197, 201
  - Łaźnia dla niezamożnych im. Dr T. Chałubińskiego 203
  - Łaźnia dla niezamożnych „Janina” 202, 203
  - Łaźnia w Rembertowie 205
  - Łaźnia Zdanowicza 200; zob. też: Towarzystwo Akcyjne Łaźni Parowej i Wannowej
  - Łaźnie fabryczne 203
  - Łaźnie ludowe 203
    - Kąpieliska Miejskie 470
    - Łaźnia na Górnośląskiej: 205
    - Łaźnia na Jagiellońskiej: 470
    - Łaźnia na Lesznie 470
    - Łaźnia na Nowomiejskiej: 81, 83
    - Łaźnia na Starynkiewicza: 205
    - Łaźnia na Stawkach: 470
  - Łaźnie Miejskie (przedsiębiorstwo) 204, 205, 207, 470
  - Łaźnie pałacowe 196
  - Łaźnie prywatne 195
    - „Kąpiele” na Książęcej: 470
    - „Kąpiele Nowoczesne” Cichockiego 470
    - „Łaźnia Centralna” („Pod Messalką”) 199, 202, 204, 205, 470
    - Łaźnia „Delfin” Dobrzyckiego 470
    - Łaźnia „Diana” 201, 204, 205, 438, 470
    - Łaźnia Dworzyńskiego 470
    - Łaźnia „Hygiena” 470
    - Łaźnia „Kasztelanka” Jezierskiego 199—201
    - Łaźnia Kurka 200
    - Łaźnia Majewskiego 200, 201, 477
    - Łaźnia „Wenecja” Morawskiego 470
    - Łaźnia „Muranowska” 470
    - Łaźnia Murawińskiej 470
    - Łaźnia na Oboźnej 470
    - Łaźnia na Senatorskiej i Podwalu: 195
    - Łaźnia „Nowoczesna” 470; zob. też: „Kąpiele Nowoczesne”
    - Łaźnia Okonia (ruchoma) 202
    - Łaźnia Ossowskiego 201
    - Łaźnia Pecqua 198
    - Łaźnia „Pod Błachą” Naimskich 200
    - Łaźnia „Parowa” 470

- Łaźnia „Pod Messalką” zob. Łaźnie prywatne: „Łaźnia Centralna”
- Łaźnia „Polonia” 470
- Łaźnia Prawdzika 470
- Łaźnia Ronikiera 470
- „Łaźnia Rzymska” Fajansa 201, 202, 470
- Łaźnia Seligmannowej 201
- Łaźnia „Słowiańska” 470
- Łaźnia Szuberta 201
- Łaźnia „Trepidarium” 470
- Łaźnia turecka Kwiecińskiego 199, 201, 469
- Łaźnia „Wisła” 470
- Łaźnia „Zdrowie” 470
- Łaźnie średniowieczne
- Łaźnia Cunratha (Konrada) 195
- Łaźnia miejska przy Barbakanie 194—196
- Łaźnia Pielgrzymy 195
- Łaźnia Wilka 195
- Łaźnia w klasztorze Benonitów 195
- Łaźnia w szkole parafialnej na Świętojańskiej i Dziekaniu: 195
- Łaźnia żydowska na Starym Mieście 195
- Macież Szkolna 361
- Magazyn Karowy na Karowej: 223, 224, 230, 231, 473
- Magazyn Karowy na Nalewkach: 223, 224, 230, 231, 473; zob. też: Koszary Artylerii Konnej Królewsko-Polskiej; Remiza Komendy I Oddziału Straży Pożarnej
- Magiel 209
- Magistrat m. Warszawy 117, 118, 128, 140, 161—163, 166, 196, 382, 383, 463
- Mansjonaria na Świętojańskiej 105
- MDM zob. Osiedla: Marszałkowska
- Dzielnica Mieszkaniowa
- Melioracje wodne 124—127
- Membranista zob. szklarz
- Menażeria Studium Biologiczne 377
- MEZOP zob. Międzykomunalny Elektryfikacyjny Związek Okręgu Podstołecznego
- Miejski Urząd Statystyczny 446
- Miejskie Przedsiębiorstwo Oczyszczania (MPO) 114, 218, 219, 225, 227, 228, 397, 473
- Brygada Remontowa i Baza Sprzętu 473
- Centralne Zakłady Naprawcze 473
- Magazyn na Wiktorskiej 473
- Zakład Zlewni Przejść Podziemnych i Szaletów 473
- Miejskie Przedsiębiorstwo Robót Drogowych 476
- Miejskie Przedsiębiorstwo Robót Ogrodniczych (MPRO) 322, 359, 372, 375, 483, 484, 487
- Miejskie Przedsiębiorstwo Taksówkowe (MPT) 291
- Miejskie Przedsiębiorstwo Wodociągów i Kanalizacji (MPWiK) 82, 102—104, 115, 455—457
- Miejskie Zakłady Komunikacyjne (MZK) 222, 293, 300—302, 305, 314, 347, 481—483
- Miejskie Zakłady Opałowe 184—185
- Miejskie Zakłady Sanitarne 218, 219
- Spalarnia Śmieci 218, 219, 472
- Mieszkania 37—44
- Liczba 37
- Orientacja 17
- Powierzchnia 446
- Wiek zasobów mieszkaniowych 21, 446
- Wyposażenie
- CO 42, 43, 192, 457
- CW 42, 43, 193, 457
- Elektryczność 42—43, 176, 457
- Gaz 42, 145, 457
- Kanalizacja 42—43, 114, 457
- Łazienka 42—43, 206, 457
- Ustęp 42—43, 457
- Woda 42—43, 100, 457
- Zagęszczenie 40
- Międzykomunalny Elektryfikacyjny Związek Okręgu Podstołecznego (MEZOP) 168
- Międzynarodowe Towarzystwo Ogrodów Botanicznych 334
- Międzynarodowe Towarzystwo Taksonomii Roślin 334
- Mikrobusy 291, 481
- Ministerstwo Energetyki 189
- Ministerstwo Drobnej Wytwórczości i Rzemiosła 211
- Ministerstwo Gospodarki Komunalnej 231

- Ministerstwo Komunikacji 272, 338, 479, 483
- Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej 56
- Ministerstwo Przemysłu i Handlu 130, 166, 464
- Ministerstwo Rolnictwa i Reform Rolnych 64, 375
- Ministerstwo Spraw Wewnętrznych 231
- Ministerstwo Spraw Wewnętrznych w Petersburgu 93, 119, 410
- Komitet Techniczno-Budowlany 93
- Ministerstwo Spraw Wojskowych 410
- Ministerstwo Spraw Zagranicznych w Pałacu Brühla 347
- Ministerstwo Zdrowia i Opieki Społecznej 56, 209, 222
- Młyn parowy na Solcu 88, 118, 120
- Monopol Spirytusowy i Rektyfikacja na Ząbkowskiej 82, 96
- „Morga” pomieszczenie dla zmarłych 384, 488
- Mosty 11, 255—275, 476—480
- Mosty na różnych wodach 273—275, 287 287
- Most na jarze w Królikarni 354
- Most na jeziorze Czerniakowskim na linii ul. Gołkowskiej i Statkowskiego 274
- Most na kanale Bródnowskim na osi ul. Kondratowicza 274
- Most na kanale Ujazdowskim (murowany) 274
- Most na kanale Żerańskim na osi ul. Białoleckiej: 274
- Most na kanale Żerańskim na osi ul. Marywilskiej: 274
- Most na kanale ul. Trawiasta w Aninie 274
- Most na łasze czerniakowskiej przy Solcu 274
- Most na łasze wiślanej od ul. Sprzecznnej (Iżwowy) 274
- Most na osi ul. Łokietka na Zaciszu: 274
- Most na przewężeniu jeziora Kamionkowskiego pod ul. Zieleniecką zob.
- Most na przewężeniu jeziora Kamionkowskiego (stalowy)
- Most na przewężeniu jeziora Kamionkowskiego (stalowy) 123, 274, 373
- Most na rzece Bełczącej na przedłużeniu ul. Zakroczymskiej 273, 437
- Most na rzece przy ul. Wałowej: 273
- Most na rzece Żurawce przez Nowy Świat (murowany) 273, 437
- Most na ul. Agrykoli (kamiennoceglany) 274, 327, 480
- Most na ul. Rozbrat: 274
- Most w parku Łazienkowskim przy Teatrze na Wyspie (stalowy) 274, 438
- Mosty w parku Sieleckim 352
- Mosty na Wiśle
- Mosty niestałe (zwodzone) 121, 256
- Mosty elekcyjne stawiane w l. 1632, 1648, 1669, 1674, 1697, 1733, 1764
- Most z 8 IX 1655 — 5 V 1656 na linii Polkowo—Gołędzinów (szwedzki, wojenny) 260
- Most z r. 1656 na linii Polkowo—Gołędzinów (budowany przez Jana Kazimierza) 260
- Most z r. 1656 na linii Solec—Saska Kępa Pawła Sapiehy (wojenny) 260
- Most z r. 1656 (szwedzki, wojenny) 260
- Most z r. 1666 Tytusa Liviusa Boratiniego 260
- Most z 25 V 1702 r. Karola XII (wojenny) 260
- Most z r. 1703 Karola XII (wojenny) 260
- Most z 30 VIII 1704 Augusta II na Solcu: 260
- Most z 17 VIII 1705 — 28 IX 1706 szwedzki (wojenny) 261
- Most z 22 VII — 22 X 1707 na Solcu (rosyjski) 261
- Most z ok. 26 II — 25 IX 1707 przy Bednarskiej (rosyjski) 261
- Most z r. 1756 przy ul. Bednarskiej (z belek) 261
- Most z r. 1775—1864 Ponińskiego przy ul. Bednarskiej: 200, 256, 261, 263
- Most z 13 XII 1806 — II 1807 (francuski) 261

- Most z ok. r. 1809 (polski) 261
- Most z r. 1828—1833 na linii ul. Spadek (polski) 262
- Most z pierwszej poł. XIX w. łączący Cytadelę z fortem Śliwickiego (rosyjski) 262, 263
- Most z r. 1915 pod Zamkiem (niemiecki) 263
- Most z r. 1916 na Saską Kępę (niemiecki) 263
- Most z 19—21 I 1945 r. z Saskiej Kępy (polsko-radziecki) 263
- Most z 7 III 1945 na linii ul. Ratuszowa-Wybrzeże Gdańskie (polski) 263
- Most z 4 IV 1946 — VIII 1946 na linii Jakubowska—Ludna (polski) 263
- Mosty półstałe (palowe) 90, 117, 256—263
- Most drewniany przy gródku Bródno 437
- Most Jagielloński 8, 11, 117, 256, 258—261, 376, 437
- Brama mostowa 258
- Prochownia 258
- Więzienie 258
- Most palowy z 25 II — 6 VI 1807 (francuski) 261
- Most palowy z 21 VI — 1 IX 1808 (francuski) 261
- Most palowy wysokowodny na linii Karowa—Brukowa z 4 II 1945 — 20 III 1947 (radziecki) 98, 263
- Mosty stałe 263—273
- Most Gdański dwupoziomowy od r. 1959: 122, 124, 135, 243, 256, 267—268, 279, 284, 350, 351, 438, 441
- Most Kierbedzia (Aleksandryjski, Śląsko-Dąbrowski) z r. 1864: 90, 94, 96, 118, 120—124, 129, 132, 141, 151, 243, 256, 257, 262—268, 275, 278, 279, 294, 295, 306, 345, 375, 438—440, 477, 478
- Most kolejowy przy Cytadeli w l. 1875—1908, dla ruchu ulicznego (dwupoziomowy 1908—1944) zob. Most Gdański
- Most kolejowy przy Cytadeli z r. 1908: 122, 135, 175, 256, 267—269, 279, 375, 439, 479
- Most Łazienkowski z r. 1974: 123, 199, 256, 272—275, 283, 441
- Most Ks. Józefa Poniatowskiego z r. 1913: 98, 120, 122—124, 133, 135, 199, 216, 234, 256, 263, 268—271, 274, 279, 282, 304, 345, 439, 479
- Most Średnicowy (kolejowy) z r. 1933: 124, 170, 234, 269, 271—272, 440, 441
- Most Toruński (w budowie od r. 1977) 273, 441
- Most na Niemnie w Grodnie 259
- Most we Włocławku (łyżwowy) 263; zob. też: Most na Bednarskiej
- Mostki na rynsztokach 108
- MPO zob. Miejskie Przedsiębiorstwo Oczyszczania
- MPRD zob. Miejskie Przedsiębiorstwo Robót Drogowych
- MPRO zob. Miejskie Przedsiębiorstwo Robót Ogrodniczych
- MPT zob. Miejskie Przedsiębiorstwo Taksówkowe
- MPWiK zob. Miejskie Przedsiębiorstwo Wodociągów i Kanalizacji
- Mury obronne 81, 345
- Muzea
- Muzeum Xawerego Dunikowskiego w Królikarni 355
- Muzeum Etnograficzne w parku Bagatela 336
- Muzeum Historii Ruchu Rewolucyjnego na Cytadeli 426
- Muzeum Historyczne m. st. Warszawy 477
- Muzeum Lenina w pałacu Radziwiłłów 53
- Muzeum Narodowe 338, 357, 377, 386
- Muzeum Narodowe w Natolinie 361
- Muzeum Narodowe w Wilanowie 358
- Muzeum pożarnictwa 232—233
- Muzeum przyrodnicze w ogrodzie Frascati 338
- Muzeum Wojska Polskiego 280, 324, 338
- Muzeum Ziemi PAN 66, 324, 338
- Państwowe Muzeum Etnograficzne 373
- Mykwy 203
- MZK zob. Miejskie Zakłady Komunikacji

- Naczelna Organizacja Polskiego Przemysłu Hotelowego 448
- Naczelna Organizacja Techniczna (NOT) 152, 216
- „Na Książęcem” zob. Parki, ogrody:
- Centralny Park Kultury na Powiślu
- Nauczycielska Spółdzielnia Mieszkaniowa (NSM) „Oświata” 24, 348
- Nekrologi 383
- Nieczystości płynne 219, 220, 472
- Nieczystości stałe 215—219, 228
- NOT zob. Naczelna Organizacja Techniczna
- Nowy Zjazd zob. Wiadukty: Nowy Zjazd Pancera
- NSM zob. Nauczycielska Spółdzielnia Mieszkaniowa „Oświata”
- Oberże zob. Gospody
- Obrona Przeciwlotnicza (OPL) 169, 234
- Obserwatorium Astronomiczne zob. Parki, ogrody: Ogród Botaniczny: Obserwatorium Astronomiczne
- Oczyszczanie miasta 214—227
- Oczyszczalnie ścieków 111, 112, 114, 216
- Oddział Wodno-Melioracyjny 121
- Ogrody; zob. też: Parki, ogrody, skweiry
- Ogrody dydaktyczne
- Ogród botaniczny w Ogrodzie Kazimierzowskim 330
- Ogród Farmakologiczny 330, 343
- Ogród Pomologiczny 331, 334, 484
- Ogród Zoologiczny (ZOO) 71, 86, 124, 375—378, 417, 487
- Ogród zoologiczny w Bagatela 336, 377
- Pracownia zoologiczna 377
- Ogród zoologiczny Bartelsa przy Hożej 23, 376
- Ogród zoologiczny Pągowskiego przy Koszykowej 377
- Ogród zoologiczny Pągowskiego przy Al. Trzeciego Maja 377
- Ogrody użytkowe 316, 317
- Ogród Hosera 318, 345
- Ogród Ulricha 345
- Ogród zoologiczny w Poznaniu 378
- Ogród zoologiczny we Wrocławiu 378
- Ogród zoologiczny w Zamościu 378
- Ogródki
- Ogródki działkowe 320, 380
- Ogródki freblowskie (jordanowskie, Raua) 319—320, 484
- Ogródek Raua 338
- Ogródek Wahla 338
- Ogródki jordanowskie zob. Ogródki freblowskie
- Ogrzewanie centralne 187—193
- Jednobudynkowe 187
- Osiedlowe 188—190
- Zdalaczynne 188—190
- Ogrzewanie ciepłym powietrzem 187
- Ogrzewanie etażowe 186
- Ogrzewanie parowe 187
- Ogrzewanie piecowe 183—186
- Ogrzewanie wodne 187
- Okopy (wały) miejskie
- Zygmuntowski (przeciwturecki) 13
- Lubomirskiego (przeciwmorowy) 16, 107, 335, 362
- „Okraglak” zob. Źródła: Źródło „Okraglak”
- Okręg Naukowy Warszawski 343
- Omnibusy-łazienki wiślane 197
- Omnibusy (żurnaliery) 53, 56, 58, 59, 62, 64, 68, 292, 438, 481
- Omnibusy Steinkellera 292, 438
- OPL zob. Obrona Przeciwlotnicza
- Osiedla
- Osiedle „Bielany” I: 15
- Osiedle „Bielany” II: 15, 31
- Osiedle „Kasprzaka” 30
- Osiedle „Mariensztat” 27
- Osiedle Marszałkowska Dzielnica Mieszkaniowa (MDM) 15
- Osiedle „Mirów” 27
- Osiedle „Młynów” 27
- Osiedle „Mokotów” 27
- Osiedle „Muranów” 15, 27, 31, 188, 415
- Osiedle „Praga” II: 30
- Osiedle „Przyjaźń” na Jelonkach 50
- Osiedle „Sielce” 30
- Osiedle „Zdobycz Robotnicza” 155
- Osiedle „Ursynów” 23
- Osiedle Warszawska Spółdzielnia Mieszkaniowa na Mokotowie 188
- Osiedle Warszawska Spółdzielnia Mieszkaniowa na Żoliborzu 27, 29, 188, 440

- Osiedle „Wierzbno” 31
 Osiedle „Za Żelazną Bramą” 15, 22
 Osiedle „Zerań” 447
 Oś saska 317
 Ośrodek kryptologiczny niemieckiego szyfru „Enigma” w Lesie Kabackim 362
 Ośrodek Wyszkozenia Pożarniczego zob. Wyższa Oficerska Szkoła Pożarnictwa „Oświata” zob. Nauczycielska Spółdzielnia Mieszaniowa „Oświata”
- Pałace 82, 86
 Pałac Arcybiskupów Warszawskich zob. Pałac Borcha
 Pałac Arkadia 80, 353
 Pałac Belweder 80, 154, 317, 318, 327, 328, 330, 347, 484
 Pałac Bielińskich przy Królewskiej: 341
 Pałac biskupów krakowskich 16
 Pałac Blanka przy Daniłowiczowskiej: 54
 Pałac Błękitny 347; zob. też: Miejskie Zakłady Komunikacyjne
 Pałac Borcha (Arcybiskupów Warszawskich) 65, 349
 Pałac Branickich na Frascati: 337—338
 — Ambasada francuska zob. Ambasady
 Pałac Brühla na Foksalu 324, 339; zob. też: Stowarzyszenie Architektów Rzeczypospolitej Polskiej
 Pałac Brühla na Woli 366
 Pałac Brühla na Wierzbowej 22, 107, 187 235, 347—348; zob. też: Centralny Urząd Telegraficzny; Ministerstwo Spraw Zagranicznych
 Pałac Brühla w Młocinach 372—373, 487
 Pałac Daniłowiczów przy Hipotecznej: 20, 196
 Pałac Dückerta przy Długiej: 349
 Pałac Działyńskich na Lesznie: 415
 Pałac Gozdzkich na Dynasach: 340
 Pałac Kazanowskich na Krakowskim Przedmieściu: 16, 86, 196, 343—344; zob. też: Warszawskie Towarzystwo Dobroczynności; Zrzeszenie Katolików „Caritas”
- Pałac Kazimierzowski (Villa Regia) 16, 20, 22, 86, 89, 107, 196, 324, 329, 342, 376; zob. też: Uniwersytet Warszawski
 Pałac Kłopotckiego na Bielańskiej („na Kłopotkiem”) 53
 Pałac Koniecpolskich (Namiestnikowski, Prezydium Rady Ministrów) 16, 107, 343
 Pałac Krasińskich (Rzeczypospolitej) 349
 Pałac Królikarnia 292, 325, 328, 351, 353—355; zob. też: Muzea: Muzeum X. Dunikowskiego
 Pałac Kultury i Nauki 22, 351
 Pałac Lasockich na Długiej 56; zob. też Zajazdy: zajazd „Na Lasockiem”
 Pałac Leszczyńskiego we Włochach 364—365
 Pałac Izabeli Lubomirskiej na Mokotowie 196, 352
 Pałac Lubomirskich Za Żelazną Bramą 347, 348; zob. też: Dom Żołnierza
 Pałac Izabeli Lubomirskiej w Natolinie 361
 Pałac Marie Mont zob. Pałac Marymoncki
 Pałac Marymoncki 368; zob. też: Instytuty: Instytut Agronomiczny; Kościoły; Kościół na Marymoncie
 Pałac Mitkiewicza na Chmielnej 187
 Pałac Mniszców w Alejach Jerozolimskich 338
 Pałac Mniszców na Senatorskiej: 348; zob. też: Reursa Obywatelska; Szpital Maltański
 Pałac Mostowskich 89, 292; zob. też: Ministerstwo Spraw Wewnętrznych
 Pałac Murano 350
 Pałac Myślewicki 63, 327
 Pałac na Wodzie 327
 Pałac Niemcewicz w Ursynowie 360
 Pałac Ossolińskich zob. Pałac Brühla na Wierzbnie
 Pałac Ostrogskich 86, 283, 324; zob. też: Towarzystwo im. Fryderyka Chopina
 Pałac Pod Błachą 31, 107
 Pałac Pod Czeremą Wiatrami zob. Pałac Dückerta

- Pałac Pod Osobami zob. Pałac Dückerka
- Pałac Stanisława Poniatowskiego (Michała Radziwiłła), na Ustroniu 335
- Koszary Radziwiłłowskie zob. koszary
- Szpital Ujazdowski (wojskowy) zob. Szpitale
- Pałac Potockich na Krakowskim Przedmieściu 107
- Pałac Potockich w Morysinie 359
- Pałac Prymasowski na Senatorskiej: 16, 319
- Pałac Radziwiłłów na Pradze 22
- Pałac Radziwiłłów na Długiej 56; zob. też: Instytut Sztuki PAN
- Pałac Radziwiłłów na Bielańskiej: 53; zob. też: Muzea: Muzeum Lenina
- Pałac Rzeczypospolitej zob. Pałac Kraśińskich
- Pałac Sandomierski zob. Pałac Brühlów na Wierzbowej
- Pałac Saski 74, 346; zob. też: Hotele: Hôtel De Bon Gôt
- Pałac Staszica 20
- Pałac Sułkowskich na Nowym Świecie 67
- Pałac Szlenkierów 341; zob. też: Ambasad: Ambasada włoska
- Pałac Szymona Szymonowicza na Zagórnej 339
- Pałac Tarnowskich 62, 421; zob. też: hotel „Bristol”
- Pałac Teppera na Miodowej 152
- Pałac M. T. Tyszkiewiczowej na Koszykach 337
- Pałac Ujazdowski zob. Zamek Ujazdowski
- Villa Regia zob. Pałac Kazimierzowski
- Pałac bpa Wierzbowskiego na Krakowskim Przedmieściu 59
- Pałac Wilanowski 23, 196, 355—359
- Pałac Witosławskich na Długiej 55; zob. też: Banki: Bank Kabryta
- Pałac Załuskich zob. Pałac Daniłowiczów
- Pałac Zamoyskiego zob. Pałac Brühla na Foksalu
- Państwowa Dyspozycja Mocy 176
- Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego 189
- Państwowa Komunikacja Samochodowa (PKS) 291
- Państwowa Operetka Warszawska zob. Teatry
- Państwowa Stocznia Rzeczna w Radziwiu 123
- Państwowa Wyższa Szkoła Muzyczna 324
- Państwowy Urząd Repatriacyjny (PUR) 51
- Państwowy Urząd Samochodowy zob. Państwowa Komunikacja Samochodowa
- Pasaż Simonsa na Długiej: 56, 152, 153
- PAST zob. „Cedergren” — Polska Akcyjna Spółka Telefoniczna
- Patria w al. Niepodległości 65
- Hotel Garnizonowy zob. Hotele: Hotel Garnizonowy w Patrii
- Pawilony handlowe na Marszałkowskiej i Królewskiej 65
- Parki, ogrody, skwery 86, 316—380; zob. też: Lasy, laski, puszcze, rezerваты; Ogrody dydaktyczne; Ogrody użytkowe; Ogródki frebłowskie
- Bażantarnia zob. Natolin
- Centralny Park Kultury na Powiślu 122, 324, 333—339
- Fontanny zob. Wodotryski
- Kino „Jutrzenka” zob. Kina
- Na Książęcym 338
- Pałacyk K. Poniatowskiego Na Skarpie we Frascati zob. Pałace
- Pałacyk S. Szymonowicza zob. Pałace
- Park sejmowy 338
- Płyta Desantowa 339
- Pomnik Elizy Orzeszkowej zob. Pomniki
- Pomnik „Chwała Saperom” zob. Pomniki
- Dolina Szwajcarska 317, 336—337
- Budynek w stylu szwajcarskim zob. Budynki
- Salon Wielkiej Alei 336
- Kępa Holenderska zob. Saska Kępa
- Kępa Kawcza zob. Saska Kępa
- Kępa Potocka 368

- KS „Marymont” zob. Kluby Sportowe
- Kępa Solecka zob. Saska Kępa
- Ogród Borcha 348—349
- Dwór Połubińskiego zob. Dwory
- Hôtel de l'Europe zob. Hotele
- Kawiarnia zob. Kawiarnie
- Ogród rozrywkowy Nestiego i Chôvota 349
- Pałac Borcha zob. Pałace
- Ogród Botaniczny Uniwersytetu Warszawskiego 317, 319, 327—334, 364, 408, 409, 484
- Grobowiec Cecylii Metelli zob. Źródło „Okraglak”
- Obserwatorium Astronomiczne 33
- Ruiny Golgoty 317
- Świątynia Opatrzności 317, 409
- Ogród Brühla na Woli 366
- Aleja do gry w kręgle 366
- Pawilon 366
- Ogród Brühla na Wierzbowej: 347—348
- Pałac zob. Pałace: Pałac Brühla
- Ogród Chreptowicza na Długiej: 349
- Ogród Dückerta na Długiej: 40, 349
- Instytut Wód Mineralnych zob. Instytuty
- Pałac Dückertów zob. Pałace
- Ogród Dynasy 320, 324, 340—341
- Bazar zob. Targowiska
- Budynek Seweryna Uruskiego zob. Budynki
- Budynek z panoramą Tatr zob. Budynki
- Góry Dynasowskie zob. Góry
- Pałac Gozdzkich zob. Pałace
- Teatr ogródkowy „Dynasy” zob. Teatry
- Teatr żydowski zob. Teatry
- Tor kolarski zob. Tory kolarskie i wyścigów konnych
- Ogród „Foksal” 319, 339—340
- Pałac Brühlów zob. Pałace
- Ogród Frascati 320, 337—338
- Ambasada chińska zob. Ambasady
- Ambasada francuska zob. Ambasady
- Austeria zob. Hotele, austerie
- Dom Merliniego zob. Budynki
- Muzeum przyrodnicze zob. Muzea
- Pałac Branickich zob. Pałace
- Ogród Kaskada 317, 368
- Dwór gen. Józefa Rautenstraucha zob. Dwory
- Pałac Marie Mont zob. Pałace
- Ogród Kazanowskich 343—344
- Kaplica i klasztor karmelitanek zob. Kościoły
- Pałac Kazanowskich zob. Pałace
- Ogród Kazimierzowski 329, 342—343
- Biblioteka Uniwersytecka zob. Biblioteki
- Instytut Geografii UW zob. Instytuty
- Ogród botaniczny zob. Ogrody dydaktyczne
- Ogród Farmakologiczny zob. Ogrody dydaktyczne
- Pałac Kazimierzowski zob. Pałace
- Pawilony zob. Budynki
- Szkoła Główna zob. Szkoły
- Szkoła Lekarska zob. Szkoły
- Szkoła Rycerska zob. Szkoły
- Uniwersytet zob. Uniwersytety
- Ogród Koniepcolskich 343
- Pałac Koniepcolskich zob. Pałace
- Ogród Krasińskich (Rzeczypospolitej) 83, 317, 319, 321, 349, 350, 376
- Pałac Krasińskich zob. Pałace
- Ogród Łazarzowski 345
- Szpital Łazarzowski zob. Szpitale
- Ogród Marymont 317, 319
- Ogród Ministerstwa Spraw Zagranicznych przy Wierzbowej 346
- Ogród Mniszchów 338
- Muzeum Narodowe zob. Muzea
- Muzeum Wojska Polskiego zob. Muzea
- Ogród Raua zob. Ogródki frebl.
- Ogród Wahla zob. Ogródki frebl.
- Pałac Mniszchów zob. Pałace
- Ogród Mniszchów przy Senatorskiej: 348
- Ambasada belgijska zob. Ambasady
- Dwór zob. Dwory
- Pałac Mniszchów zob. Pałace
- Ogród Muranowski 350

- Pałac Murano zob. Pałace
- Ogród na Koszykach 319, 337
- Pałac zob. Pałace
- Ogród Nestiego i Chôvota zob. Ogród Borcha
- Ogród Ohma 317, 365
- Kawiarnia Kolsonowej zob. Kawiarnie
- Ogród Podzamcze 345
- Ogród „Prado” zob. Ogród Ohma
- Ogród przy pałacu Błękitnym 348
- Pałac Błękitny zob. Pałace
- Ogród Saski 82, 88, 89, 95, 106, 107, 139, 151, 317, 319, 321, 345—347, 376, 390
- Dwór Morsztynów (pałac) zob. Dwory
- Fontanna zob. Wodotryski
- Grób Nieznanego Żołnierza zob. Pomniki
- Instytut Wód Mineralnych zob. Instytuty
- Kolumnada Pałacu Saskiego 346, 388
- „Operalnia” zob. Teatry
- Pałac Saski zob. Pałace
- Pomnik Polaków poległych w 1830 roku zob. Pomniki
- Teatr Letni zob. Teatry
- Ujeżdżalnia 346
- Wielki Salon 346
- Zbiornik wody (Świątynia Westy) 346
- Żelazna Brama zob. Bramy
- Ogród Schultza zob. Ogród Ohma
- Ogród Ulrycha 318
- Ogród Unruga zob. Ogród Ohma
- Ogród Zamkowy 344—345
- Ogród Zamoyskich przy Senatorskiej 346
- Ogród Zdrój zob. Park Arkadia
- Park Agrykola 199, 319, 334—335, 377
- Szkolny Wojewódzki Ośrodek Sportowy zob. Szkoły
- Park Aleksandrowski (Aleksandryjski) zob. Park Praski
- Park Arkadia 80, 328, 351, 353
- Pałac Arkadia zob. Pałace
- Źródła zob. Zbiorniki wody
- Park Bagatela (Pobereże) 335—336
- Ambasada szwedzka zob. Ambasad-y
- Cukiernia K. Dakowskiego 336
- Muzeum Etnograficzne zob. Muzea
- Ogród zoologiczny zob. Ogrody dydaktyczne
- Siedziba ambasadora Wielkiej Brytanii 336
- Willa Bagatela zob. Budynki
- Teatr „Oaza” zob. Teatry
- Park Belwederski 329, 403, 409
- Cmentarz zob. Cmentarze
- Kościół Św. Anny i Św. Małgorzaty zob. Kościoły
- Park Dąbrowskiego 355
- Park Dreszera 320
- Park Gucin-Gaj 317, 359—360, 486
- Gaj 359
- Grota-lodownia 360
- Kamienie 359
- Obeliski 359
- Pawilony gościnne 360
- Sarkofag 359, 360
- Park Hibnera 122, 367, 387, 389
- Płyta ku czci poległych żołnierzy 6 pp I Armii WP zob. Pomniki
- Park Królikarnia 80, 86, 125, 351—355, 486
- Domek administracyjny 354
- Instytut Moralnie Zaniebanych Dzieci zob. Instytuty
- Kuchnia 354
- Most na jarze zob. Mosty
- Pałac zob. Pałace
- Reduta AK 354
- Szpital zob. Szpitale
- Wodociągi kamienne zob. Wodociągi
- Park Kultury w Lesie Bielańskim 372
- Park Kultury w Lesie Kabackim 362
- Park Janusza Kusocińskiego 279, 351
- Park Łazienkowski 63, 69, 80, 81, 111, 125, 196, 292, 318, 327—328, 331, 335, 353, 484, 486
- Biały domek 327
- Chińska droga 327, 329
- Obserwatorium 327
- Okrągłak zob. Źródła
- Pałac Myślewicki zob. Pałace

- Pałac na Wodzie zob. Pałace
- Rzeźby zob. Pomniki
- Stara Pomarańczarnia 327
- Stadion hippiczny zob. Stadiony
- Szkoła Podchorążych (Wielka Oficyjna) zob. Szkoły
- Teatr na Wyspie zob. Teatry
- Park Marcelin 353
- Restauracja zob. Restauracje
- Willa zob. Wille
- Park Matki Mojej w Aninie 375
- Park Mirowski 348
- Pomnik Juliana Marchlewskiego zob. Pomniki
- Park Mokotowski 352
- Cmentarz powstańczy zob. Cmentarze
- Park „Mon coteau” — „Moje wzgórze” zob. Park Morskie Oko
- Park Moniuszki 320, 367
- Park Morskie Oko 351—352
- Pałac I. Lubomirskiej zob. Pałace
- Pawilon maurytański 352
- Restauracja „Promenada” zob. Restauracje
- Park Morysin (Lasek na Kępie) 359
- Brama 359
- Domek 359
- Figura pogańskiego bóstwa 359
- Gajówka 359
- Kolumny 359
- Pałac zob. Pałace
- Park Natolin 317, 361
- Akwedukt 361
- Brama maurytańska 361
- Domki 361
- Holendernie 361
- Jezioro zob. Jeziora
- Pałac zob. Pałace
- Sarkofag 361
- Świątynia 361
- Park Na Moczydle 199, 317, 366, 488
- KS „Olimpia”—Waryński zob. Kluby sportowe
- Wyciąg narciarski 366
- Park Olszynka Grochowska 320, 321, 374—375, 483
- Krzyż zob. Pomniki
- Tablica zob. Pomniki
- Park Olszyna 368
- Wodociągowa sieć zraszająca zob. Wodociągi
- Park Gen. Gustawa Orlicz-Dreszera zob. Park Mokotowski
- Park im. I. J. Paderewskiego zob. Park Skaryszewski
- Park Pobereże zob. Park Bagatela
- Park Powązkowski 369
- Amfiteatr 369
- Domki wiejskie 369
- Groty 369
- Oranżerie 369
- Zameczek 369
- Park Powstańców 366
- Pomnik Poległym — Niepokonanym zob. Pomniki
- Park Praski (Aleksandrowski, Aleksandryjski) 86, 110, 124, 319, 321, 375—377
- Garbarze zob. Dzielnice
- Golędzinów zob. Dzielnice
- Kościół Matki Boskiej Loretańskiej zob. Kościoły
- Popiersie Elizy Orzeszkowej zob. Pomniki
- Teatr Praski zob. Teatry
- Park przy Pałacu Kultury i Nauki 351
- Park Rozkosz zob. Park Ursynów
- Park Saska Kępa (Kępa Holenderska, Kawcza, Solecka) 374
- Park Hanki Sawickiej 374
- Park sejmowy zob. Centralny Park Kultury na Powiślu
- Park Sielecki 185, 317, 320, 352—353
- Budynki klasycystyczne zob. Budynki
- Dwór dziekana kapituły warszawskiej zob. Dwory
- Mostki zob. Mosty
- Staw zob. Stawy
- Willa zob. Wille
- Zakład hodowli jedwabników 353
- Park Skaryszewski 110, 126, 127, 319, 373—374, 377, 389
- Boisko gimnastyczne zob. Kluby sportowe
- Boisko „Drukarz” zob. Kluby sportowe
- Budynki zob. Budynki

- Bulwar Stanisława Augusta 373
- Jezioro Kamionkowskie zob. Jeziora
- Kanał zob. Kanały
- Ośrodek sportowy zob. Kluby sportowe
- Most ze śluzą zob. Mosty na różnych wodach
- Pomnik płk. E. M. House'a zob. Pomniki
- Pomnik „Wdzięczności” zob. Pomniki
- Przepompownia wód melioracyjnych zob. Kanalizacja
- Rzeźby zob. Pomniki
- Park Jana Sobieskiego zob. Park Agrykola
- Park Sowińskiego 320, 365, 366
- Pomnik gen. Józefa Sowińskiego zob. Pomniki
- Park Szczęśliwicki 127, 364, 488
- Basen 364
- Staw zob. Stawy
- Tor saneczkowy 364
- Zjazd narciarski 364
- Park Szymańskiego 366
- Park Targówek 378
- Park R. Traugutta 81, 320, 350—351
- Głaz ku czci pracy nauczycielstwa 350
- Krzyż zob. Pomniki
- Rzeźba pt. *Trzy kobiety* zob. Pomniki
- Zdrój Królewski zob. Źródła
- Park im. Trzynastego Września 1944 r. 374
- Park Ujazdowski 231, 319, 325—327, 329, 353, 376, 484
- Ermitaż 325, 327
- Hipokrene 325
- Zamek zob. Pałace
- Zwierzyńiec 325—327
- Park Ursynów 125, 360—361, 486
- Budynek szkolny zob. Budynki
- Domek zob. Budynki
- Grota 360
- Pałac zob. Pałace
- Pałac piętrowy zob. Budynki
- Źródło zob. Źródła
- Park Ustronie (Ustroń) 335
- Domki fińskie zob. Budynki
- Pałac Stanisława Poniatowskiego zob. Pałace
- Park Wielkopolski 320, 364
- Aleja topól 364
- Park Wilanowski 355—360, 376, 394, 486
- Dom Peldy zob. Budynki
- „Góra bachusowa” zob. Góry
- Koszary niemieckie 358
- Kręgielnia 357
- Łazienka 357
- Pałac Wilanowski zob. Pałace
- Pergola 357
- Pomarańczarnia 355
- Pompownia 357
- Psiarnia 357
- Stajnia 357
- Szpital wojenny niemiecki zob. Szpitale
- Ujeżdżalnia 357
- Wozownia 357
- Park we Włochach 317, 364—365
- Biblioteka dla dzieci i młodzieży zob. Biblioteki
- Pałac zob. Pałace
- Sadzawka 364
- Park im. Stefana Żeromskiego 320, 321, 367
- Basen 367
- Fontanna zob. Wodotryski
- Kamień 367
- Rzeźba pt. *Alina* zob. Pomniki
- Pole Mokotowskie 27, 154, 199, 282, 318, 319, 321, 362—363, 488
- Baseny pływackie 363
- Boisko AZS 363
- Domki fińskie zob. Budynki
- Drukarnia „Biuletynu Informacyjnego” zob. Drukarnie
- Gmach Głównego Urzędu Statystycznego zob. Gmachy
- Gmach Urzędu Patentowego zob. Gmachy
- Kawiarnie zob. Kawiarnie
- Rozarium 363
- Stadion BKS „Skra” zob. Stadiony
- Staw zob. Stawy
- Tor Wścigów Konnych zob. Tory wścigowe

- Skarpa Puławska 125, 351, 353, 355
 — Baseny kąpielowe 351
 — Hala sportowa 351
 — Pałac Królikarnia zob. Pałace
 — Park Arkadia zob. Parki
 — Skocznia narciarska 351
 — Stadion „Warszawianka” zob. Stadiony
 Skarpa Ujazdowska 327
 — Ogrody Lubomirskiego 327
 — Ogrody Wazów 327
 Skwer Jana Henryka Dąbrowskiego 341—342
 — Ambasada włoska zob. Ambasady
 — Pałac F. Bielińskiego zob. Pałace
 — Pałac Szlenkierów zob. Pałace
 — Plac Zielony zob. Place
 — Pomnik „Polaków poległych w 1830 r. za wierność carowi” zob. Pomniki
 — Targowisko Pociejów zob. Targowiska
 Skwer im. inż. A. Grotowskiego 364, 486
 — Kamień 364
 Skwer H.C. Hoovera (Konstantynowski) 344
 — Pomnik Adama Mickiewicza zob. Pomniki
 — Posąg Matki Boskiej Pasawskiej zob. Pomniki
 — Wodotrysk zob. Wodotryski
 Skwer Konstantynowski zob. Skwer H. C. Hoovera
 Skwer przy ul. Prądzyńskiego i Bryłowskiej 365
 Skwer M. Skłodowskiej-Curie 320, 364
 — Instytut Onkologii zob. Instytuty
 — Pomnik Marii Skłodowskiej-Curie zob. Pomniki
 Skwer Starynkiewicza zob. Skwer Grotowskiego
 Ścieżka na Skarpie 324—325
 Wojenne Pole Mokotowskie zob. Parki, ogrody: Pole Mokotowskie
 Pensjonaty 46—79, 448—454
 Pensjonat „Ariston” 76
 Pensjonat Baumgartena 76
 Pensjonat Bobińskiej 75
 Pensjonat Bilińskiej 77
 Pensjonat Bronikowskiej 76
 Pensjonat Colonny 76
 Pensjonat Dębińskiej 75
 Pensjonat Gabszewiczowej 77
 Pensjonat Galewskiej 76
 Pensjonat Gołaszewskiej 75
 Pensjonat Grossowej 76
 Pensjonat Gruszeckiej 77
 Pensjonat Gutowskiej 77
 Pensjonat „Janina” 76
 Pensjonat „Jaskółka” 76
 Pensjonat Kamińskiej 76
 Pensjonat Karczewskiej 77
 Pensjonat Kossobudzkiej 76
 Pensjonat Kuncowej 77
 Pensjonat Lasockiej 76
 Pensjonat „Lechia” 76
 Pensjonat Lesińskiej 76
 Pensjonat „Lira” 75
 Pensjonat Mirowiczów 76
 Pensjonat Nałęcz-Gostomskiej 77
 Pensjonat Nartowskiej 76
 Pensjonat Ogrodowczykowej 76
 Pensjonat „Ostoja” 76
 Pensjonat Patkowa 75
 Pensjonat S. Pfeifer Z. Dembińskiej 75
 Pensjonat Pomorski 75
 Pensjonat Ponikowskiej 77
 Pensjonat Potworowskiej 76
 Pensjonat Roszkowskiej na Chmielnej 76
 Pensjonat Roszkowskiej na Mokotowskiej 76
 Pensjonat „Sława” 75
 Pensjonat Smoleńskiej 76
 Pensjonat Smolikowskiego 75
 Pensjonat Stadnickiej 76
 Pensjonat Strawińskiej 76
 Pensjonat „Ukraina” Zakrzewskiej-Markowskiej 76
 Pensjonat „Ukraina” Matysiaka 76
 Pensjonat Walewskiej 76
 Pensjonat Warnke 76
 Pensjonat „Wenus” 75
 Pensjonat Wielhorskiej 75
 Pensjonat Wilczyńskiej 75
 Pensjonat Wojciechowskiej 76
 Pensjonat „Wzór” 77
 Piecyki elektryczne 186

- Piecyki gazowe kąpielowe z Dessau 186
 Piekarnia przy Łowickiej: 135
 PKP zob. Polskie Koleje Państwowe
 PKS zob. Państwowa Komunikacja Samochodowa
 PKWN zob. Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego
 Pierwsza Brygada Legionów Polskich 411
 Pierwszy Korpus Polski w Rosji 411
 Piorunochrony 151
 Place 241—288, 317, 475—480; zob. też:
   Rynki
   Plac Bankowy (Dzierżyńskiego): 107, 244, 246, 292, 344
   Plac Broni (Pole Marsowe) 203, 244, 246, 326
   Plac Dąbrowskiego zob. Plac Zielony
   Plac Dąbrowskiego 5: 64
   Plac Dąbrowskiego 11: 64
   Plac Defilad: 244—246, 278
   Plac Dzierżyńskiego zob. Plac Bankowy
   Plac Grzybowski: 89, 151, 246, 295
   Plac Grzybowski 1: 73
   Plac Grzybowski 16: 73
   Plac Inwalidów: 50, 73, 244, 246, 475
   Plac Jedności Robotniczej: 244, 246
   Plac Kazimierza Wielkiego (Witkowskiego): 244, 246, 475
   Plac Kercelego: 244, 246, 475
   Plac Komuny Paryskiej zob. Plac Wilsona
   Plac Konstytucji: 245
   Plac Konstytucji 1: 73
   Plac Krasieńskich: 20, 73, 82, 244, 246, 386
   Plac Małachowskiego: 244, 246, 388, 405, 414
   Plac Muranowski: 246, 350, 482
   Plac Na Bernardyńskim zob. Plac Na Czerskiem
   Plac Na Czerskiem: 13, 242, 421
   Plac Na Freta: 242
   Plac Na Rozdrożu: 244, 246, 280, 282, 317, 326
   Plac Napoleona zob. Plac Warecki
   Plac Narutowicza: 50, 244, 246, 293
   Plac Piłsudskiego zob. Plac Saski
   Plac Pod Zamkiem zob. Plac Rytzowski
   Plac Powstańców Warszawy zob. Plac Warecki
   Plac Powstańców Warszawy 2: 73
   Plac Powstańców Warszawy 9: 73
   Plac Rytzowski (Pod Zamkiem): 197
   Plac Saski (Piłsudskiego, Zwycięstwa): 74, 142, 188, 242, 244—246, 292, 341, 386, 475
   Plac Szembeka: 387
   Plac Teatralny: 74, 88, 89, 107, 244, 246, 293, 475
   Plac Trzech Krzyży (Aleksandra): 225, 244, 246, 248, 317, 338, 488
   Plac Trzech Krzyży 3/5: 30
   Plac Trzech Krzyży 14: 488
   Plac Ujazdowski: 231; zob. też: Park Ujazdowski
   Plac Unii Lubelskiej (Rondo Mokotowskie): 18, 236, 237, 244, 246, 305, 362, 390, 458
   Plac Warecki (Napoleona, Powstańców Warszawy): 89, 100, 142, 244, 246, 292, 383, 406
   Plac Weteranów: 244, 246
   Plac Wilsona (Komuny Paryskiej): 244, 246, 367, 475
   Plac Witkowskiego zob. Plac Kazimierza Wielkiego
   Plac Zamkowy: 88, 128, 140, 244, 246, 265, 275, 279, 458
   Plac Zawiszy: 244, 246
   Plac Za Żelazną Bramą: 89, 244, 246, 475
   Plac Zwycięstwa zob. Plac Saski
   Plac Zbawiciela: 18, 293, 317, 327
   Plac Zielony: 244, 246, 341, 386
 Place przedbramne (postojowe) 242
 Plaże 124, 198—199
   Plaże firmy „Poniatówka” 198
   Plaże Kozłowskich 198
   Plaże Zarządu Miejskiego 198
 Płockie Przedsiębiorstwo Robót Mostowych 271
 „Płoty mułowe” na Wiśle 117
 Płyty budowlane 31
   Płyty budowlane „BCM” 447
   Płyty budowlane „OW-1700” 447
   Płyty budowlane „Rama H” 447
   Płyty budowlane „WPP” 447
   Płyty budowlane „WUF” 447

- Wielka płyta 31, 447
 Pochodnie 138, 140
 Poczta na Nowym Świecie: 49
 Poczta Królestwa Polskiego 187
 Podwórka-studnie 17
 Pogłębiarki 121, 460; zob. też: Refulery
 Pojemniki na śmieci 216, 472
 Pokoje gościnne 49, 50; zob. też: Gospody
 cechowe
 Pokoik na Hożej zob. Studenckie Biuro
 Kwater
 Pokoje gościnne Domu Poselskiego
 zob. Hotel Sejmowy
 Pokoje gościnne kolejarzy 49
 Pokoje gościnne Legionistów 49
 Pokoje gościnne Związku Nauczyciel-
 stwa Polskiego 49
 Pole elekcyjne 317
 Pole Marsowe zob. Plac Broni
 Politechnika Gdańska 458
 Politechnika Lwowska 131, 458
 Politechnika Warszawska 29, 164, 170,
 176, 188, 298, 319, 327, 410, 458
 Katedra Sieci Elektrycznych 176
 Polska Akademia Nauk zob. Polska
 Akademia Umiejętności
 Polska Akademia Umiejętności (PAU)
 130, 332
 Polska Akcyjna Spółka Telefonów
 (PAST) 154, 236
 Polska Organizacja Wojskowa (POW)
 411
 Polski Czerwony Krzyż (PCK) 51, 233,
 388
 Polski Komitet Wyzwolenia Narodowe-
 go (PKWN) 156, 157, 161, 173
 Polskie Koleje Państwowe (PKP) 156,
 168, 174, 305, 307, 308, 463
 Polskie Towarzystwo Botaniczne 332
 Pomniki, posągi, rzeźby, tablice
 Centrum Zdrowia Dziecka w Między-
 lesiu (Szpital-Pomnik) 391
 Figura Matki Boskiej Passawskiej
 przy Krakowskim Przedmieściu:
 344, 390
 Figura Św. Barbary na rogu Ludnej:
 403
 Figura Św. Jana Nepomucena 248, 249
 Grób Nieznanego Żołnierza 346, 388
 Kamień (pomnik) ku czci poległych
 obrońców Reduty Ordona przy
 Mszczonowskiej i Włochowskiej: 387
 Kamień (pomnik) nocy listopadowej
 przy Świętojerskiej i Nowotki: 387
 Kolumna króla Zygmunta 396
 Krzyż ku czci bohaterów Olszynki
 (drewniany) 387
 Krzyż ku czci bohaterów Olszynki
 Grochowskiej poległych 25 II 1831
 (metalowy) 387
 Krzyż Traugutta przy Zakroczym-
 skiej: 387
 Mauzoleum — Pawiak 390
 Obelisk na rogu Nowogrodzkiej i Lind-
 leya: 406, 407
 Obelisk w Gucin-Gaju 390
 Obeliski na pl. Krasińskich: 83
 Płyta Desantowa w Centralnym Par-
 ku Kultury na Powiślu 122, 280,
 339
 Płyta upamiętniająca śmierć 800 ty-
 sięcy Warszawiaków w Ogrodzie
 Saskim, poległych w czasie II wojny
 światowej 390
 Płyta: Pawiak-Serbia 390
 Pomnik Bohaterów Warszawy-Nike
 390
 Pomnik Bohaterów Getta 388
 Pomnik Fryderyka Chopina 317, 328
 Pomnik „Chwała Saperom” w Cen-
 tralnym Parku Kultury na Powiślu
 280, 339, 388
 Pomnik Dowborczyka 111, 345, 388
 Pomnik Francesco Nullo 338
 Pomnik płk. E. M. House'a w parku
 Skaryszewskim 373
 Pomnik Jana III Sobieskiego 274, 327
 Pomnik Jana Kilińskiego 386
 Pomnik Marii Konopnickiej na dzie-
 dzińcu Domu Chłopa 74
 Pomnik Marii Konopnickiej w Ogro-
 dzie Saskim 347
 Pomnik Mikołaja Kopernika 87
 Pomnik Juliana Marchlewskiego 348
 Pomnik Adama Mickiewicza 20, 344
 Pomnik na grobie 62 rozstrzelanych
 2 VIII 1944 na cmentarzu Bródnow-
 skim 389
 Pomnik 500 żołnierzy 30 pułku Strzel-

- ców Kaniowskich na cmentarzu w Wawrzyszewie 394
- Pomnik „Polaków poległych w 1830 r. za wierność carowi” na placu Saskim, później na skwerze Jana H. Dąbrowskiego 347, 386
- Pomnik poległych w Powstaniu Warszawskim na cmentarzu wojennym w Powsinie 427
- Pomnik Lotnika 390
- Pomnik księcia Józefa Poniatowskiego 386, 419, 488
- Pomnik Elizy Orzeszkowej w Centralnym Parku Kultury na Powiślu 339
- Pomnik Elizy Orzeszkowej w Parku Praskim 376
- Pomnik poległego partyzanta róg Nowego Świata i Smolnej 390
- Pomnik poległego Peowiaka na pl. Małachowskiego 388
- Pomnik poległych Rosjan przy zdobywaniu Reduty Wolskiej 386, 387
- Pomnik poległych Rosjan w bitwie o Olszynkę Grochowską 386
- Pomnik Poległych w bitwie ze Szwedami na styku wałów Miedzieszyńskiego i Gocławskiego 385
- Pomnik Poległym-Niepokonanym na Wolę 366, 395, 402, 427
- Pomnik Sopera przy al. Niepodległości i Nowowiejskiej: 388
- Pomnik Marii Skłodowskiej-Curie 364
- Pomnik gen. Józefa Sowińskiego 365, 387
- Pomnik Sokratesa Starynkiewicza na Stacji Filtrów 95
- Pomnik (grobowiec) Stanisława Staszica przy kościele Kamedułów na Bielanych 370
- Pomnik Żołnierzy I Armii Wojska Polskiego przy ul. Nowotki: 390
- Pomnik żołnierzy AK poległych w ataku na Dworzec Gdański przy ul. Mickiewicza: 390
- Pomnik żołnierzy radzieckich w parku Skaryszewskim 374, 389
- Rzeźba pt. *Alina* (dziewczyna z dzbankiem) w parku Żeromskiego 367
- Rzeźba pt. *Trzy kobiety* w parku Traugutta 350, 351
- Statua Syreny na Wybrzeżu Kościuszkowskim: 388, 391
- Tablica Grotowskiego 95
- Tablica Lindleya 95, 109
- Tablica Podoskiego 307
- 450 tablic: „Miejsce poświęcone krwią Polaków” 391
- Pompy 81, 85, 86, 94
- Porty na Wiśle 123, 124
- Port zimowy obok mostu Ponińskiego 200
- Port zimowy żeglugi parowej A. Zamoyńskiego i A. Potockiego oraz M. Fajansa 123
- Port praski handlowy i zimowy 123, 124
- Port handlowo-tranzytowy na Żeraniu 123
- Porządek ogniowy 229—230
- Posesja J. Wilsona na Rybakach: 87
- Powierzchnia miasta 13, 14, 33, 380
- Powodzie 459
- Powszechnie Towarzystwo Elektryczne 152
- Pożary 238, 240
- Pracownie Sztuk Plastycznych 62
- Pracownicze Ogrody Działkowe 320
- Pralki 208—213
- Pralnie 208—213
- Miejskie Pralnie i Farbiarnie na Karowej 211
- Pralnia im. Dr T. Chałubińskiego (Petersburska) 209
- Pralnia miejska na Górczewskiej: 211
- Pralnia miejska na Wery Kostrzewy: 211
- Pralnie i Farbiarnie Miejskie (przedsiębiorstwo) 211—213
- Pralnie i farbiarnie prywatne
- Farbiarnia parowa i fabryka odnawiania tkanin G. Wiktora i Sp. 210
- Nowa Pralnia Parowa Wąsika 471
- Pralnia „Asko” 211, 471
- Pralnia „Hanka” 211, 471
- Pralnia Charle de Gerber 210, 471
- Pralnia „Edward Jarząbek” na Poznańskiej 18 i Hożej 42: 471; zob. też: Pralnia „Opus” M. W. Łopuskiego
- Pralnia Łypaczewskiego 210
- Pralnia Judlina 210

- Pralnia Kozakiewicza 210
 Pralnia Milewskiego 471
 Pralnia „Opus” M. W. Łopuskiego
 (na Poznańskiej 18 i Hożej 41) 471
 Pralnia „Opus” (na Pawiej 61) 211,
 471
 Pralnia Pecqua 210
 Pralnia M. Rosner 471
 Pralnia Ryla 210
 Pralnia „Syrena” Bobrzyńskiej 210,
 211
 Pralnia Szwartza 210
 Pralnia Targońskiego 210
 Pralnia Walczyńskiej 210
 Pralnia B. Weschke 210
 Pralnie i farbiarnie spółdzielcze
 Pralnia „Alba” 211
 Pralnia „Praca Kobiet” 211
 Pralnia „Społem” 211
 Pralnia „Zjednoczenie” 211
 Prefabrykacja elementów budowlanych
 drobnowymiarowych 28—29
 Prefabrykacja elementów wielkowymia-
 rowych, wielkopłytowych 30—31
 Prezydium Miejskiej Rady Narodowej
 127
 Prezydium Rady Ministrów zob. Pałace:
 Pałac Koniecpolskich
 Prochownia 81, 117, 472
 Prosektorium Wydziału Lekarskiego UW
 384
 „Prudential” zob. Towarzystwo Ubez-
 pieczeń Ang. SA
 Przedsiębiorstwo Wodociągów i Kanali-
 zacji zob. Instytut Gospodarki Ko-
 munalnej
 Przejścia podziemne 279—281, 288
 Przepompownia ścieków na Gołędzino-
 wie 110, 113, 114
 Przepompownia ścieków przy Karowej
 171
 Przepompownie wód melioracyjnych 127,
 373
 Przepompownie na sieci ogrzewczej 190
 Przepompownie na sieci wodociągowej
 100
 Przesłony okienne 21, 24
 Przewrocyszczka zob. Szyby
 Przyczółek praski 94
 Przyczółek warszawski 94
 Przyczółek żoliborski 367
 Przykanaliki 115
 Przystanie sportowe i pasażerskie 124
 Przystanki PKP
 Przystanek PKP Stadion 272
 Przystanek PKP Warszawa-Jerozo-
 limskie 278
 Przystanek PKP Warszawa-Ochota
 281, 284
 Przystanek PKP Warszawa-Powisze
 272, 279, 280
 Przystanek PKP Warszawa-Rakowiec
 278
 Przystanek PKP Warszawa-Służewiec
 278
 Przystanek PKP Warszawa-Śródmie-
 ście 281
 Przystanek PKP Warszawa-Włochy
 279
 Pudrety 109, 220, 472
 PUR zob. Państwowy Urząd Repatria-
 cyjny
 PUS zob. Państwowy Urząd Samocho-
 dowy
 Pustaki ceramiczne 29
 Pustaki „szwajcarskie” 28
 Puszcze zob. Lasy i puszcze
 Rada Administracyjna Królestwa Pol-
 skiego 119, 129, 230, 238, 262, 294—
 295, 344, 375
 Rada Budownicza 17, 88
 Rada Główna Opiekuńcza (RGO) 203,
 321
 Rada Miejska 154, 195, 239
 Rada Ministrów 51, 300
 Rada Nadzorcza Ogrodu Botanicznego
 331
 Rada Narodowa m. st. Warszawy 412
 Rada Nieustająca 140
 Rada Ochrony Pomników Walki i Mę-
 czeństwa 391
 Rada Zakładów Dobroczynnych 396
 Radiostacja na Krakowskim Przedmie-
 ściu: 59
 Radiostacja „Błyskawica” na Marszał-
 kowskiej: 172
 Rakarze 225, 226
 Ratusze
 Ratusz na Nowym Mieście 195

- Ratusz na pl. Teatralnym: 107, 152, 188, 232, 233, 235
 Ratusz na Starym Mieście 20
 Ratusz Skaryszewski na Targowej: 72
 Reduta na Piaskach 387, 410
 Reduta Wolska (Ordon) 386, 387, 395, 402
 Reduta Wolska (nr 56) 425
 Refulery 121, 460
 Remiza karawanów przy Powązkowskiej: 383, 392
 Remiza karawanów przy Świętokrzyskiej i pl. Wareckim: 383
 Remiza Komendy I Oddziału Straży Pożarnej 224
 Restauracje
 Restauracja „Marcelin” 353
 Restauracja „Nowa Gwiazda” 305
 Restauracja „Promenada” 305, 352
 Restauracja „Rozkosz” 151
 Restauracja w Wilanowie 75
 Reursa Obywatelska 348
 Rewizja gospód 47
 Rezerwaty 372, 375
 Rogatki
 Rogatki Jerozolimskie 93, 107, 472
 Rogatki Mokotowskie 305
 Rogatki Powązkowskie 107
 Rogatki Wolskie 472
 Rogatki Marymonckie 107, 417
 Rogatki Modlińskie 417
 Rondo Mokotowskie zob. pl. Unii Lubelskiej
 Rondo Na Rozdrożu 278
 Rondo Waszyngtona 280, 389
 Rowery 290
 Rozdzielnia Krajowa Dyspozycji Gazu zob. Centralne Laboratorium Gazownictwa: Rozdzielnia Krajowa Dyspozycji Gazu.
 Rozkładnia gazu ziemnego 136, 137, 461
 Rów (kanał) Piaseczyński 125
 Rów (kanał) Saski 125
 Ruiny Golgoty zob. Parki, ogrody:
 Ogród Botaniczny
 „Rurmus” 84, 86
 Ryksze 291—292, 481
 Rynek Mariensztacki 245
 Rynek Nowego Miasta 83, 86, 245, 402
 Rynek Starego Miasta 13, 14, 16, 18, 20, 83, 84, 217, 245, 250, 402, 437
 Rynny 21, 23
 Rynsztoki 108
 „Rytm” zob. System Budownictwa Szkieletowego „Rytm”
 Rząd Narodowy 1863 r. 423
 Rzapie zob. Studzienki rewizyjne
 Rzeki zob. Strumienie, rzeki
 Rzemieślnicza Spółdzielnia Pracy Kominiarzy 239
 Rzeźnia na ul. Sierakowskiego: 96
 „Rzygacze” zob. Rynny
 Salon Dzieł Sztuki J. Ungra na Niecałej 151
 SARP zob. Stowarzyszenie Architektów Rzeczypospolitej Polskiej
 Sąd Okręgowy w Warszawie 166, 167
 Schody 283—284
 Kamienne Schodki zob. Ulice: Kamienne Schodki
 Schody na ul. Górnośląskiej przy Myśliwieckiej: 283
 Schody obok pałacu Ostrogskich Ordynacka-Tamka: 283
 Schody przy kościele NMP na Nowym Mieście 283
 Schody ruchome przy Krakowskim Przedmieściu róg Podwala: 22, 23, 283
 Schody spiralne przy Moście Gdańskim 284
 Schronisko dla psów i kotów na Polu Mokotowskim 226
 Schronisko dla zwierząt na Okęciu-Paluch 226
 Schronisko dla zwierząt na Trockiej, róg Borzymowskiej: 226
 Schronisko dla zwierząt w Celestynowie 226
 Seminarium Nauczycielskie w Ursynowie 361
 SEP zob. Stowarzyszenie Elektryków Polskich
 SGGW zob. Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego
 Sieć elektryczna 181
 Sieć gazowa 145, 146
 Sieć kanalizacyjna 102, 103, 115
 Sieć komunikacji miejskiej 311—315

- Sieć ogrzewcza 192, 468
 Sieć wodociągowa 84, 86, 89, 90, 102, 103
 Skarpa Puławska zob. Parki, ogrody, skwery
 Skarpa Ujazdowska zob. Parki, ogrody, skwery
 Składany strop szkieletowy zob. Strop „3S”
 Spalarnia śmieci 218—219, 472
 SPB zob. Spółdzielcze Przedsiębiorstwo Budowlane
 SPEC zob. Stołeczne Przedsiębiorstwo Energii Ciepłej
 Spółdzielcze Przedsiębiorstwo Budowlane (SPB) 29, 269
 Spółdzielnia spóżywców „Merkury” 305
 Sp. Akc. Elektryczne Koleje Dojazdowe zob. Elektryczne Koleje Dojazdowe
 Spółka Akcyjna „Łaźni Rzymskiej Fajansa i Centralnej” 202
 Spółka Komandytowa 153; zob. też: Towarzystwo Akcyjne Elektrowni Mokotowskiej
 Spółka Wodna Obwodu Wawerskiego 126
 Spółka Wodna Powiatu Warszawskiego 126
 Sprzęt pożarny 231
 Stacja Doświadczalna Oczyszczania Ścieków zob. Instytut Gospodarki Komunalnej; Stacja Doświadczalna Oczyszczania Ścieków
 Stacja Filtrów i Wodociągów zob. Zakład Wodociągowy
 Stacja kolei wąskotorowej Jabłonna—Karczew 124
 Stacja naprawy i sprawdzania wodomierzy 95
 Stacja Pomp Rzecznych Wodociągów Warszawskich 95, 97, 98, 169
 Stacja ścieków melioracyjnych na Saskiej Kępie 113
 Stadiony
   Stadion BKS „Skra” na Wawelskiej 69, 363
   Stadion Dziesięciolecia 123, 124, 272, 374
   Stadion hippiczny w parku Łazienkowskim 328
   Stadion KKS „Polonia” 350
   Stadion „Legii” 50, 199
   Stadion „Warszawianki” 351
 Stan (stajnia z wozownią w zajeździe) 45
 Stanowniczy 46
 Stara Warszawa zob. dzielnice: Stare Miasto
 Statek „Świerczewski” 46
 Statek „Traugutt” 46
 Statki-hotele 46
 Stawy; zob. też: Jeziora
   Staw na Polu Mokotowskim 363
   Staw w parku Sieleckim 352, 353
   Staw w parku Szczęśliwickim 364
   Stawy łaźniokowskie 274
   Stawy wilanowskie 125
 Stocznia Gdańska 301
 Stołeczna Komenda Straży Pożarnej 232, 233, 237
 Stołeczna Rada Narodowa 328
 Stołeczne Przedsiębiorstwo Energii Ciepłej (SPEC) 161, 188—190, 468
 Stołeczny Komitet Opieki Społecznej 51
 Stołeczny Zakład Dezynfekcji, Dezynsekcji i Deratyzacji 226
 Stowarzyszenia
   Stowarzyszenie Architektów Rzeczypospolitej Polskiej (SARP) 324, 339
   Stowarzyszenie Elektryków Polskich (SEP) 463, 465
   Stowarzyszenie Ratunkowe od Ognia 230
   Stowarzyszenie Techników zob. Naczelna Organizacja Techniczna
   Stowarzyszenie Więźniów Politycznych 425
 Straż Obywatelska 388
 Straże pożarne
   Harcerska Drużyna Pożarna 233
   Ochotnicza Straż Pożarna 233
   Ochotnicza Straż Pożarna na Okęciu 237
   Ochotnicza Straż Pożarna na Targówku 237
   Ochotnicza Straż Pożarna w Radości 399
   Ochotnicza Straż Pożarna z Brzezinek. Łodzi 234
   Straż Ogniowa Warszawska zob. Warszawska Straż Pożarna
   Straż Pożarna m. Lublina 238

- Straż Pożarna m. Łodzi 234, 238
Straż Pożarna m. Poznania 234, 237
Warszawska Straż Ogniowa zob. Warszawska Straż Pożarna
Warszawska Straż Pożarna 230, 234, 235, 237—240, 474
Strażnice przeciwpożarowe (czatownie, dostrzegalnie) 232—233, 237
Strażnica mirowska na Chłodnej: 232, 237
Strażnica nalewkowska 232, 237
Strażnica na Grochowie 238
Strażnica na Jelonkach 238
Strażnica na Senatorskiej: 232, 237
Strażnica w Rembertowie 238
Stropy 29
Strop „3S” (Składany Strop Stalbetowy) 29, 30
Stropy Akermiana 29
Stropy Bermiana 29
Stropy DMS (Dowgirda, Metelskiego, Surmy) 29
Stropy DZ 29
Stropy „ES” 29
Stropy „Isteg” 29
Stropy Kleina 29
Stropy NH (Nikodema Hryckiewicza) 29
Stropy „Pomorze” 29
Stropy „Rapid” 29
Stropy rusztowe 29
Strumienie, rzeki 80
Belcząca 84, 437
Brodnia (Skurcza) 255
Drna 107, 367
Jeziorka 87
Konotopa 113
Polkówka 107, 370
Rudawka 126, 369, 370
Skurcza zob. Brodnia
Strumień Nowomiejski 83, 86
Strumień z Rakowca 125
Ulga 127
Wisła 80, 81, 84, 86—88, 90, 93—95, 99, 107, 109, 110, 114—126, 158, 170—175, 184, 189, 194, 197—201, 217, 219, 242, 255—258, 263, 275, 283, 318, 319, 322, 323, 338, 339, 341, 342, 344, 345, 369, 371—373, 387, 389, 403, 417, 458, 464, 479
Ząza 255
Żurawka 273, 437
Studenckie Biuro Kwater 46
Studnie 81—83; zob. też: Wodotryski
Studnia na Dziekanii: 81
Studnia na Kanonii: 81
Studnia na pl. Krasińskich: 82, 83
Studnia na posesji Monopoli Spirytusowego na Żąbkowskiej (artezyjska) 82
Studnia na rogu Przyokopowej i Grzybowskiej (artezyjska) 160
Studnia na Szerokim Dunaju: 81, 83, 454
Studnia przy Klasztorze Augustianów na Piwnej: 81
Studnia przy Księżęcej (artezyjska) 81
Studnia przy łaźni miejskiej na Nowomiejskiej: 81
Studnia przy Prochowni nad Wisłą 81
Studnia przy Szpitalu Św. Ducha na Podwalu: 81
Studnia w rzeźni na Sierakowskiego (artezyjska) 98
Studnia zbiorcza na Długiej: 83
Studzienki rewizyjne (rzapie) 83, 85, 100, 113
Studium Biologiczne zob. Menażeria
Studium Biologiczne
Supersam przy ul. Unii Lubelskiej: 305
System alarmowy 231—232
System Budownictwa Szkieletowego „Rytm” 30
System „Żerań” 31
Szczepienie psów 226, 473
Szefostwo Służby Technicznej Wodociągów i Kanalizacji 96
Szklarz (membranista, vitreator) 24
Szkoła płaskie 24
Szkoły
Szkoły podstawowe
Szkoła Bazylianów 336
Szkoła luterska „Olendrów” 418
Szkoła parafialna na Świętojańskiej i Dziekanii 195
Szkoła pływania T. Matthesa 198
Szkoła podstawowa na Bednarskiej 477
Szkoła z internatem dla dziewcząt we dworze Michała Poniatowskiego 374

- Szkoły wyższe; zob. też: Politechnika; Uniwersytety
- Szkoła Główna 331, 342, 492
- Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego 359, 361, 363
- Szkoła Górnicza 337
- Szkoła Lekarska 330, 342
- Szkoła Oficerów Pożarnictwa zob. Wyższa Oficerska Szkoła Pożarnictwa
- Szkoła Podchorążych w parku Łazienkowskim 327
- Szkoła Rycerska 342
- Szkoła Techniczna 423
- Wyższa Oficerska Szkoła Pożarnictwa 237, 238
- Wyższa Szkoła Wojskowa 61
- Szkolny Ośrodek Sportowy nr 3 Janusza Kusocińskiego 350, 351
- Szkolny Wojewódzki Ośrodek Sportowy na Agrykoli 335
- Szkołka drzew dla plantacji miejskich na Koszykach 410
- Szkuty 54
- Szpitala 381
- Miejski Szpital Dziecięcy 58
- Szpital Ewangelicki na Lesznie: 414, 415, 491
- „Szpital dla kilku ubogich” przy kościele Św. Krzyża 403
- Szpital Dzieciątka Jezus przy Nowogrodzkiej: 96, 106, 107, 188, 406—408
- Szpital Dzieciątka Jezus przy pl. Wareckim zob. Szpital Dzieciątka Jezus przy Nowogrodzkiej
- Szpital Starozakonnych na Czystem: 365; zob. też: Szpital Wolski Św. Ducha na Czystem
- Szpital Św. Ducha na Podwalu zob. Szpital Wolski Św. Ducha na Czystem
- Szpital Św. Ducha przy ul. Elektorальной zob. Szpital Wolski Św. Ducha na Czystem
- Szpital Św. Ducha przy ul. Piwnej zob. Szpital Wolski Św. Ducha na Czystem
- Szpital Św. Jana Bożego na Lesznie: 405—406
- Szpital Św. Łazarza przy Książęcej: 96, 316, 345, 404, 405
- Szpital Św. Łazarza przy Łazarzowskiej zob. Szpital Św. Łazarza przy Książęcej
- Szpital Św. Rocha na Krakowskim Przedmieściu: 107, 408
- Szpital Św. Stanisława na Wolskiej: 365
- Szpital Ujazdowski 27, 106, 326, 408, 409, 411
- Szpital Wolski Św. Ducha na Czystem: 81, 169, 209, 365, 403—405
- Szpital w Królikarni (Oddział Szpitala Elżbietanek przy ul. Goszczyńskiej) 354
- Szpitala w czasie II wojny
- Szpital Maltański w budynku Resursy Kupieckiej: 348
- Szpital na Chmielnej: 54
- Szpital na Jasnej i Boduena: 237
- Szpital w gmachu Dyrekcji Elektrowni Warszawskiej na Elektorальной 171
- Szpital wojenny niemiecki w Wilanowie 358
- Szpital Powszechny we Lwowie 138
- Szyby (gomółki, przezroczyścza) 24
- Ścieki 105; zob. też: Oczyszczalnie ścieków
- Ślimaki 282—283
- Ślimak Markiewicz na Karowej 282, 324, 343, 439
- Ślimak przy moście Poniatowskiego 282—283
- Południowy 271, 283
- Północny 282
- Śmietniki 215, 216
- Świątynia Opatrzności zob. Parki, ogrody: Ogród Botaniczny
- Świątynia Westy zob. Parki, ogrody: Ogród Saski
- Świece 138
- Świece Hefnera 141
- Tabor strażacki 231, 233
- Taksówki 290—291, 309, 310
- Tamy 117, 118
- Tama Kolberga 117, 118
- Tama Krokosińskiego 117

- Targowiska 244
   Bazar na Dynasach: 340
   Hala Mirowska 294, 348
   Hala targowa „na Koszykach” 337
   Końki targ przy Królewskiej: 244
   Targ na Grzybowie 244
   Targ na Karowej: 244
   Targ na Lesznie: 244
   Targ na Mariensztacie 244
   Targ na Muranowie 244
   Targ na Solcu 244
   Targ na pl. Kercelego: 244
   Targ siana na Siennej: 244
   Targ za Żelazną Bramą 244
   Targowisko Pociągów 341
   Targowisko przy Instytucie Weterynaryjnym 374
   Targowisko na Krakowskim Przedmieściu (obok Bernardynów) 47
   Targowisko w Starej Warszawie 13
 Tatarsal przy Okólniku 152
 Teatry
   „Operalnia” 346
   Państwowa Operetka Warszawska 470
   Teatr „Dynasy” 341
   Teatr Letni w Ogrodzie Saskim 139, 346
   Teatr Narodowy 235
   Teatr na Wyspie 327
   Teatr Nowoczesny 407
   Teatr Nowy 235
   Teatr „Oaza” w parku Bagatela 336
   Teatr Praski 376
   Teatr STS na ul. Leszno 414
   Teatr „Tivoli” 89, 319
   Teatr Wielki 67, 74, 152, 188, 235
   Teatr Żydowski im. A. Kamińskiego w ogrodzie „Dynasy” 341
 Terminy 186
 Tory kolarskie i wyścigów konnych
   Tor kolarski przy Podskarbińskiej: 341
   Tor kolarski w ogrodzie „Dynasy” 341
   Tor Wyścigów Konnych na Polu Mokotowskim 362
   Tor Wyścigów Konnych na Służewcu 362
 Torf w Potoku-Marymont 183—184
 Torność 301
 Tory tramwajowe 299, 304, 314, 481
 Towarzystwa
   Compagnie d'Electricite de Varsovie 465
   Niemieckie Kontynentalne Towarzystwo Gazowe w Dessau 129—131, 152, 153, 161, 460
   Towarzystwo Akcyjne Compagnie Nouvelle des châlets de commodité pour la France et l'Etranger w Paryżu 224
   Towarzystwo Akcyjne Elektrowni Mokotowskiej 153, 154
   Towarzystwo Akcyjne Hotelu „Bristol” 62
   Towarzystwo Akcyjne Łaźni Parowej i Wannowej 200
   Towarzystwo Akcyjne Oświetlenia Gazem Petersburga i Moskwy 128
   Towarzystwo Angielskie 128
   Towarzystwo Asekuracyjne od Ognia 474
   Towarzystwo Blanchet et Compagne w Paryżu 128
   Towarzystwo Bohemsko-Praskie Szarbinowskiego i Friedlanda 128
   Towarzystwo im. Fryderyka Chopina (TiFC) 324
   Towarzystwo Dessauskie zob. Towarzystwa: Niemieckie Kontynentalne Towarzystwo Gazowe w Dessau
   Towarzystwo Dobroczynności 203
   — Wydział Tanich Kąpieli 203
   Towarzystwo Elektryczności w Warszawie 162—167, 465, 466
   Towarzystwo Higieniczne 319
   Towarzystwo Lekarskie 205
   Towarzystwo Miłośników Przyrody 377
   Towarzystwo Ogrodnicze 319, 331, 336
   Towarzystwo Ogrodów Działkowych 320, 321, 483; zob. też: Ogrody Działkowe
   Towarzystwo Ogrodów i Osiedli Działkowych zob. Towarzystwo Ogrodów Działkowych
   Towarzystwo Opieki nad Zwierzętami 226, 377
   Towarzystwo Przyjaciół Grochowa 375, 387
   Towarzystwo Przyjaciół Nauk 264, 422

- Towarzystwo Przyjaciół Weteranów 1863 r. 411
- Towarzystwo Przyjaciół Żoliborza 367
- Towarzystwo śpiewacze niemieckie „Harmonia” 56
- Towarzystwo Ubezpieczeń Ang. SA — „Prudential” 73, 235
- Towarzystwo Ubezpieczeń „Rossija” 152
- Towarzystwo Zachęty Sztuk Pięknych „Zachęta” 60, 188, 388
- Towarzystwo Zakładów Żyrardowskich 156
- Trakty 242
- Tramwaje 173, 290—304
- Tramwaje elektryczne 297—304, 313, 314, 482, 478, 483
- Tramwaje konne belgijskie 296—297, 438, 478
- Tramwaje konne kolejowe 266, 294—297, 312, 478, 481, 482
- Tramwaje i Autobusy m. st. Warszawy zob. Miejskie Zakłady Komunikacyjne
- Trasy przelotowe N-S i W-Z
- Trasa N-S (al. Niepodległości—Chałubińskiego—Marchlewskiego—Stołeczna—Bielany) 243
- Trasa N-S (Wisłostrada—Czerniakowska—Wybrzeże Kościuszkowskie—Gdańskie—Gdyńskie—Młociny) 122, 276, 280, 282, 339, 351, 367, 368, 371, 441
- Trasa N-S (Puławska—Marszałkowska—Nowotki—Żoliborz) 243
- Trasa N-S na Pradze (ul. Grochowska—Targowa) 243
- Trasa N-S na Pradze (Jagiellońska—Stalingradzka—Żerań) 243
- Trasa W-Z (Łazienkowska — ul. Wawelska — Stanów Zjednoczonych) 243, 272—274, 276, 278, 280, 282, 322, 324, 335, 363, 441, 480
- Trasa W-Z (Oś mostu Poniatowskiego — Al. Jerozolimskie — ul. Wasyngtona) 243
- Trasa W-Z Stefana Starzyńskiego 268, 478
- Trasa W-Z (Świerczewskiego — Wolska) 243, 267, 278, 284
- Trasa W-Z (Toruńska) 243—244, 277, 368
- Trolejbusy 302, 304, 315, 482
- Trybunał Rewizyjny w Berlinie 414
- Trybunał Sprawiedliwości w Hadze 166
- Tunel pod Wisłą z ciepłowniczymi przewodami z Żerania na Żoliborz 441
- Tunele 275, 278—279
- Ulice, aleje 11, 85, 241—288, 317, 475—480
- Długość 242
- Nawierzchnia 247—249, 255, 285—286, 475—476
- Regulacja ruchu ulicznego 250
- Nazwy 245
- Agrykola 81, 93, 111, 141, 246, 317, 324, 325, 327, 330, 334, 458, 475, 480
- Alberta I zob. Niecała
- Aleje Jerozolimskie: 88, 89, 110, 111, 216, 243, 277—281, 284, 292, 300, 307, 321, 324, 364, 458, 479
- Aleje Jerozolimskie 1/2: 58
- Aleje Jerozolimskie 18: 232
- Aleje Jerozolimskie 21: 76
- Aleje Jerozolimskie 29: 76
- Aleje Jerozolimskie 32: 76
- Aleje Jerozolimskie 37: 76
- Aleje Jerozolimskie 41: 75
- Aleje Jerozolimskie 45 — 1582*: 58
- Aleje Jerozolimskie 47: 58
- Aleje Jerozolimskie 61: 58
- Aleje Jerozolimskie 80: 76
- Aleje Ujazdowskie: 69, 89, 152, 235, 236, 242, 278, 280, 326, 329, 336, 485
- Aleje Ujazdowskie 9: 77
- Aleksandria zob. Kopernika
- Aleksandryjska zob. Zygmuntowska
- Anyżkowa: 391
- Armii Ludowej: 278, 363, 480
- Aspekt: 247
- Bacciarellego: 336
- Bagatela: 89, 317, 335
- Bagatela 10: 385
- Bagno: 139, 273
- Bagno 1: 73
- Baltazara: 426

* Liczby po pauzie oznaczają numery hipoteczne

- Bałtycka: 319
Banacha: 57, 362
Barbary: 381
Barcicka: 141
Barska: 458
Bartoszewicza: 325
Bartycka: 217
Batorego: 363
Batorego 2: 189
Bednarska (Gnojna): 106, 107, 118,
200, 201, 217, 225, 248, 261, 262, 265,
344
Bednarska 2/4—2683: 200
Bednarska 7—2680: 48
Bednarska — 2682: 52
Bednarska — 2689: 52
Belgijska: 470
Belwederska 305, 329
Bema 73/75: 395
Berga zob. Traugutta
Białolecka: 254, 274
Białoskórnicza: 117, 200, 201, 203
Bielańska: 55, 242, 248
Bielańska — 599—600: 48, 52
Bielańska — 601: 53
Bielańska — 601—602: 53
Bielańska 3 — 601a: 53
Bielańska 3 — 603: 53
Bielańska 7 — 601b: 53
Bielańska — 605: 210
Bielańska 14 — 608: 53
Bitwy Grochowskiej: 374
Błońska zob. Długa
Boduena 4: 75
Bolesława Chrobrego: 279
Boleść: 281, 458
Bonifacego: 398
Bonifraterska (Nowotki): 20, 89, 107,
243, 276, 349, 350, 387, 390, 406, 482
Bonifraterska 3 — 2165: 54
Bonifraterska 7: 54
Borzymowska: 226
Bracka: 106, 242, 292
Bracka 4: 75
Bracka 18: 75
Brechta 7: 71
Broniewskiego: 368
Browarna: 282
Brukowa (Okrzei): 90, 263
Brukowa — 409: 72
Bruna 34: 11, 24
Bryłowska: 365
Brzozowa (Łazarzowska): 283, 345, 405
Brzozowa 2/4: 217
Buczka: 243, 262, 268, 350
Budowlana: 396
Bugaj: 218, 273, 283
Bugaj 4—2597/8: 54
Bukowińska: 75
Burakowska: 96
Burakowska 14: 473
Burakowska 15: 210
Burbachowska: 245
Cegielnicza: 279
Ceglowska: 141
Celna (Gnojna): 217, 242, 283
Chałubińskiego (Teodora): 277, 279,
331, 334, 406
Chelmska: 111, 305, 352, 353, 480
Chłodna: 89, 242, 281, 317, 482
Chłodna 3: 232, 233, 235
Chłodna 21: 488
Chłopickiego: 374
Chmielna: 10, 97, 151, 187, 277, 438
Chmielna 5: 54
Chmielna 7: 75
Chmielna 13: 201, 438, 470
Chmielna 15: 54
Chmielna 16: 54, 75
Chmielna 18: 54
Chmielna 19: 54
Chmielna 26: 75
Chmielna 28: 54
Chmielna 30—1534: 54
Chmielna 31: 54, 56
Chmielna 32—1536: 54
Chmielna 33—1556: 53
Chmielna 38: 65
Chmielna 47: 54
Chmielna 49: 54, 75
Chmielna 50: 54
Chopina: 152, 246, 336
Chopina 18: 76
Cicha-Rybaki: 195
Czackiego: 142, 403
Czackiego 6: 75
Czarneckiego: 367
Czcionki 33: 413
Czecha Bronisława: 277

- Czerniakowska: 93, 97, 98, 106, 122, 480
 Czerwijowskiego: 282, 480
 Czerwonego Krzyża: 246
 Czorsztyńska: 366
 Daniłowiczowska: 54, 63, 235, 245
 Dawna: 84
 Deotymy: 366
 Dewajtis: 369, 372
 Długa (Błońska, Sienna, Szeroka): 13, 20, 55, 83—85, 107, 220, 221, 242, 249, 253, 349, 458
 Długa 4/6—540—41: 55
 Długa 7: 140
 Długa 12—543: 55
 Długa 20—543: 349
 Długa 23—585a: 55
 Długa 25—585: 55
 Długa 26: 56
 Długa 27—584: 56
 Długa 29: 48, 454
 Długa 30—555: 83, 85
 Długa 30/32—555: 83, 201
 Długa 38/40: 437
 Długa 30—556: 17, 48, 56, 201, 349
 Długa: 50: 56
 Dobra: 89, 117, 163, 171, 200, 201, 224, 251, 341, 472
 Dobra 28: 226
 Dobra 39: 56
 Dolna: 80, 351
 Drawska: 217, 364
 Droga: 362
 Dunaj: 20
 Duracza: 255, 368
 Dworkowa: 352
 Dworska (Kasprzaka): 96, 130, 132, 133, 277, 278, 281, 282, 419
 Dynasy (de Nassau): 245, 485
 Dziekania: 81, 195
 Dzielna: 89, 390, 482
 Dzielna 69: 470
 Dzika: 49, 203, 482
 Dzika 1: 66
 Dzika 12: 65
 Dzika 17—2244a: 56
 Dzika 47: 56
 Dźwigowa: 175, 190, 277
 Elbląska: 369
 Elekcyjna: 366
 Elektoralna: 57, 107, 169, 242, 317, 365
 Elektoralna — 766: 56, 57
 Erywańska zob. Kredytowa
 Esplanadowa zob. 11 Listopada
 Fawory: 404
 Filtrowa: 133, 246, 364
 Floriańska: 246, 384
 Flory: 336
 Focha: 66, 246; zob. też: Moliera
 Foksal: 246, zob. też Pierackiego
 Foksal 11: 75, 167
 Fontany: 368
 Fosa: 391
 Franciszkańska: 57, 83, 86, 89, 107, 273, 406, 458, 482
 Franciszkańska 16—21653: 57
 Franciszkańska 26—1817: 57
 Franciszkańska 47—1798: 57
 Frascati: 324, 325, 335
 Frascati 3: 246
 Fredry (Kotzebuego): 66, 152, 161, 348
 Fredry 12: 66
 Freta: 47, 55, 242, 248, 405
 Freta 1—280: 57
 Freta 16: 390
 Furmańska: 57, 273, 282
 Gagarina: 480
 Garbarze zob. Garbarska
 Garbarska: 71, 201
 Garbarska — 224: 71
 Garbarska — 2611/12: 201
 Gąbińska: 368
 Gdańska: 127
 Gęsia: 89, 422, 455, 458, 482
 Gęsia 2—2286: 57
 Gizów: 111
 Gliniana: 422
 Globusowa: 279
 Gnojna zob. Bednarska
 Gnojna zob. Celna
 Gnojna: 217
 Gnojna 1—958/9: 57
 Gnojna 3—978/9: 57
 Gołędzinów: 71
 Gołędzinów 42: 71
 Gołędzinów 44: 71
 Gołębia: 273
 Gołkowska: 274
 Górczewska: 23, 31, 154, 243, 277, 366, 426

- Górczewska 27/35: 211
 Górczewska 28: 57
 Górna: 106
 Górnośląska: 283, 324, 335, 338
 Górnośląska 14: 50
 Górnośląska 45: 335
 Górskiego zob. Hortensji
 Górskiego 7: 211
 Graniczna: 273
 Grenadierów: 172
 Grochowska: 374, 386, 458
 Grochowska 337/39: 470
 Grochowska 365: 386
 Grodzka: 30, 111, 153, 248
 Groszowicka: 386
 Grójecka: 57, 135, 242, 243, 246, 300, 362
 Gruntowa 2: 159
 Grzybowska: 97, 160, 174, 188, 298
 Grzybowska 5—1059: 57
 Grzybowska 11: 384
 Grzybowska 14—1102: 57
 Grzybowska 24: 384, 423
 Grzybowska 30: 201
 Gwardii, al.: 242, 404
 Gwiaździsta (Kiełbaśna): 367—369
 Hibnera zob. Zgoda
 Hoffmanowej: 364
 Hortensji (Górskiego): 211, 407
 Hoża: 63, 334
 Hoża 23: 76
 Hoża 41: 471
 Hoża 51: 172
 Humańska: 305
 Idzikowskiego: 351
 Inflancka: 199
 Instytutowa zob. Matejki
 Inżynierska 4: 235, 293, 296
 Iwicka: 111
 Jagiellońska (Petersburska): 49, 203, 209, 277, 384; zob. też: Stalingradzka
 Jakubowska: 263
 Jasińskiego 4: 51, 71
 Jasna: 15, 75, 341
 Jasna 8—1303a: 58
 Jasna 26—1960: 58
 Jasna 59: 407
 Jazdów: 480
 [Jedenastego] 11 Listopada (Esplanadowa): 277
 Jezuicka: 15, 84, 242
 Junkierska zob. Kozia
 Kaliksta zob. Śniadeckich
 Kaliska 57
 Kamienne Schodki: 242, 283
 Kaniowska: 367, 458
 Kanonia: 15, 81, 89, 401
 Kapitulna: 386
 Karmelicka: 84, 406, 414, 482
 Karmelicka — 2484: 414
 Karolkowa: 111, 188, 246, 281, 386
 Karowa: 89, 95, 96, 106, 107, 110, 113, 169, 171, 224, 244, 263, 282, 283, 324, 458, 471
 Karowa 3—5: 224
 Karowa 20: 211
 Kaskada: 111, 112, 458
 Kasprzaka zob. Dworska
 Kawęczyńska 458
 Kawęczyńska 16: 300
 Kiełbaśna zob. Gwiaździsta
 Kijowska: 280
 Kilińskiego: 58, 83
 Klonowa zob. Okopowa
 Kniewskiego zob. Złota
 Kobielskiej: 374
 Kokosza: 224
 Kolejowa 12: 468
 Kołowa: 378
 Konopnickiej: 246
 Konstantynowska zob. Floriańska
 Konwiktorska: 262, 406
 Kopernika: 68, 107, 242, 246, 252
 Kopernika 43: 58
 Kopińników: 473
 Kopińska: 57
 Korkowa: 71
 Koszyki zob. Koszykowa
 Koszykowa: 90, 93, 246, 317, 337, 364, 377, 406, 409, 410
 Koszykowa 81: 94, 97, 98, 109, 381
 Kościelna (Sokołowska): 154, 283, 403, 458
 Kotzebuego zob. Fredry
 Kotzebuego 12: 66
 Kozia: 246
 Kozia 1—626: 58
 Kozia 3/5 — 24/625: 59
 Koźła: 86
 Koźła 99—1821: 59

- Koźla — 1822: 210
 Krajewskiego: 279
 Krajowej Rady Narodowej zob. Twarda
 Krakowska, al. 278, 427
 Krakowskie Przedmieście: 13, 20, 23, 47, 60, 64, 140, 171, 225, 242, 248, 275, 278—280, 282, 317, 324, 342—345, 386, 403, 407, 421, 437, 458, 469, 485
 Krakowskie Przedmieście 5: 76
 Krakowskie Przedmieście 10: 488
 Krakowskie Przedmieście 13—414ab: 59
 Krakowskie Przedmieście 16: 470
 Krakowskie Przedmieście 27: 59
 Krakowskie Przedmieście 33—425: 59
 Krakowskie Przedmieście 35: 59
 Krakowskie Przedmieście 38/40: 343
 Krakowskie Przedmieście 42/44—388: 62
 Krakowskie Przedmieście 58: 470
 Krakowskie Przedmieście 62: 344
 Krakowskie Przedmieście — 441: 210
 Krasickiego Ignacego: 352
 Krasińskiego: 111, 246, 367, 368, 458
 Kredytowa: 142, 246, 341
 Kredytowa 3: 131
 Kredytowa 6: 61
 Kredytowa 9: 76
 Krochmalna: 217
 Krochmalna 18: 63
 Kropka: 247
 Krotoszyńska: 141
 Krowia: 141
 Królewska (Wolska), al.: 317, 353; zob. też: Sobieskiego
 Królewska: 64, 97, 105, 107, 273, 295, 319, 405, 458
 Królewska 11: 74
 Królewska 31: 211
 Królewska 37 — 1064: 63
 Królewska — 1076: 63
 Krucza 9: 172
 Krucza 28: 63
 Krucza 29: 76
 Krucza 31: 63
 Krucza 32: 76
 Krucza 42: 76
 Kruczkowskiego: 340
 Kruczkowskiego 2: 137
 Kryniczna: 280
 Krzyckiego: 364
 Krzywe Koło: 242, 283
 Krzywickiego zob. Sucha
 Książęca (Mokotów) zob. Chełmska
 Książęca: 63, 81, 106, 140, 273, 282, 324
 Książęca 4: 470
 Książęca 19: 488
 Kwatery Główniej: 374
 Lekarska: 363
 Leopoldyny zob. Emilii Plater
 Leszczyńska: 163, 169, 172, 246
 Leszno: 82, 84, 89, 111, 413, 414
 Leszno 80: 470
 Leszno — 664: 414
 Leszno — 723 zob. Świerczewskiego 105
 Libawska: 369
 Lindego: 281
 Lindleya W. H. 364, 406
 Lipowa: 97, 172
 Literacka: 369
 Litewska: 246
 Lubelska: 280
 Ludna: 106, 129, 131—133, 141, 203, 263, 403
 Lwowska: 337
 Łazarzowska zob. Brzozowa
 Łazienkowska: 50, 276, 293, 480
 Łęczycka: 364, 480
 Łowicka: 135
 Łyżwiarska: 30
 Madalińskiego zob. Grodzka
 Madalińskiego 10—16: 473
 Madalińskiego 14—16: 224
 Magiera: 368
 Malborska: 406
 Marchlewskiego: 110, 243, 276, 277, 281, 307, 348, 390
 Marcinkowskiego 2: 232, 233, 235, 237
 Mariensztat: 261
 Marsa: 273, 374
 Marszałkowska: 18, 63, 64, 89, 97, 106, 111, 139, 151, 231, 243, 248, 273, 280, 295, 301, 307, 322, 346, 348, 407, 445, 458, 474
 Marszałkowska 6: 224
 Marszałkowska 21—1574b: 65
 Marszałkowska 22—1392: 65
 Marszałkowska 46—1399: 65

- Marszałkowska 62: 488
Marszałkowska 66: 488
Marszałkowska 81: 17
Marszałkowska 81a: 468
Marszałkowska 84: 63
Marszałkowska 86: 76, 488
Marszałkowska 87: 63
Marszałkowska 94: 63
Marszałkowska 99a: 63
Marszałkowska 101: 64
Marszałkowska 102—1574b: 64
Marszałkowska 104: 488
Marszałkowska 105: 64
Marszałkowska 106: 64
Marszałkowska 112: 64
Marszałkowska 114: 64
Marszałkowska 117: 467
Marszałkowska 121: 64
Marszałkowska 123: 76
Marszałkowska 132: 64
Marszałkowska 145: 210
Marszałkowska 146: 64
Marymoncka: 280, 293, 369, 371, 390
Marynarska: 278
Marywilska: 274, 276
Matejki 10: 185
Mazowiecka: 142, 242, 253
Mazowiecka 10: 65
Mazowiecka 11: 468
Mączna: 106
Mickiewicza: 276, 367, 390
Miedziana: 281
Międzyborska: 480
Międzynarodowa: 110, 373, 480
Międzyparkowa: 350
Mińska: 111, 458
Miodowa (Napoleona): 20, 55, 84, 152, 183, 246, 248, 252, 253, 265, 278, 335, 406
Miodowa 5: 140
Miodowa 14: 67, 210
Miodowa 17—492: 65, 348
Miodowa — 495: 210
Młocińska: 107
Młynarska: 154, 188, 281, 300, 301, 365, 415, 422, 482
Młynarska 54/58—3106cd: 415
Młynarska 60: 424
Moczydło: 217
Modlińska: 243, 277, 417
Mokotowska: 236, 242, 458
Mokotowska 41: 76
Moliera: 107
Moniuszki: 154, 246
Moniuszki 3a: 407
Moniuszki 7: 76
Moniuszki 12: 76
Morskie Oko: 352
Morszyńska 355
Mostowa: 107, 117, 194, 242, 248, 345, 405, 454, 458, 477
Mostowa 16: 65
Mszczonowska: 387
Muranowska: 350, 482
Mylna: 414
Myśliwiecka: 283, 317, 334, 335
Myśliwiecka 4a: 65
Nadwiślańska 19: 204, 470
Nalewki: 65, 89, 242, 455, 482
Nalewki 3: 232, 235, 237
Nalewki 7: 65
Nalewki — 2235: 223, 224
Nalewki 9—2240a: 65
Nalewki 11: 65
Nalewki 13: 65
Nalewki 14—2261: 65
Nalewki 15: 65
Nalewki 18: 65
Nalewki 21: 66
Nalewki 25: 66
Nalewki 27—2203: 66
Nalewki 29—2247: 66
Nalewki 31—2285: 66
Napoleona zob. Miodowa
Na Rozdrożu: 278
Na Skarpie: 325
Na Skarpie 27: 66
Na Skraju 2: 226
Niecała: 151, 348
Niecała 11: 66
Niemcewicza: 317
Niemcewicza 17: 66
Niepodległości, al.: 65, 243, 278, 280, 282, 320, 321, 352, 362, 363
Niepodległości 127: 30
Niepodległości 135: 30
Niepodległości 213: 473
Niska: 422
Noakowskiego: 317, 337
Nowogrodzka: 277, 319, 331, 334, 406—409
Nowogrodzka 7: 76

- Nowogrodzka 10: 76
 Nowogrodzka 15: 66
 Nowogrodzka 27: 63
 Nowogrodzka 31: 66
 Nowogrodzka 37: 66
 Nowolipie: 15, 84, 415, 472
 Nowolipie 8 zob. Dzika 1
 Nowolipie 49: 488
 Nowolipki: 15, 107
 Nowolipki 14: 66
 Nowomiejska: 15, 242, 317, 403
 Nowomiejska 26—166: 194
 Nowomłynarska: 298
 Nowosenatorska zob. Moliera
 Nowosenatorska 1—634c: 66
 Nowosenatorska 5—476c: 48, 67
 Nowotki zob. Bonifratska
 Nowowiejska (Nowa Wieś): 327, 362, 404, 409, 410, 472
 Nowowiejska 13: 139
 Nowy Świat: 67, 88, 106, 140, 242, 248, 253, 270, 273, 338, 339, 390, 437, 485
 Nowy Świat 2: 488
 Nowy Świat 6: 233
 Nowy Świat 16: 232
 Nowy Świat 21: 67
 Nowy Świat 24: 470
 Nowy Świat 28: 488
 Nowy Świat 33: 76
 Nowy Świat 36: 67
 Nowy Świat 38: 488
 Nowy Świat 40: 67
 Nowy Świat 42: 488
 Nowy Świat 50: 488
 Nowy Świat 55—1250: 49
 Nowy Świat 58: 67
 Nowy Świat — 1258a: 381
 Nowy Świat 64 — 1315: 67
 Nowy Zjazd 88, 204
 Nowy Zjazd 1: 470
 Obozowa: 276
 Oboźna: 81, 87, 248, 324, 341—343
 Oboźna 5: 470
 Oczki: 406
 Odrowąża: 277, 396, 397, 422
 Odyńca: 352
 Okolska: 325
 Okopowa (Klonowa): 82, 96, 246, 317, 335, 386, 422, 424, 472, 482
 Okólnik: 152
 Okrężna: 355
 Okrzei: 90, 280
 Olszewska: 153
 Olszowa: 90, 189
 Opaczewska: 57, 300, 304
 Ordynacka: 107, 252, 274, 283
 Ordynacka 11: 468
 Orla: 107
 Orla — 800: 57
 Osowska: 374
 Ossolińskich: 61, 246
 Ostrobramska: 172, 273, 280, 480
 Ostroroda: 393
 Ostródzka: 406, 437
 Panieńska: 141
 Pańska 4: 470
 Pańska 47—1192: 67
 Paryska: 480
 Pawia 61: 471
 Perzyńskiego: 368
 Petersburska zob. Jagiellońska
 Pierackiego 13: 467; zob. też: Foksal [Pierwszej] I Armii Wojska Polskiego, al. zob. Szucha
 Piesza: 406
 [Pierwszego] 1 Sierpnia: 282
 [Pierwszego] 1 Sierpnia 1: 71
 Piękna: 112, 274, 292, 327, 472
 Piękna 3: 67
 Piwna: 20, 81, 242, 405
 Plater Emilii (Leopoldyny): 281, 331, 334, 381, 396, 407
 Plater Emilii 5: 471
 Płochocińska: 276
 Płowiecka 83: 71
 Podchorążych: 459
 Podleśna: 371
 Podobna: 396
 Podskarbińska: 96, 341, 374
 Podwale: 20, 67, 81, 83, 195, 248, 386, 403
 Podwale 17—500b: 68
 Podwale 19—500c: 68
 Podwale 46: 488
 Podwale — 524: 68
 Pokorna — 2233: 201
 Polna: 278, 317, 362, 363, 409
 Polna 1: 232, 234, 235, 237
 Polna 50: 50
 Połczyńska: 175, 190, 277

- Pomnikowa zob. Terespolska
 Postępu 12: 22
 Postępu 22: 211
 Potocka: 107, 111
 Powązkowska 50, 96, 107, 273, 276, 369,
 393, 411
 Powązkowska 1/3/5: 392
 Powązkowska 14: 392
 Powązkowska 43: 410, 420
 Powsińska: 398
 Poznańska 14: 17
 Poznańska 15: 67
 Poznańska 18: 471
 Poznańska 38: 46
 Prałatowska: 378
 Prądyńskiego: 317, 365, 468
 Prądyńskiego 23: 154
 Promenada: 352
 Promyka: 367
 Prózna 3: 68
 Prusa: 338
 Przechodnia 7—797: 68
 Przecinek: 247
 Przejazd: 84, 107, 273
 Przemysłowa 26: 68
 Przyczółkowa: 281
 Przykopowa: 160, 281, 298, 300; zob.
 też: Towarowa
 Przyrynek: 217, 273
 Puławska: 80, 111, 153, 154, 243, 298,
 305, 332, 351, 352, 362
 Puławska 53—55: 351
 Pułkowa: 371
 Raclawicka 132: 199
 Radzywińska: 133, 277, 306, 458
 Rakowiecka: 153, 320, 362
 Raszyńska: 246
 Ratuszowa: 72, 263, 376, 405
 Ratuszowa 5: 376
 Redutowa: 278, 281, 282, 401, 419
 Redutowa 25: 385
 Redutowa 34: 425
 Rejtana 3: 471
 Rewolucji Październikowej, al.: 243,
 279, 366
 Rogalińska: 160, 188, 300
 Rogowska: 422
 Rostafińskiego: 362
 Rozbrat: 273, 276
 Rozdroże: 480
 Rozwojowa: 427
 Róż, al.: 246
 Rutkowskiego zob. Chmielna
 Rybaki: 29, 63, 87, 123, 197, 201, 217,
 259
 Rybaki 6/8/10—2554: 68
 Rybaki 6—2566: 469
 Rybaki 8—2568: 469
 Rybaki 14—2571: 469
 Rymarska: 107, 249, 292
 Rysia: 64, 341
 Rzeszowska: 396, 422
 Samogłoska: 247
 Sandomierska: 153
 Sandomierska 16: 153
 Sanguszkii: 96, 345
 Senatorska: 68, 84, 106, 195, 242, 248,
 249, 252, 292, 346, 348
 Senatorska 8: 131
 Senatorska 16: 237
 Senatorska 26: 488
 Senatorska 31: 488
 Senatorska 38/40: 348
 Sewerynow: 68, 246, 340
 Sewerynow 5: 76
 Siedmiogrodzka: 188
 Sielecka: 352
 Sienkiewicza: 407
 Sienkiewicza 4: 76
 Sienna: 244, 472; zob. też: Długa
 Sierakowskiego: 96, 98, 293, 298, 458
 Skargi: 48
 Skłodowskiej-Curie: 364
 Słowackiego: 280
 Słowackiego 52/54: 237
 Słowackiego 56: 470
 Służewiec: 125
 Smolna: 59, 278, 279, 390
 — Smolna Dolna: 270
 — Smolna Górna: 270
 Smulikowskiego (Spasowskiego): 69
 Sobieskiego: 246, 282, 351, 353
 Sokołowska zob. Kościelna
 Solec: 122, 242, 271, 278, 279, 389, 458
 Solna: 89
 Sowińskiego: 366
 Spadek: 262
 Spasowskiego zob. Smulikowskiego
 Spokojna 15: 218, 226, 393
 Spółgłoska: 247
 Sprzeczna: 274

- Staffa: 368
 Stalingradzka: 277, 280, 281, 375, 376
 Stalowa: 246, 397
 Stalowa 60: 306
 Stalowa 73: 51, 72
 Stanisława Augusta: 373
 Stanów Zjednoczonych: 480
 Starynkiewicza: 50, 95, 364, 482
 Starynkiewicza 7: 69
 Starzyńskiego: 268, 375, 376
 Statkowskiego: 274
 Stawki: 203, 350
 Stawki 10: 470
 Stegny: 351
 Stołeczna: 243, 276, 280, 458
 Sucha (Krzywickiego): 362
 Sympatyczna: 279
 Szczęśliwicka: 199
 Szczygła 8: 76
 Szeroka (obecna): 374
 Szeroka (Wójcika): 90, 203, 262, 384, 387
 Szeroka—Długa: 242
 Szeroka zob. Długa
 Szeroki Dunaj: 13, 81, 83, 85
 Szkolna: 341
 Szkolna 11: 64
 Szopena zob. Chopina
 Szpitalna: 242
 Szpitalna 1: 69
 Szpitalna 5: 76
 Szpitalna 6: 69
 Szpitalna 9: 76
 Szubińska: 281
 Szucha, al. (I Armii Wojska Polskiego): 236, 278, 317, 426
 Szustra: 246
 Szwoleżerów: 27, 317
 Śniadeckich: 246, 317, 337
 Świerczewskiego, al. 53, 82, 243, 246, 267, 277, 278, 280, 281, 376
 Świerczewskiego 62: 53; zob. też: Biełańska 14—608
 Świerczewskiego 78: 406
 Świerczewskiego 105: 17, 438
 Świętojańska 15, 46, 105, 195, 242
 Świętojańska 21: 48
 Świętojerska: 15, 55, 128, 349, 387
 Świętojerska 12—1766: 402
 Świętojerska 32: 210
 Świętokrzyska: 301, 382, 403
 Świętokrzyska 5: 69
 Świętokrzyska 31/32: 235
 Św. Wincentego: 277, 396, 397, 406, 422
 Św. Wincentego 83: 395
 Tamka: 50, 107, 117, 120, 163, 167, 242, 248, 283, 340, 341, 345
 Tamka 37: 86
 Targowa: 72, 272, 278, 280, 293
 Targowa 1: 72
 Targowa 4: 72
 Targowa 14: 470
 Targowa 25: 72
 Targowa 33: 471
 Targowa 173—174: 72
 Targowa 181: 72
 Tarniny: 125
 Tatarska: 393, 425
 Tatarska 8: 425
 Teodora zob. Chałubińskiego
 Terespolska (Pomnikowa): 386, 387
 Tłumacka: 48, 52
 Topiel: 341
 Topolowa: 362, 409
 Toruńska: 243, 277
 Toruńska 21: 237
 Towarowa: 97, 160, 246, 279, 467
 Traczy: 387
 Traugutta (Berga): 142, 246, 279, 280, 403
 Trembowelska: 374
 Trębacka: 20, 107, 142 zob. też: Moliera
 Trębacka 10: 66
 Trębacka 11: 224
 Trocka: 226
 Trzeciego Maja, al.: 338
 Trzeciego Maja 12: 377
 Trzeciego Maja 13/15: 377
 Twarda (Krajowej Rady Narodowej): 71, 242, 249, 252
 Twarda 1—1085b: 69
 Twarda 8—1098: 69
 Twarda 38—1090: 69
 Ursynowska: 111, 352
 Waliców 25: 471
 Wałbrzyska: 398
 Wałowa: 107, 273
 Wałowa 4—1778: 69
 Warecka: 67, 273
 Waryńskiego: 278, 280, 480

- Waszyngtona: 273, 373
 Wawelska: 27, 69, 273, 278, 280, 362—
 —364, 390, 458, 480
 Wawrzyszewska: 111, 276, 393
 Wąski Dunaj: 83, 242, 421
 Wąska zob. Kilińskiego
 Wejherowska: 397
 Wenedów: 350
 Wery Kostrzewy: 199, 243, 279
 Wery Kostrzewy 7: 211
 Weterynaryjna: 374
 Wiatraczna: 273
 Widok: 86
 Widok 3: 77
 Widok 11: 77
 Widok 14—1567: 69
 Widok 21: 69, 77
 Widok 22: 51, 69
 Wiejska: 50, 69, 201, 242
 Wielka: 472
 Wielka 10—1420: 69
 Wiertnicza (Droga Wilanowska): 394
 Wierzbowa: 142, 151, 242, 248, 252, 346
 Wierzbowa 6—613: 46, 48, 70
 Wiktorska 18: 473
 Wilanowska, al. (Gościniec Królew-
 ski): 75, 141, 394
 Wilcza 31: 77, 467
 Wileńska: 246, 295, 458
 Willową: 352
 Wiśniowa: 153
 Włochowska: 387
 Włodarzewska (Spokojna): 217, 362,
 364
 Włociańska: 293, 304, 368
 Wolnej Wszechnicy: 362
 Wolność: 242
 Wolska, al. zob. Królewska, al.
 Wolska: 11, 154, 242, 255, 277, 278, 281,
 282, 365, 366, 395, 401, 418, 419, 426,
 470, 482
 Wolska 23: 70
 Wolska 52: 199, 204
 Wolska 129: 70
 Wolska 138/140: 419
 Wolska 180/182: 395, 426
 Wolumen: 247
 Wołowa 6—1776: 72
 Wołowa 183—64: 72
 Wołowa 238: 72
 Wołowa 248: 72
 Wołowa 252: 72
 Woronicza: 111
 Wójcika zob. Szeroka
 Wójtowska: 106
 Wróbla: 398
 Wspólna: 106, 331, 334, 381, 407
 Wybrzeże Gdańskie: 263, 284, 350, 367
 Wybrzeże Gdyńskie: 368, 389
 Wybrzeże Helskie: 268, 376
 Wybrzeże Kościuszkowskie: 120, 123,
 163, 272, 278, 345, 388, 391, 439
 — Pomnik Dowborczyka, zob. Pom-
 niki
 — Statua Syreny zob. Pomniki
 Wybrzeże Kościuszkowskie 31/33: 69
 Wybrzeże Kościuszkowskie 41: 167
 Wybrzeże Szczecińskie: 123, 124, 268,
 272, 278
 Wyzwolenia: 317
 Zagórna: 339, 458
 Zagórna 1: 70
 Zajączka: 390
 Zajączkowska: 111
 Zakątna: 217, 458
 Zakroczymska: 81, 107, 242, 251, 273,
 279, 317, 350, 387, 406, 437
 Zakroczymska 2 (Gołędzinów): 72
 Zakrzewska: 352
 Zamenhofska: 482
 Zapiecek: 242
 Zarwańska 57: 72
 Zarwańska 84: 72
 Zarwańska 85: 72
 Zarwańska 86: 73
 Za Żelazną Bramą: 346, 377
 Ząbkowska: 73, 90, 96, 280
 Ząbkowska 27: 94
 Zgoda (Hibnera): 407
 Zieleniecka: 123, 270, 373
 Zielna: 139
 Zielna 2—1424: 70
 Zielna 16: 70
 Zielna 17: 70
 Zielna 37/38: 28, 169, 236
 Zimna 3—947: 71
 Złota (Kniewskiego): 151, 278, 280
 Złota 4: 77
 Złota 8: 470

- Złota 36: 77
 Zuga: 141
 Zygmuntowska (Aleksandryjska): 246
 Żabia: 89, 248, 252
 Żabia 9: 71
 Żelazna: 71, 89, 277, 279, 472, 482
 Żurawia: 408
 Żurawia 15: 50, 77
 Żurawia 31: 77
 Żwirki i Wigury, al.: 71, 273, 278, 320,
 389, 390, 427, 428
 Żydowska: 421
 Żytnia 42/44: 416
 Żywnego W: 353
 Źródłana zob. Źródłowa
 Źródłowa: 80
- UKT zob. Urząd Kontroli Technicznej
 Uniwersytet Jagielloński 333
 Uniwersytet Lwowski 332
 Uniwersytet Poznański 321
 Uniwersytet Warszawski 321, 324, 330,
 332, 342—343, 425, 492
 Uniwersytet Wileński 332
 Upamiętnienie miejsc walki i męczeń-
 stwa 385—391
 Uprzemysłowienie budownictwa 29—
 —31
 Urząd Gospodarki Węgłem 185
 Urząd Kontroli Technicznej (UKT) 22,
 23; zob. też: Dozór KotłóW; Inspek-
 cja Elektryczna
 Urząd Muncypalny 128, 238, 264; zob.
 też: Magistrat m. Warszawy
 Urządzenia komunalne (określenie) 8—
 —11
 Usuwanie śniegu i ślizgawicy 223
 Ustępy mieszkaniowe 43
 Ustępy podwórkowe 220
 Ustępy publiczne (szalety) 224—225
- Vitreator zob. szklarz
- Wały (przeciwpowodziowe) 33, 117—124;
 zob. też: Bulwary; Okopy miejskie
 (wały)
 Wał Czerniakowski 121
 Wał Gocławski 120, 121, 385
 Wał Gołędzinowski 121
 Wał Miedzeszyński 118, 120, 121, 124,
 199, 385
 Wał Młociński 121
 Wał Moczydłowski 121, 127
 Wał Potocki 121
 Wał Siekierkowski 121
 Wał Średnicowy 121
 Wał Wilanowski 121
 Wał Zamojski 121
 Warniki zob. Bojlersy
 Warszawa passim
 Warszawska Kolej Dojazdowa (WKD)
 zob. Elektryczne Koleje Dojazdowe
 Warszawska Pracownia Urbanistyczna
 „Wisła” 122
 Warszawska Straż Pożarna 237
 Warszawski Oddział Cesarskiego Towa-
 rzystwa Żegluga zob. Cesarskie To-
 warzystwo Żegluga: Warszawski Od-
 dział
 Warszawski Ogród Botaniczny PAN
 zob. Parki, ogrody: Ogród Botaniczny
 Uniwersytetu Warszawskiego
 Warszawski Okręg Komunikacji 119
 Warszawski Okręg Naukowy 331
 Warszawski Węzeł Kolejowy 483
 Warszawski Zespół Miejski 14, 189
 Warszawskie Biuro [!] Techniczne Ma-
 leckiego i Obrębowicza 187
 Warszawskie Okręgowe Zakłady Ga-
 zownictwa zob. Gazownia Warszaw-
 ska
 Warszawskie Towarzystwo Cyklistów
 341
 Warszawskie Towarzystwo Dobroczyń-
 ności 344
 Warszawskie Towarzystwo Łyżwiarckie
 336
 Warszawskie Towarzystwo Muzyczne
 352
 Warszawskie Towarzystwo Wioślarskie
 124
 Warszawskie Tramwaje Elektryczne
 (WTE) 464
 Warsztaty Perksa na Solcu 128
 Warsztaty Remontowe Taboru Rzeczne-
 go 274
 Wentylacja kanałów 114
 Wentylatory: 21, 23, 24, 239
 Wentylatory elektryczne 11

- Węgiel i koks 184, 191, 468, 184
 Wiadukty, estakady 275—277, 287, 480
   Nowy Zjazd (Wiadukt) Pancera 20, 265, 275, 438
   Wiadukt mostu Poniatowskiego 272, 275—276
   Wiadukt na linii al. Krakowskiej i ul. Grójeckiej 278
   Wiadukt na linii nadwiślańskiej nad linią petersburską, obwodową kolejką wąskotorową Karczew-Jabłonna (stalowy) 268
   Wiadukt na linii radomskiej ul. Marynarska: 278
   Wiadukt na osi ul. Marchlewskiego: 277
   Wiadukt na osi ul. Kasprzaka 277
   Wiadukt na osi ul. Mickiewicza-Nowotki (żoliborski) 276
   Wiadukt na osi ul. Obozowej przy Wawrzyszewskiej: 276
   Wiadukt na osi ul. Pcwązkowskiej 276
   Wiadukt na osi ul. Towarowej 277
   Wiadukt na osi Wolskiej-Polczyńskiej: 277
   Wiadukt na osi ul. Żelaznej: 277
   Wiadukt na przedłużeniu ul. Zakroczymskiej do fortu Włodzimirskiego w Cytadeli (murowany) 268
   Wiadukt na Trasie Toruńskiej 243, 277
   Wiadukt na Trasie N-S na osi Stołecznej-Marchlewskiego: 110, 276
   Wiadukt nad linią radomską jako część alei Żwirki i Wigury: 278
   Wiadukt nad ul. Górczewską (I) 277
   Wiadukt nad ul. Górczewską (II) 277
   Wiadukt nad ul. Odrowąża — Św. Wincentego — 11 Listopada: 277
   Wiadukt nad ul. Radzywińska — — Świerczewskiego 277
   Wiadukt nad ul. Smolną: 278
   Wiadukt nad ul. Targową: 272, 278
   Wiadukt nad Wybrzeżem Kościuszkowskim 278
   Wiadukt nad wykopem kolei radomskiej 278
 Wielofunkcyjny Ośrodek Wypoczynkowo-Rozrywkowy 322
 Wieża ciśnień przy zbiegu ul. Olszowej — Szerokiej i Brukowej: 90; zob. też: Zakład Wodociągowy: Stacja Filtrów: Wieża ciśnień
 Wieża Marszałkowska 345
 Wieża Rybacka zob. Brama Biała
 Wieżowce 31, 36
 Wieżyczka na tyłach Instytutu Geografii UW 86
 Wieżyczka pomiarów poziomu wody 86, 87,
 Więzienie Mokotowskie 152
 Więzienie Pawiak 235, 390, 399, 479
 Więzienie Serbów — Oddział Pawiaka 390
 Wille
   Willa ambasadora Wiekiej Brytanii 336
   Willa Bagatela 336
   Willa w parku Marcelin 353
   Willa w parku Sieleckim 353
 Windy (dźwigi) 21—23
   Windy elektryczne 22, 60
   Windy hydrauliczne 60
   Windy pneumatyczne 22
 WKD zob. Warszawska Kolej Dojazdowa
 Wodociągi 80—104, 106, 108, 133, 161, 171, 440, 454—457, 459, 460, 486
 Wodociąg Centralny (Lindleya) 99, 108, 119, 438
 Wodociąg Kwiecińskiego 86, 87
 Wodociąg Marconiego 82, 85, 87—89, 91, 95, 101, 107, 438, 477
   Wodociąg „na Książęcym” 86
 Wodociąg nowomiejski 85, 437
 Wodociąg Północny 99
 Wodociąg praski (XVIII w.) 86
 Wodociąg praski Grotowskiego 89, 90, 118, 151, 262, 438
 Wodociąg praski od r. 1964: 98, 99
 Wodociąg staromiejski 84, 85
 Wodociąg w Falenicy 99, 441
 Wodociąg w pałacu Kazimierzowskim 86, 342
 Wodociąg w pałacu Lubomirskich na Mokotowie 86
 Wodociąg w pałacu Morsztynów 86
 Wodociąg w Radości 99
 Wodociąg w Zakładzie Św. Kazimierza 86
 Wodociągi drewniane 83—87, 100

- Wodociągi kamienne w Królikarni 86, 354
 Wodociągowa sieć zraszająca w parku Olszyna 368
 Wodotryski 86, 89
   Wodotrysk na pl. Teatralnym 89
   Wodotrysk na Starym Mieście 89
   Wodotrysk na Skwerze Hoovera 344
   Wodotrysk przy pałacu Błękitnym 348
   Wodotrysk przy Pałacu Kultury i Nauki 351
   Wodotrysk w Centralnym Parku Kultury na Powiślu 338
   Wodotrysk w Ogrodzie Saskim 95, 346
   Wodotrysk w parku Zeromskiego 367
 Wojewódzki Urząd Statystyczny zob. Miejski Urząd Statystyczny
 Wojewódzki Zarząd Dróg i Mostów 244, 285—288, 476, 480
 Wojewódzkie Przedsiębiorstwo Handlu Opalem 191, 468
 WOZG zob. Warszawskie Okręgowe Zakłady Gazownictwa
 Wpusty rynsztokowe 114
 Wrakowisko pojazdów na Radiowie 218
 WSM zob. Osiedla: Warszawska Spółdzielnia Mieszkaniowa
 Wspólnota Interesów Hut na Śląsku 300, 301,
 Wydma Żerańska 321
 Wydział Inżynierii Miejskiej 375
   Oddział Zieleni 375
 Wydział Komunikacji L. i W. 459
 Wydział Ogrodniczy m. st. Warszawy 321, 367, 484, 486, 487, 491
 Wydział Sanitarny Resortu Zdrowia i Opieki Społecznej 389
   Referat Eskhumacji 389
 Wydział Statystyczny Zarządu Miejskiego 25, 391, 423, 448
 Wydział Techniczny Zarządu Miejskiego 204, 470
 Wydział Terenów Zielonych 322
 Wydział Zdrowia Zarządu Miejskiego 204
 Wystawa Higieniczna 152
 Wystawa Przemysłowo-Rolnicza 151
 Wystawa Sztuki Tow. Zachęty Sztuk Pięknych w Hotelu Gerlacha 60
 Wysypiska śmieci 216—218, 472
   Wysypisko śmieci na Radiowie 218
   Wysypisko śmieci w Markach 218
 Wyścigi Konne przy ul. Polnej 319
 Wytwórnia Filmów Dokumentalnych 353
 Wytwórnia Maszyn Pralniczych 208, 211
 Wyższa Szkoła Wojskowa zob. Szkoły: Wyższa Szkoła Wojskowa
 YMCA zob. Young Men's Christian Association
 Young Men's Christian Association (YMCA) 58
 Zabudowa działki 15—18
 Zagłębie Dąbrowskie 184, 185
 Zagłębie Śląskie 267
 Zajazdy 45—79, 195, 448—459
   Austeria kapituły płockiej na Targowej: 72
   Austeria Leymana 71
   Austeria w Ogrodzie Frascati 337
   Tani dom noclegowy dla włościan przy Mostowej: 65
   Zajazd M. Aliburdowa 71
   Zajazd H. Apte 72
   Zajazd Augustowski 66
   Zajazd Baryczkowski 55
   Zajazd Sz. Bauma 72
   Zajazd D. Bergera 67
   Zajazd R. Birencwajga 69
   Zajazd Boguckiego 72
   Zajazd Ch. Borkowskiego 63
   Zajazd R. Brencwajg 54
   Zajazd Cieszewskiego 54
   Zajazd „Cymerów” ks. trynitarzy 63
   Zajazd Czerwona Karczma 64
   Zajazd Dąbka 56
   Zajazd Dąbskiego 72
   Zajazd dla Panów na Wierzbowej: 46, 70; zob. też: Hotel Angielski
   Zajazd dla Panów na Olszowej: 22, 46, 187
   Zajazd A. Drozdowskiego 71
   Zajazd G. Dudnikowa 72
   Zajazd „Dziekanka” 54, 62, 63
   Zajazd B. Eksztajna 72
   Zajazd Fajansa na Chmielnej: 54
   Zajazd E. Fajansa na Wołowej: 72
   Zajazd L. Finkelsztajna 72
   Zajazd B. Flakiera 73

- Zajazd „Folbrek” 72
Zajazd A. Fortajla 57
Zajazd Sz. Frejlicha 69
Zajazd J. Frydmana 70
Zajazd Furmański na Bielańskiej: 53
Zajazd Furmański na Franciszkańskiej: 57
Zajazd „Giełda” 55
Zajazd J. Gizy 58
Zajazd „Gospoda na Nowym Świecie” 66; zob. też: pałacyk Na Skarpie
Zajazd Grodzieński 66
Zajazd L. Herszkowicza 65
Zajazd Jacobiego 56
Zajazd D. Jaspenthal 70
Zajazd Kaliski 71
Zajazd J. Koeltza (Kieltza) 63
Zajazd Konarskiego 65
Zajazd Kosztowskiego 54
Zajazd Kronenberga 58
Zajazd książęcy na Służewie 47
Zajazd M. Lebensbauma 65
Zajazd Leymanna 71
Zajazd Lubelski 57
Zajazd ks. Lubomirskiego 73
Zajazd ks. Lubomirskiej 73
Zajazd Łomżyński 54
Zajazd Mazowiecki 52
Zajazd J. Mińskiego 57
Zajazd L. Mordki 69
Zajazd „Na Aleksandrii” 58
Zajazd „Na Biernaczyźnie” 68
Zajazd na Daniłowiczowskiej 54, 63
Zajazd „Na Gołubskim” 68
Zajazd „Na Kłopotkiem” 53
Zajazd „Na Lasockim” 56
Zajazd „Na Rybakach” 54, 63
Zajazd na Służewie 75
Zajazd „Na Tłumackim” 53
Zajazd „Na Wareckim” 67
Zajazd „Na Wojskiej” 70
Zajazd Natansona 56
Zajazd „Nowa Rydzyna” 66, 67
Zajazd „Ochota” 57
Zajazd „Otwock” 64
Zajazd „Panów” 72
Zajazd E. Parieenberg 57
Zajazd Płaczkowskiego 55
Zajazd Pniewskiego 72
Zajazd „Pociecha” 57
Zajazd „Pod Jelonkiem” 69
Zajazd „Pod Krystophory” 55
Zajazd S. Poniatowskiego 73
Zajazd Praski 72; zob. też: Hotel Praski
Zajazd Próżańskiego na Franciszkańskiej: 57
Zajazd B. Próżańskiego na Nalewkach 65
Zajazd przy szpitalu Św. Ducha 47
Zajazd L. Rozengarta 68
Zajazd „Rozenhala” 65
Zajazd E. Sieniawskiej w Wilanowie 75; zob. też: Restauracja w Wilanowie
Zajazd H. Sikory 65
Zajazd L. Silbersztejn na Franciszkańskiej róg Wołowej: 57
Zajazd L. Silbersztejn na Orlej: 57
Zajazd Sobieskiego w Wilanowie 75
Zajazd Staroświeckiego 56
Zajazd K. Skoryny na Brukowej: 72
Zajazd K. Skoryny na Wołowej: 72
Zajazd J. Strzeleckiego 72
Zajazd Szalapskiego 55
Zajazd u Gąsiorka 55, 195
Zajazd u Kaliny 55, 195
Zajazd Ujazdowski Lubomirskich 69
Zajazd Ungelsterna 54
Zajazd „Wawer” 71, 72
Zajazd H. Weldta 69
Zajazd „W Długoszowskim” 55, 195
Zajazd „W Giżowskim” 55, 195
Zajazd „Wiedeń” 55
Zajazd L. Winklera 65
Zajazd Wjezdny 72
Zajazd Wschodni 72
Zajazd „Wygoda” 71, 72
Zajazd A. Zakona 73
Zajazd Zalewskich 55
Giełda zbożowa 55
Zajazd „Żelazna Karczma” 71
Zajazd „Żółta Karczma” 75
Zajazd w Dąbrówce 74
Zajazd w Młocinach 74
Zajazd w Powsinie 75
Zajeżdnie autobusowe 293
Zajeżdnia przy Inflanckiej: 293
Zajeżdnia przy Inżynierskiej: 235, 293

- Zajezdnia przy Łazienkowskiej: 293
 Zajezdnia przy Marymonckiej: 293
 Zajezdnia przy Okopowej: 96
 Zajezdnia przy Sierakowskiego: 293
 Zajezdnia przy Włociańskiej: 293
 Zajezdnie tramwajowe 300, 304
   Zajezdnia przy Kawęczynskiej: 300, 304
   Zajezdnia przy Nowomłynarskiej: 298, 300
   Zajezdnia przy Opaczewskiej: 300
   Zajezdnia przy Puławskiej: 298, 300
   Zajezdnia przy Sierakowskiego: 296, 298, 300
 Zakład dla Umysłowo Chorych w Koberzynie 188
 Zakład Doświadczalny SGGW 359
 Zakład Elektryczny Okręgu Podstołecznego (ZEOP) 158, 159, 167, 172, 173
 Zakład Elektryczny Okręgu Warszawskiego (ZEOW) 168, 467; zob. też: Zjednoczenie Energetyczne Okręgu Warszawskiego
 Zakład fotograficzny M. Dutkiewicza 151
 Zakład Genetyki Roślin PAN 334
 Zakład hodowli jedwabników w parku Sieleckim 353
 Zakład Hodowli Roślin 320
 Zakład Oczyszczania Miasta (ZOM) 221, 222, 224, 226, 227, 234, 388, 439
 Zakład Św. Kazimierza na Tamce 29, 86
 Zakład Wodociągowy 81
   Stacja Filtrów i Wodociągów 90, 94—97, 109, 169, 266, 362, 458
   — Wieża ciśnień 94, 456
   Stacja pomp 94
   Stacja filtrów powolnych (angielskich) 95—97
   Stacja filtrów pospiesznych (amerykańskich) 95—98
   Stacja filtrów Degremont (francuskich) 99
   Stacja pomp zob. Stacja Filtrów i wodociągów: Stacja pomp
 Zakład Zbytu Energii zob. Zakłady Energetyczne Okręgu Centralnego
 Zakłady Botaniczne w Krakowie 332
 Zakłady Elektryczne Okręgu Warszawskiego zob. Zakłady Energetyczne Okręgu Centralnego-Warszawa 156, 463, 464
 Zakłady Energetyczne Okręgu Centralnego (ZEOC) — Warszawa 156, 159, 169, 175, 176, 178, 180, 181
 Zakład Zbytu Energii 175
   — Laboratorium Wysokich Napięć 159
   — Sieć Elektryczna m. st. Warszawy 175
 Zakłady Mleczarskie na Hożej 172
 Zakłady pogrzebowe 384—385
   Miejski Zakład Pogrzebowy zob. Miejskie Przedsiębiorstwo Usług Komunalnych w m. st. Warszawie
   Miejskie Przedsiębiorstwo Pogrzebowe na Bagateli zob. Miejskie Przedsiębiorstwo Usług Komunalnych w m. st. Warszawie
   Miejskie Przedsiębiorstwo Usług Komunalnych w m. st. Warszawie 383, 385, 388, 389
   Ostatnia Posługa Żydowska 384
   Zakład pogrzebowy Adamskiego i Syna 488
   Zakład pogrzebowy Drzewieckiego 488
   Zakład pogrzebowy Feliksiaka 488
   Zakład pogrzebowy Fijałkowskiego 488
   Zakład pogrzebowy Kamińskiego 488
   Zakład pogrzebowy Łopackiego 488
   Zakład pogrzebowy Michalczyka 488
   Zakład pogrzebowy Ojrzanowskiego 488
   Zakład pogrzebowy Ozgi 488
   Zakład pogrzebowy Pełczyńskiego 488
   Zakład pogrzebowy L. Sawнора 488
   Zakład pogrzebowy Śl. Siemianowskiego 488
   Zakład pogrzebowy Stanisławskiego 488
   Zakład pogrzebowy C. Szwejkowskiego 488
   Zakład pogrzebowy Tyszki 488
   Zakłady pogrzebowe Wodczyńskiego 488
 Zakłady Samochodowe w Jelczu 294
 Zakłady Wytwórcze Lamp Elektrycznych im. Róży Luksemburg 139
 Zalew Zegrzyński 99, 123, 126

- Zamek Ujazdowski 16, 69, 196, 242, 317, 324—327
- Zamek Warszawski 46, 84, 85, 87, 107, 122, 151, 152, 196, 197, 216, 217, 235, 259, 263, 266, 281, 318, 325, 329, 345, 357, 385, 462, 472
- Zamek w Człuchowie 468
- Zamek w Malborku 468
- Zarząd Cmentarza Bródnowskiego 430
- Zarząd Cmentarza Powązkowskiego 429
- Zarząd Dóbr Wilanowskich 375
- Zarząd Kolei Warszawsko-Wiedeńskiej 265
- Zarząd Komunikacji Lądowych i Wodnych 338
- Zarząd Melioracji Wodnych 460
- Zarząd Miejski 49, 126, 127, 131, 132, 154, 165, 166, 170, 192, 204, 224, 237, 300, 374, 377, 412, 465, 473, 478, 489
- Zarząd Tramwajów 292, 298, 299
- Zarząd Utrzymania Dróg Bitych 108
- Zarząd Warszawskich Kolei Dojazdowych 307
- Zarząd Wodno-Melioracyjny Prezydium Miejskiej Rady Narodowej 127
- Zbiorniki gazu
- Zbiornik gazu miejskiego na ul. Ludnej: 133
  - Zbiornik gazu miejskiego na ul. Dworskiej: 133
  - Zbiornik gazu ziemnego na Targówku 136, 441
- Zbiorniki wody naturalne 80
- Zbiornik wody Fosa 125
  - Zbiornik wody Na Grobli 125
  - Zbiornik wody na terenie Wyścigów Konnych 125
  - Zbiornik w fosie fortu Czerniakowskiego 125
  - Zbiornik w Ogrodzie Botanicznym zob. Źródło „Okrągłak”
  - Zbiornik w Ogrodzie Saskim 89, 95, 346; zob. też: Świątynia Westy
- Zdroje naturalne zob. Źródła
- Zdroje uliczne zob. Zdroje wodociągowe uliczne
- Zdroje wodociągowe uliczne 80—81, 83, 86, 89, 100
- Zdroje wodociągowe na Rynku Starego Miasta 83, 87
- Zdrój wodociągowy na Dynasach: 81, 87
- Zdrój wodociągowy na Rynku Nowego Miasta 87
- Zdrój wodociągowy przy Puławskiej i Dolnej: 80
- ZEOC zob. Zakłady Energetyczne Okręgu Centralnego — Warszawa
- ZEOP zob. Zakład Elektryczny Okręgu Podstołecznego
- ZEORK zob. Zjednoczenie Elektrowni Okręgu Radomsko-Kieleckiego
- ZEOW zob. Zakład Elektryczny Okręgu Warszawskiego
- ZEOW zob. Zjednoczenie Energetyczne Okręgu Warszawskiego
- Zgromadzenie Kupców 488
- Zgromadzenie Wyznania Reformowanego 416
- ZHP zob. Związek Harcerstwa Polskiego
- Zieleń izolacyjna 319
- Zieleń miejska 316—380
- Zieleń osiedlowa 318, 320, 379, 380
- Zieleń uliczna 317, 379
- Zjazd Pancera zob. Wiadukty: Nowy Zjazd
- Zjednoczenie Elektrowni Okręgu Radomsko-Kieleckiego (ZEORK) 168
- Zjednoczenie Energetyczne Okręgu Warszawskiego (ZEOW) 168, 169, 173
- ZOM zob. Zakład Oczyszczania Miasta Zrzeszenie Katolików „Caritas” w pałacu Kazanowskich 344
- Zrzeszenie Ogrodników Holenderskich 333
- Zrzeszenie Sprzedawców Węgla na Matejki: 185
- Zsypy do śniegu 114, 223
- Zsypy na śmieci 21, 23
- Związek Elektrowni Polskich 463
- Związek Harcerstwa Polskiego (ZHP) 58, 66
- Związek Izb Przemysłowo-Handlowych 471
- Związek Właścicieli Czyszczenia Chemicznego i Farbowania 211
- Związek Właścicieli Pralni Bielizny Białej 211

- Związek Zawodowy Metalowców 56
Zwłoki w kanałach po powstaniu 458
- Żegluga Parowa na Wiśle M. Fajansa
123, 423
- Żegluga parowa A Zamoyskiego i A. Potockiego 123; zob. też: Żegluga parowa Fajansa
- Żelazka 209
- Zuraw torowy 30
- Zurnaliery zob. Omnibusy
- Żydowskie Biuro Pogrzebowe w Polsce
„Wieczność” 384, 423
- Źródła 80—81
- Zródło Królewski na Zakroczymskiej
    81, 350, 351
- Źródła na „gruntach Ogonkowskich”
    86
- Źródło „Anny Jagiellonki” w Łazienkach 81
- Źródło naturalne na Dynasach zob.
    Zródło wodociągowe na Dynasach
- Źródło naturalne przy Puławskiej
    i Dolnej zob. Zródło wodociągowe
    przy Puławskiej
- Źródło „Okraglak” w parku Łazienkowskim 80—81, 330, zob. też: Grobowiec Cecyli Metelli
- Źródło pod klasztorem Kamedułów
    na Bielanych 81, 370
- Źródło przy Księżęcej: 81; zob. też:
    Studnia artezyjska
- Źródła przy Karmelickiej 84
- Źródła w ogrodzie Arkadia 80, 353
- Źródło w parku Królikarnia 80
- Źródło w parku Ursynów 360

SPIS ILUSTRACJI

1. Modrzewiowy dworek kryty gontem z początku wieku XIX przy ulicy Bernardyńskiej 1 nad jeziorem Czerniakowskim. Fot. H. Balcerzak.
2. Kamienice mieszczańskie z wieku XVIII przy ulicy Pivnej. Fot. E. Kupiecki.
3. Podwórko-studnia kamienicy Fukierów z wieku XVIII przy Rynku Starego Miasta. Fot. E. Kupiecki.
4. Podwórko-studnia kamienicy z wieku XIX—XX przy ulicy Foksal 17. Fot. H. Balcerzak.
5. Jeden z wielu 10-piętrowców (11 kondygnacji) budowanych od roku 1959. Fot. E. Kupiecki.
6. „Galeriowiec” na Muranowie wg projektu B. Lacherta z roku 1950. Fot. E. Kupiecki.
7. Najwyższy budynek mieszkalny (24 kondygnacje) przy ulicy Marszałkowskiej — Ściana Wschodnia — wg projektu Z. Karpińskiego z roku 1962. Fot. E. Kupiecki.
8. „Gospoda flisacka” — zajazd na Solcu (nie istniejący). Fot. Muzeum Historyczne m. st. Warszawy.
9. Zajazd „Pod Orłem Białym” na Tłumackiem z końca wieku XVIII — przetrwał do roku 1869 — wg projektu S. B. Zuga. Fot. T. Kaźmierski.
10. Zajazd na „Biernatczyźnie” na Rybakach — istniał od początku wieku XIX do roku 1944. Fot. J. Bułhak.
11. Zajazd „Dziekanka” przy Krakowskim Przedmieściu — obecnie dom akademicki. Fot. H. Balcerzak.
12. Hotel Europejski z roku 1857 wg projektu H. Marconiego i „Bristol” z roku 1901 wg projektu W. Marconiego. Przed hotelem jeszcze gazowa latarnia. Fot. z początku wieku XX. Centralna Agencja Fotograficzna (CAF).
13. Hotel „Metropol” na rogu ulicy Marszałkowskiej i Alei Jerozolimskich wg projektu G. Chruścielewskiego i Z. Stępińskiego, otwarty w roku 1965. Fot. E. Kupiecki.
14. Hotel „Warszawa” na placu Powstańców Warszawy (od roku 1954) w budynku wzniesionym w roku 1933 wg projektu M. Weinfeldta. Fot. E. Kupiecki.
15. Grand Hotel przy ulicy Kruczej wg projektu S. Bieńkuńskiego i S. Rychłowskiego. Fot. E. Kupiecki.
16. Hotel „Solec” na rogu ulicy Zagórnej i Solec przy Wisłostradzie wg szwedzkiego projektu zaadaptowanego przez Z. Stępińskiego, otwarty w roku 1973. Fot. H. Balcerzak.

17. Hotel „Forum” na rogu Alei Jerozolimskich i ulicy Marszałkowskiej wg projektu S. Samuelsona, otwarty w roku 1974. Fot. E. Kupiecki.
18. 9-kondygnacyjny garaż hotelu „Forum” otwarty w roku 1975. Fot. H. Balcerzak.
19. Hotel „Victoria” przy placu Zwycięstwa wg projektu D. Frazera, K. Hula, A. Dzierżawskiego, T. Pawelskiego i L. Sołowieicza. Otwarty w roku 1976. Fot. H. Balcerzak.
20. Źródł królewski (naturalny) w parku Traugutta, obudowa z roku 1771 prawdopodobnie D. Merliniego. Delineacja Hiża z 1771. Repr. H. Balcerzak.
21. Źródł Królewski, obudowa z roku 1835 prawdopodobnie H. Marconiego. Fot. H. Balcerzak.
22. Źródł naturalny przerobiony na wodociągowy przy ulicy Oboźnej, obudowa z roku 1835. Rysunek A. Gierymskiego. Fot. F. Myszkowski.
23. Jedna z dwu studzien (kopanych) na placu Krasińskich. Obudowa Ch. P. Aignera z roku 1823. Fot. H. Balcerzak.
24. Wieża ciśień lokalnego wodociągu T. L. Boratiniego w pałacu i ogrodzie Kazimierzowskim w wieku XVII. Fot. H. Balcerzak.
25. Zbiornik wody czystej wodociągów H. Marconiego w Saskim Ogrodzie z roku 1855. Fot. H. Balcerzak.
26. Źródł uliczny wodociągów H. Marconiego z roku 1855 na Rynku Nowego Miasta (nie istniejący). Fot. wg „Sztuka”.
27. Źródła uliczne wodociągów H. Marconiego z roku 1855. Reprodukacja rysunków zamieszczonych w „Dzienniku Polytechnicznym” z 1862 roku. Repr. H. Balcerzak.
28. Na rynku Starego Miasta fontanna z syreną i dwa źródła uliczne wodociągów H. Marconiego (kolumny z kulami) oraz dwa uliczne źródła dawnych wodociągów drewnianych (prostopadościany). Rys. W. Gersona.
29. Zbiornik wody i wieża ciśień wodociągu A. Grotowskiego na Pradze (nie istniejące). Repr. L. Dubracki.
30. Wieża ciśień i stacja pomp filtrów wodociągów Lindleyowskich Na Koszykach. Fotografia z roku 1908. Repr. L. Dubracki.
31. Filtry powolne wodociągów Lindleyowskich Na Koszykach. Fotografia z roku 1936. Repr. H. Balcerzak.
32. Ujęcia poddenne „Mała Kaśka” i „Chudy Wojtek” wodociągów praskich z lat sześćdziesiątych. Fot. B. Sas.
33. Henryk Marconi twórca wodociągu warszawskiego czynnego w latach 1855—1889. Fotografia ze zbiorów rodzinnych. Reprodukacja Instytutu Urbanistycznej Architektury (IUA).
34. Alfons Grotowski, twórca wodociągu praskiego w latach 1869—1896. Fot. L. Dubracki.
35. Sokrates Starynkiewicz, prezydent m. st. Warszawy w latach 1875—1892. Muzeum Techniki NOT.
36. William Lindley, twórca projektu wodociągów i kanalizacji m. st. Warszawy w latach 1876—1878. Reprodukacja z: *Dzieje Ochoty*, Warszawa 1973, s. 159.
37. William Heerlein Lindley — syn, projektant i budowniczy wodociągów i kanalizacji m. st. Warszawy w latach 1881—1915. Muzeum Techniki NOT.
38. Włodzimierz Dionizy Rabczewski, dyrektor wodociągów i kanalizacji w latach 1928—1942. Fotografia ze zbiorów B. Łastowskiego. Repr. H. Balcerzak.

39. Marmurowa tablica na stacji filtrów na Koszykach upamiętniająca rozpoczęcie budowy kanalizacji Lindleyowskiej 20 sierpnia 1883 roku. Fot. H. Balcerzak.
40. Drewniane zlewy i przewody kanalizacyjne stosowane przed wprowadzeniem kanalizacji Lindleyowskiej. Podwórko domu przy ulicy Podwale 523. Rys. H. Pilatiego. Biblioteka Narodowa.
41. Wylew Wisły w roku 1844. Rys. J. F. Piwarskiego. Muzeum Historyczne m. st. Warszawy. Repr. M. Szczawik.
42. Wylew Wisły w dniach 13, 14 i 15 czerwca 1867 roku. Rysunek J. Kossaka od strony Mariensztatu.
43. Piotr Steinkeller, twórca ciosowego „bulwarku” przy młynie na Solcu w roku 1844. Fot. H. Romanowski.
44. Dolny taras bulwaru Starzyńskiego z lat 1935—1938 pod Zamkiem. Fot. H. Balcerzak.
45. Bulwar Majewskiego z lat 1970—1973 pod Starym i Nowym Miastem. Fot. H. Balcerzak.
46. Zbiornik gazu miejskiego w gazowni na Czystem (nieczynny od r. 1969). Fot. E. Kupiecki.
47. Piecownia „Glover West” na Czystem czynna w latach 1930—1969. Archiwum Dokumentacji Mechanicznej (ADM).
48. Emil Świda, dyrektor gazowni w latach 1914—1915 i w latach 1920—1923. Ze zbiorów rodzinnych. Repr. H. Balcerzak.
49. Ogólny widok gazowni na Czystem przy ulicy Kasprzaka 25. Fot. E. Kupiecki.
50. Elektrownia na Powiślu od roku 1903, elektrociepłownia od 1953. Rys. W. Falkowski. Repr. H. Balcerzak.
51. Alfons Kühn, dyrektor MZK w latach 1918—1928 i w 1932—1934 oraz dyrektor Elektrowni Warszawskiej w latach 1934—1942. ADM.
52. Nie istniejący pałacyk J. Mitkiewicza przy ulicy Chmielnej, wzniesiony w latach 1840—1843 z „kaloryferami” ogrzewanymi ciepłym powietrzem. Muzeum Historyczne m. st. Warszawy.
53. Budowa 900-metrowego tunelu pod dnem Wisły dla przewodów ciepłej wody z Elektrociepłowni „Żerań” na Żoliborz. Repr. H. Balcerzak.
54. Elektrociepłownia na Żeraniu od roku 1954. Fot. H. Balcerzak.
55. Elektrociepłownia na Siekierkach od roku 1961. Fot. E. Kupiecki.
56. Łaźnia kasztelana J. Jezierskiego wzniesiona w roku 1776 na rogu ulic Bednarskiej i Dobrej, obok mostu A. Ponińskiego. Rys. Z. Vogla. Instytut Sztuki PAN.
57. Łaźnia J. Majewskiego przy ulicy Bednarskiej 2—4, wzniesiona w latach 1832—1835 wg projektu A. Kropiwnickiego, po odbudowie mieści Warszawski Ośrodek Kształcenia Ideologicznego (WOKI). Fot. T. Hermańczyk.
58. Łaźnia Centralna „Pod Messalką” przy Krakowskim Przedmieściu w podziemiach budynku wzniesionego wg projektu J. Dzierżanowskiego w roku 1907, po wojnie przebudowanego i obniżonego. Repr. H. Balcerzak.
59. Magazyn karowy na Nalewkach zbudowany w roku 1767. Delineacja F. Hiża z roku 1771. Repr. H. Balcerzak.
60. Makieta spalarni śmieci istniejącej w latach 1912—1944 przy ulicy Spokojnej 15. Fot. H. Balcerzak.
61. Zamiatarka-zmywarka z roku 1928. ADM.
62. Samochód do bezpylnego wywozu śmieci z dużych pojemników. Fot. H. Balcerzak.
63. Kompostownia „Dano” uruchomiona w roku 1965 na Radiowie przy ulicy Kampinoskiej. Fot. H. Balcerzak.

64. Kompostownia „Dano” (biostabilizator). Fot. H. Balcerzak.
65. Oddział Straży Pożarnej przy ulicy Chłodnej 3, od 1851 w dawnych koszarach mirowskich z roku 1732. Fot. H. Balcerzak.
66. Pożar pałacu Krasieńskich w roku 1787. Rys. J. P. Norblina. Instytut Sztuki PAN.
67. Pożar młyna parowego na Solcu w roku 1866. Rys. J. Kossaka. Instytut Sztuki PAN.
68. Jedna z pięciu (nie istniejących) dostrzegalni strażackich przy ulicy Chłodnej 3. CAF.
69. Pierwsza zmotoryzowana drabina strażacka z roku 1926. ADM.
70. Komenda Stołecznej Straży Pożarnej przy placu Unii Lubelskiej. Fot. H. Balcerzak.
71. Stanisław Gieysztor, komendant Warszawskiej Straży Pożarnej w latach 1936—1940. Ze zbiorów rodzinnych. Repr. H. Balcerzak.
72. Franciszek Bieliński, marszałek wielki koronny, od roku 1742 przewodniczący Komisji Brukowej. Fot. A. Lipka.
73. Most Jagielloński istniejący w latach 1574—1620. Repr. H. Balcerzak.
74. Tablica z roku 1582 umieszczona na bramie mostu — obecnie w Muzeum Historycznym m. st. Warszawy. Muzeum Historyczne m. st. Warszawy.
75. Brama mostu Jagiellońskiego z roku 1582. Fot. H. Balcerzak.
76. Most Kierbedzia wygląd w latach 1864—1915. Fotografia z lat osiemdziesiątych XIX wieku. Repr. H. Balcerzak.
77. Most Kierbedzia — wygląd w latach 1916—1944. ADM.
78. Most Kierbedzia — Śląsko-Dąbrowski po odbudowie w roku 1949. Fot. L. Święcki.
79. Nowy Zjazd Pancera istniejący w latach 1846—1944. Repr. H. Balcerzak.
80. Feliks Pancer, twórca Nowego Zjazdu w latach 1844—1846. Rzeźba L. Kauffmana. Muzeum Techniki PAN.
81. Most kolejowy w latach 1875—1908 i uliczny od 1908; po odbudowie w 1959 most Gdański. Fot. H. Balcerzak.
82. Most kolejowy przy Cytadeli — wygląd od roku 1908. Fot. H. Balcerzak.
83. Most Poniatowskiego — wygląd od roku 1912. Fot. H. Balcerzak.
84. Most Poniatowskiego po wysadzeniu przez wojska rosyjskie 5 VIII 1915 r. Fot. M. Szczawik.
85. Niemiecki most pontonowy w roku 1915. Muzeum Historyczne m. st. Warszawy.
86. Most Poniatowskiego po wysadzeniu przez hitlerowców 13 IX 1944 roku oraz most pontonowy położony przez saperów polskich i radzieckich 17—18 I 1945 roku. Fot. wg „Perspektyw”.
87. Most Średnicowy — wygląd w latach 1933—1944. Fot. ADM.
88. Most Łazienkowski z roku 1974. Fot. B. Sas.
89. Most Średnicowy po odbudowie w roku 1959. Fot. H. Balcerzak.
90. Wiadukt z roku 1875 przeprowadzający linię kolejową do Mławy ponad linią kolejową do Białegostoku oraz linią obwodową i obecną ulicą Świerczewskiego i Radzywińską. IUA.
91. Estakada na Wisłostradzie pod wzgórzem Bielańskim z roku 1975. Fot. H. Balcerzak.
92. Wisłostrada, przejście podziemne na Podzamczu z roku 1974. Fot. H. Balcerzak.
93. Kładka nad ulicą Chłodną łącząca małe getto z dużym w latach okupacji hitlerowskiej. Fot. L. Jabrzemskiego z 1942 roku. Repr. H. Balcerzak.

94. Trasa Łazienkowska. Kładka na osi ulicy Jazdów z roku 1974. Fot. H. Balcerzak.
95. Kładka na Wisłostradzie na Bielanych z roku 1975. Fot. H. Balcerzak.
96. Omnibus z połowy wieku XIX. Rys. J. Kossaka. Repr. H. Balcerzak.
97. Tramwaj konny międzydworcowy, kursujący w latach 1866—1880. Rysunek W. Gersona. MZK-Trasy.
98. Tramwaj konny belgijski kursujący w latach 1881—1921. Fot. ADM.
99. Tramwaj elektryczny z roku 1908. Fot. MZK. Repr. H. Balcerzak.
100. Tramwaj 105N „Konstal” kursujący od roku 1975. Fot. MZK-Trasy.
101. Zajeżdźnia tramwajowa przy ulicy Woronicza. Fot. E. Kupiecki.
102. Autobus „Chausson” kursujący w latach czterdziestych i pięćdziesiątych. Fot. MZK-Trasy.
103. Trolejbus „Škoda” kursujący w latach 1955—1973. Fot. MZK-Trasy.
104. Michał Szubert, założyciel (1819) i dyrektor Ogrodu Botanicznego do 1846 roku. Fot. L. Świątki.
105. Franciszek Szanior, główny ogrodnik Warszawy w latach 1877—1906, twórca parków Ujazdowskiego i Skaryszewskiego. Repr. H. Balcerzak.
106. Sztuczny wodospad w parku Ujazdowskim z roku 1896. Fot. E. Kupiecki.
107. Partery kwiatowe w parku Wilanowskim. Fot. E. Kupiecki.
108. Stawki w parku Pole Mokotowskie. Fot. B. Sas.
109. Schody na skarpie pod pałacem Ujazdowskim wg projektu L. Majdeckiego z roku 1974. Fot. H. Balcerzak.
110. Kanał Piaseczyński z roku 1720 u podnóża pałacu Ujazdowskiego. Fot. H. Balcerzak.
111. Najstarszy w Warszawie nagrobek z roku 1708 pod gołym niebem na cmentarzu cholerycznym w Głodnej Wsi na Starym Bródnie przy ulicy Ostródzkiej. Fot. H. Balcerzak.
112. Obelisk ku pamięci 30 tysięcy zmarłych w Szpitalu Dzieciątka Jezus, istniejącym do roku 1799 na placu Wareckim (Powstańców Warszawy). Od roku 1901 obelisk znajduje się na rogu ulicy Nowogrodzkiej i Lindleya. Fot. H. Balcerzak.
113. Cmentarz Powązkowski w pierwszych latach istnienia. Rys. A. Majerskiego. Muzeum Historyczne m. st. Warszawy.
114. Paradne karawany samochodowe przed drugą wojną światową. Fot. ADM.
115. Kaplica przedpogrzebowa na cmentarzu Bródnowskim z roku 1884. Fot. H. Balcerzak.
116. Kaplica na cmentarzu Wilanowskim z roku 1826. Fot. E. Kupiecki.
117. Dom przedpogrzebowy na cmentarzu Komunalnym-Powązki z roku 1969. Fot. H. Balcerzak.
118. Zbiorowa mogiła na cmentarzu Komunalnym-Powązki żołnierzy poległych we wrześniu 1939 roku. Fot. H. Balcerzak.
119. Dom przedpogrzebowy na cmentarzu Komunalnym-Północnym z roku 1975. Fot. H. Balcerzak.
120. Łańcuch Prezydenta m. st. Warszawy wg projektu A. Jabłońskiego z roku 1960. Fot. ORNO.

SPIS MAP

1. Plan wodociągów w Warszawie według projektu H. Marconiego w 1862 r. „Dziennik Polytechniczny”, Warszawa 1862, z. 4.
2. Warszawskie wodociągi H. Marconiego w r. 1889 i praskie wodociągi A. Grotowskiego w r. 1896 oraz Źródła naturalne. Miejskie Przedsiębiorstwo Wodociągów i Kanalizacji.
3. Plan wodociągów w Warszawie w roku 1911 według projektu W. H. Lindleya. Kanalizacja, wodociągi i pomiary miasta Warszawy, Warszawa 1911.
4. Plan sieci tramwajowej w Warszawie w latach 1866—1939. Miejskie Zakłady Komunikacyjne.
5. Rozwój komunikacji miejskiej w Warszawie w latach 1939—1975. Miejskie Zakłady Komunikacyjne.
6. Plan sieci trolejbusowej w Warszawie w latach 1946—1973. Miejskie Zakłady Komunikacyjne.
7. Parki, zieleńce i ogródki działkowe w Warszawie 1975. *Plan miasta*, Warszawa 1977.
8. Cmentarze warszawskie na Woli. *Plan miasta*, Warszawa 1977.
9. Wodociągi Nowej i Starej Warszawy. E. Balcerzak, *Zaopatrzenie miast mazowieckich w Warszawie*, Warszawa 1970.

SPIS TABLIC

1	— Powierzchnia miasta w ha	33
2	— Ludność Warszawy	34
3	— Posesje mieszkalne w latach 1564—1655	35
4	— Budynki mieszkalne według wysokości	36
5	— Mieszkania i izby w latach 1809—1976	37
6	— Izby mieszkalne oddawane do użytku w poszczególnych latach	38
7	— Ubytek izb mieszkalnych w latach 1929—1976	39
8	— Zagęszczenie mieszkań w latach 1809—1976	40
9	— Nieruchomości wyposażone w instalacje komunalne w latach 1882—1931	41
10	— Mieszkania wyposażone w instalacje komunalne i ludność z nich korzystająca	42
11	— Budynki mieszkalne według materiału ścian	43
12	— Budynki mieszkalne według materiału pokrycia dachu	44
13	— Liczba hoteli i zajazdów w XIX i XX wieku	78
14	— Liczba hoteli w latach 1945—1977	79
15	— Pensjonaty, pokoje umeblowane, pokoje noclegowe, domy noclegowe	79
16	— Charakterystyka wodociągów Marconiego	101
17	— Długość sieci wodociągowej i kanalizacyjnej w latach 1886—1975 ogółem oraz w stosunku do 1000 mieszkańców i 1 ha obszaru miasta	102
18	— Ogólna długość sieci wodociągowej i kanalizacyjnej w latach 1965—1975	103
19	— Produkcja wody w latach 1886—1970	103
20	— Woda dostarczana trzem grupom odbiorców	104
21	— Długość sieci kanalizacyjnej według przeznaczenia	115
22	— Gaz płynny	143
23	— Liczba gazomierzy (i automatów) w latach 1900—1976	144
24	— Wyposażenie mieszkań w gaz	145
25	— Długość sieci rozdzielczej (bez przyłączy) w latach 1856—1899	145
26	— Długość sieci rozdzielczej wraz z przyłączeniami lub bez w latach 1900—1977	146
27	— Ogólne zużycie gazu w latach 1857—1943	147
28	— Ilość gazu dostarczona do gospodarstw domowych w latach 1945—1976	147
29	— Liczba latarni gazowych na lewym brzegu oraz razem z Pragą i ilość gazu zużyta na oświetlenie ulic w latach 1867—1912	148
30	— Liczba latarni gazowych w całym mieście i ilość gazu zużyta na oświetlenie ulic w latach 1913—1975	149

31 — Liczba latarni elektrycznych i ilość energii zużywanej na oświetlenie ulic w latach 1906—1977	150
32 — Elektrownia tramwajowa. Produkcja i ilość energii oddawana na trakcję w latach 1908—1942	177
33 — Elektrownia (elektrociepłownia) „Powiśle”. Produkcja energii elektrycznej w latach 1903—1973	178
34 — Elektrownia „Powiśle”. Produkcja energii cieplnej w latach 1953—1973	179
35 — Elektrownia „Żerań”. Produkcja energii w latach 1954—1973	179
36 — Elektrownia „Siekierki”. Produkcja energii w latach 1962—1973	180
37 — Elektrociepłownie: „Powiśle”, „Żerań”, „Siekierki” i „Wola” (łącznie). Produkcja energii	180
38 — Długość sieci energetycznej w km w latach 1903—1973	181
39 — Ilość energii dostarczonej gospodarstwom domowym w latach 1949—1977	182
40 — Dostawy węgla w latach 1858—1868	191
41 — Dostawy węgla kamiennego w latach 1924—1939	191
42 — Dostawy węgla kamiennego w latach 1956—1975	191
43 — Długość sieci elektrociepłowni bez połączeń z budynkami	192
44 — Mieszkania wyposażone w CO w latach 1915—1970	192
45 — (M) Mieszkania wyposażone w centralne ogrzewanie (CO) i w ciepłą wodę bieżącą (CW) oraz (L) ludność w nich zamieszkała w dniu 8 XII 1970 r.	193
46 — Usługi łaźni miejskich w latach 1968—1975	207
47 — Miejskie pralnie i farbiarnie oraz pralnie spółdzielcze	213
48 — Ilość nieczystości stałych wywożonych w latach 1900—1975	228
49 — Tabor ZOM i MPO	228
50 — Pożary w Warszawie w latach 1836—1975	240
51 — Powierzchnia jezdni i chodników o nawierzchni utwardzonej w ha w porównaniu do powierzchni miasta (bez ulic gruntowych)	285
52 — Powierzchnia jezdni o nawierzchni utwardzonej i ulepszonej (bez chodników i ulic gruntowych)	286
53 — Mosty na innych wodach	287
54 — Wiadukty i estakady	287
55 — Kładki	288
56 — Przejścia podziemne	288
57 — Liczba dorożek w latach 1824—1883	309
58 — Liczba dorożek w latach 1893—1913	309
59 — Dorożki i taksówki w latach 1922—1938	309
60 — Dorożki i taksówki w latach 1945—1948	310
61 — Taksówki w latach 1951—1977	310
62 — Autobusy w latach 1920—1977	311
63 — Liczba nocnych linii autobusowych w latach 1952—1975	312
64 — Tramwaje konne kolejowe i belgijskie w latach 1867—1908	312
65 — Tramwaje elektryczne w latach 1908—1918	313
66 — Tramwaje elektryczne w latach 1919—1944	313
67 — Długość toru pojedynczego w km w latach 1939—1975	314
68 — Tramwaje elektryczne w latach 1945—1977	314
69 — Trolejbusy w latach 1946—1973	315
70 — Udział poszczególnych środków komunikacji miejskiej w przewozach pasażerskich	315
71 — Zieleń osiedlowa w ha	379
72 — Liczba drzew na ulicach	379

73 — Zieleńce (skwery) i pasy zieleni ulicznej	379
74 — Ogrody działkowe w latach 1939—1974	380
75 — Powierzchnia miasta według charakteru użytkowania w roku 1975 w ha	380
76 — Liczba pochowanych na cmentarzu Powązkowskim w latach 1854—1914	429
77 — Liczba pochowanych na cmentarzu Powązkowskim w latach 1945—1976	429
78 — Liczba pochowanych na cmentarzu Bródnowskim od dnia 21 XI 1884 do 31 XII 1976 r.	430
79 — Cmentarze czynne i nieczynne	430

SPIS RZECZY

Wstęp	7— 12
Rozdział I. Mieszkalnictwo	13— 44
I. Rozwój przestrzenny miasta	13
II. Ludność	14
III. Liczba budynków mieszkalnych i ich wysokość	15
IV. Liczba mieszkań i izb — przyrosty i ubytki	19
V. Wiek zabudowy mieszkaniowej	21
VI. Uzupełnienie techniczne budynku	21
VII. Wyposażenie nieruchomości oraz mieszkań w instalacje komunalne	24
VIII. Pomieszczenia dla gospódstwa i „buda budownictwo”	25
IX. Zniszczenia drugiej wojny i odbudowa	26
X. Technika budownictwa mieszkaniowego	28
Rozdział II. Hotelarstwo	45— 79
Wstęp	45
I. Hotele i zajazdy lewobrzeżnej Warszawy	52
II. Hotele i zajazdy prawobrzeżnej Warszawy	71
III. Hotele i zajazdy przy placach	73
IV. Hotele i zajazdy na peryferiach	74
V. Pensjonaty	75
Rozdział III. Wodociągi	80—104
I. Źródła naturalne	80
II. Studnie	81
III. Wodociągi drewniane XVI—XIX wieku	83
IV. Projekty od końca wieku XVIII do wodociągów Marconiego	97
V. Warszawskie wodociągi H. Marconiego	88
VI. Praskie Wodociągi Grotowskiego	89

VII. Projekty przedlindleyowskie	91
VIII. Lindleyowskie wodociągi do 1915 roku	92
IX. Wodociągi w latach 1916—1939	94
X. Wodociągi w latach 1939—1944	95
XI. Odbudowa w latach 1944—1949	98
XII. Budowa nowych ujęć i rozbudowa zakładu na Koszykach w latach 1964—1975	98
 Rozdział IV. Kanalizacja	 105—115
I. Kanały pierwotne	105
II. Kanały XVII i XVIII wieku	106
III. Kanały XIX wieku	106
IV. Projekty kanalizacji przed Lindleyem	108
V. Projekt Lindleyów i jego realizacja do 1915 roku	109
VI. Rozbudowa sieci kanalizacyjnej w latach 1916—1939	111
VII. Kanalizacja w czasie drugiej wojny	112
VIII. Odbudowa i rozbudowa powojenna	113
 Rozdział V. Melioracje miejskie	 116—127
I. Regulacja Wisły	116
II. Porty, przystanie i inne trwałe urządzenia	123
III. Melioracje i inne ciekły wodne	124
 Rozdział VI. Gazownictwo	 128—150
I. Początki wytwarzania gazu w Warszawie i pierwsze oferty firm zagranicznych	128
II. Oferty Blochmana i koncesja dla Towarzystwa Dessauskiego	129
III. Powstanie zakładu na Solcu i na Czystym oraz fabryki chemicznej. Zmiany umowy	129
IV. Pierwsza wojna światowa, zatargi z koncesjonariuszem, przejęcie gazowni przez miasto	131
V. Rozwój gazowni w latach 1923—1939	132
VI. Gazownia w czasie drugiej wojny światowej	133
VII. Odbudowa i rozbudowa gazowni do 1961 roku	134
VIII. Przejście z gazu węglowego na gaz ziemny oraz wprowadzenie gazu płynnego	136
IX. Oświetlenie mieszkań i ulic	138
 Rozdział VII. Elektroenergetyka	 151—182
I. Pierwsze światło elektryczne w Warszawie	151
II. Elektrownie blokowe	152
III. Elektrownia Mokotowska	153
IV. Elektrownia Wolska	154
V. Elektrownia w Pruszkowie	155
VI. Elektrownia Jabłonowska	157

VII. Elektrownia Falenicka	158
VIII. Elektrownia Rembertowska	159
IX. Elektrownia Tramwajowa	159
X. Elektrownia „centralna” na Powiślu	161
XI. Elektrociepłownia na Żeraniu	174
XII. Elektrociepłownia na Siekierkach	175
XIII. Ciepłownia „Wola”	175
XIV. System zaopatrywania miasta w energię elektryczną	175
XV. Wyposażenie mieszkań w instalację elektryczną	176
Rozdział VIII. Ogrzewnictwo	183—193
I. Ogrzewanie piecowe	183
II. Ogrzewanie centralne jednobudynkowe	187
III. Ogrzewanie zdalacyjne	188
Rozdział IX. Łaźnie i łazienki	194—207
I. Pierwsze łaźnie publiczne	194
II. Łazienki wiślane i baseny	197
III. Łaźnie parowe i inne	199
IV. Łaźnie dla niezamożnych, fabryczne i inne	202
V. Łaźnie w czasie dwu wojen	204
VI. Łaźnie miejskie w latach 1951—1975	204
Rozdział X. Pranie, pralnie i pralki	208—213
Rozdział XI. Oczyszczanie miasta	214—228
Wprowadzenie	215
I. Nieczystości stałe	215
II. Nieczystości płynne	219
III. Letnie oczyszczanie ulic i placów	220
IV. Zimowe oczyszczanie ulic i placów	222
V. Ustępy publiczne	224
VI. Usuwanie nadmiaru psów. Walka z wścieklizną, odszczurzenie i dezynsekcja	225
Rozdział XII. Pożarnictwo	229—240
I. Organizacja i sposoby walki z pożarami przed utworzeniem za- wodowej straży pożarnej	229
II. Powstanie zawodowej straży pożarnej	230
III. Sprzęt, środki gaśnicze, system alarmowy i tabor	231
IV. Czatownie i strażnice	232
V. Pierwsza wojna światowa i okres międzywojenny	233
VI. Druga wojna światowa	234

VII. Odbudowa i dalszy rozwój	237
VIII. Kominiarstwo	238
Rozdział XIII. Ulice, place, mosty, wiadukty	241—285
I. Ulice i place	241
II. Brody, przewozy i mosty	255
III. Wiadukty, estakady, tunele, przejścia podziemne, kładki, ślimaki i schody	275
Rozdział XIV. Komunikacja miejska	289—315
I. Dorożki	289
II. Taksówki	290
III. Ryksze	291
IV. Omnibusy	292
V. Autobusy	292
VI. Tramwaje konne	294
VII. Tramwaje elektryczne	297
VIII. Trolejbusy	304
IX. Komunikacja podmiejska	305
Rozdział XV. Zielen miejska	317—380
I. Zielen warszawska i jej rodzaje	317
II. Parki, ogrody i inne założenia ogrodowe według dzielnic	324
1. Śródmieście	324
2. Mokotów	351
3. Ochota	362
4. Wola	365
5. Żoliborz	367
6. Praga Południe	373
7. Praga Północ	375
Rozdział XVI. Grzebalnictwo	381—430
I. Cmentarze katolickie	391
1. Czynne	391
2. Nieczynne	400
II. Cmentarze komunalne	410
III. Cmentarze ewangelickie	413
IV. Cmentarze prawosławne	418
V. Cmentarz mariawicki	421
VI. Cmentarz Kościoła Polskokatolickiego	421
VII. Cmentarze żydowskie	421
VIII. Cmentarze mahometańskie	424
IX. Cmentarze wojenne i wojskowe	425

Poczet burmistrzów i prezydentów m. st. Warszawy	431
Kalendarium	437
Komentarze	443
Nota	494
Indeksy	495
Osobowy	495
Rzeczowy	526
Spis ilustracji	585
Spis map	590
Spis tablic	591

Tegoż autora

Pojęcie i zakres gospodarki komunalnej, „Gospodarka Planowa” 1965, nr 4

Rozwój warszawskich urzędzeń komunalnych 1918—1939, w: *Warszawa II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1970, z. 2

Warszawskie wodociągi Henryka Marconiego i praskie Alfonsa Grotowskiego, w: *Warszawa XIX wieku*, Warszawa 1971, z. 2

Odbudowa warszawskich urzędzeń komunalnych w latach 1944—1951, w: *Warszawa stolica Polski Ludowej*, Warszawa 1972, z. 2

Warszawskie wodociągi do 1939 roku. Projekty i realizacje, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, Warszawa 1972, nr 1

Zabudowa miasta i urzędzenia komunalne, w: *Wielkomięjski rozwój Warszawy do 1918 r.*, Warszawa 1973

Urzędzenia komunalne m.st. Warszawy w latach 1939—1944, w: *Warszawa lat wojny i okupacji*, Warszawa 1975, z. 4

Ludwik Męcarski, inżynier, wynalazca lokomotywy i tramwaju pneumatycznego, w: *Słownik Biograficzny*, Kraków 1975, t. XX, s. 509—510.

CMENTARZE WARSZAWSKIE NA WOLI

- Cmentarze chrześcijańskie
- Cmentarze niechrześcijańskie

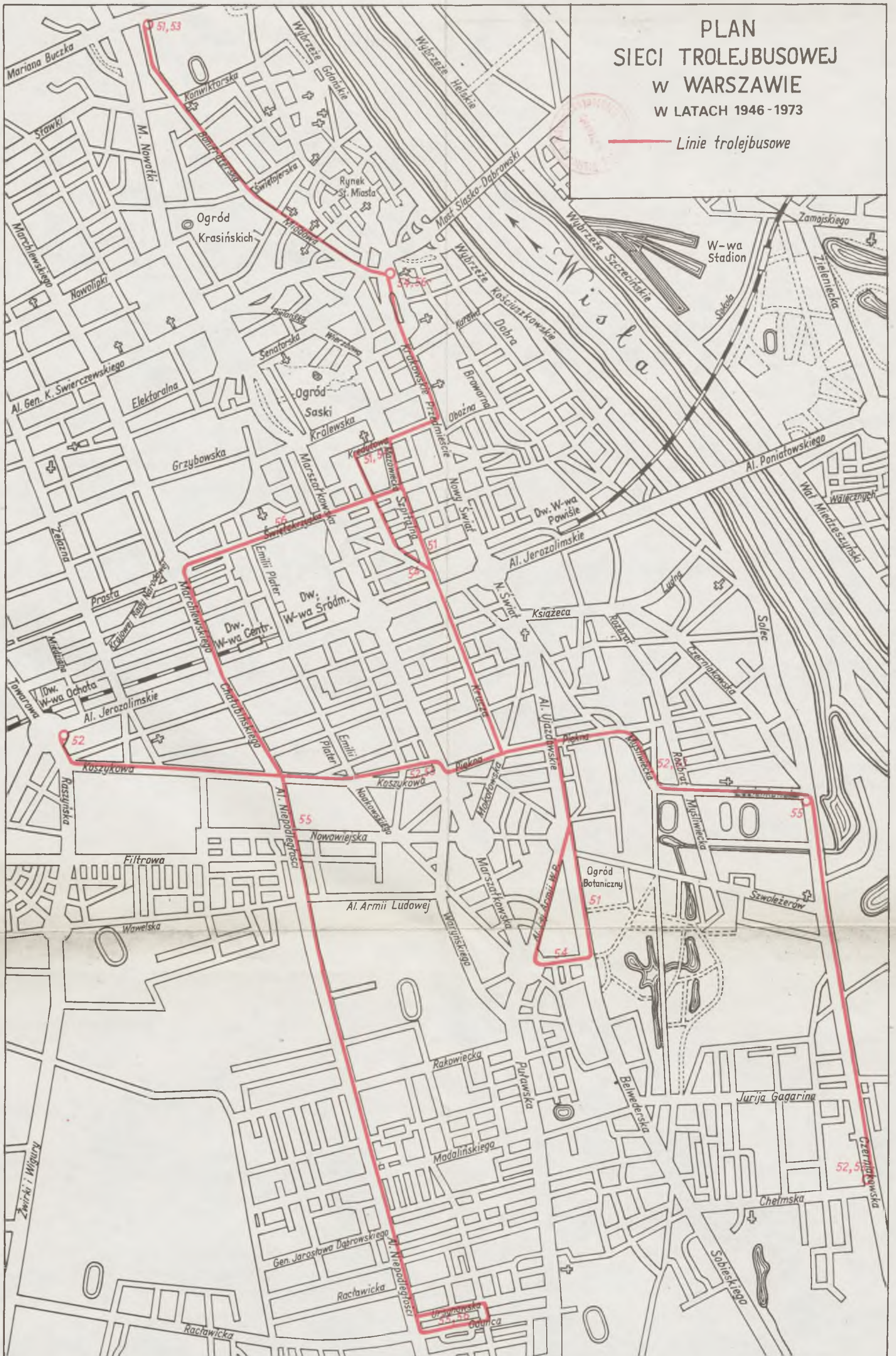
PARKI, ZIELEŃCE i OGRÓDKI DZIAŁKOWE W WARSZAWIE 1975

PLAN
SIECI TROLEJBUSOWEJ
W WARSZAWIE
W LATACH 1946 - 1973

— Linie trolejbusowe

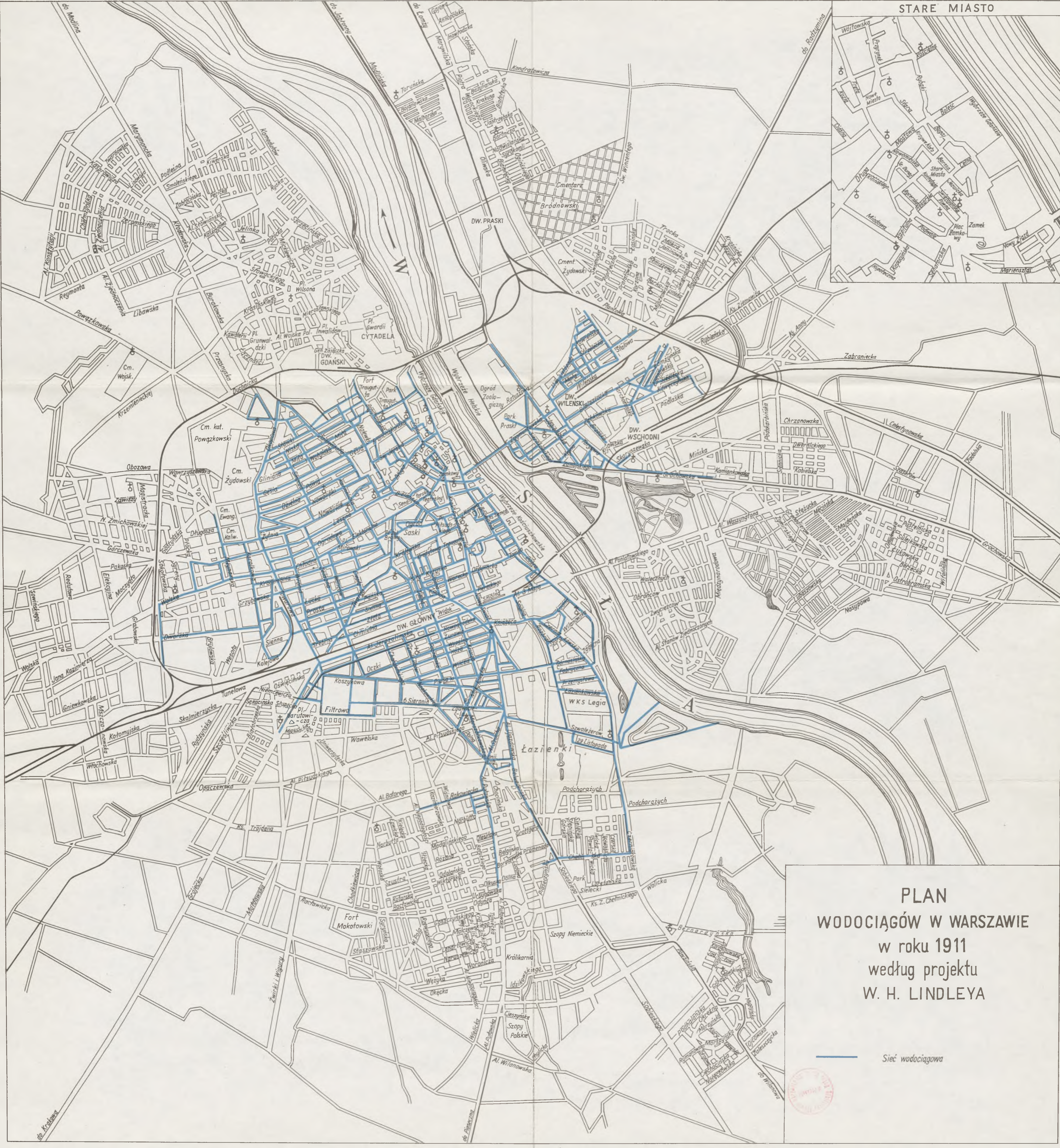

**PLAN SIECI TRAMWAJOWEJ
w WARSZAWIE w latach 1866-1939**

- Tory tramwajów kanych w latach 1866 - 1880
- " " " " " " 1881 - 1908
- " " " " " " elektrycznych zbudowane przed r. 1908
- " " " " " " " " w latach 1908 - 1939

**PLAN
WODOCIĄGÓW W WARSZAWIE
w roku 1911
według projektu
W. H. LINDLEYA**

— Sieć wodociągowa

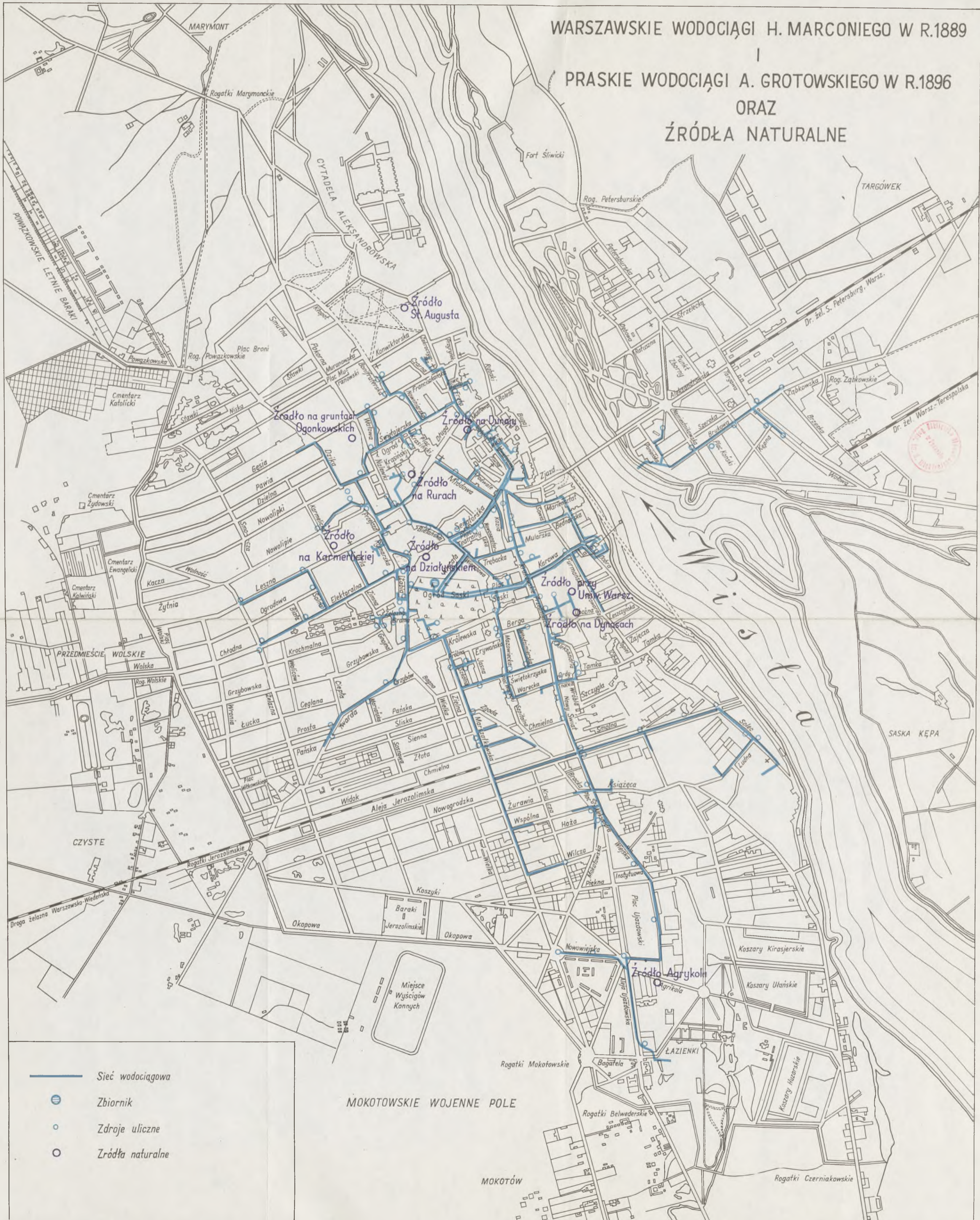

WARSZAWSKIE WODOCIĄGI H. MARCONIEGO W R.1889

PRASKIE WODOCIĄGI A. GROTOWSKIEGO W R.1896

ORAZ
ŹRÓDŁA NATURALNE

- Sieć wodociągowa
- Zbiornik
- Zdroje uliczne
- Źródła naturalne

29 EO 815
BIBL. UM.
WIA

Wisła

Plan wodociągów w Warszawie
według projektu H. Marconiego w 1862 r.

PZGMK 4 — 110/78 — 2000 — K-2383

ZAL DO POZ. URZĄDZENIA KOMUNALNE WARSZAWY